

B. Η λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας: ορισμός, συγγραφείς, εργογραφία, ακολουθία των τόπων

Το κείμενο είναι ένα πλέγμα αναφορών που προέρχονται από τις αναρίθμητες εστίες της κουλτούρας.

Roland Barthes, *Ο θάνατος του συγγραφέα*

Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni¹.

Λουκανός, *Pharsalia*, I.128

«Πολιτικός διωκόμενος», αυτό ήταν το όνομα περισσότερων από μισό εκατομμύριο Αλβανών για σαράντα εφτά χρόνια.

At Konrad Gjola, *Ζωή δίχως ημερολόγιο*

Στις θέσεις του για την φιλοσοφία της Ιστορίας, ο Walter Benjamin θεωρεί την ιστορική εξέλιξη ως εκείνο το αντιληπτικό απότοκο των κυρίαρχων τάξεων που μεταβιβάζεται ως ένα είδος κληρονομούμενης εξουσίας σε κάθε μεταγενέστερη κοινωνική τάξη που ταυτίζεται με τον νικητή-κυρίαρχο του παρελθόντος: «Οποιοι μέχρι σήμερα αναδείχτηκαν νικητές βαδίζουν στην θριαμβευτική πομπή μαζί με τους σημερινούς κυρίαρχους πάνω από τους υποταγμένους»². Σύμφωνα με τη φιλοσοφική σκέψη του Benjamin, ακόμα και το νοηματικό φορτίο του όρου «πολιτιστική κληρονομιά» δεν αποτελεί παρά τα χρονικά συσσωρευμένα *λάφυρα* που συνοδεύουν την θριαμβευτική πομπή των κυρίαρχων-νικητών στην εξέλιξη της Ιστορίας καθόσον «δεν έχει υπάρξει ποτέ τεκμήριο πολιτισμού που να μην είναι ταυτόχρονα τεκμήριο βαρβαρότητας»³.

Η Λογοτεχνία των διωκομένων των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης κατά την περίοδο του κομμουνισμού, ειδικότερα της Κομμουνιστικής Αλβανίας, δεν θα μπορούσε παρά να νοηθεί ως μια εννοιολογική αντιστροφή της φιλοσοφικής θέσης του Benjamin: Δεν έχει υπάρξει ποτέ τεκμήριο

¹ Οι υποθέσεις των νικητών ενδιέφεραν τους θεούς, οι υποθέσεις των νικημένων (ενδιέφεραν) τον Κάτωνα.

² Benjamin Walter, *Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας*, Εκδόσεις Λέσχη, Αθήνα 2014, σ. 14.

³ Ο.π., Benjamin, σ. 14

βαρβαρότητας που να μην είναι ταυτόχρονα τεκμήριο πολιτισμού. Προς υπεράσπιση αυτής της νοηματικής αντιστροφής που προσιωνίζεται την ανάδυση του πολιτιστικού τεκμηρίου μέσα από τη βαρβαρότητα του ολοκληρωτισμού, παραθέτω σε αυτό το σημείο ένα μικρό, ενδεικτικό ωστόσο, απόσπασμα από το μη-μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια* του αλβανού συγγραφέα Maks Velo: «Κάποτε ο αδερφός μου, ο Πύρρος [...], με πήρε στην αίθουσα του χειρουργείου. Θα χειρουργούσε ένα περιστατικό περιτονίτιδας. Παρατηρούσα με λεπτομέρεια τις τομές, το αίμα, τα όργανα που πάλλονταν στον αέρα, κινήσεις μέσα σε υπερχειλισμένα υγρά και ανθρώπινα αίματα. Έτσι συμβαίνει και με τη λογοτεχνία της φυλακής. Είναι μια δοκιμασία χειρουργείου χωρίς αναισθητικό, εσύ κοιτάς τον χειρουργό που σου χαράσσει το δέρμα και σου βγάζει έξω τα σωθικά, στον αέρα. Εσύ κοιτάς τη δικτατορία να σε συλλαμβάνει, να σε βασανίζει, να σου αφαιρεί την ελευθερία, να σου καίει τα έργα, να σε ταπεινώνει, να σε χαρακτηρίζει εχθρό των ανθρώπων και εσύ να μην έχεις το δικαίωμα ν' αντιδράσεις. Είναι μια βάσανος που πάλλεται στον αέρα»⁴. Κατ' αυτή την αναλογία της αντιστροφής, η λογοτεχνία των διωκομένων συνιστά εκείνη την πολιτιστική κληρονομιά των υποταγμένων-ηττημένων (ή τη *victa causa*, όπως την ορίζει ο Λουκανός) που διαλανθάνει της δίωξης και επιτάσσει την αναγνωστική, αλλά και την ηθική, προσοχή του σύγχρονου κόσμου ως μια αξίωση επανασύστασης των δομών παρατήρησης της ιστορικής εξέλιξης όσο και του ίδιου του λογοτεχνικού φαινομένου.

Είναι, εξάλλου, ευρέως θεωρητικοποιημένη η αγγλοσαξονική μέθοδος της σύνθεσης των *κοινωνικών δομών* βάσει των στοιχείων που αντλούνται από τη μελέτη των προφορικών και γραπτών μαρτυριών ενός πολιτισμού που τείνει να εκλείψει η διανύει μια μεταβατική περίοδο. Σύμφωνα με την εν λόγω μέθοδο, όπως την συνοψίζει ο Zygmunt Bauman, η έννοια της *κοινωνικής δομής* και του *πολιτισμικού κώδικα* θεμελιώνεται με την ανασυγκρότηση των επαναλαμβανόμενων προτύπων συμπεριφοράς κατά τα οποία διαφοροποιούνται μεταξύ τους οι ανθρώπινες κοινότητες⁵. Εντάσσοντας τη συγκεκριμένη ανθρωπο-κοινωνιολογική μέθοδο στις ερευνητικές επιταγές του παρόντος πονήματος, εντός της πολιτισμικής συγκυρίας «Κομμουνιστική Αλβανία», είναι δυνατή η διαγραφή δύο αντιθετικών κοινωνικών δομών που μπορούν να κατονομαστούν ως «κοινότητα των διωκομένων» και

⁴ Velo Maks, *Kohë antishenjë*, bot. Onufri, Tiranë 2000, σ. 52.

⁵ Bauman Zygmunt, *Ο πολιτισμός ως πράξη*, μτφρ. Σκαρπέλος Γ., εκδ. Πατάκη, 1994, σ. 20.

«κοινότητα των διωκόντων», η καθεμία από τις οποίες αφήνει ένα διαφορετικό πολιτισμικό στίγμα μετά το πέρας της ιστορικής, κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας που τις καθορίζει⁶. Παράγοντας έργα της λογοτεχνίας των διωκομένων, η πρώτη, και έργα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, η δεύτερη, επιτρέπουν την ανασυγκρότηση εκείνων των επαναλαμβανόμενων προτύπων, στα οποία αναφέρεται ο Zygmunt Bauman, και καθιστούν εμφανές το πλαίσιο διαφοροποίησης των ανθρωπίνων συμπεριφορών που εγγράφονται στη μία ή την άλλη κοινότητα.

Ο Bauman ορίζει την ίδια την έννοια «πολιτισμός» ως μια πνευματική κοινότητα η οποία διαθέτει κοινά νοήματα⁷ και ανάλογα με την μέθοδο προσέγγισης του όρου, τη *διαφοροποιητική* ή τη *γενική*⁸, είναι δυνατόν να δηλωθούν τόσο οι εμφανείς χρονικές ή κοινωνικοπολιτικές διαφορές ανάμεσα στις ανθρώπινες κοινότητες (*διαφοροποιητική προσέγγιση*) όσο και ο βαθμός ιστορικής ή κοινωνικοπολιτικής γεινίασης των πολλαπλών αναφορών του «actus humani» (*γενική προσέγγιση*). Συνακόλουθα, η λογοτεχνία των διωκομένων, ως μια πολιτισμική πρακτική, μπορεί να προσεγγιστεί αντίστοιχα με δύο τρόπους. Υπό την *διαφοροποιητική προσέγγιση*, η λογοτεχνία των διωκομένων του χοτζικού καθεστώτος εμφανίζεται ως η μετακομμουνιστική ανάδυση μιας αχαρτογράφητης όψης του *πολιτισμικού σημαινόμενου* «Κομμουνιστική Αλβανία» που φωτίζει τις πολλαπλές αντιθέσεις της κοινότητας των διωκομένων από την κοινότητα των διωκόντων, όπως αυτές ορίστηκαν προηγούμενα. Ο αλβανός συγγραφέας Uran Kalakulla αναφέρεται στο αυτοβιογραφικό του έργο *21 Χρόνια Κομμουνιστικής Φυλακής* θεωρώντας ότι διαχέεται σε αυτό η «κουλτούρα της φυλακής»⁹.

Υπό την *γενική προσέγγιση*, στο μέτρο που αυτή αναφέρεται στα ενωτικά στοιχεία των ανθρωπίνων κοινοτήτων, η λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας συνδράμει διαφωτιστικά στη διεύρυνση της ανατολικοευρωπαϊκής εμπειρίας του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπως αυτή αναδύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και διαμορφώνει, παράλληλα, ένα πλαίσιο συγκοινωνίας

⁶ Η διάκριση σε «κοινότητα των διωκομένων» και «κοινότητα των διωκόντων» απηχεί σε πολύ μεγάλο βαθμό τη σημασία του ήδη επισημανθέντος διαχωρισμού της Άννα Αχμάτοβα που αφορά στις δύο συνυπάρχουσες Ρωσίες, τη μία που έστειλε την άλλη στη φυλακή.

⁷ Ο.π., Bauman, *Ο πολιτισμός ως πράξη*, σ. 51.

⁸ Ο.π., Bauman, σ. 65.

⁹ Kalakulla Uran, *21 Vjet Burg Komunist, 1961-1982: kujtime, mbresa, portrete dhe refleksione*, [s. n], Tiranë : Fjala, 2008, σ. 13.

ή συνειρμισμού της εμπειρίας της καταπίεσης στις ανθρώπινες κοινότητες εν γένει (ο Sartre, άλλωστε, αποφαίνεται ότι το θέμα της λογοτεχνίας ήταν ανέκαθεν ο άνθρωπος μέσα στον κόσμο¹⁰). Η συνδρομή αυτή αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, και την ρευστότητα της ανακατάταξης, ή ακόμα και συγκατάταξης, των ατόμων από την κοινότητα των διωκόντων στην κοινότητα των διωκομένων, κάτι που αποτελεί συστατικό στοιχείο της συγκεκριμένης εμπειρίας.

Τα όρια αυτής της ρευστότητας διαγράφονται με τρόπο περιεκτικό στο κατεξοχήν μέσο διασύνδεσης του δήμιου με το θύμα του, το ίδιο το βασανιστήριο. Η ύψιστη ειρωνεία των βασανιστηρίων, σύμφωνα με τον Sartre, είναι ότι ο βασανιζόμενος/διωκόμενος, αν ομολογήσει, κατευθύνει την ανθρώπινη βούλησή του να αρνηθεί πως είναι άνθρωπος¹¹. Η άρνηση της ομολογίας αναδεικνύεται, συνεπώς, στην πιο επαναστατική ενέργεια του διωκομένου ώστε να κατευθύνει την ανθρώπινη βούλησή του να παραμείνει άνθρωπος εν τω μέσω του ασκηθέντος εκ των διωκόντων πολιτικού εκβαρβαρισμού που τείνει στην πλήρη ταπείνωση και ηθική απαξίωση της ίδιας της ιδέας του ανθρώπου.

Θα επιχειρήσω στη συνέχεια να διερευνήσω και να παρατηρήσω τις ιδεολογικές ιδιότητες της λογοτεχνίας των διωκομένων προκειμένου να καταδειχτεί εναργώς το πλαίσιο ανάδυσης του συγκεκριμένου λογοτεχνικού φαινομένου. Ας μην παραλειφθεί η διαπίστωση ότι η τεκμηριωτική λογοτεχνία (ή η λογοτεχνική μαρτυρία) εμφανίζεται κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα ως ένα νέο λογοτεχνικό είδος η σπουδαιότητα του οποίου εδράζεται σε αυτό που η Shoshana Felman ονομάζει «κρίση της αλήθειας», στην ινστιτούτοποιημένη, δηλαδή, αδυναμία της αποδεικτικής εξακρίβωσης των στοιχείων για μια απόπειρα ιστορικής ετυμολογίας¹².

Συνεπακόλουθα, αφού εξετάστηκε προηγούμενα η ανάδυση της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής στην Ανατολική Ευρώπη, θα διερευνηθούν οι θεωρητικές προοπτικές ένταξης της λογοτεχνίας των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας στο εν λόγω είδος, στη βάση μιας προκαθορισμένης γενικής προσέγγισης. Στη συνέχεια θα οριστεί και θα παρουσιαστεί το corpus των λογοτεχνικών έργων που

¹⁰ Ο.π., Sartre J.P., *Τι είναι η λογοτεχνία;*, σ. 213. Αξίζει να επισημανθεί ότι αυτή η αντίληψη αποτελεί τον ερευνητικό προσανατολισμό τον οποίο προτείνει ο Matt Oja, όπως εξετάστηκε προηγούμενα, κατά τη μελέτη της γιουγκοσλαβικής λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής.

¹¹ Ο.π., Sartre, 290.

¹² Ο.π., Felman, «Crisis of Truth», σ. 5-6.

συνθέτουν τη λογοτεχνία των διωκομένων στο βαθμό που το καθένα ανταποκρίνεται ειδολογικά στον ορισμό που θα αποδοθεί. Θα εξεταστούν επίσης τα τυπολογικά χαρακτηριστικά της ακολουθίας των πιο συχνά επαναλαμβανόμενων τόπων στο σώμα των αφηγήσεων της δίωξης. Μια ακόμη σημαντική παράμετρος που θα φωτίσει ειδικά την έννοια της αντικαθεστωτικής διάστασης του υπό εξέταση λογοτεχνικού είδους είναι η αντιπαραβολή του με τον εγχώριο ομοπερίοδο σοσιαλιστικό ρεαλισμό, στη βάση της κατά Bauman *διαφοροποιητικής προσέγγισης*.

B. 1. Δοκιμές ιχνηλασίας και διερεύνησης του πεδίου των αφηγήσεων της δίωξης

Κάθε φορά που μελετάμε ένα νέο πεδίο ανακαλύπτουμε ειδολογικές ιδιότητες προσιδιάζουσες σε αυτό.

Pierre Bourdieu, «Μερικές ιδιότητες των πεδίων»¹³.

Στην αλβανική γλώσσα, η λέξη *krijim*, που σημαίνει «έργο τέχνης» ή «λογοτεχνικό έργο», είναι ομόηχη της λέξης *krim* (έγκλημα). Κάνοντας χρήση αυτού του λογοπαιγνίου¹⁴, ο Visar Zhitì συμπυκνώνει το νόημα και το πεπωμένο της λογοτεχνίας υπό συνθήκες ολοκληρωτισμού και ανελευθερίας. Η εξίσωση του λογοτεχνικού έργου που δεν υπάκουε στις επιταγές του επίσημου, καθεστωτικά επιβεβλημένου, σοσιαλιστικού ρεαλισμού, με το πολιτικό έγκλημα ή τον εχθρικό ραξιοναρισμό αποτελεί τη σημαίνουσα θεωρητική προοπτική της μελέτης του Zhitì: *Υπόγειο πάνθεον ή Διωκόμενη Λογοτεχνία (Panteoni i nëndheshëm ose Letërsia e dënuar*¹⁵, 2010). Η νοηματική αμφισημία της αλβανικής λέξης *nëndheshëm* (υπόγειο¹⁶) μπορεί να αποδοθεί πιο εύστοχα με τον αγγλικό όρο «underground» καθώς υποδηλώνει ταυτόχρονα τόσο τον περιθωριακό χώρο στον οποίο εμφανίστηκαν τα έργα της συγκεκριμένης λογοτεχνίας όσο και τον κυριολεκτικό ενταφιασμό πολλών λογοτεχνικών έργων μέσα στο χώμα των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας προκειμένου να διαλάθουν των εξονυχιστικών κι εντατικών ερευνών στους οποίους υπέβαλλε τους κατάδικους η SIGURIMI¹⁷. Σ' αυτό το πνεύμα του περιθωριακού, όπως αναφέρεται άλλωστε από τον Bauman, μπορούμε να μελετήσουμε καλύτερα τη διαδικασία της πολιτισμικής προόδου¹⁸.

¹³ Βλ. Bourdieu Pierre, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, εκδ. Στάχυ, 1999.

¹⁴ Η μορφή του λογοπαιγνίου στην αλβανική γλώσσα είναι *kri(ji)m*.

¹⁵ Zhitì Visar, *Panteoni i nëndheshëm ose Letërsia e dënuar: avitje për të kaluar murin*, bot. Omsca - 1, Tiranë 2010.

¹⁶ Ο όρος «υπόγειο», όπως θα εξεταστεί αναλυτικότερα στο κεφάλαιο «Το ντοστογιεφσκικό συγκείμενο», συνδέει ειδολογικά τη λογοτεχνία των αλβανικών γκουλάγκ με ορισμένα χαρακτηριστικά του ντοστογιεφσκικού έργου και τη *λογοτεχνία του υπογείου* –όρος που χρησιμοποιείται από τη Shoshana Felman.

¹⁷ Ο.π., Zhitì Visar, *Panteoni i nëndheshëm ose Letërsia e dënuar*.

¹⁸ Ο.π, Bauman, *Ο πολιτισμός ως πράξη*, σ. 172.

Η περίπτωση της μελέτης του Zhiti αποτελεί σημαίνουσα ιδιαιτερότητα στο χώρο της ανατολικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής καθώς είναι από τις ελάχιστες φορές που ένας κατεξοχήν διωκόμενος συγγραφέας, πρώην έγκλειστος, επιχειρεί παράλληλα να θεωρητικοποιήσει τα όρια και τις πολυσχιδείς εκφάνσεις του είδους της λογοτεχνίας της οποίας είναι εκπρόσωπος. Άλλωστε, το όνομα ενός λογοτεχνικού γένους, όπως παρατηρεί ο Glowinski, εμφανίζεται αργότερα από ό,τι το ίδιο το γένος¹⁹. Είναι ένα εγχείρημα που θα μπορούσε να νοηθεί και ως μια διαδικασία ειδολογικής ομοιόστασης του λογοτεχνικού του έργου και της θεωρητικής του ταυτοποίησης υπό την αξεδιάλυτη απειλή των φαντασιωτικών μορφωμάτων και των διαστρεβλώσεων της συλλογικής μνήμης κατά την γενικότερη μετάβαση των δομών της κοινωνίας προς τη μετακαθεστωτική εποχή. Πρόκειται, κατά κάποιον τρόπο, για ένα είδος ενσάρκωσης της θεωρίας του Roland Barthes σχετικά με την απειλή που δέχεται η λογοτεχνία από τις μεγάλες κοινωνικές διαταραχές εξαιτίας, ακριβώς, της κοινωνικότητάς της ή εξαιτίας της ιδεολογίας που εμφορείται η λογοτεχνική έκφραση²⁰. Οπωσδήποτε, η εν λόγω μελέτη και κάθε αντίστοιχη μελέτη συντελούν στη διεύρυνση εκείνου που στη θεωρία της λογοτεχνίας περιγράφεται ως *λογοτεχνικό γεγονός* (έννοια που περιλαμβάνει τόσο το ίδιο το έργο αλλά και το συγκεκριμένο, το αναγνωστικό κοινό, το ιστορικό πλαίσιο, τον συγγραφέα, την πρόσληψη, τις επιδράσεις, την κοινωνικοπολιτική περίσταση εκφοράς του συγκεκριμένου λόγου κ.τ.λ.)²¹.

Επικρατεί η άποψη ότι είναι δύσκολο να επιχειρηθεί μια σαφής περιοδολόγηση της Ιστορίας της Αλβανικής Λογοτεχνίας που να βασίζεται σε σχολές, λογοτεχνικά κινήματα ή ρεύματα –όπως συμβαίνει αντίστοιχα στη Νεοελληνική Λογοτεχνία. Περισσότερο αποδεκτή θα ήταν η θέση ότι η Ιστορία της Αλβανικής Λογοτεχνίας είναι η ιστορία των ατομικοτήτων της²². Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η λογοτεχνία που προέρχεται από τα αλβανικά γκλουλάγκ είναι εκείνη εντός της οποίας συγκροτείται για πρώτη φορά ένα τόσο ειδολογικά συνεκτικό corpus έργων με πολύ

¹⁹ Βλ. αναλυτικά Glowinski M., «Τα λογοτεχνικά γένη» στο Angenot M., Bessiere J., Fokkema D., Kushner E., *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, εκδ Gutenberg, 210, σ. 141-162.

²⁰ Barthes Roland – Nadeau Maurice, *Για τη Λογοτεχνία*, μτφρ. Εμίρης Γ., εκδ. Ερατώ, Αθήνα 1982.

²¹ Βλ. αναλυτικά Meletinsky M., «Κοινωνίες, πολιτισμοί και λογοτεχνικό γεγονός» στο Angenot M., Bessiere J., Fokkema D., Kushner E., *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, εκδ Gutenberg, 210, σ. 33-60.

²² Ο.π., Zhiti, *Panteoni i nëndheshëm ose Letërsia e dënuar*, σελ. 94.

συγκεκριμένα γνωρίσματα τα οποία ο Zhiti συνοψίζει ως ακολούθως: «Πρόκειται για ένα δύσβατο λογοτεχνικό μονοπάτι, για μια κρυμμένη εργογραφία, υπόγεια, διασκορπισμένη, ανεκπλήρωτη, διακεκομμένη, που κάποτε στεγνώνει και κάποτε λασπώνεται και ματώνει, που περικλείει την μνήμη των τόπων της δίωξης, της φυλακής, της εξορίας, του α-τόπου, της συνωμοτικής λήθης και είναι ένα μαγικό ανακάτεμα των θολών αντικατοπτρισμών της τέχνης με την πραγματικότητα... της τρέλας με την ιδιοφυία, του περιττού με την ουσία, του ύφους με τη σκαιότητα και, εν τέλει, της οδύνης και της πίστης με την εναπομένουσα μαρτυρία»²³. Θα μπορούσε επίσης να υποθεθεί πως η θεωρητική σπουδή του Visar Zhiti μαζί με την αντίστοιχη μελέτη του Gëzim Hajdari *Η γενοκτονία της Αλβανικής ποίησης (Gjëmë-Genocidi i poezisë shqiptare*²⁴, 2010) επιχειρούν να παρέμβουν θεωρητικά, διεκπεραιώνοντας έναν ευρύτερο διάλογο επί του ορισμού και την περιοδολόγηση της Αλβανικής Λογοτεχνίας εν γένει από τον διακεκριμένο Καναδό αλβανολόγο Robert Elsie έτσι όπως διατυπώνεται τόσο στο ερευνητικό του πόνημα *Επιτομή της Αλβανικής Λογοτεχνίας (Albanian literature: a short history*²⁵, 1995) όσο και στο εκτενές λήμμα για την Αλβανική Λογοτεχνία στο ιστορικό του λεξικό (*Historical dictionary of Albania*²⁶, 2010).

Και στα δύο έργα του Elsie, παρόλο που υπάρχουν εμβριθείς αναφορές σε λογοτέχνες που εκδιώχθηκαν και εκτελέστηκαν από το χοτζικό καθεστώς, δεν θεωρείται, ή τουλάχιστον δεν υπογραμμίζεται, ότι απαρτίζουν ένα αυτόνομο λογοτεχνικό είδος με τα δικά του ιδιάζοντα χαρακτηριστικά εντός της ιστορίας της Αλβανικής Λογοτεχνίας²⁷. Σε μια αντίθετη κατεύθυνση, ο Bajram Kosumi, επισημαίνοντας την παράλειψη του Elsie, θεωρεί ότι τα λογοτεχνικά έργα που προέρχονται από τους κατάδικους των κομμουνιστικών φυλακών συγκροτούν έναν ξεχωριστό κλάδο εντός του μεγάλου δέντρου της Αλβανικής Λογοτεχνίας²⁸. Αυτή την κλαδική σύσταση της διωκόμενης λογοτεχνίας, ο Zhiti την αποδίδει με μια λογοτεχνική μεταφορά. Σημειώνει πως αν συγκεντρώνονταν όλοι εκείνοι οι σάκοι,

²³ Ο.π., Zhiti, σ. 95.

²⁴ Hajdari Gëzim, *Gjëmë-Genocidi i poezisë shqiptare*, bot. Mësonjëtorja, 2010.

²⁵ Elsie Robert, *History of Albanian Literature*, ed. East European Monographs, 1995.

²⁶ Elsie Robert, *Historical Dictionary of Albania*, The Scarecrow Press, 2010.

²⁷ Ο.π., Elsie Robert, *Historical dictionary of Albania*, βλ. λήμμα «LITERATURE, ALBANIAN», σ. 274-280.

²⁸ Kosumi Bajram, *Letërsia nga burgu*, bot. Toena, Tiranë 2006, σ. 24.

εντός των οποίων οι κατάδικοι έκρυβαν τα χειρόγρατά τους στις φυλακές, θα αποτελούσαν για την Αλβανική Λογοτεχνία τους δικούς της ασκούς του Αιόλου, γεμάτοι θύελλες και ανεμοστρόβιλους²⁹.

Άμεσο επακόλουθο της περιοδολόγησης του Elsie είναι η αναπόφευκτη χρονολογική συμπερίληψη εκπροσώπων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, στο έργο των οποίων θεμελιώθηκε η καθεστωτική προπαγάνδα, και δεδωγμένων αντικαθεστωτικών συγγραφέων χωρίς να καθίσταται ευδιάκριτη η ειδολογική τους απόκλιση³⁰. Ως προς αυτή την κατεύθυνση, το *Υπόγειο πάνθεον ή Διωκόμενη Λογοτεχνία* του Zhiti και η *Γενοκτονία της Αλβανικής ποίησης* του Hajdari, θα πρέπει να νοηθούν ως θεωρητικές υποβαθρώσεις της έννοιας της απόκλισης και της ηθικής/λογοτεχνικής αποστασιοποίησης των εκπροσώπων της διωκόμενης λογοτεχνίας από τους συγγραφείς του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Στο σοβιετικό πρότυπο της λογοτεχνικότητας, εξάλλου, πιστώνεται η διεύρυνση των ορίων του μυθιστορηματικού είδους αλλά και ο κατακερματισμός κάθε εθνοκεντρικής νομιμοποίησης της λογοτεχνίας: Δεν υπάρχει πλέον μία λογοτεχνία αλλά συγκεκριμένα αντικείμενα που το καθένα εγγράφεται με τον τρόπο του στη λογοτεχνία, παράγει ή σκέφτεται τη λογοτεχνία από διαφορετική οπτική³¹.

Μελετητές όπως ο Agron Tufa, η Elsa Demo, η Fatmira Nikolli, η Alda Bardhyli, η Alma Mile, η Admirina Peçi, ο Blendi Fevziu, ο Ben Andoni, ο Agim Baçi, ο Luan Topçiu, ο Çerçiz Loloçi η Violeta Murati, η Anë Jaupaj, η Jonila Godole δημοσιεύουν παράλληλα διάφορα άρθρα στα οποία αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα και τη σημασία της «λογοτεχνίας της φυλακής» μέσα στο σώμα της σύγχρονης αλβανικής λογοτεχνίας³². Ειδική μνεία πρέπει να γίνει επίσης στον διωκόμενο

²⁹ Ο.π., Zhiti, σ. 8.

³⁰ Στο σχετικό λήμμα του Elsie, ο μη εξοικειωμένος αναγνώστης είναι δύσκολο να αντλήσει σαφή συμπεράσματα για την απόκλιση των συγγραφέων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και των εκπροσώπων της λογοτεχνίας των διωκόμενων, βλ. ενδεικτικά «LITERATURE, ALBANIAN», ο.π., σ. 278.

³¹ Βλ. Robin Regine, «Επέκταση και απροσδιοριστία της έννοιας της λογοτεχνίας», *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, ο.π., σ. 86.

³² Αναφέρω ενδεικτικά: 1) Andoni Ben, “Letërsia e të dënuarve, a përbëjnë lloj fenomeni?”, *Koha Jonë*, 27/3/2009, 2) Tufa Agron, “Letërsia në diktaturën komuniste”, *Gazeta Start*, 21/3/2010, 3) Loloçi Çerçiz, “Drita që vjen nga letërsia e burgut”, *Tirana Observer*, 25/01/2012, 4) Tufa Agron, “Letërsia e burgut dhe morali i saj human”, *Revista Saras*, 5/2016, p.12 (*Gazeta Shqip*, 5 Maj 2016), 5) Baçi Agim, “Letërsia e burgut, ose arti që ruajti Njeriun”, *Mapo*, 28/07/2018, 6) Demo Elsa, “Harold Segel: Autorëte mi të burgut”, *Shekulli*, 12/10/2010.

συγγραφέα Reshat Kiti o οποίος υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς και πολυγραφότατους κριτικούς της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων έχοντας προλογίσει, σχολιάσει και αναλύσει εκατοντάδες έργα της εν λόγω λογοτεχνίας συμβάλλοντας καθοριστικά στην ειδολογική της ταυτοποίηση. Η λογοτεχνία των χοτζικών φυλακών, γράφει ο Agron Tufa, προέρχεται από συγγραφείς που φέρουν πάνω στο ίδιο τους το δέρμα τη βάσανο της φυλακής και της εξορίας, είναι ένα ζωντανό γεγονός, μια απτή, συγκεκριμένη πραγματικότητα: «Αυτή συγκροτεί ένα από τα πιο σημαντικά κειμενικά σώματα της αλβανικής λογοτεχνίας, μια ξεχωριστή και πλούσια βιβλιοθήκη, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι δεν έχει προσεγγιστεί ακόμη με τη δέουσα ερευνητική προσοχή, που να ανταποκρίνεται στον πολυστρωματικό αισθητικό της πλούτο»³³. Πρόκειται για ένα είδος τέχνης, υποστηρίζει ο Agim Baçi, που διαφύλαξε τον Άνθρωπο σε καιρούς έσχατης απανθρωποποίησης³⁴.

«Ξέρω πως η λογοτεχνία που κάνουμε εδώ έχει ως πρωταρχική της αξία το γεγονός ότι συγγράφηκε μέσα στο κάτεργο, ένα επικίνδυνο θαύμα, προκλητικό, που κουβαλάει στη ραχοκοκαλιά του (ενόσω τα χέρια είναι αλυσσοδεμένα) όλη την μαρτυρική ιστορία του βιβλίου. Θα θρέψει τη λογοτεχνία σαν ένα υπόγειο ποτάμι»³⁵, γράφει ο Visar Zhiti στους *Δρόμους της αβύσσου*. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, καθόλου αυθαίρετα, πως ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο λογοτεχνικών ειδών, ιδίως κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, αναπτύσσεται ένα είδος κριτικής πολεμικής υψηλής έντασης -της πιο έντονης μεταξύ των συγγραφέων του πρώην Ανατολικού Μπλοκ- που φτάνει μέχρι τον αποφενაკισμό του λογοτεχνικού σύμπαντος του Ισμαήλ Κανταρέ (εκ των πιο διακεκριμένων εκπροσώπων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού) από τον Fatos Lubonja (εκ των πιο διακεκριμένων εκπροσώπων των δεδωγμένων διανοουμένων) στο προβεβλημένο δοκίμιό του *Το βραβείο Αστουρίας και ο Κανταρέ* που κατηγορεί ευθέως τον διάσημο Αλβανό συγγραφέα ως λογοτεχνικό μοχλό της χοτζικής εξουσίας³⁶.

Παρόλη την έμφαση στα ζητήματα ηθικού ετεροπροσδιορισμού, απολύτως διακριτού, της διωκόμενης λογοτεχνίας και εκείνης του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, η μελέτη του Zhiti δεν οριοθετεί, ή τουλάχιστον δεν προσδιορίζει με βάση κάποια σαφή

³³ Ο.π., Tufa Agron, “Letërsia e burgut dhe morali i saj human”.

³⁴ Ο.π., Baçi Agim, “Letërsia e burgut, ose arti që ruajtj Njeriun”.

³⁵ Zhiti Visar, *Rrugët e ferrit*, bot. OMSCA-1, Tiranë 2012, σ. 561.

³⁶ Βλ. Lubonja Fatos, “Çmimi Asturias dhe Kadare”, *Korrieri* 7/12/2009.

και ορισμένα ειδολογικά κριτήρια, την ειδολογική σχέση ανάμεσα σε αυτό που αποκαλεί «Διωκόμενη Λογοτεχνία»³⁷ και «Λογοτεχνία της φυλακής». Η γενική ενταξιακή αρχή, βάσει της οποίας συμπεριλαμβάνει κάποιο έργο ή λογοτέχνη στη μελέτη του, είναι η ίδια η δίωξη που ασκήθηκε στα έργα και τους δημιουργούς τους από το δικτατορικό καθεστώς.

Απόρροια αυτής της αρκετά γενικευμένης και ευρείας ενταξιακής αρχής είναι η συμπερίληψη λογοτεχνών όπως ο πιο δημοφιλής προπολεμικά αλβανός συγγραφέας και ομηρικός ποιητής Gjergj Fishta. Ο Zhiti εντάσσει στη μελέτη του το συγκεκριμένο συγγραφέα ως εκπρόσωπο της Διωκόμενης Λογοτεχνίας, παρά τον θάνατό του στις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, επειδή με την επικράτηση των κομμουνιστών, λίγα χρόνια αργότερα, το λογοτεχνικό του έργο αποκηρύσσεται, τα βιβλία του ρίπτονται δημόσια στην πυρά και ο τάφος του υπέστη σύλληψη κατόπιν εντολής του Κόμματος³⁸. Μέρος αυτού του προτεινόμενου λογοτεχνικού είδους αποτελούν, σύμφωνα με τον Zhiti, και τα έργα της νέας γενιάς Αλβανών λογοτεχνών, οι περισσότεροι εκ των οποίων προέρχονται από οικογένειες δεδωγμένων του κομμουνιστικού καθεστώτος, έργα στα οποία αναπαρίσταται θεματικά, μερικώς ή εξ ολοκλήρου, η εμπειρία της δίωξης.

Παρενθετικά, αναφέρω εδώ ότι της μελέτης του Zhiti προηγείται, κατά τέσσερα χρόνια, το ερευνητικό πόνημα του Bajram Kosumi υπό τον τίτλο «Λογοτεχνία από τη φυλακή: Ένα αυτόνομο κεφάλαιο στην Αλβανική Λογοτεχνία»³⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μορφή του μετά θάνατον διωκόμενου συγγραφέα Gjergj Fishta καταλαμβάνει και εδώ την περίοπτη θέση στις απαρχές του αυτόνομου, όπως υποστηρίζει ο Kosumi, κεφαλαίου της *Λογοτεχνίας από τη φυλακή*. Η μετά θάνατον δίωξη του έργου του από τους αλβανούς κομμουνιστές αποτελεί το σημείο εκκίνησης της γενικευμένης απώθησης των λογοτεχνών στην προκρούστεια κλίνη του νέου

³⁷ Ο δοκιμιακός λόγος του Zhiti εμφορείται από νοηματικά διακριτική και έντονη χρήση αμφίσημων λεκτικών σχημάτων που δεν μεταφράζονται αυτολεξεί στην ελληνική γλώσσα αλλά χρήζουν επεξηγηματικών παραπομπών. Έτσι, π.χ. η αλβανική φράση «Letërsia e dënuar» μπορεί να αποδοθεί «διωκόμενη λογοτεχνία» αλλά και «λογοτεχνία κατάδικος» θέλοντας έτσι να υπερτονίσει την ειδολογική ανάδυση μιας λογοτεχνίας που φέρει τα γνωρίσματα του κατάδικου των χοτζικών στρατοπέδων.

³⁸ Ο.π., Zhiti, *Panteoni i nëndheshëm ose Letërsia e dënuar*, σελ. 33.

³⁹ Kosumi Bajram, *Letërsia nga burgu*, ο.π.

μαρξιστικού-λενινιστικού δόγματος, από την πρώτη στιγμή της επικράτησης του κομμουνιστικού καθεστώτος μέχρι και την τελική του κατάρρευση⁴⁰.

Ωστόσο, οι φυλακισμένοι συγγραφείς, παρ' όλες τις ψυχολογικές απειλές και τους φυσικούς περιορισμούς, θα εξακολουθήσουν να γράφουν: «Μόνο με ένα μολύβι και ένα τετράδιο (πολλές φορές στη θέση του τετραδίου θα χρησιμοποιηθούν τσιγαρόχαρτα και χαρτόνια από συσκευασίες τσιμέντου), ενίοτε χωρίς καθόλου μολύβι και χαρτί, οι λογοτέχνες της φυλακής θα συλλάβουν στίχους, στροφές, ποίηση, σκαριφήματα διηγημάτων, σκελετούς μυθιστορημάτων, θα στείλουν στους συγγενείς τους γράμματα με ηθικο-φιλοσοφικό περιεχόμενο και λογοτεχνικές ιδέες... και έτσι θα δημιουργήσουν μια λογοτεχνία η οποία κάποια ημέρα θα εκδοθεί και για τον συνηθισμένο αναγνώστη. Αυτή η μέρα θα έλθει μετά την πτώση της κομμουνιστικής δικτατορίας»⁴¹.

Ο Kosumi αναγνωρίζει, καταρχάς, τις υφολογικές και πολιτικές παραμέτρους που διαχωρίζουν τη *λογοτεχνία από τη φυλακή* (έργα κατάδικων συγγραφέων) από την *λογοτεχνία εκτός φυλακής* (έργα σοσιαλιστικού ρεαλισμού) -ζήτημα το οποίο θα εξετάσω αναλυτικά σε ειδικό κεφάλαιο. Αναγνωρίζει, επίσης, τη σημασία της ανάδυσης της ηθικής διάστασης των λογοτεχνικών έργων που προέρχονται από τη φυλακή καθότι, περισσότερο και από λογοτεχνία, συνιστούν μια εκδήλωση θάρρους που πηγάζει από τον ψυχικά συντετριμμένο διωκόμενο προκειμένου να αντιπαρέλθει όλες τις μορφές της δίωξης που εξαπολύει το δικτατορικό καθεστώς ενάντια σε κάθε βούληση του ανθρώπου για ελευθερία.

Ως προς το ζήτημα των καθαρά ειδολογικών γνωρισμάτων, ο Kosumi αναφέρεται, κατά πρώτον, στην ύπαρξη τριών κυρίαρχων λογοτεχνικών φορμών: την ποίηση, το μυθιστόρημα και την επιστολική λογοτεχνία (γράμματα και επιστολές των κατάδικων). Κατά δεύτερον, εντοπίζει μια σειρά κοινών μοτίβων (τόπων) που επανέρχονται συχνά, ανεξαρτήτως λογοτεχνικής φόρμας, στο σώμα των έργων της *λογοτεχνίας από τη φυλακή*. Τρίτη πολύ σημαντική διάκριση, η οποία υπερτονίστηκε στο σύνολο των μελετών της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης, είναι η κατάταξη των έργων της συγκεκριμένης λογοτεχνίας στην μυθιστορηματική αφήγηση (fiction) που περιλαμβάνει διηγήματα, νουβέλες και μυθιστορήματα με αληθοφανή στοιχεία και στην τεκμηριωτική αφήγηση (nonfiction)

⁴⁰ Ο.π., Kosumi, σ. 8.

⁴¹ Ο.π., Kosumi, σ. 9.

στην οποία εντάσσονται οι επιστολές των κατάδικων, τα απομνημονεύματα, οι αυτοβιογραφίες, τα ημερολόγια κ.α⁴². Άξια αναφοράς είναι και η επισήμανση ότι στα έργα της *αλβανικής λογοτεχνίας από τη φυλακή* κυριαρχεί θεματικά το ζήτημα της υπαρξιακής αναμέτρησης του ατόμου με την κοινωνία στη βάση του καφκικού παραδείγματος⁴³.

Στα αμφισβητούμενα σημεία αυτής της μελέτης, περιλαμβάνεται κυρίως η εστίαση στην επιστολική λογοτεχνία και η συνεξέταση -με γνώμονα την κοινή γλώσσα- των λογοτεχνικών έργων από τις φυλακές του Κοσόβου (τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία) με εκείνα που προέρχονται από τις φυλακές της Κομμουνιστικής Αλβανίας. Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, της εστίασης στα γράμματα των κατάδικων συγγραφέων προς τους οικείους τους, θεωρώ ότι οι επιστολές αυτές, εξαιτίας της αυστηρά ασκηθείσας λογοκρισίας και του κειμενικού περιορισμού, δεν μπορούν από μόνα τους να φωτίσουν το βάθος της πολυπλοκότητας του ψυχισμού των κατάδικων παρά μόνο να επιτελέσουν μια δορυφορική συνδρομή στο κατεξοχήν corpus της λογοτεχνίας των διωκομένων. Ως προς το δεύτερο ζήτημα, θεωρώ ειδολογικά συζητήσιμη τη συνεξέταση της κοσοβάρικης και αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων στη βάση της γλωσσικής αναφοράς, διότι η εμπειρία της δίωξης διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από το ένα καθεστώς στο άλλο⁴⁴.

Ο Kosumi ορίζει συνοπτικά τη «λογοτεχνία από τη φυλακή» ως τη λογοτεχνία που έχει συγγραφεί στις κομμουνιστικές φυλακές αλλά και μετά την αποφυλάκιση του εκάστοτε συγγραφέα, όπως, επίσης, αυτή τη λογοτεχνία που πραγματεύεται την εμπειρία της ζωής στη φυλακή⁴⁵. Η τελευταία αυτή παράμετρος που μένει σχεδόν αδιευκρίνιστη (υπάρχει, δηλαδή, κάποια άλλη λογοτεχνία που αναφέρεται στην εμπειρία του στρατοπέδου-φυλακής της Κομμουνιστικής Αλβανίας και δεν προέρχεται από τους πρώην κατάδικους;) συναντά την προβληματική της συμπεριληπτικής ευρυχωρίας του πεδίου της Διωκόμενης Λογοτεχνίας του Zhití η οποία έγκειται στην ίδια την διαβάθμιση της διωκτικής εμπειρίας.

⁴² Ο.π., Kosumi, σ. 43.

⁴³ Ο.π., Kosumi, σ. 38.

⁴⁴ Η διάκριση μεταξύ της κοσοβάρικης και αλβανικής λογοτεχνίας της φυλακής είναι κάτι που παραδέχεται και ο ίδιος ο Kosumi. Ωστόσο, το υπερκερνά στη βάση της ανάγκης ανάδειξης του συγκεκριμένου κλάδου «εντός του μεγάλου δέντρου της αλβανικής λογοτεχνίας», ο.π., σ. 19-20.

⁴⁵ Ο.π., Kosumi, σ. 28.

Στη μελέτη του Zhiti, προσμετρούνται ως διωκτικές εμπειρίες τόσο η λογοκρισία που ασκείται σε κάποιο λογοτέχνη, εξαιτίας κάποιου έργου του, όσο και η φυλάκιση ή ακόμα και η εκτέλεση λογοτεχνών με ή χωρίς αφορμή τη λογοτεχνία. Υπό αυτή την έννοια, σχεδόν όλοι οι λογοτέχνες που εμφανίστηκαν την περίοδο της κομμουνιστικής δικτατορίας και ύστερα, θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν ως εκπρόσωποι της Διωκόμενης Λογοτεχνίας καθώς, είναι γνωστό, πως, ακόμα και στους πιο προβεβλημένους εκπροσώπους του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, όπως ο Ισμαήλ Κανταρέ, ασκήθηκε κάποια στιγμή λογοκρισία⁴⁶. Η προβληματική αυτή συνοψίζεται στη σημείωση πως «οι μη διωκόμενοι (συγγραφείς) μπορούν να παράγουν διώξιμη λογοτεχνία»⁴⁷. Ωστόσο, αν αναλογιστούμε την πληθώρα των μετακομμουνιστικών μαρτυριών, λογοτεχνικών και μη, πρώην εγκλείστων των χορζικών στρατοπέδων που βρίθουν εξιστορήσεων περί συλλήψεων απλών ανθρώπων για μια κουβέντα, εύλογα διερωτάται κανείς πώς είναι δυνατόν τόσο σημαντικές λογοτεχνικές φιγούρες, με εκφορά δημόσιου λόγου και άμεση επιρροή στο λαό, να μη διώχθηκαν στον ίδιο ή και σε χειρότερο βαθμό.

Η έννοια της «διωκόμενης λογοτεχνίας» του Visar Zhiti, και οι προβληματικές που εγείρονται κατά τη σύστασή της, θα μπορούσε να υπακούει στη θεωρία του Wittgenstein για την «οικογενειακή ομοιότητα» λογοτεχνικών φαινομένων που συσχετίζονται μεταξύ τους χωρίς, ωστόσο, να μπορούν να ενταχθούν σε ένα ευδιάκριτο είδος ή να αποτελέσουν συμπεριληπτικά στοιχεία ενός κοινού ορισμού. Το ζήτημα αυτό εκφράστηκε αναλυτικά τόσο από τον Rene Wellek και τη λογοτεχνική θεωρία των *περιοδολογικών όρων*⁴⁸ όσο και από τον Gerard Genette ο οποίος αναγνωρίζει την ύπαρξη των *ενδιάμεσων καταστάσεων* μεταξύ των αμιγών τύπων⁴⁹. Συνεπώς, ενώ ο Zhiti ορίζει σαφώς την ηθική διάσταση που χωρίζει τους καθεστωτικούς από τους αντικαθεστωτικούς συγγραφείς, αφήνει ρευστά και ασαφή τα ειδολογικά κριτήρια που τους κατατάσσουν παράλληλα και σε ξεχωριστά λογοτεχνικά είδη. Προκειμένου να υπερκεραστεί το βασικό σημείο αυτής της προβληματικής, που είναι η διαβάθμιση της διωκτικής εμπειρίας, θα μπορούσε

⁴⁶ Βλ. Sinani Shaban, *Η Λογοτεχνία υπό καθεστώς ολοκληρωτισμού και ο «Φάκελος Κ»* [Letërsia në totalitarizëm dhe "Dossier K": Studim monografik dhe dokumente, Naimi, Tiranë 2011].

⁴⁷ Ο.π., Zhiti Visar, σελ. 66.

⁴⁸ Fokkema D. – Ibsch E., *Θεωρίες Λογοτεχνίας του Εικοστού Αιώνα. Δομισμός, Μαρξισμός, Αισθητική της πρόσληψης, Σημειωτική*, μτφρ. Γ. Παρίσης, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1997, σελ. 27.

⁴⁹ Genette Gerard, *Εισαγωγή στο αρχικείμενο*, Πατεράκη Μ., εκδ. Εστία, Αθήνα 2001, σ. 71.

ενδεχομένως να συνεκτιμηθεί η άποψη του Agim Musta που ορίζει, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, στη μελέτη *Οι φυλακές στο κράτος-φυλακή*, τις τρεις βασικές τεχνικές κολασμού/δίωξης στις οποίες υπέβαλλε τους πολίτες το τυραννικό καθεστώς: την θανατική ποινή, τις ζώνες ή στρατόπεδα εξορίας και τον εγκλεισμό στα στρατόπεδα-φυλακές. Συνεπακόλουθα, ως διωκτική εμπειρία θα πρέπει να νοηθεί η εμπλοκή του εκάστοτε συγγραφέα σε μία από τις παραπάνω μορφές κολασμού.

Η βασική εστίαση, ωστόσο, του παρόντος ερευνητικού εγχειρήματος δεν είναι τόσο το πεδίο της κατά Zhiti *διωκόμενης λογοτεχνίας* όσο το πεδίο της *λογοτεχνίας των διωκόμενων* (ή *λογοτεχνία της δίωξης*). Σ' αυτό το σημείο της ειδολογικής προσέγγισης του όρου «λογοτεχνία των διωκόμενων της Κομμουνιστικής Αλβανίας», υιοθετώ και παραθέτω την άποψη του Αμερικανού κριτικού της λογοτεχνίας M. H. Abrams πως όσο πιο ευρύ είναι το σύνολο των λογοτεχνικών έργων της κατά Wittgenstein *οικογενειακής ομοιότητας* «τόσο πιο σημαντικό είναι, αν επιθυμούμε να καταλήξουμε σε κάποιο αποτέλεσμα, να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούμε τον όρο και να καθορίσουμε τα όρια της χρήσης αυτής»⁵⁰.

Αυτό που προέχει, αμέσως επόμενα, είναι ο καθορισμός της χρήσης του όρου «λογοτεχνία των διωκόμενων». Προς αυτήν την κατεύθυνση, επανέρχομαι εκ νέου στη μελέτη *Υπόγειο πάνθεον* όσο και σε παρεμφερείς μελέτες στις οποίες έχει επιχειρηθεί ήδη ο ορισμός του συγκεκριμένου όρου και η απόδοση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων των έργων που εγγράφονται σε αυτόν. Εγχείρημα διόλου εύκολο αν αναλογιστεί κανείς πως η μονίμως ανακύπτουσα προβληματική, όπως επισημαίνει ο Andrea Gullota, των θεωρητικών διερευνήσεων της λογοτεχνίας του γκουλάγκ έγκειται, ακριβώς, στη χρήση του όρου ως «ακαθόριστο αντικείμενο» (unidentified object), χωρίς να έχει οριστεί προηγουμένως η ειδολογική του σημασία⁵¹.

Κομβικής σημασίας παρατήρηση, σχετικά με τη διερεύνηση του όρου σύμφωνα με τον Gullota, αποτελεί η αναφορά τόσο στο πεδίο της Σοβιετικής λογοτεχνίας της καταπίεσης (Soviet repression literature) όσο και στο πεδίο της Λογοτεχνίας του γκουλάγκ (Gulag literature). Αν και προσεγγίζοντάς το ζήτημα περισσότερο ελαστικά, η αναφορά αυτή υπάρχει και στον Zhiti, μια διάκριση ανάμεσα στη

⁵⁰ Abrams M.H., «What's the Use of Theorizing about the Arts?» *Search of Literary Theory*, ed. Bloomfield M., Ithaca, New York 1972, pp. 3-54.

⁵¹ Gullotta Andrea, «Trauma and Self in the Soviet Context: Remarks on Gulag Writings», *Autobiografi*, vol. 1, 2012, pp. 73-87.

Διωκόμενη Λογοτεχνία (*Letërsia e dënuar*) και στη Λογοτεχνία της φυλακής (*Letërsi burgu*). Ωστόσο, τα ειδολογικά κριτήρια στον Gullota δεν περιορίζονται μόνο στην έννοια της δίωξης του κειμένου ή του συγγραφέα αλλά διατυπώνονται εναργέστερα. Έτσι, αφομοιώνοντας όρους της συγκριτικής γραμματολογικής θεωρίας του J. M. Schaeffer για την ύπαρξη πέντε επιπέδων (της συγγραφικής καταγωγής, του προορισμού, της λειτουργίας, της σημασιολογίας και του συντακτικού) στη γέννηση ενός λογοτεχνικού γένους⁵², ο Gullota ορίζει τα ειδολογικά γνωρίσματα των έργων της «σοβιετικής λογοτεχνίας της καταπίεσης» ως ακολούθως: Πρώτον, να έχουν συγγραφεί από λογοτέχνες που έχουν βιώσει άμεσα τη σοβιετική καταπίεση. Δεύτερον, να έχει έναν μεταβατικό προορισμό προς κάθε δυνατό και ακαθόριστο αναγνώστη. Τρίτον, να επιτελεί μια αισθητική, ηθική και, γενικότερα, πολύσημη λειτουργία. Τέταρτον, να κοινωνούν της θεματοποίησης της σοβιετικής καταπίεσης και, πέμπτον, να έχουν επηρεαστεί-διαμορφωθεί υφολογικά από αυτού του είδους την καταπίεση⁵³.

Κατά τον Gullota, σαφής είναι και ο ειδολογικός προσδιορισμός της Λογοτεχνίας του γκουλάγκ που τη θεωρεί υπο-γένος (*sub-genre*) της Σοβιετικής Λογοτεχνίας της καταπίεσης. Και τα πέντε επίπεδα που ορίζει ο Gullota υπάγονται στην προσέγγιση της Λογοτεχνίας του γκουλάγκ υπό την προοπτική του *τραύματος* και του *Εγώ* (*Trauma and Self*). Ως προς τις ενταξιακές ορίζουσες του υπο-γένους «λογοτεχνία του γκουλάγκ», συμπίπτουν εκ νέου με τα πέντε επίπεδα της Σοβιετικής Λογοτεχνίας της καταπίεσης. Το μόνο επίπεδο που διαφοροποιεί το *υπο-γένος* από το *γένος* είναι το τέταρτο, η σημασιολογία, καθότι τα έργα που συνθέτουν τη Λογοτεχνία του γκουλάγκ, αντί για την αναπαράσταση, γενικά, της σοβιετικής καταπίεσης, κοινωνούν, ειδικά, της θεματοποίησης του εγκλεισμού σε σοβιετικό γκουλάγκ.

Παρενθετικά, οφείλω εδώ να σημειώσω ότι παρά τις όποιες επιφυλάξεις που μπορούν να διατυπωθούν γύρω από τη μέθοδο του Bajram Kosumi (και παρά το γεγονός ότι, χωρίς να λάβει υπόψη τη διεθνή βιβλιογραφία που ήδη επισημάνθηκε, αξιώνει για την αλβανική λογοτεχνία τη μοναδικότητα της ύπαρξης ενός αυτόνομου κλάδου που μπορεί να οριστεί ως λογοτεχνία της φυλακής), θεωρώ αρκετά ενδιαφέρουσα την παρατήρησή του ότι, ενώ στα υπόλοιπα ανατολικοευρωπαϊκά

⁵² Schaeffer J.M., “Che cos’è un genere letterario”, *Pratiche*, Parma, 1992.

⁵³ Ο.π., Gullotta.

καθεστώτα εμφανίζεται μια *αντικαθεστωτική λογοτεχνία*, στην Αλβανία αναδύεται μια *λογοτεχνία της φυλακής*⁵⁴. Χωρίς να είναι απόλυτα ορθή, η συγκεκριμένη παρατήρηση, μετεγγραμμένη στο ειδολογικό πλαίσιο που ορίζει ο Gullota, μας οδηγεί στην άποψη ότι, όσον αφορά στην περίπτωση της Κομμουνιστικής Αλβανίας, το γένος «λογοτεχνία της καταπίεσης» ταυτίζεται με το υπο-γένος «λογοτεχνία του γκουλάγκ», στο μέτρο που ο μηχανισμός καταπίεσης του χοτζικού καθεστώτος έχει θεμελιωθεί ακριβώς στην θανατική καταδίκη και τον μακροχρόνιο εγκλεισμό στα στρατόπεδα-φυλακές, τεχνικές καταπίεσης που υπερκερνούν σε βαθμό βαναυσότητας οποιαδήποτε άλλη.

Ο ορισμός του Gullota δεν προαπαιτεί των εγκλεισμό των συγγραφέων σε σοβιετικά γκουλάγκ για την ένταξη των έργων τους στη *λογοτεχνία του γκουλάγκ*, αρκεί να έχουν βιώσει την εμπειρία της σοβιετικής καταπίεσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναδύεται και σ' αυτήν την περίπτωση η προβληματική της διαβάθμισης της διωκτικής εμπειρίας, εφόσον ο Gullota δε δηλώνει τι εννοεί με τον όρο «σοβιετική καταπίεση» ή ποιες μορφές αυτής της καταπίεσης είναι ικανές να συμπεριλάβουν κάποιον συγγραφέα στο υπό-είδος που ορίζει. Αρκεί μόνο να σημειωθεί πως, στο σύνολό του, το ογκώδες έργο του Σολζενίτσιν *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ* δεν αποτελεί παρά μια αφηγηματική χαρτογράφηση των μορφών *σοβιετικής καταπίεσης* που ορίζονται από τον ίδιο ως αναρίθμητα χαοτικές. Συνεπώς, αν υιοθετούσαμε επακριβώς τα ειδολογικά κριτήρια που θέτει ο Gullota για να ορίσουμε την Αλβανική Λογοτεχνία των διωκομένων θα ελλόχευε η πιθανότητα να συμπεριλάβουμε στο υπο-γένος αυτό αρκετούς εκπροσώπους του σοσιαλιστικού ρεαλισμού οι οποίοι, κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, αναπαρέστησαν στο έργο τους την εμπειρία της δίωξης ή πρόβαλαν τεχνηέντως αποπροσανατολιστικά την υπολανθάνουσα αντικαθεστωτική ανάγνωση των έργων τους, φαινόμενο το οποίο ο Slavoj Zizek, αναφερόμενος στην περίπτωση της ανατολικογερμανίδας συγγραφέως Christa Wolf, ονομάζει «ριζική αμφισημία»⁵⁵.

Εν αντιθέσει με τον Gullota, ο Zhiti, στο πιο διαυγές κομμάτι της μελέτης του, εκφράζει τον ανακόπτοντα προβληματισμό σε σχέση με τις ειδολογικές παραμέτρους της *λογοτεχνίας της φυλακής* (*letërsi burgu*). Πρώτα πρώτα, ο ίδιος ο όρος φέρει, ως

⁵⁴ Ο.π., Kosumi, σ. 23.

⁵⁵ Zizek Slavoj, *Μίλησε κανείς για ολοκληρωτισμό; Πέντε παρεμβάσεις σχετικά με την (κατά)χρηση μιας ιδέας*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, Αθήνα: Scripta, 2002, σ. 188.

προς τα συνθετικά του στοιχεία, το σχήμα του οξύμωρου, καθότι η φυλακή είναι το άκρον άωτο του εγκλεισμού, της συντριβής, της σωματικής και πνευματικής καθήλωσης ενώ, στο άλλο άκρο, η λογοτεχνία είναι κυρίως μια σπερματική συνταράσσουσα ελευθερία. Σε σχέση με την ηθική διάσταση των κειμένων της *λογοτεχνίας της φυλακής*, ο Zhití προτάσσει ως κυρίαρχο γνώρισμα την αντίσταση κατά του Κακού που παράγεται, συν τοις άλλοις, μια «κουλτούρα της άμυνας» -στο πνεύμα των θέσεων του Walter Benjamin και Zygmunt Bauman που, όπως επισημάνθηκε, αναφέρονται στην κουλτούρα των ηττημένων/καταπιεσμένων. Αυτή η *λογοτεχνία της φυλακής*, που μπορεί να αναχθεί στην ανά τους αιώνες *διωκόμενη λογοτεχνία*, συμπεριλαμβάνει έργα όλων των κυρίαρχων λογοτεχνικών τρόπων: ποίηση, ξεχασμένο σονέτο, μύθος και σάτιρα, επιστολικός, δημοσιογραφικός και δοκιμιακός λόγος, ημερολόγιο, απομνημονεύματα, διήγημα, νουβέλα, δράμα, μυθιστόρημα κ.α.⁵⁶.

Ο Zhití ορίζει το πεδίο της *λογοτεχνίας της φυλακής* ως ακολούθως: «1: Λογοτεχνία της φυλακής είναι και πρέπει να είναι τα έργα που γράφτηκαν στη φυλακή, κρυφά, στα κελιά, στον κλοιό των αγκαθωτών συρματοπλεγμάτων, υπό την απειλή των όπλων, που έμεινε ζωντανή ανάμεσα στους αστυνομικούς, αμεταβίβαστη. 2: Τα έργα εκείνων που καταδικάστηκαν εις θάνατον. Που δεν θα μπορούσαν να ξαναγράψουν. Αναμφισβήτητα, τα έργα εκείνα που, αν και δε ζυμώθηκαν στη φυλακή, οδήγησαν τους συγγραφείς τους στο εκτελεστικό απόσπασμα και εντάσσονται στην συγκλονιστικά ογκώδη Διωκόμενη Λογοτεχνία. 3: Τα έργα που συνέγραψαν πριν τη φυλακή και προκάλεσαν την καταδίκη τους, το βαρύ καθεστωτικό χτύπημα, τις χειροπέδες, την αφαίρεση του ονόματος, το μακροχρόνιο εγκλεισμό. 4: Τα έργα που συνέγραψαν μετά τη φυλακή, κρυφά ξανά, διώξιμα, στιγματισμένα και καθορισμένα δια παντός από την εμπειρία της φυλακής. Πολλές φορές, γραμμένα στους λασπότοπους της εξορίας, στο σκοτάδι, από ανθρώπους χωρίς όνομα, με κατεστραμμένες ζωές. 5: Η συνέχεια της λογοτεχνικής παραγωγής κατά την μετακομμουνιστική περίοδο, καθώς μόνο τότε κατέστη δυνατή η δημοσίευση του μαύρου νήματος των αλλοτινών απαγορευμένων θεμάτων, από απαγορευμένους ανθρώπους, για να αφηγηθούν τα συντρίμια της ψυχής τους, στη γη και στη μνήμη.

⁵⁶ Ο.π., Zhití, σ. 160.

6: Τα έργα, επίσης, των συγγραφέων που αυτομόλησαν στο εξωτερικό ως αντικαθεστωτικοί, δεδωγμένοι τόσο οι ίδιοι όσο και τα έργα τους»⁵⁷.

Πολυδιάστατη και σημαντική είναι, επίσης, η θεωρητική συμβολή της Leona Toker η οποία, στο βιβλίο της *Επιστρέφοντας από το Αρχιπέλαγος* [*Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors*], αναλύει διεξοδικά τα ζητήματα που εγείρονται κατά την μελέτη της λογοτεχνίας του γκουλάγκ, τα κείμενα της οποίας άρχισαν να προσλαμβάνονται ως «ένα κωδικοποιημένο νέο αφηγηματικό γένος» ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960⁵⁸. Αφού πρώτα επισημαίνει την μειωμένη ερευνητική προσοχή που έχει μέχρι τώρα δοθεί στο συγκεκριμένο πεδίο σε σχέση με τη λογοτεχνία των ναζιστικών στρατοπέδων, εκτιμά ότι η πτώση των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων θα εντείνει την πρόκληση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για μια πιο συστηματική εξέταση αυτών των έργων της τεκμηριωτικής γραφής.

Η Toker επιμένει πως κυρίαρχη συγγραφική πρόθεση σε αυτού του είδους τις αφηγήσεις αναδεικνύεται η ηθική προοπτική της αναδυόμενης συνείδησης (consciousness-raising)⁵⁹. Η ενεργητική ανταπόκριση του αναγνώστη στα έργα της εν λόγω λογοτεχνίας λαμβάνει εδώ τη μορφή της *δοκιμασίας εις εαυτόν* (self-testing) στο μέτρο που η εκάστοτε ανάγνωση σκιαγραφεί μια συμπαθητική ταυτοποίηση του αναγνώστη μέσα από την ηθική στάση που τηρεί ο απομνημονευματογράφος, καθόσον ο πρώτος τοποθετεί τον εαυτό του στη θέση του τελευταίου κατά την κρίσιμη στιγμή που καλείται να επιλέξει, με το ανάλογο τίμημα, ανάμεσα στο καλό και το κακό⁶⁰. Συνακόλουθα, η λογοτεχνία της δίωξης, περιγράφοντας την ανθρώπινη συμπεριφορά in extremis, παρέχει στους ερευνητές ένα πεδίο δοκιμασίας των πολιτικών ιδεολογιών όσο και των ψυχολογικών, ηθικών, ακόμα και των αισθητικών θεωριών· μια λογοτεχνία που συνδράμει στη διάλυση των στερεοτύπων και στρέφει την προσοχή μας στη βάση των ατόμων-θυμάτων, που δίνει πρόσωπο και όνομα στους αριθμούς των στατιστικών αναφορών και μας εμπλέκει στην ιεροτελεστία του

⁵⁷ Ο.π., Zhiti, σελ. 63.

⁵⁸ Ο.π., Toker, *Return from the Archipelago*, σ. 73.

⁵⁹ Ο.π., Toker, σ. 6.

⁶⁰ Ο.π., Toker.

μνημονεύειν: «Μας θυμίζει επίσης -για όσο εμείς τείνουμε να ξεχνάμε- πώς είναι να είσαι υποχρεωμένος να ζεις υπό ένα ολοκληρωτικό καθεστώς»⁶¹.

Υιοθετώντας τις θεωρητικές επισημάνσεις του Jan Mukarovsky -της Σχολής της Πράγας- σχετικά με την αισθητική λειτουργία του κειμένου, υπερθεματίζει ότι η έμφαση επί της ηθικής και τεκμηριωτικής πρόθεσης του συγγραφέα επ' ουδενί επισκιάζει τη σημασία της ισοβαρούς ανάδειξης της αισθητικής του πρόθεσης: «Οι αφηγήσεις του γκουλάγκ επέχουν θέση αμφι-λειτουργικών (bi-functional) αντικειμένων των οποίων η πληροφοριακή και αισθητική λειτουργία εξετάζονται σε διαφορετικά στάδια της διαδικασίας της πρόσληψης: αυτές μπορούν να διαβαστούν ως ιστορικά τεκμήρια ή εκδοτικό γεγονός αλλά και ως έργα τέχνης. [...] Κρίνω, συνεπώς, απαραίτητο να θεωρήσω τα γραπτά των πρώην εγκλειστών ως αισθητικά αντικείμενα και να εξετάσω όχι μόνο τη μαρτυρία που φέρουν, αλλά και τα μορφολογικά τους γνωρίσματα»⁶².

Τονίζει, ακόμη, το αβάσιμο της αναλογίας ανάμεσα στην εμπειρία των ναζιστικών στρατοπέδων εξόντωσης και των ανατολικοευρωπαϊκών στρατοπέδων-φυλακών, υποστηρίζοντας ότι κάθε ιστορικό φαινόμενο πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της ιδιαιτερότητάς του. Η αναντιστοιχία της εμπειρίας δεν αποκλείει, ωστόσο, την αποδοχή της εμφάνισης ειδολογικών και σημειωτικών αναλογιών κατά την διαδικασία αφήγησης των δύο αυτών διαφορετικών εμπειριών, παραδοχή η οποία φέρνει σε ειδολογική επαφή, αντίστοιχα, τη στρατοπεδική λογοτεχνία με τη λογοτεχνία του γκουλάγκ. Η μία δια φωτίζει την άλλη μέσω των αναλογιών ή ακόμα και των αντιθέσεων⁶³. Μια βασική διαφοροποίηση ανέσα στις δύο αυτές κατηγορίες αφηγήσεων έγκειται, κατά την Toker, στο γεγονός ότι η σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ εμφανίστηκε ως η αναδυόμενη συνείδηση των θυμάτων των σταλινικών γκουλάγκ ενόσω ο θεσμός αυτός εξακολουθούσε να λειτουργεί, κάτι που εξετάστηκε λεπτομερειακά στην περίπτωση της νουβέλας *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς* του Σολζενίτσιν.

Αντίθετα, οι αφηγήσεις για το Ολοκαύτωμα άρχισαν να εκδίδονται αρκετά μετά το κλείσιμο των ναζιστικών στρατοπέδων εξόντωσης. Ωστόσο, αξίζει να επισημανθεί ότι η διαφοροποίηση αυτή ισχύει μόνο για τη σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ. Η

⁶¹ Ο.π., Toker, σ. 7.

⁶² Ο.π., Toker, σ. 7.

⁶³ Ο.π. Toker.

λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας, επί παραδείγματι, ως προς αυτό το κριτήριο, διαφοροποιείται από τη σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ και ταυτίζεται με τη λογοτεχνία του Ολοκαυτώματος, καθότι το corpus των έργων της ήρθε στην επιφάνεια αμέσως μετά τη διακοπή της λειτουργίας των αλβανικών γκουλάγκ.

Η Toker, χρησιμοποιώντας τον κλασικό ειδολογικό διαχωρισμό ανάμεσα στην ποίηση και την πρόζα, επιλέγει να μην συμπεριλάβει στο corpus της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ τα ποιητικά κείμενα και να εστιάσει αποκλειστικά στις μυθοπλαστικές και μη-μυθοπλαστικές αφηγήσεις. Κύριος λόγος αυτού του αποκλεισμού είναι το ασύμπτωτο των μεθοδολογικών εργαλείων που απαιτούνται για τη μελέτη της ποίησης και των αντίστοιχων που απαιτούνται για την πρόζα: «Εξαιτίας των διαφορών στις συγκυρίες της σύνθεσης, η ιστορία της ποίησης του γκουλάγκ δεν συμπίπτει ακριβώς με εκείνη της πρόζας του γκουλάγκ. Η ποίηση του γκουλάγκ γράφονταν, συχνά, ενώ οι συγγραφείς ήταν ακόμα πίσω από τα συρματοπλέγματα· τα αφηγηματικά κείμενα συνήθως γράφονταν μετά την αποφυλάκιση -η γραπτή διατύπωσή τους μέσα στο στρατόπεδο ήταν πρακτικώς αδύνατη, και οι τεχνικές απομνημόνευσης που θα μπορούσαν να διατηρήσουν τα έργα στη μνήμη του συγγραφέα δεν συγκρίνονται με εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν για την απομνημόνευση στίχων. Η δημιουργική ώθηση για την ποιητική γραφή είναι λιγότερο συνδεδεμένη με την επιταγή του μαρτυρείν»⁶⁴.

Σε σχέση με την παραπάνω θέση, θεωρώ ότι πρέπει να διασαφηνιστούν τα εξής: Κατά πρώτον, αν και η ερευνητική πρόθεση της εξειδικευμένης χρήσης των μεθοδολογικών εργαλείων αποτελεί μια πειστική και σημαντική παράμετρο διαχωρισμού της μελέτης επί της ποίησης του γκουλάγκ από τη μελέτη επί της πρόζας του γκουλάγκ, δεν είναι εξίσου πειστικό το επιχείρημα ότι η πρώτη ανταποκρίνεται λιγότερο στις επιταγές του μαρτυρείν. Πράγματι, αποτελεί κοινοτοπία στη λογοτεχνική θεωρία ότι δεν μπορεί να υπάρξει ποίηση χωρίς μία διάσταση κρυφή⁶⁵ ή, όπως επανειλημμένα τέθηκε από τον Sartre, η ποίηση ανήκει στην πλευρά

⁶⁴ Ο.π. Toker, σ. 8.

⁶⁵ Szegedy-Maszk M., «Το κείμενο ως δομή και κατασκευή», *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, ο.π., σ. 313.

της ζωγραφικής, της γλυπτικής, της μουσικής⁶⁶ -ενώ το βασίλειο των σημείων είναι ο πεζός λόγος⁶⁷. Ήδη, έχω θέσει στην εισαγωγή τον διαχρονικά ισχύοντα πλατωνικό προβληματισμό ως προς τη νομιμότητα της αναζήτησης των ιχνών μιας τραυματικής εμπειρίας «μέσα στο παραμορφωτικό κάτοπτρο της ποίησης»⁶⁸ αλλά αυτό δεν συνεπάγεται την άρνηση της αποδοχής «ότι η ποίηση μετέχει και αυτή στις αναπαραστάσεις της ιστορικής πραγματικότητας», ούτε συνεπάγεται την αμφισβήτηση της δυνατότητας της ποίησης «να μας αποκαλύψει ορισμένες αθέατες όψεις της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων που υπέστησαν τον εγκλεισμό και τον εκτοπισμό, καθώς επίσης και μερικές όψεις της ιστορικής μνήμης»⁶⁹. Η ποίηση, υποστηρίζει ο Ernst Cassirer, είναι μια μορφή τέχνης μέσω της οποίας μπορεί να εκδώσει κανείς την ετυμηγορία για τον εαυτό του και τη ζωή του, είναι ένα προτσέσο αυτογνωσίας και αυτοκριτικής κάτι που την καθιστά μια μορφή συμβολικής μνήμης, ικανή να συναντήσει τον αυτοβιογραφικό λόγο⁷⁰. Άλλωστε, ένας εκ των σημαντικότερων εκπροσώπων του γερμανικού ρομαντισμού, ο Νοβάλις, σχολιάζοντας το ποιητικό του έργο, έγραφε πως η ποίηση είναι ό,τι πιο απόλυτα και γνήσια πραγματικό, όσο πιο ποιητικό είναι κάτι, τόσο είναι πιο αληθινό⁷¹.

Δεν συνεπάγεται ακόμη και το αντίστροφο, ότι, δηλαδή, οι μη-μυθοπλαστικές αφηγήσεις αποτελούν ένα λογοτεχνικό ντοκιμαντέρ και ότι δεν εγγράφεται σε αυτές η κυρίαρχη λογοτεχνική σύμβαση της *ανοικείωσης* (Shklovsky) ή της *σημασίας του άρρητου* (Szegedy-Maszak) πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η σχέση του συγγραφέα με τον αναγνώστη. Το κλασικό αξίωμα της θεωρίας του Jakobson που αναγνωρίζει την *ποιητική λειτουργία της γλώσσας* σε κάθε λογοτεχνικό γραπτό (πράγμα το οποίο συνδηλώνει την έμφαση που δίνεται στο μήνυμα καθεαυτό και την υπαγωγή της

⁶⁶ Ο Sartre υποστηρίζει ότι οι ποιητές είναι άνθρωποι που αρνούνται να κάνουν χρήση της γλώσσας, υπό την έννοια ότι αρνούνται να τη χρησιμοποιήσουν στην εργαλειακή της διάσταση: «Στην πραγματικότητα, ο ποιητής αποσύρθηκε μονομιάς από τη γλώσσα-εργαλείο· επέλεξε μια για πάντα την ποιητική αντιμετώπιση που θεωρεί τις λέξεις πράγματα και όχι σημεία», ο.π., Sartre, σ. 21-23.

⁶⁷ Σε άλλο σημείο, αποφαινεται ότι η ποίηση δημιουργεί τα μύθο του ανθρώπου, ενώ ο πεζογράφος σχεδιάζει την πεζογραφία του, ο.π., σ. 52.

⁶⁸ Ζήτημα που αναπτύσσεται αναλυτικά στο Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Η “Πυκνοκατοικημένη Ερημιά” των ποιητών της Μακρονήσου: Γραφές της εξορίας», ο.π.

⁶⁹ Ο.π., Παπαθεοδώρου, σ. 228.

⁷⁰ Ο.π., Cassirer, *Δοκίμιο για τον άνθρωπο*, σ. 82.

⁷¹ Ο.π., Cassirer, σ. 234.

αναφορικής λειτουργίας στην ποιητική⁷²), επουδενί δύναται εδώ να παρακαμφθεί. Στο πνεύμα αυτό, ο Jean Bessiere υποστηρίζει πως, αν πρέπει το πραγματικό όντως να παρουσιάζεται, αυτό δεν μπορεί να γίνεται παρά από τη σκοπιά της ποιητικής λειτουργίας⁷³.

Ποιος θα μπορούσε, επί παραδείγματι, να ισχυριστεί ότι οι *Ιστορίες από την Κολιμά* του Βαρλαάμ Σαλάμοφ δεν ανταποκρίνονται στη λογοτεχνική σύμβαση της σημασίας του άρρητου στο βαθμό που τα έργα της υψηλής λογοτεχνίας οφείλουν να ανταποκρίνονται⁷⁴; Ποιος θα μπορούσε, αντίστροφα, να ισχυριστεί ότι τα ποιήματα του Osip Mandelstam ή του Paul Celan μαρτυρούν λιγότερο περί της φρικαλεότητας του σταλινισμού και του ναζισμού σε σχέση με τις αφηγήσεις του Σολζενίτσιν και του Πρίμο Λέβι, καθόσον, όπως το έχει θέσει ο Derrida, ακόμα και τις φορές που το ποίημα σιωπά, μιλά σωπαίνοντας, «διαφυλάσσει το μυστικό του λέγοντάς μας ταυτόχρονα ότι υπάρχει μυστικό»⁷⁵ (ή, όπως γράφει ο Sartre, η σιωπή είναι και αυτή μια στιγμή μέσα στη γλώσσα⁷⁶). Εξάλλου, ο Victor Shklovsky, ένας από τους σημαίνοντες εκπροσώπους του ρωσικού φορμαλισμού, κατέδειξε πως η ποιητική εικονοποιία, θεμελιώδες τέχνασμα της ποιητικής γλώσσας, στον πυρήνα της, είναι ένα μέσο πρόκλησης της ισχυρότερης δυνατής εντύπωσης επί μιας βιωμένης εμπειρίας⁷⁷.

Προς επίρρωση του ως άνω ισχυρισμού, που αξιώνει το ισοβαρές του ποιητικού και πεζογραφικού μαρτυρείν επί της εμπειρίας του γκουλάγκ, επικαλούμαι τη θέση του Σαλάμοφ όπως διατυπώνεται στις μνημειώδεις *Ιστορίες από την Κολιμά*: «Ο Ζαβόντικ δεν ήξερε ότι γράφω ποιήματα, κι ούτε θα καταλάβαινε τίποτα απ' αυτά. Για πεζογραφία ο χώρος της Κολιμά ήταν πολύ επικίνδυνος, μπορούσες να διακινδυνεύσεις μόνο με στίχους, όχι με πρόζα. Αυτή είναι η βασική αιτία που στην Κολιμά έγραφα μόνο στίχους. Βεβαίως, είχα κι ένα άλλο παράδειγμα, τον Τόμας

⁷² Ο.π., *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, σ. 492.

⁷³ Ο.π., Bessiere, σ. 492.

⁷⁴ Η Ελένη Μπακοπούλου θεωρεί ότι το έργο, ένα έργο υψηλής λογοτεχνίας, μπολιάζει αριστοτεχνικά τον ωμό ρεαλισμό με το φαντασιακό της τέχνης σε τέτοιο βαθμό που ο αναγνώστης να δυσκολεύεται να τα ξεχωρίσει, ο.π., *Ιστορίες από την Κολιμά*, σ. 9.

⁷⁵ Derrida Jacques, *Μαρτυρία και μετάφραση*, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1996.

⁷⁶ Ο.π., Sartre, σ. 38.

⁷⁷ Βλ. Victor Shklovsky, «Η τέχνη ως τεχνική» στο Newton K. M., *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2013, σ. 6.

Χάρντι, τον Άγγλο συγγραφέα, που στα τελευταία χρόνια της ζωής του έγραφε μόνο ποιήματα και στις ερωτήσεις των δημοσιογράφων απαντούσε ότι των ανησυχί η μοίρα του Γαλιλαίου. Αν ο Γαλιλαίος έγραφε σε στίχους, ίσως να μην είχε μελέαδες με την Εκκλησία. Εγώ δεν ήθελα να πάρω το ρίσκο του Γαλιλαίου, αν και όχι, εννοείται, για λόγους ιστορικής και λογοτεχνικής παράδοσης, απλώς το ένστικτο του κρατούμενου μου υπαγορεύει τι είναι καλό και τι κακό, πού είναι ζεστά και πού κάνει κρύο όταν παίζεις κρυφτούλι με τη μοίρα»⁷⁸.

Ενδεικτική, ως προς αυτή την κατεύθυνση, είναι και η παρατήρηση του Visar Zhiti που, όπως θα καταδειχτεί παρακάτω, εξισώνει, στη βάση της πρόθεσης του μαρτυρείν, το μυθιστόρημα της φυλακής του Ντοστογιέφσκι με τα ποιήματα της φυλακής του Γιάννη Ρίτσου. Επιπρόσθετα, είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από την *Τεθλασμένη άβυσσο* στο οποίο αποτυπώνεται ο ενθουσιασμός του συγγραφέα επειδή κατάφερε να περάσει έξω από τη φυλακή τα επί χρόνια φυλαγμένα χειρόγραφα των ποιημάτων του στα οποία αποδίδει το χαρακτήρα της μαρτυρίας: «Τι χαρά, όπως όλοι! Μαυροχαρά! Τα ποιήματά σου, η μαρτυρία και η διαθήκη σου, αλλά και η συγκίνηση του ζώντος, βγήκαν κρυφά έξω από τα συρματοπλέγματα, πήραν το δρόμο του σπιτιού και του κόσμου. Εσύ έμεινες εδώ, κορμί, κοράκι, πτώμα. Ξεπαγιάζεις ευτυχισμένος»⁷⁹.

Κατά δεύτερον, τουλάχιστον όσον αφορά στη λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας, δεν είναι απολύτως αληθές ότι η ποίηση γράφτηκε μέσα στη φυλακή ενώ τα μυθιστορήματα εκτός. Αν και θα το αναπτύξω αναλυτικότερα στη συνέχεια, αναφέρω το χαρακτηριστικό παράδειγμα του επί τριακονταετία έγκλειστου Αλβανού συγγραφέα Pjetër Arbnori ο οποίος συνέγραψε κρυφά τα μεγάλα του μυθιστορήματα μέσα στη φυλακή. Επίπρόσθετα, η «κρυφή διάσταση» δεν είναι αποκλειστικό προνόμιο της ποίησης· κάθε πνευματικό έργο, σημειώνει ο Sartre, είναι από την ίδια του τη φύση «υπαινικτικό», με την έννοια ότι, ακόμα και αν η πρόθεση του συγγραφέα είναι να προσφέρει την πληρέστερη αναπαράσταση του θέματός του, δεν συνεπάγεται πως θα διηγηθεί τα πάντα, επειδή πάντοτε γνωρίζει περισσότερα από όσα αφηγείται –και αυτό λόγω του ελλειπτικού χαρακτήρα της γλώσσας⁸⁰.

⁷⁸ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 1825-1826.

⁷⁹ Ο.π., Zhiti, *Ferri i çarë*, σ. 171.

⁸⁰ Ο.π., Sartre, σ. 98.

Γενικότερα, η Toker επιχειρεί μια στρουκτουραλιστική προσέγγιση του όρου *Gulag Memoirs*, ο οποίος ως ειδολογικό περιεχόμενο αναφέρεται στις αναμνήσεις που σχετίζονται άμεσα με την εμπειρία του στρατοπέδου, αυτή που ο γερμανός συγγραφέας Heinrich Böll χαρακτήρισε «εμπειρία του αιώνα»⁸¹. Όπως καταδείχτηκε και σε άλλες μελέτες, υιοθετείται και εδώ ο διαχωρισμός ανάμεσα στις τεκμηριωτικές αφηγήσεις (factographic narratives) και τις μυθοπλαστικές αφηγήσεις (fictional narratives). Επισημαίνεται ότι η πλειοψηφία των τεκμηριωτικών αφηγήσεων προέρχεται από κατάδικους που, πριν από τον εγκλεισμό τους, δεν είχαν καμία εξοικείωση με τη γραφή· η έντονη επιθυμία τους να μαρτυρήσουν για την ακραία εμπειρία που βίωσαν, τους ώθησε στην πρώτη εκδήλωση του λογοτεχνικού τους ταλέντου.

Αυτή η προσήλωση στην αίσθηση της ηθικής υποχρέωσής τους να μαρτυρήσουν, στο όνομα της κοινότητας των θυμάτων, συνυφαίνεται, τις περισσότερες φορές και με προσωπικά κίνητρα (ψυχολογική επιβίωση, έκφραση διαμαρτυρίας, ηθική δικαίωση κ.α.) Σχετικά με τις μυθοπλαστικές αφηγήσεις, αναγνωρίζει ότι υπάρχει μια παράλληλη κατηγορία λογοτεχνικών έργων που εγγράφονται στη σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ ως περιφερειακά κείμενα διότι η εμπειρία του σοβιετικού γκουλάγκ δεν αντικατοπτρίζεται επαρκώς μέσω μιας τεκμηριωτικής αναπαράστασης αλλά οι υποθέσεις των έργων στήνονται στον απόηχο του μαρτυρούμενου εγκλεισμού και της δίωξης (works of fiction in the wake of testimony)⁸². Αυτό το «δευτερεύον» corpus κειμένων, που συμπεριλαμβάνει έργα όπως το *Περίπτερο Καρκινοπαθών* του Σολζενίτσιν ή το *Δόκτωρ Ζιβάγκο* του Πάστερνακ, σχηματοποιεί, δια φωτίζει, συμπληρώνει, εκλεπτύνει, εξελίσσει τα αφηγηματικά σχήματα των μαρτυριών του «πρωτεύοντος» corpus. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε εδώ ακόμη και το *Αστείο* του Μίλαν Κούντερα, ο πρωταγωνιστής του οποίου έχει αποφυλακιστεί από στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας.

Σύμφωνα με την Toker, η λογοτεχνία του γκουλάγκ αναδύεται ως ένα νέο αφηγηματικό γένος τα έργα του οποίου, ωστόσο, σε υβριδική μορφή τις περισσότερες φορές, ενσωματώνουν ή επεξεργάζονται εκ νέου πληθώρα στοιχείων των παραδοσιακών αφηγηματικών γενών. Ακολούθως, η εγγραφή των κειμένων στην εν λόγω λογοτεχνία καθορίζεται από την εμφάνιση κοινών μορφολογικών γνωρισμάτων

⁸¹ Ο.π., Toker, “Gulag Memmoirs as a Genre”, σ. 73-100.

⁸² Ο.π., Toker.

εκ των οποίων τα πιο βασικά είναι η ένταση ανάμεσα στις ηθικές και αισθητικές επιταγές του έργου⁸³, η αλληλεπίδραση των σχέσεων του ατόμου και της κοινότητας, η συμπερίληψη συγκεκριμένων *τόπων (τοpoi)* ως μορφολογικών μεταβλητών (π.χ. η σύλληψη, η προβολή της αξιοπρέπειας, η μεταγωγή, η απόδραση, οι στιγμές ανάπαυλας, η περιγραφή της μικρής και μεγάλης *ζώνης* κ.α) καθώς και η πρόσληψη των έργων αυτών με έναν σχηματικό τρόπο που θα μπορούσε να περιγραφεί με όρους νηπτικής ή θρησκευτικής αναγωγής (terms of Lent)⁸⁴. Υπό την οπτική της συμπεριφοριστικής ψυχολογίας, η Toker καταλήγει ότι η αφήγηση που μαρτυρεί την ακραία εμπειρία του γκουλάγκ νοείται γενικότερα ως μια μύχια συνείδηση που εκδηλώνεται με τη μορφή της αντίστασης στις επιταγές του ολοκληρωτισμού που περιστέλλει αμετάκλητα την αυτονομία της ανθρώπινης βούλησης.

Εν σχέσει με τις μέχρι τώρα επιστημάνσεις και, κυρίως, εν σχέσει με την κατάταξη της σοβιετικής *λογοτεχνίας του γκουλάγκ* σε υπο-γένος της *σοβιετικής λογοτεχνίας της καταπίεσης*, όπως την προτείνει ο Gullota, ανακύπτουν μερικά θεωρητικά ζητήματα που πρέπει να διερευνηθούν αναλυτικότερα και να επιλυθούν στον ορίζοντα συγκεκριμένων θεωριών της λογοτεχνίας. Πρώτα, όμως, οφείλω να συνοψίσω εν τάχει κάποια βασικά σημεία της θεωρίας περί λογοτεχνικού γένους. Επειδή, όπως έχει υποστηρίξει ο Fowler, η κύρια αξία των γενών δεν είναι ταξινομητική⁸⁵, οι λογοτεχνικές θεωρίες, από τα μέσα του 1970 και έπειτα, άρχισαν να αμφισβητούν την κανονιστικότητα στην οποία στηρίζονταν μέχρι τότε η θεωρία των γενών (κανονιστικότητα η οποία απέρρεε κυρίως από την άποψη ότι τα λογοτεχνικά γένη αποτελούν ένα είδος «γραμματικής της λογοτεχνίας»).

Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Glowinski, η σύγχρονη τάση άρνησης της κανονιστικότητας δεν σημαίνει και την απόρριψη του γένους κυρίως ως εργαλείου περιγραφής των λογοτεχνικών λόγων. Συνεπώς, το σύστημα των γενών εξακολουθεί να καθορίζει με ιδιαίτερο τρόπο τις λογοτεχνικές πρακτικές, τόσο στο πεδίο της παραγωγής όσο και της πρόσληψης: «Πράγματι, είτε έχουμε επίγνωση των κανόνων του γένους είτε όχι, στο πλαίσιο μιας δεδομένης λογοτεχνικής κουλτούρας, οι

⁸³ Μια αντίληψη που συνοψίζεται στην αμφίσημη πρόσληψη των αφηγήσεων από τα γκουλάγκ και ως ιστορικών ντοκουμέντων προερχόμενων από αυτόπτες μάρτυρες και ως έργων τέχνης.

⁸⁴ Ο.π., Toker Leona, *Return from the Archipelago*, "Gulag Memmoirs as a Genre", σ. 73-100.

⁸⁵ Fowler A., *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Oxford, Clarendon Press, 1982, σ. 37.

κανόνες αυτοί καθορίζουν τι αποτελεί, για ένα λογοτεχνικό γένος, το όριο του αναγκαίου και του εφικτού»⁸⁶. Ακόμα και αν υπάρχουν, υποστηρίζει ο Glowinski, γένη στα οποία η αυστηρά καθορισμένη κανονιστικότητα (μορφολογική, τυπολογική κ.τ.λ.) έχει ελάχιστη σημασία, υπάρχουν, εντούτοις κάποιοι παράγοντες, όπως η *ανάγκη* χωρίς τους οποίους είναι δύσκολο να τα προσδιορίσουμε: «Ως *ανάγκη*, νοούμε όλα όσα είναι αποφασιστικής σημασίας για την ουσία ενός γένους, όλα όσα το διακρίνουν από τα λοιπά γένη και το καθιστούν αναγνώσιμο κατά τη λογοτεχνική επικοινωνία»⁸⁷.

Η αμφισβήτηση σημαντικών σταθερών, όπως η *ανάγκη* ή η ομοιογένεια κατά την ιστορική του εξέλιξη, θα ισοδυναμούσε με την εξαφάνιση ή την σύγχυση προσδιορισμού του γένους. Επιπρόσθετα, όσο πιο διαφοροποιημένο είναι εσωτερικά ένα γένος τόσο πιο πολύπλοκο είναι στις κειμενικές του πραγματώσεις, δημιουργώντας χώρο για την εμφάνιση διαφορετικών δομών. Οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας αυτής της περιόδου κατέδειξαν, παράλληλα, τη δυνατότητα θεμελίωσης ενός λογοτεχνικού γένους στη βάση της αποτύπωσης των λειτουργιών ενός δεδομένου πολιτισμού· μια παραπλήσια θεωρητική θέση αντιμετωπίζει το γένος ως έκφραση μιας συγκεκριμένης στάσης απέναντι στον κόσμο και το ανάγει έτσι σε μεταφυσική-υπαρξιακή κατηγορία⁸⁸. Ούτως ή άλλως, η έννοια της λογοτεχνίας, όπως και η ιστορία της, όπως υποστηρίζει ο Itamar Even-Zohar, σχετίζονται άμεσα με τη γνώση μιας δεδομένης κοινωνίας και ενός πολιτισμού, σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας τους, σε σημείο τέτοιο ώστε να υπογραμμίζεται η ύπαρξη του κινδύνου της συγκάλυψης ή της συσκότισης της ιδιαιτερότητας της λογοτεχνίας στο πλαίσιο του κοινωνικού και πολιτικού συγκείμενου⁸⁹.

Συνεπώς, η λογοτεχνία της καταπίεσης των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, εν προκειμένω, δύναται να συσταθεί ως ένα νέο λογοτεχνικό γένος στη βάση μιας κοινής θεματικής: της απόδοσης των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του πολιτισμού υπό την οπτική των *καταπιεσμένων/ηττημένων*, με την μπαουμανική έννοια, των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων κατά την κομμουνιστική περίοδο (σημειωτέον, η θεματική αποτελεί ένα από τα τρία πεδία στα οποία εστίασαν τις έρευνές τους οι

⁸⁶ Ο.π., Glowinski Michal, «Τα λογοτεχνικά γένη», σ. 141-162.

⁸⁷ Ο.π., Glowinski.

⁸⁸ Ο.π., Glowinski.

⁸⁹ Βλ. Kushner Eva, «Ιστορική διάρθρωση της λογοτεχνίας» στο *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, ο.π., σ. 183-210.

ρώσοι φορμαλιστές⁹⁰). Ο Roland Barthes -και γενικότερα η Νέα Κριτική- είναι εκείνος που υποστηρίζει ότι η λογοτεχνία πρέπει να ξανατοποθετηθεί στο κοινωνικό της πλαίσιο, σαν ένα κοινωνικό παράγωγο, διότι η ίδια δεν είναι αχρονικό αντικείμενο, μια αχρονική αξία, αλλά ένα σύνολο εφαρμογών και με αξίες τοποθετημένες μέσα σε μια δεδομένη κοινωνία⁹¹. Ο Jean Bessiere συμπεραίνει ότι το λογοτεχνικό έργο -δομημένο σύστημα συμβόλων- νοείται στο κοινωνικό και γνωσιακό σύνολο μιας κουλτούρας και μιας Ιστορίας, των οποίων προτείνει ένα μοντέλο ανάγνωσης⁹².

Συνακόλουθα, για τους λόγους που ανέπτυξα αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης⁹³, η σοβιετική εμπειρία της καταπίεσης, αν και αποτελεί το κυρίαρχο σημείο αναφοράς, δεν μπορεί να αυτονομηθεί, κατά την αφηγηματική της αναπαράσταση, από την ανατολικοευρωπαϊκή εμπειρία της καταπίεσης. Διαμορφώνεται έτσι ένα νέο λογοτεχνικό γένος η *ανάγκη* του οποίου συστήνεται επί της λογοτεχνικής αναπαράστασης της ανατολικοευρωπαϊκής εμπειρίας της καταπίεσης, πράγμα το οποίο, σύμφωνα με μια φράση του Roland Barthes, σηματοδοτεί την επαναφορά της *ενέργειας της μαρτυρίας* αναφορικά στην καταπίεση που ασκούν οι λεγόμενες κυρίαρχες τάξεις⁹⁴. Ταυτόχρονα, επειδή το γένος νοείται και ως υπεργλωσσικό φαινόμενο, στο βαθμό που οι κανόνες του λαμβάνουν ύπαρξη ανεξάρτητα από τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα τα κείμενα που το αντιπροσωπεύουν⁹⁵, θεωρώ ότι ο όρος «λογοτεχνία της ανατολικοευρωπαϊκής εμπειρίας της καταπίεσης» ανταποκρίνεται περισσότερο στις επιταγές του γένους από ό,τι άλλοι παρεμφερείς όροι, όπως «σοβιετική λογοτεχνία της καταπίεσης» κ.ο.κ.

Στο εν λόγω γένος μπορεί να εγγραφεί, πράγματι, ως υπο-γένος (sub-genre) η λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης. Οι διαφοροποιήσεις

⁹⁰ Todorov Tzvetan, *Ποιητική*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 45.

⁹¹ Ο.π., Barthes Roland – Nadeau Maurice, *Για τη Λογοτεχνία*, σ. 15.

⁹² Ο Jean Bessiere υπάγει το ζήτημα αυτό στο πεδίο της αναπαράστασης η σημασία της οποίας συνδέεται με την ερμηνεία του τρόπου καθ' οίον μια κοινωνία αναπαριστά, αφενός, τον εαυτό της και, αφετέρου, (το αναπαριστάν έργο) είναι πάντα μια μεταφορική απεικόνιση, διαμέσου της ιδιότητας του γραπτού, της αναπαράστασης αυτής -φαινόμενο το οποίο ο ίδιος ονομάζει «αντι-αναπαράσταση» ή «αυτο-αναπαράσταση» (βλ. Bessiere Jean, «Λογοτεχνία και αναπαράσταση» στο *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, ο.π., σ. 509).

⁹³ Βλ. «Η λογοτεχνία του στρατοπέδου-φυλακής στην Ανατολική Ευρώπη».

⁹⁴ Ο.π., Barthes Roland – Nadeau Maurice, *Για τη Λογοτεχνία*, σ. 40.

⁹⁵ Ο.π., Glowinski, σ. 160.

στο εσωτερικό του έχουν ως αποτέλεσμα μια ειδολογική ποικιλία κειμενικών πραγματώσεων, όπως είναι το μυθιστόρημα, η ποίηση, το ημερολόγιο, κ.τ.λ. Ανακύπτει όμως εδώ ένα επιστημολογικό ζήτημα. Το συγκεκριμένο υπο-γένος υφίσταται μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, δεν είναι παρά μια θεωρητική κατασκευή, καθότι, εκτός από τους λόγους που αναπτύχθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο και αφορούν στην ομοιογένεια του ίδιου του όρου «ανατολικοευρωπαϊκό στρατόπεδο-φυλακή», τα έργα που μπορούν να αναγνωριστούν ως αντιπροσωπευτικά χρησιμοποιούν ως μέσο έκφρασης/διατύπωσης διαφορετικές εθνικές γλώσσες και ως εκ τούτου εγγράφονται, παράλληλα, σε διαφορετικές εθνικές λογοτεχνίες.

Προς επίλυση της ανακύπτουσας προβληματικής, κρίνω σκόπιμη την χρήση της *ιεράρχησης των υποσυστημάτων* (Fowler, Glowinski)⁹⁶. Σε συνάρτηση του θέματος που εξετάζω, θα μπορούσα να διακρίνω δύο επίπεδα ιεράρχησης των υποσυστημάτων. Στο πρώτο επίπεδο, είναι δυνατή η ιεράρχηση των υποσυστημάτων του γένους της λογοτεχνίας της ανατολικοευρωπαϊκής εμπειρίας της καταπίεσης. Ενδεικτικά, τα διάφορα υποσυστήματα που θα μπορούσαν να ιεραρχηθούν εδώ είναι: η λογοτεχνία των καταπιεσμένων, η λογοτεχνία των καταπιεστών, η λογοτεχνία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού της Ανατολικής Ευρώπης, η λογοτεχνία που θεματοποιεί την κατασκοπεία στην Ανατολική Ευρώπη, οι αντι-βιογραφίες των κομματικών ηγετών, η σοβιετική λογοτεχνία της καταπίεσης και ούτω καθεξής. Στο δεύτερο επίπεδο, είναι δυνατή η ιεράρχηση των υποσυστημάτων του υπο-γένους της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης. Η παράλληλη εγγραφή των έργων, που ανήκουν σε αυτό το υπο-γένος, σε διαφορετικές εθνικές λογοτεχνίες και εθνικές γλώσσες επιτρέπει τη διάκριση των συγκεκριμένων υποσυστημάτων: λογοτεχνία του σοβιετικού γκουλάγκ, λογοτεχνία του γιουγκοσλαβικού στρατοπέδου-φυλακής, λογοτεχνία του αλβανικού στρατοπέδου-φυλακής και ούτω καθεξής.

⁹⁶ Η θεωρία της ιεράρχησης των υποσυστημάτων διατυπώνεται από τον Glowinski (βλ. «Τα λογοτεχνικά γένη», ο.π., σ. 152) αλλά βασίζεται στην κατά Fowler ιεράρχηση των γενών (*Kinds of Literature*, ο.π.)

B. 2. Ορισμός

Τα γεγονότα μας καταλάμβαναν σα να ήταν κλέφτες, και εμείς οφείλαμε να ασκήσουμε το επάγγελμά μας του ανθρώπου κατέναντι στο ακατανόητο και το αφόρητο.

J. P. Sartre, *Τι είναι λογοτεχνία;*

Θέλοντας και μη, η φυλακή θα φύλαγε και το ποίημά σου· όπως και το ποίημά σου θα έκλεινε μέσα του τη φυλακή σου.

Visar Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*

Ο ορισμός που θα επιχειρήσω να συστήσω, ανεξάρτητα από τον βαθμό απήχησης των λογοτεχνικών θεωριών που παρατέθηκαν, συγκροτείται πρωτίστως στη βάση του *συστήματος των στοιχείων* το οποίο ο Michel Foucault θεωρεί απαραίτητο για την εγκαθίδρυση οποιασδήποτε τάξης· στο εσωτερικό αυτού του συστήματος είναι δυνατόν να εμφανιστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές, οι τύποι των παραλλαγών που μπορεί να συμβούν μέσα σε αυτούς τους τομείς, το σύνορο πάνω από το οποίο θα υπάρχει διαφορά και κάτω από το οποίο θα υπάρχει ομοιότητα⁹⁷. Πάνω σε αυτή τη λογική, η λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας συνιστά τον *κλάδο γνώσης* εκείνον ο οποίος ελέγχει την παραγωγή του λόγου που τον αφορούν καθορίζοντας τα όρια μέσα από μια ταυτότητα που, όπως τίθεται από το Foucault, έχει τη μορφή ενός ασταμάτητου εκσυγχρονισμού των κανόνων⁹⁸.

Συνεκτιμώντας όλα τα παραπάνω, ορίζω ως πεδίο μελέτης του παρόντος ερευνητικού πονήματος τα έργα που εντάσσονται στη λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας. Η εν λόγω λογοτεχνία αποτελεί *υπο-σύστημα* (Fowler,

⁹⁷ Foucault Michel, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Παπαγιώργης Κ., εκδ. Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 17.

⁹⁸ Foucault Michel, *Η τάξη του λόγου*, εκδόσεις Ηριδανός, σ. 27. Στο ίδιο πνεύμα, στην *Αρχαιολογία της γνώσης*, ο Foucault συμπληρώνει ότι η εξέταση ενός *πεδίου γνώσης*, φερ' ειπείν της λογοτεχνίας, δεν πρέπει να εστιάζει τόσο στο κατά πόσο αποτελεσματική είναι ή δεν είναι η λειτουργία του ορισμού του όσο στην απόσπαση ενός λογοτεχνικού φαινομένου από την «οιονεί-προφάνειά» του και στην ελευθέρωση των προβλημάτων που αυτό το λογοτεχνικό φαινόμενο θέτει (βλ. Foucault, *Αρχαιολογία της γνώσης*, ο.π., σ. 42).

Glowinski) της λογοτεχνίας του στρατοπέδου-φυλακής της Ανατολικής Ευρώπης η οποία, με τη σειρά της, αποτελεί *υπο-γένος* (Genette, Gullota) της λογοτεχνίας της ανατολικοευρωπαϊκής εμπειρίας της καταπίεσης της κομμουνιστικής περιόδου⁹⁹. Πρόκειται, συνεπώς, για ένα λογοτεχνικό φαινόμενο το οποίο φέρει εκείνα τα γνωρίσματα μέσα στην πρακτική του λόγου της λογοτεχνίας του γκουλάγκ τα οποία επιτρέπουν, σύμφωνα με την οπτική του Foucault, την αυτονόμησή του και τη δυνατότητα εξέτασής του ως μετασχηματισμού της εν λόγω λογοτεχνίας¹⁰⁰, η μελέτη της οποίας εκκινεί από τις σοβιετικές αφηγήσεις. Οι αφηγήσεις αυτές εμφανίζουν τα εξής ειδολογικά και μορφολογικά γνωρίσματα:

α) Τα έργα κατηγοριοποιούνται, κατά κύριο λόγο, στις τεκμηριωτικές/μη-μυθοπλαστικές αφηγήσεις (factographic/nonfictional narratives¹⁰¹) -η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου χρησιμοποιεί τον όρο «μυθιστόρημα-ντοκουμέντο»¹⁰²- και τις μυθοπλαστικές αφηγήσεις (fictional narratives) και μπορεί να έχουν τη μορφή της γραπτής μαρτυρίας, του ημερολογίου, του απομνημονεύματος, της ποιητικής συλλογής, της αυτοβιογραφίας, του διηγήματος, του μυθιστορήματος -ως εκ τούτου, πρόκειται για μια λογοτεχνία που εμπίπτει στον πλατωνικό *μεικτό τρόπο*¹⁰³. Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί εκ των προτέρων ότι στην περίπτωση της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων κυρίαρχη λογοτεχνική φόρμα είναι το μη-μυθοπλαστικό μυθιστόρημα. Σημειώνω, δε, ότι για το λόγο αυτό, όπως και για λόγους μεθοδολογίας¹⁰⁴, στην κατεύθυνση της Toker, θα εστιάσω την ερευνητική προσοχή

⁹⁹ Τα «υπο-γένη» αναγνωρίζονται από τον Gerard Genette και ορίζονται ως στενότερες εξειδικεύσεις στο εσωτερικών των γενών, ο.π., Genette, σ. 100.

¹⁰⁰ Ο Foucault ονομάζει «κατώφλι θετικότητας» παρόμοια φαινόμενα μετασχηματισμού ορισμένων πρακτικών του λόγου (ο.π., Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, σ. 281).

¹⁰¹ Σύμφωνα με τον David Lodge, ο όρος «non-fiction novel» χρησιμοποιείται πρώτη φορά από τον Τρούμαν Καπότε για να προσδιορίσει την ειδολογική ταυτότητα του μυθιστορημάτος του *Εν ψυχρώ*, βλ. Lodge David, «Ο μυθιστοριογράφος σε δίλημμα» [*Δοκίμια για την λογοτεχνία και την κριτική*, μεταφρ. Τσακνιάς Σ, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984, σ. 102].

¹⁰² Ο.π., Αμπατζοπούλου Φρ., *Η γραφή και η βάσανος*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σ. 204. Η Αμπατζοπούλου χρησιμοποιεί επίσης τον όρο «λογοτεχνία του γεγονότος» του Roland Barthes.

¹⁰³ Ο.π., Genette, σ. 33.

¹⁰⁴ Ο Μπαχτίν υποστηρίζει ότι οι μέθοδοι που εφαρμόζονται στην ανάλυση των σύντομων ποιημάτων δεν μπορούν να εφαρμοστούν το ίδιο ικανοποιητικά στην ανάλυση εκτενέστερων κειμένων σε αφηγημένο πεζό λόγο. Βλ. *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, ο.π., σ. 296.

στις αντίστοιχες αφηγήσεις, χωρίς, όμως, να αποκλείω τη συμπερίληψη και των υπολοίπων λογοτεχνικών μορφών γραπτής μαρτυρίας.

Η βιωμένη εμπειρία του γκουλάγκ της Κομμουνιστικής Αλβανίας αποτελεί ένα μέσο πρόσβασης «στη θέαση του νοήματος της ζωής», μια διαδικασία η οποία, κατά τον Lukacs, διαρκεί ολόκληρη τη ζωή και χαράσσει την πορεία που οδηγεί έναν άνθρωπο στη γνώση του εαυτού του¹⁰⁵. Όσον αφορά, ειδικά, στις προεκτάσεις της μυθοπλασιακότητας των μυθοπλαστικών αφηγήσεων, θα πρέπει να τονιστεί ότι, σύμφωνα με την έννοια του *σημασιολογικού συμβάντος*¹⁰⁶, κάθε μυθοπλαστική αφήγηση της λογοτεχνίας των διωκόμενων δεν αναφέρεται σε έναν μυθοπλασιακό κόσμο -ο κόσμος στον οποίο αναφέρονται είναι το ίδιο ρεαλιστικός με εκείνον στον οποίο αναφέρονται οι μη-μυθοπλαστικές αφηγήσεις- αλλά η πράξη της αναφοράς είναι αυτή καθεαυτή πλασματική. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο συγγραφέας, είτε μέσω της μη-μυθοπλαστικής είτε μέσω της μυθοπλαστικής αφήγησης, εφόσον το αντικείμενό μας είναι η λογοτεχνία, αναπαριστά και ταυτόχρονα επινοεί τον άνθρωπο¹⁰⁷. Τα έργα θα πρέπει να έχουν συγγραφεί από διωκόμενους του αλβανικού κομμουνιστικού καθεστώτος· ως διωκόμενοι νοούνται όσοι βίωσαν τις τρεις βασικές καθεστωτικές τεχνικές κολασμού που ορίζει στη μελέτη του ο Agim Musta: τη θανατική ποινή, την εξορία, και τον εγκλεισμό σε στρατόπεδο-φυλακή.

¹⁰⁵ Lukacs G., *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, εκδ. Άκμων, Αθήνα 1978, σ. 82. Κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται, ωστόσο, αυτό που ισχυρίζεται στη συνέχεια ο Lukacs: ότι, δηλαδή, η εξασφάλιση του προνομίου της πρόσβασης στη θέαση του νοήματος της ζωής αξίζει την διακύβευση της ζωής του ίδιου του συγγραφέα. Είναι προφανές -και αυτό το έχει καταδείξει απaráμυλλα ο Πρίμο Λέβι στο *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*- ότι ο διωκόμενος συγγραφέας αποκτά πράγματι το προνόμιο της πρόσβασης στο αποκαλούμενο από τον Lukacs «νόημα της ζωής», αλλά αυτό συντελείται παρεμπιπτόντως, εξαιτίας μιας αμείλικτης και ανείπωτης τραγωδίας της οποίας η ψυχική σφοδρότητα δεν θα άξιζε καθεαυτή το προνόμιο της πρόσβασης σε οποιαδήποτε μορφής νόημα που η ζωή διαθέτει.

¹⁰⁶ Υπό την οπτική του *σημασιολογικού συμβάντος*, η Herrnstein Smith, υποστηρίζει ότι «την ουσιαστική μυθοπλασιακότητα των λογοτεχνικών έργων δεν θα την ανακαλύψουμε στη μη-πραγματικότητα των προσώπων, των αντικειμένων και των γεγονότων στα οποία τα έργα αυτά αναφέρονται, αλλά στη μη-πραγματικότητα της πράξης αναφοράς καθεαυτήν», βλ. Culler J., «Η λογοτεχνικότητα», *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, ο.π., σ. 61-82.

¹⁰⁷ Ο.π., Szegedy-Maszak, σ. 349.

β) Τα έργα απευθύνονται σε κάθε ελεύθερο γενικό αναγνώστη. Οι γλωσσικές και, γενικότερα, οι κοινωνικές πρακτικές που εγγράφονται στην αφήγηση της βιωμένης εμπειρίας της δίκωξης, διαμέσου μιας σειράς «διακειμενικών μικροσημειωτικών», όπως επίσης και της ειδολογικής διάστασης, προσδίδουν στο κείμενο, συνειδητά ή λιγότερο συνειδητά εκ μέρους του γράφοντος, μια ικανότητα ευρύτερης αναγνωστικής προβολής (ή, όπως το θέτει ο Cros, *διευρυμένης κοινωνικής αναγνωσιμότητας*¹⁰⁸). Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η αφηγηματική στρατηγική των εκπροσώπων της λογοτεχνίας του γκουλάγκ, όπως το συνοψίζει ο Tolczyk στο άρθρο του για την ταυτότητα του Ιβάν Ντενίσοβιτς του Σολζενίτσιν, προαπαιτεί την *ενεργητική ανταπόκριση του αναγνώστη* (reader's active response) σε ζητήματα που άπτονται φιλοσοφικών και ηθικών εκφάνσεων που αναδύονται μέσα στα κείμενα¹⁰⁹. Συνεπώς, ο αναγνώστης -καθώς και τα υπόλοιπα *δρώντα πρόσωπα* (Ibsch) του λογοτεχνικού συστήματος- καλείται να ανταποκριθεί ενεργητικά σε δύο προκλήσεις που του απευθύνει ο διωκόμενος συγγραφέας: την πρόκληση της λογοτεχνικής σύμβασης της *σημασίας του άρρητου* (Szegedy-Maszak) που του απευθύνει ως συγγραφέας και την ηθική πρόκληση που του απευθύνει ως διωκόμενος.

γ) Κάθε έργο, παράλληλα με την ηθική, θα πρέπει να επιτελεί και μια αισθητική λειτουργία. Σημειωτέον, το ζήτημα της ηθικής έντασης τέθηκε πρωτίστως από τον Αριστοτέλη ο οποίος θεωρούσε το *ήθος* εκ των έξι δομικών συστατικών του έργου και το κατέτασσε στα *κατά ποιόν μέρη* της τραγωδίας¹¹⁰. Η αναγκαιότητα της ισορροπίας των δύο αυτών εννοιών καθίσταται γενικότερα εύλογη και αναδεικνύεται σε μία εκ των ουκ άνευ παραμέτρων της λογοτεχνίας καθόσον, κατά τον Derrida, μόνο η «φιλία ανάμεσα στη μορφή και το βάθος» καθιστά εφικτό το έργο και την πρόσβαση στην ενότητα του έργου¹¹¹. Στο ειδολογικό επίπεδο, ο Lukacs θεωρεί ότι η

¹⁰⁸ Cros E., "Social Practices and Intratextual Mediation. Towards a Typology of Ideosemes", *Sociocriticism*, 2, 1985, σ. 129-148.

¹⁰⁹ Tolczyk Dariusz, "Who Is Ivan Denisovich? Ethical Challenge and Narrative Ambiguity in Solzhenitsyn's Text", in Alexis Klimoff, ed. *Critical Companion to Alexander Solzhenitsyn's One Day in the Life of Ivan Denisovich*, AATSEEL Critical Companions to Russian Literature, Evanston: Northwestern University Press, 1998. Βλ. ακόμη: Toker L., "Target Audience, Hurdle Audience, and the General Reader: Varlam Shalamov's Art of Testimony", *Poetics Today*, Summer 2005, 26:281-303;

¹¹⁰ Αριστοτέλης, *Ποιητική*, (1448b-24).

¹¹¹ Derrida J., *Η γραφή και η διαφορά*, Καστανιώτης, 2003, σ. 473.

ισορροπία ανάμεσα στην εσωτερική μορφή της διαδικασίας (κατά την οποία η βιωμένη εμπειρία του γκουλάγκ εγγυάται για τον διωκόμενο το προνόμιο της πρόσβασης στο νόημα της ζωής και της γνώσης του εαυτού του) και την ταυτόχρονη δυνατότητά της για εξωτερίκευση μέσω μιας εξαιρετικά ολοκληρωμένης λογοτεχνικής έκφρασης θεμελιώνεται πάνω στο είδος της βιογραφίας¹¹². Επιπρόσθετα, η σύγκλιση των δύο λειτουργιών, της αισθητικής και της ηθικής, καθορίζεται κυρίως, σύμφωνα με τον Sartre, από την πρόσληψη του εκάστοτε έργου τέχνης ως «ελεύθερη και απροϋπόθετη έκκληση σε ελευθερία»¹¹³.

δ) Όλα τα έργα θα πρέπει να αναπαριστούν αφηγηματικά μορφές της διωκτικής εμπειρίας, όπως αυτή ορίστηκε προηγούμενα, και να κοινωνούν μιας σειράς συγκεκριμένων *τόπων*, βασικότερα σημεία των οποίων είναι ο στιγματισμός από το καθεστώς εξουσίας (δυσμενής συνθήκη), η σύλληψη, η ανάκριση, η δίκη, ο εγκλεισμός, η εξορία, η αγωνία του θανάτου, η καταναγκαστική εργασία, οι σχέσεις του ατόμου με την στρατοπεδική κοινότητα, οι στιγμές ανάπαυλας, η απόδραση, η αποφυλάκιση, η επιστροφή από την εξορία ή το γκουλάγκ, η περιγραφή της μικρής ζώνης (στρατόπεδο-φυλακή) και της μεγάλης ζώνης (κράτος-φυλακή), το αντικαθεστωτικό πνεύμα κ.α. Η αφηγηματική αναπαράσταση της διωκτικής εμπειρίας αποτελεί, ταυτόχρονα, εκείνο το ειδολογικό στοιχείο που ανέδειξε ο ρωσικός φορμαλισμός και ορίστηκε ως «δεσπόζουσα» από τον Roman Jakobson¹¹⁴. Η έννοια της *δεσπόζουσας* και η υπαγωγή των περισσότερων έργων στη σύμβαση των κοινών *τόπων* επουδενί αναιρεί την αντίστοιχη σύμβαση που ορίζει ο Lukacs περί της καθολικής διάπλασης του συμβάντος από το συγγραφέα, η προσωπικότητα του οποίου φωτίζει το συμβάν από την οπτική της βιωμένης εμπειρίας -άρα ο κάθε συγγραφέας φωτίζει διαφορετικά το ίδιο συμβάν- ώστε η εμπειρία αυτή να κουβαλά μέσα της, εν τη αφηγήσει, το έσχατο νόημα ολόκληρης της ζωής: «Η προσωπικότητα του συγγραφέα είναι εκείνη ακριβώς, που με συνειδητή αυτονομία, εξουσιάζει τα συμβάντα τα οποία και χρησιμοποιεί σαν όργανά του, κάνοντας ακουστή τη δική της

¹¹² Ο.π., Lukacs, σ. 82. Στο επόμενο κεφάλαιο θα αναλυθεί περαιτέρω το ζήτημα της βιογραφικής και της αυτοβιογραφικής ταυτότητας των μυθιστορημάτων της διωκόμενης λογοτεχνίας.

¹¹³ Ο.π., Sartre, σ. 205.

¹¹⁴ «Μπορούμε να ορίσουμε τη δεσπόζουσα ως το κεντρικό στοιχείο ενός έργου τέχνης: εκείνο που διέπει, καθορίζει και μετασχηματίζει τα υπόλοιπα συστατικά. Η δεσπόζουσα είναι αυτό που διασφαλίζει την ακεραιότητα της δομής». Βλ. Roman Jakobson, «Η δεσπόζουσα» στο *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, ο.π., σ. 10.

εξήγηση για το νόημα του κόσμου αντί να το περιμένει απ' αυτά σαν να επρόκειτο για φυλακές κάποιας κρυφής σημασίας»¹¹⁵.

ε) Τα έργα αυτά θα πρέπει να λειτουργούν στον αντίποδα του καθεστωτικά επιβεβλημένου σοσιαλιστικού ρεαλισμού και να συνθέτουν αντίστοιχα αυτό που ο Michael Rothberg αποκαλεί «τραυματικό ρεαλισμό»¹¹⁶ ή «ρεαλισμό της δίωξης»¹¹⁷, κατά Zhiti, κάτι το οποίο επηρεάζει και την υφολογική τους διαμόρφωση¹¹⁸ αλλά και στοιχειοθετεί το πλαίσιο μιας διακειμενικής επικοινωνίας. Η υφολογική διαμόρφωση των έργων της λογοτεχνίας των διωκομένων απαιτεί μια πυκνή και περιεκτική αφήγηση, σχεδόν μινιμαλιστική, η οποία καθορίζεται από τις συνθήκες πίεσης στις οποίες παράγεται. Ενδεικτικό αυτού του πνεύματος είναι ένα περιστατικό που αναφέρει ο Visar Zhiti στους *Δρόμους της αβύσσου* αποτυπώνοντας τις εντυπώσεις του από τις πρώτες συναντήσεις που είχε με το ζωγράφο και ποιητή Maks Velo στο στρατόπεδο του Σπατς. Όταν τον ρώτησε αν συνέχιζε να ζωγραφίζει, εκείνος απάντησε ότι έκανε μόνο ένα πορτρέτο με χρώματα της φυλακής, πάνω σε ένα χαρτόνι της φυλακής, με τις βούρτσες της φυλακής¹¹⁹.

¹¹⁵ Αν και ο Lukacs θέτει αυτές τις παρατηρήσεις στην αναζήτηση της λυρικής καταγωγής του μυθιστορήματος, δεν ξεχνά να τονίσει ότι ο συγγραφέας προσεγγίζει το έργο του ως εμπειρικό υποκείμενο, με όλο του το μεγαλείο αλλά και με όλους τους περιορισμούς που συνεπάγεται η κατάστασή του ως δημιουργήματος (βλ. Lukacs, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, ο.π., σ. 51)

¹¹⁶ Rothberg M., *Traumatic Realism: The Demands of Holocaust Representation*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000.

¹¹⁷ Ο.π., Zhiti, σ. 195-196.

¹¹⁸ Ως προς το ζήτημα της υφολογικής τους διαμόρφωσης αξίζει να υπομνηματισθεί και η ακόλουθη άποψη του Visar Zhiti έτσι όπως κατατίθεται στο *Υπόγειο πάνθεον*: «Αυτή η δύσκολη λογοτεχνική ροή, μια εργογραφία καταχωνιασμένη, υπόγεια, διασπαρμένη, ημιτελής, διακεκομμένη, που κάπου ξηραίνεται και κάπου λερώνεται από το αίμα, που φέρει την ανάμνηση των τόπων της δίωξης, της φυλακής, της εξορίας, του μη-τόπου, της συνωμοτικής λήθης και είναι ένα απίστευτο συνονθύλευμα των διαθλασμένων αντικατοπτρισμών της τέχνης και της αλήθειας, της αίσθησης του δικαίου με την αγωνία της έμπνευσης, του ασαφούς με το ευκρινές, του παρανοϊκού με το ευγενές, του περιττού με το θεμελιώδες, της λεπτεπίλεπτης υφολογικής επιμέλειας με την τραχύτητα της βεβιασμένης καταγραφής και, πάνω απ' όλα, της επόδουνης μνήμης και της ακλόνητης πίστης σε αυτό που πρόκειται να διασωθεί και να κληροδοτηθεί στις επόμενες γενιές. Και αυτή δεν είναι παρά μια κατακερματισμένη δοκιμή, μια απόπειρα παραβίασης εκείνου του τείχους με τα αγκαθωτά συρματοπλέγματα, για να μαρτυρηθεί ότι ακόμα και μέσα στην κόλαση οι κατάδικοι κατάφεραν να δημιουργήσουν (βλ. Visar Zhiti, *Υπόγειο πάνθεον*, ο.π., σ. 95).

¹¹⁹ Ο.π., Zhiti, *Οι δρόμοι της αβύσσου*, σ. 353.

Ταυτόχρονα, τα έργα, ως πολιτισμικά απότοκα της *κοινότητας των διωκομένων*, συναρθρώνονται στα τρία επίπεδα της *κοινωνιολέκτου*, όπως την ορίζει ο Pierre Zima, το λεξιλογικό, το σημασιολογικό και το αφηγηματικό¹²⁰. Η έννοια της *κοινωνιολέκτου* σχηματοποιεί εναργέστερα τη διάκριση των έργων της λογοτεχνίας των διωκομένων από τη λογοτεχνία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, καθότι αναδεικνύει σε πρωτεύουσα κοινωνιογλωσσική περίσταση τον εγκλεισμό/δίωξη του γράφοντος· περίσταση η οποία διαρθρώνει συνολικά τη γραφή, οδηγώντας, ενίοτε, τους γράφοντες στην αποσημασιοποίηση των λέξεων στο μέτρο που η ίδια η γλώσσα έχει τεθεί στην υπηρεσία του διωκτικού μηχανισμού¹²¹.

Πράγματι, εν σχέσει με το Ολοκαύτωμα, έχει ήδη καταδειχθεί η διαστρεβλωτική αλλοίωση που υπέστη η ίδια η γερμανική γλώσσα κατά τη χρήση της από το μηχανισμό του ναζισμού. Η ποίηση του Paul Celan, στο σύνολό της, θεματοποιεί αυτή την αλλοίωση. Αλλά και κάθε εθνική γλώσσα, όπως διαπιστώνει ο Sartre, κουβαλάει επάνω της τα σημάδια της ναζιστικής εισβολής. Το ζήτημα που τίθεται ως πρόκληση για κάθε συγγραφέα, σύμφωνα με τον Sartre, είναι η ίαση των λέξεων και η θεραπεία της γλώσσας¹²². Εδώ πρέπει να τεθεί υπόψη και η εξής ειδολογική παράμετρος: Όπως έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές, οι θέσεις των οποίων παρατέθηκαν προηγούμενα, τα έργα της λογοτεχνίας του γκουλάγκ οφείλουν την ειδολογική τους καταγωγή στο δυστοπικό μυθιστόρημα. Ορόσημα έργα αυτής της αναφοράς είναι η δαντική *Θεία Κωμωδία*, το μυθιστόρημα *Αναμνήσεις από το Σπίτι των Πεθαμένων* του Ντοστογιέφσκι και το σύνολο των έργων του Κάφκα και, εν μέρει, του Όργουελ.

¹²⁰ Με τη συγκεκριμένη θεωρητική κατασκευή, ο Zima επιχειρεί να καταδείξει το ρόλο των κοινωνικών και ιδεολογικών όψεων της σημασιολογικής και αφηγηματικής οργάνωσης της γλώσσας, κάτι το οποίο στηρίζει στην παραδοχή της ύπαρξης των γλωσσών των ομάδων (κοινωνιόλεκτοι) εντός των συλλογικών γλωσσών. Συνεπώς, μια κοινωνιόλεκτος μπορεί να γεννήσει διαφορετικές παραγωγές λόγου εφόσον εκκινεί από την κοινωνιογλωσσική περίσταση «όπως τη βίωσε ο συγγραφέας και η κοινωνική του ομάδα», βλ. *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, ο.π., σ. 229-231.

¹²¹ Αξίζει εδώ να αναφερθεί η πολύ σημαντική μελέτη του Ardiian Vehbiu υπό τον τίτλο «Η Αλβανική γλώσσα ως ολοκληρωτική» στην οποία εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο τα ολοκληρωτικά γνωρίσματα του χοτζικού καθεστώτος μεταβιβάζονται στην ίδια την αλβανική γλώσσα (βλ. Vehbiu Ardiian, *Shqipëria Totalitare: Tipare të Ligjërimet Publik në Shqipërinë e Vitëve 1945-1990*, Tiranë: Çabej, 2007). Είναι προφανές ότι η γλώσσα των διωκόμενων συγγραφέων διατηρούν ή επαναφέρουν τη γλώσσα στο φυσικό της περιβάλλον εντός του οποίου ευδοκμεί η ελευθερία της ανθρώπινης έκφρασης.

¹²² Ο.π., Sartre, σ. 374.

Αξίζει να προστεθεί, εν είδει επιλόγου, ότι η απόδοση ειδολογικών γνωρισμάτων σε αυτή τη λογοτεχνία, η ιστορικότητα της οποίας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ιστορική, πολιτισμική και κοινωνικοπολιτική διάσταση του όρου «Ανατολική Ευρώπη», συμβαδίζει με τις αναθεωρητικές τάσεις της θεωρίας της λογοτεχνίας αναφορικά στην αντίληψη του λογοτεχνικού γένους. Ο Lejeune είναι αυτός που προτείνει, αν θέλουμε να ορίσουμε τα γένη, την αποφυγή της «ψευδαίσθησης της αιωνιότητας» ή της «ψευδαίσθησης της γέννησης του γένους», ακόμη και εκείνης ενός κλειστού σώματος κειμένων, και ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι εγγενείς περιορισμοί της ίδιας της ιστορικής μας προοπτικής¹²³.

¹²³ Ο.π., *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, σ. 316. Βλ. ακόμη: 1) Frisch A., “The Ethics of Testimony: A Genealogical Perspective”, *Discourse*, 25.1&2, Winter & Spring 2003, pp. 36-54, 2) Taylor Daniel, “The Ethical Implications Of Storytelling: Giving Ear to the Literature of the Oppressed”, *Mars Hill Review*, 1995, Issue No. 3: pgs 58-70, 3) Victoriano F. – Walker A. – Good A., “Fiction, Death and Testimony: Toward a Politics of the Limits of Thought”, *Discourse*, 25.1&2, Winter & Spring 2003, pp. 211-230, 4) Wozniak Monika, “Embarrassing problems connected with Polish Concentration Camp Literature”, *The Conscience of Humankind: Literature and Traumatic Experiences*, ed. Rodopi, Amsterdam-Atlanta 2000, 5) Wu Yenna - Livescu Simona, *Human Rights, Suffering, and Aesthetics in Political Prison Literature*, Lexington Books 2011.

B.3. Corpus literarium

...σε αυτή την πελώρια μυρμηγκιά από λεκτικά ίχνη

Michel Foucault, *Harχαιολογία της γνώσης*

Σε αντίθεση με τον μεγάλο αριθμό εκδόσεων διαφόρων μαρτυριών με θέμα το Ολοκαύτωμα από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αυτό που ο Χόρχε Σεμπρούν αποκαλεί «ένα λεκτικό παραλήρημα για μαρτυρίες», στην μετακομμουνιστική Αλβανία οι εκδόσεις μαρτυριών κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 με θέμα τα χοτζικά γκουλάγκ υπήρξαν φειδωλές. Εκδόθηκαν κυρίως έργα που είχαν ήδη συγγραφεί παρανόμως -ή υπήρχαν ως προσχέδια στη σκέψη των συγγραφέων- πριν την πτώση του καθεστώτος, ειδικά όταν η κατάρρευση θεωρούνταν πλέον προδιαγεγραμμένη.

Εν σχέσει με τη σύσταση του σώματος της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, έχει ήδη ειπωθεί ότι αυτό συντίθεται από ετερογενή είδη (μη-μυθοπλαστικά και μυθοπλαστικά μυθιστορήματα, ποιητικές συλλογές, ημερολόγια φυλακής κ.α.). Το στοιχείο εκείνο¹²⁴ το οποίο επιτρέπει την ανάδυση μιας αρχής συνοχής, μιας δυνατότητας εγγραφής, και υπαγορεύει τους νόμους της συνύπαρξης των έργων αυτών είναι η πρόθεση του συγγραφέα να καταθέσει τη μαρτυρία του εν εξαρτήσει της ηθικής έντασης αυτής του της μαρτυρίας, υπό την έννοια ότι ο λόγος των διωκόμενων συγγραφέων φέρει ένα συγκεκριμένο νόημα και μια συγκεκριμένη αλήθεια επί του πολιτικού καθεστώτος από το οποίο διώχθηκαν. Ο λόγος αυτός έχει το ιστορικό του *a priori*¹²⁵ στη σοβιετική λογοτεχνία του γκουλάγκ, ζήτημα το οποίο εξετάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο.

Στην κατεύθυνση της αναζήτησης του συνόλου των έργων που εντάσσονται στη λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας, θα πρέπει να τεθούν προς παρατήρηση τα ακόλουθα: Πρώτα πρώτα, η συνθετική αποδελτίωση του corpus της λογοτεχνίας αυτής αντιστέκεται στην ύπαρξη δύο βασικών συστατικών γνωρισμάτων που εμφανίζονται και καθορίζουν το αντίστοιχο corpus της σοβιετικής

¹²⁴ Ο Foucault ονομάζει αυτό το στοιχείο «μορφή θετικότητας» ή «αρχείο».

¹²⁵ Σύμφωνα με το Foucault, ο λόγος δεν έχει μόνο ένα νόημα ή μια αλήθεια, αλλά έχει ταυτόχρονα και μια ιστορία, μια ιστορία που τον χαρακτηρίζει, που δεν τον ανάγει στους νόμους ενός ξένου γίγνεσθαι (βλ. Foucault, *Harχαιολογία της γνώσης*, ο.π., σ. 196).

λογοτεχνίας του γκουλάγκ τα οποία επισημαίνονται εναργώς στις δύο πιο αντιπροσωπευτικές μελέτες του λογοτεχνικού αυτού φαινομένου, στο *Return from the Archipelago* της Leona Toker και στο *See no evil: literary cover-ups and discoveries of the Soviet camp experience* του Dariusz Tolczyk, στα οποία έγιναν εκτενείς αναφορές προηγούμενα.

Η πιο αντιπροσωπευτική αρχή εστίασης, κατά την Toker, στο σύνολο των ορόσημων έργων (landmark works) της σοβιετικής λογοτεχνίας που θεματοποιεί τη ζωή στα σταλινικά γκουλάγκ, είναι το ιδεολογικό τους υπόβαθρο όσο και η διττή ανταπόκριση στην πίεση που ασκείται ταυτόχρονα, κατά την δημοσίευση των έργων, τόσο στο συγγραφέα όσο και στο ίδιο το καθεστώς¹²⁶. Αυτό σημαίνει, πρωτίστως, πως η δημοσίευση ενός τέτοιου λογοτεχνικού έργου προκαλεί μια επαμφοτερίζουσα πίεση όχι μόνο στο συγγραφέα που φέρει την ευθύνη της γραφής αλλά ακόμα και στο καθεστώς μέσω των εντυπώσεων που αυτό θα προξενήσει στους αναγνώστες, παρά τη δεδομένη τακτική αναγνωστικής χειραγώγησης από τους μηχανισμούς της σοβιετικής προπαγάνδας.

Αυτό συνεπάγεται το πρώτο παράδοξο, υπό την οπτική της αλβανικής ιδεολογικής αλλά και εκδοτικής πραγματικότητας, που αφορά στη δυνατότητα έκδοσης έργων της λογοτεχνίας του γκουλάγκ ήδη κατά τη διάρκεια της σοβιετικής περιόδου και των ιδεολογικών μετεξελίξεων του καθεστώτος, κάτι που σηματοδοτεί προφανέστατα τη δημόσια παραδοχή της ύπαρξης του γκουλάγκ από τη σοβιετική νομενκλατούρα. Αυτή η δυνατότητα θα πρέπει να θεωρηθεί αδιανόητη για την Κομμουνιστική Αλβανία καθότι η συντριπτική πλειοψηφία των έργων της λογοτεχνίας των διωκομένων δημοσιεύονται αμέσως μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος και όχι κατά τη διάρκεια αυτής· σημαίνουσα εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του συγγραφέα Arshi Pipa που αυτομολεί στη Δύση και εκδίδει το 1959 στη Ρώμη το *Βιβλίο της φυλακής (Libri i Burgut)*.

Το δεύτερο παράδοξο που εμφανίζεται ως εγγενές γνώρισμα της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ, κάτι που διερευνάται μεθοδικά από τον Dariusz Tolczyk στο *See no evil*, είναι η τολμηρή διαπίστωση πως η πρώτη επίσημη λογοτεχνική αναπαράσταση της ζωής στα σοβιετικά γκουλάγκ αναπαράγεται από το ίδιο το

¹²⁶ Ο.π., Toker Leona, *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors*, p. 28.

σοβιετικό καθεστώς, μέσω των πιο διακεκριμένων στρατευμένων του λογοτεχνών¹²⁷. Επί του συνόλου των έργων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, η εξέταση του ζητήματος της ηθικής έντασης δεν επιτρέπει κανένα περιθώριο αμφίσημης λειτουργίας (καθεστωτικής/αντι-καθεστωτικής) καθότι όλα τα έργα διαπνέονται εμφανώς από ένα κατηγορηματικά αντι-καθεστωτικό, και, ως επί το πλείστον, αντι-κομμουνιστικό, πνεύμα.

Σύμφωνα με τον канаδό αλβανολόγο Robert Elsie, οι απαρχές της Αλβανικής Λογοτεχνίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τους ελιγμούς της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που αποσκοπούσαν στην εδραίωση του παπισμού και την διάδοση του ιταλικού πολιτισμού στα Νοτιοδυτικά Βαλκάνια, κατά τον 16ο και 17ο αιώνα¹²⁸. Μια ανάλογη διαπίστωση επισημαίνεται από τον Visar Zhití στη μελέτη του για τη Διωκόμενη λογοτεχνία της Κομμουνιστικής Αλβανίας: Ο Zhití σημειώνει ότι η λογοτεχνία που αναπαριστά τα εγκλήματα του χοτζικού ολοκληρωτισμού ξεκινά με τις πρώτες διώξεις των ρωμαιοκαθολικών ιερωμένων στη Σκόδρα της Βόρειας Αλβανίας οι οποίοι άφησαν και τα πρώτα χειρόγραφα με ποιήματα, κυρίως, που συνέγραψαν κατά τον εγκλεισμό τους¹²⁹.

Παρά την ύπαρξη αυτών των χειρογράφων, τα περισσότερα έργα της λογοτεχνίας που εξετάζουμε εκδίδονται κατά τη δεκαετία του 1990, μια περίοδο κατά την οποία οι ανατολικοευρωπαϊκές κοινωνίες μεταβαίνουν από την επικράτεια ενός ιδιάζοντος αυταρχισμού στην επικράτεια της κουλτούρας του εφήμερου, του ανολοκλήρωτου, του αστραπιαίου, της ροής, της αμεσότητας ή της ψευδο-αμεσότητας που απομονώνει το άτομο μέσα στις πολλαπλές μορφές και διαδικασίες τις οποίες ο Lipovetsky ονομάζει «εποχή του κενού», μια κουλτούρα που συνιστά την κοινή μεταμοντέρνα καθημερινότητα¹³⁰. Αν και θα ήταν υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι η εκδοτική ανάδυση της λογοτεχνίας της ανατολικοευρωπαϊκής εμπειρίας της καταπίεσης, και δη της εμπειρίας του εγκλεισμού, επηρέασε καθοριστικά τους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς αυτής της μεταμοντέρνας κενότητας, είναι, ωστόσο, αναμφισβήτητη η διεύρυνση του *ορίζοντα προσδοκίας* των όσων

¹²⁷ Το ζήτημα αυτό εξετάστηκε αναλυτικά στην πρώτη ενότητα της διατριβής και αφορά κυρίως στην περίπτωση του Μαξίμ Γκόρκι αλλά και στην ανάδυση της ηθικής έντασης στη νουβέλα του Αλεξάντερ Σολζενίτσιν *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*.

¹²⁸ Elsie R., *Historical dictionary of Albania*, βλ. λήμμα «LITERATURE, ALBANIAN», σ. 274-280.

¹²⁹ Ο.π., Zhití, *Υπόγειο πάνθεον [Panteoni i nëndheshëm ose Letërsia e dënuar]*, σελ. 14.

¹³⁰ Ο.π., *Θεωρία της Λογοτεχνίας: Προβλήματα και προοπτικές*, σ. 84.

αναγνωστών της. Η δημιουργική δύναμη της συγκεκριμένης λογοτεχνίας, με όρους του Jauss, οφείλεται στο γεγονός ότι είναι μια τέχνη που διαρρηγνύει τον αυτοματισμό της καθημερινής αντίληψης. Πράγματι, κάθε έργο της λογοτεχνίας των διωκόμενων γίνεται δεκτό και κρίνεται όχι μόνο σε σχέση με τις ειδολογικές επιταγές αλλά, σε ένα δεύτερο επίπεδο, σε σχέση με την ίδια την καθημερινή ζωή¹³¹ σε μια ολοκληρωτική κοινωνία, εντός της οποίας οι διωκόμενοι-αφηγούμενοι παρέμειναν οι μόνοι που υπερασπίστηκαν την υποκειμενικότητά¹³² τους έναντι ενός ολοκληρωτικά επιβληθέντος προτύπου αντικειμενικότητας.

Είναι γεγονός ότι οι ραγδαίες εξελίξεις και οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα στην Ανατολική Ευρώπη προσέλκυσαν παράλληλα το ενδιαφέρον της βιογραφικής έρευνας που έθεσε στο επίκεντρο της μελέτης τις ιστορίες ζωής που άρχισαν να δημοσιεύονται προκειμένου να εξεταστούν «οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι που βρέθηκαν στη δίνη των κοσμοϊστορικών αλλαγών ερμηνεύουν και επεξεργάζονται ό,τι συνέβη γύρω τους, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους επιχειρούν να οργανώσουν τη ζωή τους εντός ενός ριζικά νέου πλαισίου και προσπαθούν να βρουν τη θέση τους εντός αυτού»¹³³.

Το στοιχείο εκείνο που απορρέει από τις προαναφερθείσες βιογραφικές έρευνες και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως άξονας σημασιодότησης της διαδικασίας σύστασης του εν λόγω corpus είναι η παραδοχή της *ασυμμετρίας* μεταξύ των ατομικών συστημάτων αναφοράς (στραμμένων στο κομμουνιστικό παρελθόν) και των εμπειριών εντός του μεταβαλλόμενου πλαισίου¹³⁴ (μετα-κομμουνισμός). Η έννοια της *ασυμμετρίας* αναδεικνύει, συνεπώς, τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στο πνεύμα - ένα πνεύμα αναστοχασμού, μαρτυρίας, καταδίκης του παρελθόντος- που διαπνέει τα έργα τα οποία εκδίδονται αμέσως μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού

¹³¹ Βλ. αναλυτικά Jauss H. R., *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, μτφρ. Πεχλιβάνος Μ., Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1995.

¹³² Η έννοια της υποκειμενικότητας, σύμφωνα με τη Luisa Passerini, αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να αποφασίζει για τη ζωή του, έστω κι αν η ικανότητα αυτή περιορίζεται υπό τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες. Είναι αυτονόητο ότι η υποκειμενική διάσταση δεν επιτρέπει την άμεση ανακατασκευή του παρελθόντος, παρά συνδέει το παρελθόν με το παρόν σε μια σχέση με φορτισμένη συμβολική σημασία, βλ. Passerini L., *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 17 και 101.

¹³³ Τσιώλης Γιώργος, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, εκδ. Κριτική, 2006, σ.164.

¹³⁴ Ο.π., σ. 165.

καθεστώς και τη νέα μετα-κομμουνιστική πραγματικότητα, παρόλο που μπορεί να υποστηριχθεί ότι ακόμα και οι ίδιες οι εκδόσεις αποτελούν συστατικό στοιχείο αυτής της νέας πραγματικότητας. Η έννοια της *ασυμμετρίας* μας παρέχει, επίσης, τη δυνατότητα ερμηνείας του φαινομένου των συμπληρωμένων επανεκδόσεων, κατά την επόμενη δεκαετία, πρακτική την οποία ακολουθούν αρκετοί συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων των Visar Zhiti και Maks Velo.

Υπό την οπτική της έννοιας της *ασυμμετρίας*, οι συμπληρωμένες επανεκδόσεις λειτουργούν ως απόπειρα άρσης της ασυμμετρίας καθότι στα έργα που επανεκδίδονται συμπληρωμένα είναι δυνατό να διαπιστωθεί η πρόθεση καταγραφής των εμπειριών του υποκειμένου εντός του μεταβαλλόμενου πλαισίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι επανεκδόσεις των έργων του Visar Zhiti: Στην *Τεθλασμένη Άβυσσο*, υπάρχει μια σκηνή στην οποία ο συγγραφέας συνομιλεί με τον Σαλί Μπερίσα, πρώτο πρωθυπουργό της χώρας κατά την περίοδο εκδημοκρατισμού, για την αξία της λογοτεχνίας των διωκομένων¹³⁵. Δεν μπορεί να παραβλεφθεί, εδώ, ο συμβολικός ρόλος αυτού του διαλόγου διότι συνιστά αδιαμφισβήτητα μια στιγμή άρσης της *ασυμμετρίας*, καθόσον ο πρώτος εκπροσωπεί το «ατομικό σύστημα αναφοράς» και ο δεύτερος συμπυκνώνει επ' ακριβώς το «μεταβαλλόμενο πλαίσιο».

Το ίδιο αυτό μεταβαλλόμενο πλαίσιο, που εδώ παίρνει τη μορφή της μετα-κομμουνιστικής μετάβασης, αναδεικνύει εξίσου την αποκαλούμενη «κρίση της ταυτότητας» που χαρακτηρίζει γενικότερα τις σύγχρονες κοινωνίες στα τέλη του εικοστού αιώνα, καθότι «παλιές ταυτότητες που σταθεροποίησαν την κοινωνία για μεγάλο χρονικό διάστημα βρίσκονται σε παρακμή και δίνουν τη θέση τους σε νέες, κερματίζοντας τον σύγχρονο άνθρωπο ως ενιαίο υποκείμενο». Ενδεικτικός, ως προς τον υψηλό τόνο απογοήτευσης και, συνάμα, διαμαρτυρίας έναντι των συνεπειών της «κρίσης ταυτότητας», είναι ο ακόλουθος στίχος από το ποίημα «Τύποι των ήλων» του αλβανού ποιητή Gëzim Hajdari: «Χτες για τη δικτατορία ήμασταν επικίνδυνοι/ σήμερα για την ελευθερία είμαστε άχρηστοι»¹³⁶.

Η πιο σημαντική κατηγοριοποίηση που μπορεί να επιχειρηθεί εντός του corpus της λογοτεχνίας των διωκομένων είναι αυτή ανάμεσα στις *ιστορίες ζωής* και τα *ορόσημα-έργα*. Υιοθετώντας το διαχωρισμό της Shoshana Felman η οποία αναγνωρίζει την ιστορική, την κλινική και την ποιητική διάσταση της μαρτυρίας

¹³⁵ Ο.π., Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*, σ. 374.

¹³⁶ Μετφρ. Κωνσταντίνα Ευαγγέλου.

(historical, clinical and poetical dimensions of the testimony¹³⁷), διαπιστώνεται ότι οι ιστορίες ζωής φωτίζουν περισσότερο την κλινική και ιστορική διάσταση της μαρτυρίας, ζήτημα που έχει αναδειχθεί εξαντλητικά στις μελέτες της Luisa Passerini, ενώ η ποιοτική αποτίμηση των ορόσημων-έργων εδράζεται κυρίως στην ποιητική και ιστορική διάσταση της μαρτυρίας.

Πριν επιχειρήσω τη σύσταση του corpus literarium της λογοτεχνίας των αλβανικών γκουλάγκ, οφείλω να αναφέρω δύο πολύ σημαντικές μελέτες-ανθολογίες που θέτουν τις ερευνητικές βάσεις για μια επαρκή οριοθέτηση του καταλόγου των συγγραφέων που εκπροσωπούν το είδος της υπό εξέταση λογοτεχνίας. Πρόκειται, κυρίως, για το δίτομο συλλογικό έργο *Η Ανθολογία των πληγών (Antologjia e plagëve*¹³⁸) των Fabian Kati, Agim Musta και Enver Lepenica και *Οι Μούσες της αντίστασης (Muzat e qëndresës*¹³⁹) του Bujar Leskaj. Το πρώτο αφιερώνεται «σε όλους εκείνους τους πολιτικά δεδιωγμένους που εκτελέστηκαν, φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν και δεν μπόρεσαν να γράψουν για τις πληγές τους» και περιέχει γραπτά εκατόν δεκατριών, συνολικά, συγγραφέων τα οποία, σύμφωνα με τον Fabian Kati, στοιχειοθετούν ένα συλλογικό κατηγορώ κατά της κομμουνιστικής δικτατορίας. Ταυτόχρονα, εκτός από την τεκμηριωτική της διάσταση, η *Ανθολογία των πληγών* συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση της σύγχρονης αλβανικής κοινωνίας εν σχέσει με ένα παρελθόν που παραμένει ακόμη ζωντανό¹⁴⁰.

¹³⁷ Ο.π., Felman, σ. 42.

¹³⁸ Ακριβής τίτλος: *Η Ανθολογία των πληγών του κομμουνιστικού τρόμου* (Kati Fabian, *Antologjia e plagëve nën terrorin komunist*, Tiranë: Natyra 2001, 2004 και Musta Agim – Memisha Enver, *Antologji e plagëve nën terrorin komunist*, vol. II, bot. Geer, Tiranë 2006.)

¹³⁹ Leskaj Bujar, *Muzat e qëndresës*, bot. Geer, Tiranë 2011.

¹⁴⁰ Βλ. Πρόλογο, *Η Ανθολογία των πληγών*, ο.π.

B.3.1. Ιστορίες ζωής

Ανάμεσα σε αυτούς που κατέγραψαν ιστορίες, μεγάλοι είναι εκείνοι των οποίων η γραφή διαφέρει ελάχιστα από το λόγο των πολλών ανώνυμων αφηγητών.

Walter Benjamin, *Δοκίμια φιλοσοφίας της γλώσσας*

Οι ιστορίες ζωής¹⁴¹, αυτό το «προνόμιο υπέρ των καταπιεσμένων»¹⁴², μετεγγράφουν αφηγηματικά τη βιωμένη εμπειρία των μορφών καταπίεσης του υποκειμένου στην Κομμουνιστική Αλβανία επωμιζόμενοι οι ίδιοι την ευθύνη της κατασκευής της ταυτότητάς τους, σύμφωνα με την ορολογία του Ulrich Beck, κατά τη μετακομμουνιστική μετάβαση της χώρας προς τον εκδημοκρατισμό και την δυτικοποίηση. Υπό αυτή την έννοια, συνολικά η αλβανική λογοτεχνία της δίωξης δεν αποτελεί παρά τον *ικανό αντίλογο* ώστε να συγκροτηθεί η κοινότητα των διωκομένων του χοτζικού καθεστώτος σε υποκείμενο της δικής της αλήθειας και να αποβάλει το στίγμα της *τάξης-αντικείμενο*, στην οποία την είχε εγγράψει βίαια και καταναγκαστικά το δικτακτικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα.

Κατά τον Bourdieu, οι κυρίαρχοι έχουν το προνόμιο του ελέγχου της δικής τους αντικειμενοποίησης και της παραγωγής της δικής τους εικόνας. Αντίθετα, οι κυριαρχούμενες ομάδες συγκροτούν εκείνο το κοινωνικό σώμα το οποίο ο Bourdieu

¹⁴¹ Συναντώνται επίσης με τον όρο «προσωπικές καταγραφές του βίου (personal life-records)». Βλ. ακόμη: 1) Eakin P.J., *The Ethics of Life-Writing*, Ithaca: Cornell University Press, 2004, 2) Paperno Irina, *Stories of the Soviet Experience: Memoirs, Diaries, Dreams* (Ithaca: Cornell University Press, 2009), 3) Sutcliffe Benjamin M., “Documenting Women’s Voices in Perestroika GULAG Narratives”, *Toronto Slavic Quarterly* (Academic Electronic Journal in Slavic Studies) University of Toronto, 4) *Till My Tale is Told: Women’s Memoirs of the Gulag* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1999), 5) Todorov Tzvetan, *Voices from the Gulag: life and death in communist Bulgaria*, (transl. Zaretsky Robert), Pennsylvania State University Press 1999, 6) Toker Leona, “Toward a Poetics of Documentary Prose: from the Perspective of Gulag Testimonies”, *Poetics Today*, Vol. 18, No. 2 (Summer, 1997), pp. 187-222, 7) Ursa Mihaela, “Women Imprisoned – History and (Her)story”, *Caietele Echinoc*, vol. 15, 2008, pp. 78-93.

¹⁴² Οι ιστορίες ζωής και η ανάδυση της σημασίας του προφορικού λόγου, κατά την Luisa Passerini, αποτελούν εκείνο το προνόμιο υπέρ των καταπιεσμένων κατά τον εκδημοκρατισμό της ιστορίας, ο.π., Passerini, σ. 27.

ονομάζει «τάξη-αντικείμενο»¹⁴³. Είναι προφανές ότι τα μέλη της τάξης-αντικείμενο των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας είχαν στερηθεί για πολλά χρόνια το δικαίωμα να ορίζουν τη δική τους ταυτότητα, βρισκόμενοι αντιμέτωποι με μια αντικειμενοποίηση που τους είχε επιβληθεί: «ταξικοί εχθροί», «ρεαξιονάριοι», «δόλιοφθορείς της σοσιαλιστικής ευημερίας», «προδότες», «κατάσκοποι», «συνεργάτες των ξένων δυνάμεων», «κουλιάκοι» κ.τ.λ.

Κάθε ιστορία ζωής, όπως έχει προταθεί από τους Thomas και Znaniecki, ενδείκνυται προς ιστορικο-κοινωνιολογική, κυρίως, παρατήρηση¹⁴⁴ όχι τόσο εξαιτίας της ιδιαιτερότητας μιας ατομικής περίπτωσης όσο εξαιτίας της θεώρησής της ως αντιπροσωπευτικής (τυπικής) μιας ομάδας ή μιας κουλτούρας¹⁴⁵. Οι ιστορίες ζωής που εγγράφονται στο εν λόγω corpus φέρουν επί αρκούντως τα ίχνη εκείνης της κουλτούρας που ο Ken Plummer αποκαλεί «κουλτούρα του περιθωριακού ανθρώπου»¹⁴⁶. Στην προκειμένη περίπτωση, μέσα από τις ιστορίες αυτές αναδύεται μια κουλτούρα που ήταν τοποθετημένη για μισό αιώνα στο περιθώριο του σοσιαλιστικού προτύπου ζωής¹⁴⁷.

Οι συγγραφείς των ιστοριών ζωής της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων επιχειρούν να συμπυκνώσουν αφηγηματικά, σε ένα μοναδικό έργο, την βιωμένη εμπειρία της καταπίεσης, πράγμα που καθιστά το αφηγηματικό τους ενέργημα «τόπο

¹⁴³ Ο.π., Bourdieu, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, «Μια τάξη αντικείμενο», σ. 97.

¹⁴⁴ Αξίζει να επισημανθεί ότι, ενώ οι ιστορίες ζωής προσέλκυσαν το έντονο ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων, τίθενται προς συστηματική επεξεργασία κατόπιν χρήσης εργαλείων από το χώρο της αφηγηματολογίας (βλ. σχετικά το κεφάλαιο «Τα βήματα της επεξεργασίας βιογραφικών αφηγηματικών κειμένων», ο.π. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, σ. 71).

¹⁴⁵ Οι τάσεις εστίασης στο πεδίο της καθημερινής ζωής, της βιωμένης εμπειρίας και της κοινωνικής πράξης καλλιεργήθηκαν συστηματικά από τη Σχολή του Σικάγου και την παράδοση του Πραγματισμού που θεωρεί την εμπειρία ως «διαμεσολαβητή της αλήθειας», ο.π., Τσιώλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*, σ. 32.

¹⁴⁶ Plummer Ken, *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Gutemberg, 2000.

¹⁴⁷ Ενίοτε, παρατηρεί ο Plummer, αφηγηματικοί τρόποι των ιστοριών ζωής του «περιθωριακού ανθρώπου», παρόλο που διαφέρουν ως προς το περιεχόμενο και την οπτική, δεν διαφέρουν από τους αφηγηματικούς τρόπους των έργων που εγγράφονται αντίστοιχα στην «ηγεμονική κουλτούρα», η οποία, εν προκειμένω, προσιδιάζει στα έργα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού (ο.π. Plummer).

αλληλεπίδρασης»¹⁴⁸ της υποκειμενικής με την αντικειμενική διάσταση εντός της δεδομένης ιστορικής συγκυρίας. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, ο τρόπος αποτύπωσης αυτής της αλληλεπίδρασης συνήθως αποβαίνει σε βάρος της αισθητικής επεξεργασίας των έργων και τελικά, όπως διατυπώνεται στην *Αισθητική θεωρία* του Adorno, αποβαίνει σε βάρος του κοινωνικού τους περιεχομένου αλήθειας¹⁴⁹. Οι συγγραφείς εκκινούν περισσότερο από την ηθική επιταγή της κατάθεσης μαρτυρίας και λιγότερο από την πρόθεση της καλλιέργειας ή της αναζήτησης ενός προσωπικού λογοτεχνικού ύφους, συνεπώς τα έργα τους τηρούν μια τυπολογία δεσμεύσεων επί του ενεργήματος της αφήγησης.

Κατά τον Fr. Schültze, τρεις είναι οι κυριότερες δεσμεύσεις του αφηγηματικού ενεργήματος των ιστοριών ζωής: α) Η υποχρέωση της ολοκλήρωσης της μορφής (κάθε αφηγούμενος φέρνει εις πέρας τη ροή μιας δεδομένης ιστορίας συσχετίζοντας κατά τέτοιο τρόπο την αλληλουχία των επεισοδίων, των μεμονωμένων γεγονότων και των προσώπων ώστε να επιτευχθεί μία ενιαία μορφή). Η έννοια της ολοκλήρωσης προϋποθέτει επίσης τη σκιαγράφιση της κατάστασης και του κοινωνικού πεδίου εντός του οποίου εξελίσσεται, καθώς και τη θέση του φορέα της δράσης σε αυτό. β) Η υποχρέωση συμπύκνωσης και εστίασης στα σημαντικά στοιχεία. γ) Η υποχρέωση παράθεσης των αναγκαίων λεπτομερειών (κάθε αφηγούμενος καθιστά ικανοποιητικά σαφές το πλαίσιο της ιστορίας και παραθέτει επαρκή αριθμό πληροφοριών για το περιβάλλον, τις συνθήκες, τους πρωταγωνιστές και τους συμμετέχοντες στα γεγονότα)¹⁵⁰. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η λεπτομερής περιγραφή των σχέσεων του υποκειμένου του αφηγηματικού ενεργήματος με αυτό που ο Schültze αποκαλεί «σημαίνοντες άλλους» όπου στην προκειμένη περίπτωση εννοούνται διάφορα γνωστά πρόσωπα της αλβανικής σοσιαλιστικής πραγματικότητας που εκδιώχθηκαν από το χοτζικό καθεστώς, όπως έκπτωτοι υπουργοί, διανοούμενοι κ.α..

Θα επιχειρήσω, σε αυτό το σημείο να παραθέσω τους τίτλους μερικών ιστοριών ζωής της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκόμενων και στη συνέχεια να σκιαγραφήσω τα μορφολογικά και δομικά τους χαρακτηριστικά. Το πρώτο έργο που μπορεί να ενταχθεί στην υπό εξέταση κατηγορία προέρχεται από έναν Ιταλό ρωμαιοκαθολικό ιερωμένο, τον Giacomo Gardini, που διώχθηκε λόγω της θρησκευτικής του δράσης

¹⁴⁸ Ο.π., *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*, σ. 31.

¹⁴⁹ Ο.π., Adorno, *Αισθητική θεωρία*, σ. 392.

¹⁵⁰ Βλ. αναλυτικά «Οι τρεις δεσμεύσεις του αφηγηματικού ενεργήματος», ο.π. Τσιώλης, σ. 63-67.

στα πρώτα χρόνια του κομμουνιστικού καθεστώτος, εμπειρία την οποία αφηγείται στο έργο *Δέκα χρόνια εγκλεισμού στην Αλβανία, 1945-1955* το οποίο εκδίδεται αρχικά στο Σαν Φρανσίσκο των ΗΠΑ, το 1988, και έπειτα στο Ζάγκρεμπ της Κροατίας, το 1991¹⁵¹. Η συγκεκριμένη ιστορία ζωής είναι τυπική μιας σειράς «αυτό-αναπαραστάσεων», κάνοντας χρήση της ορολογίας της Passerini, οι οποίες δανείζονται εκφραστικές μορφές από θρησκευτικές, ενίοτε και πολιτικές, ιδεολογίες που δίνουν προτεραιότητα στην υποκειμενική επιλογή μιας ολοκληρωτικής σχέσης προς μια υπερβατική πραγματικότητα¹⁵². Τις συστηματικές διώξεις και εκτελέσεις των μελών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας της Αλβανίας θεματοποιούν επίσης οι αφηγήσεις: *Η μεσαιωνική γενοκτονία του 20^{ου} αιώνα: χρονικό*¹⁵³ του Gjovalin Zezaj, *Ένα υπόγειο μνημείο*¹⁵⁴ του Fritz Radovani, *Σπαράγματα μιας ολόπικρης μνήμης (Cirka kujtimesh të hidhura*¹⁵⁵) της Marije Gjoka-Mazreku και του Nikoll Mazreku, *Ζωή δίχως ημερολόγιο*¹⁵⁶ του At Konrand Gjolak αλλά και τα εμβληματικά έργα των At Zef Pllumi και Dom Simon Jubani που θα εξεταστούν αναλυτικότερα στη συνέχεια. Η τάση των ιστοριών ζωής που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία συναντάται σε όλες τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην ιστορία της λογοτεχνίας του γκουλάγκ.

Στις περισσότερες των ιστοριών ζωής του corpus της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων συναντώνται στον τίτλο οι προσδιοριστικοί ως προς το περιεχόμενο όροι «ζωή», «βάσανος» ή «αναμνήσεις», όπως συμβαίνει με τα έργα: *Μια δύσκολη ζωή*¹⁵⁷ του Vasel P. Gjoka (Σκόδρα, 1993), *20 χρόνια στα κάτεργα του Ενβέρ Χότζα: αναμνήσεις*¹⁵⁸ του Nazmi Berisha-Dyzi (Μπεράτι, 1995), *Οι άνεμοι της ζωής*¹⁵⁹ της

¹⁵¹ Gardin Giacomo, *Banishing god in Albania: the prison memoirs*, San Francisco: Ignatius, 1988 και Gardini Pader Giacomo S.I., *Dhjetë vjet burgim në Shqipëri (1945-1955)*, Boton: Drita-Ferizaj dhe KS-Zagreb, Shtypur Krcanska Sadasnjost, Zagreb 1991.

¹⁵² Ο.π., Passerini, σ. 101.

¹⁵³ Zezaj Gjovalin, *Gjenocid mesjetar në shekullin e XX: kronikë*, Shkodër: Camaj-Pipa, 2007. Βασιζόμενοι στο έργο αυτό, οι R. Morozzo della Rocca και A. Giannelli εξέδωσαν στα ιταλικά το βιβλίο *Martiri d'Albania*, (ed. La Scuola, Brescia, 2016). Βλ. επίσης Menichetti Luca, “Anton Lu li e Gjovalin Zezaj: martiri del regime comunista in Albania”, *Sintesi Dialettica*, nr. 6, 28/03/2017.

¹⁵⁴ Fritz Radovani, *Një monument nën dhe*, Tiranë: Male, 2015.

¹⁵⁵ *Cirka kujtimesh të hidhura* (βλ. *Ανθολογία των πληγών I*, ο.π., σ. 478).

¹⁵⁶ Συμπεριλαμβάνεται στην *Ανθολογία των πληγών I*, ο.π., σ. 154.

¹⁵⁷ Gjoka Vasel P., *Një jetë e vështirë*, Shkodër: Gjergj Fishta, 1993.

¹⁵⁸ Berisha-Dyzi Nazmi, *20 vjet në burgjet e Enver Hoxhës: kujtime*, Enti Botues, Berat 1995.

Selfixhe Broja-Ciu (Τίρανα, 1998), *Μαρτυρώ: Εγώ, η σκιά και η βάσανος*¹⁶⁰ του Viktor Martini (Σκόδρα, 1999), *Αφηγήσεις από το κάτεργο της κομμουνιστικής δικτατορίας*¹⁶¹ του Josif Zegali (Τίρανα, 1999), *Το τίμημα της ζωής: αναμνήσεις μιας μακρόχρονης βασάνου*¹⁶² της Durime Bega (Τίρανα, 2000), *Ανάκριση τα μεσάνυχτα*¹⁶³ του Ahmet Golemi, *Το καθεστώς των ναινών: αναμνήσεις*¹⁶⁴ του Kolec Pikolini (Σκόδρα, 2001), *Η μη ζησμένη ζωή*¹⁶⁵ του Neim Pasha (Αργυρόκαστρο, 2006), *Αναμνήσεις*¹⁶⁶ του Musa Koshena (2006), *Οδόντα αντί οδόντος: αναμνήσεις*¹⁶⁷ του Myntas A. Xhindoli (Τίρανα, 2006), *Αναμνήσεις και περιπέτειες από τη ζωή μου*¹⁶⁸ του Hydai Skëndaj (Τίρανα, 2007), *Οι Βλάχοι στην κόλαση της δικτατορίας: Ημερολόγιο, αναμνήσεις, εντυπώσεις 1900-1990*¹⁶⁹ του Dhimitraq Stefa (Φίερ, 2008), *Αναμνήσεις από τις φυλακές και τα στρατόπεδα εργασίας της δικτατορίας*¹⁷⁰ του Enver Hasa (Πόγραδετς, 2010), *Η ζωή στη δικτατορία*¹⁷¹ του Hasan Kostreci (Τίρανα, 2011), *Το Σάλεσι και η ζωή μου ως πολιτικός διωκόμενος: αναμνήσεις*¹⁷² του Hekuran Prroi (Τίρανα, 2011), *Μια τραγωδία που δεν μπορεί να ξεχαστεί*¹⁷³ του Petrit Levendi, *Ακόμα και τα λουλούδια ποδοπατούσαν*¹⁷⁴ της Dilavis Liço-Vituli, *Τα κελιά, ο ένατος κύκλος της κόλασης*¹⁷⁵ του Adem Allçi, *Το κομμουνιστικό καθαρτήριο*¹⁷⁶ του Nikoll

¹⁵⁹ Broja-Ciu Selfixhe, *Tallazet e jetes: Kujtime, poezi, publicistike*, Tiranë : Globus R., 1998.

¹⁶⁰ Martini Viktor, *Dëshmoj: Unë, hija dhe vuajtja*, Shkodër : Camaj-Pipa, 1999.

¹⁶¹ Zegali Josif, *Rrëfime nga burgu i diktaturës komuniste*, Shtëpia Botuese Koha, Tiranë 1999.

¹⁶² Bega Durime, *Çmimi i jetës kujtime nga një vuajtje e gjatë*, Tiranë 2000.

¹⁶³ Συμπεριλαμβάνεται στην *Ανθολογία των πληγών*, I, ο.π., σ. 150-153. Έχει εκδώσει επίσης το μυθιστόρημα *Πάθη* (βλ. Golemi Ahmet, *Pasionet*, Tiranë : Shtëpia Botuese Enciklopedike, 2000).

¹⁶⁴ Pikolini Kolec, *Regjimi i hienave: kujtime*, Shkodër: Camaj-Pipa, 2001.

¹⁶⁵ Pasha Neim, *Jeta e pajetuar*, Gjirokastër: Argjiro, 2006.

¹⁶⁶ Αποσπάσματα από το έργο του Koshena περιλαμβάνονται στην *Ανθολογία των πληγών II*, σ. 143.

¹⁶⁷ Xhindoli Myntas A., *Dhëmb për dhëmb: kujtime*, Tiranë : Egnatia, 2006.

¹⁶⁸ Skëndaj Hydai, *Kujtime dhe peripeci nga jeta ime*, Tiranë, 2007.

¹⁶⁹ Stefa Dhimitraq, *Vlehët në ferrin e diktaturës: Ditar, kujtime, impresione 1900-1990*, Botimet Ymeraj, Fier 2008.

¹⁷⁰ Hasa Enver, *Nga burgjet dhe kampet e punës të diktaturës: kujtime*, Pogradec: DIJA Poradeci, 2010.

¹⁷¹ Kostreci Hasan, *Jetënën diktaturë*, Tiranë 2011.

¹⁷² Prroi Hekuran, *Shalësi dhe jeta ime si i përndjekur politik: kujtime*, Tiranë : Vllamas, 2011.

¹⁷³ «Një tragjedi që s'mund të harrohet»: Περιλαμβάνεται στην *Ανθολογία των πληγών* (βλ. Musta Agim – Memisha E., *Antologji e plagëve nën terrorin komunist*, vol II, bot. Geer, Tiranë 2006, σ. 177).

¹⁷⁴ «Edhe lulet i shtypën me këmbë», *Ανθολογία των πληγών*, ο.π., σ. 182.

¹⁷⁵ «Qelitë, rrethi i nëntë i ferrit (Bisedë me Ndue Ukcamen)», *Ανθολογία των πληγών II*, ο.π., σ. 13.

Margilaj, *Αφήγηση*¹⁷⁷ του Petro Taku, *Φυλακή στην ελευθερία: Δημοσιεύσεις, διηγήματα και ποίηση*¹⁷⁸ του Hysen Haxhiaj (Τίρανα, 2014) - χαρακτηριστικό παράδειγμα αφήγησης που δεν περιορίζεται μόνο στην ανάμνηση της εμπειρίας μέσω μιας εξιστόρησης των γεγονότων αλλά περικλείει συνολικά τις λογοτεχνικές και δοκιμαϊκές, ενίοτε και εικαστικές, απόπειρες του συγγραφέα, προσανατολισμένες αποκλειστικά στην αναπαράσταση της εμπειρίας της δίωξης και του εγκλεισμού.

Αξιόλογες είναι επίσης οι αφηγήσεις του Islam Spahiu, ιδιαίτερα εκείνες που φωτίζουν σκηνές του εγκλεισμού του στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς μεταξύ των ετών 1977-1982¹⁷⁹. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή του Ινστιτούτου Μελετών των Συνεπειών και Εγκλημάτων του Κομμουνιστικού Καθεστώτος (ISKK) το οποίο εξέδωσε κατά τη δεκαετία του 2010 μια σειρά από τεκμηριωτικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες, μεταξύ των οποίων η *κατεργολογία* του Mhill Gjinaj υπό τον τίτλο «Με τη θηλιά στο λαιμό»¹⁸⁰, η σύντομη πρόζα *Μια οικογένεια όπως χιλιάδες άλλες* (*Një si mijëra familje të tjera*¹⁸¹, 2017) του Musa Çapani και άλλες.

Στην κατηγορία των ιστοριών ζωής εντάσσονται, συν τοις άλλοις, διάφορες τριτοπρόσωπες, ενίοτε και πρωτοπρόσωπες, αφηγήσεις που περιορίζονται στην ανάμνηση ενός συγκεκριμένου κατάδικου η στάση και το παράδειγμά του οποίου αποτέλεσαν σημείο αναφοράς στη ζωή του εκάστοτε διωκόμενου συγγραφέα. Πρόκειται για μια σειρά προσωπογραφιών/μυθολογιών που αφιερώνονται σε οικείους των συγγραφέων διωκόμενους της χοτζικής εξουσίας οι οποίοι είτε εκτελέστηκαν, είτε πέθαναν πριν από την πτώση του καθεστώτος και δεν πρόλαβαν να αφηγηθούν οι ίδιοι τη μαρτυρία τους. Σε αυτή τη σειρά προσωπογραφιών συγκαταλέγονται: Η σύντομη αφήγηση/νεκρολογία *Μνήμη εκείνων που χάθηκαν, οι συγκαταούμενοι του κελιού 8: Lan Kraja, Padër Pjetër Meshkalla, Gjergj Kokoshi*¹⁸² του Bep Kuqani, η προσωπική σπουδή *Arshi Pira, ο άνθρωπος και το έργο* (*Arshi*

¹⁷⁶ «Purgatori komunist», *Ανθολογία των πληγών*, ο.π., σ. 223.

¹⁷⁷ «Rrëfim», *Ανθολογία των πληγών II*, ο.π., σ. 405.

¹⁷⁸ Haxhiaj Hysen, *Burgnë liri: Publicistikë, tregime dhe poezi*, Vllamasi, Tiranë 2014.

¹⁷⁹ Spahiu I., «Udhëtimi drejt Spaçit 303 – Korrik 1977», *Ανθολογία των πληγών, II*, ο.π., σ. 366-370.

¹⁸⁰ Mhill Gjinaj, *Me litar në fyt, burgologji*, bot. ISKK, Tiranë 2015.

¹⁸¹ Musa Çapani, *Një si mijëra familje të tjera që e kaluan jetën në kampet e skëterrës komuniste: (kronika, skica, portrete)*, ISKK, Tiranë 2017.

¹⁸² Bep Kuqani, «Në kujtim të atyre që s'janë më, shokët e dhomës nr. 8 : [Lan Kraja, Padër Pjetër Meshkalla, Gjergj Kokoshi]», *Liria*. - Nr. 451, 27 prill, 2001, f. 10.

*Pipa, njeriu dhe vepra*¹⁸³) και η διήγηση «Το τραγικό τέλος του νέου φιλοσόφου Mustafa Bajraktari» του διωκόμενου συγγραφέα Uran Kalakulla, *O Sulejman Vuçiterna θύμα του σλαβο-κομμουνισμού: μονογραφία*¹⁸⁴ του Bardhyl Vuçiterna (Τίρανα, 2000), *Ο πάτερ Pjetër Meshkalla S.J.*¹⁸⁵ του συγγραφέα Fritz Radovani, *Ο πάτερ Lec Sahatçia*¹⁸⁶ του Islam Spahiu, *Μπαλάντα για τον Κίσο Venetikun: η τραγωδία ενός καλλιτέχνη*¹⁸⁷ του Klito Fundo, *Ο αδερφός μου Sabaudin Haznedari, επικεφαλής της ομάδας που εισέβαλε με τον Xhevdet Mustafa*¹⁸⁸ του Gafur Haznedari, *Συνθλιμμένες ζωές: μονογραφία για τον Gjergj Komnino*¹⁸⁹ της Flora Dervishi, *Το άστρο στην αγχόνη*¹⁹⁰ του Agim Shehu κ.α. Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του διωκόμενου συγγραφέα Agron Kalaja ο οποίος στο δίτομο έργο του *Ημερολόγιο κατά τη διάρκεια των ετών*¹⁹¹ (Τίρανα, 2014) συνθέτει μια ευρεία ανθολόγηση εκατοντάδων προσωπογραφιών εις ανάμνηση όλων εκείνων των συγκρατουμένων που γνώρισε και τον στιγμάτισαν με το ήθος τους κατά τη διάρκεια του εικοσάχρονου εγκλεισμού του στα στρατόπεδα και τις φυλακές της χοτζικής δικτατορίας.

Μερικές μαρτυρίες, όπως επί παραδείγματι οι τεκμηριωτικές αφηγήσεις *Το Ρεψ (Repsi)*¹⁹² και *Το Σπατς [Spaci]*¹⁹³ του Shkëlqim Abazi, εστιάζουν στην εξιστόρηση των γεγονότων και στην ανάμνηση των προσώπων ενός συγκεκριμένου στρατοπέδου-φυλακής που λειτούργησε για ένα ορισμένο διάστημα, συνθέτοντας, κατά αυτόν τον τρόπο, όπως προτείνει ο μελετητής Agron Tufa, μια ξεχωριστή κατηγορία μονογραφιών μνήμης¹⁹⁴.

¹⁸³ Kalakulla Uran, *Arshi Pipa, njeriu dhe vepra*, Toena, Tiranë 1999.

¹⁸⁴ Vuçiterna Bardhyl, *Sulejman Vuçiterna viktime e sllavokomunizmit: monografi*, Mokra 2000.

¹⁸⁵ Συμπεριλαμβάνεται στην *Ανθολογία των πληγών* (βλ. Musta Agim – Memisha Enver, *Antologji e plagëve nën terrorin komunist*, vol II, bot. Geer, Tiranë 2006, σ. 346.

¹⁸⁶ «Dom Lec Sahatçia»: Ο.π. *Ανθολογία των πληγών*, σ. 360.

¹⁸⁷ «Baladë për Kiso Venetikun: Tragjedia e një artisti», *Ανθολογία των πληγών*, ο.π., σ. 54.

¹⁸⁸ Ο.π. *Ανθολογία των πληγών*, σ. 94.

¹⁸⁹ Dervishi Fl., *Viset e preme: monografi për Gjergj Komninon*, bot. Biblioteka Publike Durrës, 2012.

¹⁹⁰ «"Ylli" në litar», *Ανθολογία των πληγών*, ο.π., σ. 94.

¹⁹¹ Kalaja Agron, *Ditar në vite*, Tiranë 2014.

¹⁹² Shkëlqim Abazi, *Repsi (Kampi i punës së detyruar)*, ISKK, 2017.

¹⁹³ Shkëlqim Abazi, *Spaci: varri i të gjallëve*, ISKK, 2018.

¹⁹⁴ Agron Tufa, «Kolana e dhimbjes, botohen dorëshkrime të ish-të burgosurve politikë», *Panorama*, 11/1/2018.

Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και οι μαρτυρίες του Tomor Aliko -εκπρόσωπος της αυστηρά τεκμηριωτικής πρόζας. Μετά την επικράτηση των κομμουνιστών και τη διαφυγή του Mit'hat Frasherit στις ΗΠΑ, ο Tomor Aliko αυτομολεί στην Ελλάδα και στρατολογείται στις ένοπλες δυνάμεις του ΝΑΤΟ που εκπαιδεύονταν μυστικά προκειμένου να πλήξουν διάφορα αλβανικά φυλάκια της ελληνοαλβανικής παραμεθορίου. Σε μια από αυτές τις επιχειρήσεις συλλαμβάνεται και καταδικάζεται σε ποινή ισόβιου εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας στα αλβανικά γκουλάγκ. Αποφυλακίζεται ύστερα από δεκαεφτά χρόνια και οδηγείται κατευθείαν από τη SIGURIMI στο χωρίο Mamurras της Κρούγια όπου ζει εξόριστος για είκοσι εννιά χρόνια. Στα χρόνια της μετάβασης εξέδωσε τα έργα: *Το τέλος του μεγάλου ταξιδιού*¹⁹⁵ και *Μισός αιώνας στα νύχια του διαβόλου*¹⁹⁶. Πρόκειται για μαρτυρίες που ενσωματώνουν αφηγηματικά προσωπικές μνήμες της δίωξης, προσωπογραφίες συκρατούμενων του συγγραφέα, αναλύσεις των τεχνικών ανάκρισης και δράσης των μηχανισμών της SIGURIMI, ανατομίες των χοτζικών φυλακών, εξετάσεις και παρουσιάσεις συμβάντων και στιγμών της ιστορίας του αλβανικού λαού στα δύσκολα χρόνια της κομμουνιστικής δικτατορίας.

Μια τυπική μορφολογική ανάλυση των κειμένων θα ανέδνε την κατάτμηση των αφηγηματικών μερών των *ιστοριών ζωής* που παρατέθηκαν σε τρεις βασικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα τοποθετείται η δράση του υποκειμένου κατά το διάστημα που προηγείται της σύλληψής του, ενίοτε οι αναμνήσεις αυτής της περιόδου εκκινούν από την παιδική ηλικία. Στην ενότητα αυτή αναδεικνύονται επίσης συμβάντα-αιτίες από το βίο του αφηγούμενου τα οποία καθορίζουν τη φύση της διωξιμότητάς του. Στη δεύτερη ενότητα, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης, εξιστορείται, αρχικά, η σύλληψη και η ανάκριση του διωκομένου, συμβάντα τα οποία συνθέτουν την πρώτη υποενότητα· ο εγκλεισμός και η καταναγκαστική εργασία στα στρατόπεδα του χοτζικού καθεστώτος, ως κυρίαρχα συμβάντα της αφήγησης, συνθέτουν τη δεύτερη υποενότητα που αφορά στη δίωξη του υποκειμένου. Στην τρίτη ενότητα (η μικρότερη, κατά κανόνα) προβάλλονται, συνήθως, σκηνές από την αποφυλάκιση του διωκομένου έπειτα από το μακροχρόνιο εγκλεισμό.

¹⁹⁵ Aliko Tomorr, *Fundi i udhës se gjatë*, Botimi Gazetes "Liria-A", 1999.

¹⁹⁶ Aliko Tomorr, *Gjysmë shekull në kthetrat e djallit*, "Tirana", 2003.

Κατά τη δομική ανάλυση¹⁹⁷ των ιστοριών ζωής από την Κομμουνιστική Αλβανία, που περιλαμβάνει μια λεπτομερή, σειρά προς σειρά, επεξεργασία, είναι δυνατό να παρατηρηθούν οι διακριτές «δομές-διαδικασιών» της εξέλιξης του βίου. Αυτό που χρήζει εμβάθυνσης και εστίασης, κατά τη δομική ανάλυση, είναι η θέση του υποκειμένου έναντι των απρόσμενων εξελίξεων που μεταβάλλουν ριζικά το πεπρωμένο του εντός της γενικότερης πορείας της κοινότητας στην οποία ανήκει προς μια αυταρχική, ανελαστική και διαστρεβλωμένη οδό του σοσιαλισμού. Η διατήρηση του ελέγχου των γεγονότων είναι ανέφικτη στις αφηγήσεις αυτές και η δυνατότητα αυτόβουλης δράσης καθίσταται εφικτή μόνο στο πεδίο της ηθικής βούλησης, υπό την οπτική ενός αναδυόμενου ανθρωπισμού¹⁹⁸. Αυτό αναδεικνύεται εντονότερα στο επίπεδο της γνωστικής ανάλυσης, κατά την οποία απομονώνονται τα αξιολογικά σημεία της αφήγησης. Τα αξιολογικά σημεία περιλαμβάνουν γενικότερες κρίσεις, τοποθετήσεις, ηθικούς προσανατολισμούς, ερμηνείες, νοηματοδοτήσεις γεγονότων και συνολικότερη αποτίμηση της ζωής του διωκομένου. Τις αφηγήσεις αυτές διαπερνά σπερματικά ένα πνεύμα επώδυνης ματαιότητας, η αίσθηση μιας αμετάκλητης απώλειας προερχόμενης από μια μορφή βίας που ασκήθηκε επάνω στα υποκείμενα των αφηγήσεων με παράφορο και ολοκληρωτικό τρόπο.

Ενίοτε, τα αξιολογικά σημεία των ιστοριών ζωής που συγκατατάσσονται στο παρόν corpus περιλαμβάνουν ερμηνείες που αποσκοπούν στη δικαίωση ή την κατανόηση μιας δεδομένης αρνητικής επιλογής του αφηγούμενου. Η ιστορία ζωής του Nazmi Berisha-Dyzi, *20 χρόνια στα κάτεργα του Ενβέρ Χότζα: αναμνήσεις* (Μπεράτι, 1995), επί παραδείγματι, αποτελεί τυπικό παράδειγμα των αφηγήσεων των Κοσοβάρων οι οποίοι αυτομόλησαν στην Κομμουνιστική Αλβανία από την τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία με την ελπίδα ενός προνομιακού επαναπατρισμού. Το πατριωτικό τους φρόνημα, ωστόσο, χρησιμοποιήθηκε από την αλβανική SIGURIMI (Υπηρεσία Εσωτερικών Υποθέσεων) ως μέσο χειραγώγησης και στράτευσής τους στους μηχανισμούς της ενώ, παράλληλα, τους υποπτεύονταν ως πιθανούς κατασκόπους της UDB (Μυστικές Υπηρεσίες της Γιουγκοσλαβίας). Οι εν λόγω Κοσοβάρροι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, κατέληγαν στα χοτζικά κάτεργα στα οποία, σύμφωνα με τη

¹⁹⁷ Περί των βημάτων της επεξεργασίας βιογραφικών αφηγηματικών κειμένων που προτείνει ο Schültze βλ. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*, ο.π., σ. 71-74.

¹⁹⁸ Είναι ενδεικτική η επισήμανση της Passerini που θεωρεί ότι κατά την έκθεση του εαυτού, σε αυτή την αυτό-αναπαράσταση όπου το αφηγούμενο πρόσωπο καλείται να παίξει ένα ρόλο, συνδυάζονται η στρατηγική με τον αυθορμητισμό, ο.π., Passerini, σ. 220.

μαρτυρία του Nazmi Berisha-Dyzi, αντιλαμβάνονταν το μέγεθος της διάψευσης και του εμπαιγμού τους από το χοτζικό καθεστώς.

Οι διαπιστώσεις που προηγήθηκαν επιβεβαιώνουν τη σημασία του όρου «εξαρτημένη βιογραφική τροχιά» που προτείνεται από τον Schültze προκειμένου οι ιστορίες ζωής να φωτιστούν από τη σκοπιά της βιωμένης αρνητικής εξέλιξης που εμπλέκει το υποκείμενο σε μια κατάσταση αποδιοργάνωσης¹⁹⁹. Όπως συμβαίνει κατά κανόνα στις «εξαρτημένες βιογραφικές τροχιές», επιχειρούνται από το υποκείμενο προσπάθειες για την απεμπλοκή του από την κατάσταση αποδιοργάνωσης²⁰⁰, τακτική η οποία γειτνιάζει με τη θεωρία της διαχείρισης του τραύματος – τονίστηκε ήδη, άλλωστε, ότι πολλές ερευνητικές απόπειρες προσεγγίζουν τη λογοτεχνία του γκουλάγκ υπό την οπτική του τραύματος.

Ο Habermas τονίζει, επίσης, ότι οι βιογραφικές αφηγήσεις εκτός από διαδικασία σχηματισμού ατομικής είναι και διαδικασία σχηματισμού συλλογικής ταυτότητας: *«Η αφηγηματική πράξη δεν εξυπηρετεί μόνο την κοινότοπη ανάγκη της κατανόησης μεταξύ των μετεχόντων ενός βιόκοσμου, οι οποίοι οφείλουν να συντονίσουν τη συνεργασία τους. Ενέχει, επίσης, μια λειτουργία για την αυτοκατανόηση των προσώπων, τα οποία οφείλουν να αντικειμενοποιήσουν τη συμμετοχή τους στο βιόκοσμο, στον οποίο ανήκουν ως μετέχοντα στην επικοινωνία από τον εκάστοτε ρόλο τους»*²⁰¹. Μόνο τότε αναγνωρίζουν ότι εμπλέκονται στη δυνατότητα να εξιστορηθεί ιστορία των συλλογικοτήτων.

Υιοθετώντας την παραπάνω άποψη στη διαδικασία σύνθεσης και ερμηνείας του corpus της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, αξίζει να παρατηρηθεί ότι η συγκεκριμένη επισήμανση του Habermas αφορά τόσο τις ιστορίες ζωής όσο και τα ορόσημα-έργα. Ωστόσο, στα ορόσημα-έργα σπανίως συναντάται η οπτική του «αφηγούμενου-εκπροσώπου», όπως συμβαίνει, σε πολλές περιπτώσεις, με τις ιστορίες

¹⁹⁹ Ο Ulrich Beck ονομάζει, αντίστοιχα, αυτές τις αφηγήσεις «βιογραφίες του κινδύνου» καθότι το υποκείμενο βλέπει να το εξουδετερώνουν συνθήκες που με τα δικά του μέσα και τις δικές του ικανότητες δεν μπορεί ούτε να κατανοήσει ούτε να δαμάσει ούτε να αγνοήσει, βλ. αναλυτικά «Ένα θεωρητικό μοντέλο για την εξέλιξη της “εξαρτημένης βιογραφικής τροχιάς”», ο.π., Τσιώλης, σ. 74.

²⁰⁰ «Πρόκειται για προσπάθειες διαφυγής από την κατάσταση της αρνητικής βίωσης (χωρίς όμως την ανάκτηση του ουσιαστικού ελέγχου επί των συνθηκών που οδήγησαν στην εκδήλωση της συγκεκριμένης εξέλιξης)... προσπάθειες συστηματικού περιορισμού των αρνητικών επιδράσεων», ο.π., Τσιώλης, σ. 76.

²⁰¹ Ο.π., Τσιώλης, σ. 127.

ζωής. Επί παραδείγματι, η ιστορία ζωής του Neim Pasha, *Η μη ζησμένη ζωή*²⁰² (Αργυρόκαστρο, 2006), αποτελεί τυπικό παράδειγμα των αφηγήσεων των υπερασπιστών των εθνικιστικών τάσεων και κινήματων που κατατροπώθηκαν με την επικράτηση των Κομμουνιστών του Ενβέρ Χότζα. Ο αφηγητής αναπαριστά την προσωπική του δίωξη υπό την οπτική ενός συλλογικού πεπρωμένου και μαζί με τις αναμνήσεις της δικής του δίωξης επιχειρεί να ανασυστήσει τις αναμνήσεις μιας ευρύτερης κοινότητας διωκομένων οι οποίοι κατατάσσουν τους εαυτούς τους στο κίνημα του αλβανικού εθνικισμού²⁰³.

Παρεμφερές παράδειγμα είναι ακόμη το έργο *Οι Βλάχοι στην κόλαση της δικτατορίας: Ημερολόγιο, αναμνήσεις, εντυπώσεις 1900-1990* του βλάχικης καταγωγής συγγραφέα Δημήτρη Στέφα (Dhimitraq Stefa) στο οποίο η προσωπική ιστορία του αφηγούμενου υπηρετεί με προσήλωση την αφηγηματική ύφανση των διώξεων που υπέστησαν τα μέλη της κοινότητας των Βλάχων της Αλβανίας στη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ιστορίες ζωής, εστιάζοντας σε ατομικά περιστατικά ή παρακολουθώντας την εξέλιξη των πεπρωμένων κάποιων κλειστών κοινοτήτων (εθνικιστική, εθνοτική, θρησκευτική κ.α.), δεν συγκροτούν μια σαφή, αναλυτική και αντιπροσωπευτική εικόνα των κοινωνικο-πολιτικών δομών της Κομμουνιστικής Αλβανίας, στο μέτρο που η εικόνα αυτή αναδύεται στα ορόσημα-έργα²⁰⁴.

Κατά τον Heinz Bude, η μελέτη των ιστοριών ζωής συμβάλλει γενικότερα στην ανασυγκρότηση του λανθάνοντος συστήματος κανόνων που μορφοποιούν και συνέχουν κάθε ατομικό βίο, με την έννοια ότι στη ζωή του κάθε ανθρώπου μπορεί να

²⁰² Το έργο αποτελεί τυπικό παράδειγμα των αφηγήσεων των υπερασπιστών των εθνικιστικών τάσεων και κινήματων που κατατροπώθηκαν με την επικράτηση των Κομμουνιστών του Ενβέρ Χότζα. Ο αφηγητής αναπαριστά την προσωπική του δίωξη υπό την οπτική ενός συλλογικού πεπρωμένου και μαζί με τις αναμνήσεις της δικής του δίωξης επιχειρεί να ανασυστήσει τις αναμνήσεις μιας ευρύτερης κοινότητας διωκομένων οι οποίοι κατατάσσουν τους εαυτούς τους στο κίνημα του αλβανικού εθνικισμού, Pasha Neim, *Jeta e pajetuar*, Gjirokastër: Argjiro, 2006.

²⁰³ Το συγκεκριμένο έργο, όπως και η ιστορία ζωής του ιερωμένου Giacomo Gardin, για την οποία έγινε αναφορά προηγουμένα, επιβεβαιώνουν την επισήμανση της Passerini περί της «υποκειμενικής επιλογής μιας ολοκληρωτικής σχέσης προς μια υπερβατική πραγματικότητα», ο.π.

²⁰⁴ Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει, κατά μία έννοια, την αναφορά της ομάδας εργασίας του History Workshop επί της αδυναμίας εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για την πολιτική κατάσταση της Μεγάλης Βρετανίας της δεκαετίας του 1920 βασιζόμενοι αποκλειστικά στις ιστορίες ζωής ή τις προφορικές μαρτυρίες των εργατών που συμμετείχαν στις απεργίες της περιόδου, βλ. Passerini, σ. 272.

διαπιστωθεί η ύπαρξη ενός πλέγματος κανόνων, μιας αποκρυσταλλωμένης δομής σημασιών και πρακτικών που αποτελεί τη βάση κάθε ατομικού βίου. Ο Bude υποστηρίζει ότι εντός δεδομένων κοινωνικών συνθηκών το άτομο αντιπαρατίθεται και απαντά με τον δικό του τρόπο σε καταστάσεις και συμβάντα: «Ο τρόπος με τον οποίο το κάθε άτομο διάγει το βίο του παρουσιάζει μία κανονικότητα»²⁰⁵. Η μορφολογική, δομική, γνωστική και συγκριτική ανάλυση των ιστοριών ζωής της λογοτεχνίας των διωκομένων αποδεικνύει επίσης ότι ακόμα και εντός «μη-κανονικών» πολιτικο-κοινωνικών συγκυριών το άτομο διάγει το βίο του υπό το ρυθμό μιας αναδιαμορφωμένης κανονικότητας, η οποία βασίζεται στην ιχνηλασία ηθικών προτύπων συμπεριφοράς εντός των στρατοπέδων-φυλακών. Στο δίτομο έργο *Ημερολόγιο κατά τη διάρκεια των ετών* του Agron Kalaja, επί παραδείγματι, ο συγγραφέας επιχειρεί τη μνημόνευση (ένα είδος σύντομων προσωπογραφιών) εκείνων των συγκαταδίκων με τους οποίους μοιράστηκε την εμπειρία αυτής της «αναδιαμορφωμένης κανονικότητας» εντός των αλβανικών γκουλάγκ κατά τον μακροχρόνιο εγκλεισμό του.

Στο τελευταίο επίπεδο της επεξεργασίας των κειμένων, κατά τη συγκριτική ανάλυση, αναζητούνται, όπως προτείνεται από τον Schültze, όμοιες ως προς τα κεντρικά τους χαρακτηριστικά περιπτώσεις με σκοπό των εντοπισμό παραλλαγών και εναλλακτικών εκδηλώσεων που συντελούν στην «πύκνωση»²⁰⁶ των κατηγοριών. Το τελευταίο μπορεί, συν τοις άλλοις, να ερμηνεύσει τη σπουδαιότητα και τη χρησιμότητα της συμπερίληψης των ιστοριών ζωής στο corpus της λογοτεχνίας των διωκομένων καθότι οι εν λόγω αφηγήσεις συμβάλλουν στην ευκρινέστερη τυποποίηση μορφολογικών, δομικών και γνωστικών χαρακτηριστικών που ισχύουν και μπορούν να ταυτοποιηθούν συνολικά και στα ορόσημα-έργα που το corpus αυτό περιλαμβάνει. Ο γενικός αυτός χαρακτήρας των ιστοριών ζωής, όπως παρατηρεί η Passerini, αναδεικνύεται μέσω της εξέτασης των επαναλαμβανόμενων «αυτοαναπαραστάσεων» οι οποίες είναι, σε μεγάλο βαθμό, στερεοτυπικές²⁰⁷.

Η θέση της Passerini επί του στερεοτυπικού χαρακτήρα των ιστοριών ζωής είναι και ο λόγος που δεν μεταθέτω σε εναργέστερη ανάλυση τα παρατεθέντα κείμενα, αλλά εστιάζω στην εμφάνιση αυτών των στερεοτυπικών χαρακτηριστικών

²⁰⁵ Ο. π., σ. 109.

²⁰⁶ Ο.π., Τσιώλης, σ. 73.

²⁰⁷ Ο.π., Passerini, σ. 101.

στα κείμενα που συνθέτουν τα ορόσημα-έργα του παρόντος corpus. Μια βασική διαφορά²⁰⁸ που επισημαίνει η Passerini ανάμεσα στις ιστορίες ζωής και τις «αυτοβιογραφίες που ακολουθούν τη μορφή του κλασικού μυθιστορήματος», αυτές που θα εξετάσω ως ορόσημα-έργα, είναι ότι οι πρώτες ευνοούν το σχηματισμό «αμετάβλητων» ταυτοτήτων -η περίπτωση του έργου *Η μη ζησμένη ζωή* του Pasha, με την προσήλωση της αφηγηματικής οπτικής στη σταθερά του εθνικισμού, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα²⁰⁹. Αντίθετα, οι μυθιστορηματικές αυτοβιογραφίες ευνοούν την εστίαση στην πορεία εξέλιξης ενός συγκεκριμένου ατόμου²¹⁰.

Ο Maks Velo τονίζει ότι η ιδιαιτερότητα της λογοτεχνίας του αλβανικού γκουλάγκ έγκειται στις δεδομένες συνθήκες της μοναδικότητας της βασάνου στις οποίες γεννήθηκε. Συνεπώς, τόσο οι ιστορίες ζωής, με τη συζητήσιμη λογοτεχνική τους αρτιότητα, όσο και οι κατεξοχήν λογοτεχνικές μαρτυρίες συγκροτούν το corpus μιας λογοτεχνίας που αξιώνει την τεκμηριωτική και αισθητική προσοχή των αναγνωστών: «Όλη αυτή η λογοτεχνία είναι τεκμηριωτικά αξιόλογη, και εκείνων που παράγουν υψηλής ποιότητας λογοτεχνικό έργο αλλά και εκείνων που ακολουθούν με τη δύναμη της μαρτυρίας. Θεωρώ ότι αυτά τα έργα θα κληροδοτήσουν την εμπειρία της φυλακής επί δικτατορικού καθεστώτος. Ήδη έχουν καταλάβει τη δική τους θέση σε αυτή την περίοδο της μετάβασης»²¹¹.

²⁰⁸ Σε άλλο σημείο της μελέτης της, η Passerini υποστηρίζει ότι μερικές ιστορίες ζωής ή προφορικές μαρτυρίες μπορούν να ενταχθούν στη «μεταξύ σοβαρού και αστείου» κατηγορία του Μπαχτίν: «*Η διαφορά μεταξύ των αναπαραστάσεων των ατομικών αφηγητών στις ιστορίες ζωής και των αναπαραστάσεων της κλασικής αυτοβιογραφίας έγκειται στον τρόπο με τον οποίο η κουλτούρα συγκεκριμένων κοινωνικών στρωμάτων και γενεών επικαλύπτεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε λογοτεχνικού είδους*» (Passerini, σ. 163). Θα μπορούσε να αναφερθούν εδώ ως ενδεικτικό παράδειγμα οι αφηγήσεις του Uran Kostreci που υιοθετεί το ύφος των παραδοσιακών σατιρικών στιχουργημάτων.

²⁰⁹ Σε αυτού του τύπου των ιστοριών ζωής, σύμφωνα με την Passerini (σ. 236), υπάρχουν και άλλα στρώματα της μνήμης τα οποία περιλαμβάνουν απολογισμούς των βιωμάτων και της ιστορικής εμπειρίας. Ο αφηγούμενος, δηλαδή, προκειμένου να τεκμηριώσει συγκεκριμένες επιλογές καταφεύγει, μέσω της λογικής των συνεχειών, στις αναμνήσεις μιας κληρονομιάς (στην προκειμένη περίπτωση της κληρονομιάς του αλβανικού εθνικισμού).

²¹⁰ Ο.π., Passerini, σ. 102.

²¹¹ Velo Maks, “Në birucë nuk kamshkruar. Kamndier...”, *REVISTA SARAS*, Maj 2016, f. 16-17. Βλ. ακόμη: Murati-Greeley Susan, *A Cultural Psychological Study of the Narratives of the Ex-Politically Persecuted People of Albania Toward a National Narrative*, University of San Diego, 2003.

B.3.2. Συγγραφείς και ορόσημα-έργα

Διάφορα ρεύματα σκέψης έδειξαν πως τα ίδια τα κείμενα γεννούν την ιστορία τους.

Eva Kushner, «Ιστορική διάρθρωση της λογοτεχνίας»

Η πρώτη, ήδη επισημανθείσα, παρατήρηση -αναφορικά με τα ορόσημα-έργα που συμπεριλαμβάνονται στο corpus της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων- είναι το γεγονός ότι τα κείμενα αυτά, εν αντιθέσει με τα αντίστοιχα κείμενα της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ, κατατάσσονται κυρίως στην κατηγορία των μη-μυθοπλαστικών αφηγήσεων (non-fiction narratives). Κατά δεύτερον, εμφανίζουν αρκετά γνωρίσματα των λογοτεχνικών αυτο-βιογραφικών αφηγήσεων, υπό την έννοια ότι σκοπός της αληθινής αυτοβιογραφίας σύμφωνα με τον Roy Pascal είναι η αναζήτηση της εσωτερικής υπόστασης του αυτοβιογραφούμενου και ότι η αυτοβιογραφία αποτυγχάνει αν ο συγγραφέας δεν διακρίνεται από οξυδέρκεια, ωριμότητα ή χαρακτήρα. Αυτό δε συνεπάγεται, από την άλλη, την πλήρη υπαγωγή των έργων στην «ορθή» ή «καθαρή» αυτοβιογραφία²¹².

Καθ' αναλογία με τις ιστορίες ζωής, τα ορόσημα-έργα αρχίζουν να εκδίδονται στις αρχές της δεκαετίας του 1990, σχεδόν αμέσως μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος στη χώρα²¹³. Τα έργα αυτά, κατά κύριο λόγο, αναπαριστούν τις μορφές δίωξης των συγγραφέων κατά τη χοτζική δικτατορία. Υπάρχουν ωστόσο αρκετοί συγγραφείς οι οποίοι, κατά την αφήγηση του βίου τους εν

²¹² Δεν υπακούουν, δηλαδή, με συνέπεια σε ένα σύνολο κανόνων και απαιτήσεων, η πιστή εκπλήρωση των οποίων τα καθιστά «γνήσια μέλη της». Για τον ορισμό του αυτοβιογραφικού είδους από τον Roy Pascal βλ. Πασχαλίδης Γρ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1993, σ. 20-23.

²¹³ Εδώ μπορεί να παρατηρηθεί το εξής: Οι περισσότερες των *ιστοριών ζωής* δημοσιεύτηκαν κυρίως τη δεκαετία του 2000, γεγονός το οποίο, ενδεχομένως, να συνδέεται τόσο με τα ζητήματα βιοπορισμού των συγγραφέων όσο και με τη διαδικασία λήψης της απόφασης να καταθέσουν γραπτώς τη μαρτυρία της δίωξής τους, καθόσον οι περισσότεροι δεν είχαν κάποια προηγούμενη λογοτεχνική δραστηριότητα ούτε ήταν εξοικειωμένοι με την τέχνη της γραφής. Αντίθετα, ανάμεσα στα έτη 1991-1996, παρατηρούμε πολλούς σημαντικούς συγγραφείς (όπως οι Agim Musta, Zyhd Morava, Pjetër Arbnori, Fatos Lubonja, Maks Velo, Visar Zhyti κ.α.) να δημοσιεύουν τα έργα τους, γεγονός που συνδέεται τόσο με τη λογοτεχνική ετοιμότητα των συγγραφέων όσο και με την πιθανότητα κάποια έργα να έχουν συγγραφεί αρκετά πριν από την πτώση του καθεστώτος.

τυραννία, σφυγμομετρούν, παράλληλα, τη νέα κοινωνικοπολιτική αβεβαιότητα και την γενικευμένη ανασφάλεια της χώρας στην ασταθή πορεία της προς τον εκδημοκρατισμό.

Υπό την παραπάνω οπτική, πολλά από τα ορόσημα-έργα καθίστανται ταυτόχρονα και ένας «άξονας προσανατολισμού» όπου οι διωκόμενοι θα προσδιορίσουν το νέο πολιτικό και κοινωνικό τους τόπο στη μετα-κομμουνιστική πραγματικότητα. Κατά τη διατύπωση του Andreas Hanes, σε έναν κόσμο στον οποίο *«η πολυπλοκότητα και η λειτουργική διαφοροποίηση των κοινωνιών διευρύνεται διαρκώς, ο πολλαπλασιασμός των καταστάσεων του βίου και των βιοκόσμων αυξάνει και οι παραδοσιακοί κοινωνικοί θεσμοί δεν αποτελούν πλέον τους αυτονόητους παραγωγούς νοήματος και τους διαμορφωτές των διαδρομών του βίου, η βιογραφία καθίσταται κεντρικός άξονας προσανατολισμού για να προσδιορίσει το άτομο τον κοινωνικό του “τόπο”»*. Συνεπώς, η βιογραφία είναι κάτι περισσότερο από την εξιστορημένη ιστορία ζωής: *«είναι η βιογραφικά αποκτημένη “γνώση”»*²¹⁴.

Προκειμένου να οριστεί, πρωτίστως, το χρονικό πλαίσιο των εκδόσεων, θα πρέπει να τονιστεί ότι, επί της ουσίας, τα ορόσημα-έργα εκδίδονται εντός της εικοσιπενταετίας 1991-2016, με εξαίρεση το έργο *Το βιβλίο της φυλακής* του Arshi Ripa και τις δημοσιεύσεις του συγγραφέα Sami Repishti στις ΗΠΑ. Οφείλω να επισημάνω, επίσης, ότι το corpus δεν περιλαμβάνει συνολικά όλα τα έργα των διωκόμενων συγγραφέων αλλά εστιάζει στα έργα στα οποία αναπαρίστανται μορφές δίωξης του χοτζικού ολοκληρωτισμού. Από την παρουσίαση που ακολουθεί απουσιάζουν αρκετές σημαντικές προσωπικότητες διωκόμενων διανοούμενων που είτε εξοντώθηκαν στις αρχές της χοτζικής περιόδου είτε πέθαναν αρκετά χρόνια πριν από την πτώση του καθεστώτος με αποτέλεσμα να μην προλάβουν να καταθέσουν ελεύθερα τις δικές τους προσωπικές μαρτυρίες.

Τόσο η μελέτη του Robert Elsie για την αλβανική λογοτεχνία όσο και τα πιο εξειδικευμένα πονήματα του Visar Zhiti και του Gëzim Hajdari για την διωκόμενη λογοτεχνία αναφέρονται στις προσωπικότητες πολλών διανοούμενων του πολέμου που αποτέλεσαν τα πρώτα θύματα του νέου καθεστώτος: Vinçenc Prenushi, Gjon Shllaku, Lazër Shantoja, Bernandin Palaj, Anton Harapi, Ndre Zadeja, Ndoc Nikaj, Terencio Tocci, Nebil Çika, Manush Peshkëria, Et'hem Haxhiademi, Mirash Ivanaj, Gjerjgj Bubani, Mitrush Kuteli, At Pjetër Mëshkalla και πολλούς άλλους.

²¹⁴ Ο.π., Τσιώλης, σ. 121.

Τηρουμένων των τεθέντων παραμέτρων, η παρουσίαση αφορά εδώ στα έργα που τηρούν τα πέντε κριτήρια που περιλαμβάνει ο ορισμός της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων έτσι όπως συστάθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης και: α) αποτελούν μη-μυθοπλαστικά ή μυθοπλαστικά μυθιστορήματα που αναπαριστούν αφηγηματικά μορφές δίωξης όπως τη θανατική ποινή, την εξορία, και τον εγκλεισμό σε στρατόπεδο-φυλακή ή διακρίνονται για το αντικαθεστωικό τους πνεύμα, β) απευθύνονται σε κάθε ελεύθερο γενικό αναγνώστη χωρίς να παραβλεφθεί, ωστόσο, η ενεργητική ανταπόκριση του αναγνώστη (reader's active response), γ) παράλληλα με την ηθική, επιτελούν και μια αισθητική λειτουργία, δ) κοινωνούν μιας σειράς συγκεκριμένων *τόπων*, βασικότερα σημεία των οποίων είναι η σύλληψη, η ανάκριση, ο εγκλεισμός, η καταναγκαστική εργασία κ.α., ε) λειτουργούν στον αντίποδα του καθεστωτικά επιβεβλημένου σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η χρονολόγηση των συγγραφέων βασίζεται στο έτος γέννησής τους και όχι στο βαθμό ειδολογικής ανταπόκρισης του έργου τους στον ορισμό της λογοτεχνίας των διωκομένων:

Sejfulla Malëshova (1901-1971): Υπήρξε, αναμφισβήτητα, ο μεγαλύτερος θεωρητικός του μαρξισμού της Κομμουνιστικής Αλβανίας, μέλος της Κομμουνιστικής Διεθνούς, εκ των θεμελιωτών του ΚΚΑ, ιθύνων νους της πρώτης μεταπολεμικής κομμουνιστικής διακυβέρνησης της χώρας και εισηγητής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στην αλβανική λογοτεχνία. Ο Sejfulla Malëshova γεννήθηκε το 1901 στο χωριό Limar της Malëshova στην επαρχία της Πρεμετής. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, του χορηγήθηκε υποτροφία από το ιταλικό κράτος και παρακολούθησε μαθήματα ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης όπου, εν τέλει, εγκατέλειψε, έχοντας έρθει ήδη σε επαφή με κομμουνιστικούς κύκλους της ιταλικής πρωτεύουσας. Όταν ο ορθόδοξος ιερωμένος Theofan Stilian Noli ανέλαβε το πρωθυπουργικό αξίωμα και εκλήθη να σχηματίσει τη δημοκρατική κυβέρνηση του 1924, διόρισε τον εικοσιτριάχρονο, τότε, Malëshova γενικό γραμματέα του πρωθυπουργικού του γραφείου.

Με την ανατροπή της κυβέρνησης Noli, λίγους μήνες αργότερα, ο Malëshova εγκαταλείπει την Αλβανία και μεταναστεύει στη Γαλλία. Στο Παρίσι, ασπάστηκε τη μαρξιστική θεωρία και μελέτησε σε βάθος την Οκτωβριανή Επανάσταση, η ιδεολογική αύρα της οποίας τον ώθησε να μετεγκατασταθεί στη Μόσχα και να γίνει μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης, ολοκληρώνοντας, εν τω μεταξύ, τις σπουδές του στη φιλοσοφία και στις αρχές της μαρξιστικής θεωρίας.

Συμμετείχε στο 1^ο Συνέδριο της Ένωσης Σοβιετικών Συγγραφέων όπου και επαινέθηκε για τον επαναστατικό χαρακτήρα των ποιημάτων του από τον Μαξίμ Γκόρκι. Το 1931, ύστερα από τη ρήξη στις τάξεις του Κ.Κ.Σ.Ε με την υπόθεση Μπουχάριν, θα σταλεί εξορία στον Καύκασο με την κατηγορία του μπουχαρινισμού και θα εργαστεί ως εργάτης σε τοπική βιομηχανική μονάδα.

Αποκαθίσταται κομματικά και ιδεολογικά ένα χρόνο αργότερα, κατόπιν παρεμβάσεως του ίδιου του Στάλιν. Λίγο μετά την αποκατάστασή του στο ΚΚΣΕ, επιστρέφει στη Μόσχα και διορίζεται καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ καταλαμβάνοντας την έδρα της μαρξιστικής θεωρίας. Το 1934 γίνεται δεκτός ως μέλος στην Κομιντέρν και με την ιδιότητα αυτή θα επιστρέψει για κάποιο χρονικό διάστημα, μεταξύ των ετών 1938-1941, στη Γαλλία. Στο Παρίσι και τη Λυών έρχεται σε επαφή με διανοούμενους από τον κύκλο των αλβανών εμικρέδων, όπως τον Ymer Dishnica και τον Ali Kelmendi, και συνεργάζεται στην έκδοση των εντύπων της διασποράς μέσω των οποίων αναπτύσσει τις μαρξιστικές του θέσεις για μια κομμουνιστική προοπτική της Αλβανίας, θέσεις τις οποίες θα υποστηρίξει εμπράκτως με τον επαναπατρισμό του στην Αλβανία, το 1941, προκειμένου να συνδράμει στη σύσταση του αντάρτικου κινήματος και στη διάδοση του κομμουνισμού.

Με τη λήξη του πολέμου, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο «Lame Kodra», εκδίδει στα Τίρανα την ποιητική συλλογή *Στίχοι (Vjersha, 1945)* η οποία συμπεριλαμβάνει ποιήματα που έγραψε κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό. Στη συλλογή καλλιέργησε μια ιδιαίτερα προσωπική ποιητική τεχνοτροπία με θεματολογία βασισμένη στο πνεύμα του αντιφασισμού και των λαϊκών αγώνων για κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική πρόοδο. Οι *Στίχοι* γνώρισαν μεγάλη απήχηση στην κομμουνιστική νεολαία που συνήθιζε να αποστηθίζει τα ποιήματα του Malëshova. Την ίδια περίοδο, διορίζεται Υπουργός Παιδείας και Πολιτισμού στην κομμουνιστική κυβέρνηση του Ενβέρ Χότζα και χρήζεται επικεφαλής της νεοσύστατης Ένωσης Συγγραφέων και Καλλιτεχνών Αλβανίας, επιφορτιζόμενος, ως πλέον αρμόδιος, την επίβλεψη του «εξαναγκαστικού γάμου μεταξύ της αλβανικής λογοτεχνίας και του μαρξισμού-λενινισμού»²¹⁵. Του ανατέθηκε, επίσης, το σύνολο των ευθυνών επί της πολιτιστικής πολιτικής που θα ακολουθούσε το Κόμμα. Ήταν αυτός που εισήγαγε και καθιέρωσε το σοσιαλιστικό ρεαλισμό στην Αλβανία, χωρίς, ωστόσο, να ανήκει στην κατηγορία εκείνων που αποκήρυξαν βίαια το λογοτεχνικό

²¹⁵ Ο.π., Elsie.

έργο των μεγάλων προπολεμικών συγγραφέων, όπως του Gjergj Fishta, του Fan Noli και του Faik Konica. Πιστός στις βαθύτατα δημοκρατικές του αξίες, κατά τη βραχύβια θητεία του ως ρυθμιστής των λογοτεχνικών ζυμώσεων στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αρνήθηκε να αποκλείσει από την πνευματική ζωή της Κομμουνιστικής Αλβανίας δημοφιλείς και αναγνωρισμένους διανοούμενους που δεν είχαν ενστερνισθεί την κομμουνιστική ιδεολογία.

Παράλληλα, του ανατέθηκε να χαράξει την κομματική πολιτική στο νευραλγικό τομέα της οικονομίας και να διαχειριστεί τη θεμελίωση του τραπεζικού συστήματος της χώρας. Ο Malëshova υποστήριξε μια συνταγματική εφαρμογή του μαρξισμού που θα συνεκτιμούσε τις ιδιαιτερότητες της αλβανικής οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας και ήταν πολέμιος της ιδέας της υπαγωγής της Αλβανίας στο γιουγκοσλαβικό μοντέλο, ιδέα την οποία ενστερνίζονταν εκείνη την εποχή ο Ενβέρ Χότζα. Τάσσονταν, επίσης, υπέρ μιας εξωτερικής πολιτικής που θα προωθούσε τη συνεργασία με τη Σοβιετική Ένωση και τις ιδεολογικά ομόδοξες σοσιαλιστικές δημοκρατίες, χωρίς, ωστόσο, να δαίμονοποιεί την ανάπτυξη διπλωματικών και οικονομικών σχέσεων με τις ΗΠΑ, τη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία και τις υπόλοιπες δυτικές χώρες. Στον τομέα της οικονομίας και της αγροτικής παραγωγής, τάχθηκε κατά της εξοντωτικής δίωξης των μελών της προπολεμικής αστικής τάξης καθότι υποστήριζε ένα μεταβατικό στάδιο κατά το οποίο η τεχνογνωσία και η εμπειρία επί των οικονομικών πρακτικών, που η τάξη αυτή διέθετε, θα χρησιμοποιούνταν προς όφελος της προλεταριακής κυριαρχίας.

Για το σύνολο των θέσεών του, αλλά κυρίως εξαιτίας της αντιζηλίας του Ενβέρ Χότζα προς το πρόσωπό του λόγω της ευρείας λαϊκής του αποδοχής, το Φεβρουάριο του 1946, σε μια από τις συγκεντρώσεις του Πολιτικού Γραφείου εκδιώχθηκε από κάθε κομματικό αξίωμα με την κατηγορία του λιμπεραλισμού και του οπορτουνισμού. Στη συνέχεια καθαιρέθηκε από το αξίωμα του Υπουργού Παιδείας και Πολιτισμού και από τη θέση του επικεφαλής της Ένωσης Συγγραφέων και Καλλιτεχνών την οποία ο ίδιος είχε ιδρύσει. Ακολούθησε η εξορία του στην κωμόπολη του Μπαλς, όπου έζησε δύο χρόνια σε κατ' οίκον περιορισμό, και μερικά χρόνια αργότερα στο Φιέρ η οποία συνοδεύτηκε από μια εφ' όρου ζωής απομόνωση και συνεχή δίωξη από τη SIGURIMI.

Κατά τη διατύπωση του Robert Elsie, ο Sejfulla Malëshova επέζησε της πτώσης του. Πράγματι, ο Malëshova υπήρξε ένας από τους ελάχιστους υψηλά ισταμένους

διαφωνούντες εντός της κομματικής ιεραρχίας που έπεσε σε δυσμένεια από το δικτάτορα χωρίς να διαταχθεί, ωστόσο, η φυσική του εξόντωση²¹⁶: *«Αυτός ο αριστερός ιδεαλιστής, ο οποίος υπήρξε κάποτε μέλος της Κομιντέρν, [...] πέρασε την υπόλοιπή του ζωή εξόριστος και εργαζόμενος ως αποθηκάριος στο Φιέρ όπου για χρόνια κανένας κάτοικος της πόλης δεν τόλμησε να του απευθύνει το λόγο. Η μόνη κοινωνική επαφή του ήταν να παίζει ποδόσφαιρο με τα παιδιά της γειτονιάς του. Κάθε φορά που κάποιος επιχειρούσε να τον πλησιάσει, εκείνος έκλεινε τα χείλη του με τα δάχτυλά του, υποδηλώνοντας τον όρκο της αιώνιας σιωπής η οποία του εξασφάλιζε την φυσική του επιβίωση»²¹⁷. Ακόμα και κατά τις σπάνιες των περιπτώσεων που κάποιοι τόλμησαν να συζητήσουν μαζί του ζητήματα ποιητικής έκφρασης, όπως ο νεαρός ποιητής Nuredin Borizi, καταδικάστηκαν με ποινή φυλάκισης από το καθεστώς.*

Ο Sejfulla Malëshona πέθανε στις 9 Ιουνίου 1971 στην πόλη της ισόβιας εξορίας του, σε «αδιανόητη απομόνωση», έπειτα από σύντομη νοσηλεία λόγω οξείας σκωληκοειδίτιδας. Μεταγενέστερες έρευνες στο ιατρικό του απόρρητο, από το οποίο είχαν διαγραφεί τα πιο σημαντικά στοιχεία του περιστατικού, στηρίζουν την υπόθεση κάποιας «εσκεμμένης αμέλειας» ή ακόμα και της δολοφονίας. *«Αν και όλοι στην πόλη συνήθιζαν να αποστηθίζουν τα ποιήματά του, κανείς δεν τόλμησε να παρασταθεί στην κηδεία του. Ετάφη υπό την παρουσία της αδελφής του, του νεκροθάφτη και δύο πρακτόρων της SIGURIMI»²¹⁸.*

Σε θεωρητικό επίπεδο, η συμπερίληψη του λογοτεχνικού έργου του Sejfulla Malëshona στο corpus της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων φέρει έντονα το στοιχείο της παραδοξότητας, καθόσον το πέμπτο κριτήριο του ορισμού τοποθετεί τα εγγεγραμμένα σε αυτήν έργα στον θεματικό, υφολογικό και ιδεολογικό αντίποδα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Πώς είναι δυνατόν, συνεπώς, ο εισηγητής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στην Κομμουνιστική Αλβανία να είναι ταυτόχρονα και εκπρόσωπος της λογοτεχνίας των διωκομένων; Το λογοτεχνικό έργο που τηρεί επί ακούοντως τα ορισθέντα ειδολογικά κριτήρια γράφτηκε από το Malëshona στα χρόνια της εξορίας. Σύμφωνα με τις έρευνες του καθηγητή Nasho Jorgaqi στα Κρατικά Αρχεία της κομμουνιστικής περιόδου (ARKIVI QENDROR I SHTETIT),

²¹⁶ Εξαιτίας, ενδεχομένως, της διεθνούς αναγνώρισης του Malëshona στις τάξεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς και της φήμης που έχαιρε στους κόλπους της σοβιετικής ιντελιγκέντσιας.

²¹⁷ Ο.π., Elsie.

²¹⁸ Ο.π., Elsie.

στα τέλη της δεκαετίας του 2000, αναδύθηκαν από την αφάνεια χειρόγραφα με έξι ποιήματα του Malëshova τα οποία, παρά την εμφανή υφολογική τους επιρροή από το σοσιαλιστικό ρεαλισμό, διαπνέονται από την αίσθηση μιας συσσωρευμένης δυσφορίας και μιας λεπτής ειρωνείας που εκδηλώνεται ως ψόγος κατά του ίδιου του δικτάτορα και του χοτζικού ολοκληρωτισμού, στοιχεία τα οποία απαντούν ειδικότερα στο ποίημα «Ο άνθρωπος με τους κοθόρνους και τους αυλικούς»²¹⁹.

Μαζί με τα χειρόγραφα των ποιημάτων, η έρευνα του καθηγητή Jorgaqi ανέσυρε διάφορα σκόρπια χειρόγραφα μεταφράσεων του Malëshova, όπως μεταφράσεις ποιημάτων του Πέρση ποιητή και φιλοσόφου Ομάρ Καγιάμ, του Πούσκιν και του Νεκράσοφ. Είναι γνωστό ότι, όπως ακριβώς και με την περίπτωση του Jusuf Vgioni, το χοτζικό καθεστώς υποχρέωνε, μεταξύ άλλων, τους έγκλειστους διανοούμενους σε καταναγκαστική μεταφραστική εργασία στον κρατικό εκδοτικό οίκο «Naim Frasëri». Ο εν λόγω εκδοτικός οίκος κυκλοφόρησε το *Βυσσινόκηπο* του Τσέχοφ σε μετάφραση Malëshova χωρίς, ωστόσο, να αναφέρεται το όνομά του, κατά τα καθεστωτικά ειωθότα. Κατά τα πρώτα χρόνια της δημοκρατικής μετάβασης της χώρας, το όνομα του Sejfulla Malëshova παρέμενε σχεδόν ξεχασμένο στη συλλογική μνήμη. Η επιστημονική έρευνα επί της αξίας του λογοτεχνικού και μεταφραστικού του έργου, όσο και επί των πολιτικών του αρχών, τυγχάνουν εν εξελίξει²²⁰.

²¹⁹ «NJERIU ME KËMBAJKA DHE SERVILËT». Τα υπόλοιπα ποιήματα φέρουν τους τίτλους: «Μνημεία (LAPIDARËT)», «Μνημείο (LAPIDARI)», «Αλλά τα πνευστά και τα νταούλια... (PO SAZE DHE DAULLE)», «Η ουράνια εξέγερση (KRYENGRITJE NË QIELL)», «Ο ποιητής (POETI)».

²²⁰ Τα στοιχεία που αφορούν στη ζωή, την πολιτική δράση, το ποιητικό και μεταφραστικό έργο του Sejfulla Malëshova αντλώ από τις εξής πηγές: 1) Elsie Robert, “Sejfulla Malëshova (1901-1971)”, *History of Albanian Literature*, 2) Nasho Jorgaqi, “Sejfulla Malëshova, Zbulohen vargjet ku tallej diktatori”, *Zemra Shqiptare* 09/12/2008, 3) Nasho Jorgaqi, “Si e ndiqte Sigurimi i Shtetit Sejfulla Malëshovën”, *Tirana Observer*, 17/11/2011, 4) “Sejfulla Maleshova, ideatori dhe luftëtari për demokraci dhe pluralizëm në Shqipëri”, *Veterani*, Mars 2015, nr. 3(315), 5) Dade Agim - Xhevdet Shehu, “Në 115 vjetorin e lindjes së Sejfulla Malëshovës: Kur harresatë fisnikëronedhe më s humë”, *Dita* 12/08/2015, 6) Dade Agim - Xhevdet Shehu, “Fundi i trishtueshëm i Lame Kodrës”, *Dita* 13/08/2015, 7) Nafiz Bezhani, “Përse në hije Lame Kodra?”, *Republika*, 07/04/1991, 8) Smirnova Nina, “Ç’ tha Gorki për Malëshovën në kongresin e shkrimtarëve sovjetikë”, *Mapo* 13/08/2016, 9) Dragoj Nuri, “Shkaqet e përplasjes së Sejfulla Malëshovës me Enver Hoxhën”, *Koha Jonë*, 22/11/2016, 10) “Rubaira të Omar Khajamit në shqipërimin e Sejfulla Maleshovës”, *Perla*, 2009, Nr. 1., 11) Shele Agron, *Ngjyrim Universale – Ese 1*, “Vështrim rreth Vëllimit poetik “Vjersha” të autorit Lame Kodra”, Tiranë : Ada, 2014.

Ejëll Çoba (1908-1979): Το όνομα του Ejëll Çoba συνδέθηκε, αρχικά, με τις κατοχικές κυβερνήσεις των Mustafa Kruja, Rexhep Mitrovica και Ibrahim Bıçaku στις οποίες υπηρέτησε ως ανώτατο κυβερνητικό στέλεχος. Γεννημένος το 1908 στη Σκόδρα, από εύπορη οικογένεια εμπόρων που δραστηριοποιούνταν στην αυστρο-ουγγρική Τριέστη, ο Çoba φοίτησε σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ιταλίας όπου και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Νομική. Ήταν από τους πρώτους που συνελήφθησαν κατά τη νικηφόρο είσοδο των παρτιζάνων στα Τίρανα οι οποίοι τον καταδίκασαν αρχικά σε θάνατο και έπειτα σε ποινή κάθειρξης είκοσι πέντε ετών στις φυλακές του Μπουρρέλι.

Ο Ejëll Çoba είναι από τους ελάχιστους συγγραφείς που είχαν το θάρρος να αφήσουν γραπτές μαρτυρίες γύρω από την εμπειρία του εγκλεισμού στα αλβανικά γκουλάγκ πριν την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Σχεδόν τρεις δεκαετίες μετά το θάνατό του, ο μελετητής και εκδότης Fahri Balliu επιμελήθηκε το αυτοβιογραφικό του έργο με τίτλο *Χαμένη ζωή (Jetë e humbun*²²¹, 2012) βασισμένος σε διασωθείσες χειρόγραφες σημειώσεις του συγγραφέα των ετών 1973-1978. Η *Χαμένη ζωή*, γραμμένη σε μια γλώσσα λιτή, χωρίς περίπλοκα αφηγηματικά σχήματα, συνθέτει μια ομφαλοσκόπηση των ανθρωπίνων σχέσεων υπό την ολοκληρωτική καταπίεση αυταρχικών καθεστώτων και αναδεικνύει την ηθική ευθύνη του διανοουμένου στους θολούς και σκοτεινούς καιρούς²²².

Kudret Kokoshi (1908-1991): Ο Kudret Kokoshi γεννήθηκε το 1908 στην Αυλώνα αλλά έζησε το μεγαλύτερο μέρος των μαθητικών και φοιτητικών του χρόνων στη Ρώμη όπου και αποφοίτησε από τη Σχολή Νομικών Επιστημών. Εκπληρώνοντας την επιθυμία να διευρύνει έτι περαιτέρω την κλασική του παιδεία και να καλλιεργήσει συστηματικά την έμφυτη κλίση του προς την ποίηση, συνέχισε τις σπουδές στον Τομέα της Φιλοσοφίας και της Λογοτεχνίας, τις οποίες συνδύασε με την εκμάθηση

²²¹ Çoba Ejëll, *Jetë e humbun : shënime për veten time*, Tiranë : Adel Co., 2012.

²²² Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Ejëll Çoba αντλώ από: 1) Kalakulla Uran, “Vdekja e shtergut: Në kujtim të Engjëll Çobës”, *Liria*. - Nr. 436, 12 janar 2001, 2) Dervishi Kastriot, “25 vjet në burgjet e komunizmit : Ejëll Çoba”, 55. - Nr. 243, 2 shtator, 2011, 3) Tufa Agron, “Fuqia e dës hmis ë: Ejëll Çoba, Jetë e humbun”, *Panorama*. - Nr. 3197, 7 shtator, 2011, 4) Kasoruhio Amik, Një fisnik si Ejëll Çoba nuk ka humbun: botohet libri me kujtime i Ejëll Çobës, *Jetë e humbun*”, *Panorama*. - Nr. 3196, 6 shtator, 2011, 5) Elisabeta Ilinica, “ Ejëll Çoba, dëshmitë për tmerret në qelitë e diktaturës”, *Panorama*. - Nr. 3195, 5 shtator, 2011, f. 16 - 17.

της γαλλικής, της λατινικής και της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Το 1933 επιστρέφει στην γενέτειρα πόλη του και ασκεί για μία τριετία το επάγγελμα του δικηγόρου. Μεταπηδά έπειτα στο δικαστικό σώμα θητεύοντας μέχρι τα ανώτατα κλιμάκια της αλβανικής δικαιοσύνης στην Κορυτσά, τη Σκόδρα και τα Τίρανα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1940 εγκαθίσταται στην Πριζρένη με σκοπό την ανασύσταση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης του Κοσόβου. Τον Αύγουστο του 1943 θα λάβει μέρος, ως εκπρόσωπος του Εθνικού Μετώπου, στη Σύνοδο της Μούγκιε για την προώθηση του διαλόγου μεταξύ των εθνικιστών και των κομμουνιστών. Για την αντιστασιακή του δράση, θα συλληφθεί από τη Γκεστάπο το 1944 και θα οδηγηθεί στο ναζιστικό στρατόπεδο συγκεντρώσεως του Μαουτχάουζεν από το οποίο θα αποφυλακιστεί το Δεκέμβριο του 1944. Αφού περνάει μερικούς μήνες σε ένα άσυλο επιζήσαντων του Ολοκαυτώματος στην πόλη του Γκρατς, επιστρέφει στην Αλβανία όπου και συλλαμβάνεται αμέσως από το κομμουνιστικό καθεστώς το οποίο τον κατηγορεί για τον ηγετικό του ρόλο στο Εθνικό Μέτωπο και τον καταδικάζει εις θάνατον. Λίγους μήνες αργότερα, η θανατική καταδίκη θα μετατραπεί σε ποινή φυλάκισης είκοσι πέντε ετών από την οποία θα εκτίσει τα δέκα εννέα· αποφυλακίστηκε τα Χριστούγεννα του 1964 από τη φυλακή του Μπουρρέλι.

Κατά τον μακροχρόνιο εγκλεισμό του, ο Kudret Kokoshi, μαζί με άλλους διανοούμενους κατάδικους, υποχρεώθηκε από τη SIGURIMI σε καταναγκαστική μετάφραση κλασικών έργων της παγκόσμιας λογοτεχνίας και φιλοσοφίας. Στο Μπουρρέλι συνέθεσε επίσης αρκετά ποιήματα τα περισσότερα χειρόγραφα των οποίων δεν στάθηκε δυνατό να διασωθούν. Όσα μπόρεσε να αποστηθίσει ο ίδιος και οι συγκαταρούμενοί του εκδόθηκαν μετά το θάνατό του από τον εκδοτικό οίκο «Naim Frashëri» στα Τίρανα υπό τον τίτλο *Ρίγος βίου (Drithmë jete*²²³, 1995), σε επιμέλεια του Visar Zhitë. Τα ποιήματα αναφέρονται κυρίως στα ιστορικά γεγονότα της εθνικής παλιγγενεσίας της Αλβανίας υμνώντας τους πρωταγωνιστές της αλβανικής ιστορίας. Ελάχιστα είναι εκείνα που διαποτίζονται από την τραυματική εμπειρία της συντριβής, της κοινωνικής αποξένωσης, του εγκλεισμού, της αβυθομέτρητης μοναξιάς και της τραγικότητας του βίου, όπως τα ποιήματα «Επιτάφιος», «Μητέρα» και «Επιστροφή»²²⁴.

²²³ Kudret Kokoshi, *Drithmëjete : poezi*, Tiranë : Naim Frashëri, 1995.

²²⁴ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Kudret Kokoshi αντλώ από: 1) Albert Habazaj, “Kudret Kokoshi, poetepik dhe përkthyes brilant”, *Tirana Observer*, 24/05/2015, 2) Zyba Hysen Hysa, “Poezia

Ο διωκόμενος συγγραφέας Agim Hamiti, τιμώντας τη μνήμη του Kudret Kokoshi, παραθέτει την παρακάτω εξιστόρηση: «*Το 1978, στο στρατόπεδο του Σπατς, ένας ηλικιωμένος κατάδικος από το Ελμπασάν (καταδικασμένος για δεύτερη φορά), μου εξιστόρησε το εξής περιστατικό: Ήμασταν 14 κατάδικοι που μας μετέφεραν πάνω σε ένα ζεσκέπαστο καμιόνι από τα Τίρανα για τη φυλακή του Μπουρρέλι, δεμένους χειροπόδαρα τον ένα με τον άλλο μέχρι το μεδούλι. Κοντά στο Μιλιότι, έπιασε μια ψιλή παγωμένη βροχή σα μαστίγιο πάνω στα πρόσωπά μας. Περνώντας τη χαράδρα του Σκοπέτι, η παρθένα φύση εκείνης της απομονωμένης ορεινής περιοχής ερέθισε το ποιητικό ένστικτο του Κουντρέτ, ο οποίος άρχισε να απαγγέλλει χαμηλόφωνα στίχους για μας συγκινητικούς αυτοσχεδιάζοντας εκείνη τη στιγμή. Μας κατέλαβε όλους ένα αλλόκοσμο συναίσθημα, σα να είχαμε ξεχάσει όλα όσα είχαμε υποφέρει...»²²⁵.*

Bedri Spahiu (1908-1998): Η συμπερίληψη του έργου του Bedri Spahiu στο corpus της λογοτεχνίας των διωκόμενων εγείρει ένα σχεδόν δυσεπίλυτο θεωρητικό ζήτημα, καθότι ο ίδιος, στα πρώτα χρόνια του κομμουνιστικού καθεστώτος, κατέστη ένας από τους πιο μισητούς δήμιους της εποχής και στενός συνεργάτης του Ενβέρ Χότζα, με τον οποίον υπήρξαν συντοπίτες, συνομήλικοι και παιδικοί φίλοι. Ο Bedri Spahiu γεννήθηκε το 1908 στο Αργυρόκαστρο αλλά ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του, επηρεασμένος από τις ιδέες του αλβανικού εθνικισμού, συνελήφθη από την τουρκική αστυνομία εξαιτίας της επιμονής του στη χρήση της αλβανικής γλώσσας. Έζησε για κάποιο διάστημα στη Σμύρνη και, επηρεασμένος πλέον από την διάχυτη προ-σοβιετική προπαγάνδα που διαδίδονταν εκείνη την περίοδο στην Τουρκία, ασπάστηκε τις ιδέες του κομμουνισμού. Επαναπατρίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και υπηρέτησε αργότερα ως στρατιωτικός στο Βασιλικό Στρατό όπου και συνελήφθη εξαιτίας των ανατρεπτικών του θέσεων. Στη διάρκεια του πολέμου αναδείχθηκε σε μία από τις εξέχουσες φιγούρες του αντιστασιακού αγώνα και διορίστηκε στρατηγός των παρτιζάνικων επιχειρήσεων στο Νότο της Αλβανίας. Αμέσως μετά την ολοκληρωτική

e Kudret Kokoshit këndon duke qarë...”, *Fjala e Lire - Free Speech*, 27/10/2013, 3) Laureta Petoshati, “Krishtlindja e Madhe për Kudret Kokoshin”, *iDituri*, 27/09/2012, 4) Vasil Qesari, “Requiem për Kudret Kokoshin” (nga libri *Post-scriptum per diktaturen*, bot. Toena, Tiranë 2000, f. 81-83), 5) Reshat Kripa, “Kudret Kokoshi - poet i heroizmit kombëtar”, *Zemra Shqiptare*, 25/04/2017.

²²⁵ Agim Hamiti, “Kudret Kokoshi: Atdhetari i paepur dhe intelektual vizionar”, *Radi and Radi*, 15/01/2017.

επικράτηση του ΚΚΑ εκλέχθηκε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής και του Πολίτμπιρό και ανέλαβε, διαδοχικά, χρέη Υπουργού Υποδομών, Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας, Επικεφαλής του Συνδέσμου Σοβιετο-αλβανικής Φιλίας, Υπουργού Παιδείας, Αναπληρωτή Πρωθυπουργού και Γενικού Εισαγγελέα της χώρας, θέση από την οποία υπέγραψε εκατοντάδες θανατικές καταδίκες που επεβλήθησαν από τα έκτατα «ειδικά» δικαστήρια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940, μεταξύ των οποίων και τη θανατική καταδίκη του πρωθυπουργού Κοζί Χοχε, το 1949.

Τον Ιούνιο του 1955, συνελήφθη μαζί με τον Tuk Jakona με την κατηγορία του τιτοϊσμού. Αρχικά εξορίστηκαν και στη συνέχεια καταδικάστηκαν αμφότεροι σε εικοσαετή κάθειρξη. Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του, συνέγραψε εκατοντάδες σελίδες με χειρόγραφες σημειώσεις οι οποίες κατασχέθηκαν από τη SIGURIMI τη στιγμή της αποφυλάκισής του, χωρίς ποτέ να του επιστραφούν. Αποφυλακίστηκε το Νοέμβριο του 1974 έχοντας εκτίσει συνολικά 17 χρόνια, τα περισσότερα εκ των οποίων στο Μπουρρέλι, και έζησε για τα επόμενα δεκαέξι χρόνια ως εξόριστος στη Σελενίτσα της Αυλώνας²²⁶.

Η περίπτωση του Bedri Spahiu αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα της ρευστότητας που συνοδεύει την αιφνίδια μετατροπή του θύτη σε θύμα, του διώκτη σε διωκόμενο μέσα στο χοτζικό πλαίσιο εξουσίας. Ο λόγος για τον οποίο κατατάσσεται στο corpus της λογοτεχνίας των διωκομένων είναι δύο μακροσκελή γραπτά που διασώθηκαν των εντατικών ελέγχων διότι κατετέθησαν από τον ίδιο στα όργανα του ΚΚΑ χαρακτηριζόμενα ως «διαθήκες». Η *Διαθήκη I (Testamenti I)* κατατέθηκε τον Ιανουάριο του 1965, υπ' όψιν του πρωθυπουργού Mehmet Shehu, και αποτελεί μια ανατομία των στρατηγικών εξόντωσης του μηχανισμού εξουσίας εντός των χοτζικών κάτεργων. Η *Διαθήκη II (Testamenti II)* κατατέθηκε το Μάιο του 1967, επίσης υπ' όψιν του πρωθυπουργού Mehmet Shehu, και απευθύνει ένα δριμύ κατηγορώ στους πρώην πολιτικούς ομοϊδεάτες του αναλύοντας πολύπλευρα τις ολοκληρωτικές διαστάσεις του καθεστώτος και την πλήρη απουσία κάθε κυβερνητικής νομιμότητας. Στο τελευταίο μέρος της *Διαθήκης II* προβάλλει πτυχές του ψυχικού του κόσμου και αναπτύσσει τις ιδέες του πάνω στα

²²⁶ Τα στοιχεία αντλή από: α) το αυτοβιογραφικό σημείωμα του Bedri Spahiu που περιλαμβάνεται στη *Διαθήκη I*, β) *Historical dictionary of Albania* (ο.π., Elsie, βλ. λήμμα «SPAHIU BEDRI», σ. 426-427), γ) Afrim Imaj, “Zbulohet ditari në burg i Bedri Spahiut: Si ma nxiu jetën satani, Enver Hoxha”, *ZSH* 03/05/2010.

ζητήματα της εξουσίας και του θανάτου²²⁷. Τον Ιούνιο του 1991, πριν ακόμα καταρρεύσει το παλαιό καθεστώς, σε μια περίοδο που το ΚΚΑ διεξήγαγε το 10^ο Συνέδριο προκειμένου να αποφασιστεί η μετονομασία του σε Σοσιαλιστικό Κόμμα, η εφημερίδα *Republika* δημοσίευσε τη *Μετάνοια (Pentesë*²²⁸, 1991) του Bedri Spahiu, ένα εκτενές αφήγημα που φέρει τα χαρακτηριστικά της δημόσιας απολογητικής εξομολόγησης.

Petro Marko (1913-1991): Ο Robert Elsie τον έχει χαρακτηρίσει πρόδρομο του Ισμαήλ Κανταρέ στη χάραξη νέων αφηγηματικών τεχνικών στη μοντέρνα αλβανική πρόζα που ασφυκτιούσε σε μια σειρά θεματικών και μορφολογικών στερεοτύπων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού· χωρίς, ωστόσο, αμφότεροι να τον αποκηρύσσουν. Έχει χαρακτηριστεί, επίσης, «επίσκοπος» της αλβανικής λογοτεχνίας και «Αλβανός Χέμινγουεϊ». Γεννημένος στους Δρυμμάδες της Χειμάρρας, το 1913, ο Petro Marko άρχισε να δημοσιεύει τα πρώτα του ποιήματα στις αρχές της δεκαετίας του 1930 υπό την πνευματική εποπτεία του σπουδαίου αλβανού συγγραφέα και διανοουμένου Ernest Koliqi (1903-1975). Το ίδιο διάστημα, εξέδωσε ένα βραχύβιο λογοτεχνικό περιοδικό στα Τίρανα του οποίου η κυκλοφορία απαγορεύτηκε από το βασιλικό καθεστώς Ζόγκου. Ο ίδιος αναζήτησε καταφύγιο στον αδερφό του στην Αθήνα όπου και εγγράφηκε, αρχικά, στο Τμήμα Φιλολογίας. Το ακαδημαϊκό έτος 1934-1935 συνέχισε ως φοιτητής του Τμήματος Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Παντείου Πανεπιστημίου έχοντας ως καθηγητές κορυφαίους εκπροσώπους της ελληνικής διάνοησης του Μεσοπολέμου όπως τον Αλέξανδρο Σβάλο, τον Γεώργιο Παπανδρέου, τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και άλλους. Περιθωριοποιείται και συμμετέχει σε κύκλους της κομμουνιστικής νεολαίας, ενώ το καλοκαίρι του 1935 επιστρέφει στα Τίρανα.

Οι επιρροές που άσκησαν στο νεαρό συγγραφέα οι ιδέες του αναρχισμού και του κομμουνισμού τον οδήγησαν έπειτα στην Ισπανία όπου και έλαβε μέρος στον Ισπανικό Εμφύλιο κατατασσόμενος στο τάγμα Γαριβάλντι των Διεθνών Ταξιαρχιών. Το 1937, σε ένα λογοτεχνικό συνέδριο που διοργανώθηκε από το Δημοκρατικό Στρατό στην Βαλένθια, ήρθε σε επαφή με παγκόσμια καταξιωμένους συγγραφείς όπως ο Αντρέ Μαλρώ, ο Πάμπλο Νερούδα, ο Αλεξέι Τολστόι και ο Έρνεστ

²²⁷ Το περιεχόμενο των *Διαθηκών* του Bedri Spahiu εκδόθηκε συνολικά μετά το θάνατό του με τον τίτλο *Από την άκρη της κορυφογραμμής* (Spahiu Bedri, *Nga maja e kreshhtës*, bot. Sejko, Elbasan 2005).

²²⁸ Bedri Spahiu, “Ndjesë që ndihmova Enver Hoxhën”, *Gazeta Republika*, 6/7/1991.

Χέμινγουεϊ από τον οποίο επηρεάστηκε κατά τη συγγραφή του πρωτόλειου μυθιστορήματος *Hasta la vista* (Τίρανα, 1958) με θέμα τις αναμνήσεις του Ισπανικού Εμφυλίου.

Το 1940, κατά την απόπειρα επιστροφής του στην Αλβανία, συλλαμβάνεται από το ιταλικό φασιστικό καθεστώς, μαζί με εξακόσιους περίπου Βαλκάνιους, και εκτοπίζεται στο μικρό νησί Ουστίκα, βόρεια της Σικελίας, περιπέτεια από την οποία θα αντλήσει το υλικό για το μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Η νύχτα της Ουστίκα* (*Nata e Ustikës*, Tiranë 1989). Τον Οκτώβριο του 1944, ένα μήνα πριν την θριαμβευτική επέλαση των αλβανών παρτιζάνων στα Τίρανα, επαναπατριάζεται και αναλαμβάνει την αρχισυνταξία του κομμουνιστικού εντύπου *Bashkimi*. Για αδιευκρίνιστους λόγους, θα συμπεριληφθεί στην λίστα εκκαθαρίσεων του Υπουργού Εσωτερικών Υποθέσεων Κοçi Χοχε και θα εγκλειστεί στις φυλακές των Τιράνων²²⁹. Αποφυλακίζεται αμέσως μετά την πτώση Χοχε, ισχυρού μέχρι τότε κομματικού αντιπάλου του Χότζα, η εκτέλεση του οποίου σηματοδότησε την οριστική ρήξη των αλβανο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, μαζί με μία σειρά ποιητικών συλλογών, εξέδωσε την *Τελευταία πόλη* (*Qyteti i fundit*, Tiranë 1960) όπου αφηγούνται τα γεγονότα της αποχώρησης του ιταλικού στρατού από την Αλβανία, έργο το οποίο χαρακτηρίστηκε σουρεαλιστικό μυθιστόρημα και θεωρήθηκε ότι εγκαινιάζει μια μοντέρνα στροφή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η *Τελευταία πόλη* μεταφράστηκε στα ιαπωνικά και κυκλοφόρησε στο Τόκυο το 1969. Κατά την περίοδο της κορύφωσης του μεγάλου χοτζικού τρόμου (1973-1983), ο συγγραφέας έχασε το δικαίωμα έκδοσης του λογοτεχνικού του έργου ύστερα από την λογοκρισία που του ασκήθηκε για το μυθιστόρημα *Ένα όνομα στους τέσσερις δρόμους* (*Një emër në katër rrugë*, 1973) στο οποίο αφηγείται διάφορα γεγονότα από την περίοδο της βασιλείας Ζόγκου²³⁰.

Μέχρι και την πτώση του καθεστώτος του Ενβέρ Χότζα, ο Petro Marko έζησε μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, όντας πάντοτε στο μεταίχμιο της καθεστωτικής αναγνώρισης και μιας διακριτικής παρακολούθησης από τη SIGURIMI, τα στελέχη

²²⁹ Εντούτοις, ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο Κοçi Χοχε τον έσωσε από την θανατική καταδίκη (βλ. *Intervistë me vetveten: Retëdhe gurët*, σ. 457).

²³⁰ Τα στοιχεία αντλώ από: 1) Elsie Robert, *Historical Dictionary of Albania*, ο.π., σ. 293, 2) Elsie Robert, *History of Albanian Literature*, ο.π., 11.4, 3) Habazaj A., “Petro Marko - Kalorësi rebel i lirisë”, *Tirana Observer*, 20/04/2015, 4) Roland Gjoza, “P.Marko: Edhe ndjenjat, stil”, *SHEKULLI* 23/12/2009.

της οποίας είδε να συλλαμβάνουν τον γιο του, Jamarbër Marko, μέσα στο ίδιο του το σπίτι. Το 1991, λίγους μήνες πριν πεθάνει και κατά την ιστορική στιγμή της κατάρρευσης του χοτζικού καθεστώτος, ο συγγραφέας, εμφανώς καταβεβλημένος, καταγράφει τις μνήμες του από τα χρόνια της κομμουνιστικής περιόδου και αφηγείται την εμπειρία του εγκλεισμού του στα χοτζικά κάτεργα διατηρώντας το σχεδόν τηλεγραφικό αφηγηματικό του ύφος. Το υλικό αυτό συμπεριλήφθηκε στην λογοτεχνική του αυτοβιογραφία η οποία κυκλοφόρησε το 2000 στα Τίρανα, δέκα χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα, με τίτλο *Συνέντευξη εις εαυτόν: Η άμμος και τα βράχια (Intervistë me vetveten: Retë dhe gurët*²³¹, 2000). Το κύκνειο αυτό συγγραφικό άσμα του Marko είναι εκείνο που τον κατατάσσει, εν τέλει, στο corpus των εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Το έργο κλείνει με τη φράση: «*Αν και γεννήθηκα χριστιανός ορθόδοξος, σε ένα χωριό πιστών, δεν έχω εξομολογηθεί ποτέ μου σε ιερέα πριν να κοινωνήσω. Θέλω όμως ετούτη την ύστατη ώρα να εξομολογηθώ κάτω από το πετραχήλι της Ιστορίας, πριν πεθάνω*»²³².

Jusuf Vriioni (1916-2001): Ο Jusuf Vriioni αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική και ξεχωριστή περίπτωση διανοουμένου, όχι μόνο στην ιστορία της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων αλλά στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος κατά τον 20^ο αιώνα. Γεννημένος το 1916 στην Κέρκυρα, γόνος παλιάς αριστοκρατικής οικογένειας του Μπερατίου, έζησε μεγάλο μέρος των παιδικών και νεανικών του χρόνων στο Παρίσι, όπου υπηρετούσε ως ανώτατο διπλωματικό στέλεχος ο πατέρας του, Pjajz bey Vriioni, εκ των βασικών θεμελιωτών του νεοσύστατου τότε αλβανικού κράτους. Στο Παρίσι ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές του σπουδές και φοίτησε, έπειτα, στο Grande École des Hautes Études Commerciales και στο Institut d'Études Politiques, γεγονός που τον διαμόρφωσε ως μύστη της γαλλικής κουλτούρας και του ευρωπαϊκού πνεύματος. Κατά τη διάρκεια του Β'Π.Π. έμεινε για κάποιο διάστημα στη Ρώμη μέχρι να επιστρέψει στα Τίρανα όπου και έμελλε να βιώσει μια πρωτόγνωρη σαρανταετή δίωξη από το κομμουνιστικό καθεστώς.

Υπήρξε θύμα των πρώτων εκκαθαρίσεων του κοτσι-τζοτζίϊσμού, περίοδος που στιγματίστηκε από σωρεία εκτελέσεων και αμείλικτων διώξεων κατά των ανθρώπων του πνεύματος²³³. Συνελήφθη το Σεπτέμβριο του 1947 με την κατηγορία της

²³¹ Marko Petro, *Intervistë me vetveten: Retë dhe gurët*, OMSCA, Tiranë 2000.

²³² Ο.π., σ. 552.

²³³ Βλ. Εισαγωγή.

κατασκοπείας υπέρ της Γαλλικής Δημοκρατίας και την κατηγορία της άσκησης του στο άθλημα του τένις. Έπειτα από τρίχρονη σκληρή και βασανιστική προανακριτική διαδικασία στα κακόφημα «17 κελιά του Κότσι Τζότζε», οδηγήθηκε σε δίκη και καταδικάστηκε σε δεκαπενταετή κάθειρξη. Αποφυλακίστηκε, ωστόσο, το 1958 και έζησε εξόριστος για κάποιο διάστημα στο Φιέρ μέχρι να κληθεί εσπευσμένα από το Κόμμα στα Τίρανα για να υποχρεωθεί σε μια μακροχρόνια ιδιάζουσα καταναγκαστική εργασία: στη μετάφραση των *Απάντων* του Ενβέρ Χότζα και των μυθιστορημάτων του Ισμαήλ Κανταρέ στη Γαλλική Γλώσσα, χωρίς να γίνεται καμιά αναφορά στο όνομά του παρά μόνο μετά τη δεκαετία του 1980.

Ο Robert Elsie αποδίδει σε πολύ μεγάλο βαθμό στη μεταφραστική δεινότητα του Jusuf Vriioni την αναγνώριση και την καταξίωση του Ισμαήλ Κανταρέ ως ενός εκ των κορυφαίων σύγχρονων ευρωπαϊών συγγραφέων. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για την διάδοση και απήχηση του ενβερισμού σε μερικούς κύκλους της γαλλικής αριστεράς, στο πνεύμα της εποχής της δεκαετίας του 1960. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το σύνολο, σχεδόν, των ελληνικών μεταφράσεων του Κανταρέ, μέχρι σήμερα, βασίζεται στις γαλλικές μεταφράσεις των μυθιστορημάτων του από τον Jusuf Vriioni.

Κατά τη μετάβαση της Αλβανίας προς τον εκδημοκρατισμό, το 1997, ο Jusuf Vriioni εγκαταστάθηκε στο Παρίσι όπου εκπροσώπησε τη χώρα του ως πρέσβης της UNESCO. Τιμήθηκε από το γαλλικό κράτος, δια του προέδρου Jacques Chirac, με τη διάκριση Chevalier de la Légion d'Honneur για την συνολική προσφορά του στα γαλλικά γράμματα. Οι αναμνήσεις του από την μακροχρόνια δίωξη που υπέστη από το χοτζικό καθεστώς εκδόθηκαν στη γαλλική γλώσσα υπό τον τίτλο *Mondes effacés: souvenirs d'un Européen (Αφανισμένοι κόσμοι: αναμνήσεις ενός Ευρωπαίου, J.-C. Lattes, Παρίσι 1998)*. Αποσπάσματα από το έργο μεταφράζονται στην αγγλική γλώσσα από τον Harold B. Segel και συμπεριλαμβάνονται στην Ανθολογία *The Walls Behind the Curtain: East European Prison Literature, 1945-1990*²³⁴. Πέθανε στο Παρίσι το 2001²³⁵.

²³⁴ Ο.π., Segel, σ. 18-23. Εκτός από τη μελέτη του Segel, πολλά στοιχεία αντλώ και από το *Historical dictionary of Albania* (ο.π., Elsie, βλ. λήμμα «VRIONI, JUSUF», σ. 480-481) και από Buda Klara, “Jusuf Vriioni: Kalvari i intelektualit në totalitarizëm”, *Gazeta Tema*, 16/12/2016.

²³⁵ Σύρμος Αχιλλέας, «Ο “Κερκυραίος” Ισούφ Βριόνι στα στρατόπεδα καταναγκαστικής μετάφρασης της Κομμουνιστικής Αλβανίας», *Φρέαρ*, 30/11/2018.

Lazër Radi (1916-1998): Ο Lazër Radi, όπως και ο Jusuf Vrioni, υπήρξε ακόμη ένας διωκόμενος διανοούμενος που χρησιμοποιήθηκε από το χοτζικό καθεστώς ως μεταφραστής-κατάδικος, ενώ ήταν χρόνια έγκλειστος στις φυλακές του Μπουρρέλι. Γεννήθηκε το 1916 στην Πριζρένη του Κοσσυφοπεδίου αλλά η οικογένειά του, έπειτα από τις εντεινόμενες πιέσεις των Σέρβων στον αλβανικό πληθυσμό της περιοχής κατά το Μεσοπόλεμο, εγκαταστάθηκε στη Σκόδρα. Κατά τη διάρκεια των γυμνασιακών του χρόνων γνωρίζεται και συνδέεται φιλικά με τον Μιγκένι (Millosh Gjergj Nikolla, 1911-1938), τον θεωρούμενο πιο σημαντικό Αλβανό ποιητή του 20^{ου} αιώνα. Το 1938 εγγράφεται στο Πανεπιστήμιο La Sapienza της Ρώμης όπου και αποφοιτά, τέσσερα χρόνια αργότερα, από το Τμήμα Νομικής. Μετά την αποφοίτησή του, εργάστηκε για σύντομο χρονικό διάστημα ως επίκουρος καθηγητής διδάσκοντας Φιλοσοφία του Δικαίου στην έδρα του καθηγητή Vito Cesarini Sforza. Το ίδιο έτος επέστρεψε στην Αλβανία και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου στην πόλη του Δυρραχίου αρθρογραφώντας, παράλληλα, στον πολιτικό τύπο της εποχής. Υπήρξε από τους πρώτους συλληφθέντες του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος· συνελήφθη το Νοέμβριο του 1944 και καταδικάστηκε σε τριακονταετή κάθειρξη.

Ως έγκλειστος του χοτζικού καθεστώτος, στα υπόγεια της φυλακής των Τυράνων, ο Lazër Radi, μαζί με άλλους διανοούμενους της φυλακής (όπως ο Jusuf Vrioni, ο Kudret Kokoshi, ο Mirash Ivanaj, ο Andrea Varfi και άλλοι), συμμετείχε υποχρεωτικά σε ένα άτυπο σωματείο κατάδικων-μεταφραστών. Αργότερα, αυτό το «υπόγειο μεταφραστικό γραφείο» μεταφέρθηκε στις φυλακές του Μπουρρέλι²³⁶. Κατά το διάστημα που ήταν έγκλειστος στο Μπουρρέλι, ο Radi πληροφορήθηκε για τη σύλληψη και τη δεκαετή καταδίκη της γυναίκας του, Vitore Vushmaqi. Ο ίδιος αποφυλακίστηκε το 1954 και στη συνέχεια έζησε εξόριστος για τριάντα επτά χρόνια στα στρατόπεδα εξορίας: Κουτς-Κουρβελέσι, Σάβρα, Στύλλας, Ραντοστίνα, Γκραντίστα και Τσέρμα.

Παρά την συνεχή του δίωξη, ο Lazër Radi δεν σταμάτησε ποτέ τη συγγραφή ποιημάτων και σύντομων αυτοβιογραφικών αφηγήσεων τα χειρόγραφα των οποίων έθαβε σε διάφορες τοποθεσίες στους τόπους της εξορίας του. Λίγο πριν την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία, επιστρέφει στα Τίρανα και αρχίζει να εκδίδει αποσπάσματα του έργου του στα πρώτα αντικαθεστωτικά έντυπα της εποχής. Το 1991, έπειτα από μισό αιώνα εξορίας και φυλακής, επιστρέφει στη Ρώμη και

²³⁶ Elsie Robert, *History of Albanian Literature*, ο.π., σ. 287.

επανασυνδέεται με κύκλους διανοουμένων. Συνεχίζει να μεταφράζει αδιάκοπα Freud, Jung και Πλάτωνα. *Τα τείχη του σκότους (Muret e muzgut*²³⁷, 1993) είναι η πρώτη επιμελημένη ποιητική συλλογή που θα εκδώσει μαζί με το γιο του, Jozef Radi, στα μετακομμουνιστικά χρόνια και στην οποία θα αφηγηθεί²³⁸, διαμέσου των ποιητικών του μοτίβων, μικρά και μεγάλα επεισόδια της φυλακής διευρύνοντας τις μεταφορικές διαστάσεις των τοίχων του μακροχρόνιου εγκλεισμού. Ανάλογου ποιητικού ύφους και τεχνοτροπίας είναι και οι δύο επόμενες ποιητικές συλλογές: *Η ελπίδα πεθαίνει τελευταία (Shpresa vdes e fundit*²³⁹, 1996) και *Τα όρη του Σαρρ (Anezave të Sharrit*, ιδ.εκ, 1998). Εξέδωσε ακόμη τη μονογραφία *Τα μυστήρια ενός Υπουργού (Misteret e një Ministri*²⁴⁰, 1994) για τη ζωή και το έργο του Mirash Ivanaj (1891-1953), με τον οποίο υπήρξαν συγκρατούμενοι στο άτυπο σωματείο μεταφραστών στις φυλακές των Τυράνων, και τη νουβέλα *Η απολογία του Σωκράτη στα Τίρανα (Apollogjia e Sokratit në Tiranë*²⁴¹, 1998). Πέθανε στα Τίρανα το 1998, ένα χρόνο μετά το θάνατο της γυναίκας του, πριν προλάβει να δει να εκδίδεται το πιο προσωπικό και αγαπημένο του έργο *Ένα καλοκαίρι με το Μιγκένι (Një verë me Migjenin*²⁴², 1998)²⁴³.

Musine Kokalari (1917-1983): Χαρακτηρίστηκε από πολλούς μελετητές ως η σημαντικότερη αλβανίδα συγγραφέας του 20^{ου} αιώνα –αναμφίβολα, η μοναδική αναγνωρισμένη γυναικεία λογοτεχνική φωνή μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Η Musine Kokalari γεννήθηκε στα Άδανα της Τουρκίας, ωστόσο, τρία χρόνια αργότερα η οικογένειά της εγκαθίσταται στο Αργυρόκαστρο. Το 1938 εγγράφεται στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης για να σπουδάσει λογοτεχνία. Στην ηλικία των δεκαεννέα ετών εκδίδει το πρώτο λογοτεχνικό της έργο, μία σειρά διηγημάτων λαογραφικού και κοινωνιολογικού περιεχομένου υπό τον τίτλο *Συμβουλές της κυραμάνας (Sic më thotë nënua plakë)* ενώ, με το πέρας των ακαδημαϊκών της σπουδών, εκδίδει τη *Φοιτητική μου ζωή (Jeta ime universitare)*, μια αυτοβιογραφική αφήγηση με ιστορικό,

²³⁷ Radi Lazër - Radi Jozef, *Muret e muzgut*, parath. Visar Zhiti, Tiranë : Lilo, 1993.

²³⁸ Radi Lazër, *Misterete një ministri: vitet e fundit të Mirash Ivanajt*, Tiranë : Lilo, 1994.

²³⁹ Radi Lazër, *Shpresa vdes e fundit*, Tiranë: Liria, 1996.

²⁴⁰ Radi Lazër, *Misterete një Ministri*, Tiranë: Lilo, 1994.

²⁴¹ Radi Lazër, *Apollogjia e Sokratit në Tiranë*, Tiranë, ιδ. εκδ., 1998.

²⁴² Radi Lazër, *Një verë me Migjenin: Kujtime*, Tiranë, Liria , 1998.

²⁴³ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Lazër Radi αντλώ κυρίως από: Kola Gjovalin, “Lazër Radi, intelektual që triumfoi mbi ndëshkimin”, *Universi shqiptar i librës*. - p. 5, , 1998, f. 23 – 24.

εθνογραφικό και φιλοσοφικό χαρακτήρα. Συναναστρέφεται μέλη των παράνομων αντιφασιστικών κινημάτων και συμμετέχει ενεργά στην οργάνωση της αντιφασιστικής νεολαίας, αρχικά στη Ρώμη και έπειτα στα Τίρανα όπου πρωτοστατεί στην ίδρυση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Αλβανίας αντιμαχόμενη το κυβερνητικό μονοπώλιο του ΚΚΑ. Στο διάστημα αυτό, αρνείται την πρόταση γάμου που της έκανε ο συντοπίτης της Ενβέρ Χότζα. Επιδίδεται στη συστηματική μελέτη των λαϊκών παραμυθιών της Αλβανίας και εκδίδει το ευρέως γνωστό μυθιστόρημα *Γύρω από την εστία (Rreth vatrës, 1944)*.

Ο Sejfulla Malëshova, παρά την πολιτική της διαφωνία με το Κομμουνιστικό Κόμμα και την διαμάχη της με τον Ενβέρ Χότζα, της απευθύνει πρόσκληση ένταξης στην Ένωση Συγγραφέων και Καλλιτεχνών. «Θέλω μόνο να γράφω, να γράφω, να γράφω και να μην ασχολούμαι καθόλου με την πολιτική», αναφέρει η ίδια σε ένα φίλο της, ωστόσο, παρά την διακαή της επιθυμία να αφιερωθεί αποκλειστικά στη λογοτεχνία δεν καταφέρνει να αποφύγει τις κατατρεχτικές εξελίξεις. Την ίδια χρονιά, οι παρτιζάνοι του Ενβέρ Χότζα εκτελούν τα δύο της αδέρφια, Mumtaz και Vejsim, και η ίδια συλλαμβάνεται από το νεοσύστατο καθεστώς, κατάληξη που δεν πτόησε, ωστόσο, την έντονη πολιτική της δραστηριότητα. Στις 23 Ιανουαρίου 1946 συλλαμβάνεται για τρίτη φορά συμπαρασυρόμενη από το μεγάλο κύμα των διώξεων που εξαπέλυσε το χοτζικό καθεστώς μετά την καθαίρεση του Sejfulla Malëshova. Το στρατιωτικό δικαστήριο την καταδικάζει σε εικοσαετή φυλάκιση με την κατηγορία «σαμποτέρ και εχθρός του λαού».

Τα επόμενα δεκαοχτώ χρόνια της ζωής της εγκλείεται στις φυλακές του Μπουρρέλι και εγκαταλείπεται στον ασφυκτικό κλοιό των αδίστακτων και αναλφάβητων φρουρών οι οποίοι έχουν εντολή από τη SIGURIMI να την υποβάλλουν διαρκώς σε σωματικά και ψυχολογικά βασανιστήρια. Μετά την αποφυλάκισή της, το 1964, εξορίστηκε στην κωμόπολη του Rrëshen όπου και εργάστηκε ως οδοκαθαρίστρια. Σε αυτή τη μικρή και απομονωμένη κωμόπολη του Βορρά, παρά τη συνεχή της δίωξη, συνέλεξε και κατέγραψε σε μορφή χειρογράφων περί τις χίλιες σελίδες λαϊκών παραμυθιών της περιοχής. «*Η Musine Kokalari, αυτή η άλλοτε χαρισματική νεαρή αφηγήτρια ιστοριών, διώχθηκε βάνανυσα μέχρι τις τελευταίες μέρες τις ζωής της. Βαριά άρρωστη από την επάρατη νόσο στερήθηκε ακόμα και ενός νοσοκομειακού κρεβατιού πριν πεθάνει εγκαταλελειμμένη το 1983*»²⁴⁴.

²⁴⁴ Ο.π., Elsie R., *Historical dictionary of Albania*, βλ. λήμμα «KOKALARI MUSINE», σ. 232-233.

Πρόλαβε, ωστόσο, να διασώσει τα χειρόγρατά της στα οποία καταθέτει τη μαρτυρία της επί της πολιτικής της δράσης και της πολύχρονης δίωξης που της ασκήθηκε, από τον εγκλεισμό στις φυλακές του Μπουρρέλι μέχρι και τα χρόνια της εξορίας, εμπειρίες τις οποίες αφηγείται από μια έντονα φιλοσοφική, κοινωνιολογική και ιστορικο-πολιτική οπτική. Ενίοτε, κυρίως στην εξιστόρηση της περιόδου της εξορίας, το ύφος της προσεγγίζει την ημερολογιακή γραφή. Η μαρτυρία αυτή, που εκδόθηκε κατά την μετακομμουνιστή περίοδο φέροντας τον τίτλο «Πώς ιδρύθηκε το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα», κατατάσσει τη Musine Kokalari στις σημαντικότερες εκπροσώπους της λογοτεχνίας των διωκομένων. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι η Kokalari μετέφρασε από τα ιταλικά πολλά από τα διηγήματα του Πιραντέλο καθώς, επίσης, τον *Πινόκιο* του Κάρλο Κολλόντι²⁴⁵.

Gjolaј Konrad At (1918-2000): Ο At Konrad Gjolaј, γεννημένος στην κομόπολη της Βελιπόγια, συμπληρώνει την συγγραφική χορεία των Φραγκισκανών ιερομονάχων που συμπεριλήφθηκαν στο πρώτο μεγάλο κύμα εκκαθαρίσεων της χοτζικής τρομοκρατίας. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930, υπό την παιδαγωγική επίβλεψη του γερμανού ιεραποστόλου Don Alfons Tracki, φοίτησε στο περίφημο Κολέγιο της Αδελφότητας των Φραγκισκανών στην πόλη της Σκόδρας. Στη συνέχεια, αφού ολοκλήρωσε τις θεολογικές και φιλοσοφικές σπουδές του στο Πανεπιστήμιο «Antonianum» της Ρώμης, διορίστηκε ως εκπαιδευτικός στο Γυμνάσιο της Αδελφότητας, μέχρι την απαγόρευση της λειτουργίας του από το κομμουνιστικό καθεστώς. Συλλαμβάνεται για πρώτη φορά το 1947 και διώκεται συστηματικά μέχρι το 1950. Το 1958 συλλαμβάνεται εκ νέου και καταδικάζεται με ποινή είκοσι πέντε ετών από την οποία εκτίει δεκατέσσερα χρόνια στη φυλακή του Μπουρρέλι. Αποφυλακίστηκε το 1972 και εργάστηκε ως χαμηλόμισθος εργάτης στο NSHN (Τομέας Κρατικών Οικοδομικών Επιχειρήσεων). Τη δεκαετία του 1990, μετά την κατάρρευση του καθεστώτος, διακόνησε ως ρωμαιοκαθολικός κληρικός στην επαρχία της Lezha²⁴⁶. Ταυτόχρονα, άρχισε να δημοσιεύει σύντομες διηγήσεις της φυλακής, κυρίως στο περιοδικό *Hylli i Dritës*, οι οποίες εμπλουτίστηκαν και αποτέλεσαν το

²⁴⁵ Τα στοιχεία αντλή από τη δίτομη συλλογή Musine Kokalari, *Vepra*, vol I,II, bot. Geer 2009 που επιμελήθηκε ο Shehu Novruz.

²⁴⁶ Τα στοιχεία αντλή από: 1) ο.π., *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 154-158, 2) Pjetër Pepa, *Tragjedia dhe lavdia e klerit katolik në Shqipëri*, Vol. 1 (Tiranë: Sh.B 55, 2007), 328-29, 3) “Atë Konrad Gjolaј në përvjetorin e vdekjes”, *Radio Vatikani*, 20/7/2017.

υλικό της αυτοβιογραφικής του νουβέλας *Πλατάνια* (*Çinarët*²⁴⁷). Σύμφωνα με την κριτικό και μεταφράστρια Keda Kaceli, η λογοτεχνική μαρτυρία του At Konrad Gjola, όπως και το έργο του At Zef Pllumi, είναι μια συγκλονιστική και ποιοτική αφήγηση της μακρόχρονης διώξης του Ρωμαιοκαθολικού Κλήρου στην Κομμουνιστική Αλβανία που οδήγησε πολλούς εκπροσώπους της στο μαρτύριο του εκτελεστικού αποσπάσματος και των πολυετών φυλακίσεων²⁴⁸.

Alfons Dovana (1918-1967): Ο Alfons Dovana υπήρξε γόνος μιας εύπορης οικογένειας εμπόρων του Δυρραχίου. Η οικονομική άνεση της οικογένειάς του εξασφάλισε στον ίδιο ανώτατο μορφωτικό επίπεδο· φοίτησε στο περίφημο Γαλλικό Λύκειο της Κορυτσάς, στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων και στο Πανεπιστήμιο του Μιλάνου όπου σπούδασε εμπόριο και οικονομία. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 επέστρεψε στη γενέτειρά του και δραστηριοποιήθηκε στον οικογενειακό εμπορικό οίκο ενώ, παράλληλα, καλλιεργούσε το πάθος του για τη λογοτεχνία. Με την επικράτηση των παρτιζάνων κομμουνιστών του Ενβέρ Χότζα, η πορεία της ζωής του Alfons Dovana ανετράπη δραματικά ακολουθώντας την τύχη που είχαν όλα τα μέλη των οικογενειών της μεσοπολεμικής συντεχνίας των εμπόρων του Δυρραχίου: αρπαγή των περιουσιών, δημόσια διαπώμπευση, εκτελέσεις, εξορία, εγκλεισμός και καταναγκαστική εργασία στα γκουλάγκ.

Ο ίδιος συνελήφθη στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και καταδικάστηκε σε ισόβιο εγκλεισμό. Μετά από μερικά χρόνια, του απενεμήθη χάρη και υποχρεώθηκε να εργαστεί ως εργάτης εγγειοβελτιωτικών έργων. Μέχρι και τον πρόωρο θάνατό του, το 1967, παρά την εξαντλητική σωματική κόπωση και τις αλλεπάλληλες διώξεις που υπέστη από το χοτζικό καθεστώς, δεν σταμάτησε ποτέ την πνευματική του εργασία. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της κόρης του, Nirvana, ο ποιητής καθόταν μέχρι αργά τη νύχτα στην καλύβα όπου ζούσε η οικογένειά του προκειμένου να αφιερωθεί στο ποιητικό, μεταφραστικό και φιλολογικό του έργο, καταγράφοντας από μνήμης ποιήματα της φυλακής όπως το «Ευλογημένο παλτό» που φορούσε στο κάτεργο, το ίδιο εκείνο παλτό που είχε φορέσει άλλοτε και ως γαμπρός: *«Κι αν είχες φωνή πόσα θα μπορούσες να μαρτυρήσεις για το γολγοθά μου/ σιδηροδέσμιος μερόνυχτα στις αλυσίδες μου/ εκεί μέσα στα μπουντρούμια, από τη γη κάτω, στο κελί/ όταν για μήνες*

²⁴⁷ Gjola, At Konrad, *Çinarët*, Botime Françeskane, Shkodër, 2006 [2015].

²⁴⁸ Keda Kaceli – Alba Kepi (interv.), “Fjala e fundit e At Zef Pllumit: Do bajnë sikur janë pendue...”, *Panorama*, Dec 19, 2015.

μοιραζόμεσταν τη μοναξιά/ ω ευλογημένο παλτό». Το 2003, τριάντα έξι χρόνια μετά το θάνατο του ποιητή, η Nirvana Dovana θα εκδώσει το για χρόνια κρυμμένο ποιητικό έργο του πατέρα της υπό τον τίτλο *Διαρρηγμένα δεσμά (Hallka të shkëputura*²⁴⁹, 2003).

Arshi Pipa (1920-1997): Βάσει των ορισθέντων ειδολογικών-μορφολογικών κριτηρίων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, το έργο που τηρεί τις προϋποθέσεις να θεωρηθεί ως η απαρχή της εν λόγω λογοτεχνίας είναι το γραμμένο, αρχικά, σε τσιγαρόχαρτα *Βιβλίο της φυλακής* του ποιητή, δοκιμογράφου και φιλόσοφου Arshi Pipa, το οποίο εκδόθηκε το 1959 στη Ρώμη²⁵⁰. Ο Arshi Pipa γεννήθηκε το 1920 στη Σκόδρα της Βόρειας Αλβανίας, όπου και φοίτησε στο Ιησουίτικο Κολέγιο της πόλης. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 εγγράφηκε στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας στο οποίο εκπόνησε τη διατριβή του με θέμα «Το ηθικό και θρησκευτικό στοιχείο στον Μπεργκσόν», στον Τομέα της Φιλοσοφίας. Επέστρεψε στην Αλβανία, λίγο πριν το τέλος του πολέμου, με σκοπό να συμβάλει στον εκσυγχρονισμό των εκπαιδευτικών δομών της χώρας.

Η προσήλωσή του στις φιλοσοφικές θέσεις του Σπινόζα, του Καντ και του Μπεργκσόν τον επηρέασαν καθοριστικά ώστε να διαβάσει κριτικά τις αρχές της μαρξιστικής θεωρίας, η οποία θεωρούσε ότι απηχούσε σε μεγάλο βαθμό τις ιδέες των μεγάλων στοχαστών του 18^{ου} αιώνα. Δεν αναγνώριζε, ωστόσο, την ίδια θεωρητική συνέπεια στον ευρέως διαδεδομένο λενινισμό και, πολύ περισσότερο, στον σταλινισμό που ακολουθήθηκε απαρέγκλιτα από το νέο κομμουνιστικό καθεστώς που επιβλήθηκε στη χώρα από τον Ενβέρ Χότζα, γεγονός που οδήγησε στη σύλληψη και την καταδίκη του, το 1946. Κατά τη διάρκεια της δεκαετούς ποινής του, εγκλείστηκε σε διάφορα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας και φυλακές, μεταξύ των οποίων οι περιβόητες φυλακές του μεσαιωνικού Καλιά Αργυροκάστρου. Αποφυλακίστηκε το 1957 από τη φυλακή του Μπουρρέλι και αυτομόλησε στη Γιουγκοσλαβία όπου, για

²⁴⁹ Τα στοιχεία αντλώ από: 1) Kabashi Gezim, “Alfons Dovana, autori i Rimarit të pabotuar”, *Shqiptarja* 17/12/2013. 2) Kolec Traboini, “Alfons Dovana, poeti i mundimeve që kurrë s'e humbi shpresën”, *Illyria*. - V. 13 Nr. 1253, 27-30 qershor, 2003, f. 31. 3) Thanas Boci, “Alfons Dovana - "Lasgushi i Durrësit" : 86 - vjetorin e lindjes dhe 37 - vjetorin e vdekjes", 55. - Nr. 5, 10 janar, 2004, f. 18. 4) Matilda Dovana, “Jeta duhet jetuar sido që të vijë”, *Pena*. - Nr. 4, nëntor, 2005, f. 10 - 11. 5) Ramazan Beja, “Alfons Dovana - njeriu dhe poeti”, *Update*. - Nr. 3, , prill, 2010, f. 130 - 135.

²⁵⁰ Pipa Arshi, *Libri i burgut: Kujtime*, Rilindja, Tiranë, 1994 (1^η έκδοση Ρώμη, 1959).

κάποιο χρονικό διάστημα, μετέφρασε κείμενα κλασικών συγγραφέων της Λατινικής Γραμματείας. Ύστερα κατέφυγε στην Ιταλία και κατάφερε να εκδώσει στη Ρώμη το επικό του ποίημα *Το βιβλίο της φυλακής* στο οποίο καταγράφονται διάφορα επεισόδια από τη μακρόχρονη δίωξη και τον εγκλεισμό του συγγραφέα στα αλβανικά γκουλάγκ.

Δύο χρόνια μετά τη φυγή του από την Αλβανία, μετανάστευσε και εγκαταστάθηκε στις ΗΠΑ. Στις αρχές της δεκαετίας του 1969 διδάσκει Ιταλική Γλώσσα και φιλοσοφία σε διάφορα αμερικανικά κολέγια και πανεπιστήμια (Columbia, Berkeley). Το 1966 καταλαμβάνει την έδρα της Ιταλικής Γλώσσας στο Πανεπιστήμιο της Μινεσότα διδάσκοντας Δάντη, Βοκάκιο, Λεοπάρντι, Ουγκαρέτι, Μοντάλε, Βίκο, Κρότσε αλλά και τις επιδράσεις του μαρξισμού και του υπαρξισμού στη μοντέρνα ιταλική λογοτεχνία. Ο Arshi Pipa καταξιώθηκε στους ακαδημαϊκούς κύκλους των αμερικανικών και ιταλικών πανεπιστημίων κυρίως για το κριτικό του έργο το οποίο συμπεριλαμβάνει την *Trilogia Albanica* (Μόναχο, 1978), τη μονογραφία *Μοντάλε και Ντάντε* (Μινεάπολις, 1968) και πολλές γλωσσολογικές μελέτες της αλβανικής γλώσσας. Παράλληλα, συμμετείχε ενεργά στη συσπείρωση της αλβανικής ομογένειας στις ΗΠΑ και υπήρξε πολέμιος του χοτζικού σταλινισμού στον οποίο συνέχισε να εναντιώνεται αποδομώντας τον μέσω μιας σειράς φιλοσοφικών δοκιμίων τα οποία δημοσιεύτηκαν στα αγγλικά και τα αλβανικά υπό τον τίτλο *Ο αλβανικός σταλινισμός [Albanian Stalinism: Ideo-political Aspects* (New York, 1990)]. Εκτός από το *Βιβλίο της φυλακής*, ο Arshi Pipa εξέδωσε άλλες δύο ποιητικές συλλογές στο Μόναχο, *Rusha* (1968), *Meridiana* (1969). Κατάφερε να επισκεφτεί τη χώρα του μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Πέθανε στην Ουάσινγκτον το 1997²⁵¹.

Astrit Delvina (1920-1990): Ο Astrit Delvina είναι ένας από τους ελάχιστους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων που συνέγραψε το σύνολο του λογοτεχνικού του έργου, με κυρίαρχη θεματική τη ζωή στο αυταρχικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα, πριν από την πτώση του καθεστώτος –αν και υπολογίζεται ότι το μεγαλύτερο μέρος των χειρογράφων του έχει εξαφανιστεί ή καταστραφεί από τη SIGURIMI. Η βασική προβληματική στην περίπτωση Delvina παραμένει η

²⁵¹ Στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Arshi Pipa αντλώ από: 1) *Historical dictionary of Albania* (ο.π., Elsie Robert, βλ. λήμμα «PIPA ARSHI», σ. 356-357), 2) Kalakulla Uran, *Arshi Pipa, njeriu dhe vepra*, Toena, Tiranë 1999, 3) Sami Repishti “Me rastin e pervjetorit të parë të vdekjes, shoku im Arshi Pipa”, Phoenix, nr. 5-6, v. 1998.

χρονοβόρα και εξαντλητική διαδικασία μελέτης και επιμέλειας των χειρογράφων του. Σύμφωνα με τον επιμελητή του έργου του, Ndrizim Kulla, ο Astrit Delvina είναι μια από τις πιο ποιοτικές φωνές της αλβανικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα την οποία η χοτζική δικτατορία προετίθετο να καταδικάσει στην αφάνεια.

Ο Delvina γεννήθηκε το 1920 στο Δέλβινο σε μια εύπορη οικογένεια. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 εγγράφεται στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου της Μπολόνια, μένοντας, παράλληλα, προσηλωμένος στη λογοτεχνία. Επιστρέφοντας στα Τίρανα, το 1943, εκδίδει το μυθιστόρημα *Ο Κοκκινομάτης (Sykuzi)* με το οποίο κατακεραυνώνει τη νεοσύστατη SIGURIMI. Ακολουθεί ή έκδοση του μυθιστορήματος *Τα παιδιά του Ταντάλου (Bijtë e Tantalit)* όπου αφηγείται τις αναμνήσεις από τα φοιτητικά του χρόνια στην Ιταλία και την ενασχόλησή του με τη δημοσιογραφία στην αλβανική πρωτεύουσα μέχρι τη λήξη του πολέμου (μυθιστόρημα από το οποίο διασώζονται μόνο εξήντα σελίδες). Η έκδοση των δύο αυτών μυθιστορημάτων έστρεψε άμεσα εναντίον του το χοτζικό μηχανισμό με αποτέλεσμα να συλληφθεί από τη SIGURIMI το 1951 και να παραμείνει στη φυλακή μέχρι το 1955. Θα διωχθεί συστηματικά από τη SIGURIMI και μετά την αποφυλάκισή του. Μεταξύ των ετών 1957-1967 θα υποχρεωθεί να ζήσει εξόριστος ως χαμηλόμισθος εργάτης στα χωριά Levan και Libofshë στην περιφέρεια του Φιέρ, διάστημα κατά το οποίο συγγράφει το μυθιστόρημα *Ακόμα και στον τάφο δεν υπάρχει ησυχία*. Το 1967 ο συγγραφέας συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά από τη SIGURIMI και εκτίει ποινή εννέα ετών σε διάφορα γκουλάγκ μεταξύ των οποίων και το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Ο Astrit Delvina πέθανε εξόριστος το 1990, λίγο πριν την κατάρρευση της δικτατορίας.

Πολλά από τα μυθιστορήματα του Delvina βρέθηκαν κατά την μετακομμουνιστική περίοδο στα Αρχεία της SIGURIMI (Arkivat e Sigurimit të Shtetit), έπειτα από την επίμονη και συστηματική έρευνα των Sherif Delvina και Ndrizim Kulla. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και το *Λυκόφως του Πλούτωνα (Humnera e Plutonit²⁵²)*, ένα μυθιστόρημα σε μορφή εσωτερικού μονολόγου μέσα από τον οποίο ο αφηγητής καταδικάζει τα ιδεολογικά και πολιτικά ατοπήματα του νέου καθεστώτος και εξομολογείται ότι «το μυθιστόρημα είναι η κατοικία των ονείρων μου στο μέσον των βασάνων της ζωής μου»· το έργο υπολογίζεται ότι συνεγράφη στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940.

²⁵² Delvina Astrit, *Humnera e Plutonit*, Tiranë : Plejad, 2011.

Τα *Έγχρωμα Όνειρα*²⁵³ είναι ένα από τα δύο αποκαλούμενα «φιλοσοφικά» μυθιστορήματα του Delvina. Εδώ ο συγγραφέας υφαίνει έναν φιλοσοφικό παραλληλισμό ανάμεσα στο σύντομο ερωτικό του πάθος για μια νεαρή γυναίκα που γνώρισε ως φοιτητής στη Μπολόνια και στο αίσθημα της παρατεταμένης ψυχικής καταρράκωσης που βίωσε ως αμείλικτα διωκόμενος της χοτζικής δικτατορίας.

Το δεύτερο φιλοσοφικό του μυθιστόρημα φέρει τον τίτλο *Η Υδρόγειος στα δίχτυα* (*Globi në rrjetë*²⁵⁴) και θεωρείται κατά κοινή παραδοχή των αλβανών κριτικών ως το μυθιστόρημα με την υψηλότερη φιλοσοφική και αισθητική αξία επί του συνόλου της εργογραφίας του. Η *Υδρόγειος στα δίχτυα*, σύμφωνα με τον Ndrizim Kulla, είναι η αδιαμφισβήτητη απόδειξη της πρόθεσης του Delvina, μέσα από τις σκέψεις και τη δράση του κεντρικού ήρωα του μυθιστορήματος, του Αρλόν, να υπερασπιστεί την αξιοπρέπεια των συνανθρώπων του έναντι των απάνθρωπων επιβουλών της δικτατορικής μηχανής, αυτής της «μέγγενης του Κακού». Ο χαρακτηριστικός τίτλος «Υδρόγειος στα δίχτυα» αποκαλύπτει την πρόθεση του συγγραφέα να προσδώσει στοιχεία διαχρονικότητας στο δράμα του λαού του το οποίο παραλληλίζει με τα τραγικά επεισόδια της ανθρωπότητας ανά τους αιώνες εξαιτίας των δογματικών εξουσιών αλλά και της απόλυτης προσήλωσης του ατόμου στις εκάστοτε ιδεολογίες. Ο αφηγητής προσπαθεί να ανασύρει από τη θύμησή του όλα τα γεγονότα των οποίων υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, από τις πρώτες νίκες των αλβανών κομμουνιστών μέχρι και την εδραίωση της χοτζικής τυραννίας: «Η *Υδρόγειος στα δίχτυα* είναι ένα χειρόγραφο, στο οποίο, μέσα σε έξι κεφάλαια, αφηγούμαι μία ζωή σαράντα δύο χρόνων»²⁵⁵. Το μυθιστόρημα τελειώνει με τη φράση: «Τώρα πρέπει να διακόψω, ο αστυφύλακας είναι ήδη εδώ»²⁵⁶.

Beqir Ajazi (1920-2017): Γεννημένος στη Dibra αλλά με καταγωγή από τα Τίρανα, ο Beqir Ajazi είναι κυριολεκτικά ένας από τους πρώτους κατάδικους των αλβανικών γκουλάγκ καθότι συνελήφθη και φυλακίστηκε μόλις το 1944, δύο μήνες πριν την επίσημη εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Τη δεκαετία του 1930 φοίτησε στο περίφημο Γαλλικό Λύκειο της Κορυτσάς όπου είχε ως καθηγητή του τον

²⁵³ Delvina Astrit, *Ëndrra me ngjyra*, Tiranë : Phoenix, 1996.

²⁵⁴ Delvina Astrit, *Globi në rrjetë*, Tiranë : Plejad, 2002.

²⁵⁵ Ο.π., Bujar Leskaj, σ. 47.

²⁵⁶ Ndrizim Kulla, “Astrit Delvina – shkrimtar, gazetar antikomunist, tri herë i arrestuar dhe i dënuar”, *VOAL* September 2, 2015.

ίδιο τον Ενβέρ Χότζα, γεγονός που δεν απέτρεψε, ωστόσο, τη μετέπειτα σύλληψη και την καταδίκη του συγγραφέα: οι αναμνήσεις του Λυκείου της Κορυτσάς και η γνωριμία του με τον Ενβέρ Χότζα θα αποτελέσουν το υλικό του αφηγήματος *Ποιος ήταν ο Ενβέρ Χότζα* (*Kush ishte Enver Hoxha*²⁵⁷, 2007). Στα χρόνια του πολέμου εγγράφηκε στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου της Πάντοβα ενώ για κάποιο διάστημα εργάστηκε ως συντάκτης της Αλβανικής Τηλεγραφικής Υπηρεσίας στο Υπουργείο Πολιτισμού και άρχισε να δημοσιεύει διάφορα άρθρα στις εφημερίδες της εποχής, μέχρι να συλληφθεί με την κατηγορία της υποστήριξης του πολιτικού κινήματος «Legaliteti» και να καταδικαστεί σε ποινή φυλάκισης τριάντα ετών. Στο κατηγορητήριό του, μεταξύ άλλων, του καταλογίστηκε και «το θράσος του εμπαιγμού του μυστακίου του Στάλιν». Μετά την αποφυλάκισή του έζησε εξόριστος και δεν απαλλάχτηκε από τη συστηματική πίεση του καθεστώτος παρά μόνο με την πτώση του. Στα χρόνια της μετάβασης προς τη δημοκρατία, άρχισε ξανά να δημοσιογραφεί έπειτα από μισό αιώνα απαγόρευσης και να δημοσιεύει διάφορες αφηγήσεις από τα χρόνια της εξορίας και της φυλακής.

Το πρώτο σημαντικό αυτοβιογραφικό του αφήγημα τιτλοφορείται *Από το δαφνοστεφανωμένο αετό στο σφυροδρέπανο*²⁵⁸ και εκδόθηκε όταν ο συγγραφέας ήταν ήδη ογδόντα ετών. Το έργο, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον ίδιο «μια θητεία στο φανατισμό της αλήθειας», τίθεται από το συγγραφέα πρωτίστως στην αναγνωστική διάθεση των επόμενων γενεών και στην ερευνητική διάθεση των μεταγενέστερων ιστορικών που θα τολμήσουν το δύσκολο εγχείρημα της ριζικής αναθεώρησης μιας ολόκληρης περιόδου που καταγράφηκε αποκλειστικά υπό την οπτική των διωκόντων. Ο συγγραφέας, συν τοις άλλοις, καταθέτει τη συγκλονιστική σκηνή της τελευταίας συνάντησής του με τον πατέρα του στις φυλακές των Τιράνων, λίγο πριν τον εκτελέσουν και διασώζει την τελευταία παρακαταθήκη που του αφήνει²⁵⁹. Η αφηγηματική τεχνική που καλλιεργεί κυρίως ο συγγραφέας -και αντικατοπτρίζει ανάγλυφα τις συνταρακτικές μεταστροφές των ανθρωπίνων συνειδήσεων και τις διακυμάνσεις του ανθρώπινου βίου υπό το νέο καθεστώς- είναι η παράθεση σύντομων προσωπογραφιών.

²⁵⁷ Ajazi Beqir, *Kush ishte Enver Hoxha*, Botuesi: Botimet 55, Tiranë 2007.

²⁵⁸ Ajazi Beqir, *Nga shkaba me kurorë te drapëri me çekan : në çetelëtë kujtimit*, Tiranë: Mokra, 2000.

²⁵⁹ Στο θέμα αυτό θα επανέλθει με ένα άλλο βιβλίο όπου και θα ανασυστήσει την προσωπογραφία του πατέρα του, βλ. Beqir Ajazi, *Sure Ajazi, ky kreshnik I kohës sonë*, 2005.

Ο συγγραφέας θυμάται, χαρακτηριστικά, πώς ένας καλλιεργημένος και ευγενής νεαρός, με τον οποίο συνδέονταν με οικογενειακή φιλία, μετατράπηκε στον αμείλικτο και απάνθρωπο διώκτη του, εξαιτίας της τυφλής του αφοσίωσης στα κομμουνιστικά ιδεώδη. Το ίδιο συμβαίνει, ωστόσο, και με έναν ορεσίβιο αναλφάβητο χωρικό που του ανατίθεται η φύλαξη και η τιμωρία των καταδίκων της φυλακής, πόστο από το οποίο εκδηλώνει συμπεριφορά «αιμοδιψούς τίγρη». Από την άλλη επιλέγει να αναφέρει την ιστορία του Kosta Boshnjaku, του μόνου αλβανού κομμουνιστή που συμμετείχε στα γεγονότα της Οκτωβριανής Επανάστασης αλλά δεν γλίτωσε των χοτζικών εκκαθαρίσεων, γεγονός το οποίο δεν κλονίζει, ωστόσο, την πίστη του στη μορφή του Ενβέρ Χότζα. Αναφέρεται επίσης στο ήθος του συγκρατουμένου του Visarion Xhuvani, εκ των θεμελιωτών της Αυτοκεφάλου Ορθοδόξου Εκκλησίας της Αλβανίας, και, γενικότερα, καταφεύγει συχνά σε διάφορες προσωπικότητες καταδίκων που ενέπνεαν στους υπόλοιπους την ψυχική δύναμη και την αίσθηση της αξιοπρέπειας και της εσωτερικής αντίστασης. Το μυθιστόρημα κλείνει με τη σκηνή της αποφυλάκισης και της συνάντησης του συγγραφέα με τη μητέρα του. Ο συγγραφέας, κατά τη διάρκεια του δεκαπενταετούς εγκλεισμού του, πέρασε από διάφορες φυλακές και στρατόπεδα εργασίας την περιγραφή των οποίων ενσωματώνει στην αφήγησή του. Η εμπειρία ειδικά από τις φυλακές του Μπουρρέλι θα αποτελέσει το αφηγηματικό υλικό της δεύτερης λογοτεχνικής μαρτυρίας του με τίτλο *Δεν αποχωρίστηκα το Μπουρρέλι (Nuk m'u nda burgu i Burrelit*²⁶⁰, 2002).

Ο Beqir Ajazi, εκτός από σημαντικό εκπρόσωπο της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, είναι και ένας από τους σημαντικότερους αλβανούς μεταφραστές της ξένης λογοτεχνίας –έχει μεταφράσει το ιπποτικό μυθιστόρημα *Τριστάνος και Ιζόλδη*. Σύμφωνα με τον ίδιο το συγγραφέα, η στέρηση οποιουδήποτε άλλου μέσου αντίστασης στη χοτζική δικτατορία τον ώθησε σε μια πολυετή και επίπονη μεταφραστική εργασία επιλέγοντας, κυρίως, έργα της γαλλικής λογοτεχνίας. Το 2002, για το σύνολο του μεταφραστικού του έργου και την προσφορά του στα γαλλικά γράμματα, ο Beqir Ajazi τιμήθηκε από τη Γαλλική Δημοκρατία με τη διάκριση του Ιππότη του Εθνικού Τάγματος της Λεγεώνας της Τιμής²⁶¹.

²⁶⁰ Ajazi Beqir, *Nuk m'u nda burgu i Burrelit : kujtime*, Skanderbeg Book, Tiranë, 2002.

²⁶¹ Τα στοιχεία σχετικά με τη ζωή και το έργο του Beqir Ajazi αντλώ κυρίως από: 1) *Οι μούσες της αντίστασης* (ο.π., Bujar Leskaj, σ.383-402), 2) *Η ανθολογία των πληγών* (ο.π., Fabian Kati, σ. 26), 3)

Elena Gjika-Merlika (1920-2002): Η Elena Gjika-Merlika, κόρη ενός αλβανού εκδότη και μιας ιταλίδας δασκάλας, γεννήθηκε στη Ρώμη το 1920. Στη συνέχεια, η οικογένειά της εγκαταστάθηκε στο Μπάρι και αργότερα στη Νάπολη όπου και ολοκλήρωσε τις σπουδές της στο Τμήμα Κλασικών και Ιταλικών Σπουδών. Στην ηλικία των είκοσι δύο ετών παντρεύτηκε τον Petrit Merlika (Kruja), γιο του πρωθυπουργού της κατοχικής κυβέρνησης Mustafa Kruja, με τον οποίο αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην αλβανική πρωτεύουσα. Ο επαναπατρισμός τους απέβη καθοριστικός για τις ζωές τους καθώς και την τύχη του γιου τους Eugjen που μόλις είχε γεννηθεί. Συμπεριλήφθησαν οικογενειακώς στις πρώτες λίστες εκκαθαρίσεων του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος και εδιώχθησαν απηνώς. Στην ίδια επετράπη ο επαναπατρισμός της στην Ιταλία, καθότι ιταλίδα υπήκοος, κάτι το οποίο αρνήθηκε. Μετά την σύλληψη και τη φυλάκιση του συζύγου της, στεγάστηκε για δύο χρόνια μαζί με το γιο της στα ανακριτικά γραφεία της Κρούγια.

Το 1949 οδηγήθηκαν μαζί με πολλές άλλες οικογένειες διωκομένων στη ζώνη εξορίστων στο Τεπελένι η οποία μαρτυρείται ως η πιο κακόφημη ζώνη εκτοπισμού κατά τη διάρκεια του αλβανικού κομμουνισμού. Εκεί, γύρω στις δύο χιλιάδες ψυχές, κυρίως γυναικοπαιδα και ηλικιωμένοι, έζησαν απομονωμένοι ως πραγματικοί σκλάβοι του τυραννικού καθεστώτος. Μαρτυρείται ακόμη ότι οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν στο συγκεκριμένο καμπ προκάλεσαν επιδημία χολέρας κατά την οποία πολλά παιδιά έχασαν τη ζωή τους. Η μορφή της Elena Gjika-Merlika εμφανίζεται σε πολλές μαρτυρίες πρώην εγκλείστων εκείνου του στρατοπέδου εξορίας και παρουσιάζεται ως μια δυναμική, θαρραλέα, συμπονετική και σοφή γυναίκα που οργάνωνε μυστικά τις ζωές των εξαθλιωμένων εξορίστων και προσπαθούσε διαρκώς να εξανθρωπίσει την ανιαρή και αποκρουστική τους καθημερινότητα. Μετά το Τεπελένι έζησε εξόριστη στη Λιούσνια, τη Σάβρα και τη Γκραντίστα και παρέμεινε υπό διωγμό μέχρι και την οριστική κατάρρευση της δικτατορίας. Έπειτα από μισό αιώνα, μαζί με τον σύζυγό της και την οικογένεια του γιου της επέστρεψαν στη γενέτειρα πόλη της, τη Λατίνα, λίγο έξω από τη Ρώμη, όπου και πέθανε τον Οκτώβριο του 2002²⁶².

Slatina Flori, “Beqir Ajazi, ky kalorës fisnik”, *Gazeta 55*, 20/07/2010, 4) Plasari Aurel, “Beqir Ajazi, kronikani mes dy luftërave botërore dhe diktaturës”, *Panorama*, 4/8/2017.

²⁶² Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Elena Gjika-Merlika αντλώ από: 1) Julia Gjika, “Skice kushtuar Elena Gjikes”, *Kritika* 04/09/2008, 2) Merlika Eugjen, *Një jetë në diktaturë: Kujtime të një*

Κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής της στην Ιταλία, η Η Elena Gjika-Merlika άφησε μια σειρά χειρογράφων υπό τον τίτλο *Μέσω της δικής μου ανάμνησης* (*Nëpërmjet kujtimeve të mija*) αποσπάσματα των οποίων, όπως το κεφάλαιο «Χριστούγεννα εξορίας 1951» δημοσιεύτηκαν σε διάφορα αλβανικά έντυπα²⁶³.

Vasil Kati (1920-2002): Ο Vasil Kati, πριν συμπεριληφθεί στις λίστες εκκαθαρίσεων που συνέτασσε ο ίδιος ο Ενβέρ Χότζα, υπήρξε ένα υψηλόβαθμο και αναγνωρισμένο στέλεχος του κομμουνιστικού καθεστώτος. Γεννήθηκε το 1920 στο Λάμποβο του Σταυρού στην επαρχία του Αργυροκάστρου. Κατά την διάρκεια των λυκειακών του σπουδών στη Σκόδρα μυήθηκε στην ιδεολογία του κομμουνισμού. Με το ξέσπασμα του πολέμου, εντάσσεται στις παρτιζάνικες τσέτες του Αργυροκάστρου και αποκτά οργανωτικό ρόλο στον ένοπλο αντιστασιακό αγώνα. Στα επόμενα χρόνια αναρριχάται γρήγορα στην κομματική ιεραρχία και διορίζεται στενός συνεργάτης του τότε Υπουργού Οικονομίας Naku Spiro. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 απεστάλη ως εκπρόσωπος της Σοσιαλιστικής Αλβανίας στο Οικονομικό Συμβούλιο των Χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (KNER) και εγκαταστάθηκε οικογενειακά στη Μόσχα μέχρι και την οριστική ρήξη στις αλβανο-σοβιετικές σχέσεις. Το 1961 μετέβη στο Πεκίνο και για μια τριετία υπηρέτησε τη χώρα του από τη θέση του εκπροσώπου του εξωτερικού εμπορίου, θέση την οποία διατήρησε στη συνέχεια ως Υπουργός της κυβέρνησης Χότζα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, στην κορύφωση του μεγάλου χοτζικού τρόμου, συμπεριλαμβάνεται στη λίστα εκκαθαρίσεων πρωτοκλασάτων κυβερνητικών στελεχών. Συνελήφθη το 1975 -μαζί με τους υπουργούς Abdyll Këllezi, Κοσο Theodhosi και Κίσο Ngjela- και επί μία διετία ανακρίθηκε σε συνθήκες ακραίας σωματικής βίας και ψυχολογικής πίεσης προκειμένου να ομολογήσει την κατηγορία του σαμποτάζ στον τομέα της οικονομίας. Το 1977 καταδικάζεται σε ποινή φυλάκισης δεκαπέντε ετών την οποία εκτίει στα στρατόπεδα του Μπαλς, του Ζέιμεν και στο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ-Μπάρι από όπου αποφυλακίστηκε το 1990²⁶⁴.

"armiku të klasës", Tirane : Phoenix, 1996, 3) Kurt Kola, "Elena Merlika, gruaja që udhëhiqte të dënuarë të kampit të Tepelenë" [*Në Shqipërinë Burg*], *Panorama*, 8/9/2016.

²⁶³ Elena Gjika Merlika-Kruja, *Nëpërmjet kujtimeve të mija*, "Krishtlindja e internimit 1951", *Shekulli*. - Nr. 2844, 11 janar, 2010, f. 18.

²⁶⁴ Τα βιογραφικά στοιχεία αντλή από: 1) *Ανθολογία των πηγών*, ο.π., σ. 209, 2) Kozara Kati - Ani Jaupaj (interv.), "Jeta ime, nga Moska në internim", *Panorama - Unë Gruaja*, 1/05/2012, 3) Ardian Kati - Afrim Imaj (interv.), "Amaneti i babait për t'u hakmarrë ndaj hetuesit", *Panorama*, 7/01/2013.

Ο Vasil Kati συγκαταλέγεται στους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων καθότι εξέδωσε ένα μέρος των απομνημονευμάτων του συγκεντρώνοντας όλα τα γράμματα που αντάλλαξε από τη φυλακή με την οικογένειά του στην εξορία. Παρά την έντονη πολιτική και κομματική του δραστηριότητα, το βιβλίο με τις αναμνήσεις της φυλακής που φέρει τον τίτλο *Στα κύματα της ζωής*²⁶⁵, λόγω της ασκηθείσας λογοκρισίας επί της αλληλογραφίας των κατάδικων, περιορίζεται στην αφήγηση των καθημερινών αγωνιών και των συναισθηματικών και ψυχολογικών εντάσεων του συγγραφέα κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του.

Fadil Paçrami (1922-2008): Ο Martin Banham, συγγραφέας του εγκυκλοπαιδικού θεατρικού οδηγού *The Cambridge Guide to Theatre*, αποδίδει στον Fadil Paçrami τον πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο στην αλβανική δραματουργία των κομμουνιστικών χρόνων και καταγράφει ως συστατικό γνώρισμα των θεατρικών του έργων τη διερεύνηση των σχέσεων του ατόμου με τις δομές κολεκτιβοποίησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας²⁶⁶. Αν και, όπως επισημαίνει ο Robert Elsie, δεν αποκλίνει ποτέ από τον κανόνα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, διαπιστώνεται μέσα από την πυκνή ροή των δυνατών του διαλόγων μια αναθεωρητική οπτική η οποία και θα οδηγήσει στην συγγραφική και πολιτική του καρατόμηση²⁶⁷.

Ο Fadil Paçrami γεννήθηκε το 1922 στη Σκόδρα και, παρά το γεγονός ότι προέρχονταν από μουσουλμανική οικογένεια, φοίτησε στο κολέγιο των Φραγκισκανών μοναχών της πόλης, οι οποίοι τον έστειλαν έπειτα στη Μπολόνια για σπουδές στην Ιατρική. Η γερμανική εισβολή στη χώρα στάθηκε η αφορμή να διακόψει τις σπουδές του και να επαναπατριστεί προκειμένου να ενταχθεί στα σώματα της παρτιζάνικης αντίστασης. Στη νέα κομμουνιστική κυβέρνηση του Ενβέρ Χότζα διορίστηκε αναπληρωτής Υπουργός Παιδείας και Πολιτισμού υπό το Sejfulla Malëshova και ταυτόχρονα ανέλαβε τη διεύθυνση της εφημερίδας *Zëri i Popullit* (*Η Φωνή του Λαού*), της προπαγανδιστικής κορωνίδας του χοτζικού μηχανισμού. Το

²⁶⁵ Kati Vasil, *Në dallgëte jetës* (βλ. αποσπάσματα στην *Ανθολογία των πλιγών*, I, σ. 209-213).

²⁶⁶ Banham Martin, *The Cambridge Guide to Theatre*, Cambridge University Press, 1995, pp. 14-15.

²⁶⁷ Elsie Robert, “Enver Hoxha’s Dictatorship Stifles Albanian Theater” [Cornis-Pope Marcel - Neubauer John, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries. Volume III: The making and remaking of literary institutions*, John Benjamins Publishing, 2007, pp. 231-234].

1965 αναβαθμίστηκε σε Υπουργό Πολιτισμού και Τεχνών, ενώ κατά τη διετία 1971-1973 διετέλεσε Επικεφαλής του Προεδρείου της Λαϊκής Βουλής.

Μαζί με τον Todi Lubonja υπήρξαν οι κύριοι διοργανωτές του 11^{ου} Φεστιβάλ της Ραδιοτηλεόρασης το οποίο προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του Ενβέρ Χότζα. Η καθαίρεση των Paçrami και Lubonja από όλα τα αξιώματα που κατείχαν, στο 4^ο Συνέδριο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΑ τον Ιούνιο του 1973, συνοδεύτηκε από μια σφοδρή επίθεση του δικτάτορα κατά των ξένων επιρροών της εγχώριας κουλτούρας. Η επίθεση αυτή προοιωνίζονταν την απόλυτη απομόνωση της χώρας κατά την επόμενη δεκαπενταετία και την αρχή του «μεγάλου χοτζικού τρόμου» κατά τον οποίο καθαιρέθηκαν, συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν οι πιο σημαντικοί υπουργοί και κρατικοί λειτουργοί της χοτζικής εξουσίας. Ο ίδιος ο Paçrami θα συλληφθεί τον Οκτώβριο του 1975 και θα παραμείνει έγκλειστος μέχρι και την κατάρρευση του κομμουνισμού έχοντας εκτίσει την ποινή του στις φυλακές του Μπουρρέλι και της Kosova e Madhe.

Μέχρι τη στιγμή της αποπομπής του, ο Fadil Paçrami συνέγραψε δεκατρία θεατρικά έργα, τα περισσότερα εκ των οποίων ανέβαιναν σταθερά στις θεατρικές σκηνές της εποχής. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι συνέχισε τη συγγραφή δραμάτων ακόμα και μέσα στις φυλακές του Μπουρρέλι²⁶⁸. Κοινή διαπίστωση, ωστόσο, σύμφωνα με τον Mihal Luarasi, αποτελεί η αποσιώπηση και ο παραγκωνισμός των δραμάτων του Paçrami από τη μετακομμουνιστική θεατρική σκηνή, εξέλιξη που την αποδίδει στη γενικότερη στροφή του σύγχρονου αλβανικού θεάτρου στην για χρόνια απαγορευμένη δυτικοευρωπαϊκή παραγωγή. Ευνοϊκότερης αποδοχής έτυχαν οι εκτενείς μελέτες του Paçrami για τον Αισχύλο και τον Σαίξπηρ, οι οποίες κυκλοφόρησαν ως δοκιμακό τρίπτυχο²⁶⁹ το 2008, και τα δύο βιβλία απομνημονευμάτων: *Σκηνές από τον ερημότοπο (Pamje nga humbëtira*²⁷⁰, 1997) και

²⁶⁸ Ο γνωστός αλβανός σκηνοθέτης και δραματουργός Mihal Luarasi εκτιμά ότι το μεγαλύτερο μέρος του δραματουργικού έργου του Paçrami συγγράφηκε κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του στο Μπουρρέλι (βλ. Mihal Luarasi - Oliverta Lila (interv.), “Pse nuk u vunë në skenë dramet që Fadil Paçrami shkroi në burg”, *Shqip* 25/05/2012).

²⁶⁹ Fadil Paçrami, *Pasqyrë për Eskilin 1, Panoramë për Shekspirin 2, Panoramë për Shekspirin 3*, Bot. Ideart, Tiranë, 2008.

²⁷⁰ Fadil Paçrami, *Pamje nga humbëtira : kujtime, biseda, letra nga burgu, refleksione, etj.*, Tiranë: Europa, 1997.

*Ροές του αιώνα (Rrjedhave të shekullit*²⁷¹, 2003). Ο Fadil Paçrami εντάσσεται στο corpus της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων κυρίως για το έργο *Σκηνές από τον ερημότοπο* και το έργο *Από ένα ημερολόγιο (Nga një ditar*²⁷², 1999) το οποίο καταγράφει το βίωμα του εγκλεισμού τόσο υπό την οπτική του δραματουργού όσο και υπό την οπτική του κατάδικου²⁷³.

Todi Lubonja (1923-2005): Γεννημένος στα Τίρανα, ο Todi Lubonja είχε ενεργή συμμετοχή στο αντιστασιακό κίνημα και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο ΚΚΑ κατά την μεταπολεμική περίοδο, συνδεόμενος στενά με τον Ραμίζ Αλία, μετέπειτα διάδοχο του Ενβέρ Χότζα. Μεταξύ των ετών 1964-1968 διετέλεσε αρχισυντάκτης της ημερήσιας εφημερίδας *Zëri i popullit (Η φωνή του λαού)* ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1970 προτάθηκε από το Ραμίζ Αλία και τελικώς κατέλαβε τη θέση του γενικού διευθυντή της Αλβανικής Ραδιοτηλεόρασης. Υπήρξε ο οργανωτής του περίφημου 11^{ου} μουσικοχορευτικού φεστιβάλ της Ραδιοτηλεόρασης που έλαβε χώρα στα Τίρανα το Δεκέμβριο του 1972, το οποίο κατακρίθηκε δημόσια από τον Ενβέρ Χότζα καταλογίζοντάς στους διοργανωτές του πνεύμα δυτικού λιμπεραλισμού. Στην 4^η Συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΑ, στις 26-28 Ιουνίου 1973, αυτός και ο Fadil Paçrami απομονώθηκαν από τον Ενβέρ Χότζα ο οποίος στο πρόσωπό τους καταδίκασε τις δυτικότερες επιρροές στην αλβανική κουλτούρα. Συνελήφθη στις 24 Ιουλίου 1974 και καταδικάστηκε σε δεκαπενταετή κάθειρξη, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας εξέτισε στις φυλακές του Μπουρρέλι· στις ίδιες φυλακές εγκλείστηκε και ο γιος του, Fatos Lubonja, που συνελήφθη την ίδια περίοδο. Αποφυλακίστηκε από το Μπουρρέλι τον Ιούνιο του 1987 και οδηγήθηκε κατευθείαν στην εξορία μέχρι το 1990, οπότε του επιτράπη να επιστρέψει οικογενειακώς στα Τίρανα²⁷⁴.

Ο Todi Lubonja, κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, εξέδωσε τις αναμνήσεις του από τα χρόνια του εγκλεισμού και της εξορίας οι οποίες αποτυπώνονται στα τρία γνωστά του βιβλία: *Υπό το ζυγό της βίας: σημειώσεις της φυλακής, 1974-1987 (Nën*

²⁷¹ Fadil Paçrami, *Rrjedhave të shekullit: kujtime dhe refleksione*, Tiranë: Toena, 2003.

²⁷² Fadil Paçrami, *Nga një ditar - Dy drama*, Tiranë: Medaur, 1999.

²⁷³ Τα στοιχεία για τη ζωή του Fadil Paçrami αντλώ κυρίως από: 1) Elsie Robert, *Historical Dictionary of Albania*, ο.π., σ. 344-345, 2) Ermir Hoxha, “Bie sipari i një drame...mbyll sytë Fadil Paçrami”, *Shqip*. -Nr. 13, 16 janar, 2008, f. 27.

²⁷⁴ Τα στοιχεία αντλώ από το *Historical dictionary of Albania* (ο.π., Elsie Robert, βλ. λήμμα «LUBONJA TODI», σ. 286).

*peshën e dhunës*²⁷⁵, 1993), *Το ατέλειωτο άγχος της ελευθερίας: σημειώσεις της εξορίας, 1987-1990* (*Ankthi pa Fund i Lirisë*²⁷⁶, 1994) και *Γιατί είναι σιωπηλό το ωδείο: αναμνήσεις* (*Pse hesht shtëpia e muzikës: kujtime*²⁷⁷, 2002). Το σύνολο του έργου του διαπερνά ένας αναθεωρητικά πολιτικός και φιλοσοφικός λόγος που διακόπτεται από σύντομες, διακριτικά λυρικές, ατενίσεις του περιβάλλοντος χώρου των κελιών της φυλακής του Μπουρρέλι.

Ventigjar Hamzaraj (1923-1999): Ο Ventigjar Hamzaraj γεννήθηκε στην Αυλώνα το 1923 αλλά έζησε το μεγαλύτερο μέρος των παιδικών και φοιτητικών του χρόνων στο εξωτερικό· ολοκλήρωσε τις λυκειακές του σπουδές στο Μπερ της Γαλλίας και σπούδασε πολιτικός μηχανικός στην Ιταλία. Το ξέσπασμα του πολέμου, ωστόσο, τον ανάγκασε να διακόψει τις σπουδές του και να επιστρέψει στην Αλβανία. Υπήρξε από τα πρώτα θύματα του κομμουνιστικού καθεστώτος του Ενβέρ Χότζα το οποίο τον καταδίκασε σε τριακονταετή κάθειρξη. Εξέτισε συνολικά δέκα χρόνια από την ποινή του ως κατάδικος των πρώτων αλβανικών γκουλάγκ, ενώ, μετά την αποφυλάκισή του, έζησε εξόριστος και εργάστηκε υποχρεωτικά ως χαμηλόμισθος εργάτης υπό την στενή παρακολούθηση της SIGURIMI.

Κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο δημοσίευσε σύντομες αφηγήσεις²⁷⁸ με θέμα τη ζωή των κατάδικων στα πρώτα γκουλάγκ της χοτζικής δικτατορίας. Οι αφηγήσεις αυτές χαρακτηρίζονται κυρίως για την οξεία περιγραφική δεινότητα του συγγραφέα ο οποίος, λόγω της επιστημονικής του κατάρτισης, καταφέρνει να αποδώσει με τον πλέον παραστατικό τρόπο την ακριβή εικόνα του χώρου των καταδίκων. Στρατηγική της αναπαραστατικής οπτικής του συγγραφέα αποτελεί η συσχέτιση της αθλιότητας του εξωτερικού χώρου των γκουλάγκ με την αθλιότητα και την απανθρωπιά των φρουρών, η δράση και η κτηνώδης συμπεριφορά των οποίων μετατρέπει το περίκλειστο με αγκαθωτά συρματοπλέγματα στρατόπεδο σε μια επίγεια κόλαση.

Petrit Velaj (1924-2017): Ο Petrit Velaj ανήκει στη χορεία των ελάχιστων εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων που έζησαν στις φυλακές

²⁷⁵ Lubonja Todë, *Nën peshën e dhunës: Shënimete burgut, 1974-1987*, bot. Progresi, Tiranë 1993.

²⁷⁶ Lubonja Todë, *Ankthi pa Fund i Lirisë: Shënime të internimit, 1987-1990*, bot. Albin, Tiranë 1994.

²⁷⁷ Lubonja Todë, *Pse hesht shtëpia e muzikës: kujtime*, Tiranë: Botime Përpjekja, 2002.

²⁷⁸ Βλ., «Imallkuari Beden», «Në burgun e Vlorës» [*Ανθολογία των πληγών*, ο.π., σ. 176-185].

και στις ζώνες εξορίας καθ' όλη τη διάρκεια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης της χώρας. Γεννημένος το 1924 στην Αυλώνα, αποφοίτησε από την Εμπορική Σχολή της πόλης και συνέχισε τις σπουδές του στην Ιταλία, τις οποίες, εν τέλει, αναγκάστηκε να διακόψει λόγω της έναρξης του πολέμου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1940, κατατάχθηκε στο εθνικιστικό κίνημα του Μπαλ Κομπετάρ (Εθνικό Μέτωπο) αλλά στη συνέχεια μεταπήδησε στις παρτιζάνικες τσέτες με τις οποίες συμμετείχε στην ένοπλη αντίσταση. Το 1945, παρά την πολιτική του μεταστροφή και την αντιστασιακή του δράση στο πλευρό των κομμουνιστών, συνελήφθη από τους συναγωνιστές του και καταδικάστηκε εις θάνατον, ποινή η οποία στη συνέχεια μετατράπηκε σε ισόβια κάθειρξη.

Στις φυλακές του Μπουρρέλι, τοποθετήθηκε με εντολή του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων στην ομάδα των κατάδικων διανοουμένων οι οποίοι επιφορτίστηκαν με μια ιδιαίτερη καταναγκαστική εργασία: την μετάφραση κλασικών έργων της παγκόσμιας λογοτεχνίας: οι συγκεκριμένοι κατάδικοι μεταφέρθηκαν ύστερα στις φυλακές των Τιράνων. Κατά το διάστημα αυτό, ο Petrit Velaj καταπιάστηκε με τη μετάφραση των απάντων του Γκαίτε και συνεργάστηκε, μεταξύ άλλων, και με τον κατάδικο φιλόσοφο και ποιητή Arshi Pipa, το έργο του οποίου αποτελεί σημείο αναφοράς της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων.

Ακολούθησε η μεταγωγή του σε διάφορα αλβανικά γκουλάγκ στα οποία εργάστηκε ως κατάδικος στην οικοδόμηση εργοστασίων και δημοσίων έργων επί μία εικοσαετία. Αποφυλακίστηκε από το στρατόπεδο του Λατζ το 1965 και, αμέσως μετά το γάμο του, εκτοπίστηκε στην περιοχή Kaninë της Αυλώνας. Στον τόπο της εξορίας, το Νοέμβριο του 1972, συνελήφθη για δεύτερη φορά από τη SIGURIMI με την κατηγορία της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας και της κατασκοπείας, κατηγορίες για τις οποίες καταδικάστηκε σε νέα πολυετή κάθειρξη και καταναγκαστική εργασία στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατζ, στο Ζέιμεν της Λέζια, στο Μπαλς και σε άλλα στρατόπεδα εργασίας. Αποφυλακίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980, λίγο πριν από την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος, έχοντας εκτίσει συνολικά τριάντα οχτώ χρόνια στα χοτζικά κάτεργα. Το ασύλληπτο μέγεθος της ποινής του ήταν η αιτία που παρακίνησε τον 41^ο πρόεδρο των ΗΠΑ, George Bush, να συμπεριλάβει το όνομά του σε μία βραχεία λίστα προσκεκλημένων του Λευκού Οίκου, αμέσως μετά τις πρώτες πολυκομματικές εκλογές στην Αλβανία.

Ο Petrit Velaj είναι ο συγγραφέας της μη μυθοπλαστικής νουβέλας *Ένα παράθυρο φυλακής* (*Një dritare burgu*²⁷⁹, 2005). Οι περιγραφικές λεπτομέρειες των συνθηκών κράτησης των κατάδικων-μεταφραστών της χοτζικής δικτατορίας, η αμεσότητα της πρωτοπρόσωπης αφήγησης, ένας σταθερά επαναλαμβανόμενος κυνικός σαρκασμός κατά των χοτζικών ανδρείκελων (ιδίως στα διαλογικά μέρη) και το λιτό αλλά ρυθμικά καταγιγιστικό ύφος του Velaj είναι μερικά από τα στοιχεία που προσδίδουν ποιοτική ιδιαιτερότητα στη λογοτεχνική του μαρτυρία και την κατατάσσουν στα πιο σημαντικά έργα της λογοτεχνίας των διωκομένων²⁸⁰.

At Zef Pllumi (1924-2007): Υπήρξε μια από τις πιο αναγνωρισμένες και σεβάσιμες μορφές μεταξύ των ιερωμένων του ρωμαιοκαθολικού δόγματος στην Αλβανία κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Ο Zef Pllumi γεννήθηκε το 1924 στο χωριό Mali Rrencit στην επαρχία της Λέζια. Στις αρχές της δεκαετίας του 1940 ακολούθησε θεολογικές σπουδές στο Τάγμα των Φραγκισκανών της Σκόδρας, τα μέλη του οποίου συνελήφθησαν μαζικά από το νεοσύστατο κομμουνιστικό καθεστώς το Δεκέμβριο του 1946. Ο ίδιος καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης τριών ετών από έκτατο στρατιωτικό δικαστήριο και εξέτισε την ποινή του στα πρώτα αλβανικά γκουλάγκ. Μετά την αποφυλάκισή του, επέστρεψε στο Τάγμα των Φραγκισκανών της Σκόδρας. Το Σεπτέμβριο του 1967, ύστερα από την επίσημη ανακήρυξη της Κομμουνιστικής Αλβανίας σε αθεϊστικό κράτος και τις καθεστωτικές βιαιοπραγίες εναντίον των θρησκευτικών κειμηλίων, της βεβήλωσης και καταστροφής των λατρευτικών χώρων, στον απόηχο της Κινέζικης Πολιτιστικής Επανάστασης, ο At Zef Pllumi συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά από τη SIGURIMI και καταδικάζεται σε εικοσιπενταετή κάθειρξη.

Το μεγαλύτερο μέρος της νέας του ποινής το εξέτισε στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς έχοντας περάσει συνολικά από διάφορα στρατόπεδα-φυλακές.

²⁷⁹ Velaj Petrit, *Një dritare burgu*, Vlorë : Europrint, 2005.

²⁸⁰ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Petrit Velaj αντλώ από: 1) *Ανθολογία των πληγών*, I, ο.π., σ. 399-403, 2) Petrit Velaj - Afrim Imaj (interv.), “Unë, i dënuari që i kalova vitet e komunizmit në burg : flet i dënuari politik që bëri 38 vite burg”, *Panorama*. - Nr. 3893, 12 gusht, 2013, f. 14 – 15, 3) Petrit Velaj - Afrim Imaj (interv.), “Velaj : si i përkthenim kryeveprat e letërsisë botërore në qelitë e burgut : flet i dënuari politik që bëri 38 vjet burg : [lista me emrat e përkthyesve në burgjet e diktaturës]”, *Panorama*. - Nr. 3894, 13 gusht, 2013, f. 18 – 19, 4) Petrit Velaj - Afrim Imaj (përgat.), “Nga Spaçi në Shtëpinë e Bardhë, 10 minuta sy më sy me Bushin : [rrëfimi I Petrit Velajt, krimet e komunizmit]”, *Panorama*. - Nr. 3897, 16 gusht, 2013, f. 14 - 15.

Αποφυλακίστηκε το 1989 από το στρατόπεδο του Αγίου Βασιλείου στην επαρχία των Αγίων Σαράντα έχοντας εκτίσει συνολικά 25 χρόνια εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας. Επέστρεψε στα Τίρανα το 1990 και ήταν αυτός που τέλεσε την πρώτη ελεύθερη ρωμαιοκαθολική λειτουργία στην αλβανική πρωτεύουσα μετά την απαγόρευση του 1967. Στην περίοδο της μετάβασης, συνέβαλλε με τη δράση του στην πνευματική, πολιτισμική και κοινωνική ανάκαμψη της χώρας.

Το τρίτομο μνημειώδες αυτοβιογραφικό, μη μυθοπλαστικό, μυθιστόρημα *Zo μόνο για να διηγούμαι (Rrno vetëm për me tregue*²⁸¹, 1995) αποτελεί ένα από τα έργα ορόσημα της αλβανικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ καθότι με την αφήγησή του ερευνά κριτικά και αναλύει σε βάθος τις πιο σκοτεινές πτυχές του χοτζικού μηχανισμού καταπίεσης· φέρνει, όμως, ταυτόχρονα, στην επιφάνεια το μεγαλείο της εσωτερικής αντίστασης και την ακτινοβολία της φωτοφόρου ανθρώπινης ψυχής²⁸². Ο At Zef Pllumi πέθανε από καρδιακή ανεπάρκεια στη Ρώμη το 2007.

Sami Repishti (1925-): Ο αλβανο-αμερικανός συγγραφέας Sami Repishti γεννήθηκε στη Σκόδρα, το 1925, και η πορεία της ζωής του συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με την αντίστοιχη του συντοπίτη του Arshi Pipa. Μεταξύ των ετών 1942-1943 σπούδασε σύγχρονη ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας, σπουδές τις οποίες δεν ολοκλήρωσε εξαιτίας του επαναπατρισμού του και της συμμετοχής του στον αντιφασιστικό αγώνα. Το 1946, με την επικράτηση του Ενβέρ Χότζα στην εσωκομματική σύγκρουσή του με τον Sejfulla Malëshova, γεγονός που σηματοδότησε την άκαμπτη πορεία του χοτζικού καθεστώτος προς την τρομοκρατία και τον ολοκληρωτισμό, ο Repishti συλλαμβάνεται με την κατηγορία της έκφρασης «δυτικών ιδεών» και καταδικάζεται σε δεκαπενταετή κάθειρξη. Ταυτόχρονα, τα μέλη της οικογένειάς του στέλνονται σε στρατόπεδα εξορίας.

Εκτίει δέκα χρόνια της ποινής του σε διάφορα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας και αποφυλακίζεται, το 1956, από το στρατόπεδο κατασκευής του αεροδρομίου του Rinas. Τρία χρόνια αργότερα, παρά την ασφυκτική παρακολούθησή του από τη SIGURIMI, αυτομολεί στη Γιουγκοσλαβία. Οι Γιουγκοσλαβικές αρχές τον συλλαμβάνουν και εγκλείεται για ένα χρόνο σε ειδικό στρατόπεδο συγκεντρώσεως.

²⁸¹ Pllumi Zef, *Rrno vetëm për me tregue*: (libri i kujtimeve), Tiranë: Hylli i Dritës, 1995.

²⁸² Εξαντλητική ανάλυση του έργου βλ. διδακτορική διατριβή «Fjalësi i veprave të at Zef Pllumit» της Orjeta Dushi (UNIVERSITETI “LUIGJ GURAKUQI” FAKULTETI I SHKENCAVE SHOQËRORE, INSTITUTI I STUDIMEVE ALBANOLOGJIKE, Shkodër, 2017).

Το 1961 καταφέρνει να δραπετεύσει στην Ιταλία και λίγο αργότερα μεταναστεύει στις ΗΠΑ όπου και εγγράφεται στο Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης. Στο ίδιο πανεπιστήμιο, το 1977, έπειτα από ένα σύντομο διάστημα φοίτησης σε πανεπιστήμιο του Παρισιού, θα υποστηρίξει τη διδακτορική του διατριβή. Τη δεκαετία του 1980 κατέλαβε την έδρα της Γαλλικής Γλώσσας στο Πανεπιστήμιο Adelphi στο Garden City της Νέας Υόρκης²⁸³.

Ο Sami Repishti υπήρξε ακτιβιστής στην καμπάνια ενημέρωσης και παγκόσμιας προβολής της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Αλβανών του Κοσόβου από το τιτοϊκό καθεστώς στη Γιουγκοσλαβία· συνέγραψε, από κοινού με τον Arshi Ripa, το *Studies on Kosovo* (Νέα Υόρκη, 1984). Οι κριτικοί αναγνωρίζουν στο λογοτεχνικό του έργο στοιχεία υψηλής αισθητικής αξίας και το κατατάσσουν μεταξύ των πιο αντιπροσωπευτικών δειγμάτων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Πιο σημαντικά εξ' αυτών είναι η συλλογή διηγημάτων *Δάκρυ* (*Pika Loti*²⁸⁴, Σκόδρα, 1997), τα οποία χαρακτηρίζονται από τον ίδιο «διηγήματα της φυλακής», και το μυθιστόρημα *Στη σκιά της Ροζάφα* (*Nën hijen e Rozafës*²⁸⁵, 2004) το οποίο φέρει τα χαρακτηριστικά της «βιωμένης αφήγησης»²⁸⁶.

Maria Dvorani-Medicina (1925-): Η Maria Dvorani-Medicina είναι μία από τις σημαντικές γυναικείες φωνές της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Γεννήθηκε το 1925 στην πόλη της Κορυτσάς όπου και ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές της σπουδές. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 εγγράφεται σε ένα ιατρικό κολλέγιο στην Φλωρεντία της Ιταλίας. Επαναπατρίζεται το 1944 και κατατάσσεται στις παρτιζάνικες τσέτες προκειμένου να λάβει μέρος στην ένοπλη αντίσταση κατά των Γερμανών κατακτητών. Μετά το τέλος της περιόδου του κοσιτίζοτζίσμου και την οριστική ρήξη των αλβανο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων, συλλαμβάνεται για πολιτικούς λόγους από τη SIGURIMI και καταδικάζεται εις θάνατον. Ωστόσο, μετά την εκδίκαση της υπόθεσης, η θανατική ποινή μετατρέπεται σε ποινή φυλάκισης είκοσι πέντε ετών από τα οποία εκτίει συνολικά δεκατέσσερα. Η δίωξή της από το χοτζικό καθεστώς θα συνεχίσει και μετά την αποφυλάκιση, καθώς υποχρεώνεται να

²⁸³ Gjekmarkaj Agron, “Sami Repishti, ‘gega i fundit’ i diasporës”, *Gazeta Panorama*, 17/01/2.

²⁸⁴ Repishti Sami, *Pika loti: tregime burgu*, Pegi, Tiranë 2009.

²⁸⁵ Repishti Sami, *Nën hijen e Rozafës : narrativë e jetueme*, Tiranë : Onufri, 2004.

²⁸⁶ Ο.π., Elsie, *Historical dictionary of Albania*, βλ. λήμμα «REPISHTI, SAMI», σ. 383-384. Βλ. επίσης: Mimo Bejko, “Proza rrëfimore e Sami Repishtit”, *Telegraf*. - Nr. 235, 30 tetor, 2006, f. 14, 16.

εργαστεί σε δύσκολες χειρωνακτικές εργασίες μέχρι και την κατάρρευση του κομμουνισμού. Υπήρξε η πρώτη πρόεδρος του Σωματίου των Φυλακισθεισών Γυναικών και αγωνίστηκε για την αναγνώριση του χοτζικού ολοκαυτώματος και για την προάσπιση των δικαιωμάτων των θυμάτων του κομμουνισμού στην Αλβανία. Στα γραπτά της, που χαρακτηρίζονται για το λογοτεχνικά στοχαστικό τους ύφος, επανέρχεται συχνά το θέμα της δυνατότητας και της αδυναμίας της συγχωρήσεως των θυτών. Το πρώτο σημαντικό της λογοτεχνικό έργο υπήρξε η νουβέλα *Σιωπηλή αγάπη* (*Dashuria e heshtur*²⁸⁷, 1999). Κατά τη δεκαετία του 2000 εξέδωσε συνολικά τέσσερα βιβλία δοκιμίων, διηγημάτων και ποίησης με κυρίαρχο μοτίβο την διαχείριση της τραυματικής μνήμης²⁸⁸.

Makensen Bungo (1926-2018): Ο Makensen Bungo γεννήθηκε το 1926 στο Ελμπασάν. Το 1946 συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία της αντικομμουνιστικής δράσης και καταδικάστηκε σε πενταετή ποινή φυλάκισης και καταναγκαστικής εργασίας την οποία εξέτισε στα πρώτα αλβανικά γκουλάγκ εργαζόμενος εξοντωτικά στα αποξηραντικά έλη της περιοχής του Μαλίκι. Το λογοτεχνικό του έργο, το οποίο εκδόθηκε κατά τα μετακομμουνιστικά χρόνια, περιλαμβάνει την ποιητική συλλογή *Kosona*, την προσωπογραφία του Abaz Kupri και δύο μη μυθοπλαστικά μυθιστορήματα, *Το έλος του θανάτου* (*Kënetë e vdekjes*²⁸⁹, 1996) και *Ταξίδι εν μέσω ψιθύρων* (*Rrugëtim me Psherëtimë*²⁹⁰, 2009), ορόσημα-έργα του παρόντος corpus.

Το μυθιστόρημα *Το έλος του θανάτου*, το οποίο κυκλοφόρησε και στα αγγλικά²⁹¹, θεωρείται από τον μελετητή Bujar Leskaj ένα τυπικό μοντέλο αυτοβιογραφικής αφήγησης της λογοτεχνίας της φυλακής μέσω της οποίας ο συγγραφέας ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις επιταγές της μετακομμουνιστικής

²⁸⁷ Maria Dvorani-Medicina, *Dashuri e heshtur*, Tiranë : Shtëpia Botuese "Globus R.", 1999.

²⁸⁸ Πρόκειται για τα έργα: 1) Maria Dvorani-Medicina, *Përse vuaj : tregime, poezi, publicistikë*, Tiranë: Globus R., 2001, 2) Maria Dvorani-Medicina, *Nëpër kohëra me mjegull: poezi dhe prozë*, Tiranë : Globus R., 2002, 3) Maria Dvorani-Medicina, *Dhimbjet e një pranvere : poezi dhe prozë*, Tiranë : Globus R., 2004, 4) Maria Dvorani-Medicina, *Shpirtëranë hapësirë : poezi, intervista*, etj., Tiranë : Globus R., 2007. Ένα απόσπασμα του έργου της συμπεριλαμβάνεται στην *Ανθολογία των πηλών*, I (ο.π., σ. 553-555).

²⁸⁹ Bungo Makensen, *Kënetë e vdekjes: roman*, Geer, Tiranë 2009 (πρώτη έκδοση Phoenix 1996).

²⁹⁰ Bungo Makensen, *Rrugëtim me Psherëtimë*, Geer, Tiranë, 2009.

²⁹¹ Από τις εκδόσεις Phoenix, 2000.

περιόδου για μια ριζική αναθεώρηση του παρελθόντος που θα ενεργοποιήσει και θα ανατροφοδοτήσει τη συλλογική μνήμη²⁹². Ο Bungo αφηγείται τις περιπέτειες μιας ομάδας φοιτητών της Νορμάλε του Ελμπασάν που διώχθηκαν ως αντικαθεστωτικοί και κατέληξαν κατάδικοι στο έλος του Μαλίκι, καταναγκασμένοι να αποξηράνουν τις βαλτώδεις εκτάσεις μόνο με ένα φτυάρι κι έναν κασμά. Η πιο κρίσιμη συμβολή του συγκεκριμένου μυθιστορήματος έγκειται στην παραστατική περιγραφική απόδοση της ζωής των κατάδικων στα πρώτα αλβανικά γκουλάγκ στα οποία υπολογίζεται ότι ένας μεγάλος αριθμός πολιτικών διωκομένων έχασαν τη ζωή τους, είτε εξαιτίας της εξαντλητικής αστίας είτε λόγω της εξοντωτικής βίας που τους ασκήθηκε. Το έργο, συνεπώς, καθίσταται σημαντικό λόγω της σπανιότητας των αφηγήσεων που αφορούν στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Καθίσταται, επίσης, σημαντικό καθότι αναδεικνύει την ιδιολογική απόκλιση ανάμεσα στη λογοτεχνία των διωκομένων και την αλβανική λογοτεχνία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ζήτημα το οποίο θα αναλυθεί περαιτέρω σε ειδικό κεφάλαιο.

Το δεύτερο μυθιστόρημα του Bungo, *Ταξίδι εν μέσω ψιθύρων*, σύμφωνα με τα προλεγόμενα του ίδιου του συγγραφέα, βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα οι πρωταγωνιστές των οποίων κατονομάζονται εν τη αφηγήσει με τα πραγματικά τους ονόματα. Η πλοκή του έργου εκκινά από τη φιλοξενία που προσέφερε το 1946 ο πατέρας του συγγραφέα, Ali Bungo, σε έναν ξένο υπήκοο, το Νόεμαν, γεγονός το οποίο στάθηκε η αφορμή για τη δίωξη της οικογένειας από τη SIGURIMI. Τριάντα χρόνια αργότερα, τη δεκαετία του 1970, η σύζυγος του εκλιπόντα πλέον Νόεμαν, Μποζάνα Νοεμάνοβα, προσκαλείται από την Κεντρική Επιτροπή του Κ.Κ.Α να επισκεφτεί την Κομμουνιστική Αλβανία, για την οποία η ίδια είχε διαμορφώσει μια εξιδανικευμένη εικόνα. Το μυθιστόρημα παρακολουθεί τη σταδιακή αποκαθήλωση αυτής της εξιδανίκευσης καθώς η ηρωίδα συνειδητοποιεί ότι η Αλβανία αντί για «σοσιαλιστικός παράδεισος» είχε μετατραπεί σε μια «έρημο εξαθλίωσης» για τους υπηκόους της. Ο Makensen Bungo, μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος, εγκαταστάθηκε στις ΗΠΑ όπου και συνέγραψε το σύνολο των λογοτεχνικών του μαρτυριών. Πέθανε στη Νέα Υόρκη το 2018²⁹³.

²⁹² Ο.π., Leskaj, σ. 201.

²⁹³ Στοιχεία αντλή από: 1) Baki Ymeri, “Hijet e diktaturës dhe Shqipëria e ëndrrave tona”, *ZSH*, 14/9/2011, 2) Kozeta Zyllo, “Lamtumirë Makensen Bungo!”, *Dielli/Albspirit*, 16/9/2018.

Kasëm Trebeshina (1926-2017): Θεωρήθηκε από τον Robert Elsie ένας «προφήτης» του χοτζικού ολοκληρωτισμού, καθότι, στην επιστολή (pro memoria) που απέστειλε στον Ενβέρ Χότζα στις 5 Οκτωβρίου 1953, σε μια «εξαιρετικά σπάνια πράξη ανοιχτής διαφωνίας στους κύκλους της αλβανικής διανοήσης»²⁹⁴, προέβλεψε ότι οι πολιτικές που επεβλήθησαν από το Κόμμα στον τομέα της οικονομίας, της κοινωνίας και του πολιτισμού θα οδηγούσαν τη χώρα στον ολοκληρωτισμό και την καταστροφή. Ο Kasëm Trebeshina, γεννημένος το 1926 στο Μπεράτι, με σπουδές στο Ινστιτούτο Θεάτρου Ostrovsky στο Λένινγκραντ, κατατάχτηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου στο κομμουνιστικό αντιστασιακό κίνημα και έγινε έπειτα μέλος του ΚΚΑ. Οι αντικοφορμιστικές τάσεις του, τόσο στις πολιτικές του θέσεις όσο και στην λογοτεχνική του τεχνοτροπία, τον ώθησαν να εγκαταλείψει νωρίς το Κόμμα και να αποσυρθεί από την Ένωση Συγγραφέων και Καλλιτεχνών που προωθούσε τότε τον απαρέγκλιτο εικαστικό κομορμισμό στις αισθητικές και πολιτικές επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Πρόλαβε να δημοσιεύσει μόνο μία ποιητική συλλογή, *Αρτάν και Μίνια ή οι τελευταίες σκιές των βουνών* (*Artani dhe Min'ja ose hijet e fundit të maleve*, Τίρανα 1961) και μερικές μεταφράσεις θεατρικών έργων του Λόρκα, πριν συλληφθεί και εκτίσει ποινή δεκαεφτάχρονης κάθειρξης στα στρατόπεδα εργασίας και τις φυλακές του χοτζικού παραλογισμού, τον οποίο ο ίδιος είχε προβλέψει. Το χρονικό αυτής της πρόβλεψης και ο εγκλεισμός του στα χοτζικά γκουλάγκ θα αποτελέσουν το αφηγηματικό υλικό του μοναδικού αυτοβιογραφικού μη μυθοπλαστικού μυθιστορήματος *Μία μέρα μέσα στην ατέλειωτη νύχτα* (*Një ditë në natën pafund*²⁹⁵, 2016).

Με την πτώση του καθεστώτος, εκδόθηκαν αρκετοί από τους τόμους των χειρογράφων του που περιλαμβάνουν ποιήματα, νουβέλες, μυθιστορήματα και θεατρικά έργα, τα περισσότερα γραμμένα κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του, όπως *Η εποχή των εποχών* (*Stina e Stinëve*, 1991), *Η ώρα είναι τώρα, ο τόπος εδώ* (*Koha tani, vendi këtu*, 1992), *Ο μύθος εκείνης που έφυγε* (*Legjenda e asaj që iku*, 1992), *Ο Καίσαρας αναχωρεί για τον πόλεμο* (*Qezari nisët për luftë*, 1993), *Ο δρόμος για το Γολγοθά* (*Rruga e Golgotës*, 1993), η ποιητική συλλογή *Ελεγείες και σάτιρες: άσκοπη περιήγηση αναμνήσεων* (*Lirika dhe satira: shfletim i paqëllimtë kujtimesh*, 1994). Η μυθοπλαστική τεχνοτροπία του Trebeshina (με εξαίρεση την αυτοβιογραφική

²⁹⁴ Ο.π., Elsie, *Historical dictionary of Albania*, βλ. λήμμα «TREBESHINA KASEM», σ. 450-451.

²⁹⁵ Trebeshina Kasëm, *Një ditë në natën pafund*, ο.π.

αφήγηση *Μία μέρα μέσα στην ατέλειωτη νύχτα*), εξαιτίας του γεγονότος ότι τα περισσότερα μυθιστορήματα γράφτηκαν κατά τη χοτζική περίοδο, συνέχεται από τη χρήση του αλληγορικού, του παράδοξου και του ονειρικού στοιχείου χωρίς άμεσες αναφορές στο χοτζικό ολοκληρωτισμό.

Πιο ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της αφηγηματικής τεχνοτροπίας είναι ο ήρωας Οντίν Μοντβάλσεν του ομότιτλου μυθιστορήματος²⁹⁶, ένας ψυχικά διαταραγμένος έγκλειστος στην ψυχιατρική πτέρυγα κάποιας φυλακής, που σατιρίζει τον κοινωνικό του περίγυρο. Στα έργα του Trebeshina υπάρχουν επιρροές από έναν ύστερο υπαρξισμό με αρκετά σουρρεαλιστικά στοιχεία τον οποίο ο ίδιος ονομάζει «ρεαλιστικό συμβολισμό». Μεταφράσεις του έργου του έχουν κυκλοφορήσει στα γερμανικά και τα γαλλικά, ενώ ποιήματα από τις *Ελεγείες και σάτιρες* έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά από τον Robert Elsie και περιλαμβάνονται στην *Ανθολογία της ανατολικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας των κάτεργων, 1945-1990 (The Walls Behind the Curtain: East European Prison Literature, 1945-1990)* του Harold B. Segel²⁹⁷. Πέθανε στην Άγκυρα το 2017.

Dom Simon Jubani (1927-2011): Ο ιερωμένος Simon Jubani μαζί με τον At Zef Pllumi αποτελούν τους δύο πιο αναγνωρισμένους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων που προέρχονται από τους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Γεννήθηκε στη Σκόδρα το 1927 και σε ηλικία δεκαέξι ετών εγγράφηκε στην περίφημη Αποστολική Σχολή Ξαβερνάν, μαζί με τον αδερφό του, Lazër, με απώτερο σκοπό την ένταξή του στο Τάγμα των Ιησουιτών. Στα μέσα της δεκαετίας του 1940 ήταν μέλος της ποδοσφαιρικής ομάδας της πόλης της Σκόδρας, δραστηριότητα την οποία εγκατέλειψε προκειμένου να εκκινήσει την ιεραποστολική του δράση στην ορεινή και εξαθλιωμένη επαρχία της Μιρντίτα, στη Βόρεια Αλβανία. Το 1963, εξαιτίας αυτής της πνευματικής αποστολής, συνελήφθη από τη SIGURIMI και καταδικάστηκε σε ποινή κάθειρξης είκοσι έξι ετών την οποία εξέτισε ολόκληρη σε διάφορα κομμουνιστικά γκουλάγκ, μεταξύ των οποίων το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και οι φυλακές του Μπουρρέλι.

Το 1982, ενώ βρισκόνταν έγκλειστος στο Μπουρρέλι, ενημερώθηκε για το θάνατο του αδερφού του, Dom Lazër Jubani, ο οποίος δηλητηριάστηκε από

²⁹⁶ Το μυθιστόρημα γράφτηκε το 1956 αλλά εκδόθηκε μετά την πτώση του κομμουνισμού (βλ. Trebeshina Kasëm, *Odin Mondvalse* (*antiroman*), Shtëpia botuese: Pakti, 2014).

²⁹⁷ Ο.π., Segel, σ. 30-36.

ανθρώπους της SIGURIMI. Αποφυλακίστηκε τον Απρίλιο του 1989 και ένα χρόνο αργότερα τέλεσε την πρώτη λειτουργία του ρωμαιοκαθολικού δόγματος στο ναύδριο του κοιμητηρίου του Rremaj στη Σκόδρα έπειτα από είκοσι τρία χρόνια απαγόρευσης της θρησκείας και δίωξης των πιστών όλων των θρησκευτικών δογμάτων. Μετά την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία, ήταν ο πρώτος αλβανός κληρικός που κλήθηκε από τον Πάπα Ιωάννη Παύλο Β΄ σε συνάντηση στο Βατικανό.

Ο Dom Simon Jubani συγκαταλέγεται μεταξύ των εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων για το δίτομο έργο *Οι φυλακές μου (Burgjet e Mia*²⁹⁸, 2001), μια ηθικο-φιλοσοφική αυτοβιογραφία στην οποία ο συγγραφέας καταθέτει την προσωπική του αλήθεια που ανάγει τα θεμέλιά της στις έννοιες της θυσίας και της αφοσίωσης στα ανθρωπιστικά ιδεώδη. Το 1991 αναγορεύτηκε επίτιμος καθηγητής από το Πανεπιστήμιο του Σαν Φρανσίσκο των ΗΠΑ ως «πρωταγωνιστής μιας νέας εποχής στην Αλβανία»²⁹⁹.

Pirro Piqoni (1927-): Ο Pirro Piqoni γεννήθηκε στο Πόγκραδετς και έζησε στα μαθητικά του χρόνια στην Κορυτσά. Στην ηλικία των δεκαέξι ετών εγκατέλειψε τις λυκειακές του σπουδές και εντάχθηκε στις παρτιζάνικες τσέτες. Μετά το τέλος του πολέμου, συνέχισε να υπηρετεί ως αξιωματικός του Εθνικοαπελευθερωτικού Στρατού, υπηρεσία από την οποία απολύθηκε το 1955 για πολιτικούς λόγους. Συλλαμβάνεται από τη SIGURIMI το 1964 με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας και καταδικάζεται σε δεκαετή κάθειρξη. Ακολουθούν τα χρόνια της εξορίας στο Τεπελένι όπου και συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά από τη SIGURIMI. Καταδικάζεται σε νέα δεκαετή κάθειρξη την οποία εκτίει ολόκληρη στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Οι αναμνήσεις του από την πολύχρονη δίωξη εκδίδονται τη δεκαετία του 2000 υπό τον τίτλο *Ποτέ μη γυρίσεις (Kurrë mos u kthesh*³⁰⁰, 2004).

Pano Taçi (1928-2012): Ο ποιητής Pano Taçi ήταν γόνος μιας οικογένειας διανοουμένων από το Αργυρόκαστρο· ο παππούς του, Zoto Taçi, ήταν στενός συνεργάτης του Fan Noli, πρωθυπουργού της χώρας και Αρχιεπισκόπου της

²⁹⁸ Jubani Dom.Simon, *Burgjet e Mia*, Biblioteka Shkodra, Shkodër - Rome 2001.

²⁹⁹ Nigro Vincenzo, “NATALECRISTIANO IN ALBANIA A TIRANA STUDENTI IN PIAZZA”, *La Repubblica* 23/12/1990.

³⁰⁰ Piqoni Pirro L., *Kurrë mos u kthesh*, Pogradec, 2004.

Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας, τον οποίο και ακολούθησε κατά την εξορία του στις ΗΠΑ. Έφηβος ακόμη, έλαβε μέρος στον ένοπλο αγώνα κατά των ναζιστών εντασσόμενος στις παρτιζάνικες τσέτες. Όταν ήταν μαθητής λυκείου στα Τίρανα, η νεοσύστατη Οργάνωση των Πιονιέρων τον απέβαλε οριστικά από το σχολείο με την κατηγορία της «υιοθέτησης ερωτικής συμπεριφοράς επηρεασμένης από τα ήθη της μπουρζουαζίας». Μετά την πρώτη αυτή απογοήτευση από το νέο καθεστώς, ο νεαρός ποιητής εγκαθίσταται στο Αργυρόκαστρο με σκοπό να αυτομολήσει στην Ελλάδα και ύστερα να συναντήσει τον παππού του στις ΗΠΑ.

Συνελήφθη από τη SIGURIMI το 1947, πριν προλάβει να θέσει σε εφαρμογή το σχέδιο της λιποταξίας, και καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης έξι ετών. Μετά από δύο χρόνια στη φυλακή, καταδικάστηκε σε καταναγκαστική εργασία στα εγγειοβελτιωτικά έργα των ελών του Μαλίκι, του πρώτου κακόφημου στρατοπέδου του χοτζικού καθεστώτος στο οποίο έχασαν τη ζωή τους εκατοντάδες κατάδικοι. Στο στρατόπεδο του Μαλίκι γνωρίστηκε με τον κατάδικο συγγραφέα Mitrush Kuteli, εισηγητή του μοντερνισμού στην αλβανική πεζογραφία. Μετά την αποφυλάκιση έζησε εξόριστος στο χωριό Σάβρα της Λιούσνια, όπου και παντρεύεται. Ο γάμος του δε θα διαρκέσει πολύ καθώς το 1962 συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας μέσω των ποιημάτων του και καταδικάζεται σε πενταετή κάθειρξη (σε ένα από αυτά τα ποιήματα, τιτλοφορούμενο «Υπ' όψιν του συντρόφου Θεού», ειρωνεύεται ευθέως τον Ενβέρ Χότζα). Αποφυλακίζεται αλλά συλλαμβάνεται για τρίτη φορά από τη SIGURIMI και εκτίει νέα δεκαετή ποινή φυλάκισης μεταξύ των ετών 1976-1986, ενώ ύστερα ζει ως εξόριστος μέχρι και την κατάρρευση του κομμουνισμού. Κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής διακυβέρνησης της χώρας εξέδωσε ελάχιστα ποιήματα χρησιμοποιώντας ψευδώνυμο και χάρη στη διαμεσολάβηση των ποιητών Ισμαήλ Κανταρέ και Lasgush Poradeci με τους οποίους συνδέονταν φιλικά.

Στα χρόνια της μετάβασης προς τη δημοκρατία, ο Pano Ταçi αφοσιώνεται στη συλλογή και καταγραφή των χειρόγραφων ποιημάτων που για χρόνια δεν μπορούσε να εκδώσει, ενώ, παράλληλα, επιδίδεται, με έναν αδιάλειπτο και φρενήρη ρυθμό, στη σύνθεση νέων ποιημάτων. Εξέδωσε τις ποιητικές συλλογές: *Θολή ευλογία (Blerim i thinjur*³⁰¹, 1994), *Αργυρώνητος θάνατος (Dhe vdekja do paguar*³⁰², 1997), *Ευπόλητη*

³⁰¹ Ταçi Pano, *Blerim i thinjur : poezi*, Tiranë, 1994.

³⁰² Ταçi Pano, *Dhe vdekja do paguar : poezi*, Tiranë : Toena, 1997.

ψυχή (*Shpirt i z bathur*³⁰³, 2001), *Γυμνός* (*Lakuriq*³⁰⁴, 2002), *Πόσο λίγος ουρανός* (*Sa pak qiell*³⁰⁵, 2003), *Αναμένοντας και αναμένοντας...* (*Prit e prit...*³⁰⁶, 2007), *Τα παιδιά του ανέμου* (*Bijtë e erës*³⁰⁷, 2009), *Ξαφνικά πέφτει το σκοτάδι* (*Muzgu vjen papritur*³⁰⁸, 2012). Έχει εκδώσει επίσης παιδική ποίηση καθώς και τα θεατρικά έργα: *Τα κεριά* (*Qirinjtë*³⁰⁹, 2000) και *Φωτιά στο σκοτάδι* (*Flakë në terr*³¹⁰, 2001).

Ο ποιητής Pano Taçi, αυτός ο αιώνια ανένταχτος της σοσιαλιστικής κοινωνίας, θεωρείται ένας από τους ελάχιστους μποέμ της αλβανικής ποίησης και χαρακτηρίστηκε από τους κριτικούς ποιητής του έρωτα και του πάθους, ποιητής του περιθωρίου, ποιητής ενός σαρκαστικού λυρισμού και ποιητής του δρόμου. Θα μπορούσε να επισημανθεί ότι η κυρίαρχη τραυματική εμπειρία του ποιητή από τα χρόνια της χοτζικής δικτατορίας είναι εκείνη της απώλειας της νιότης του την οποία στερήθηκε περνώντας όλη του τη ζωή στα στρατόπεδα-φυλακές και την εξορία. Το θέμα της άδικης απώλειας της νιότης και το τραύμα του γήρατος επιστρέφει συχνά στην ποίησή του, όπως αποτυπώνεται καθαρά στο παρακάτω ποίημα: «*Καθώς ξύριζα από το πρόσωπο μου το γένι/ είδα την ηλικία μου ρυτιδιασμένη/ μένει/ πίσω από τον καθρέφτη να βρω/ την αγνοημένη μου νιότη*».

Στην ποίηση του Pano Taçi θεματοποιούνται ακόμη διάφορα επεισόδια της τραυματικής μνήμης του παρελθόντος όπως ο χωρισμός του από τη σύζυγό του κατόπιν παρεμβάσεως της SIGURIMI αλλά και οι προσωπικές συγκινήσεις και αγωνίες του ποιητή στα εξίσου δύσκολα χρόνια της μετάβασης όπως οι συναντήσεις του με πρώην συγκρατούμενους του, η αγωνία της στέγασης και γενικότερα της αδιαφορίας προς τους πρώην πολιτικούς κρατούμενους από το νέο δημοκρατικό καθεστώς, η αγωνία του θανάτου, θέματα τα οποία τοποθετεί πάντοτε μέσα στην ποίησή του, σχεδόν ισορροπημένα, μεταξύ του τραγικού και του κωμικού³¹¹.

³⁰³ Taçi Pano, *Shpirt i z bathur*: poezi, Tiranë: Toena, 2001.

³⁰⁴ Taçi Pano, *Lakuriq*: poezi erotike, Tiranë: Carducci, 2002.

³⁰⁵ Taçi Pano, *Sa pak qiell*: poezi, Tiranë: Ideart, 2003.

³⁰⁶ Taçi Pano, *Prit e prit...*: poezi, Tiranë: Albin, 2007.

³⁰⁷ Taçi Pano, *Bijtë e erës*: poezi, Tiranë: Albin, 2009.

³⁰⁸ Taçi Pano, *Muzgu vjen papritur*: poezi, Tiranë: M & B, 2012.

³⁰⁹ Taçi Pano, *Qirinjtë*: dramë, Tiranë: Artemida, 2000.

³¹⁰ Taçi Pano, *Flakë në terr*: dramë modern, Tiranë: A fërdita, 2001.

³¹¹ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του ποιητή αντλώ κυρίως από: 1) Pano Taçi - Peçi Admirina, “Jeta ime, poezi, burg dhe dashnore”, *Gazeta Shqiptare*, 9/09/2010. 2) Pano Taçi - Vasil Dede, “Jeta në

Gjon Mark Ndoj (1928-2006): Ο Gjon Mark Ndoj είναι ένας ακόμη εκπρόσωπος του μυθοπλαστικού μυθιστορήματος που θεματοποιεί στο έργο του την εμπειρία της δίωξης. Γεννήθηκε στο Orosh της Μιρντίτα το 1928 και φοίτησε στο περίφημο Λύκειο «Iliricum» της αδελφότητας των Φραγκισκανών της Σκόδρας. Υπήρξε ένα από τα πρώτα θύματα της νέας κομμουνιστικής κυβέρνησης. Συνελήφθη το 1946, ενώ υπηρετούσε ως δάσκαλος στο Rrëshen, και φυλακίστηκε μέχρι το 1948. Τον Απρίλιο του 1949 συνελήφθη για δεύτερη φορά και κατά την ανακριτική διαδικασία του απαγγέλθηκε η παράδοξη κατηγορία της δολοφονίας του τοπικού βουλευτή του ΚΚΑ Bardhok Biba, δολοφονία η οποία συνέβη στις 17 Αυγούστου 1949, τέσσερις μήνες μετά την σύλληψή του. Καταδικάστηκε σε νέα εικοσαετή κάθειρξη την οποία εξέτισε ολόκληρη³¹².

Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του είχε το θάρρος και την ψυχική δύναμη να γράψει ποιήματα και διηγήματα τα οποία διάβαζε στους διανοούμενους κατάδικους του Μπουρρέλι, όπως ο Arshi Pipa, ο At Pjetër Meshkalla και άλλοι. Τα χειρόγραφα της φυλακής, ωστόσο, δεν κατάφερε να τα διασώσει κατά την αποφυλάκισή του με αποτέλεσμα να χαθεί το μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής του παραγωγής. Κατατάσσεται στους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων κυρίως για τη μυθοπλαστική του αφήγηση *Ο κολασμός της αθωότητας (Ndëshkimi i pafajësisë)* στην οποία ενσωματώνει αληθινά περιστατικά και καταστάσεις από τον προσωπικό του κατατρεγμό και την στημένη καταδίκη της αδελφότητας των Φραγκισκανών μοναχών της Σκόδρας, το 1946³¹³. Τη χρονιά του θανάτου του, το 2006, κυκλοφόρησε και η τεκμηριωτική του αφήγηση *Δε μπόρεσα να σταματήσω το χρόνο*³¹⁴ στην οποία ενσωματώνει αναμνήσεις και περιστατικά της φυλακής.

burgun e poetit që vargëzoi erosin”, *Dita*. - p. 1103, 22 prill, 2004, p. 12 - 13. 3) Mile Alma, “Ndahet nga jeta Pano Taçi, bohemi i poezisë shqipe”, *Panorama* 14/06/2017. 4) Çipa Aleksandër, “Pano Taçi, disident dhe bohemi plotë”, *Shqip* 14/06/2012. 5) Mexhit Prençi, “Pano Taçi, poeti i burgut, lirisë dhe dashurisë”, *Tirana Observer* 13/06/2015. 6) Zylyftar Hoxha, “In Memoriam Pano Taçi/ “Rilindës i” i fundit i letërsisë shqiptare”, *Dita* 14/06/2015. 7) Meri Lalaj, “Poeti Pano Taçi”, *ZSH*, 19/06/2012. 8) Jozef Radi, “Ballada e pordhes, si amanet i Pano Taçit”, *Radi and Radi*, 13/08/2013.

³¹² Βιογραφικά στοιχεία αντλώ επίσης από: Elisabeta Illica, “Ditari i Ndojit, si u bë gjenocid në Mirditë për vrasjen e Bardhok Bibës”, *Panorama*, Jul 18, 2014.

³¹³ Βλ. Fabian Kati, « FRAGMENT NGA LIBRI “NDËSHKIMI I PAFAJËSISË”» [*Ανθολογία των πηλών*, ο.π., σ. 314-323].

³¹⁴ Ndoj Gjon M., *S'mujta me e ndal kohën: kujtime*, Tiranë: Geer, 2006.

Liri Lubonja (1929-): Η Liri Lubonja γεννήθηκε στην Κορυτσά και είναι μία από τις πιο αυθεντικές και ποιοτικές φωνές της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκόμενων. Είναι η σύζυγος του διωκόμενου συγγραφέα Todi Lubonja και μητέρα του επίσης διωκόμενου από το χοτζικό καθεστώς συγγραφέα Fatos Lubonja. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής της Αλβανίας εντάχθηκε στις παρτιζάνικες τσέτες παίρνοντας μέρος στον ένοπλο αντιστασιακό αγώνα. Το 1973, μετά την καθαίρεση του συζύγου της από τη θέση του διευθυντή της Αλβανικής Ραδιοτηλεόρασης, στο 4^ο Συνέδριο του ΚΚΑ, και τη σύλληψή του από τη SIGURIMI με την κατηγορία του λιμπεραλισμού της κουλτούρας, η Liri Lubonja μαζί με την οικογένειά της απομονώνονται και στέλνονται εξόριστοι στην επαρχία της Λέζια. Μερικές μέρες αργότερα, συλλαμβάνεται και ο μεγάλος της γιος, Fatos. Τα χρόνια που έπονται της δίωξης και της βαριάς καταδίκης του συζύγου και του γιου της, η Liri Lubonja ζει το δικό της γολγοθά καθώς φέρει μόνη της όλες τις συνέπειες του κοινωνικού στιγματισμού ενώ, παράλληλα, αγωνιά και προσπαθεί να μεγαλώσει και να αναθρέψει τις εγγονές της.

Αυτές τις οδυνηρές μνήμες της δεκαεφτάχρονης οικογενειακής δίωξης η Liri Lubonja θα τις αφηγηθεί στο μνημειώδες έργο της *Πέρα από τους ανθρώπους και ανάμεσά τους: Αναμνήσεις, 1973-1990 (Larg dhe mes njerëzve³¹⁵)*, μια μαρτυρία που υφαίνει και αποτυπώνει περίτεχνα το συγκινησιακό φορτίο των επάλληλων αποχωρισμών, των συνεχών απογοητεύσεων, των οικτρών διαψεύσεων αλλά και των ανέλπιστων ανθρωπίνων χειρονομιών. Η συγγραφέας δεν περιορίζεται σε μια μονοδιάστατα προσωπική καταγραφή των συμβάντων, των σκέψεων και των συναισθημάτων αλλά επιχειρεί μια φιλοσοφική θεώρηση και εξομολογητική ανασκόπηση της ζωής της ώστε να αναδειχτούν οι αστείρευτες ψυχικές αντοχές του ανθρώπου ενάντια σε κάθε σκοτεινή και δυσοίωνη επιβουλή του Κακού.

Το 2015, θα εκδοθεί το δεύτερο μέρος της αυτοβιογραφικής μαρτυρίας της με τίτλο: *Νέες εποχές – παλιές αναμνήσεις (Kohë të reja – Kujtime të vjetra³¹⁶)* στο οποίο η συγγραφέας αφηγείται την επιστροφή της οικογένειας από τον τόπο της εξορίας στα Τίρανα, περιγράφει την αποφυλάκιση του συζύγου της και τη στιγμή της συνάντησής της με το γιο της, θυμάται τις αναταραχές που οδήγησαν τελικά στην πτώση του καθεστώτος, σκιαγραφεί τα άγχη και την αγωνία της νέας εποχής, αναθυμάται τα

³¹⁵ Lubonja Liri, *Larg dhe mes njerëzve: kujtime, 1973-1990*, bot. Dora d'Istria, Tiranë 1995.

³¹⁶ Lubonja Liri, *Kohë të reja – Kujtime të vjetra*, bot. Barleti, Tiranë 2015.

πρώτα ταξίδια στο εξωτερικό έπειτα από αποκλεισμό μισού αιώνα, κάνει αναδρομές και επανέρχεται στα χρόνια του αντιστασιακού αγώνα προσπαθώντας να διερευνήσει τις παραμέτρους και τις συγκυρίες που μετέτρεψαν την πίστη ενός λαού για ένα καλύτερο μέλλον σε κατηγορηματική δυσπιστία απέναντι σε έναν αβυσσαλέο ολοκληρωτισμό.

Uran Kalakulla (1929-2001): Ο Uran Kalakulla γεννήθηκε το 1929 σε μια οικογένεια διανοουμένων στα Τίρανα. Μετά το πέρας των σπουδών του στην Αλβανική Γλώσσα και Λογοτεχνία, εργάστηκε ως εκπαιδευτικός, αρχικά στο Μπεράτι και έπειτα στα Τίρανα όπου και συνελήφθη από τη SIGURIMI, την Άνοιξη του 1961, ως μέλος μιας ομάδας διανοουμένων στους οποίους απαγγέλθηκε η κατηγορία της παράνομης ίδρυσης ενός πολιτικού κόμματος με σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό. Μετά την απονομή χάριτος και την αποφυγή της θανατικής καταδίκης, εξέτισε ποινή φυλάκισης είκοσι ενός ετών, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας το εξέτισε ως έγκλειστος στη φυλακή του Μπουρρέλι από όπου αποφυλακίστηκε το 1982. Ακολούθησαν τα χρόνια της εξορίας, μαζί με την οικογένειά του, στη Σκόδρα και έπειτα στην επαρχία της Καβάγια, περίοδος κατά την οποία εργάστηκε ως εργάτης στον αγροτικό συνεταιρισμό.

Μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Ομοσπονδίας Πρώην Πολιτικών Διωκομένων (Shoqata e ish të Përndjekurve Politikë) και στους πολιτικούς αγώνες των αρχών της δεκαετίας του 1990 για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στην Αλβανία. Ο Uran Kalakulla συνέβαλλε με την πολιτική του δράση και το σύνολο του έργου του στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης των θυμάτων του χοτζικού ολοκληρωτισμού. Ήταν από τους πρώτους που αναγνώρισε, μελέτησε συστηματικά, και ανέδειξε τη σημασία του λογοτεχνικού έργου του Arshi Pipa στη μετάβαση της χώρας προς τη δημοκρατία, εκπονώντας τη μελέτη *Arshi Pipa, ο άνθρωπος και το έργο*³¹⁷. Συγκαταλέγεται στους εκπροσώπους της λογοτεχνίας των διωκομένων, κυρίως, για την ποιητική συλλογή του *Δέσμοι σίχοι* (*Vargje në pranga*, Τίρανα 1995), για το έργο *Υπέρ των συγκαταδίκων μου στον κομμουνισμό* (*Për bashkëvuajtësit e mi nën Komunizëm*³¹⁸, 2011) και για την αυτοβιογραφική του αφήγηση *21 Χρόνια Κομμουνιστικής Φυλακής, 1961-1982* (21

³¹⁷ Kalakulla Uran, *Arshi Pipa, njeriudhevepra*, Plejad, Tiranë 2010.

³¹⁸ Kalakulla Uran, *Për bashkëvuajtësit e mi nën Komunizëm*, bot. Princi, Tiranë 2011.

*vjet burg komunist, 1961-1982*³¹⁹, Tίρανα 2001), μια υφολογικά λιτή αλλά σημασιολογικά φορτισμένη λογοτεχνική μαρτυρία πάνω στον παραλογισμό της λειτουργίας των κάτεργων του χοτζικού καθεστώτος.

Agim Musta (1929-): Ο Agim Musta, γεννημένος το 1929 στο Αργυρόκαστρο, ανήκε, μαζί με τον Uran Kalakulla και τον Pjetër Arbënorī, στην ομάδα που συνελήφθησαν από τη SIGURIMI, το 1961, με την κατηγορία της παράνομης ίδρυσης του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Αλβανίας. Εξέτισε τα δεκατρία χρόνια της ποινής του σε διάφορα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας και φυλακές, ενώ, μετά την αποφυλάκισή του συνέχισε να διώκεται από τη SIGURIMI κατ' εντολή της οποίας τοποθετήθηκε ως εργάτης σε διάφορους απομακρυσμένους συνεταιρισμούς. Η πτώση του καθεστώτος σηματοδοτεί την εκκίνηση του ένθερμου και αδιάλειπτου αγώνα του Agim Musta για τη δικαίωση των θυμάτων της χοτζικής δικτατορίας, αγώνας ο οποίος εκδηλώθηκε μέσα από τον πολιτικό του ακτιβισμό, την πολύπλευρη και συστηματική ιστορική έρευνα της κομμουνιστικής περιόδου αλλά και το λογοτεχνικό του έργο. Καρπός της ιστορικής του έρευνας υπήρξε η έκδοση των μελετών: *Οι φυλακές του κράτους-φυλακής (Burgjet e shtetit-burg*³²⁰, 1999), *Τα στρατόπεδα εξορίας (Kampet e internimit*³²¹, 2011), *Φωτογραφικό λεύκωμα των φυλακών της δικτατορίας (Albumi fotografik i burgjeve të diktaturës)* κ.α. Η λογοτεχνική του συνεισφορά συνίσταται, αφενός, στην δημοσίευση των δικών του απομνημονευμάτων υπό τον τίτλο *Ζωντανοί φάκελοι (Dosjet e gjalla*³²², 1995) και, αφετέρου, στην έκδοση ιστορικο-λογοτεχνικών μαρτυριών που συμπεριλαμβάνουν τις αφηγήσεις συγκρατουμένων του συγγραφέα όπως τα έργα: *Ατέλειωτη καταχνιά (Mjerimi pafund*³²³, 1998), *Οι Μαντέλες της Αλβανίας (Mandelët e Shqipërisë*³²⁴, 1999), *Μαρτυρώ για την αλήθεια (Dëshmoj për të vërtetën*³²⁵, 2004). Μαζί με το συγγραφέα

³¹⁹ Kalakulla Uran, *21 vjet burg komunist, 1961-1982 : kujtime, mbresa, portrete dhe refleksione*, [s. n], Tiranë : Fjala, 2001.

³²⁰ Musta Agim, *Burgjet e shtetit-burg: historia e shkurtër e burgjeve shqiptare të kohës së diktaturës komuniste*, bot. Toena, Tiranë 1999.

³²¹ Musta Agim, *Kampet e internimit: Vet-varja e Ganimet Cukës. Trimat e Dëshpërimit: Desantët dhe misteret e grupit të Xhevdet Mustafës*, bot. Marlin Barleti, Tiranë 2011.

³²² Musta Agim, *Dosjet e gjalla*, bot. Bilal Xhaferri, 1995.

³²³ Musta Agim, *Mjerimi pafund*, bot. Toena, Tiranë 1998.

³²⁴ Musta Agim, *Mandelët e Shqipërisë*, bot. “Naim Frashëri”, 1999.

³²⁵ Musta Agim, *Dëshmoj për të vërtetën*, bot. Milosao, 2004.

Enver Memisha εξέδωσαν την *Ανθολογία των πλιγών (Antologji e plagëve nën terrorin komunist*³²⁶, 2006), μια δίτομη ανθολογία κειμένων διαφόρων εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων.

Ahmet Bushati (1929-): Γεννήθηκε το 1929 στη Σκόδρα. Αρχικά υπήρξε ένθερμος αντάρτης στο πλευρό του Εθνικο-απελευθερωτικού κινήματος την οργάνωση του οποίου είχαν αναλάβει οι κομμουνιστές. Μετά την απογοητευτική εκτροπή και την άμεση διάψευση, συμμετείχε ενεργά στην ίδρυση αντικομμουνιστικών φοιτητικών οργανώσεων στην πόλη της Σκόδρας, γεγονός που αποτέλεσε την βασική αιτία της σύλληψής του από τη νεοσύστατη SIGURIMI, το 1948. Καταδικάστηκε με οκταετή εγκλεισμό και καταναγκαστική εργασία. Το μεγαλύτερο μέρος της ποινή του το εξέτισε στα κελιά των πρώτων αυτοσχέδιων φυλακών της Σκόδρας και μετέπειτα στη Νέα Φυλακή των Τιράνων. Μετά την αποφυλάκισή του εργάστηκε ως εργάτης, ολοκληρώνοντας παράλληλα το εσπερινό λύκειο. Προκειμένου να απαλλαγεί από τον κοινωνικό στιγματισμό, αναγκάστηκε να απομακρυνθεί από την γενέτειρά του και να αναζητήσει εργασία ως γεωμέτρης στην επαρχία τη Κρούγια. Το καθεστώς δεν του επέτρεψε να εγγραφεί στο Τμήμα Ιστορίας και Γλώσσας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Μετά το 1991 επέστρεψε στη Σκόδρα και συμμετείχε ενεργά στις πολιτικές εξελίξεις, διατελώντας Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου.

Μια σειρά άρθρων του και σύντομων διηγήσεων αποτυπώνουν το κλίμα και τη ζοφερή πραγματικότητα της χοτζικής εποχής. Το 2011 εξέδωσε το *Ημερολόγιο της κόλασης: Αναμνήσεις της φυλακής*³²⁷ το οποίο φωτίζει τη σκοτεινή περίοδο των μαζικών συλλήψεων της τριετίας 1946-1949 στην πόλη της Σκόδρας. Εξέδωσε επίσης το έργο *Στα ίχνη ενός ημερολογίου: Η Σκόδρα στα πρώτα κομμουνιστικά χρόνια*³²⁸ το οποίο αποτελεί, τρόπον τινά, το χρονικό μιας πόλης στην αρχή της κομμουνιστικής περιόδου, ενσωματώνοντας αφηγήσεις συμβάντων αλλά και σκόρπιες προσωπογραφίες.

Lekë Tasi (1929-): Πρόκειται για το συγγραφέα του αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος *Το Γκραμπιάνι στην άκρη των λόφων: σκηνές, πρόσωπα και ιστορίες*

³²⁶ Ο.π., Musta Agim– Memisha Enver, *Antologji e plagëve nën terrorin komunist*.

³²⁷ Bushati Ahmet, *Ditari i ferrit : kujtime burgu*, Rozafat: Shkoder 2011.

³²⁸ Bushati Ahmet, *Në gjurmët e nji ditari: Shkodra në vitet e para nën komunizëm*, bot. Camaj-Pipa, Shkodër 2001.

από το χωριό της εξορίας στα χρόνια 1970-1980 (*Grabjani rrëzë kodrave*³²⁹, 2009), ενός έργου που συγκαταλέγεται ανάμεσα στα αριστουργήματα του corpus της λογοτεχνίας των διωκομένων. Ο Lekë Tasi, με καταγωγή από την Πρεμετή, γεννήθηκε το 1929 στην Αθήνα όπου ο πατέρας του, Koco Tasi, ασκούσε το επάγγελμα του δικηγόρου. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930, η οικογένεια μετεγκαταστάθηκε στα Τίρανα. Πριν το ξέσπασμα του πολέμου, σπούδαζε μουσική με ειδίκευση στο βιολοντσέλο και αποτέλεσε τον πρώτο και το μοναδικό τσελίστα της Ορχήστρας Ραδιοφώνου και Θεάτρου της Όπερας. Στα χρόνια της απόλυτης κυριαρχίας του Ενβέρ Χότζα, η SIGURIMI μεθόδευσε τη συστηματική δίωξη της οικογένειας Tasi: ο θεϊός του, Akile Tasi, πέθανε στα χοτζικά κάτεργα. Ο ίδιος συνέχισε να εργάζεται στην Κρατική Ορχήστρα, ελλείπει άλλου τσελίστα, μέχρι το 1967 οπότε και απολύθηκε για πολιτικούς λόγους. Το 1975 ο συγγραφέας, μαζί με τα εναπομείναντα μέλη της οικογένειάς του, στέλνονται εξορία στο χωριό Γκραμπιάνι της Λιούσνια, εξορία η οποία διαρκεί μέχρι το 1990.

Κάνοντας χρήση της ημερολογιακής γραφής, ο Lekë Tasi υφαίνει την αφήγηση της λογοτεχνικής του μαρτυρίας φωτίζοντας την ατμόσφαιρα μιας ολοκληρωτικής τρομοκρατίας που ασκείται ακόμη και στις πιο μικρές και απομονωμένες ανθρώπινες κοινότητες, όπως αυτή ενός επαρχιακού χωριού που αποτελεί προορισμό-τιμωρία για πολλές οικογένειες πολιτικών διωκομένων του καθεστώτος. Το ύφος που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας του μυθιστορήματος *Το Γκραμπιάνι στην άκρη των λόφων* είναι λιτό και αποφορτισμένο από καλολογικά στοιχεία προκειμένου να αναδυθεί η ολοκληρωτική διάσταση του συστήματος εξουσίας και η λειτουργία του τυραννικού μηχανισμού καταστολής μέσα από την απεικόνιση της μονότονης καθημερινότητας στην εξαντλητική αγροτική εργασία, τις ατέλειωτες καθημερινές ουρές στα κρατικά μαγαζιά για μερικά γραμμάρια γάλατος και άρτου, την παράταξη στο στρατιωτικό προσκλητήριο. Εστιάζει ακόμη στην ψυχογραφία των ανθρωπίνων συμπεριφορών που ρέπουν άλλοτε προς το καλό και άλλοτε γίνονται υπηρέτες του μηχανισμού εξουσίας που τους καταδυναστεύει. Το έργο διανθίζουν διάφορα σκίτσα του συγγραφέα, ο οποίος, πέραν του συγγραφικού του έργου, θεωρείται από τους σημαντικότερους ζωγράφους της μετακομμουνιστικής Αλβανίας, έχοντας τιμηθεί από την Ακαδημία Τιράνων με το πρώτο βραβείο Εικαστικών Τεχνών για το έτος 2016.

³²⁹ Tasi Lekë, *Grabjani rrëzë kodrave: skena, personazhe, historira nga fshtati i internimit në vitet '70-'80*, bot. "Erik" Tiranë 2009.

Lek Pervizi (1929-): Ο Lek Pervizi είναι ένας πρώην διωκόμενος της χοτζικής δικτατορίας με ειδική και πολύπλευρη συμβολή στην ιστορική και αισθητική ανάδειξη της τραυματικής μνήμης του δύσκολου παρελθόντος - ο ποιητής Jozef Radi τον χαρακτήρισε «άνθρωπο-ινστιτούτο των κρυμμένων αληθειών»³³⁰. Γεννήθηκε το 1929 στο χωριό Skuraj του Κουρμπίνι σε μια εύπορη ρωμαιοκαθολική οικογένεια αλλά έζησε τα παιδικά του χρόνια στο Τορίνο και την Φλωρεντία της Ιταλίας. Καλλιέργησε την κλήση του στις καλές τέχνες και την ποίηση στο Ινστιτούτο Santa Maria της Ρώμης, σπουδές τις οποίες συνέχισε στο Καλλιτεχνικό Λύκειο των Τιράνων έπειτα από τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Μετά την ήττα των αντικομμουνιστικών δυνάμεων στον αλβανικό Εμφύλιο, ο πατέρας του, στρατηγός Prenk Pervizi διέφυγε στην Ελλάδα με αποτέλεσμα η οικογένειά του να συμπεριληφθεί στο πρώτο κύμα διώξεων του κομμουνιστικού καθεστώτος. Τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια του, η μητέρα του και η γιαγιά του φυλακίστηκαν ενώ ο ίδιος παρέμεινε κρυμμένος για κάποιο διάστημα στα Τίρανα, σε σπίτια φίλων της οικογένειας.

Εκμεταλλεμένος την πολιτική χειραφέτηση του ΚΚΑ από τη σφαίρα επιρροής της τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας, στα τέλη της δεκαετίας του 1940, ο Pervizi συνδέθηκε με διάφορους κύκλους νέων καλλιτεχνών της πρωτεύουσας και η φήμη του ταλέντου του άρχισε να διαδίδεται -μια φήμη που επέφερε τελικά τη σύλληψή του από τη SIGURIMI την Πρωτομαγιά του 1950. Ζει ως έγκλειστος σε διάφορα γκουλάγκ και κομμουνιστικά κάτεργα: στο μεσαιωνικό φρούριο-φυλακή του Πόρτο Παλέρμο, στην περιφραγμένη ζώνη εξορίστων του Τεπελενίου, στο στρατόπεδο του Στύλας στο Φιέρ, στο στρατόπεδο του Κουτς στην Αυλώνα και αργότερα στη ζώνη εξορίστων του Πλιουκ της Λιούσνια όπου θα παραμείνει μέχρι και το 1990³³¹.

Μετά την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία μεταναστεύει για πολιτικούς λόγους μαζί με την οικογένειά του στο Βέλγιο. Στις επόμενες δύο δεκαετίες, εκδίδει στις Βρυξέλλες το περιοδικό *Kuq e Zi* το οποίο αναδεικνύει σημαντικά ζητήματα της ιστορικής μνήμης, των τεχνών και της λογοτεχνίας της Αλβανίας και αποτελεί ένα από τα πιο αναγνωρισμένα και ποιοτικά έντυπα των διωκομένων διανοουμένων της χοτζικής τυραννίας. Ο Lek Pervizi, όπως και πολλοί άλλοι διωκόμενοι ποιητές, δεν κρατούσε χειρόγραφα των ποιημάτων του κατά τη διάρκεια του κομμουνισμού.

³³⁰ Jozef Radi, "Lek Pervizi, ose libri i kujtesës sonë kolektive", *Radi and Radi*, 13/05/2013.

³³¹ Zyllo Kozeta, "Intervistë me intelektualin erudit Lek Pervizi", *Albalife*, 23/11/2008.

συνήθιζε να εξασκείται για πολλά χρόνια στην τεχνική της αποστήθισης μέσω της οποίας διέσωσε και κατέγραψε έπειτα στις Βρυξέλλες το μεγαλύτερο μέρος των συσσωρευμένων του ποιημάτων στα ιταλικά³³².

Όπως έχει παρατεθεί ήδη, το ποιητικό σύμπαν του Pervizi είναι κατάστικτο από δαντικές μεταφορές και μια δυστοπική εικονοποιία που παραπέμπει σε εκείνη του Πόε. Στη συλλογή *Το αλβανικό λαούτο*³³³, που εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη το 2011, περιλαμβάνονται ποιήματα που είχε συνθέσει ο Pervizi τη δεκαετία του 1950 όταν ήταν έγκλειστος στο στρατόπεδο του Τεπελενίου καθώς και ποιήματα άλλων εξόριστων που διασώθηκαν στη μνήμη του ποιητή. Προηγήθηκαν οι συλλογές: *Η αγωνία των Νυμφών* (*Ankimi i Zanave*³³⁴, 2000), η οποία κυκλοφόρησε και στη γαλλική γλώσσα³³⁵, *Χαμένα ίχνη* (*Gjurmë të humbura*³³⁶, 2002) και *Οι ψίθυροι του ανέμου* (*Psherëtimë e erës*³³⁷, 2011). Ανθολογία ποιημάτων του εκδόθηκε το 2010 στην ιταλική και τη γαλλική γλώσσα³³⁸. Το 2015, το Ινστιτούτο Μελέτης των Εγκλημάτων και των Συνεπειών του Κομμουνιστικού Καθεστώτος (ISKK) συμπεριέλαβε στο εκδοτικό του πρόγραμμα ένα λεύκωμα με πορτρέτα κατάδικων των αλβανικών γκουλάγκ ζωγραφισμένα από τον Lek Pervizi· οι προσωπογραφίες αυτές αποτελούσαν για τους περισσότερους κατάδικους το μοναδικό ίχνος της παρουσίας τους³³⁹.

Mehmet Myftiu (1930-2019): «Ήταν ένας ένθερμος άνθρωπος, ριψοκίνδυνα ειλικρινής, διαπύσιος του οτιδήποτε...», με αυτά τα λόγια περιγράφει ο Ισμαήλ Κανταρέ τον συγγραφέα Mehmet Myftiu. Ο Myftiu γεννήθηκε το 1930 στα Τίρανα και σε ηλικία μόλις δώδεκα ετών πήρε μέρος στην ένοπλη αντίσταση στο πλευρό των παρτιζάνων, δράση για την οποία οδηγήθηκε από τους Γερμανούς στο ναζιστικό στρατόπεδο συγκεντρώσεως της Πρίστινα - θέμα με το οποίο καταπιάστηκε κατά τη συγγραφή του μυθιστορήματος *Ο μικρός Λέκα* (*Leka*, 1961). Στα πρώτα χρόνια του

³³² Lek Pervizi, *Il grande lamento: poesie*, Milano, Lampi di Stampa, 2006.

³³³ Lek Pervizi, *Lahutari shqiptar: poesie*, New York, Lulu, 2011.

³³⁴ Lek Pervizi, *Ankimi i Zanave: poesie*, Lezha, Gjergj Fista, 2000.

³³⁵ Lek Pervizi, *Complainte de Nymphes: poesie in francese*, Parigi, Thélès, 2005.

³³⁶ Pervizi Lek, *Gjurmë të humbura: poezi*, Tiranë: Arbëria, 2002.

³³⁷ Lek Pervizi, *Psherëtimë e erës: poesie*, New York, Lulu, 2011.

³³⁸ Lek Pervizi, *Petalò di rosa: poesie albanese-italiano*, Milano, Lampi di Stampa, 2010.

Lek Pervizi, *Pétale de Rose: poesie albanese-francese*, Parigi, L'Harmattan, 2010.

³³⁹ “Lek Pervizi: Në rrathët e ferrit”, *Gazeta Panorama*, 20/2/2015.

κομμουνιστικού καθεστώτος εργάστηκε ως δημοσιογράφος στο περιοδικό *Ο Νέος Λογοτέχνης (Letrari i Ri)* και άρχισε να δημοσιεύει διηγήματα και νουβέλες στο πνεύμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Για τη νουβέλα *Το εργοστάσιο του τσιμέντου (Fabrika e çimentos)* απέσπασε το κρατικό βραβείο του 1952. Αν και επρόκειτο για ένα τυπικό δείγμα λογοτεχνικής παραγωγής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, το συγκεκριμένο έργο τον έφερε σε επαφή με την ανατρεπτική οπτική του συγγραφέα Kasëm Trebeshina, το λογοτεχνικό ύφος του οποίου έτεινε προς έναν ύστερο κοινωνικό σουρεαλισμό.

«Όταν τον γνώρισα, απαγκιστρώθηκα πλήρως από τον τεχνητό σοσιαλιστικό ρεαλισμό και πορεύτηκα σε έναν αναμφίβολα κοπιαστικό δρόμο που ωστόσο υπήρξε ο δρόμος της αλήθειας»³⁴⁰, αναφέρει ο ίδιος σχετικά με την επιρροή που του άσκησε η προσωπικότητα του Trebeshina. Στην πορεία του προς την αναζήτηση και την έκφραση της αλήθειας, ο Myftiu αρνήθηκε μια υποτροφία για εξειδικευμένες σπουδές στη ζντανοβική εκδοχή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στη Σοβιετική Ένωση. Καρπός της προσωπικής σχέσης του Trebeshina με τον Myftiu και της λογοτεχνικής του επιρροής υπήρξε η συγγραφή του μυθιστορήματος *Ο Συγγραφέας (Shkrimtari)*³⁴¹, έργο αυτοβιογραφικού χαρακτήρα το οποίο εξόργισε τον Ενβέρ Χότζα. Κεντρικοί ήρωες του πιο σημαντικού έργου του Myftiu, εκτός από τον ίδιο το συγγραφέα, είναι ο Kasem Trebeshina αλλά και ο Ισμαήλ Κανταρέ· η δράση του τοποθετείται στη δεκαετία του 1960.

Στο 15^ο Συνέδριο του Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΑ, τον Ιούνιο του 1965, ο πρωθυπουργός Mehmet Shehu καταδίκασε το μυθιστόρημα του Myftiu αναγνωρίζοντας ως κεντρικό ήρωα του έργου τον Trebeshina ο οποίος είχε ήδη διωχθεί και κηρυχθεί από το καθεστώς ως εχθρός του λαού. Απόρροια αυτής της καταδίκης του *Συγγραφέα* υπήρξε η εξορία του Myftiu και η οριστική απαγόρευση της έκδοσης των έργων του. Στον τόπο της εξορίας, αρχικά στο Στύλας του Φίερ και έπειτα στο Μαμίνας του Shijak, εργάστηκε ως πωλητής καπνού μέχρι και την πτώση του καθεστώτος. Η εξέλιξη αυτή δεν τον εμπόδισε, ωστόσο, από την κρυφή ενασχόλησή του με τη λογοτεχνία. Στη δεκαετία του 1980 άρχισε την παράνομη συγγραφή του μυθιστορήματος *Οι παραζάλες ενός ανθρώπου (Tronditjet e një*

³⁴⁰ Mehmet Myftiu, “*Shkrimtari*, romani që bëri jetë ilegale”, *Gazeta Shqip – Kultura*, 11/09/2010.

³⁴¹ Το πρώτο και το δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος εκδόθηκαν συνολικά το 1995, βλ. Mehmet Myftiu, *Shkrimtari* (pjesa e parë dhe e dytë): roman, Tiranë : Shtëpia Botuese "Marin Barleti", 1995.

*njeriu*³⁴², 2016) τα χειρόγραφα του οποίου διέσωσε και κατάφερε να ολοκληρώσει και να εκδώσει τρεις δεκαετίες αργότερα. Το έργο, με αναφορές στη νοσηρότητα της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας της Κομμουνιστικής Αλβανίας της δεκαετίας του 1980, αφηγείται την απαγορευμένη σχέση ενός σαραντάχρονου δραματουργού, πρώην τροφίμου ψυχιατρικών ασύλων, με μια έφηβη³⁴³.

Το λογοτεχνικό έργο του Mehmet Myftiu μεταφράστηκε στη γαλλική γλώσσα ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990. Συγκεκριμένα, τα μυθιστορήματα *Ο μικρός Λέκα*³⁴⁴ και ο *Συγγραφέας*³⁴⁵ αλλά και το δοκιμακό *Η αναζήτηση της ελευθερίας*³⁴⁶ μεταφράστηκαν και κυκλοφόρησαν από εκδοτικούς οίκους της Νις και του Παρισιού προσφέροντας τη δυνατότητα στους γαλλόφωνους αναγνώστες να σκιαγραφήσουν το αινιγματικό πρόσωπο του ανθρώπου της Κομμουνιστικής Αλβανίας³⁴⁷. Το 2018, ένα χρόνο πριν από τον θάνατό του, εξέδωσε στα Τίρανα μια μικρή ανθολογία με ποιήματα της εξορίας³⁴⁸.

Rita Sami Koçi (1930-): Η Rita Sami Koçi είναι μια ακόμη εκπρόσωπος της λογοτεχνίας των διωκομένων που αφηγείται τη βία της ζωής των εξόριστων και κατατρεγμένων γυναικών της Κομμουνιστικής Αλβανίας. Γεννήθηκε το 1930 στη Φλωρεντία της Ιταλίας σε μια οικογένεια υψηλόβαθμων φιλοβασιλικών στρατιωτικών, τα μέλη της οποίας καταδικάστηκαν στα πρώτα ειδικά δικαστήρια του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος. Η ίδια αποτέλεσε μία εκ των πιο νεαρών κατάδικων της γυναικείας πτέρυγας των φυλακών του Μπουρρέλι, στην οποία

³⁴² Mehmet Myftiu, *Tronditjet e një njeriu*, Tiranë : "Botimet Barleti", 2016.

³⁴³ Fatmira Nikolli, "Zbulohet romani sekret i Mehmet Myftiut", shkruar më 1980, *Gazeta Shqiptare - Balkanweb*, 17/11/2016.

³⁴⁴ Mehmet Myftiu, *Léka, un enfant partisan de Tirana au camp de Pristina*, traduit par Elisabeth Chabuel, Les Editions Noir sur Blanc, Paris 1999.

³⁴⁵ Mehmet Myftiu, *L'écrivain*, Les Editions Ovidia, Nice 2010.

³⁴⁶ Mehmet Myftiu, *A la recherche de la liberté*, Nice : Ovidia, 2009.

³⁴⁷ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα Mehmet Myftiu αντλώ από: 1) Mann, Stuart Edward, *Albanian literature: an outline of prose, poetry, and drama*. The University of California: B. Quaritch. 1955, p. 115, 2) Agron Fico, "Shkrimtari Mehmet Myftiu perballë zhdanovizmit", *Gazeta Telegraf*, 21/11/2017, 3) Mehmet Myftiu, "Shkrimtari: romani qe beri jete ilegale", *Gazeta Shqip - Kultura*, 11/09/2010, 4) "Dosieri "Trebeshina", deponimi para hetuesit i shkrimtarit Mehmet Myftiu", *Shqiptarja.com/Dossier*, 22/7/2015.

³⁴⁸ Myftiu Mehmet, *Nuk i dua thinjat*, 2018 (βλ. κριτική Fatmira Nikolli, "Nuk i dua thinjat, Mehmet Myftiu boton poezitë e internimit", *Gazeta Shqiptare*, 26/8/18).

υπήρξε συγκρατούμενη με τον πατέρα της, καθότι συνελήφθη και καταδικάστηκε μόλις στην ηλικία των δεκαέξι ετών. Στο Μπουρρέλι έζησε για κάποιο διάστημα στο ίδιο κελί με τη συγγραφέα Muzine Kokalari, την σημαντικότερη γυναίκα πεζογράφο της εποχής. Μετά την αποφυλάκισή της, παντρεύτηκε τον επίσης διωκόμενο Xhorchi Koci, με τον οποίο είχαν γνωριστεί στο Μπουρρέλι, και εξορίστηκαν μαζί στην περιοχή Kullë του Δυρραχίου. Πιο δύσκολη στιγμή της οικογένειας ήταν ο κάτω υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες θάνατος του γιου τους που υπηρετούσε σε κάποιο από τα στρατιωτικά τάγματα εργασίας στα οποία κατατάσσονταν τα παιδιά των οικογενειών με «εχθρικό» βιογραφικό. Λίγο αργότερα θα χάσει και το σύζυγό της που δεν μπόρεσε να ξεπεράσει την απώλεια και θα αναγκαστεί να μεγαλώσει μόνη της στην εξορία τις τρεις κόρες της.

Το 1998 θα μεταναστεύσει στην Αθήνα όπου και θα παραμείνει μέχρι το τέλος της ζωής της. Εκεί, παρά τα σοβαρά προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε, κυριεύτηκε από την αγωνία της καταγραφής των εμπειριών της στα χρόνια της φυλακής και της εξορίας και επιδόθηκε σε μια καθημερινή συγγραφική εργασία η οποία έμεινε ανολοκλήρωτη. Η Rita Sami Koci δεν κατάφερε να εκδώσει το έργο της, πολλά, ωστόσο, αποσπάσματα των χειρογράφων της φιλοξενήθηκαν σε διάφορα έντυπα και περιοδικά της χώρας της χάρη στην επιμέλεια της Raimonda Moisiu. Ο ημερολογιακός και εξομολογητικός χαρακτήρας του αφηγηματικού της ύφους, η λιτή αλλά αποπλιστική περιγραφική της δεινότητα και η ίδια η τραγικότητα της ζωής της κατατάσσουν το έργο της μεταξύ των πλέον αξιόλογων λογοτεχνικών μαρτυριών³⁴⁹.

Trifon Xhagjika (1932-1963): Ο Trifon Xhagjika, αυτός ο «φωτεινός μετεωρίτης»³⁵⁰ της αλβανικής ποίησης υπήρξε, πράγματι, μία από τις ελάχιστες γνήσια αντικαθεστωτικές ποιητικές φωνές κατά τη διάρκεια της χοτζικής δικτατορίας, γεγονός το οποίο τον οδήγησε σε έναν πρόωπο, άδικο και βίαιο θάνατο. Γεννήθηκε το 1932 στο χωριό Peshtan του Τεπελενίου. Στην ηλικία των εννέα ετών εγκαθίσταται οικογενειακώς στα Τίρανα όπου και θα ακολουθήσει, κατά την ενηλικίωσή του, τη σταδιοδρομία του αξιωματικού της αντιαεροπορικής μονάδας. Η έφεσή του προς τη λογοτεχνία τον ωθεί ώστε να καταρτισθεί στις ιστορικές, τις δημοσιογραφικές και τις λογοτεχνικές σπουδές, εξέλιξη η οποία συνέβαλε στην έγκριση της απόσπασής του

³⁴⁹ Jaupaj Ani, “Kujtimet e ish-të burgosurës Rita Sami Koci: Jeta në një qeli me Musine Kokalari”, *Panorama - Unë Gruaja* 11/03/2012.

³⁵⁰ Βλ. Fabian Kati, ο.π., σ. 417.

στο Υπουργείο Άμυνας, στη θέση του συντάκτη του στρατιωτικού εντύπου *Luftëitari*. Παράλληλα, άρχισε να δημοσιεύει διάφορα ποιήματα στα επίσημα λογοτεχνικά περιοδικά *Nëntori* (Νοέμβρης) και *Ylli* (Άστρο).

Τα στοιχεία της φιλοσοφικότητας, της απόκλισης από τις θεματικές και μορφολογικές ντιρεκτίβες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού αλλά και μιας διάχυτης επαναστατικής -αντικαθεστωτικής- πνοής άρχισαν να παγιώνονται ως κυρίαρχα γνωρίσματα της ποιητικής του γραφής κατά την έκδοση της πρώτης του ποιητικής συλλογής με τίτλο *Ίχνη* (*Gjurmë*), το 1959. Ο ίδιος ορίζει ως εξής την ποιητική του ιδέα: «Ενδεχομένως, όλα αυτά που μου συνέβησαν με ωθούν να υιοθετήσω την εξής στάση: Ζήσε μόνος με τις επιθυμίες σου και άσε και τους άλλους να ζήσουν στο κάδρο των επιθυμιών τους. Άρα, οι επιθυμίες, οι σκέψεις και οι εσωτερικευμένες οπτικές συνέχουν την εκφραστική δυναμική των στίχων μου. [...] Γιατί, όπως έλεγε ο Γκαίτε, οφείλεις να μαρτυρείς πάντοτε την αλήθεια γιατί το ψέμα δεν μένει αμαρτύρητο ποτέ»³⁵¹. Η έκδοση της συλλογής προκάλεσε την άμεση αντίδραση της SIGURIMI η οποία έθεσε τον ποιητή υπό αυστηρή επιτήρηση και μεθόδευσε με αργά αλλά συστηματικά βήματα το τραγικό του τέλος. Συνελήφθη, εν τέλει, το 1963, μαζί με μια ομάδα νεαρών αντικαθεστωτικών, και καταδικάστηκε εις θάνατον. Κατά την απολογία του, απήγγειλε στίχους από το ποίημά του «Η Πατρίδα είναι γυμνή». Εκτελέστηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1963, στα τριάντα ένα του χρόνια.

Εκτιμάται ότι το μεγαλύτερο μέρος του ποιητικού του έργου έχει καταστραφεί από τη SIGURIMI, ενώ άπαντα τα ευρισκόμενα ποιήματα του Trifon Xhagjika εκδόθηκαν μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού σε δύο τόμους. Ο πρώτος περιλαμβάνει την ποιητική συλλογή *Η Πατρίδα είναι γυμνή* (*Atdheu është lakuriq*, 1994) ενώ ο δεύτερος περιλαμβάνει τα *Διασωθέντα ποιήματα*³⁵² (2002). Ποιήματά του έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά από τους Anthony Weir και Zana Banci³⁵³. Στην Ανθολογία των πληγών συμπεριλαμβάνεται, επίσης, το δοκιμιακών και φιλοσοφικών καταβολών αυτοβιογραφικό αφήγημα *Η εποχή της αφτιασίδωτης σκέψης*³⁵⁴. Ο ποιητής Trifon Xhagjika, σύμφωνα με τον επιμελητή του ποιητικού του έργου Mero Baze, είναι ένας από τους ελάχιστους λογοτέχνες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ που

³⁵¹ Xhagjika Trifon, Shënime: "Stina mendimi" pa maskë (βλ. *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 417-420).

³⁵² Xhagjika Trifon, *Poezia*, επιμέλεια Mero Baze – Agron Tufa, bot. Tema, Tiranë 2002.

³⁵³ *The Shop*: Magazine of poetry, Spring 2005 και *GEOCITIES* (<http://www.geocities.ws/spiritofalbania/trifon.html>).

³⁵⁴ Ο.π., Kati Fabian, *Antologjia e plagëvenën terrorin komunist*, σ. 418.

εκτελέστηκε αποκλειστικά για το ποιητικό του έργο· αυτά τα ελάχιστα ποιήματα είναι η μόνη μαρτυρία της παρουσίας του, καθότι το σημείο ταφής του παραμένει άγνωστο³⁵⁵.

Amik Kasoraho (1932-2014): Γεννημένος το 1932 στα Τίρανα, ο Amik Kasoraho βίωσε από πολύ νωρίς τη σκοτεινή όψη του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος που εγκαθίδρυσε στη χώρα ο Ενβέρ Χότζα, καθώς είδε τον πατέρα του να εκτελείται χωρίς δίκη και την οικογένειά του να εκτοπίζεται στα χωριά της Λιούσνια. Ο ίδιος συνελήφθη στην ηλικία των δεκαεφτά ετών και έζησε αρκετά χρόνια έγκλειστος στη φυλακή του Μπουρρέλι. Εκεί, μέσα στην ατυχία της δίωξης και του εγκλεισμού, είχε την τύχη να γνωριστεί με κορυφαίους διανοούμενους που καθόρισαν την πνευματική και λογοτεχνική του εξέλιξη, όπως ο Arshi Ripa, ο Kudret Kokoshi, ο At Donat Kurti και άλλοι. Όταν αποφυλακίστηκε, υποχρεώθηκε σε δεύτερη εξορία στο χωριό Gosë της Καβάγια όπου και έζησε μέχρι την κατάρρευση του τυραννικού καθεστώτος, για σχεδόν τριάντα χρόνια. Στα πρώτα χρόνια της μετάβασης μετανάστευσε οικογενειακά στην Ιταλία.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ιταλία, επιδόθηκε σε ένα αρκετά πλούσιο μεταφραστικό έργο το οποίο περιλαμβάνει τη μετάφραση στην αλβανική γλώσσα των περισσότερων μυθιστορημάτων της Ιζαμπέλ Αλιέντε και του Λουίτζι Πιραντέλλο. Συνέγραψε, επίσης, τη σειρά δοκιμίων *Ένα άγχος μισού αιώνα* (*Një ankth gjysmëshekullor*, 1997 - κυκλοφόρησε επίσης στα ιταλικά³⁵⁶) αλλά και το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα *Απόδραση από τις τρίλιες των θεών* (*Ikje nga trilli i perëndive*³⁵⁷, 2009) το οποίο συγκαταλέγεται στα σημαντικότερα έργα της λογοτεχνίας των διωκομένων. Το έργο έχει μεταφραστεί και εκδοθεί στα ιταλικά³⁵⁸.

Στη Meri Lalaj, μεταφράστρια και κριτικό λογοτεχνίας, εντυπώνεται η παρακάτω σκηνή από την αυτοβιογραφική αφήγηση του Kasoraho: «Είναι ένα θαύμα παραστατικής απόδοσης η σκηνή στην οποία ο κατάδικος Αμίκ εξαναγκάζεται από τους φρουρούς να σύρει στη θέση του αλόγου μια καρότσα γεμάτη ξύλα... όταν συναντά την αγαπημένη του· και έτσι απρόσμενα βρίσκει τη δύναμη -ήταν μόνο

³⁵⁵ Baze Mero, "Trifon Xhagjika, 52 vjet pa varr dhe histori", *Koha Jonë*, 23/12/2017. Βλ. επίσης Yzedin Hima, "Trifon Xhagjika, poeti hamletian", *ALBSPIRIT*, 22/12/2018.

³⁵⁶ Kasoraho Amik, *Un incubo di mezzo secolo. L'Albania di Enver Hoxha*, Editore: Controluce, 2015.

³⁵⁷ Kasoraho Amik, *Ikje nga trilli i perëndive*, bot. Buzuku, Prishtinë 2009.

³⁵⁸ Kasoraho Amik, *Tra carcere e Dio*, Editore: Besa, 2006.

δεκαεφτά χρονών, φυλακισμένος»³⁵⁹. Η Lalaj επιμελήθηκε επίσης την έκδοση του ποιητικού του έργου, υπό τον τίτλο *Σπίνθηροι στο σκοτάδι (Shkëndijëzat mes errësirës*³⁶⁰, 2017) μέρος του οποίου ο Kasoruhό έγραψε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 όταν ήταν έγκλειστος στη φυλακή του Μπουρρέλι. Είναι ποιήματα, γράφει η Violeta Murati, απόκρυφων σκέψεων, στίχοι λυρικοί της αγάπης, για τον άνθρωπο εν γένει και τους φίλους, «ένα χρονικό της ανησυχίας που βίωσε ο Amik για τους άλλους».

Petraq Xhaçka (1932-2004): Ο Petraq Xhaçka έζησε κατά τη διάρκεια των φοιτητικών του χρόνων στη Σοβιετική Ένωση όπου και ολοκλήρωσε τις πανεπιστημιακές του σπουδές ως μηχανικός μεταλλευμάτων στο Ινστιτούτο Γκούπκιν της Μόσχας. Μετά την επιστροφή του στην Αλβανία, εργάστηκε στη γεωλογική υπηρεσία της χώρας, με εξειδίκευση στην επεξεργασία των αποθεμάτων πετρελαίου, εκδίδοντας, παράλληλα, διάφορα επιστημονικά συγγράμματα στον τομέα των γεωλογικών ερευνών. Δεν κατάφερε, ωστόσο, να αποφύγει το κύμα των γενικευμένων εκκαθαρίσεων στο τέλος της περιόδου του «Μεγάλου Τρόμου» οπότε και συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία του «σαμποτέρ του πετρελαίου», το 1986. Αποφυλακίστηκε λίγους μήνες πριν την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία και μετανάστευσε στις ΗΠΑ όπου ολοκλήρωσε το έργο *Ο γολγοθάς ενός διανοούμενου: αναμνήσεις από την κόλαση της Κρατικής Υπηρεσίας Πετρελαίου (Kalvari i një intelektual : kujtime nga ferri i industrisë së naftës*³⁶¹, 2004). Πέθανε το 2004 στη Βοστώνη των ΗΠΑ³⁶².

Luan Myftiu (1933-2019): Ο Luan Myftiu είναι ένας εκπρόσωπος της λογοτεχνίας των διωκομένων που φωτίζει με τις αφηγήσεις του τις περιπέτειες των παιδιών των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας, το καθεστώς της οποίας τα μεταχειρίστηκε εξίσου απάνθρωπα με τους ενήλικους «εχθρούς». Γεννημένος το 1933 στο Μπεράτι, ο Luan Myftiu τέθηκε από πολύ νωρίς στο κοινωνικό περιθώριο της νέας σοσιαλιστικής πραγματικότητας. Ο πατέρας του πέθανε στις φυλακές του

³⁵⁹ Murati Violeta, “Amik Kasoruhό poet! Një letër e ndaluar dhe dashuritë e tij”, *Koha Jonë/Mapo*, 14/1/2017.

³⁶⁰ Kasoruhό Amik, *Shkëndijëzat mes errësirës*, përr. Meri Lalaj, bot. ISKK, Tiranë 2017.

³⁶¹ Xhaçka Petraq, *Kalvari i një intelektual : kujtime nga ferri i industrisë së naftës, kur Sigurimi i shtetit ndiqte pas si hije naftëtarët*, Tiranë: Vatra, 2004.

³⁶² Βλ. Musta Agim– Memisha Enver, *Antologji e plagëve nën terrorin komunist*, ο.π., σ. 452.

Μπουρρέλι ενώ η μητέρα του δεν μπόρεσε να αντέξει τις αλληπάλληλες βίαιες επιθέσεις του καθεστώτος με αποτέλεσμα να εγκλεισθεί σε κάποιο ψυχιατρικό ίδρυμα όπου και κατέληξε μετά από λίγο καιρό. Μετά το θάνατο της μητέρας τους, τα παιδιά περιήλθαν στη φροντίδα του θείου τους ο οποίος εκτελέστηκε και αυτός από τη SIGURIMI. Τα πέντε παιδιά της οικογένειας που επιβίωσαν από αυτή την οικογενειακή τραγωδία εγκαταλείφθηκαν κυριολεκτικά στους δρόμους· το σπίτι τους κατασχέθηκε προκειμένου να εγκατασταθούν κομματικά στελέχη. Παρά την εξουθενωτική συνεχή δίωξη, ο Luan Myftiu κατάφερε να αποφοιτήσει από κάποιο επαρχιακό παιδαγωγικό ινστιτούτο και να εργαστεί για μια περίοδο ως δάσκαλος. Υπήρξε ένα από τα θύματα των γενικευμένων εκκαθαρίσεων της δεκαετίας του 1970· συνελήφθη το 1975 και καταδικάστηκε σε δεκαετή κάθειρξη, ποινή την οποία εξέτισε στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Στα χρόνια της μετάβασης, συμμετείχε ενεργά στο δημοκρατικό κίνημα ενώ, παράλληλα, επιδόθηκε με ιδιαίτερο ζήλο στο λογοτεχνικό και μεταφραστικό έργο. Μετέφρασε στα αλβανικά τους *Αφορισμούς* του Oscar Wilde και τις *Λευκές Νύχτες* του Ντοστογιέφσκι από το πνεύμα του οποίου επηρεάστηκε βαθύτατα κατά τη συγγραφή του έργου *Υπό τον κομμουνιστικό τρόπο* (*Nën terrorin komunist*³⁶³, 1994).

Στην εν λόγω αυτοβιογραφική αφήγηση, το ύφος της οποίας ενέχει στοιχεία λογοτεχνικής πρόζας και δοκιμιακού λόγου, ο συγγραφέας άλλοτε εστιάζει σε συγκινησιακά φορτισμένες προσωπικές στιγμές του βίου του και άλλοτε επιδίδεται σε μια φιλοσοφική ανάλυση των πιο σκοτεινών πτυχών της χοτζικής δικτατορίας. Ο Arshi Ripa, κεντρική φιγούρα της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, θεώρησε το έργο του Luan Myftiu μία από τις πιο σημαντικές μαρτυρίες που εκδόθηκαν αμέσως μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού και κατέδειξε πρώτος την ισορροπία της αισθητικής και τεκμηριωτικής αξίας του έργου. Παρά την αφηγηματική σύμβαση της τήρησης της χρονολογικής σειράς των γεγονότων, τα κεφάλαια αποκτούν θεματική και νοηματική αυτονομία.

Στο πρώτο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Φαντάσματα», περιγράφονται τα επεισόδια του οικογενειακού δράματος του συγγραφέα με πιο χαρακτηριστικό τη σκηνή της σύλληψης της μητέρας του και την ψυχική της κατάρρευση: «*Γυρνώντας κάποια μέρα μετά το σχολείο, βρήκαμε στο σπίτι έναν αστυνομικό ο οποίος μόλις είχε δέσει με χειροπέδες τη μητέρα μας. Αυτός μας διέταξε, απειλώντας μας, να μην*

³⁶³ Myftiu Luan, *Nën terrorin komunist*, Enti botues, Berat 1994.

τολμήσουμε να την ελευθερώσουμε και μας έδειξε πώς να την ταΐζουμε έτσι αλυσοδεμένη και πώς να την πηγαίνουμε στο μπάνιο. [...] Δεν πέρασαν πολλές μέρες όταν κάποια στιγμή την άρπαξαν από το σπίτι μας και μας διέταξαν να της πάμε κάποιο στρώμα στο αστυνομικό τμήμα όπου την είχαν κλεισμένη στο αποχωρητήριο. Εκεί αυτή προσπάθησε να κρεμαστεί με έναν σπάγκο που ξεϋφανε από το στρώμα αλλά την πρόλαβαν και την ξυλοφόρτωσαν άγρια μέχρι που την έκλεισαν στο ψυχιατρείο όπου και πέθανε ύστερα από χρόνια ολότελα χαμένη». Στο κεφάλαιο «Η κρατική SIGURIMI» αναλύει τις απάνθρωπες μεθόδους εξανδραποδισμού και ταπεινωτικής εξόντωσης των ταξικά έκπτωτων πολιτών από τον επίσημο μηχανισμό καταστολής. Στο κεφάλαιο «Η δίκη» περιγράφει την κωμικοτραγική διάσταση της αβυθομέτρητης υποκρισίας του συστήματος απονομής «λαϊκής» δικαιοσύνης, θέμα στο οποίο θα επανέλθει, αναπτύσσοντάς το αυστηρά λογοτεχνικά, στο διήγημα «Η δίκη του Ντοστογιέφσκι»³⁶⁴, με αφορμή την επιμονή των κατηγορών του συγγραφέα να του προσάψουν, κατά τη δίκη, το έγκλημα της ανάγνωσης του ντοστογιεφσκικού έργου. Στην «Καθημερινή ζωή» ο συγγραφέας μεταφέρει τον αναγνώστη σε μια καθημερινή ημέρα της ζωής του κατάδικου στα αλβανικά γκουλάγκ, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη νουβέλα του Σολζενίτσιν *Μια ημέρα στη ζωή του Ιβάν Ντενίσοβιτς*.

Αναλογιζόμενος την ζωή του κατά τα χρόνια της χοτζικής δικτατορίας, ο συγγραφέας αποφαινεται πως αυτή δεν ήταν παρά «μια άγρια μάχη απόκρουσης της απάνθρωπης θέσης των κομμουνιστών που κατηγορούσαν εμάς τα παιδιά πως είμαστε οι σπόροι μιας έκπτωτης τάξης την οποία η επανάσταση αφάνισε δίκαια από τη σκηνή της ιστορίας, καταποντίζοντάς την στο καλάθι των αχρήστων, και πως η μόνη αξία που θα δικαιολογούσε την ύπαρξή μας εντός μιας ευημερούσας κοινωνίας, όπως αυτής του σοσιαλισμού, ήταν η χρήση μας ως εργασιακών ζώων ικανών να παράγουν υλικά αγαθά υπό αυστηρή επιτήρηση»³⁶⁵.

Leka Toto (1934-2001): Ο Leka Toto, γιος διακεκριμένου εκδότη του μεσοπολέμου, γεννήθηκε το 1931 στα Τίρανα και υπήρξε απόφοιτος της Νομικής Σχολής. Το 1956 συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία της απόπειρας αυτομόλησης στο εξωτερικό και καταδικάστηκε σε δεκαπενταετή κάθειρξη. Αποφυλακίστηκε το 1964, δεν έπαψε, ωστόσο, να διώκεται και να παρακολουθείται στενά από τη SIGURIMI με

³⁶⁴ Ο.π., *Ανθολογία των πλεγών*, Ι, σ. 302.

³⁶⁵ Ο.π., *Nën terrorin komunist*. Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Luan Myftiu αντλώ επίσης από: Kati Fabian, *Antologjia e plagëve*, ο.π., σ. 291 και Bujar Leskaj, ο.π., σ. 421-435.

εντολή της οποίας τοποθετήθηκε εργάτης σε επαρχιακούς αγροτικούς συνεταιρισμούς και σιδηρογυριστής φέροντας το στίγμα του «ταξικού αποβλήτου» μέχρι και την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Κατά την περίοδο εκδημοκρατισμού της χώρας προσχώρησε στο Δημοκρατικό Κόμμα και εξελέγη βουλευτής στην περιφέρεια του Δελβίνου³⁶⁶.

Η νομική του κατάρτιση, οι επιρροές του από τις ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις των Freud και Jung και το εκλεπτυσμένο πνευματικό του υπόβαθρο συνέτειναν καθοριστικά στην υψηλή αφηγηματική επιδεξιότητα μέσω της οποίας, στο αυτοβιογραφικό έργο *Διαβάζοντας τον εαυτό μου (Po lexoj vetëm*³⁶⁷, 2001), κατέθεσε την προσωπική μαρτυρία του εγκλεισμού του στα αλβανικά γκουλάγκ και την εμπειρία της δίωξης που του ασκήθηκε από το χοτζικό καθεστώς για περίπου τέσσερις δεκαετίες. Το έργο περιλαμβάνει είκοσι κείμενα τα οποία, σύμφωνα με τον Bujar Leskaj, είναι δυνατόν να χωριστούν σε τρία μέρη: Το πρώτο περιέχει την αυτοβιογραφική αφήγηση «Διαβάζοντας τον εαυτό μου» όπου ο συγγραφέας, σε πρώτο πρόσωπο, «αποκαλύπτει με τρόπο επώδυνο ρεαλιστικό μια όψη της πραγματικότητας εκείνης της περιόδου η οποία επανέρχεται στη μνήμη»³⁶⁸. Αξίζει να επισημανθεί η επιμονή του αφηγητή να συνδέει τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις και τους διπλωματικούς ελιγμούς του χοτζικού καθεστώτος με την προσωπική του υπόθεση· εν προκειμένω, ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες που συνέβαλαν στη σύλληψή του το 1956, σύμφωνα με την οπτική του συγγραφέα, είναι τα γεγονότα της Ουγγρικής Επανάστασης. Στο δεύτερο μέρος του έργου περιλαμβάνονται διάφορα διηγήματα με θέμα την ζωή στην Κομμουνιστική Αλβανία. Στο τρίτο μέρος, μια σειρά γραπτών με έντονα πολιτικό χαρακτήρα, ο συγγραφέας καταθέτει τον προβληματισμό του και τις αναλύσεις του γύρω από τις μετακομμουνιστικές προοπτικές της χώρας.

Tanush Kaso (1934-): Ο Tanush Kaso γεννήθηκε στα Τίρανα το 1934 και έμεινε ορφανός σε πολύ μικρή ηλικία. Τη δεκαετία του 1950, αφού κατάφερε να καταρτιστεί σε ένα παιδαγωγικό ινστιτούτο, εργάστηκε ως δάσκαλος στην περιφέρεια της αλβανικής πρωτεύουσας και έπειτα στα χωριά της Peshkopi. Το ίδιο διάστημα άρχισε να δημοσιεύει ποιήματα με σαρκαστικό και σκωπτικό χαρακτήρα προκειμένου να

³⁶⁶ Τα βιογραφικά στοιχεία αντλή από την *Ανθολογία των πληγών*, I, ο.π., σ. 384.

³⁶⁷ Toto Leka, *Po lexojvetëm*, Tiranë : Globus R., 2001.

³⁶⁸ Βλ. Leskaj Bujar, *Muzat e qëndresës*, ο.π., σ. 371-380.

θίζει το ζήτημα της κοινωνικής αδικίας. Το 1961, ενόσω υπηρετούσε ως δάσκαλος στην αλβανική επαρχία και παρακολουθούσε δια αλληλογραφίας μαθήματα στο Τμήμα Αλβανικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, συνελήφθη με την κατηγορία της συμμετοχής στην παράνομη ίδρυση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος μαζί με άλλους μετέπειτα διακεκριμένους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, όπως ο Uran Kalakula, ο Pjetër Arbënorî και ο Agim Musta. Όλα τα μέλη της ομάδας καταδικάστηκαν με εξοντωτικές ποινές εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας. Ο ίδιος εξέτισε την ποινή του σε διάφορα αλβανικά γκουλάγκ: στο Λιατς, το στρατόπεδο εργοστασίου τσιμέντου της Φους-Κρούγια και του Ελμπασάν. Μετά την αποφυλάκισή του, εργάστηκε ως χαμηλόμισθος εργάτης ενώ συνέχισε να διώκεται μαζί με τον αδερφό του, τον ζωγράφο Pëllumb Kaso, από τη SIGURIMI μέχρι και την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία³⁶⁹.

Κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, ο Tanush Kaso πρωτοστάτησε στις πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις που έλαβαν χώρα στην κοινότητα των πρώην διωκομένων της χοτζικής δικτατορίας. Έπειτα από σχεδόν τριάντα χρόνια υποχρεωτικής σιωπής, στα μέσα της δεκαετίας του 1990 εκδίδει τις ποιητικές συλλογές *Ο πόλεμός μου (Lufta ime*³⁷⁰, 1994) και *Σαν αστείο (Si me të qeshur*³⁷¹, 1996) οι οποίες διανθίζονται από εικόνες και αναμνήσεις του δύσκολου παρελθόντος. Παράλληλα, δημοσίευσε πληθώρα άρθρων και μελετημάτων με θέμα τις συνθήκες κράτησης των κατάδικων στα αλβανικά γκουλάγκ: ενδεικτική είναι η μελέτη του *Ο γολγοθάς των κομμουνιστικών κάτεργων (Kalvari i burgjeve komuniste*³⁷², 1998).

Havzi Nela (1934-1988): Όπως έχει ήδη επισημανθεί στην εισαγωγή, ο αλβανός ποιητής Havzi Nela είναι ο τελευταίος εκτελεσθείς ποιητής της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια των κομμουνιστικών χρόνων, από την Οκτωβριανή Επανάσταση μέχρι και την πτώση του Τείχους του Βερολίνου. Γεννημένος το 1934 στο χωριό Kollonoz της επαρχίας Κούξι, ο Nela φοίτησε αρχικά σε ένα παιδαγωγικό λύκειο και συνέχισε έπειτα τις σπουδές του σε κάποιο κολέγιο στην πόλη της Σκόδρας από το οποίο, ωστόσο, αποβλήθηκε εξαιτίας των αιρετικών του θέσεων. Κατάφερε, παρόλα αυτά, να εργαστεί ως καθηγητής της λογοτεχνίας μετακινούμενος συνεχώς σε

³⁶⁹ Ο.π., *Ανθολογία των πηλών*, I, σ. 510-516.

³⁷⁰ Tanush Kaso, *Lufta ime : vargje të shkruara në errësirën e kuqe*, Tiranë, 1994 (ιδιωτική έκδοση).

³⁷¹ Tanush Kaso, *Si me të qeshur : vargje satirike*, Tiranë, 1996 (ιδιωτική έκδοση).

³⁷² Tanush Kaso, *Kalvari i burgjeve komuniste : genocidi komunist në Shqipëri*, Tiranë, 1998.

διάφορα ορεινά σχολεία της επαρχίας, μέχρι να καταλήξει στο Torojan. Ο Nela, επιδεικνύοντας δυσερμηνευτο και παράτολμο θάρρος, δεν δίστασε ακόμα και μέσα από το μάθημα της λογοτεχνίας να σταθεί κριτικά απέναντι στο πείραμα του αλβανικού σοσιαλισμού και να αντιταχθεί ευθέως σε διάφορες καθεστωτικές ντιρεκτίβες της εποχής όπως η βεβήλωση των ιερών κειμηλίων και η ευρέως υποχρεωτική κολεκτιβοποίηση. Δεν ήταν διόλου δύσκολο να αντιληφθεί ότι είχε στοχοποιηθεί άμεσα από το μηχανισμό της SIGURIMI η οποία είχε ήδη δρομολογήσει τη σύλληψή του.

Τον Απρίλιο του 1967, αποφασίζει μαζί με τη σύζυγό του, Lavdie, να αυτομολήσει στη Γιουγκοσλαβία. Οι γιουγκοσλαβικές αρχές τους συλλαμβάνουν και τους φυλακίζουν για ένα διάστημα στη φυλακή της Πριζρένης, οπότε και αποφασίζουν να τους ανταλλάξουν με γιουγκοσλάβους κρατούμενους του αλβανικού καθεστώτος. Κατά τον επαναπατρισμό του, ο Havzi Nela συλλαμβάνεται από τη SIGURIMI και καταδικάζεται σε ποινή φυλάκισης δεκαπέντε ετών (η σύζυγός του καταδικάζεται σε ποινή φυλάκισης δέκα ετών). Το 1975, ενώ βρίσκεται έγκλειστος στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά από το χοτζικό καθεστώς και καταδικάζεται σε νέα οκταετή κάθειρξη. Πέρασε από διάφορα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας και φυλακές: Ελμπασάν, Αυλώνα, Σπατς, Μπουρρέλι, Μπαλς, Κιαφ-Μπάρι, ζώντας ως έγκλειστός των αλβανικών γκουλάγκ επί περίπου μία εικοσαετία³⁷³.

Αποφυλακίζεται το Δεκέμβριο του 1986 και μέσα σε λιγότερο από ένα χρόνο εξορίζεται στο χωριό Arrën, γεγονός που τον εξοργίζει και τον ωθεί σε βαθύτατη απελπισία και απόγνωση. Τον Ιούνιο του 1988, όταν κάποια στιγμή απομακρύνεται από τον τόπο της εξορίας, αντιστέκεται σε αιφνιδιαστικό έλεγχο στον οποίο τον υποχρεώνουν ασφαλίτες της SIGURIMI με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να οδηγηθεί σε ανάκριση. Στις 24 Ιουνίου 1988, το επαρχιακό δικαστήριο του Κούξι τον καταδικάζει εις θάνατον. Το Συμβούλιο του Ανωτάτου Δικαστηρίου επικυρώνει την καταδικαστική απόφαση. Το Πρεζίντιουμ της Λαϊκής Βουλής απορρίπτει το αίτημα του ποιητή για δίκαιη εκδίκαση της υπόθεσής του. Έτσι, στις 10 Αυγούστου 1988, ο Havzi Nela θανατώνεται με δημόσιο απαγχονισμό και το άψυχο σώμα του παραμένει στην αγχόνη για μία ολόκληρη μέρα, ως ένα ειδηχθές θέαμα ακραίας τρομοκρατίας

³⁷³ Στοιχεία αντλώ επίσης από: Shahu Rexhep, “Rrëfime të vogla me Havzi Nelën”, *Mapo Letrar*, 14/12/19.

των πολιτών. Η σορός του θα ταφεί σε άγνωστη τοποθεσία και θα ανακαλυφθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1990 κατά τη δημοκρατική διακυβέρνηση της χώρας, το νέο πολιτικό καθεστώς της οποίας θα ανακηρύξει τον ποιητή Havzi Nela «Μάρτυρα της Δημοκρατίας».

Ο Havzi Nela δεν σταμάτησε ποτέ να γράφει κατά τη διάρκεια του εικοσαετούς εγκλεισμού του διασώζοντας από μνήμης, όπως οι περισσότεροι ποιητές των αλβανικών γκουλάγκ, αρκετά ποιήματα της φυλακής. Ως εκ τούτου, μαζί με τη φυσική απώλεια του ποιητή χάθηκε και το μεγαλύτερο μέρος του ποιητικού του έργου. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έφερε στο φως η έρευνα του Petrit Palushi, βασιζόμενος στη μελέτη των μυστικών αρχείων του κράτους και στις μαρτυρίες των συγκρατουμένων του, ο Nela έγραψε ένα μυθιστόρημα στο Μπουρρέλι το οποίο, ωστόσο, δεν κατάφερε να βγάλει από τη φυλακή κατά τη μεταγωγή του. Το 2008 εκδόθηκε το σύνολο των διασωθέντων ποιημάτων του στα οποία αποτυπώνεται ο διακαής πόθος της ελευθερίας, η ψυχική ασφυξία και η απόγνωση του έγκλειστου ποιητή, η παρατεταμένη διάρκεια του σκοταδιού, ο ανθρώπινος πόνος και ένα επίμονο έμμετρο σκώμμα κατά του τυράννου Ενβέρ Χότζα. Αν και φαντάζει απίθανη η αναγνωστική επαφή του Nela με το ποιητικό έργο του μεγάλου ρώσου ποιητή των σοβιετικών γκουλάγκ Όσιπ Μάτελσονταμ, είναι άξιο παρατήρησης το γεγονός ότι υπάρχουν δύο ποιήματά του πρώτου που παραπέμπουν σε αντίστοιχα ποιήματα του δεύτερου· πρόκειται για το ομότιτλο ποίημα «Εικοστός αιώνας» και το ομόθεμο «Ο τύραννός μας»³⁷⁴ με σαφείς σημασιολογικές αναφορές στο ποίημα «Ο βουνίσσιος του Κρεμλίνου»³⁷⁵. Ο Havzi Nela τιμήθηκε μετά θάνατον με το Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας του έτους 2018 για το σύνολο του εκδοθέντος ποιητικού του έργου³⁷⁶. Ποιήματα του Havzi Nela έχουν μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα³⁷⁷.

³⁷⁴ Nela Havzi, *Poezi të zgjedhura*, Petrit Palushi (përzgjedh. dhe përg.), Tiranë : Ombra GVG, 2008.

³⁷⁵ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Havzi Nela αντλώ από: 1) Palushi Petrit, *Kryqëzimi i Havzi Nelës*, bot. OMBRA GVG, Tiranë 2008, 2) Petrit Palushi, “Havzi Nela, dy vjet larg lirisë”, *Gazeta Shekulli*, 10/08/2007, 3) Shefqet Hoxha, “Poezia politike e Havzi Nelës, poetit të varur në litar nga diktatura komuniste”, *VOAL*, 24/02/2017, 4) Reshat Kripa, “A vriten poetët? : [vrasja e autorit Havzi Nela]”, *Rilindja Demokratike*. - Nr. 6312, 18 8, 2012, f. 12.

³⁷⁶ Havzi Nela, *Shtatefletore*, përg. Rexhep Shahu, Shtëpia Botuese: Klubi i poezisë, Tiranë 2018.

³⁷⁷ Βλ. Teuta Mema, “A Heinous Crime”, *EVIDENTIA*, December 12, 2008.

Maks Velo (1935-2020): Αρχιτέκτονας, ζωγράφος, ποιητής, πεζογράφος, δοκιμιογράφος και πολιτικός ακτιβιστής, ο Maks Velo συγκαταλέγεται αναμφίβολα στους πιο ποιοτικούς συγγραφείς της λογοτεχνίας των διωκομένων του πρώην Ανατολικού Μπλοκ. Έχει καταφέρει, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, να ανακαλύψει και να αποδώσει με ηχηρές λεπτομέρειες τη δυσπερίγραπτη υποβλητικότητα της αισθητικής των αλβανικών γκουλάγκ. Γεννήθηκε το 1935 στο Παρίσι σε μια εύπορη οικογένεια αλβανών ορθοδόξων βλάχικης καταγωγής – ο πατέρας του εργαζόταν ως οφθαλμίατρος και ήταν απόφοιτος της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων. Έζησε όμως το μεγαλύτερο μέρος των παιδικών του χρόνων στην Κορυτσά, μετά τον επαναπατρισμό της οικογένειάς του, λίγο πριν την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σε πολύ νεαρή ηλικία άρχισε να καλλιεργεί την κλίση του στη ζωγραφική εμπνεόμενος από αρχέγονα λαϊκά μοτίβα της υπαίθρου και τις βυζαντινές αγιογραφίες της περιοχής.

Το 1957 αποφοίτησε από το Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου των Τιράνων, ενώ αργότερα εξειδικεύτηκε και στην Αρχιτεκτονική. Μέχρι τη δεκαετία του 1970 σχεδίασε πληθώρα δημόσιων κτηρίων συμμετέχοντας στο επιτελείο του πολεοδομικού σχεδιασμού της αλβανικής πρωτεύουσας. Παράλληλα, συνέχιζε να ζωγραφίζει εστιάζοντας στην εικαστική απόδοση σκηνών της αλβανικής λαϊκής κουλτούρας, έργα για τα οποία έγινε δεκτός στην Ένωση Συγγραφέων και Καλλιτεχνών της Κομμουνιστικής Αλβανίας. Το διάστημα 1970-1973 κατέλαβε θέση λέκτορα στο Ινστιτούτο Καλών Τεχνών των Τιράνων στο γνωστικό αντικείμενο της Προοπτικής. Την ίδια περίοδο αναπτύσσει στενή και ειλικρινή φιλία με τον συνομήλικό του και ήδη παγκοσμίως καταξιωμένο συγγραφέα Ισμαήλ Κανταρέ. Ο Velo είχε, μάλιστα, την αρχιτεκτονική και μηχανική επίβλεψη της κατασκευής της οικίας του Κανταρέ. Είναι γνωστό ότι η περίοδος του «μεγάλου χοτζικού τρόμου» των δεκαετιών 1970-1980 ξεκινά με τη δίωξη των προβληματικών για το καθεστώς λογοτεχνών και καλλιτεχνών. Στο πρώτο κύμα των εκκαθαρίσεων συμπεριλήφθηκε και το όνομα του Maks Velo ο οποίος, το 1973, κατηγορήθηκε για το ασύμπτωτο του λογοτεχνικού και εικαστικού του έργου με την τεχνοτροπία και τη θεματολογία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Παρόμοια κριτική του ασκήθηκε, λίγο αργότερα, και για τα αρχιτεκτονικά του σχέδια τα οποία θεωρήθηκε ότι αντανάκλυσαν μοντερνιστικές δυτικοευρωπαϊκές τάσεις.

Ο Maks Velo συνελήφθη, τελικά, το 1978 με αφορμή κάποιο παστέλ που προορίζονταν για γαμήλιο δώρο, αφού πρώτα τον κατέδωσε η ίδια του η γυναίκα η

οποία είχε επιστρατευθεί από τη SIGURIMI γι' αυτόν τον σκοπό. Έπειτα από εξάμηνη ανακριτική διαδικασία, οδηγήθηκε σε δημόσια δίκη, μοναδική στην ιστορία του χοτζικού ολοκληρωτισμού, κατά την οποία οι εισαγγελικές αρχές εξαπέλυσαν ένα κατηγορητήριο-μανιφέστο κατά του μοντερνισμού και των εκπροσώπων του στην ευρωπαϊκή ζωγραφική. Μεταξύ άλλων, ο Maks Velo, ο μοναδικός ζωγράφος εκείνης της περιόδου που ενέτασσε στα εικαστικά του μοτίβα γυμνές αναπαραστάσεις του γυναικείου σώματος, κρίθηκε ένοχος για «κοινωνικό και πολιτισμικό εκφυλισμό», για αθέτηση των κανόνων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και επιλήψιμες επιρροές από τον Βαν Γκογκ, τον Πικάσο, τον Μοντιλιάνι, τον Μπρακ, τον Ματίς και τον Καντίνσκι. Ανάμεσα στους μάρτυρες κατηγορίας ήταν πολλοί γνωστοί ζωγράφοι και λογοτέχνες της εποχής. Καταδικάστηκε, εν μέσω επευφημιών και χειροκροτημάτων, σε ποινή φυλάκισης δέκα ετών, ενώ το σύνολο του εικαστικού του έργου, διακόσια σαράντα οχτώ έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, κατασχέθηκαν από τη SIGURIMI. Σύμφωνα με τον Κανταρέ, πηγή αυτού του αδικαιολόγητου μίσους των ομοτέχνων του Velo εναντίον του υπήρξε η διαμόρφωση ενός αισθητικού κανόνα εκτός του επιβεβλημένου σοσιαλιστικού υποδείγματος, γεγονός το οποίο εκλαμβάνονταν από εκείνους ως «αφόρητη πρόκληση».

Στο ίδιο κύμα εκκαθαρίσεων κατά των εκπροσώπων της τέχνης συμπεριελήφθησαν ακόμη οι ζωγράφοι Ali Oseku και Edison Gjergo, από το στενό φιλικό κύκλο του Velo, οι οποίοι καταδικάστηκαν επίσης για την αισθητική και θεματική τους απόκλιση από τον κανόνα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η δίωξη των τριών αυτών καλλιτεχνών³⁷⁸ αποτελεί το θεματικό πυρήνα της πλοκής του μυθιστορήματος *Το έπος των άστρων του πρωινού (Epika e yjeve të mëngjesit*³⁷⁹, 2016) του Rudi Erebara το οποίο απέσπασε το Βραβείο Λογοτεχνίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (European Union Prize for Literature) για το 2017.

Ο Μαξ Βέλιο ομολογεί ότι του έχει ζητηθεί να μεταφράσει σε πολλές γλώσσες τη γνωμοδοτική κριτική που συνέταξαν εναντίον του οι εκπρόσωποι του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και τα πρακτικά της δίκης με την καταδικαστική απόφαση. Και αυτό διότι, όπως συμπεραίνει ο ίδιος, είναι εξαιρετικά δύσκολο να γίνει

³⁷⁸ Βλέπε αναλυτικά για το νέο κύμα διώξεων κατά των εκπροσώπων της τέχνης από το χοτζικό καθεστώς τη δεκαετία του 1970 στο Satka Fjoralba, “Albanian alternative artists vs. official art under communism”, *History of Communism in Europe: Avatars of Intellectuals under Communism*, ZETA - vol. 2 / 2011, pp. 73-94.

³⁷⁹ Erebara Rudi, *Epika e yjeve të mëngjesit*, Ombra GVG, Tiranë 2016.

αντιληπτό στον δυτικό κόσμο ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1970, σε μια ευρωπαϊκή χώρα, άνθρωποι συλλαμβάνονταν και καταδικάζονταν επειδή χάριζαν ως γαμήλιο δώρο κάποιο παστέλ, ή ζωγράφιζαν τσιγγάνες, και κατηγορούνταν ότι δέχονταν επιρροές από τον Πικάσο και τον Βαν Γκογκ.

Ο Maks Velo εξέτισε συνολικά οχτώ χρόνια εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, αρχικά ως εργάτης μεταλλωρύχος και έπειτα ως σχεδιαστής έργων υποδομής και συντήρησης του στρατοπέδου· ήταν αυτός που σχεδίασε αρχιτεκτονικά και έφερε εις πέρας την κατασκευή του δεύτερου πύργου εγκλεισμού του Σπατς στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν ο αριθμός των κατάδικων είχε πλέον υπερδιπλασιαστεί. Τρεις μέρες πριν αποφυλακιστεί, του προτάθηκε από ασφαλίτες της SIGURUMI να υπογράψει δήλωση συνεργασίας με το καθεστώς δελεάζοντάς τον με κοινωνική, επαγγελματική αλλά και καλλιτεχνική αποκατάσταση. Ήταν η έβδομη φορά που ο Maks Velo αρνήθηκε τη συνεργασία. Ένεκα τούτου, αμέσως μετά την αποφυλάκισή του, τον Ιανουάριο του 1986, τοποθετήθηκε χαμηλόμισθός εργάτης στα περίχωρα των Τιράνων μέχρι και την κατάρρευση του κομμουνισμού, ζώντας σε συνθήκες ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης. Ακόμα και σε τυχαίες συναντήσεις, οι εκπρόσωποι της χοτζικής καλλιτεχνικής νομενκλατούρας, πρώην συνδαιτυμόνες του Velo, αρνήθηκαν να του απευθύνουν τον λόγο· μόνη εξαίρεση αποτέλεσε ο Κανταρέ ο οποίος τον εναγκαλίσθηκε δημόσια.

Αμέσως μετά την πτώση της χοτζικής τυραννίας, ο Maks Velo έσπευσε να αιτηθεί την επιστροφή των διακοσίων σαράντα οχτώ έργων που του είχε κατασχεσει η SIGURIMI. Εκεί ενημερώθηκε πως τα έργα του είχαν καεί στους κλιβάνους των υπογείων της Ασφάλειας του Κράτους με κομματική εντολή. Διασώθηκαν ελάχιστα τα οποία είχαν κλαπεί από αποθηκάριους των κρατικών αρχείων. Σύμφωνα με τον ίδιο αυτή υπήρξε η μεγαλύτερη απογοήτευση που βίωσε στη ζωή του, ακόμα μεγαλύτερη και από τον ίδιο τον εγκλεισμό.

Γρήγορα όμως ανέκτησε τις ψυχικές του δυνάμεις και επιδόθηκε σε μια πυρετώδη δημιουργική παραγωγή φιλοτεχνώντας σειρά αναπαραστάσεων μοτίβων των αλβανικών γκουλάγκ και του χοτζικού ολοκληρωτισμού. Ο Velo στρέφεται επανειλημμένα σε μια βίαιη αλλά λιτή μονοχρωματική απόδοση του καθημαγμένου σώματος του κατάδικου, που απεικονίζεται σαν αταβιστικό ανθρωποειδές, προβάλλοντας τη μηχανοποίηση και τον εξανδραποδισμό του από τα κατασταλτικά

γρανάζια του καθεστώτος τα οποία ενίοτε προσωποποιεί. Ενδεικτικό της ποιότητας των μονοχρωματικών αναπαραστάσεων του «Κύκλου της φυλακής» είναι το γεγονός ότι τα έργα αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως εξώφυλλο και εικονογραφικό πλαίσιο στη μνημειώδη μελέτη του Harold B. Segel για την ανατολικοευρωπαϊκή λογοτεχνία των διωκομένων, *Walls Behind the Curtain: East European Prison Literature, 1945–1990*.

Το 1992, έπειτα από πρόσκληση του Υπουργείου Πολιτισμού και του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας, εγκαθίσταται για ένα διάστημα στο Παρίσι, την πόλη στην οποία είχε γεννηθεί. Πάνω από πενήντα ατομικές εικαστικές του εκθέσεις έχουν οργανωθεί και φιλοξενηθεί σε μουσεία και γκαλερί των ΗΠΑ και της Ευρώπης. Παράλληλα, έλαβε αντίστοιχες προσκλήσεις από διάφορα πανεπιστημιακά ιδρύματα του εξωτερικού (Faculty of Arts in Minneapolis, Cornell University of New York, Sapienza Università di Roma, κ.α.) για μία σειρά διαλέξεων με θέμα την εμπειρία της διωκόμενης τέχνης και του ολοκληρωτισμού³⁸⁰.

«Ο άνθρωπος έχει πάντα αυτή την ανεξήγητη ικανότητα να μετουσιώνει το ζόφο της βασάνου σε υψηλή τέχνη»: αυτός ο αισιόδοξος αφορισμός του Maks Velo συνέδραμε τον ίδιο στην εικαστική αλλά και λογοτεχνική απόδοση της ιδιαίτερης αισθητικής των αλβανικών γκουλάγκ. Το 2008 εξέδωσε τη μοναδική ποιητική συλλογή του υπό τον τίτλο *100 Ποιήματα (100 poezi³⁸¹)* που περιλαμβάνει ποιήματα διαφορετικών ποιητικών τεχντροπιών, κατά βάση αφηγηματικών, από διαφορετικές περιόδους της ζωής του. Ο κριτικός Josif Papagjoni αναδεικνύει την σχεδόν κινηματογραφική «υπερφορτωμένη σαφήνεια»³⁸² των στίχων της συλλογής που υφαίνουν ένα διττό μεταφορικό λόγο εντός και δια του οποίου το ποιητικό υποκείμενο καταβυθίζεται στο αναπόδραστο της πιο σκοτεινής απόγνωσης και

³⁸⁰ Τα βιογραφικά στοιχεία αντλώ από: 1) Maks Velo – Blendi Fevziu (interv.), “Rrëfimi i Maks Velos”, *Panorama*, Jul 17, 18, 19, 2013, 2) Velo Maks - Alma Mile (interv.), “Nudot nje nga arsytet pse me denuan”, *Panorama*, 19/01/2011, 3) Maks Velo - Elsa Demo (interv.), “Pastaj jemi burracakë”, *Shekulli*, 13/10/2007, 4) Maks Velo - Ilda Lumani (interv.) “Enver Hoxha ishte një përbindësh” *Bulevard VIP*, 28/3/2009, 5) Maks Velo – Ben Andoni (interv.), “Enver Hoxha, as nuk ia kishte idenë artit modern, bëri shumë dëme!”, *Tema*, 16/4/2017, 6) Maks Velo - Alda Bardhyli (interv.), “Enver Hoxha e pati të lehtë të krijonte mitin e tij, e ndihmuan shumë shkrimtarët dhe artistët...”, *Mapo*, 28/7/2018, 3) Katie Engelhart, “Communist-era secret police files reopen old wounds in Albania”, *NBC News*, Jul.23.2018.

³⁸¹ Velo Maks, *100 poezi*, bot. Toena, Tiranë 2008.

³⁸² Josif Papagjoni, “Maks, një shpirt i lirë”, *Shekulli*. - Nr. 2376, 13 gusht, 2008, f. 20.

άλλοτε αναδύεται στο φωταυγές μιας οπτιμιστικής παρόρμησης βαθιά φιλοσοφικής και ανθρωπιστικής. Αυτά τα εκατό ποιήματα, υποστηρίζει ο Krenar Zejno, γεννήθηκαν μέσα στο Σπατς από την ανάγκη του Maks Velo να αφήσει μια πολιτισμική παρακαταθήκη ενάντια στην αταβιστική ακηδία της φυλακής³⁸³.

Στην πολυσχιδή και εκφραστικά ετερόκλητη εργογραφία του, την οποία ο Κανταρέ τοποθετεί στην πρώτη γραμμή του ευρωπαϊκού καλλιτεχνικού στερεώματος, συγκαταλέγεται και το αυτοβιογραφικό μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια* (*Kohë antishenjë*³⁸⁴, 2000), ένα από τα αριστουργήματα της ανατολικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας των διωκομένων που θα εκδοθεί παράλληλα και στη Γαλλία, με σιωπηρές τροποποιήσεις³⁸⁵, υπό τον τίτλο *Το εμπόριο των ημερών* (*Le Commerce des Jours*³⁸⁶, 2000). Το μυθιστόρημα, το οποίο προλογίζει ο Ισμαήλ Κανταρέ, χωρίζεται σε τρία μέρη, θεματικά διευθετημένα στον άξονα του χρόνου. Στο πρώτο φωτίζονται τα γεγονότα της περιόδου που προηγείται του πολιτικού, καλλιτεχνικού και κοινωνικού του εξοστρακισμού. Σημειωτέον ότι ακόμα και ο πρόλογος του Κανταρέ συνδράμει την ολόπλευρη αφηγηματική ανάδυση των γεγονότων αυτών, των οποίων υπήρξε και ο ίδιος πρωταγωνιστής.

Στο δεύτερο μέρος παρατίθενται σύντομες αφηγήσεις από την περίοδο της εξάμηνης ανακριτικής διαδικασίας, άλλοτε εστιάζοντας στη χρονική γραμμικότητα της δίωξης και άλλοτε η αφήγηση εκχειλίζεται σε περιγραφικό λυρισμό του αδιανόητου. Το τελευταίο μέρος καλύπτει την οκταετία του εγκλεισμού και της καταναγκαστικής εργασίας στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Σύμφωνα με τον Yzedin Hima, το αισθητικό απόθεμα του κατάδικου Velo λειτουργεί καταλυτικά στην καλλιτεχνική αλλά και φιλοσοφική απόδοση λεπτομερειών της φυλακής που ειδάλλως θα ήταν καταδικασμένες να μείνουν στην αφηγηματική αφάνεια· παρατηρητική ιδιαιτερότητα την οποία ο Hima αποκαλεί «αισθητισμό της αβύσσου»³⁸⁷. Ύστατη επιδίωξη του Βέλιο μέσα στη φυλακή είναι η ηθική και η αισθητική –παρά η σωματική– του επιβίωση και αυτό είναι που τον καθιστά αχώρητο

³⁸³ Krenar Zejno, “Poezia s'vlen sa vaji i poetit: Mbi librin "100 poezi" dhe centurioni i betejës së Velos”, *Shekulli*, 14/1/2008.

³⁸⁴ Velo Maks, *Kohë antishenjë*, prol. Ismail Kadare, bot. Onufri, Tiranë 2000.

³⁸⁵ Kovacs Laurand, “Maks Velo raconte l'innocence condamnée et enfermée”, *La Croix*, 31/08/1998.

³⁸⁶ Maks Velo, *Le Commerce des Jours*. : Nouvelles albanaises, Preface Ismail Kadare, Editeur : Lampsaque, Paris 2000.

³⁸⁷ Hima Yzedin, “Maks Velo dhe estetizimi i ferrit”, *Mapo*, 02/06/2018.

στη συνείδηση του κακού: «Ένα από τα θέματα που επανέρχονται αδιάλειπτα στα μονοπάτια του στοχασμού μου είναι οι άγιοι. Διαβάζω τους βίους όλων εκείνων που καταλήγουν στα πιο δυσπερίγραπτα βασανιστήρια, με τεμαχισμό των μελών, αποκεφαλισμούς, κάψιμο στη φωτιά, το νιώθω πως ετούτες οι μορφές είναι οι κυρίαρχες προσωποποιήσεις του Καλού. [...] Στα χρόνια της δικτατορίας, τους αναζητούσα κρυφά στις εικόνες, τις βυζαντινές νωπογραφίες, στις άυλες φιγούρες του Ελ Γκρέκο, στα πρόσωπα των μυθιστορημάτων του Ντοστογιέφσκι, στα βιβλικά μαρτυρολόγια. Και τους βρήκα αναπάντεχα εκεί που ελάχιστα το περίμενα, μέσα στα κάτεργα».

Και τα τρία μέρη επιτέμνονται από μια παλινδρομική κίνηση της αφήγησης από το παρόν της δίωξης στο παρελθόν της αθωότητας των παιδικών χρόνων του αυτοβιογραφούμενου, κίνηση η οποία διανθίζεται με περιγραφικές συναρθρώσεις μιας εξωτραυματικής εικονοκλασίας. Τα χρώματα των φθαρμένων ρούχων των κατάδικων και το παιχνίδισμα των σκιών στα έγκατα του ορυχείου, οι μυρωδιές της «ιδιωτικής κουζίνας» και της αποθήκης της φυλακής, η αρχιτεκτονική και η χωροταξία του περιτειχισμένου κάτεργου, η παράξενη μουσική του υπερχειλισμένου νερόλακκου που φτάνει μέχρι τους κοιτώνες εγκλεισμού αποτελούν στοιχεία δια των οποίων η αφήγηση ευεργετείται από μια αισθητική επινοητικότητα που μετατρέπει το λόγο σε ομιλούσα ζωγραφική. Το δεύτερο και το τρίτο μέρος από το *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια* θα εκδοθούν δέκα χρόνια αργότερα ως δύο αυτοτελή μη μυθοπλαστικά μυθιστορήματα αυτοβιογραφικά εμπλουτισμένα με νέες αναμνήσεις της ανάκρισης και της φυλακής³⁸⁸. Τα έργα φέρουν αντίστοιχα τους τίτλους: *Η ανάκριση* (*Hetimi*³⁸⁹, 2010) και *Σπατς* (*Spaçi*³⁹⁰, 2010).

Το μυθιστόρημα κλείνει με την επίσκεψη του αφηγητή στο νησί της Πάρου εκπληρώνοντας την ριζωμένη σε αισθητικά κίνητρα επιθυμία να αντικρίσει από κοντά τα πανάρχαια λατομεία και το παριανό μάρμαρο με το οποίο οι Αθηναίοι έκτισαν έναν από τους πιο λαμπρούς πολιτισμούς της ανθρωπότητας: «Για να γνωρίσεις τους πολιτισμούς, παρατήρησε τα λατομεία. Λατομεία πανάρχαια, λατομεία εγκαταλελειμμένα. Εκεί μένει μετέωρος ένας τιτάνιος μόχθος, μια εργασία υπαρκτή και

³⁸⁸ Demo Elsa, "Proza e shkurtër e burgut, Velo e paraqet në dy vëllime: Hetimi, Spaçi", *Shekulli*. - Nr. 3172, 9 dhjetor, 2010, f. 19.

³⁸⁹ Velo Maks, *Hetimi*, bot. 55, Tiranë 2010.

³⁹⁰ Velo Maks, *Spaçi*, bot. 55, Tiranë 2010.

συνάμα απούσα. Εκεί είναι το μέτωπο ενός χειροπιαστού πολέμου με τη φύση. Εκεί ο άνθρωπος έγινε κύκλωπας. [...] Είχα διαβάσει γι' αυτό το λατομείο απ' όταν ήμουν παιδί. Το εξαιρετικό μάρμαρο που χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι προέρχονταν από την Πάρο. Αυτό που με παραξένεψε ήταν ότι το λατομείο βρίσκονταν στην κορυφή του βουνού. Μου φάνηκε πως οι άνθρωποι έπαιρναν το μάρμαρο κατευθείαν από τον ουρανό. Από εκεί μπορούσες να δεις ολόκληρο το νησί, πρόβαλλε μπροστά μας το Αιγαίο, η τροφός των πολιτισμών. Και οι πολιτισμοί έχουν γεννηθεί από τα λατομεία». Μερικά κεφάλαια από το τρίτο μέρος του έργου έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά από τον Harold B. Segel και συμπεριλαμβάνονται στην ανθολογία *Walls Behind the Curtain: East European Prison Literature, 1945–1990*³⁹¹. Αποσπάσματα έχουν μεταφραστεί επίσης στα ισπανικά³⁹² και τα ελληνικά³⁹³.

Η *Λέσχη Καραβαστά* (*Klubi Karavasta*³⁹⁴, 2016) αποτελεί, τρόπον τινά, τη μυθοπλαστική συνέχεια των αφηγήσεων του συγγραφέα που θεματοποιούν την προσωπική του δίωξη από το κομμουνιστικό καθεστώς. Η πλοκή εκτυλίσσεται κατά το χρονικό διάστημα 1992-2002, την πρώτη μετακομμουνιστική δεκαετία την οποία ο Velo χαρακτηρίζει ως την πιο κρίσιμη περίοδο της Αλβανίας στη σύγχρονη ιστορία της. Μια κοινότητα εξόριστων του προηγούμενου καθεστώτος, που υποχρεώθηκαν να στήσουν τις ζωές τους σε μια αγροτική φάρμα στα όρια του αποξηραμένου έλους του Καραβαστά, μπορεί να απαλλάχτηκαν από την χοτζική τυραννία, «δεν απαλλάχτηκαν όμως από την τυραννία της λάσπης». Την παράξενη αυτή κοινότητα, μια παραλλαγή του μικρού μαρκεσιανού Μακόντο ενός έκπτωτου σοσιαλισμού, δίχως θρύλους, δίχως ακόμη και νεκροταφείο, στοιχειώνει η αυτοκτονία ενός νεαρού απaráμιλλα όμορφου κοριτσιού κάπου στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μοιάζει να είναι αυτή η υποβαλλόμενη αιτία που καθιλώνει ανεργάτιστο το πεπρωμένο των ανθρώπων στη δίνη των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων του μετακομμουνισμού. Με τη *Λέσχη Καραβαστά* ο Maks Velo σχηματοποιεί την ιδέα πως τα ερέβη της ιστορίας διαχέονται από τη μια ιστορική περίοδο στην επόμενη σαν γενετικά κληροδοτούμενα νοσήματα γι' αυτό και στα πρώτα χρόνια της δημοκρατικής μετάβασης αναδύθηκαν απότομα στην επιφάνεια κοινωνικές παθογένειες που η Αλβανία κληρονόμησε τόσο από την

³⁹¹ Ο.π., Segel, σ. 27-49.

³⁹² Lázaro-Tinaut Albert, “La inhumana pero lúcida experiencia de Maks Velo bajo la tiranía estalinista en Albania”, *Impedimenta*, 28/12/2011.

³⁹³ Βέλιο Μαξ, «Τρία μικρά κείμενα», μεταφρ. Αχιλλέας Σύρμος, Φρέαρ, 8/5/2020.

³⁹⁴ Velo Maks, *Klubi Karavasta*, bot. MAPO, Tiranë 2016.

κομμουνιστική όσο και από την οθωμανική περίοδο³⁹⁵. Ο Maks Velo πέθανε στα Τίρανα το Μάιο του 2020³⁹⁶.

Gëzim Çela (1935-): Ο Gëzim Çela γεννήθηκε το 1935 στη Λιούσνια. Στην παιδική του ηλικία, ο πατέρας του αυτομόλησε στο εξωτερικό με αποτέλεσμα ο ίδιος να τεθεί σε καθεστώς αυστηρής καθεστωτικής επιτήρησης για τα επόμενα χρόνια. Κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας, το 1957, συλλαμβάνεται από τη SIGURIMI με την κατηγορία της απόπειρας λιποταξίας και καταδικάζεται σε δεκαπενταετή κάθειρξη την οποία εκτίει ολόκληρη σε διάφορα γκουλάγκ, όπως το στρατόπεδο κατασκευής αεροδρομίου του Ρίνας και το στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου επεξεργασίας χαλκού του Ρουμπίκ. Ένα χρόνο μετά την αποφυλάκισή του, ενώ βρίσκεται εξόριστος, συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά από τη SIGURIMI, αυτή τη φορά με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας και καταδικάζεται σε νέα οκταετή φυλάκιση. Υπήρξε ένας από τους πρωταγωνιστές της Ρεβόλτας (εξέγερσης) του στρατοπέδου-ορυχείου του Σπατς το Μάιο του 1973, η οποία καταπνίγηκε στο αίμα από το χοτζικό καθεστώς. Αποφυλακίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1980 έχοντας εκτίσει συνολικά είκοσι δύο έτη εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας, εμπειρία την οποία, μετά την πτώση του καθεστώτος, αφηγείται στη λογοτεχνική του αυτοβιογραφία *Μητρός οίμωγή (Klithma e një nëne*³⁹⁷, 2003). Συνέγραψε επίσης μια σειρά σύντομων αφηγήσεων υπό τον τίτλο *Από τη φυλακή του Σπατς στον τάφο του Κέννεντυ (Nga burgu i Spaçit te varri i Kennedy-t*³⁹⁸, 2010) εστιάζοντας στη διαχείριση της δύσκολης μνήμης του παρελθόντος και στις παραμορφωτικές ροπές της μετακομμουνιστικής περιόδου.

Pjetër Arbnori (1935-2006): Ο Pjetër Arbnori, μεταξύ των εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ, είναι εκείνος που διαδραμάτισε τον πιο σημαντικό ρόλο στην πολιτική σκηνή των πρώτων μετακομμουνιστικών χρόνων καθότι εξελέγη πρώτος Πρόεδρος της Βουλής με το Δημοκρατικό Κόμμα για το διάστημα 1992-1997. Γεννήθηκε στο Δυρράχιο το 1935 και το πραγματικό του όνομα

³⁹⁵ Suadela Balliu, “Klubi Karavasta, sëmundjet e Shqipërisë në tri kohë”, *Mapo*, 12/11/2016.

³⁹⁶ Σύρμος Αχιλλέας, «Maks Velo: Ο άνθρωπος που κατέγραψε την αισθητική των αλβανικών γκουλάγκ», *LiFO*, 12/5/2020.

³⁹⁷ Çela Gëzim, *Klithma e një nëne*, bot. Globus, Tiranë 2003.

³⁹⁸ Çela Gëzim, *Nga burgu i Spaçit te varri i Kennedy-t dhe muri i Berlinit : tregime të jetuara dhe shqetësimete tranzicionit*, Durrës : DDS, 2010.

ήταν Filip Toma το οποίο αναγκάστηκε να αλλάξει λόγω του αντικαθεστωτικού οικογενειακού του βιογραφικού· ο πατέρας του είχε εκτελεστεί από τους παρτιζάνους. Κατάφερε, κατ' αυτόν τον τρόπο, να εγγραφεί στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου των Τιράνων και να εργαστεί έπειτα ως καθηγητής σε διάφορα σχολεία της επαρχίας. Ήταν αυτός που κατάρτισε το καταστατικό πρόγραμμα του παρανόμως ιδρυθέντος Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, ενέργεια για την οποία συνελήφθη, μαζί με τους Agim Musta, Uran Kalakulla, Riza Kuçi, Zeqir Koçi και Tanush Kaso, το 1961. Αρχικά καταδικάστηκε εις θάνατον αλλά η ποινή του μετατράπηκε σε εικοσιπενταετή κάθειρξη. Ο Arbnoçi μπήκε φυλακή στην ηλικία των είκοσι έξι ετών και αποφυλακίστηκε στα πενήντα τέσσερα καθότι, μόλις εξέτισε την αρχική ποινή, καταδικάστηκε εκ νέου σε δεκαετή κάθειρξη εξαιτίας των πολυσέλιδων χειρογράφων του που εντοπίστηκαν από τη SIGURIMI.

Εκτιμάται ότι χιλιάδες σελίδες χειρογράφων που συνεγράφησαν από τους εγκλείστους στα αλβανικά γκουλάγκ κατασχέθηκαν και εξαφανίστηκαν από τη SIGURIMI καθ' όλη τη διάρκεια του χοτζικού καθεστώτος. Ο Pjeter Arbnoçi αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές εξαιρέσεις αυτού του δυσσίωνου κανόνα καθόσον κατάφερε να διασώσει το μεγαλύτερο μέρος των χειρογράφων του τα οποία εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1990. Η εργογραφία του περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τη σύντομη νουβέλα *Η κάθοδος των Βίκινγκς* (*Kur dynden vikinget*, 1992), τα μυθιστορήματα *Τα ερέβη του Μεσαίωνα* (*Muguajt e Mesjetës*, 1993), *Το λευκό και το μαύρο* (*E bardha dhe e zeza*, 1996), *Η δίνη* (*Vorbulla*, 1997), *Το μισοχτισμένο σπίτι* (*Shtëpia e mbetur përgjysmë*) και τη συλλογή αυτοβιογραφικών αφηγήσεων *Νεομάρτυρες: 10300 μέρες στα κομμουνιστικά κάτεργα* (*Martirët e rinj në Shqipëri. 10300 ditë e net në burgjet komuniste*, 2004).

Η νουβέλα *Η κάθοδος των Βίκινγκς*³⁹⁹ ολοκληρώθηκε το Σεπτέμβριο του 1977 στις φυλακές του Μπουρρέλι γι αυτό και το έργο φέρει τον υπότιτλο «Μήνυμα από τις φυλακές του Μπουρρέλι», χαρακτηρισμός που υποδεικνύει παράλληλα στον αναγνώστη την αλληγορική διάσταση του έργου. Ο αφηγητής της *Καθόδου* επιχειρεί μια μακάβρια περιήγηση στα άδυτα του ναζιστικού ολοκληρωτισμού αναδεικνύοντας τις δαιμονικές πτυχές των κινήτρων των ανθρώπων-μηχανών που τον υπηρετούν. Όπως καθίσταται προφανές, σύμφωνα με τον Shefki Hysa, η σημασία αυτού του αλληγορικού μηνύματος υπερβαίνει ακόμα και την υπονοούμενη ομοιότητα ανάμεσα

³⁹⁹ Arbnoçi Pjetër, *Kur dynden vikinget*, bot. “Xhelal Xhaferi”, Tiranë 1992.

στο ναζιστικό και το χοτζικό ολοκληρωτισμό καθώς το έργο συνθέτει μια διαχρονική μαρτυρία που καταγγέλλει την εν γένει απειλή της ανθρωπότητας από τις άγνωστες και ανεξέλεγκτες δυνάμεις του ερέβους⁴⁰⁰.

Η ρεαλιστική απεικόνιση της αλβανικής κοινωνίας κατά τον πρώτο χρόνο της κομμουνιστικής κυριαρχίας συνθέτει τον αφηγηματικού ρου του μυθιστορήματος *Το μισοχτισμένο σπίτι*⁴⁰¹ που θεωρείται από τους κριτικούς ως το magnum opus του συγγραφέα. Κεντρικοί ήρωες του μυθιστορήματος είναι τα μέλη μιας οικογένειας των οποίων η δράση τοποθετείται στα χρόνια του Β'ΠΠ, κυρίως μεταξύ των ετών 1940-1944, στην πόλη της Σκόδρας. Η οπτική της αφήγησης συγκλίνει με την οπτική παρατήρησης του νεαρού αγοριού της οικογένειας, του Τόλη, που αποτελεί ένα λογοτεχνικό προσωπείο του συγγραφέα. Ένα στοιχείο που προσδίδει ιδιάζουσα χρωματικότητα στην αφήγηση είναι η παρεμβολή του γκροτέσκου, ιδίως κατά τα περιγραφικά μέρη που εστιάζουν στην απεικόνιση των κομμουνιστικών διεργασιών στο αστικό τοπίο της Σκόδρας για τις οποίες ο συγγραφέας αποφαίνεται πως «τα πάντα έτειναν στη φάρσα, μια φάρσα σκηνοθετημένη από έναν ανώνυμο σκηνοθέτη». *Το μισοχτισμένο σπίτι*, το οποίο γράφτηκε επίσης στις φυλακές του Μπουρρέλι, συμβολίζει περισσότερο τις μισοζησμένες ζωές όλων εκείνων των ανθρώπων που διώχθηκαν εξοντωτικά στη δίνη της ακαταγώνιστης χοτζικής βίας. «Εγώ γράφω σχεδόν κάθε μέρα. Αυτοί ελέγχουν, διαβάζουν, σημειώνουν, υπογραμμίζουν με κόκκινο, λογοκρίνουν, σχίζουν, τιμωρούν με απομόνωση στο πειθαρχικό κελί... Ύστερα από έξι μήνες, ανάμεσα στα υπόλοιπα, με καταδίκασαν και για το μυθιστόρημα *Το μισοχτισμένο σπίτι* προσθέτοντας άλλα δέκα χρόνια στην

⁴⁰⁰ Ο αλληγορικός μανδύας που περιβάλλει τον αφηγητή της *Καθόδο* αποδυναμώνει, ωστόσο, την πλήρη ενσωμάτωση του έργου στα αντιπροσωπευτικά έργα της λογοτεχνίας του γκουλάγκ καθώς δεν αναπαρίστανται συγκεκριμένα οι μορφές δίωξης εντός του χοτζικού ολοκληρωτισμού όπως υπαγορεύει το τέταρτο κριτήριο του ορισμού της εν λόγω λογοτεχνίας. Με τον ίδιο αλληγορικό μανδύα, εντός διαφορετικών ιστορικών συμφραζομένων, περιβάλλεται αντίστοιχα ο αφηγητής του μυθιστορήματος *Η δίνη* (Arbnori Pjetër, *Vorbulla*, bot. “Xhelal Xhafaçi”, Tiranë 1997). Η δράση των προσώπων τοποθετείται στα τέλη του 19ου αιώνα, κατά την περίοδο της Συνόδου της Πριζρ ένης, με τις φυλακές να συνθέτουν τον κυρίαρχο χώρο δράσης των ηρώων που αντιστέκονται στα σκοτεινά κίνητρα των εκπροσώπων της εξουσίας. Το πιο ενδιαφέρον σημείο του μυθιστορήματος, εν σχέσει με τα παρόντα ερευνητικά ζητήματα, είναι το προλογικό σημείωμα του συγγραφέα το οποίο καθορίζει, για άλλη μία φορά, τον αλληγορικό προσανατολισμό της αφήγησης που είναι στραμμένη εκ νέου στο βίαιο και παιδαλώδες σύμπαν του κομμουνιστικού λαβυρίνθου.

⁴⁰¹ Arbnori Pjetër, *Shtëpia e mbetur përgjysëm*, Lezhë : Gjergj Fishta, 1997.

εικοσιπενταετή κάθειρξη που κουβαλούσα ήδη στην πλάτη μου», αναφέρει για το έργο ο ίδιος ο συγγραφέας⁴⁰².

Από το σύνολο του λογοτεχνικού έργου του Arbnoçi, εκείνο που τηρεί κατά το μείζον τις ειδολογικές συμβάσεις της λογοτεχνίας του γκουλάγκ είναι η συλλογή αφηγημάτων *Νεομάρτυρες: 10300 μέρες στα κομμουνιστικά κάτεργα*⁴⁰³. Σε αυτή τη συλλογή ο συγγραφέας επιλέγει να εστιάσει σε συγκεκριμένα συμβάντα-πυρήνες από τον τριακονταετή εγκλεισμό του τα οποία, μέσα από την φιλοσοφική τους εμβάθυνση, ανάγονται σε διαχρονικά επεισόδια της ανθρώπινης αντίστασης στον ολοκληρωτισμό των συστημάτων εξουσίας. Ως προς το νοηματικό και υφολογικό τους επίπεδο, οι αφηγήσεις που περιέχονται στη συλλογή γειτνιάζουν με τις αντίστοιχες αφηγήσεις του Τσέχου συγγραφέα Βάτσλαβ Χάβελ. Ειδικότερα, ο τίτλος του πρώτου κεφαλαίου των *Νεομαρτύρων*, «Από τα κελιά των φυλακών του Μπουρρέλι τοποθετούμαι στο γραφείο του Ενβέρ Χότζα», παραπέμπει ευθέως στον τίτλο της πολιτικής αυτοβιογραφίας του Χάβελ *Από τη φυλακή στην προεδρία*⁴⁰⁴. Στο έργο φωτίζονται ακόμη σκηνές ενός ιδιαίτερου κεφαλαίου του χοτζικού ολοκληρωτισμού: η καταναγκαστική μεταφραστική εργασία που επέβαλλε το καθεστώς σε διάφορους διανοούμενους κατάδικους, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο συγγραφέας⁴⁰⁵.

Συν τοις άλλοις, στους *Νεομάρτυρες*, ο Arbnoçi συνθέτει διάφορες προσωπογραφίες συγκρατουμένων του, ανατέμνει, μέσα από την οξύνοια των φιλοσοφικών του παρατηρήσεων, τη φύση των ψυχολογικών και σωματικών βασανιστηρίων, αναθυμάται τις τεχνικές γραφής μέσα στις φυλακές του Μπουρρέλι, ενσωματώνει στον αφηγηματικό του ιστό διάφορα γράμματα που έστειλε από το κελί σε οικείους του, αναλύει, σχεδόν στωικά, τις αποτρόπαιες τεχνικές ανάκρισης της

⁴⁰² Βλ. Pjetër Arbnoçi, “Ja ekspertiza e romanit që më ridënoi edhe me 10 vjet” : [ekspertiza e hetuesisë për librin në dorëshkrimtë Pjetër Arbnoçit, Shtëpia e mbetur përgjysëm, shkruar në burgun e Burrelit], Dashnor Kaloçi (përg.), *Gazeta Shqiptare* - Nr. 2746, 23 mars, 2004, f. 12 – 13 και Leskaj Bujar, *Muzat e qëndresës*, ο.π., σ. 61-68.

⁴⁰³ Arbnoçi Pjetër, *Martirët e rinj në Shqipëri. 10300 ditë e net në burgjet komuniste*, bot. Fishta, Tiranë 2004.

⁴⁰⁴ Χάβελ Βάτσλαβ, *Από τη φυλακή στην προεδρία*, Παρατηρητής, 1990.

⁴⁰⁵ Βλ. αναλυτικά: 1) Arbnoçi Pjetër - Peçi Admirina (interv.), “Librat që përktheva me detyrim në burg (Intervista e 2004)”, *Shqiptarja – Dossier*, 13/09/2016, 2) Arbnoçi Pjetër, “Si i përkthenim veprat e ndaluara në birucë”, *Gazeta Panorama* - Nr. 573, 9 maj, 2004, f. 14.

SIGURIMI και παραθέτει αυτούσιους διάφορους λόγους που εκφώνησε ως Πρόεδρος του Αλβανικού Κοινοβουλίου σε διεθνή πολιτικά και επιστημονικά συνέδρια με θέμα τη ζωή των κατάδικων στα αλβανικά γκουλάγκ. Ο Pjetër Arbnori πέθανε το 2006 στη Νάπολη της Ιταλίας.

Reshat Kripa (1936-2019): Ο Reshat Kripa γεννήθηκε το 1936 στην Αυλώνα σε μια οικογένεια εμπόρων, με καταγωγή από τις Σέρρες, που μετέφεραν έπειτα την έδρα τους στα Τίρανα. Μετά την κρατικοποίηση του εμπορικού τους οίκου από το νέο κομμουνιστικό καθεστώς, η οικογένεια Kripa υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την αλβανική πρωτεύουσα φέροντας το στίγμα των ταξικών εχθρών. Το 1950, ο μεγαλύτερος αδερφός του καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης δεκαπέντε ετών επειδή συνελήφθη να διανέμει παράνομα προκηρύξεις με αντικαθεστωτικό περιεχόμενο στο λύκειο της πόλης. Η παραδειγματική καταδίκη του αδερφού του, αντί να λειτουργήσει αποτρεπτικά, έστρεψε και τον ίδιο σε παρόμοια αντικαθεστωτική δράση. Συνελήφθη το Μάιο του 1951, στην ηλικία των δεκαπέντε ετών, και καταδικάστηκε σε πενταετή κάθειρξη την οποία εξέτισε στη φυλακή της Αυλώνας και στα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας του Βλασούκ, της Ουρ Βαϊγκουρόρε, του Στύλας και της Μπουλκίζ. Μετά την αποφυλάκισή του, το 1956, εργάστηκε σε διάφορα οικοδομικά έργα καθότι του είχε αποκλεισθεί εφ' όρου ζωής το δικαίωμα των σπουδών. Κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, υπήρξε ενεργό μέλος του Σωματίου Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων της χοτζικής τυραννίας και δραστηριοποιήθηκε πολιτικά με το Δημοκρατικό Κόμμα του Σαλί Μπερίσα.

Το 2005 εξέδωσε τη συλλογή διηγημάτων *Ένα διήγημα για τον φίλο μου (Një tregim për mikun tim*⁴⁰⁶) και τρία χρόνια αργότερα την αυτοβιογραφική αφήγηση *Διαμελισμένη νιότη (Rini e copëtuar*⁴⁰⁷). Ακολουθούν τα μυθιστορήματα: *Οι σκάλες της κόλασης (Shkallët e ferrit*⁴⁰⁸, 2008), *Το μυστικό του απομονωμένου τάφου (Sekreti i varrit të vetmuar*⁴⁰⁹, 2010), *Σε αναζήτηση της ελευθερίας (Në kërkim të lirisë*⁴¹⁰, 2015), και *Ραγισμένα όνειρα (Ëndrrat e thyera*⁴¹¹, 2015) στα οποία συνδυάζει τη

⁴⁰⁶ Kripa Reshat, *Një tregim për mikun tim*, Tiranë : Albpaper, 2005

⁴⁰⁷ Kripa Reshat, *Rini e copëtuar : kujtime*, Tiranë : Geer, 2008.

⁴⁰⁸ Kripa Reshat, *Shkallëte ferrit*, bot. Geer, Tiranë 2008.

⁴⁰⁹ Kripa Reshat, *Sekreti i varrit të vetmuar : roman*, Tiranë : Nacional, 2010.

⁴¹⁰ Kripa Reshat, *Në kërkim të lirisë : roman*, Tiranë : Mirgeeralb, 2015.

⁴¹¹ Kripa Reshat, *Ëndrrat e thyera : roman*, Tiranë : Mirgeeralb, 2015.

χρήση μυθοπλαστικών και μη μυθοπλαστικών αναφορών με επίκεντρο πάντα τις μέρες και τις συνέπειες του κομμουνιστικού παρελθόντος. Εξέδωσε επίσης την ποιητική συλλογή *Βάσανος* (*Dhimbje*⁴¹², 2015) και το μονόπρακτο δράμα *Οι σκιές κινούνται* (*Hijet lëvizin*⁴¹³, 2015). Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Reshat Kripa είναι ένας από τους πιο σημαντικούς και πολυγραφότατους κριτικούς της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων έχοντας προλογίσει, σχολιάσει και αναλύσει εκατοντάδες έργα της εν λόγω λογοτεχνίας συμβάλλοντας καθοριστικά στην ειδολογική της ταυτοποίηση⁴¹⁴.

Luan Burimi (1937-): Στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, του αποδόθηκε από τους συγκρατούμενους του το προσωνύμιο «Άνθρωπος-Κραυγή» γιατί πολλές φορές στη ζωή του χρειάστηκε να κλάψει για τα δεινά που το χοτζικό καθεστώς του προκάλεσε και άλλοτε να φωνάξει από τα βάθη της ψυχής του -στην ανάκριση, στη δίκη ή σε κάποια φυλακή. Ο Luan Burimi γεννήθηκε στην Κολοηjë το 1937 και βίωσε σε μικρή ηλικία το μένος το νέου κομμουνιστικού καθεστώτος κατά της οικογένειάς του. Αρχικά, είδε τον πατέρα του να εκτελείται από τη νεοσύστατη SIGURIMI και αργότερα τη μητέρα του να αυτοκτονεί στο έλος της Νάρτα, κοντά στην Αυλώνα, όπου η οικογένεια είχε εξοριστεί. Η γυναίκα του υποχρεώθηκε από τη SIGURIMI να του ζητήσει διαζύγιο προκειμένου αυτή και τα δύο τους παιδιά να επανενταχθούν στους κόλπους της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Ο ίδιος συνελήφθη στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και καταδικάστηκε σε δεκαπενταετή κάθειρξη. Όταν ξέσπασε η Ρεβόλτα στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, στις 21 Μαΐου του 1973, πρωτοστάτησε και συμμετείχε δυναμικά στη γενικευμένη εξέγερση των κατάδικων, με αποτέλεσμα, κατά την καταστολή της από το στρατό, να συλληφθεί και να καταδικαστεί εκ νέου σε ποινή φυλάκισης είκοσι πέντε ετών. Εκτός από το Σπατς, μεγάλο μέρος της ποινής του εξέτισε στις φυλακές του Μπουρρέλι και στο έτερο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ-Μπάρι. Το δικαστικό σώμα εξέλαβε ως αποδεικτικό στοιχείο της δυναμικής του συμμετοχής στην εξέγερση το γεγονός ότι είχε χάσει προσωρινά τη φωνή του.

⁴¹² Kripa Reshat, *Dhimbje : poezi*, Tiranë : Mirgeeralb, 2015.

⁴¹³ Kripa Reshat, *Hijet lëvizin : monodrama*, Tiranë : Mirgeeralb, 2015.

⁴¹⁴ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Reshat Kripa, πέραν των αυτοβιογραφικών του αφηγήσεων, αντλώ επίσης από: 1) Gëzim Marku, “Intervistë ekskluzive me ish të burgosurin politik dhe publicistin e njohur z. Reshat Kripa”, *Zemra Shqiptare*, 3/01/2015, 2) Kozeta Zylo, “Bisedë me Z. Reshat Kripa ..Ish të burgosurin politik në moshën 15 vjeç”, *Gazeta Shqipëria Jonë*, 27/03/2016.

Στις φυλακές του Μπουρρέλι, σε έναν από τους μυστικούς ποιητικούς διαγωνισμούς που διοργάνωναν οι κατάδικοι με θέμα το φεγγάρι, ο Luan Burimi κατάφερε να αποσπάσει το πρώτο βραβείο για το ποίημα «Δέηση στη σελήνη», παρά το γεγονός ότι στον ποιητικό αυτό διαγωνισμό συμμετείχε η αφρόκρεμα της αντικαθεστωτικής διανοήσης της χώρας. Ένας συγκρατούμενός του, ο Dine Dine, θα αφηγηθεί μια έντονα φορτισμένη σκηνή του ποιητή η οποία αποτελεί έναν κοινό δραματικό τόπο στις ζωές των κατάδικων των αλβανικών γκουλάγκ: «Στο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ-Μπάρι, έπειτα από δεκαοχτώ χρόνια, ο Luan συνάντησε τη γυναίκα του... Μια συνάντηση που κράτησε μονάχα ένα λεπτό... υπό την παρουσία του διοικητή της φυλακής. Το 'φερε έτσι η τύχη ώστε να βρεθώ εκεί κοντά και να γίνω μάρτυρας μιας σκηνής σχεδόν απεριγράπτης όπου οι δύο τους δεν μπόρεσαν, ή δεν πρόλαβαν, ή επειδή έχασαν οι λέξεις τους οποιοδήποτε νόημα... είδα μόνο την οίμωγή ενός άντρα και μιας γυναίκας που συναντήθηκαν και χωρίστηκαν χωρίς να πουν τίποτα ο ένας στον άλλο».

Αποφυλακίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 έχοντας εκτίσει συνολικά είκοσι τρία χρόνια στα κάτεργα. Ο Luan Burimi δεν κράτησε χειρόγραφα των ποιημάτων του μέσα στη φυλακή. Σύμφωνα με μαρτυρίες των συγκρατουμένων του, αποστήθιζε ο ίδιος αλλά και πολλοί φίλοι του, όπως ο Pjetër Arbnoçi, ο Daut Gumeni, ο Dine Dine και άλλοι, τα ποιήματα που συνέθετε στο μυαλό του. Αμέσως μετά την πτώση του καθεστώτος, μετανάστευσε στο Αμβούργο της Γερμανίας όπου και κατέγραψε διάφορες αναμνήσεις και ποιήματα της φυλακής τα οποία αποτέλεσαν το υλικό των εκδοθέντων του έργων: *Ξανάνιωμα (Përtëritje*⁴¹⁵, 1994), *Επικατάρατοι οι άνθρωποι του σκότους (Mallkuar qofshin të liqtë*⁴¹⁶, 1996) και *Οίμωγή ψυχής (Klithma shpirti*⁴¹⁷, 2010)⁴¹⁸.

Kurt Kola (1937-): Ο Kurt Kola γεννήθηκε το 1937 στο Ματ της Βόρειας Αλβανίας. Σε μικρή ηλικία εκτοπίστηκε οικογενειακά εξαιτίας της εκτέλεσης του πατέρα του

⁴¹⁵ Burimi Luan, *Përtëritje : poezi*, Tiranë : Naim Frashëri, 1994.

⁴¹⁶ Burimi Luan, *Mallkuar qofshin të liqtë : poezi, poemë, tregim*, Tiranë, 1996.

⁴¹⁷ Burimi Luan, *Klithma shpirti*, Tiranë : Geer, 2010.

⁴¹⁸ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Luan Burimi, συν τοις άλλοις, αντλώ από: 1) Reshat Kripa, “Klithma shpirti”, *Dielli*, 11/16/12, 2) Dine Dine, “Kur poezia ruhej veç me kujtesë”, *Radi and Radi*, 3) Bedri Çoku, “Nëse jeta do të jetohej dy herë – E se përnjë hero të kryengritjes së Spaçit”, *Metropol*, 19/05/2012.

από το κομμουνιστικό καθεστώς. Έζησε και μεγάλωσε στην εξορία μέχρι τη σύλληψή του από τη SIGURIMI, τα όργανα της οποίας τον καταδίκασαν σε πολυετή κάθειρξη σε διάφορα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, κυρίως στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Η δίωξή του από το καθεστώς σταμάτησε οριστικά το 1991, με την πτώση της τυραννίας, οπότε και συμμετείχε ενεργά στη σύσταση του Συνδέσμου Πρώην Πολιτικών Διωκομένων του οποίου, επί σειρά ετών, διετέλεσε πρόεδρος.

Η πρώτη του νουβέλα, *Το συνοικέσιο της φυλακής (Fejesa në burg*⁴¹⁹) εκδόθηκε το 2003. Πρόκειται για μια μυθοπλαστική αφήγηση που βασίζεται σε ένα πραγματικό γεγονός που συνέβη στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και αφορά στα διάφορα συνοικέσια τα οποία κανονίζονταν μέσα στις κομμουνιστικές φυλακές μεταξύ των συγγενών των κατάδικων που βρίσκονταν εκτός φυλακής από τους ίδιους τους κατάδικους μέσα στη φυλακή.

Το 2016 κυκλοφόρησε το εκτενές αφήγημα *Η φυλακή Αλβανία (Në Shqipërinë Burg*⁴²⁰) στο οποίο ο συγγραφέας καταθέτει τις εμπειρίες του από την δίωξη της οικογένειάς του αλλά και μνήμες του προσωπικού του κατατρεγμού στα αλβανικά γκουλάγκ ενσωματώνοντας επιλεγμένες αναμνήσεις πρώην συγκρατουμένων του. Σύμφωνα με τον επιμελητή της έκδοσης, Romeo Gurakuqi, *Η φυλακή Αλβανία* είναι ένα μνημειώδες έργο το οποίο αφιερώνεται στα χιλιάδες θύματα που δεν πρόλαβαν να αντικρίσουν το φως της ελευθερίας. «Είναι μια πνευματική παρακαταθήκη μισού αιώνα καθότι εδώ καταθέτω μία από τις χιλιάδες ιστορίες των φυλακισμένων του κομμουνισμού, γιατί κάθε κατάδικος φέρει το δικό του ξεχωριστό δράμα. Ωστόσο, ακόμα και να διαθέταμε το αφηγηματικό χάρισμα ενός Σαίξπηρ, θα ήταν αδύνατο να αποτυπώσουμε όλα εκείνα που είδαμε με τα μάτια μας, όλα εκείνα που υποφέραμε στο σώματά μας και τις ψυχές μας», καταλήγει ο συγγραφέας⁴²¹.

Uran Kostreci (1938-): Ο Uran Kostreci είναι ο μόνος αποκλειστικά σατιρικός ποιητής της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Γεννημένος το 1938 στην Κορυτσά, βιώνει πολύ νωρίς την εμπειρία της εξορίας και τη σφοδρότητα της πάλης των τάξεων, ως συνέπεια της φυλάκισης του πατέρα του με την εδραίωση του χοτζικού καθεστώτος. Στον τόπο της εξορίας, στα περίχωρα του Ελμπασάν, κατάφερε

⁴¹⁹ Kola Kurt, *Fejesa në burg*, bot. Liria, Tiranë 2003.

⁴²⁰ Kola Kurt, *Në Shqipërinë Burg*, UET-Press, Tiranë 2016.

⁴²¹ “Në Shqipërinë Burg, Kurt Kola: Një dëshmi për diktaturën më të egër”, *MAPO* 22/04/2016.

να αποφοιτήσει από την Παιδαγωγική Σχολή «Νορμάλε» και να εργαστεί ως επαρχιακός δάσκαλος μέχρι το 1961, έτος κατά το οποίο συνελήφθη και ο ίδιος από τη SIGURIMI. Καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης είκοσι ετών την οποία εξέτισε κυρίως στις φυλακές του Μπουρρέλι. Στο Μπουρρέλι επιδόθηκε με ζήλο στην ανάγνωση των παράνομων λογοτεχνικών βιβλίων, που κυκλοφορούσαν μεταξύ των κατάδικων, και στην εκμάθηση της Ιταλικής Γλώσσας, γεγονός που τον ώθησε να μεταφράσει κρυφά και με κίνδυνο της ζωής του στίχους του Δάντη και του Πετράρχη –πνευματικές ενασχολήσεις οι οποίες, σύμφωνα με τον ίδιο, τον κράτησαν ζωντανό και σώφρονα.

Όλα τα χειρόγραφα του μεταφραστικού του έργου κατασχέθηκαν κατά τη διάρκεια ελέγχου και καταστράφηκαν από τη SIGURIMI. Η τραυματική αυτή εμπειρία της απώλειας του πνευματικού του έργου του έδωσε την ώθηση να ξεκινήσει τη σύνθεση μιας σειράς σατιρικών σονέτων για τα οποία δεν κρατούσε χειρόγραφα αντίγραφα αλλά εξασκούνταν καθημερινά στην αποστήθισή τους. Όπως αναφέρει ο ίδιος, ακόμα και κατά την αποφυλάκισή του το 1981, τη στιγμή του τελευταίου σωματικού του ελέγχου στις πύλες της φυλακής του Μπουρρέλι, εξασκούνταν σε αυτή την τεχνική απομνημόνευσης των σονέτων του. Κατάφερε, κατά τον τρόπο αυτό, να διασώσει τους δύο χιλιάδες στίχους της *Εποποιίας των ακριδών* (*Eropeja e karkalecëve*⁴²²), μια σατιρική ποιητική συλλογή που διακωμωδούσε τη συμπεριφορά των σωφρονιστικών υπαλλήλων αλλά και τις μορφές του Ενβέρ Χότζα και των μελών του καθεστωτικού του επιτελείου. Μετά την αποφυλάκισή του από το Μπουρρέλι, οδηγήθηκε κατευθείαν στην εξορία, στο χωριό Kurtaj του Πεκίν όπου και υποχρεώθηκε να εργαστεί ως χαμηλόμισθος εργάτης στις αγροτικές τοπικές φάρμες, μέχρι την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Ο Uran Kostreci υπήρξε ο πρώτος αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Liria* (*Ελευθερία*), οργάνου του Συνδέσμου Πρώην Πολιτικών Κρατουμένων στα χρόνια της μετάβασης προς τη δημοκρατία.

Η *Εποποιία των ακριδών* κυκλοφόρησε επίσημα στα μέσα της δεκαετίας του 1990 ενώ το 2011 κυκλοφόρησε η επιμελημένη της έκδοση. Ένας από τους πιο σημαντικούς αλβανούς κριτικούς της λογοτεχνίας, ο Petro Zheji, εντοπίζει στο μνημειώδες αυτό έργο σατιρικές επιρροές από τον La Fontaine και το ρώσο Krillov

⁴²² Kostreci Uran, *Eropeja e karkalecëve. Agonia e karkalecëve*, bot. Onufri, Tiranë 2011.

ενώ, σύμφωνα με το συγγραφέα Rudolf Marku, το έργο ισορροπεί μεταξύ γκροτέσκου, ενός αυθόρμητου σαρκασμού και της εμπειρίας της βασάνου⁴²³.

Uran Butka (1938-): Ο Uran Butka γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Τίρανα. Ολοκληρώνοντας τις σπουδές του στο Τμήμα Αλβανικής Ιστορίας και Λογοτεχνίας, διορίστηκε ως καθηγητής στην πόλη της Κρούγια, θέση από την οποία απολύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 για πολιτικούς λόγους. Το 1975, έπειτα από καταδικαστική απόφαση της Επιτροπής Εκτοπίσεων υποχρεώθηκε να ζήσει μαζί με την οικογένειά του εξόριστος στην περιοχή Martanesh της επαρχίας Τροπόγια όπου και βιοπορίστηκε ως χαμηλόμισθος εργάτης μέχρι και την πτώση του καθεστώτος. Στα χρόνια της μετάβασης προς της δημοκρατία επέστρεψε στα Τίρανα και συμμετείχε ενεργά στις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου ως εκπρόσωπος, αρχικά, του Σωματίου Πρώην Διωκομένων του κομμουνιστικού καθεστώτος και, στη συνέχεια, ως εκλεγμένος βουλευτής του Δημοκρατικού Κόμματος (1992-1997).

Κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες, ο Uran Butka καθιερώθηκε ως ένας από τους πιο έγκριτους μελετητές των εγκλημάτων της χοτζικής δικτατορίας, ως ένας από τους σημαντικότερους ιστορικούς της σύγχρονης ιστορίας της Αλβανίας -ειδικός σε ζητήματα του αλβανικού εμφυλίου- και ως ένας συνεπής και αναγνωρισμένος διηγηματογράφος. Η *Ανάσταση (Ringjallje*⁴²⁴, 1995) είναι η πρώτη απόπειρα του συγγραφέα να αφηγηθεί και να εξιστορήσει την εμπειρία της δίωξης στα χρόνια του κομμουνισμού. Με την οπτική του ιστορικού και του πολιτικού παρατηρητή πάντοτε παρούσα στο λογοτεχνικό του έργο, ο Butka εξέδωσε μια τριλογία διηγηματικών συλλογών με αφηγήσεις που φωτίζουν τα ψυχολογικά, ηθικά και πολιτικά κίνητρα των διωκομένων και των διωκτών κατά τη διάρκεια τριών ιστορικών περιόδων: της κομμουνιστικής, της περιόδου της πτώσης του καθεστώτος, και της μεταβατικής. Η τριλογία αποτελείται από τις συλλογές: *Ο λευκός θάνατος (Vdekja e bardhë*⁴²⁵, 2001), *Η απώλεια δεν είναι το τέλος (Humbja nuk është mbarim*⁴²⁶, 2004) και *Στο δικό μας σπίτι (Në shtëpinë tonë*⁴²⁷, 2008).

⁴²³ “Uran Kostreci, poeti që ëndërronte ta luftonte komunizmin me vargje”, *Mapo* 25/04/2015.

⁴²⁴ Butka Uran, *Ringjallje*, bot. Phoenix, Tiranë, 1995.

⁴²⁵ Butka Uran, *Vdekja e bardhë... : tregime*, Tiranë : Maluka, 2001

⁴²⁶ Butka Uran, *Humbja nuk është mbarimi : tregime*, Tiranë Drier 2004

⁴²⁷ Butka Uran, *Në shtëpinë tone: tregime* Shtëpia Botuese ASD-Studio, 2008.

Φέροντας τα γνωρίσματα του ίδιου αφηγηματικού ύφους και της κοινής θεματολογίας, θα εκδώσει τρεις ακόμη συλλογές διηγημάτων, *Το χέρι του κράτους* (*Dora e shtetit*⁴²⁸, 2010), *Ελεύθεροι εν τέλει* (*Më në fund të lirë*⁴²⁹, 2013) και *Μόνο μια νύχτα* (*Vetëm një natë*⁴³⁰, 2016), οι οποίες εμπλουτίζουν με νέα περιστατικά το μεγάλο επεισόδιο της δίωξης των θυμάτων της καθεστωτικής τυραννίας. Η συλλογή *Το χέρι του κράτους* αποτελεί ταυτόχρονα μια υπόμνηση του συγγραφέα στους συγχρόνους του ότι ακόμα και μια «άρρωστη» δημοκρατία μπορεί να παράγει εξίσου στυγνούς ολοκληρωτισμούς. Τα διηγήματα της συλλογής *Μόνο μια νύχτα*, σύμφωνα με τον κριτικό της λογοτεχνίας Mark Marku, πρέπει να διαβαστούν σα μια ζωντανή συζήτηση «με κάποιον που αφηγείται ιστορία» και ανακατασκευάζει την πραγματικότητα προκειμένου να απογυμνωθούν τα αυθεντικά στοιχεία της ταυτότητας των σύγχρονων Αλβανών από τα φτιασιδώματα των αποπροσανατολιστικών ιδεολογιών του αιώνα. Ο Uran Butka τοποθετεί τους ήρωες αυτών των διηγήσεων σε διαφορετικές μικρο-σκηνές της σύγχρονης ιστορίας την έκβαση της οποίας την βιώνουν, όπως παρατηρεί ο Halil Shamata, από διαφορετική οπτική: πρώην διωκόμενοι του καθεστώτος που παρατηρούν ανήμποροι μια δημοκρατία να εκτροχιάζεται από τις ράγες των αλλοτινών προσδοκιών και έρχονται αντιμέτωποι με νέα αδιέξοδα, νέοι ανερχόμενοι καριερίστες που βλέπουν το δημοκρατικό καθεστώς σαν ένα πεδίο κέρδους και απληστίας, πρώην διώκτες που προσαρμόζονται επιτυχώς στα νέα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα. Αυτομολώντας από την ιστορία στη λογοτεχνία⁴³¹, ο Uran Butka πλοηγεί τον αναγνώστη τόσο στην επιφάνεια των υδάτων της σύγχρονης αλβανικής ιστορίας όσο και στις αβυθομέτρητες της κοιλότητες.

Miho Gjini (1938-): Ο Miho Gjini γεννήθηκε το 1938 στο χωριό Πικέρασι της Χειμάρρας σε μια φτωχή οικογένεια· ο πατέρας του εργαζόταν ως αχθοφόρος στα λιμάνια των Αγίων Σαράντα και του Δυρραχίου. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 κέρδισε μια υποτροφία φοίτησης στην Πολυτεχνική Σχολή «7 NËNTORI» των Τιράνων στην οποία ειδικεύτηκε στη χρήση ιατρικών οργάνων, επάγγελμα που δεν θα ασκήσει για πολύ καιρό εξαιτίας της έντονης επιθυμίας του να ασχοληθεί με το

⁴²⁸ Butka Uran, *Dora e shtetit*, bot. TOENA, 2010.

⁴²⁹ Butka Uran, *Më në fund të lire*, Tiranë : Ombra GVG, 2013.

⁴³⁰ Butka Uran, *Vetëm një natë*, Tiranë : BOTA SHQIPTARE, 2016.

⁴³¹ Halit Shamata, “Uran Butka, “arrati” te letërsia përmes histories”, *Panorama*, 13/06/ 2016.

θέατρο. Το 1963 θα τελειώσει την Σχολή Θεάτρου «Aleksandër Moisiu» με ειδίκευση στην σκηνοθεσία και την κριτική θεάτρου και θα αναλάβει τη διεύθυνση της θεατρικής σκηνής «Skampa» του Ελμπασάν στην οποία ανέβασε αριστουργήματα του κλασικού αλλά και μοντέρνου θεάτρου.

Η δίωξη του Miho Gjini ξεκινά αμέσως μετά την παρουσίαση του θεατρικού έργου *Τα μαύρα σημάδια (Njollat e murrme)* του συγγραφέα Minush Jero στο Εθνικό Φεστιβάλ των Θεάτρων, έργο το οποίο έτυχε θερμής υποδοχής τόσο από το κοινό όσο και από τον πρωθυπουργό Mehmet Shehu και τον μετέπειτα διάδοχο της χοτζικής εξουσίας Ραμίζ Αλία. Ωστόσο, μετά την παράσταση, ο Miho Gjini εκλήθη εσπευσμένα στο Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού για να ενημερωθεί ότι ο Ενβέρ Χότζα είχε εκφράσει την έντονη δυσαρέσκειά του για το περιεχόμενο της παράστασης χαρακτηρίζοντας το έργο ρεβιζιονιστικό και παρεκκλίνον της γραμμής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Επί της ουσίας, το έργο στάθηκε η αφορμή μιας πρώιμης εκδήλωσης του εσωκομματικού ρήγματος που θα οδηγούσε σταδιακά στην κορύφωση του μεγάλου χοτζικού τρόμου, θύμα του οποίου θα αποτελούσε και ο ίδιος ο πρωθυπουργός Mehmet Shehu. Αρχικά, ο Miho Gjini εκδιώχθηκε από το χώρο του θεάτρου και εργάστηκε ως δάσκαλος αλλά στη συνέχεια εκτοπίστηκε στην κωμόπολη της Memaliaj για «σοσιαλιστική αναμόρφωση» στα ορυχεία της περιοχής.

Έπειτα από μια τριετία καταναγκαστικής εργασίας ως μεταλλωρύχος, συνελήφθη από τη SIGURIMI στις 28 Δεκέμβρη του 1978. Κατά τη σύλληψη, οι υπάλληλοι του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων κατέσχεσαν όλα τα χειρόγραφα του Gjini τα οποία περιλάμβαναν ημερολογιακές σημειώσεις, κριτικές θεάτρου και ένα ανολοκλήρωτο θεατρικό έργο για τη ζωή των μεταλλωρύχων. Του απαγγέλθηκαν οι κατηγορίες της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας και καταδικάστηκε σε επταετή ποινή φυλάκισης και καταναγκαστικής εργασίας την οποία εξέτισε στα γκουλάγκ του Τεπελενίου, του Μπαλς και στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Απολύθηκε με τη γενική αμνηστία του 1982 κουβαλώντας το στίγμα του ταξικού εχθρού, βιώνοντας τον αποκλεισμό ακόμα και από την ίδια του τη σύζυγο. Απομονωμένος, στιγματισμένος και άστεγος, εργάστηκε ως χαμάλης, όπως άλλοτε ο πατέρας του, μέχρι και την κατάρρευση του κομμουνισμού.

Με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στη χώρα και το άνοιγμα των συνόρων, μεταναστεύει στην Ελλάδα και για μία εικοσαετία ζει σε ένα τροχόσπιτο στο Κορωπί, στα περίχωρα των Αθηνών, κάνοντας δουλειές του ποδαριού για να συντηρήσει τη

νέα του οικογένεια. Οι αντιξοότητες και οι ανάγκες βιοπορισμού δεν αποτέλεσαν, ωστόσο, τροχοπέδη στα συγγραφικά του σχέδια. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ο Miho Gjini άρχισε να δημοσιεύει διάφορες μονογραφίες και κριτικές για το αλβανικό θέατρο κατά την κομμουνιστική περίοδο, ενώ παράλληλα, εξέδωσε τις συλλογές διηγημάτων *Ο θάνατος του κόκνου* (*Vdekja e mjellmës*⁴³², 1995), *Αποχαιρετισμός στην Τζούλια Ρ.* (*Adio Xhulja R.*⁴³³, 2000) και τη νουβέλα *Η ερημική έπαυλη* (*Vila e vetmuar*⁴³⁴, 2002), έργα στα οποία τον πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν οι αλβανοί μετανάστες που προσπαθούν να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στο νέο και άγνωστο περιβάλλον μιας δυτικής χώρας, της Ελλάδας.

Αργότερα, θα εκδώσει την «τριλογία της βασάνου» η οποία αναφέρεται στα χρόνια της ανάδειξης του Miho Gjini σε έναν από τους πιο σημαντικούς θεατράνθρωπους της Κομμουνιστικής Αλβανίας στα τέλη της δεκαετίας του 1960 αλλά και στα χρόνια της δίωξης, του εγκλεισμού και της κοινωνικής του περιθωριοποίησης στη διάρκεια του χοτζικού καθεστώτος. Η τριλογία περιλαμβάνει το αυτοβιογραφικό μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Η Αποπομπή* (*Dëbimi*⁴³⁵, 2003) και τις συλλογές διηγημάτων *Η απόδραση της μνήμης* (*Arratisja e kujtesës*, 2004) και *Ο θάνατος του Αρτίστα* (*Vdekja e Artistit*⁴³⁶, 2005), έργα για τα οποία τιμήθηκε από τον Πρόεδρο της Αλβανικής Δημοκρατίας με το αξίωμα του «Μεγάλου Μαέστρου» των αλβανικών γραμμάτων και τεχνών⁴³⁷.

⁴³² Gjini Miho, *Vdekja e mjellmës : tregime*, Tiranë : Naim Frashëri, 1995.

⁴³³ Gjini Miho, *Adio Xhulja R. (Nga rrëfenjate Greqisë)*, Dituria: 2000.

⁴³⁴ Gjini Miho, *Vila e vetmuar : novelë*, Tiranë : Dituria, 2002.

⁴³⁵ Gjini Miho, *Dëbimi - Udha për në ferr, (Ditar i shkruar në dy kohë)*, Dituria: 2003.

⁴³⁶ Gjini Miho, *Vdekja e artistit : tregime e novella*, Tiranë : Albin, 2005.

⁴³⁷ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Miho Gjini αντλώ από: 1) Gjini Miho - Lazri Ndue (interv.), “Si më vodhën nga jeta 30 vjet për një dramë”, *Tirana Observer*, 04/03/2015, 2) Hasani Vepror, “Miho Gjini - Çertifikues i dramës *Njollat e murrme*, një histori dhimbjesh dhe persekutimesh”, *Kritika – Dorëshkrim* 09/04/2011, 3) Josif Papagjoni, “Nga shpirti tek shpirti: krijimtaria e Miho Gjinit”, *Tirana Observer*. - Nr. 101, 19 korrik, 2005, f. 17, 4) Petraq Kote, “Nëpër *Arratisja e kujtesës*: libri me tregime i shkrimtarit Miho Gjini”, *Tirana Observer*. - Nr. 187, 10 gusht, 2007, f. 9, 5) Mihallaq Qillari “*Letra nga Spanja*, romani tronditës i Miho Gjinit”, *Tirana Observer*, 22/03/2012, 6) Hyqmet Has ko, “Rreth romanit *Letra nga Spanja* të shkrimtarit dhe kulturologut Miho Gjini”, *IDITURI*, 27/04/2013, 7) Josif Papagjoni, “Ditët e dhimbshme të një narkomani shqiptar mes jetës e vdekjes. *Letra nga Spanja*: romani tronditës i Miho Gjinit”, *Gazeta Shqiptare*. - Nr. 5603, 8 prill, 2012, f. 13.

Με το μυθιστόρημα *Γράμματα από την Ισπανία* επιχειρεί εκ νέου να αναδείξει τις εσωτερικές εντάσεις και τις δραματικές διαστάσεις της ένταξης μιας οικογένειας αλβανών μεταναστών στην δυτικότροπη ελληνική πραγματικότητα, μέσα από την εξάρτηση και τον εθισμό του γιου της οικογένειας στις ναρκωτικές ουσίες. Τα *Γράμματα από την Ισπανία* μεταφράστηκαν και κυκλοφόρησαν στα ελληνικά⁴³⁸.

Bedri Myftari (1938-2013): Ο Bedri Myftari γεννήθηκε στους Φιλιάτες της Θεσπρωτίας το 1938 και ήταν τσάμικης καταγωγής. Έχοντας εκδηλώσει την κλήση και το ενδιαφέρον του για τη λογοτεχνία σε νεαρή ηλικία, άρχισε να εργάζεται ως δημοσιογράφος στην εφημερίδα *Η Φωνή της Νεολαίας (Zëri i Rinisë)* και να αναδεικνύεται σε εξέχουσα μορφή της νέας γενιάς αλβανών λογοτεχνών της δεκαετίας του 1960 χάρη στις διακριθείσες συλλογές διηγημάτων *Οι πεταλούδες του χιονιά (Fluturzat e borës*⁴³⁹, 1967) και *Τα δειλινά της δικής μου πόλης (Mbrëmjet e qytetit tim*⁴⁴⁰, 1969). Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, συνδέθηκε φιλικά με έναν κύκλο νέων λογοτεχνών των Τιράνων που αποτελούνταν από τους Zyhdë Morava, Namik Mane, Suzana Selenica, Roland Gjoza, Kostandin Dhama, Ahmet Golemi, Faik Ballanca, Pirro Kuqi, Viktor Qurku και άλλους οι οποίοι στράφηκαν προς μια νέα θεματολογία που προέτασσε τις συναισθηματικές εξάρσεις, την υπαρξιακή αγωνία και τους αληθινούς προβληματισμούς των δημιουργών.

Οι τάσεις που ακολουθήθηκαν απέκλιναν εμφανώς από την αισθητική και ιδεολογική γραμμή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Ο Bedri Myftari ήταν ο πρώτος που συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία της ίδρυσης μυστικής οργάνωσης με εχθρική δράση στον τομέα της τέχνης και της λογοτεχνίας. Ακολούθησαν οι διώξεις όλων των μελών της λογοτεχνικής συντροφιάς. Αξίζει να υπομνηματισθεί ότι η εντεινόμενη ανασφάλεια και ο ψυχολογικός πόλεμος που εξαπέλυσε εναντίον τους η SIGURIMI, δια μέσου της Ένωσης Συγγραφέων και Καλλιτεχνών, οδήγησε δύο εξ αυτών, τον διηγηματογράφο Faik Ballanca (1945-1977) και τον ποιητή Viktor Qurku (1941-1983) στην αυτοκτονία. Ο Myftari, ως κύριος υποκινητής του αντικαθεστωτικού αυτού ρεύματος, εγκλείστηκε στα χοτζικά

⁴³⁸ Μίχο Γκίνι, *Γράμματα από την Ισπανία*, μετφρ. Νίκος Αναγνώστου, επιμέλεια Σοφία Πολίτου-Βερβέρη, εκδ. Όραμα, Αθήνα 2014.

⁴³⁹ Bedri Myftari, *Fluturzat e borës : tregime*, Tiranë : Naim Frashëri, 1967.

⁴⁴⁰ Bedri Myftari, *Mbrëmjet e qytetit tim*, Tiranë : Naim Frashëri, 1969.

κάτεργα και έπειτα τοποθετήθηκε ως χαμηλόμισθος εργάτης σε διάφορα εργοστάσια της περιφέρειας.

Αμέσως μετά την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία, διετέλεσε αρθρογράφος και συντάκτης σε διάφορα δημοκρατικά έντυπα. Το 1994 εξέδωσε το πρώτο του μυθιστόρημα με τίτλο *Ta χρονικά του θανάτου* (*Kronikat e vdekjes*⁴⁴¹) στο οποίο, σύμφωνα με τον Mexhit Prençi, περιγράφονται με ένταση και δραματικότητα επεισόδια από τη ζωή των κατάδικων στα κομμουνιστικά γκουλάγκ «όπου κάθε στιγμή βασιλεύει η ανασφάλεια, η φρίκη, το τρόμος, η αδιάκοπη πίεση και η βία»⁴⁴². Την επόμενη χρονιά εξέδωσε το μυθιστόρημα *Ο φύλακας των μνημάτων* (*Rojtari i Varrezave*⁴⁴³, 1995) το οποίο αποτυπώνει ανάγλυφα τα όρια του εκφυλισμού της ανθρώπινης ψυχής, εντός της σοσιαλιστικής κοινωνίας, από τα «κόκκινα βαμπίρ» της χοτζικής δικτατορίας, τα στελέχη του μηχανισμού της SIGURIMI.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, ο Bedri Myftari έγραφε ακατάπαυστα προσπαθώντας να αναπληρώσει το χαμένο χρόνο. Το λογοτεχνικό του έργο περιλαμβάνει ποιητικές συλλογές, συλλογές διηγημάτων, νουβέλες και δοκίμια. Το κύκνειο άσμα του συγγραφέα, το μυθιστόρημα *Στα ίχνη της Κάστα Ντίβα* (*Pas Kasta Dives*⁴⁴⁴, 2007), αποτέλεσε το πιο σημαντικό έργο της ζωής του και ένα από τα ορόσημα-έργα της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Το μυθιστόρημα, αν και κατατάσσεται στην κατηγορία των μυθοπλαστικών αφηγήσεων, δανείζεται πληθώρα αυτοβιογραφικών αναφορών.

Ο κεντρικός ήρωας του έργου, Saimi Derveni, δεν αποτελεί παρά ένα προσωπίο του ίδιου του συγγραφέα μέσω του οποίου αφηγείται, σε πρώτο πρόσωπο, τα νεανικά του οράματα, τις λογοτεχνικές του ανησυχίες και τις ζυμώσεις της νεανικής λογοτεχνικής συντροφιάς του 1970, μια περίοδο η οποία σηματοδοτεί τη μετάβαση από μια εύθραυστη αποσπασματική ελευθερία στην ολοκληρωτική ομηρία του σώματος και της ψυχής εντός των τειχών ενός υπόγειου υγρού κελιού. Τα νέα σχήματα λόγου, η διακριτική χρήση της αλληγορίας, τα ρομαντικά επίθετα, η λεπτή ειρωνεία που εναλλάσσεται με το σαρκασμό, οι μοντερνιστικές μεταφορές και αντιθέσεις, οι μετωνυμικοί όροι, σύμφωνα με τον Ahmet Mehmeti, είναι στοιχεία που

⁴⁴¹ Bedri Myftari, *Kronikat e vdekjes : roman*, Tiranë : Dardania, 1994.

⁴⁴² Mexhit Prençi, “Tragjizmi i tjetërsimit të detyruar”, 55. -Nr. 143, 1/6/ 2003, f. 16.

⁴⁴³ Bedri Myftari, *Rojtari i varrezave : roman*, Tiranë : SHAP "Çamëria", 1995.

⁴⁴⁴ Bedri Myftari, *Pas Kastadivës: roman*, Tiranë : Ilar, 2007.

κατατάσσουν το μυθιστόρημα του Myftari στη μεταμοντέρνα αλβανική λογοτεχνία. Ο συγγραφέας επιλέγει ως τελευταία φράση του έργου έναν οικουμενικά αισιόδοξο αφορισμό: «Για εκείνες τις ελάχιστες στιγμές ευτυχίας που σου έχει δωρίσει η ζωή αξίζει να ζήσεις»⁴⁴⁵.

Fatbardha Mulleti-Saraçi (1939-): Γεννήθηκε στα Τίρανα το 1939 και στην ηλικία των έξι ετών υποχρεώθηκε να ακολουθήσει την οικογένειά της στην εξορία, στην επαρχία της Καβάγια, έπειτα από τη φυλάκιση του πατέρα της, Haki Mulleti, από το κομμουνιστικό καθεστώς. Παρά το αντικαθεστωτικό της βιογραφικό, καταφέρνει να ολοκληρώσει δια αλληλογραφίας το Τμήμα Βιολογίας-Χημείας του Πανεπιστημίου των Τιράνων και να εργαστεί ως καθηγήτρια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το 1975 της ασκήθηκε συνεχής και ασφυκτική πίεση από τη SIGURIMI ώστε να υπογράψει μυστικό πρωτόκολλο συνεργασίας το οποίο με σθένος αρνήθηκε. Κατόπιν τούτου, η SIGURIMI μεθόδευσε την απόλυσή της από το σχολείο που εργαζόταν με αποτέλεσμα η συγγραφέας να εργαστεί στο Συγκρότημα επαξεργασίας ξύλου στη Σκόδρα. Υπήρξε για μια οκταετία σύζυγος του πρόωρα αποθανόντος ηθοποιού Kolindo Saraçi.

Η Fatbardha Mulleti-Saraçi, στην μετακομμουνιστική περίοδο, εκτός από τη συμβολή της στο φεμινιστικό κίνημα, συνέγραψε την τρίτομη συλλογή μαρτυριών *Η Βάσανος (Dhimbje*⁴⁴⁶, 2017) το οποίο αποτέλεσε μέρος του πολύτομου συλλογικού έργου *Ο γολγοθάς των γυναικών της Αλβανίας στον Κομμουνισμό*, έκδοση του Ινστιτούτου Μελέτης των Εγκλημάτων και των Συνεπειών του Κομμουνισμού (ISKK). *Η Βάσανος* χαρακτηρίζεται από τον Bashkim Korliku ως «μια λογοτεχνική εγκυκλοπαίδεια» των βασάνων που υπέστησαν οι γυναίκες κατά τα έτη 1945-1991. Η συγγραφέας εστιάζει στη στάση και το ήθος με το οποίο έφεραν όλες αυτές οι γυναίκες το δυσβάσταχτο διωγμό. Το έργο εκθειάζεται, μαζί με τις λογοτεχνικές του αρετές, για την προσήλωση της συγγραφέως στην ιδεολογικά αμερόληπτη στάση που υιοθετεί κατά την αφήγηση των γεγονότων και κατά τη σύσταση των διαφόρων

⁴⁴⁵ Τα στοιχεία, συν τοις άλλοις, αντλώ από: 1) *Ανθολογία των πληγών*, I, ο.π., σ. 307-313, 2) Arben Muka, “Kthesa vendimtare - pëzimi i diktaturës në Shqipëri dy dekada më parë”, *Deutsche Welle* 19/02/2011, 3) Llesh Doçi, “Ta shohësh ndryshe diktaturën: "Pas Kasta Divës", autori Bedri Myftari zbulon psikologjinë e një kohe të pakohë”, *Shqip*. -Nr. 308, 10 nëntor, 2007, f. 41.

⁴⁴⁶ Mulleti-Saraçi Fatbardha, *Dhimbje*, bot. ISKK, Tiranë 2017. Το βιβλίο υπάρχει και σε ηλεκτρονική μορφή στο: <http://www.dhimbje.al/mobile/index.html#p=2>

προσωπογραφιών διωκόμενων γυναικών, προσωπογραφίες οι οποίες εκκινούν αποκλειστικά από την ανάδειξη της ηθικής και ανθρώπινης στάσης των θυμάτων χωρίς να υπολογίζεται στο ελάχιστο το ιδεολογικό ή θρησκευτικό τους υπόβαθρο· το κακό καταδικάζεται ανεξαρτήτως της προέλευσής του.

Μία εκ των αξιοσημείωτων προσωπογραφιών που διασώζονται στη *Βάσανο* είναι εκείνη της Sabiha Kasimati η οποία, κατά τη δεκαετία του 1940, υπήρξε η μόνη εξειδικευμένη γυναίκα βιολόγος της Αλβανίας, όντας διδάκτορας ζωολογίας του Πανεπιστημίου του Τορίνου. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της συγγραφέως της *Βασάνου*, η Sabiha Kasimati, μαζί με μια ομάδα διανοουμένων, συνελήφθη από τη SIGURIMI το 1951 και εκτελέστηκε άμεσα, χωρίς δίκη, κατ' εντολή του Ενβέρ Χότζα καθότι η ανένδοτη αντικαθεστωτική της στάση και η δήλωσή⁴⁴⁷ της κατά την ανακριτική διαδικασία θεωρήθηκαν από το καθεστώς άκρως επικίνδυνες συμπεριφορές.

Η αφήγηση παραμένει, ως επί το πλείστον, αυτοβιογραφικά πρωτοπρόσωπη δίνοντας την ευκαιρία στον αναγνώστη να κοινωνήσει της εμπειρίας της ζωής των εξόριστων στα στρατόπεδα εξορίας του καθεστώτος. Στον αναγνώστη δίνεται, επίσης, η δυνατότητα να παρακολουθήσει τον τρόπο αφανισμού ολόκληρων οικογενειών από το χοτζικό καθεστώς μέσω των πολύχρονων φυλακίσεων των διωκόμενων και της εφ' όρου ζωής εξορίας των οικογενειών τους: «*Πρόσωπα αγαπημένα, άλλοτε στην εξορία και άλλοτε στη φυλακή, δεν αντίκρισαν ο ένας τον άλλο είτε για ολόκληρες δεκαετίες είτε πέθαναν χωρίς ποτέ να συναντηθούν*»⁴⁴⁸.

Μια σημαντική ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει το έργο της Fatbardha Mulleti-Saraçi είναι η ανάδειξη της μητέρας σε συμβολικό πρόσωπο της βασάνου. Η μελέτη των λογοτεχνικών μαρτυριών των αρρένων διωκόμενων συγγραφέων καταδεικνύει πως η αφηγηματική προβολή της μητέρας του κατάδικου αποτελεί έναν ξεχωριστό *τόπο* της λογοτεχνίας των διωκόμενων, έναν *τόπο*, ωστόσο, τον οποίο παρακολουθούμε πάντοτε από την οπτική του συγγραφέα-κατάδικου. Μέσα από το λογοτεχνικό έργο της Mulleti-Saraçi, όπως άλλωστε από την αντίστοιχη εμβληματική

⁴⁴⁷ Η Sabiha Kasimati, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Mulleti-Saraçi, φέρεται να δήλωσε στον ανακριτή της λίγο πριν εκτελεστεί: «Εγώ είμαι βιολόγος και ως εκ τούτου πιστεύω στην ιδέα της εξέλιξης. Η εξέλιξη είναι μέσα στη φύση των πραγμάτων. Η βία (που ασκείτε) δεν οδηγεί ούτε στο σοσιαλισμό ούτε, ακόμη, και στη δημοκρατία· η βία οδηγεί μόνο στην καταστροφή», ο.π., Dhimbje, II, σ. 214.

⁴⁴⁸ Ο.π., Fatbardha Mulleti-Saraçi, *Dhimbje*, II, σ. 18.

λογοτεχνική μαρτυρία της Liri Lubonja, μας δίνεται η δυνατότητα να αντικρίσουμε αυτή την εμπειρία της βασάνου της μητέρας του κατάδικου από τη δική της οπτική⁴⁴⁹.

Dhimitër Pango (1940-): Ο Dhimitër Pango γεννήθηκε το 1940 στη Ζαγοριά του Αργυροκάστρου. Το 1960, ενώ βρίσκεται για σπουδές στη Γαλλία, το κομμουνιστικό καθεστώς της χώρας του τον εκβιάζει με αντίποινα κατά της οικογένειάς του με αποτέλεσμα να διακόψει τις σπουδές του και να επιστρέψει στην Αλβανία όπου και καταδικάζεται σε ποινή φυλάκισης είκοσι ετών με την κατηγορία της αντικαθεστωτικής δράσης στο εξωτερικό. Μεγάλο μέρος της ποινής του το εξέτισε στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς όπου και επιδόθηκε κρυφά στην εκμάθηση ξένων γλωσσών. Μετά την κατάρρευση του τυραννικού καθεστώτος, αφού για κάποιο διάστημα εργάστηκε ως μεταφραστής και συνέδραμε στη διάδοση της γερμανοφωνίας στη μετακομμουνιστική Αλβανία, εγκαταστάθηκε οικογενειακά στο Βέλγιο, για πολιτικούς λόγους.

Μαζί με την κόρη του, Irida Pango, συνέγραψε αρκετές νουβέλες και διηγήματα με θέμα τη ζωή στο κομμουνιστικό καθεστώς αλλά και τις νέες προκλήσεις της αλβανικής κοινωνίας στην πορεία της προς τον εκδημοκρατισμό. Στα διηγήματά του ενίοτε κυριαρχεί το στοιχείο της παραδοξότητας η οποία είναι ένα εγγενές γνώρισμα της μεταβατικής περιόδου και αποδίδεται από τον Pango με μια λιτή ρεαλιστική παρατήρηση: «Στο λογοτεχνικό μου έργο προσπαθώ να προβάλλω κυρίως την αλβανική κοινωνία στον ύψιστο βαθμό ρεαλισμού». Το 2006 κυκλοφόρησε στα Τίρανα η *Θολωμένη ψυχή (Shpirt i trazuar*⁴⁵⁰, 2006), ένα εκτενές αφήγημα γύρω από τη ζωή των καταδίκων στα αλβανικά γκουλάγκ έτσι όπως τη βίωσε ο ίδιος. Ο Dhimitër Pango αναγνωρίζει με ψυχραιμία αλλά και με θάρρος ότι είναι σχεδόν αδύνατο μέσω του λογοτεχνικού του έργου να αλλάξει τις απόψεις, τις επιθυμίες, τις αντιλήψεις των ανθρώπων αλλά και τις αποτιμήσεις επί του σκοτεινού και δύσκολου παρελθόντος της χώρας του· εκείνο που οφείλει ο ίδιος να διασώσει

⁴⁴⁹ Τα στοιχεία αντλήω από: 1) Ο.π., Fabian Kati, *Ανθολογία των πληγών*, σ. 589. 2) Ο.π., Leskaj, σ. 435-451. 3) Agim Pipa, “Fatbardha Mulleti (Saraçi)”, *Shoqata e Shkrimtarëve Shkodër*, 30/04/2017. 4) Bashkim Kopliku, “Mendime mbi librin *Kalvari i grave në burgjet e komunizmit të Fatbardha Saraçi (Mulleti)*”, *Gazeta Bulevard* November 25th, 2016.

⁴⁵⁰ Pango Dhimitër - Pango Irida, *Shpirt i trazuar : tregime*, Tiranë : Albin, 2006.

στα γραπτά του είναι μόνον η μαρτυρία για το αβυθομέτρητο της αγάπης μεταξύ των ανθρώπων⁴⁵¹.

Gëzim Peshkëria (1940-): Ο Gëzim Peshkëria γεννήθηκε το 1940 στα Τίρανα και στην ηλικία των δέκα ετών είδε τον πατέρα του, τον ποιητή Manush Peshkëria, να συλλαμβάνεται και να εκτελείται από τα όργανα της SIGURIMI με την κατηγορία της συμμετοχής στην επίθεση κατά της Σοβιετικής Πρεσβείας. Στον ίδιο αποκλείστηκε η πρόσβαση στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας και υποχρεώθηκε να βιοπορισθεί ως χειρώνακτας. Το 1975 συλλαμβάνεται από τη SIGURIMI με την ευρέως απαγγελθείσα κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας στον τομέα της τέχνης και του πολιτισμού. Το μεγαλύτερο μέρος της ποινής του το εξέτισε στις φυλακές του Μπαλς, από τις οποίες αποφυλακίστηκε το 1983. Λίγο πριν την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία, εγκαταστάθηκε οικογενειακώς στην πόλη Soest της Δυτικής Γερμανίας όπου και εργάστηκε για πολλά χρόνια ως εκπαιδευτικός και περιφερειακός σύμβουλος. Ο Gëzim Peshkëria συνέγραψε μια σειρά σύντομων διηγήσεων τις οποίες δημοσίευσε κυρίως στον αλβανικό και το γερμανικό τύπο με θέμα διάφορα περιστατικά από τη ζωή των καταδίκων των αλβανικών γκουλάγκ, όπως τα διηγήματα: «Μπροστά στο πολυβόλο του Zhilivodë», «Στη φυλακή μαζί με τους φραγκισκανούς μοναχούς», «Η ανάκριση του Seiti», «Οι κατάσκοποι», «Οι κατάσκοποι του έβδομου στόλου», την προσωπογραφία του Galip Sojli αλλά και το *Ημερολόγιο φυλακής: Διηγήσεις του γιου ενός εκ των εκτελεσθέντων διανοουμένων μετά το συμβάν στη σοβιετική πρεσβεία*⁴⁵².

Cen Tabaku (1940-): Ο Cen (Hysen) Tabaku γεννήθηκε στο Δυρράχιο το 1940 σε μια ευκατάστατη οικογένεια εμπόρων τα μέλη της οποίας εδιώχθησαν απηνώς από το νέο κομμουνιστικό καθεστώς: ο πατέρας του, Ramazan Tabaku, αν και υπήρξε βραχύβιος υπουργός του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος, καταδικάστηκε αρχικά εις θάνατον και έπειτα σε εικοσιπενταετή κάθειρξη, η μητέρα του ανακρίθηκε και βασανίστηκε στα χοτζικά κελιά ενώ οι τρεις γιοι της οικογένειας εξέτισαν πολυετείς

⁴⁵¹ Pango Dh. - Goce B. (interv.), “E vërteta ime”, *Metropol*, 28/08/2009.

⁴⁵² Τα στοιχεία αντλώ από: 1) Gëzim Peshkëria, “Galip Sojli, ky Sorge shqiptar”, *Shekulli [Dossier]*, 16/08/2009. 2) Gëzim Peshkëria, “Në burg me priftërinjtë françeskanë”, *Shekulli*, 13/08/2009, 3) Gëzim Peshkëria - Alma Mile (interv.), “Tetë vitet e burgut për agjitacion”, *Gazeta Panorama*, 13/08/2009. 4) Gëzim Peshkëria, “Si i njoha "puçistët" e Teme Sejkos”, *Shekulli [Dossier]*, 15/08/2009, 5) Peshkëria Gëzim, “Biruca dhe ushtari Ben”, *Telegraf*. - Nr. 485, 15 gusht, 2007, f. 14.

ποινές στα αλβανικά γλουλάγκ. Ο ίδιος ο συγγραφέας συνελήφθη το 1957, στην ηλικία των δεκαεφτά ετών, με την κατηγορία της απόπειρας αυτομόλησης στο εξωτερικό και καταδικάστηκε σε ποινή εγκλεισμού δεκαπέντε ετών. Ως κατάδικος στο στρατόπεδο του Ρίνας, εργάστηκε καταναγκαστικά στην κατασκευή του ομώνυμου αεροδρομίου. Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του, καταπιάστηκε κρυφά με την εκμάθηση της γαλλικής και της αγγλικής γλώσσας και τη σύνθεση ποιημάτων και διηγημάτων, τα χειρόγραφα των οποίων αναγκάστηκε να κάψει. Αποφυλακίστηκε το 1964 από το στρατόπεδο κατασκευής του εργοστασίου καυστικής σόδας της Αυλώνας.

Η ατέρμονη καταπίεση και η κοινωνική περιθωριοποίηση, που συνέχισε να βιώνει και μετά την αποφυλάκισή του, τον οδήγησαν στην απόφαση της εφαρμογής ενός σχεδίου δεύτερης αυτομόλησης, με κάθε κόστος, στο εξωτερικό. Το Νοέμβριο του 1975, κατάφερε να αυτομολήσει στη Γιουγκοσλαβία κολυμπώντας στα παγωμένα νερά του ποταμού Μπούνα. Όταν έφυγε, άφησε πίσω του τη σύζυγό του και τα δύο ανήλικα παιδιά. Ζήτησε, αρχικά, πολιτικό άσυλο στη Γιουγκοσλαβία και έπειτα στην Ιταλία όπου και έζησε για λίγο καιρό στη Ρώμη ως πολιτικός μετανάστης. Το 1977 εγκρίθηκε η αίτηση χορήγησης πολιτικού ασύλου και μετανάστευσε στις ΗΠΑ δημιουργώντας μια νέα οικογένεια⁴⁵³.

Επιχειρώντας να ανασύρει από τη μνήμη του το υλικό των παλιών καμένων χειρογράφων της φυλακής, συνέγραψε το ογκώδες μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Το κομμουνιστικό όνειρο (Ëndrra komuniste*⁴⁵⁴, 2009) το οποίο χαρακτηρίστηκε από την Dhurata Hamzai μια βαθιά οργουελική «ψυχανάλυση της δικτατορίας» που καταδεικνύει τις πραγματικές διαστάσεις μιας σταδιακής απόδοσης στην ιδεολογία του κομμουνισμού γνωρισμάτων της αλβανικής ιδιαιτερότητας: «Μια ομάδα ανθρώπων, που περιφρουρούν σθεναρά τις μεταξύ τους πατριαρχικές δομές συγγένειας και τα προνόμια του νέου καθεστώτος ως μέλη μιας οικογένειας πεσόντων ή βετεράνων του πολέμου, έχουν πλέον απολέσει όχι μόνο την ικανότητα αλλά και την ευχαρίστηση της διαφορετικής γνώμης. [...] Ο συγγραφέας τοποθετεί τους ήρωές του ενώπιον των ανακριτικών μεθόδων της SIGURIMI και σε ένα

⁴⁵³ Τα στοιχεία αντλή από: 1) Hysen Tabaku- Ani Jaupaj (interv.), “Arratisja e Hyesen Tabakut, Si më mbajtj 6 muaj Xhevdet Mustafa në SHBA”, *Gazeta Panorama*, 13/9/2016, 2) Hysen Tabaku – Iv Kaloci (interv.), “Hysen Tabaku: Tentativa e arratisë më 1957 nga Peshkopia, shokët m’ u vranë në kufi”, *Balkanweb*, 18/3/2015.

⁴⁵⁴ Tabaku Hysen, *Ëndrra komuniste*, bot. Izabel, Tiranë 2009.

αβυσσαλέο παιχνίδι ολοκληρωτικού χαφιεδισμού που εξαπλώνεται μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία»⁴⁵⁵.

Ο μόνος που ανθίσταται σε αυτή την παραίτηση και τη ροπή προς έναν ολοκληρωτικό κομφορμισμό είναι ο κεντρικός ήρωας της ιστορίας, ο νεαρός Αρμπέν Ομάνι ο οποίος καταλήγει κατάδικος των αλβανικών γκουλάγκ εξαιτίας ενός ονείρου που εκμυστηρεύεται σε κάποιο οικείο πρόσωπο που τον καταδίδει. Η πλοκή και η δράση των ηρώων του μυθιστορήματος καταλήγει στις κοινότητες των αλβανών εмиγκρέδων στις ΗΠΑ. Ο Cen Tabaku στο επικό *Κομμουνιστικό όνειρο* στήνει ένα οργουελικό σκηνικό που αναμιγνύει στοιχεία γκροτέσκου, ωμού ρεαλισμού, πολιτικής και κοινωνικής παρατήρησης.

Shefqet Gjana (1940-): Γεννημένος το 1940 στο χωριό Bicaj της επαρχίας Κούζι, ο Shefqet Gjana εργάζονταν ως επαρχιακός δάσκαλος όταν συνελήφθη αιφνιδιαστικά από τη SIGURIMI με ασαφείς κατηγορίες περί σύστασης τρομοκρατικής ομάδας με σκοπό τη δολοφονία του Ενβέρ Χότζα. Είναι χαρακτηριστικό πως, όταν ο Υπουργός Εσωτερικών Υποθέσεων Feçor Shehu ενημέρωσε προσωπικά το Χότζα σχετικά με την υπόθεση Gjana, ο δικτάτορας απέρριψε κατηγορηματικά το βάσιμο της υπόθεσης θεωρώντας ότι κανένας πολίτης της Κομμουνιστικής Αλβανίας δεν θα μπορούσε να σκεφτεί ένα τέτοιο σχέδιο εναντίον του εφόσον είναι τόσο αγαπητός στο λαό.

Τα περιστατικά της κωμικοτραγικής του υπόθεσης και οι αναμνήσεις της μακρόχρονης δίωξής του στα στρατόπεδα-φυλακές και τις ζώνες εξορίας συνθέτουν το θεματικό άξονα του λογοτεχνικού του έργου το οποίο περιλαμβάνει τις ποιητικές συλλογές: *Διαδρομές μοναξιάς (Shtigje vetmie*⁴⁵⁶, 1999), *Η επιστροφή (Kthimi*⁴⁵⁷, 1999), *Στους διαδρόμους του πόνου* (⁴⁵⁸), τη νουβέλα *Η κόλαση των ζωντανών (Ferri i të gjallëve*⁴⁵⁹, 2008) και το μυθιστόρημα *Ο γολγοθάς της αγάπης (Golgota e dashurisë*⁴⁶⁰, 2008). Η μεγαλύτερη αρετή του λογοτεχνικού έργου του Gjana,

⁴⁵⁵ Βλ. Dhurata Hamzai, “Ëndrra komuniste e Cen Tabakut, psikoanalizë e Diktaturës”, *Gazeta Tema* 14/01/2011.

⁴⁵⁶ Gjana Shefqet, *Shtigje vetmie : poezi*, Tiranë : Eurorilindja, 1999.

⁴⁵⁷ Gjana Shefqet, *Kthimi : poezi*, Tiranë : Koha, 1999

⁴⁵⁸ Gjana Shefqet, *Në korridoret e dhimbjes... : poezi*, Tiranë : Geer, 2000.

⁴⁵⁹ Gjana Shefqet, *Ferri i të gjallëve: kujtime nga internimi, hetuesia dhe burgjet komuniste*, Tiranë : Geer 2008.

⁴⁶⁰ Gjana Shefqet, *Golgota e dashurisë*: roman, bot. Geer, Tiranë 2008.

σύμφωνα με τον κριτικό Ruzhdi Jata, έγκειται στην αντιηρωική οπτική του αφηγητή και τη σχεδόν στωική απόδοση του περιρρέοντος ολοκληρωτισμού που καθλώνει τους πολίτες στην προκρούστεια φόρμα του «νέου ανθρώπου»⁴⁶¹.

Ylber Merdani (1940-): Ο Ylber Merdani γεννήθηκε στην Κορυτσά. Η οικογένειά του τήρησε επιφυλακτική στάση απέναντι στη νέα κομμουνιστική πραγματικότητα, γεγονός το οποίο προκάλεσε εναντίον της την καθεστωτική δυσμένεια. Απόρροια της δυσμένειας αυτής υπήρξε η εξορία της οικογένειας Merdani, το 1967. Στον τόπο της εξορίας, δύο χρόνια αργότερα, ο Ylber Merdani συλλαμβάνεται εξαιτίας κάποιων χειρογράφων του με ποιήματα τα οποία κρίθηκαν από τη SIGURIMI ότι διαποτίζονται από έντονα αντικαθεστωτικό πνεύμα. Εξέτισε ποινή οκτώ ετών σε διάφορα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας· το Μάιο του 1973 συμμετείχε στη μεγάλη αντικαθεστωτική εξέγερση των κατάδικων στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Μετά την αποφυλάκισή του, στάλθηκε εξόριστος στο Στύλας. Μέρος των χειρογράφων του, μαζί με ποιήματα της φυλακής, εκδόθηκαν σε διάφορα μετακομμουνιστικά έντυπα της Αλβανίας αλλά και στον τύπο της αλβανικής ομογένειας στην Αμερική και τη Γερμανία· πολλά από αυτά περιλαμβάνονται στην ποιητική συλλογή *Ο θάνατος δεν με τρομάζει* (*Vdekja nuk më tremp*⁴⁶², 2010). Κύριο γνώρισμα της ποιητικής του γραφής, σύμφωνα με τον κριτικό της αλβανικής λογοτεχνίας Fatmir Terziu⁴⁶³, είναι μια «μαγική επικοινωνία» των εκφραστικών μέσων και μια έντονη ιστορικότητα των θεματικών του τόπων⁴⁶⁴.

⁴⁶¹ Τα στοιχεία, συν τοις άλλοις αντλώ, από: 1) Ruzhdi Jata, “Mbresa nga libri *Ferri i të gjallëve i Shefqet Gjanës*, *Floripress*, 2/5/2015, 2) Bedri Myftari, “Poeti që deshi të vriste Enver Hoxhën: [Kushtuar poetit Shefqet Gjani]”, 55 - Nr. 204, 3/9/1999, f.14.

⁴⁶² Merdani Ylber, *Vdekja nuk me tremp*, bot. 55, Tiranë 2010.

⁴⁶³ Fatmir Terziu, *Kritika ndryshe: Vëzhgime nëbrendësi të prozës e poezisë shqiptare*, «Poezia dhe diskursi i variacionit socio-linguistik: Rreth krijimtarisë poetike të poetit Ylber Merdani», bot. Arbëria, vol.1, Tiranë 2009, p. 431.

⁴⁶⁴ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του ποιητή Ylber Merdani αντλώ επίσης από: 1) Ylber Merdani - Raimonda Moisiu (interv.), “Se desha shume ne jete e putha pak...”, *Ndryshe*. - p. 886, 5 prill, 2009, p. 21, 2) Vepror Hasani, “Poeti Ylber Merdani: Ju rrefej jetën time”, *Kritika*, 18/03/2011, 3) Ani Jaupaj, “Shpresa Merdani: Çerek shekulli internim, “taksa” që i paguam diktaturës”, *Gazeta Panorama*, 26/6/2011, 4) Xhaxho Muhareem, “Zëri poetik i dhimbjes në poezinë e Ylber Merdanit”, 55.- Nr. 13, 17 janar, 2010, f. 16.

Frederik Rreshpja (1940-2006): Πάνω στα άλογα της θλίψης, στα ομηρικά μοτίβα, στις μπωντλαιρικές διαθέσεις, στο λυρισμό της κατασταλαγμένης οδύνης και της μοναξιάς, στην αίσθηση του αναπόδραστου της ήττας και της συντριβής ορθώνονται οι υφολογικοί και θεματικοί άξονες της ποίησης του Frederik Rreshpja.

Γεννημένος το 1940 στην πόλη της Σκόδρας, όπου και έζησε τα παιδικά του χρόνια, ολοκλήρωσε δι' αλληλογραφίας το Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου των Τιράνων και στη συνέχεια εργάστηκε στο ληξιαρχείο του Dajç στην επαρχία της Bunë και έπειτα ως δημοτικός υπάλληλος επί των πολιτιστικών θεμάτων στη γενέτειρά του. Το 1967 εκδίδει την ποιητική συλλογή *Αλβανική Ραψωδία (Rapsodi shqiptare)* στην οποία καλλιεργεί έναν ιδιότυπο λυρισμό που υπηρετεί έμμεσα και διακριτικά τις ιδεολογικές αξίες και τις ειδολογικές αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Με την *Αλβανική Ραψωδία* ο ποιητής τυγχάνει ευρείας αναγνωστικής αναγνώρισης και αποδοχής από τους κριτικούς της εποχής. Εντούτοις, σχεδόν ταυτόχρονα, ο ιδιότυπος αυτονομημένος λυρισμός του θα προκαλέσει εναντίον του ένα κλίμα καχυποψίας στους μηχανισμούς ελέγχου της αλβανικής διανόησης από τη SIGURIMI. Ακολουθούν οι νουβέλες *Ο ήρωας του χωριού Μπάρδα (Trimi i fshatit Bardhë, 1969)*, *Εράντα (Eranda, 1969)*, το μυθιστόρημα *Η μακρινή φωνή του καλυβόσπιτου (Zëri i largët i kasolles, 1972)* και τα θεατρικά δράματα *Το όνειρο της γης (Ëndrra e tokës, 1973)* και *Η αφελής πέστροφα (Trofta hutaqe, 1973)* μέχρι να στραφεί εκ νέου στην ποίηση με τη συλλογή *Σε τούτη την πόλη (Në këtë qytet, 1973)*. Όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, στην πρώιμη αυτή φάση της ποιητικής του γραφής, ο Rreshpja θυμίζει τον Καβάφη «ως ένας ποιητής που σε μια στιγμή ωριμότητας συλλαμβάνει τον πυρήνα εκείνου που πρέπει να καθορίσει τη μελλοντική του τέχνη»⁴⁶⁵. Το 1972 τίθεται σε καθεστώς αμφισβήτησης και στη συνέχεια συλλαμβάνεται ως «ένα επικίνδυνο πρόσωπο οι απόψεις του οποίου επαπειλούν την κοινωνική ευημερία και τη λαϊκή εξουσία». Αποφυλακίστηκε το 1989 από τις φυλακές των Αγίων Σαράντα έχοντας ζήσει ως έγκλειστος των αλβανικών γκουλάγκ για δεκαεφτά χρόνια.

Με την κατάρρευση του κομμουνισμού, ο Frederik Rreshpja εγκαταστάθηκε στα Τίρανα. Έθεσε υποψηφιότητα στις εκλογές του 1992 ως βουλευτής του Σοσιαλιστικού Κόμματος αλλά απέτυχε να εκλεγεί. Διατελεί έπειτα αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Ωρα (Ora)* και ιδρύει τον εκδοτικό οίκο «Ënçora» διευθύνοντας,

⁴⁶⁵ “Frederik Rreshpja, poeti që e mbyllin jetën në një libër...”, *Shqiptarja.com*, 5/7/2015.

παράλληλα, την έκδοση του ομώνυμου περιοδικού. Το 1994 κυκλοφορεί η ποιητική του συλλογή με τον αινιγματικό και συνάμα προφητικό τίτλο *Ηρθε η ώρα να πεθάνω και πάλι* (*Erdhi ora të vdes përsëri*⁴⁶⁶), ενώ δύο χρόνια αργότερα κυκλοφορεί η συλλογή *Λυρικά* (*Lirika*⁴⁶⁷). Το 2000 οδηγείται στη χρεοκοπία και γνωρίζει μια κατάσταση αδιανόητης φτώχειας και εγκατάλειψης. Αναγκάζεται να ζήσει ακόμη και στο δρόμο. Καταφέρνει εντούτοις να εκδώσει την συλλογή *Στη μοναξιά* (*Në vetmi*⁴⁶⁸, 2004) η οποία αποδεικνύεται και η τελευταία του. Νοσώντας από σοβαρή καρδιαγγειακή πάθηση και με κλονισμένη ψυχική υγεία, ο Frederik Rreshpja πεθαίνει στα Τίρανα τον Φεβρουάριο του 2006.

Ο Ισμαήλ Κανταρέ έχει χαρακτηρίσει το Rreshpja ως έναν από τους πιο σημαντικούς ποιητές στην ιστορία της αλβανικής ποίησης, ενώ ο γερμανός μελετητής Hans-Joachim Lanksch τον τοποθετεί στο πιο υψηλό επίπεδο της ευρωπαϊκής ποίησης του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Rreshpja, αν και έζησε ως κατάδικος του χοτζικού καθεστώτος για δεκαεφτά ολόκληρα χρόνια, δεν ανάγει σε κυρίαρχη θεματική της ποίησής του την τραυματική εμπειρία του μακροχρόνιου εγκλεισμού. Σε ελάχιστα ποιήματά του προβάλλονται αυτούσια μοτίβα της φυλακής. Η εμπειρία αυτή μοιάζει, ωστόσο, να υποφώσκει σχεδόν σε όλο το ποιητικό του έργο και να καθιλώνει στο λυρισμό της απαισιοδοξίας και της παντοτινής μοναξιάς το ποιητικό υποκείμενο⁴⁶⁹.

⁴⁶⁶ Rreshpja Frederik, *Erdhi ora të vdes përsëri*, bot. Albin, Tiranë 1994.

⁴⁶⁷ Rreshpja Frederik, *Lirika të zgjedhura*, Evropa, 1996.

⁴⁶⁸ Rreshpja Frederik, *Në vetmi*, Tiranë, Arbëria, 2004.

⁴⁶⁹ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Frederik Rreshpja αντλώ από: 1) Elsie Robert, *History of Albanian Literature*, ο.π., 2) Moikom Zeqo, “In memoriam për Frederik Rreshpën”, *Koha jonë*. - Nr. 46, 18 shkurt, 2006, f. 14 – 15, 3) Petrit Palushi, *Frederik Rreshpja që s’e kuptuam kurrë*, Ombra GVG, Tiranë, 2016, 4) Hasani H., *Leksikoni i Shkrimtarëve Shqiptarë, 1501-2001*, Prishtinë, 2003, fq. 374, 5) Kelmendi Sh., “Bisedë me poetin e madh Frederik Rreshpja”, *Kohajonë*. - Nr. 35, 24 dhjetor, 2005, f. 19, 6) Traboini K., “Nobel përsë vdekuri”, *Pegasi*. - p. 2, vjeshtë, 2006, p. 21-25, 7) Lanksch H.-J., “S’dua të pikëllohet kush për fatin tim: poeti, tregimtari dhe eseisti Frederik Rreshpja”, *Kalendari Letrar*. - Nr. 6, 5 maj, 2004, f. 4. I; V, 8) Shllaku P., Kush asht Frederik Rreshpja?, Tiranë-Prishtinë-Shkup: *Symbol* qq, OM Publisher, fq. 51-72, 9) Kelmendi Sh., “Frederik Rreshpja Në Vetmi”, *Koha Jonë*, 16/3/2005, 10) Sokol Zekaj, “Frederik Rreshpja poeti që nuk u thye”, *Gazeta Shekulli - Nr. 2941*, 20 prill, 2010, f. 18 – 19, 11) Admirina Peci, “Ditët e braktitura të një poeti të madh”, *Gazeta Shqiptare*. - Nr. 3053, 19 mars, 2005, f. 20 - 21.

Kujtim Aliaj (1940-): Υπήρξε ένας από τους πιο μακροχρόνια εγκλειστούς των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης. Πέρασε το κατώφλι της φυλακής στα δεκαέξι του χρόνια και αποφυλακίστηκε έπειτα από τριάντα δύο έτη αδιαλείπτως μέσα στα κάτεργα, λίγο πριν τα πενήντα. Ο Kujtim Aliaj γεννήθηκε το 1940 στο χωριό Τσορούς της Μαλλακάστρα, στη Νότια Αλβανία. Αν και μόλις δεκαπέντε ετών, το χοτζικό καθεστώς τον υποχρέωσε σε καταναγκαστική εργασία σε αγροτική φάρμα. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης αλλά και ο αποκλεισμός του από τη στοιχειώδη εκπαίδευση ήταν οι αιτίες που τον οδήγησαν το 1956, κατά την εφηβεία του, στην απόφαση να αυτομολήσει στην Ελλάδα, με απώτερο σκοπό να εγκατασταθεί στη Μεγάλη Βρετανία. Ενώ βρισκόταν πάνω στη συνοριακή γραμμή εντοπίστηκε την ύστατη στιγμή από στρατιωτική περίπολο. Συνελήφθη και καταδικάστηκε αρχικά σε ποινή φυλάκισης πέντε ετών με ταυτόχρονη δήμευση της περιουσίας του.

Το 1958, ενώ εξέτιε την ποινή του στο στρατόπεδο-φυλακή του Αρτιζανάτι των Τιράνων, δέχτηκε επίθεση από ποινικούς κατάδικους. Στη διάρκεια της συμπλοκής ένας ποινικός έχασε τη ζωή του με αποτέλεσμα ο ενήλικος πλέον Kujtim να καταδικαστεί με νέα εικοσιπενταετή ποινή. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1963, επιχείρησε να αποδράσει μαζί με δύο συγκρατούμενους του από το στρατόπεδο 303-Ρουμπίκ. Κατάφεραν να απομακρυνθούν από το στρατόπεδο αλλά στάθηκε αδύνατο να φτάσουν στην παραμεθωριακή ζώνη. Εντοπίστηκαν από τη SIGURIMI και οδηγήθηκαν στις κεντρικές φυλακές των Τιράνων. Ενώπιον του ανακριτή, ο Kujtim Alia δήλωσε πως ήθελε να εγκαταλείψει τη χώρα για να ακολουθήσει ανώτερες σπουδές στο εξωτερικό και να λάβει γενική μόρφωση. Καταδικάστηκε άλλα είκοσι πέντε χρόνια φυλακή ενώ ο συγκρατούμενός του που θεωρήθηκε ότι οργάνωσε την απόδραση καταδικάστηκε εις θάνατον και εκτελέστηκε. Ο Kujtim Alia αποφυλακίστηκε, εν τέλει, το 1988, έχοντας περάσει από το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και τη φυλακή του Μπουρρέλι. Πέθανε λίγο καιρό μετά την αποφυλάκισή του⁴⁷⁰.

Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του, επέδειξε ιδιαίτερη συνέπεια στην καλλιέργεια της ποιητικής του κλίσης αφήνοντας μια σειρά ποιημάτων τα οποία

⁴⁷⁰ Kastriot Dervishi, “I arratisuri, historia e rrallë e Kujtimit, që u burgos në 1956 e doli në 1988 -ën”, *Gazeta* 55, 04/11/2018.

εκδόθηκαν⁴⁷¹ συγκεντρωτικά δύο δεκαετίες μετά την πτώση του κομμουνισμού υπό την επιμέλεια του Visar Zhiti. Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι ο Καναδός αλβανολόγος Robert Elsie συμπεριλαμβάνει το όνομα του Aliaj μεταξύ των πιο σημαντικών εκπροσώπων της νεότερης αλβανικής ποίησης πριν ακόμη έρθει στο φως η συγκεντρωτική έκδοση του ποιητικού του έργου⁴⁷². Συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά ποιητικά του γνωρίσματα, γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι το μόνιμο θέμα που επαναλαμβάνεται στην ποίηση του Aliaj είναι εκείνη η αίσθηση του αναπόφευκτου μοιραίου που εγκλώβισε το πεπρωμένο του στην ατέρμονη παγίδα του ολοκληρωτισμού. Η libido formandi του κατάδικου Kujtim Aliaj, ως μύχια ανθρωπιστική παρόρμηση, μετατρέπεται σε vim formandi το τραύμα του ισόβιου εγκλεισμού και την επώδυνη απώλεια της νιότης του μέσα στα χοτζικά κάτεργα.

Απόρροια αυτής της vis formandi υπήρξε και το παράτολμο διανοητικό πόνημα του Aliaj ο οποίος, με κίνδυνο να προστεθούν κι άλλα χρόνια στην πολυετή του ποιητική, αποφάσισε, προσπαθώντας να μείνει πιστός στα ιδεώδη του ανθρωπισμού και στην υπεράσπιση του ευρωπαϊκού πνεύματος, να μεταφράσει και τις επτά τραγωδίες του Σοφοκλή από ένα γαλλικό χειρόγραφο που για χρόνια κυκλοφορούσε στα αλβανικά γκουλάγκ. Οι μεταφράσεις αυτές εκδόθηκαν⁴⁷³ το 2014 υπό την επιμέλεια του Fatos Lubonja ο οποίος έγραψε και τον πρόλογο του βιβλίου (τόσο ο Zhiti όσο και ο Lubonja υπήρξαν συγκρατούμενοι του Kujtim Aliaj).

Στο προλογικό κείμενο-μανιφέστο ο Lubonja υπερτονίζει τη σπουδαιότητα και τη μοναδικότητα της μεταφραστικής εργασίας του φίλου του κάτω από συνθήκες η αντιξοότητα των οποίων παραμένει ακόμη ασύλληπτη για το δυτικό κόσμο: «Αυτή δεν είναι μια συνηθισμένη επανέκδοση των τραγωδιών του Σοφοκλή. Είναι ένα ιδιαίζοντως μοναδικό βιβλίο, τόσο μοναδικό που θα ήταν αρκετά δύσκολο να βρεθεί αντίστοιχο του στο βάθος της παγκόσμιας ιστορίας των εκδόσεων και επανεκδόσεων των έργων του Σοφοκλή. Τη μοναδικότητα αυτή την προσδίδει η ιστορία της ζωής του μεταφραστή που συνδέεται ακόμα και με το ίδιο το μεταφραστικό του πόνημα»⁴⁷⁴. Στη συνέχεια ο Lubonja επιχειρεί να ιχνηλατήσει τις πηγές αυτού του

⁴⁷¹ Aliaj Kujtim, *Ndryshenga çdo jetë*, Tiranë : Omsca-1, 2013.

⁴⁷² Ο.π., Elsie, *History of Albanian Literature* (βλ. 11.5. Albanian contemporary poetry).

⁴⁷³ Fatos Lubonja, “Të riparosh të pariparueshmen” (βλ. Sophocles, *Dramat e Sofokliut*, përkth. Kujtim Aliaj, Tiranë: Përpjekja, 2014).

⁴⁷⁴ Φατός Λιουμπόνια, «Επουλώνοντας το ανεπούλωτο», μετφρ. Αχιλλέας Σύρμος, *Νέο Πλανόδιον*, 13/11/2019 (<https://neoplanodion.gr/2019/11/13>).

ανθρωπισμού και τα βαθύτερα αίτια που οδήγησαν έναν «απόκληρο» ισοβίτη της χοτζικής τυραννίας να επιδοθεί στη μετάφραση του σοφοκλείου έργου, απευθύνοντας, ταυτόχρονα, πρόσκληση στη νέα γενιά να τον ακολουθήσει έντιμα σε αυτή την επίπονη ιχνηλασία της μνήμης της ανθρώπινης παρουσίας στον τόπο και την εποχή της βασάνου⁴⁷⁵.

Genc Leka (1941-1977): Με το τραγικό τους τέλος οι ποιητές Genc Leka και Vilson Blloshmi συγκαταλέγονται στη χορεία των ποιητών-μαρτύρων της αλβανικής λογοτεχνίας και της συλλογικής μνήμης της χώρας τους. Γεννήθηκε το 1941 στο χωριό Bërzeshtë της επαρχίας Librazhd αλλά πέρασε το μεγαλύτερο μέρος των παιδικών του χρόνων στην εξορία καθότι, στις αρχές του 1950, ο πατέρας του αυτομόλησε στη Γιουγκοσλαβία διαισθανόμενος την προδιαγεγραμμένη σύλληψή του από το καθεστώς. Το 1961 κατάφερε να ολοκληρώσει το Παιδαγωγικό Λύκειο του Ελμπασάν και να εργαστεί ως επαρχιακός δάσκαλος στο Orenjë και έπειτα στο Zdrajsh στην περιοχή της Çermenikë, χωρίς να γνωρίζει ότι παρακολουθείται συστηματικά από τη SIGURIMI ήδη από το 1959. Ποιήματά του άρχισαν να δημοσιεύονται σε διάφορα λογοτεχνικά έντυπα της δεκαετίας του 1960, όπως η λογοτεχνική φυλλάδα *Νέος Λογοτέχνης (Letrari i ri)*, *Η Φωνή της Νεολαίας (Zëri i rinisë)* και *Πιονιέρος (Pionieri)*. Στα ποιήματα αυτά τηρείται διακριτικά η θεματολογία και ο μετρικός ρυθμός της ποίησης του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, στοιχία, ωστόσο, τα οποία υπονομεύονται από τη χρήση αλληγορικών μοτίβων που υφαίνουν την αναγνωστική τους αμφισημία. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι στίχοι «μακριά μέσα σε τούτη τη νύχτα μια φωνή ψιθυρίζει τ' όνομά μου» οι οποίοι, σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης, χαρακτηρίζονται ερωτικοί αλλά, ταυτόχρονα, υποδηλώνουν την βαθιά νοσταλγία του ποιητή για τη μορφή του πατέρα του που είχε κηρυχθεί εχθρός από το καθεστώς.

Κατά την περίοδο που υπηρέτησε ως δάσκαλος στην ορεινή ζώνη του Çermenikë, ο Genc Leka καταπιάστηκε με την καταγραφή των γαμήλιων και ταφικών εθίμων, των παραμυθιών, των θρύλων και των παραδοσιακών τραγουδιών της περιοχής, έργο για το οποίο συνεργάστηκε με το Ινστιτούτο Ιστορίας και Γλώσσας

⁴⁷⁵ Σύρμος Αχιλλέας, «Κουγιτίμ Αλία: Ο ισοβίτης που μετέφραζε Σοφοκλή μέσα στα αλβανικά γκουλάγκ», *LiFO*, 21/1/2020.

των Τιράνων αλλά εν συνεχεία αποσιωπήθηκε εξαιτίας της τροπής της υπόθεσής του και των δραματικών εξελίξεων που ακολούθησαν.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο ποιητής, αφού είχε ήδη απολυθεί από την εκπαίδευση, εργάζονταν στον κτηνοτροφικό και αγροτικό τομέα της γενέτειράς του. Στο διάστημα αυτό συνδέθηκε στενά με τον Vilson Blloshmi με τον οποίο ήταν συγγενείς και μοιράζονταν το κοινό τους πάθος για την ποίηση, την απαγορευμένη λογοτεχνία και μια έντονη αποστροφή για το χοτζικό καθεστώς. Οι δύο ποιητές συνελήφθησαν, εν τέλει, τον Αύγουστο του 1976 και οδηγήθηκαν στις φυλακές των Τιράνων. Αρχικά οι ανακρίσεις αφορούσαν στα απαισιόδοξα μηνύματα των ποιημάτων τους. Ο λυρικός πεσιμισμός της ποίησής τους κρίθηκε από τους εμπειρογνώμονες επί των λογοτεχνικών θεμάτων της SIGURIMI ασύμβατος με τον επαναστατικό οπτιμισμό του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και ως εκ τούτου το ποιητικό τους έργο θεωρήθηκε παρασιτικό, αποπροσανατολιστικό και επικίνδυνο με αποτέλεσμα να κατηγορηθούν για αντικαθεστωτική προπαγάνδα.

Στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στα ανακριτικά γραφεία του Librazhd όπου και κατηγορήθηκαν εκ νέου ως επικεφαλής μιας ομάδας σαμποτέρ της οικονομίας που υπέσκαπταν συστηματικά το έργο του τοπικού αγροτικού συνεταιρισμού. Στις 13 Ιουνίου 1977 το επαρχιακό δικαστήριο του Librazhd τους επέβαλε τη θανατική ποινή. Εκτελέστηκαν μερικές ημέρες αργότερα, τα μεσάνυχτα της 17^{ης} Ιουλίου, σε άγνωστη τοποθεσία μερικά χιλιόμετρα έξω από το Librazhd⁴⁷⁶.

Το ποιητικό έργο τόσο του Genc Leka όσο και του Vilson Blloshmi δεν αναγνωρίστηκε ούτε εκδόθηκε άμεσα με την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Τα χειρόγρατά τους για πολλά χρόνια ήταν αγνοημένα. Πολλοί φίλοι τους, με τους οποίους οι ποιητές διατηρούσαν αλληλογραφία, αναγκάστηκαν να κάψουν τα συγκεκριμένα γράμματα αμέσως μετά την εκτέλεσή τους για να αποφύγουν και οι ίδιοι τη δίωξη και το καθεστωτικό μένος. Στα τέλη της δεκαετίας του 2000, μετά από έρευνα στα μυστικά αρχεία του πρώην κομμουνιστικού καθεστώτος, ο μελετητής Sadik Bejko ανακάλυψε κάποια από τα χειρόγραφα και εν συνεχεία επιμελήθηκε της έκδοσης του ευρεθέντος ποιητικού τους έργου υπό τον τίτλο *Ο Βιλσόν και ο Γκεντς: Η ζωή και το έργο τους (Vilsoni dhe Genci: jeta dhe vepra*⁴⁷⁷, 2006). Ο μαζικός τάφος με τα οστά των δύο ποιητών βρέθηκε το 1994 σε μια απόκρημνη χαράδρα στους

⁴⁷⁶ Βλ. αναλυτικά στο ίδιο κεφάλαιο παράθεμα «VILSON BLOSHMI, 1948-1977».

⁴⁷⁷ Bejko Sadik, *Vilsoni dhe Genci : jeta dhe vepra*, Tiranë : 55, 2007.

πρόποδες του όρους Zgarë λίγα χιλιόμετρα έξω από την κωμόπολη του Librazhd την πλατεία της οποίας κοσμούν σήμερα οι προτομές τους⁴⁷⁸.

Kolec Gjergji (1941-2011): Ο Kolec Gjergji γεννήθηκε στο Ντουγκαγκίνι της Σκόδρας το 1941 και, μετά την εκτέλεση του πατέρα του από το νέο καθεστώς, μεγάλωσε φέροντας το στίγμα του ταξικού εχθρού. Στα χρόνια της ενηλικίωσης εγκαταστάθηκε στα Τίρανα προκειμένου να απαλλαγεί από το προβληματικό βιογραφικό που τον συνόδευε και να εγγραφεί στο Τμήμα Χημείας του Πανεπιστημίου των Τιράνων. Οι σπουδές του διεκόπησαν αίφνης όταν η SIGURIMI ανακάλυψε την «εχθρική» ταξική του καταγωγή. Συνελήφθη, εν τέλει, το 1969, την ημέρα του γάμου του, και καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης δεκατριών ετών την οποία εξέτισε σχεδόν ολόκληρη⁴⁷⁹. Στα μετακομμουνιστικά χρόνια δημοσίευσε αρκετά ποιήματα και διηγήματα της φυλακής. Η αφήγησή του *Όνειρο μιας χειμωνιάτικης νύχτας (Ëndërr e një nate dimri)*, που αναφέρεται στις συνθήκες δουλείας των εργατών-κατάδικων των στρατοπέδων-εργοταξίων της δεκαετίας του 1970, συμπεριλαμβάνεται στην *Ανθολογία των πληγών*⁴⁸⁰.

Astrit Xhaferi (1941-): Ο Astrit Xhaferi γεννήθηκε το 1941 στην Αυλώνα, σε μια οικογένεια διωκομένων του χοτζικού καθεστώτος. Κατάφερε, ωστόσο, να ολοκληρώσει τη φοίτησή του στο Τμήμα Χημείας και Βιολογίας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου «Aleksandër Xhuvani» και να εργαστεί για κάποιο διάστημα ως καθηγητής βιολογίας, θέση από την οποία απολύθηκε το 1968 λόγω της ανακάλυψης της ταξικής του καταγωγής· έκτοτε βιοπορίστηκε ως κηπουρός. Το 1977 συμπεριλήφθηκε στους καταλόγους εκκαθαρίσεων της SIGURIMI και

⁴⁷⁸ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του ποιητή Genc Leka αντλώ από: 1) Seitaj Nazmi, *Ngadhjimi i shpirtit : poetët martirë Genc Leka dhe Vilson Blloshmi: kujtime-tregime*, Tiranë: Globus R., 2007, 2) Sejdini Hysen, “Genci”, *Gazeta Egnatia*, 16/3/1992, 3) BEDRI BLOSHMI, “Më 23 mars 1941 lindi poeti Genc Leka, u pushkatua më 17 korrik 1977”, *VOAL* March 23, 2017, 4) Bishqemi Astrit, “Genc Leka, shoku i fëmijërisë (kujtime)”, *Gazeta 55*, 15/07/2013, 5) Bejko Sadik, *Vilsoni dhe Genci : jeta dhe vepra*, ο.π.

⁴⁷⁹ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Kolec Gjergji αντλώ από: 1) Bedri Myftari, “Shkrimtari, që për lirinë bëri fli jetën, dashurinë: u nda nga jeta shkrimtari disident Kolec Gjergji”, *Nacional*. - Nr. 107, 31 - 7 korrik - gusht, 2011, f. 23, 2) Vera Gjergji - Ermira Isufaj (interv.), “Si e arrestuan tim shoq, ditën e dasmës sonë : intervistë me gruan e ish-ushtarakut Kolec Gjergji”, *Panorama*. - Nr. 171, 24 korrik, 2011, f. 23.

⁴⁸⁰ Ο.π., *Ανθολογία των πληγών*, σ. 160.

καταδικάστηκε σε εννεαετή ποινή εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας. Στις κατηγορίες που του απαγγέλθηκαν συμπεριλαμβάνεται η προτίμησή του για μια ποικιλία ολλανδέζικων τριανταφυλλιών, κάτι το οποίο ερμηνεύτηκε ως φιλοδυτικός ρεβιζιονισμός, και η ανάγνωση των έργων του έκπτωτου δραματουργού Fadil Paçrami. Το μεγαλύτερο μέρος της ποινής του το εξέτισε στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς.

Ο Astrit Xhaferi εκδήλωσε σε νεαρή ηλικία το ενδιαφέρον του για τη λογοτεχνία και κατάφερε να δημοσιεύσει κάποια πρωτόλεια διηγήματα στα λογοτεχνικά έντυπα της εποχής, δυνατότητα η οποία του απαγορεύτηκε στη συνέχεια για πολιτικούς λόγους. Κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο εξέδωσε τη συλλογή διηγημάτων *Διηγήσεις για ανθρώπους και για λουλούδια (Rrëfime për njerëzit dhe për lule*⁴⁸¹, 2013), η οποία εμφανίζει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της γραφής του και συνυφαίνει σχεδόν αλληγορικά την μοίρα των θυμάτων του κομμουνιστικού καθεστώτος με τις τύχες διαφόρων λουλουδιών. Εξέδωσε επίσης τις συλλογές διηγημάτων: *Πράσινες ψυχές (Shpirtra të gjelbër*⁴⁸², 2002), *Οι ανθοδέσμες των δακρύων (Buqeta e lotëve*⁴⁸³, 2004) και *Όταν σιμώνω στις πασχαλιές (Kur rri pranë jargavanit*⁴⁸⁴, 2008)⁴⁸⁵.

Sokrat Shyti (1941-) Ο Sokrat Shyti, γόνος μιας οικογένειας καλλιτεχνών από τη Μουζεκιά, αναγκάστηκε το 1960 να διακόψει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας, αμέσως μετά τη ρήξη των αλβανοσοβιετικών σχέσεων, και να επαναπατριστεί. Επιστρέφοντας στα Τίρανα, εργάστηκε στο τμήμα σύνταξης του «Radio Diarazon», μαζί με του ποιητές και δημοσιογράφους Vangjel Lezho και Fadil Kokomani, οι οποίοι, μερικά χρόνια αργότερα, θα εκτελούνταν από το χοτζικό καθεστώς. Την ίδια περίοδο, αρχές της δεκαετίας του 1960, ολοκληρώνει το πρώτο του μυθιστόρημα υπό τον τίτλο «Μαντάμ Γιατρίνα» το οποίο κατέθεσε στον

⁴⁸¹ Astrit Xhaferi, *Rrëfime për njerëzit dhe për lulet*, Tiranë : Emal, 2013.

⁴⁸² Astrit Xhaferri, *Shpirtra të gjelbër: skica, portrete, rrefime*, Tiranë : Klubi kult. "Ali Asllani", 2002.

⁴⁸³ Astrit Xhaferri, *Buqeta e lotëve: tregime*, Tiranë : Klubi kulturor "Ali Asllani", 2004.

⁴⁸⁴ Astrit Xhaferi, *Kur rri pranë jargavanit : tregime*, Tiranë : Emal, 2008.

⁴⁸⁵ Τις πληροφορίες αντλώ από: 1) *Ανθολογία των πληγών*, Ι, ο.π., σ. 412-416, 2) Visar Zhiti, "Lule në kohën e zhgënjimeve : Astrit Xhaferri, shkrimtar", *Rilindja demokratike*. - Nr. 3173, 9 qershor, 2002, f. 18, 3) Reshat Kripa, "Një libër për lulet dhe jetën", *Gazeta 55*, 04/08/2013, 4) Sazan Goliku, "Nga dashuria për jetën", *Standard* 17/6/2013.

μοναδικό εκδοτικό οίκο της χώρας. Ωστόσο, η σύλληψη των φίλων και συναδέλφων του, όπως και η αυτομόληση του αδερφού του στο εξωτερικό, έθεσαν και τον ίδιο στη διωκτική δίοπτρα της SIGURIMI, οι υπάλληλοι της οποίας τον συνέλαβαν το Σεπτέμβριο του 1963. Κατά τον έλεγχο, εντόπισαν τα περισσότερα από τα χειρόγραφα που έσωζε μέχρι τότε και τα έκαψαν μπροστά του, στην αυλή του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων. Καταδικάστηκε μαζί με την οικογένειά του σε αορίστου διάρκειας εκτοπισμό κάπου στα ενδότερα της επαρχίας της Λιούσνια, όπου θα παραμείνουν για είκοσι επτά χρόνια, μέχρι την πτώση της δικτατορίας⁴⁸⁶.

Ο Sokrat Shyti χαρακτηρίστηκε από τον μελετητή Agron Tufa ως ο «μεγάλος άγνωστος» της σύγχρονης αλβανικής λογοτεχνίας και ιδιαίτερα της λογοτεχνίας της καθεστωτικής δίωξης. Αυτός ο χαρακτηρισμός αρύεται την εγκυρότητά του από το γεγονός ότι ελάχιστα βιβλία του συγγραφέα, μεταξύ των οποίων και η *Μαντάμ Γιατρίνα (Madam Doktoresha)*⁴⁸⁷, 1998) εκδόθηκαν κατά την μετακομμουνιστική περίοδο, σε πολύ λίγα αντίτυπα. Σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, θα καταφέρει να εκδώσει τη *Νύχτα φάντασμα (Nata fantazmë)*⁴⁸⁸, 2014), που θεωρείται το σημαντικότερο έργο του. Η *Νύχτα φάντασμα* είναι ένα εκτενές μυθιστόρημα που αναπαριστά τα αλλόκοτα γεγονότα του Φεβρουαρίου του 1951, όταν μια ομάδα είκοσι δύο διανοουμένων συνελήφθησαν από τη SIGURIMI ως υπεύθυνοι της ρήψης βόμβας στη Σοβιετική Πρεσβεία στα Τίρανα. Ο Shyti, με έναν τολστοϊκό αφηγηματικό ρυθμό⁴⁸⁹, αποτυπώνει την ατμόσφαιρα τρομοκρατίας και μαζικού εκφοβισμού των πολιτών στον απόηχο της εκτέλεσης των συλληφθέντων, εναλλάσσοντας την οπτική της αφήγησης από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές, τα μέλη των οικογενειών τους, τους υψηλόβαθμους δημίους, μέχρι και τους απλούς ανώνυμους χωρικούς των οποίων οι τύχες τέμνονται από την αίσθηση ενός ρευστού, κατακλυσμιαίου, αναπόδραστου φόβου.

«Μπορώ να πω με βεβαιότητα», γράφει ο Tufa, «ότι κανένα άλλο αλβανικό μυθιστόρημα μέχρι σήμερα δεν καταφέρνει να προσεγγίσει με τέτοιο καλειδοσκοπικό τρόπο τις διαστρωματώσεις της αλβανικής πραγματικότητας στα χρόνια της δικτατορίας. Στο υπερφορτωμένο τερέν με ίντριγκες κολοσσιαίων αυτοκρατορικών

⁴⁸⁶ Βλ. Agron Tufa, “Një pasojë e përbindshme e komunizmit”, *Panorama*, May 27, 2014.

⁴⁸⁷ Shyti Sokrat, *Madam Doktoresha*: roman, Tiranë: Logoreci, 1998.

⁴⁸⁸ Shyti Sokrat, *Nata fantazmë*: roman, Tiranë: Albanian University Press, Tiranë 2014.

⁴⁸⁹ Ο.π., Tufa.

διαστάσεων, σε μια μικρή επιφάνεια της οικουμένης, ανασαίνει και περιφέρεται ο «μικρός περιττός άνθρωπος», η τύχη του οποίου κατρακυλά από τον έναν ημίθεο στον άλλο. Όμως η ζωή, η καθημερινότητα που διαμορφώνεται κάτω από την αδυσώπητη πίεση όλων αυτών των μηχανισμών, τα υπερτροφικά πεπρωμένα που συνωθούνται από άγχος σε άγχος κάτω από το εποπτικό βλέμμα των δικτατόρων, έχει βρει την αυθεντική της έκφραση στις σελίδες αυτού του βιβλίου»⁴⁹⁰.

Ακολούθησε η αυτοβιογραφική νουβέλα *Ζώντας στην καλύβα της αγελάδας* (*Mbijetesa në kasollen e lopës*⁴⁹¹, 2015), το δοκίμιο *Μισό αιώνα χωρίς να ιδωθούμε!* (*Gjysmë shekulli pa u parë!*⁴⁹², 2016) και το μυθιστόρημα *Η αδιαφάνεια της μοίρας* (*Pëshjtjellimet e fatit*, 2017), μια αυτοψία, κατά τον Tufa, της καθημερινότητας και των αγχών των πολιτών στις αρχές της δεκαετίας του 1960, στον απόηχο της αποχώρησης της Κομμουνιστικής Αλβανίας από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας⁴⁹³.

Pirro Kuqi (1942-2006): Γεννημένος στα Τίρανα, ο Pirro Kuqi, υπήρξε απόφοιτος ενός ινστιτούτου γαλλικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Από τα πρώτα ποιητικά του βήματα καθίστανται εμφανή τα κυρίαρχα γνωρίσματα της ποιητικής του γραφής: ένας συνεπής λυρισμός και μια αδιάλειπτη προσήλωση στις ανθρωπιστικές αξίες. Θεωρήθηκε, δίκαια, ποιητής του ψυχικού πόνου και της ανθρώπινης βασάνου, εκφραστής μιας αβυθομέτρητης αγάπης προς το λυρισμό της ίδιας της ζωής ο οποίος διοχετεύεται στην ποίησή του μέσα από τα μοτίβα του ανοιξιάτικου χείμαρρου, των ακτίνων του ήλιου, του ανεκπλήρωτου έρωτα, της σελήνης, της ερήμου και μιας διαρκούς απουσίας ή μιας απόδρασης στις υποσκότεινες χαραδρώσεις της στοχαστικής θλίψης.

Τα ποιητικά αυτά γνωρίσματα καθιστούν τον Pirro Kuqi έναν ακόμη εκπρόσωπο της διωκόμενης ποιητικής γενιάς που εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1960 και συνέχισε μέχρι και τη δεκαετία του 1970 να αυτονομείται διακριτικά από το στείο φορμαλισμό, την προπαγανδιστική ρητορική και τις στερεότυπες επαναλήψεις της επίσημης ποίησης του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Ο κλειστός κύκλος των ποιητών που εντάσσονται σε αυτή τη γενιά (σημείο αναφοράς της οποίας είναι ο

⁴⁹⁰ Βλ. Agron Tufa [“Libra të rinj në bibliotekën e Vatrës”, *Dielli*, October 31, 2014].

⁴⁹¹ Sokrat Shyti, *Mbijetesa në kasollen e lopës...: (roman memoristik)*, Tiranë : ISKPK, 2015.

⁴⁹² Shyti Sokrat, *Gjysmë shekullipa u parë!...: (ese)*, ISKK, Tiranë 2016.

⁴⁹³ Agron Tufa, “Kolana e dhimbjes, botohen dorëshkrime të ish-të burgosurve politikë”, *Panorama*, 11/1/2018.

δολοφονημένος ποιητής Trifon Xhagjika και οι ποιητικοί του διάδοχοι Vilson Blloshmi, Genc Leka, Havzi Nela, Jorgo Bllaçi, Uran Kostreci, Kujtim Aliaj, Viktor Qurku, Faslli Haliti, Pano Taçi, Daut Gumeni, Pirro Kuqi, Frederik Rreshpja, Zyhdi Morava, Visar Zhiti, Gëzim Medolli, Namik Mane κ.α.) καλλιεργεί έναν λυρικό πεσιμισμό, εκφραζόμενο κυρίως μέσα από τη χρήση επαναλαμβανόμενων συμβόλων: σελήνη, δειλινό, μακρινές φωνές, δάσος, λουλούδια, υλακές σκύλων, νυχτερινά τοπία.

Οι συγκεκριμένοι ποιητές καλλιεργούν ακόμη μια βαθιά νοσταλγία της παιδικής ηλικίας, τη συχνή χρήση του μοτίβου του θανάτου, μια τάση εσωστρέφειας και αποξένωσης από τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο, ένα αίσθημα παραίτησης, ψυχικής καταρράκωσης και υπαρξιακού αδιεξόδου και εκφράζουν, κυρίως, την αβάσταχτη απουσία της ελευθερίας δράσης του ποιητικού υποκειμένου. Είναι χαρακτηριστικό πως όλοι οι εκπρόσωποι αυτής της γενιάς κατέληξαν στις χοτζικές φυλακές διότι θεωρήθηκε ότι με το ποιητικό τους έργο ήρθαν σε ανοιχτή ρήξη με το σοσιαλιστικό ρεαλισμό και ότι «διαστρέβλωσαν επικίνδυνα» τη σοσιαλιστική πραγματικότητα και την εικόνα του νέου ανθρώπου.

Ο Pirro Kuqi συνελήφθη από τη SIGURIMI το 1960, στην ηλικία των δεκαοχτώ ετών, και καταδικάστηκε σε τέσσερα χρόνια φυλάκισης με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας. Μετά την αποφυλάκισή του, του αφαιρέθηκε οριστικά το δικαίωμα της έκδοσης και της δημοσίευσης των ποιημάτων του και έκτοτε παρέμεινε «ανεπιθύμητος» του χοτζικού καθεστώτος. Μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, εξέδωσε τις ποιητικές συλλογές *Ματωμένος κόσμος* (*Botë e përgjakur*, 1998), *Πόσα λουλούδια, πόσα χρώματα* (*O sa lule, o sa ngjyra*, 1998), *Προσφορά* (*Blatimi*, 2001) ενώ δημοσίευσε και σύντομες αφηγήσεις με θέματα αντλημένα από τη διαχείριση της δύσκολης μνήμης του κομμουνιστικού παρελθόντος, όπως η χαρακτηριστική ποιητική πρόζα *Τις νύχτες* (*Netëve*, 2004) που συμπεριλαμβάνεται στην *Ανθολογία των πηλών*⁴⁹⁴.

Halil Laze (1943-2001): Ο Halil Laze γεννήθηκε στο χωριό Golemi του Αργυροκάστρου, το 1943. Υπήρξε απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και

⁴⁹⁴ Τα στοιχεία αντλή από: 1) Fabian Kati, *Ανθολογία των πηλών*, σ. 214. 2) Kodra Klara, “Mua s’ më troket njeri në derë... Poezia e Piro Kuqit një mesazh kundër regjimit totalitar”, *Radi & Radi/Nacionale*, 17/5/2014, 3) Edison Ypi, “Dridhu shqiptar, Vdiq poeti Piro Kuqi! Trishtim”, *Shqiptari - Kulturë*, 27 Mars, 2017. 4) Note Thoma, “Sot iku një njeri. Iku një poet...”, *Shekulli* 27/12/2006.

Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου των Τιράνων. Εργάζονταν ως δημοσιογράφος σε στρατιωτικά έντυπα, όταν το χοτζικό καθεστώς προέβη στις γενικευμένες εκκαθαρίσεις στα σώματα του στρατού, έπειτα από την εκτέλεση του Υπουργού Άμυνας Μπεκίρ Μπαλλούκου. Συνελήφθη από τη SIGURIMI, το 1975, με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας και καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης οχτώ ετών, την οποία εξέτισε στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς.

Ο Halil Laze υπήρξε ποιητής, δημοσιογράφος και συγγραφέας του μυθιστορήματος *Η ανέφικτη απόδραση (Arratisja e pamundur*⁴⁹⁵, 2007) με το οποίο καταξιώθηκε ως ένας εκ των πιο σημαντικών εκπροσώπων της στρατοπεδικής λογοτεχνίας. Το έργο, δανειζόμενο στοιχεία τόσο από το μυθοπλαστικό όσο και από το μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα (ο τόπος, τα πρόσωπα, η δράση των πρωταγωνιστών είναι αληθινά ενώ ο χρόνος και ο συσχετισμός των γεγονότων δεν έχουν αναφορά στην πραγματικότητα), αφηγείται την αποτυχημένη απόπειρα απόδρασης δύο κατάδικων από το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, του Ahmet Hoxha και του Salî Çako, η οποία αρχικά σχεδιάστηκε ως μια μαζική απόδραση και κατέληξε στη δολοφονία του Ahmet Hoxha στα αλβανο-γιουγκοσλαβικά σύνορα. Ο αφηγητής της *Ανέφικτης απόδρασης*, σύμφωνα με τον Bujar Leskaj, δεν εστιάζει τόσο στην πιστή και λεπτομερή απόδοση των βασανιστηρίων, των εξοντωτικών συνθηκών καταναγκαστικής εργασίας στις επικίνδυνες στοές του ορυχείου ή των αιμωτικών ταπεινώσεων στα οποία υπέκειντο οι κατάδικοι όσο στις διαστάσεις που έλαβε το επεισόδιο της απόδρασης εντός και εκτός φυλακής⁴⁹⁶.

Daut Gumeni (1943-): Ο Daut Gumeni, μία από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες της αλβανικής μετακομμουνιστικής διάνοησης, γεννήθηκε το 1943 στο χωριό Γκουσμάρι του Τεπελενίου και τελείωσε το Λύκειο «Παντελής Σωτήρης» του Αργυροκάστρου το 1961. Ήδη από τα λυκειακά του χρόνια άρχισε να συνθέτει ποιήματα που απέκλιναν των ειδολογικών γνωρισμάτων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και να τηρεί επιφυλακτική στάση έναντι της κομμουνιστικής διακυβέρνησης της χώρας. Παρά την αριστεία του και την επιθυμία του να συμμετάσχει στις εισαγωγικές εξετάσεις του Τμήματος Λογοτεχνίας, δεν του επετράπη η φοίτηση στο Πανεπιστήμιο, παρά μόνο η

⁴⁹⁵ Laze Halil, *Arratisja e pamundur*, OMSCA-1, Tiranë 2007.

⁴⁹⁶ Ο.π., Leskaj, 219-238.

ετήσια παρακολούθηση ενός φυσικο-μαθηματικού ινστιτούτου. Το διάστημα 1961-1967 εργάστηκε ως επαρχιακός δάσκαλος στην περιφέρεια του Τεπελενίου όπου και συνελήφθη από τη SIGURIMI με την διαδεδομένη κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας.

Κατά τη διάρκεια της κεκλεισμένων των θυρών δίκης, ο δημόσιος κατήγορος έκρινε ως άκρως επικίνδυνο το γεγονός ότι στην κατοχή του κατηγορουμένου βρέθηκαν μερικά ποιήματα του Μπάιρον και του Γκαίτε, τους οποίους χαρακτήρισε ως λογοτέχνες της μπουρζουαζίας. Ο εισαγγελέας πρότεινε ποινή εικοσιπενταετούς κάθειρξης η οποία εν τέλει μετετράπη σε εικοσαετή διότι οι δικαστές, προβαίνοντας σε έναν κυνικό εμπαιγμό, έκριναν πως ο κατηγορούμενος ήταν ακόμη νέος και δυνάμει σοσιαλιστικά αναμορφούμενος. Μετά τη δίκη, θα παραμείνει έγκλειστος στα χοτζικά γκουλάγκ μέχρι το 1970 οπότε και θα οδηγηθεί σε μια νέα δημόσια δίκη την οποία σκηνοθέτησε η SIGURIMI προς εκφοβισμό της εκπαιδευτικής κοινότητας. Αυτή τη φορά τιμωρήθηκε με σχεδόν ισόβιο εγκλεισμό.

Ο Daut Gumeni φυλακίστηκε στις 27 Ιουλίου του 1967 και αποφυλακίστηκε από το Μπουρρέλι στις 7 Αυγούστου του 1990, έχοντας εκτίσει συνολικά είκοσι τρία χρόνια στα χοτζικά κάτεργα, κυρίως στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και στις φυλακές του Μπουρρέλι. Το 1991, λίγο πριν την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία, μετανάστευσε στη γειτονική Ιταλία αλλά επαναπατρίστηκε δύο χρόνια αργότερα προκειμένου να συμβάλει στις διεργασίες εκδημοκρατισμού της χώρας. Αρχικά διευθύνει και εκδίδει την πλουραλιστική εφημερίδα *Populli-Po* και στη συνέχεια αναλαμβάνει τη διεύθυνση του εκδοτικού οίκου «Naim Frasherit». Μεταξύ των ετών 1997-2000 διορίζεται γενικός γραμματέας στην Προεδρεία της Αλβανικής Δημοκρατίας και στο αμέσως επόμενο διάστημα υπηρετεί ως πρέσβης της χώρας του στο Ζάγκρεμπ και ως γενικός πρόξενος Ιωαννίνων.

Ως ένας καταξιωμένος εκπρόσωπος της γενιάς των διωκομένων λογοτεχνών, ο Daut Gumeni έγινε ευρύτερα γνωστός για το ποιητικό και μεταφραστικό του έργο. Έχει μεταφράσει και επιμεληθεί διάφορες ανθολογίες παγκόσμιας ποίησης καθώς και έργα σημαντικών σύγχρονων διανοητών, όπως το κολοσσιαίο ιστορικό έργο *Η εποχή των άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-1991* του Eric Hobsbawm και διάφορες φιλοσοφικές μελέτες. Παράλληλα, εξέδωσε πέντε ποιητικές συλλογές που περιλαμβάνουν και μερικά από τα διασωθέντα ποιήματα που έγραψε ως κατάδικος στα αλβανικά γκουλάγκ. Πρόκειται για τις συλλογές: *Ελευθερίας θρύλοι (Legjendë*

*Lirie*⁴⁹⁷, 1993), *To τραγούδι του λευκού νέγρου (Kënga e zezakut të bardhë*⁴⁹⁸, 1994), *Ο χορός της δίψας (Vallja e etjes*⁴⁹⁹, 1997), *Το ταξίδι του ονείρου (Udha e ëndrrës*⁵⁰⁰, 1998) και *Φρέατα με αστέρια (Puset me yje*⁵⁰¹, 2011).

Ο Daut Gumeni φυγαδεύει συχνά το ποιητικό του υποκείμενο στους λόφους, τις πηγές και τα δασύλλια των παιδικών του χρόνων από την ψυχοφθόρα μονοτονία του περικλειστού εσωτερικού χώρου της φυλακής. Η ανθρώπινη αποκτήνωση, η απελπισία, η φθορά του σώματος και της ψυχής, το αναπόδραστο των αναμνήσεων και ο θάνατος διεμβολίζουν και διεμβολίζονται από την ένταση της ζωής, τον ουρανό, το τιτίβισμα των πουλιών, το ρου των ποταμών και τη μουσική υπόκρουση των πολυφωνικών μοιρολογιών της γενέτειράς του της Λιαμπουριάς που εκμαγεύουν τα ανθρώπινα στιγμιότυπα μέσα στο χρόνο ενώ νέα τοπία, όπως το αρχαίο θέατρο της Δωδώνης, επανασυστήνουν μια οικουμενική αρμονία, αγνοημένη για χρόνια.

Μεταγενέστερα, ο Daut Gumeni εξέδωσε τις σειρές δοκιμίων *Πόσο μακριά κείται η Δανιμαρκία! (Sa larg që është Danimarka!*⁵⁰² 2011) και *Μετάβαση ή κληρονομιά (Tranzicion apo trashëgimi*⁵⁰³, 2011) με σκωπτικές και ουσιώδεις παρατηρήσεις πάνω στη σύγχρονη αλβανική τέχνη και την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα των μετακομμουνιστικών χρόνων. Το έργο, ωστόσο, που τον κατατάσσει αναμφίβολα μεταξύ των πιο σημαντικών φωνών της λογοτεχνίας των διωκομένων είναι το μυθιστόρημα *Σημειώσεις από το Σχολείο του Κόμματος (Shënime nga Shkolla e Partisë*⁵⁰⁴, 2012). Σύμφωνα με τον κριτικό Ylli Hoxhaj, το μυθιστόρημα αποτελεί μια συγκλονιστική μαρτυρία του ολοκληρωτικού τρόμου και ταυτόχρονα μια μαρτυρία της θαρραλέας και ηρωικής στάσης όλων εκείνων των χιλιάδων υπερασπιστών της ελευθερίας και του ουμανισμού τους οποίους ο αφηγητής συγχρωτίζεται επί είκοσι τρία ολόκληρα χρόνια στα χοτζικά κάτεργα και στους οποίους παραχωρεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Τα αφηγηματικά μέσα ποικίλλουν

⁴⁹⁷ Gumeni Daut, *Legjendë Lirie: vëllim me poezi*, Tiranë : Naim Frashëri, 1993.

⁴⁹⁸ Gumeni Daut, *Kënga e zezakut të bardhë: poezi*, Tiranë : Shtëpia Botuese Apollonia, 1994.

⁴⁹⁹ Gumeni Daut, *Vallja e etjes : poezi*, Tiranë : Phoenix, 1997.

⁵⁰⁰ Gumeni Daut, *Udha e ëndrrës : poezi*, Tiranë : Toena, 1998.

⁵⁰¹ Gumeni Daut, *Puset me yje : poezi*, Tiranë : Publicita, 2011.

⁵⁰² Gumeni Daut, *Sa larg që është Danimarka!* UET PRESS, Tiranë 2011.

⁵⁰³ Gumeni Daut, *Tranzicion apo trashëgimi*, TOENA, Tiranë 2011.

⁵⁰⁴ Gumeni Daut, *Shënime nga Shkolla e Partisë : (pesë tablo që mund të shihen dhe si një roman)*, Botuesi: DUDAJ, Tiranë 2012.

συνθέτοντας τη *sui generis* γραφή του Gumeni γνωρίσματα της οποίας είναι η αιχμηρή και ευφυής σάτιρα, η ηθογραφία της εποχής και η ψυχογραφία των δρώντων προσώπων, η παραστατική απεικόνιση των αβυσσαλέων διαστάσεων της χοτζικής κόλασης και πάνω από όλα η ένταση της ζωής και η ανάδυση των πιο ευγενικών ενστίκτων στα έγκατα αυτού του σκοταδισμού⁵⁰⁵.

Eugjen Merlika (1944-): Ο Eugjen Merlika, εγγονός του πρωθυπουργού της Αλβανίας Mustafa Kruja-Merlika, γεννήθηκε στα Τίρανα, το 1944, έτος κατά το οποίο το κομμουνιστικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας. Οι γονείς του συμπεριλήφθηκαν στους καταλόγους των εκκαθαρίσεων του 1947, όταν το καθεστώς εξαπέλυσε λυσσαλέα επίθεση κατά των διανοουμένων (ο πατέρας του, Petrit Merlika, είχε σπουδάσει μηχανικός στη Γαλλία ενώ η μητέρα του, Elena Gjika, υπήρξε απόφοιτος του Τμήματος Κλασικών και Ιταλικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Νάπολη). Ο ίδιος ήταν τριών ετών όταν, μετά τη σύλληψη και τη φυλάκιση του πατέρα του, η οικογένειά του υποχρεώνεται να ζήσει στην εξορία για σαράντα ολόκληρα χρόνια, μέχρι την κατάρρευση του κομμουνισμού. Αντί για τα πανεπιστήμια της Οξφόρδης ή της Σορβόνης, στα οποία οι γονείς του ονειρεύονταν να φοιτήσει, ο Eugjen Merlika έζησε ως εξόριστος στις ειδικές στρατοπεδικές ζώνες του Τεπελενίου, της Λιούσνια, της Σάβρα και της Γραντίστα και αργότερα ως κατάδικος του στρατοπέδου-ορυχείου του Σπατς.

Παρά την αριστεία του κατά τις γυμνασιακές του σπουδές, το καθεστώς του απαγόρευσε την εγγραφή του στο πανεπιστήμιο και τον υποχρέωσε να εργαστεί στον οικοδομικό τομέα και στον αγροτικό συνεταιρισμό. Το 1980 συλλαμβάνεται από τη SIGURIMI με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας και καταδικάζεται σε ποινή οκταετούς φυλάκισης. Δύο χρόνια

⁵⁰⁵ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Daut Gumeni αντλώ από: 1) Mërtiri Leonidha, “Daut Gumeni, legjend apo realitet”, *Gazeta Panorama*, 3/02/2016, 2) Ylli Polovina, “Historia e Daut Gumenit, një prej disidentëve më të njohur të regjimit komunist : [përkthyes, shkrimtar]”, *Shqip*. - Nr. 68, 12 mars, 2008, f. 28 – 29, 3) Ylli Hoxhaj, “Daut Gumeni - poeti që mbushi qelitë e burgjeve me këngët e lirisë...”, *Zemra Shqiptare*, 23/06/2008, 4) Hoxhaj Ylli S., “Shënime e emociione për librin Kënga e zezakut të bardhë të Daut Gumenit”, *Zemra Shqiptare*, 02/04/2008, 5) “Rrëfimi i një ish të burgosuri politik : [Daut Gumeni, *Shënime nga shkolla e partisë*]”, *Shqip*. -Nr. 289, 21 tetor, 2012, f. 22, 6) Daut Gumeni - Roland Qafoku (interv.), “Në këto 27 vjet ka pasur kujdes të veçantë për të pastruar dosjet”, *Dita*, 10/10/2017, 8) Daut Gumeni – Aida Tuci (interv.), “Burgu i Burrelit më mirë se burgu i madh Shqipëri”, *Revista Mapo*, tetor 2012, Nr. 9 (256) f. 26-30.

αργότερα, λόγω της γενικευμένης αμνηστίας του 1982, του απονέμεται χάρη. Αμέσως μετά την αποφυλάκισή του, εκτοπίζεται μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του στο χωριό Γκραμπιάνι της Λιούσνια όπου και ζει μέχρι το 1991. Αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας, μεταναστεύει οικογενειακά στην Ιταλία, γενέτειρα χώρα της μητέρας του, Elena Gjika-Merlika (εξίσου σημαντική εκπρόσωπος της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων).

Κατά τις τελευταίες ημέρες του ως εξόριστος στο Γκραμπιάνι, και ενώ το κομμουνιστικό καθεστώς του Ραμίζ Αλία έχει αρχίσει ήδη να αποσταθεροποιείται, ο Eugjen Merlika καταγράφει τις εμπειρίες του από τον τεσσαρακονταετή κατατρεγμό του ιδίου και της οικογένειάς του και τις εκδίδει πέντε χρόνια αργότερα στα Τίρανα με τον τίτλο *Μια ζωή στη δικτατορία: Αναμνήσεις ενός «ταξικού εχθρού»* (*Një jetë në diktaturë: Kujtime të një "armiku të klasës"*⁵⁰⁶, Τίρανα 1996). Η σύντομη αυτή αυτοβιογραφική αφήγηση του Merlika, παρότι, εκ πρώτης όψεως φέρει τα γνωρίσματα μιας τυπικής ιστορίας ζωής, εν τούτοις, εκπλήσσει τον αναγνώστη λόγω του ρυθμού και της μουσικότητας της αφήγησης η οποία, ενίοτε, τείνει σε έναν ποιητικό λυρισμό αρκετά κοντά στον ιδιότυπο λυρισμό του Βαρλάμ Σαλάμοφ. Η εν λόγω μουσικότητα απορρέει κυρίως από την οπτική του ανήλικου αφηγητή η οποία διαπερνά συνολικά το έργο, παρά το γεγονός ότι ο κεντρικός ήρωας ενηλικιώνεται.

Το μορφωτικό υπόβαθρο του συγγραφέα, παρά τον τυπικό αποκλεισμό του από τη σοσιαλιστική εκπαίδευση, πριμοδοτεί την αφήγηση με ένα πλέγμα εικαστικών και λογοτεχνικών αναφορών που καθορίζουν τα επίπεδα της αναγνωστικής πρόσληψης του έργου: Τον νεαρό πρωταγωνιστή ακολουθεί σταθερά το κάτοπτρο ενός «μικρού Άμλετ», ενώ, σε άλλα σημεία της αφήγησης, υπάρχουν αναφορές στο Ντοστογιέφσκι, τον Γκόγια μέχρι και το σοβιετικό κινηματογράφο. Στις ιδιαιτερότητες του έργου αξίζει επίσης να προστεθεί ο τεκμηριωτικός του χαρακτήρας καθότι η αφήγηση του Eugjen Merlika φωτίζει με τον πληρέστερο και τον πλέον παραστατικό τρόπο τις συνθήκες διαβίωσης και κράτησης των εξόριστων παιδιών της Κομμουνιστικής Αλβανίας που μεγάλωσαν σχεδόν ορφανά και χωρίς την παραμικρή κοινωνική μέριμνα ενός κράτους που τα έβλεπε ως μελλοντικές απειλές και ως «σκυλιά

⁵⁰⁶ Merlika Eugjen, *Një jetë në diktaturë: Kujtime të një "armiku të klasës"*, Tirane: Phoenix, 1996.

σκόλων». Η λογοτεχνική μαρτυρία του Eugjen Merlika μεταφράστηκε και εκδόθηκε⁵⁰⁷ στην Ιταλική Γλώσσα το 2005.

Dalan Luzaj (1944-): Ο Dalan Luzaj γεννήθηκε το 1944 στην Αυλώνα και είναι γιος του Isuf Luzaj, ενός εκ των σημαντικότερων αλβανών διανοουμένων κατά τον 20^ο αιώνα. Ο τελευταίος, κατά την περίοδο των σπουδών του στο Παρίσι, γνωρίστηκε και συνδέθηκε φιλικά με τον Ενβέρ Χότζα· επηρεάστηκαν, ωστόσο, από διαφορετικά ιδεολογικά ρεύματα. Ο Isuf Luzaj υπήρξε συνιδρυτής του Εθνικού Μετώπου και συμμετείχε στον απελευθερωτικό αγώνα της χώρας κατά των γερμανών κατακτητών. Πριν το τέλος του ΒΠΠ, ξέσπασε η εμφύλια σύγκρουση μεταξύ του Εθνικού Μετώπου και των Κομμουνιστικών Ταξιαρχιών. Στις 28 Νοεμβρίου 1944, την ημέρα της θριαμβευτικής εισόδου του Ενβέρ Χότζα στα Τίρανα, ο Isuf Luzaj, προκειμένου να αποφύγει τη θανατική καταδίκη από το κομμουνιστικό καθεστώς, απομακρύνθηκε από τη χώρα αφήνοντας πίσω την γυναίκα και τα πέντε του παιδιά. Σταδιακά, εξελίχθηκε σε μία από τις ηγετικές προσωπικότητες της αλβανικής διασποράς, εκπονώντας ταυτόχρονα σημαντικό ακαδημαϊκό έργο σε διάφορα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Αργεντινής και των ΗΠΑ.

Ο Dalan Luzaj επέδειξε από νωρίς ιδιαίτερη κλίση στην ποίηση, δημοσιεύοντας μερικά ποιήματά του στο περιοδικό *Νοέμβρης*, το σημαντικότερο λογοτεχνικό έντυπο της εποχής. Εντούτοις, το καθεστώς δεν αγνόησε ποτέ την ταξική του καταγωγή. Τη δεκαετία του 1960 τα μέλη της οικογένειας Luzaj εκτοπίστηκαν από το χοτζικό καθεστώς και έζησαν εξόριστοι στο χωριό Sherishte μέχρι την πτώση της δικτατορίας. Το 1991, ο Dalan Luzaj μετανάστευσε στις ΗΠΑ, όπου συνάντησε τον πατέρα του, και εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Σικάγο. Εκλέχτηκε πρόεδρος της Ένωσης Αλβανο-Αμερικανών Συγγραφέων και εξέδωσε τις ποιητικές συλλογές: *Η ζωή με βρήκε μονάχο*⁵⁰⁸, *Απόμακροι ήλιοι*⁵⁰⁹, *Χωρίς δρόμο*⁵¹⁰, *Και το φεγγάρι δε γελούσε ποτέ*⁵¹¹, *Η καλύβα της εξορίας*⁵¹², *Στίχοι που ταξιδεύουν*⁵¹³, *Ανάμεσα σε δύο*

⁵⁰⁷ Merlika Eugjen, *Una vita in dittatura: Impressioni di un «nemico di classe»*, Editore: Lampi di Stampa [Collana: Narrativa e poesia], 2005.

⁵⁰⁸ Dalan Luzaj, *Jeta më gjeti vetëm*, Tiranë : Albinform, 1995.

⁵⁰⁹ Dalan Luzaj, *Diejt të largët*, Tiranë: Albin, 1996.

⁵¹⁰ Dalan Luzaj, *Pa Rrugë*, Tiranë : Naim Frashëri, 2002.

⁵¹¹ Dalan Luzaj, *Dhe hëna kurrë nuk qeshte*, Tiranë : Dritan, 2006.

⁵¹² Dalan Luzaj, *Kasollja e internimit*, Tiranë : Eneas, 2010.

ηπείρους⁵¹⁴. Στην ποίηση του Dalan Luzaj επαναλαμβάνονται συχνά τα μοτίβα της μοναξιάς, του ανικανοποίητου, της αναμονής, της απουσίας του πατέρα, όπως και πολλές εικόνες της εξορίας: το παράπηγμα, τα κανάλια, το φτωχικό κρεβάτι, τα ρούχα των εκτοπισμένων, το άδειο τραπέζι που συμβολίζει την απουσία του ψωμιού, η ομορφιά της φύσης σε αντίθεση με την ασχήμια της ζωής, ο απογευματινός άνεμος της εξαθλίωσης. Μέρος του ποιητικού του έργου έχει μεταφραστεί στα αγγλικά από τους Anthony Weir και Zana Banci⁵¹⁵.

Nuredin Boriçi (1945-): Ο Nuredin Boriçi γεννήθηκε στο Φιέρ το 1945. Μετά την αποφοίτησή του από το Τμήμα Αλβανικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, εργάστηκε για πολλά χρόνια ως εκπαιδευτικός στην γενέτειρά του. Στο διάστημα αυτό γνωρίστηκε με τον μεγάλο θεωρητικό του μαρξισμού και ποιητή Sejfulla Malëshona που ήταν ήδη καταδικασμένος σε ισόβια εξορία. Ο νεαρός ποιητής Boriçi υπήρξε ένας από τους ελάχιστους ανθρώπους που τόλμησε να συζητήσει μαζί του θεωρητικά και λογοτεχνικά ζητήματα. Κατά την περίοδο του μεγάλου χοτζικού τρόμου, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας και της κατασκοπείας.

Επί της ουσίας, κατηγορήθηκε για την γνωριμία του με τον Malëshona και για τα φιλοδυτικά μηνύματα που υπελάθηκαν στα ποιητικά του μοτίβα. Καταδικάστηκε με εξαετή εγκλεισμό και καταναγκαστική εργασία στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και στο στρατόπεδο του Μπαλς από το οποίο αποφυλακίστηκε το 1983. Πολλά από τα περιστατικά που βίωσε σε αυτά τα δύο στρατόπεδα αποτέλεσαν το υλικό των σύντομων μη μυθοπλαστικών διηγημάτων που εξέδωσε κατά την μετακομμουνιστική περίοδο υπό τον τίτλο *Οι γέροι της φυλακής (Pleqtë e burgosur*⁵¹⁶, 1995). Η

⁵¹³ Dalan Luzaj, *Vargje që udhëtojnë*, Tiranë : M&B, 2015.

⁵¹⁴ Dalan Luzaj, *Mes dy kontinentesh*, Tiranë : Mirgeeralb, 2016.

⁵¹⁵ Στοιχεία για τη ζωή και το ποιητικό έργο του Dalan Luzaj αντλώ από: 1) Dalan Luzaj - Kozeta Zylo (interv.), “Bisedë me poetin nga Vlora z. Dalan Luzaj”, *Dielli*, January 2012 (*Zemra Shqiptare*, 5/2/2012), 2) Zyba Hysa, “Dalan Luzaj, Mes dy Kontinentesh”, *Zemra Shqiptare*, 18/11/2018.

⁵¹⁶ Boriçi Nuredin , *Pleqtë e burgosur : poezi dhe prozë poetike*, Tiranë : Marin Barleti, 1995. Δηγήματά του περιλαμβάνονται στην *Ανθολογία των πληγών*, I (ο.π., σ. 466-471).

γενικότερη εμπειρία της καταστολής κατά την κομμουνιστική περίοδο αποτέλεσε το κεντρικό μοτίβο των αφηγήσεων που ακολούθησαν⁵¹⁷.

Bashkim Fishta (1945-2015): Ο Bashkim Fishta αποτέλεσε το κεντρικό θέμα της ιστορικής αθλητικογραφικής εφημερίδας *Gazzetta dello Sport* όταν, στις 10 Σεπτεμβρίου 2010, η ιταλική εφημερίδα δημοσίευσε ένα μικρό απόσπασμα από την αυτοβιογραφία του που αφορούσε σε ένα περιστατικό από τον εγκλεισμό του στα αλβανικά γκουλάγκ. Συγκεκριμένα, όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο διωκόμενος συγγραφέας εξέτιε την εικοσαετή ποινή του στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, συνέβη να μεταδοθεί, εξαιτίας κάποιου τεχνικού λάθους, από τα μεγάφωνα του στρατοπέδου η είδηση της κατάκτησης του Κυπέλου Ιταλίας από την ποδοσφαιρική ομάδα Ίντερ Μιλάνου, στο άκουσμα της οποίας ο κατάδικος Fishta αντέδρασε με ένα μικρό πανηγυρισμό καθότι οπαδός της. Ο πανηγυρισμός αυτός υπέπεσε στην αντίληψη ενός φρουρού με αποτέλεσμα ο κατάδικος Fishta να τιμωρηθεί από την κομάντα του στρατοπέδου σε αυστηρή απομόνωση και υποσιτισμό ενός μήνα στα πειθαρχικά κελιά του Σπατς με την κατηγορία του δυτικού ρεβιζιονισμού⁵¹⁸.

Ο Bashkim Fishta γεννήθηκε το 1945 στην επαρχία της Ντίμπρα και μεγάλωσε στα Τίρανα όπου υπήρξε απόφοιτος του Ινστιτούτου Μηχανικών. Το 1968, σε ένα εργατικό συμβούλιο του εργοστασίου στο οποίο εργαζόταν, ανταποκρινόμενος στην έκκληση του κομματικού επιτετραμμένου περί προτάσεων βελτίωσης της παραγωγής, ο Fishta πρότεινε την αγορά ενός μεταχειρισμένου ιταλικού μηχανικού εξαρτήματος, άποψη η οποία προκάλεσε την οργή του κομματικού εκπροσώπου. Λίγες ημέρες αργότερα, συλλαμβάνεται από τη SIGURIMI με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας κατά της πατρίδας και καταδικάζεται σε ποινή φυλάκισης δεκαπέντε ετών. Στην αρχική ποινή προστίθενται άλλα δέκα έτη λόγω της συμμετοχής του στα γεγονότα της Εξέγερσης του στρατοπέδου-ορυχείου του Σπατς, το 1973.

⁵¹⁷ Ο Boriçi εξέδωσε κυρίως σύντομες πρόζες, ποίηση αλλά και δύο μυθιστορήματα: 1) Nuredin Boriçi, *Rahmani: prozë*, Tiranë : Marin Barleti, 1996, 2) Nuredin Boriçi, *Njolla e ajkës së kafesë*, Tiranë, 1997, 3) Nuredin Boriçi, *Elsinori përsëri : prozë poetike*, Tiranë : Dita, 2000, 4) Nuredin Boriçi, *Helmimi i Sokratit në Athinë dhe të gjallët në Tiranë : publicistikë*, Tiranë : Marin Barleti, 2009, 5) Nuredin Boriçi, *Mallin për dheun e pastër : roman*, Vlorë : Triptik, 2012, 6) Nuredin Boriçi, *Harmonika mbi urë : poezi dhe publicistikë*, Vlorë : Triptik, 2014.

⁵¹⁸ Luigi Garlando, “Vent’ anni di galera sognando Mazzola”, *Gazzetta dello Sport* 10/09/2010.

Αποφυλακίζεται το 1989, έχοντας εκτίσει συνολικά είκοσι ένα χρόνια φυλάκισης και καταναγκαστικής εργασίας σε διάφορα αλβανικά γκουλάγκ. Ένα χρόνο αργότερα ζητά πολιτικό άσυλο στην Ιταλία. Έκτοτε έζησε ως πολιτικός πρόσφυγας στην περιφέρεια του Φριούλι, όπου εγκαταστάθηκε οικογενειακά, και υπήρξε ενεργό μέλος της ιταλο-αλβανικής κοινότητας. Ο Bashkim Fishta είναι ένας ακόμη εκπρόσωπος της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων η λογοτεχνική μαρτυρία του οποίου εκδόθηκε και κυκλοφόρησε πρώτα στο εξωτερικό. Πρόκειται για τη λογοτεχνική αυτοβιογραφία *Libertà in catene* η οποία εκδόθηκε στα ιταλικά το 2004 στο Ούντινε από τις εκδόσεις Selekt⁵¹⁹. Το 2012 μεταφράστηκε και στα αλβανικά και κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Marin Barleti⁵²⁰. Ο Bashkim Fishta πέθανε το 2015 στο Ούντινε της Ιταλίας⁵²¹.

Vera Bekteshi (1946-): Η Vera Bekteshi, μία από τις πιο αναγνωρισμένες γυναικείες φωνές της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, γεννήθηκε στα Τίρανα το 1946 και μεγάλωσε στο αποκαλούμενο «Μπλοκ», μια άκρως περιφρουρημένη αστική ζώνη στην καρδιά της αλβανικής πρωτεύουσας στην οποία διέμεναν οι οικογένειες των ανώτατων κυβερνητικών και κομματικών στελεχών, συμπεριλαμβανομένης και της οικογένειας του ίδιου του Ενβέρ Χότζα. Σπούδασε στο Τμήμα Φυσικής του Πανεπιστημίου των Τιράνων στο οποίο διορίστηκε ύστερα καθηγήτρια. Απολύθηκε αμέσως μετά την καθαίρεση και τη σύλληψη του πατέρα της, Sadik Bekteshi, κατά τις εκκαθαρίσεις των υψηλόβαθμων στρατιωτικών το 1974, υπόθεση που έμεινε γνωστή ως «Η σφαγή των στρατιωτικών». Ακολούθησαν για την ίδια τα χρόνια της εξορίας και το αναμενόμενο διαζύγιο με το σύζυγό της για πολιτικούς λόγους. Στον τόπο της εξορίας, στο χωριό Kutalli e Vodëz του Μπερατίου, η οικογένεια Bekteshi βίωσε ακραία κοινωνική απομόνωση και εξουθενωτικές στερήσεις μέχρι το τέλος της δικτατορίας, οπότε και η συγγραφέας επέστρεψε στα Τίρανα για να εργαστεί στο Υδρομετεωρολογικό Ινστιτούτο.

Οι εμπειρίες της οικογενειακής της δίωξης και του κοινωνικού στιγματισμού καθώς και οι επώδυνες αναμνήσεις από τα χρόνια της εξορίας συνθέτουν το υλικό

⁵¹⁹ Bashkim Fishta - Pasquale Errico, *Libertà in catene*, Editore: Selekt, Udine 2004.

⁵²⁰ Bashkim Fishta, *Liri në hekura*, Marin Barleti, Tiranë 2012.

⁵²¹ “Addio a Bashkim Fishta - Rifugiato politico albanese sopravvissuto alla dittatura da vent'anni viveva in Friuli”, *IL FRIULI.IT* 02/02/2015.

του αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος *Η βίλα με τις δύο πόρτες* (*Vila me dy porta*⁵²², 2009) το οποίο έτυχε μεγάλης αναγνωστικής αποδοχής και καθιέρωσε τη συγγραφέα στη συνείδηση του κοινού ως μία από τις πιο σημαντικές εκπροσώπους της σύγχρονης αλβανικής λογοτεχνίας. Το βάρος των αναμνήσεων που δεν συμπεριλήφθηκαν στο πρώτο μυθιστόρημα έδωσαν στη Bekteshi την πνευματική ώθηση να συγγράψει και να εκδώσει τη συλλογή διηγημάτων *Μια ηλικιωμένη θάλασσα* (*Një det i mocëm*⁵²³, 2013) στο οποίο καταγράφει σκόρπια περιστατικά και συμβάντα από τα ξέγνοιαστα παιδικά χρόνια αλλά και από την επώδυνη ενηλικίωση.

Οι συσσωρευμένες, αενάως εκδιπλούμενες, αναμνήσεις αλλά και η ανάγκη για μια σχεδόν αλληγορική αναφορά στο σύγχρονο κόσμο που ρέπει προς έναν μεταλλασσόμενο ολοκληρωτισμό δίνουν εκ νέου το κίνητρο στη Vera Bekteshi να συνθέσει ένα δεύτερο, μυθοπλαστικό αυτή τη φορά, μυθιστόρημα το οποίο φέρει τον τίτλο *Η κλεψύδρα* (*Ora me rërë*⁵²⁴). Η υπόθεση του έργου εκτυλίσσεται κατά την περίοδο της κομμουνιστικής δικτατορίας, λίγο πριν την κορύφωση του χοτζικού τρόμου. Στο επίκεντρο της πλοκής τοποθετούνται τα μέλη μιας παρέας εφήβων οι ενέργειες, οι σκέψεις, τα όνειρα, οι συζητήσεις και οι φόβοι των οποίων συνθέτουν το υλικό της αφήγησης. Η αγωνία της ενηλικίωσης εγκιβωτίζεται στη γενικότερη πολιτική αγωνία και την ασφυκτική καταπίεση που ασκεί ένας πανταχού παρών καθεστωτικός μηχανισμός. Η ίδια η νιότη αποτελεί για τους κεντρικούς ήρωες ένα αναπόδραστο μεταίχμιο, ένα σταυροδρόμι μπροστά από το οποίο υποχρεούνται να ακολουθήσουν την οδό της κακίας ή της αρετής, με φόντο κάποιο άχρωμο σύμπλεγμα νεόδμητων τσιμεντένιων πολυκατοικιών σοβιετικού τύπου, προϊόν της καταναγκαστικής εργασίας μιας ομάδας πολιτικών κρατουμένων της δεκαετίας του 1950⁵²⁵.

Vilhelme Vranari (1946-): Η Vilhelme Vranari, γεννημένη το 1946 στην Kanine της Αυλώνας είναι απόγονος της οικογένειας του πρίγκιπα της Αλβανίας Gjergj Arianiti, συγγένεια η οποία στοίχισε τη φυλάκιση του πατέρα της από το νεοσύστατο κομμουνιστικό καθεστώς και την εξορία της ίδιας και της οικογένειάς της στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Στον τόπο της εξορίας και παρά τον κοινωνικό στιγματισμό,

⁵²² Bekteshi Vera, *Vila me dy porta*, bot. K & B, Tiranë 2009.

⁵²³ Bekteshi Vera, *Një det i mocëm*, bot. Dudaj, Tiranë 2013.

⁵²⁴ Bekteshi Vera, *Ora me rërë*, UET Press & MAPO Editions, 2016.

⁵²⁵ “*Ora me Rërë*, Vera Bekteshi rrëfen rininë në diktaturë”, *Gazeta Shqiptare*, 30/10/2017.

κατάφερε, αρχικά, να ολοκληρώσει το Παιδαγωγικό Λύκειο «Jani Minga» και να εργαστεί ως δασκάλα στην αλβανική επαρχία μεταξύ των ετών 1962-1964. Προσπάθησε, παράλληλα, να ολοκληρώσει τις σπουδές της δι' αλληλογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου των Τιράνων. Το 1966, ωστόσο, απολύεται για πολιτικούς λόγους και της απαγορεύεται η συνέχιση των σπουδών. Ακολουθεί η δεύτερη περίοδος της εξορίας η οποία διαρκεί μέχρι και την πτώση του καθεστώτος. Συμμετείχε ενεργά στα πολιτικά κινήματα των μετακομμουνιστικών χρόνων αλλά αφοσιώθηκε σταδιακά στο συγγραφικό της έργο το οποίο περιλαμβάνει περί τους τριάντα τίτλους βιβλίων καλύπτοντας όλο το φάσμα της λογοτεχνικής παραγωγής: ποίηση, συλλογές διηγημάτων, νουβέλες, παιδικά παραμύθια, άρθρα, δοκίμια και μυθιστορήματα. Αντιπροσωπευτικά της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων μπορούν να θεωρηθούν κυρίως το μυθιστόρημα *Μητρική βόσσανος*⁵²⁶, και η τριλογία *Κοιτάζτε τη Μέδουσα*⁵²⁷ η οποία θεωρείται ως το πιο σημαντικό της έργο καθότι, όπως έχει δηλώσει η ίδια, επιχειρεί «μια αυτοψία της αλβανικής κοινωνίας» μέσα στα χρόνια⁵²⁸.

Zyhdi Morava (1946-2010): Του αποδόθηκαν από τους κριτικούς της λογοτεχνίας οι χαρακτηρισμοί «λυρικός μποέμ» και «ποιητής του έρωτα». Ο Zyhdi Morava συγκαταλέγεται στη χορεία των πιο σημαντικών εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων και είναι ένας από τους ελάχιστους εκπροσώπους του είδους που, κάτω από το βάρος και την πίεση των δεδομένων συνθηκών καταπίεσης, ύμνησε με συνέπεια τον έρωτα, τη γυναικεία σαγήνη και τις ομορφιές της ζωής.

Ο Zyhdi Morava γεννήθηκε το 1946 στο χωριό Gracë της επαρχίας του Devollë και έζησε τα παιδικά του χρόνια σε συνθήκες στέρησης και οικονομικής εξαθλίωσης. Καλλιέργησε την κλίση και το πάθος του για τη λογοτεχνία σε πολύ μικρή ηλικία διαβάζοντας συλλογές με ρωσικά και κινέζικα λαϊκά παραμύθια. Αργότερα, κατά την εφηβεία, θα έρθει σε επαφή με τα κλασικά αριστουργήματα της γαλλικής και της ρωσικής λογοτεχνίας. Μετά το πέρας της στρατιωτικής του θητείας, στις αρχές του 1970, εξέδωσε την πρώτη του συλλογή διηγημάτων με τίτλο «Στο δρόμο» και άρχισε

⁵²⁶ Vranari Vilhelme, *Dhembje nëne* : roman, Tiranë : Botimet Toena, 1998.

⁵²⁷ Vranari Vilhelme, *Vështroni Meduzën*, Botimet Toena, Tiranë 2005.

⁵²⁸ Vilhelme Vranari-Hazhiraj, “Më vjen keq që nuk i dhashë vlerat në kohën e duhur”, *Gazeta Telegraf*, 10/10/2012.

να συνδέεται φιλικά με έναν κύκλο νέων λογοτεχνών των Τιράνων που αποτελούνταν από τους Bedri Myftari, Roland Gjoza, Kostandin Dhamo και Pirro Kuqi.

Ο λογοτεχνικός κύκλος του Morava διοργάνωνε μυστικά ποιητικούς διαγωνισμούς με ελεύθερα θέματα και σταδιακά μέσα στους κόλπους του ωρίμασε η ιδέα της στροφής σε μια θεματολογία που θα προέτασσε τις συναισθηματικές εξάρσεις, την υπαρξιακή αγωνία και τους αληθινούς προβληματισμούς των δημιουργών οι οποίοι απέρριπταν πλέον τα κλισέ του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Το 1971, η SIGURIMI μεθόδευσε τη διάλυση του λογοτεχνικού αυτού κύκλου προσάπτοντας στα μέλη του την κατηγορία της ίδρυσης εχθρικής ομάδας αντικαθεστωτικών νέων στη λογοτεχνία και την τέχνη. Απόρροια των διωκτικών μεθοδεύσεων της SIGURIMI υπήρξε, αρχικά, η σύλληψη του ποιητή Bedri Myftari, ο οποίος κατηγορήθηκε ως κύριος υποκινητής του αντικαθεστωτικού αυτού ρεύματος, και ο εκτοπισμός των υπόλοιπων μελών μαζί με την αφαίρεση των συγγραφικών και εκδοτικών τους δικαιωμάτων.

Ο ίδιος ο Zyhdhi Morava εκτοπίστηκε στο χωριό Yrshek και υποχρεώθηκε σε καταναγκαστική εργασία στον αγροτικό τομέα. Παρά την περιθωριοποίησή του και την εξουθενωτική εργασία στους αγρούς, συνέχιζε τα βράδια να συνθέτει ποιήματα και διηγήματα από τα οποία ελάχιστα κατάφερε να διασώσει. Στον τόπο της εξορίας του έζησε μέχρι το Μάρτιο του 1978 οπότε συνελήφθη με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας. Καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης οκτώ ετών. Εξέτισε συνολικά πέντε χρόνια από την ποινή του στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς όπου και συναναστράφηκε με μερικούς από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της λογοτεχνίας των διωκομένων, όπως ο Visar Zhitii και ο Maks Velo. Μετά την αποφυλάκισή του από το Σπατς, με την αμνηστία του 1982, έζησε για μια δεκαετία στο περιθώριο της σοσιαλιστικής κοινωνίας εργαζόμενος ως χαμηλόμισθος οικοδόμος, ξυλοκόπος, θεριστής και νυχτοφύλακας σε στάβλο αλόγων της Κοπερατίβας.

Μετατράπηκε, αίφνης, σε έναν πρωταγωνιστή της αλβανικής διανόησης, αμέσως μετά την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία, όταν άρχισε να εκδίδει τις επί χρόνια κρυμμένες ποιητικές συλλογές και να αρθρογραφεί στα πρώτα ανεξάρτητα δημοκρατικά έντυπα της χώρας όπως οι εφημερίδες *Sindikalisti*, *E Vërteta* και *Republika*. Ο Zyhdhi Morava υπήρξε ένας πολυγραφότατος συγγραφέας. Είναι ενδεικτικό ότι μέσα σε μια δεκαπενταετία εξέδωσε περί τα είκοσι πέντε βιβλία που

περιλαμβάνουν ποιητικές συλλογές⁵²⁹, συλλογές διηγημάτων⁵³⁰, νουβέλες και μυθιστορήματα⁵³¹. Ύψιστη τιμή για τον ίδιο αποτέλεσε η εκλογή του ως επικεφαλής της Ένωσης Συγγραφέων και Καλλιτεχνών το 2005 και η απονομή του τίτλου του «Μεγάλου Μαέστρου των Αλβανικών Γραμμάτων» από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας της χώρας του, το 2006.

Στα τελευταία χρόνια της ζωής του, και ενώ ταλαιπωρούνταν από σοβαρά προβλήματα υγείας, ο συγγραφέας ενεπλάκη σε μια πολύκροτη δικαστική περιπέτεια. Το 2008 συνελήφθη από τις ιταλικές αρχές στα ιταλο-αυστριακά σύνορα με την κατηγορία της διακίνησης ναρκωτικών ουσιών, με αποτέλεσμα να κρατηθεί εγκλειστος για ένα διάστημα τριών μηνών στις φυλακές του Μπρεννέρο και έπειτα στις φυλακές του Μιλάνο. Κατά το διάστημα αυτό δημοσίευσε μια σειρά ποιημάτων με γενικό τίτλο «Τα τριαντάφυλλα της μακρινής φυλακής» με θέμα την οδυνηρή εμπειρία του δεύτερου εγκλεισμού. Μετά την αθώωσή του από την ιταλική δικαιοσύνη, επέστρεψε στα Τίρανα. Απεβίωσε τον Ιούλιο του 2010 έπειτα από επιπλοκές στην εύθραυστη υγεία του.

Αν και πολυγραφότατος, ο Zyhdi Morava δεν καταπιάστηκε αποκλειστικά με την ανάδυση της τραυματικής μνήμης της δίωξής του από το κομμουνιστικό καθεστώς. Στην ποίησή του υμνεί με πάθος τον έρωτα και το γυναικείο κάλλος. Ποιήματα της φυλακής θα συναντήσουμε στην πρώτη του ποιητική συλλογή, *Αυτοπορταίτο* (*Autoportret*, 1991), αλλά και διασπαρμένα στις ποιητικές συλλογές που ακολούθησαν. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στην ποιητική συλλογή *Το σάβανο του φεγγαριού* (*Qefini i hënës*, 1998) τα ποιήματα της οποίας ο Morava εμπνέεται από τις μορφές των δύο εκτελεσθέντων ποιητών Genc Leka και Vilson Blloshmi για το

⁵²⁹ Πρόκειται για τις ποιητικές συλλογές: *Αυτοπορταίτο* (*Autoportret*, 1991), *Οι έρωτές μου* (*Dashuritë e mia*, 1992), *Δίχως τέλος φιλιά* (*Puthje rafund*, 1995), *Για εκείνον που έφυγε* (*Për atë që iku*, 1996), *Το σάβανο της νύχτας* (*Qefini i hënës*, 1998), *Το χλμίντρισμα της βροχής* (*Hingëllimat e shiut*, 2001), *Οι λυγμοί του φθινοπώρου* (*Ngashërimet e vjeshtës*, 2005).

⁵³⁰ Πρόκειται για τις συλλογές διηγημάτων: *Πεινασμένες ψυχές* (*Shpirtra të uritur*, 1994), *Το φθινόπωρο ενός άνδρα* (*Vjeshtë e një burri*, 1995), *Δυο φορές προδοσία* (*Dy herë tradhti*, 1998), *Η απρόσμενη* (*Erparitura*, 2000), *1200 κεφαλές ανδρών* (*1200 kokë burra : tregimet e burgut*, 2006).

⁵³¹ Πρόκειται για τα έργα: *Οι εχθροί της αγάπης* (*Armiaqtë e dashurisë*, 1994), *Ο λόκος της τελευταίας νύχτας* (*Ujku i natës së fundit*, 1996), *Έρωτας σε δύο εποχές* (*Dashuri në dy stinë*, 1997), *Η Λύσσα* (*Tërbimi*, 1997), *Χαμένες οδοί* (*Udhë të humbura*, 1999), *Ένας ξεχωριστός έρωτας* (*E veçanta e një dashurie*, 2003), *Ο παλαβός σύντροφος* (*Bashkëshort i çmendur*, 2004), *Ο άντρας της δικής μου αγαπημένης* (*Burri i të dashurës sime*, 2004), *Η Χαμένη* (*E zhdukura*, 2004).

τραγικό τέλος των οποίων έμαθε όταν ήταν έγκλειστος στο Σπατς. Το ίδιο συμβαίνει και με το πεζογραφικό του έργο. Σύμφωνα με τον μελετητή Nazmi Seitaj, τα μυθιστορήματα του Morava, είναι σύντομα, δεν ξεπερνούν ποτέ τις 150 σελίδες, και τοποθετούν τον αναγνώστη από την αρχή στον πυρήνα του θέματος. Θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν περισσότερο ως νουβέλες. Πολλές σκηνές από τη ζωή του στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς θα τις αφηγηθεί με ρεαλιστικό και παραστατικό τρόπο στη συλλογή διηγημάτων *1200 Κεφαλές Ανδρών: διηγήματα της φυλακής (1200 kokë burra : tregimet e burgut*, 2006) και στη νουβέλα *Χαμένες οδοί (Udhë të humbura*⁵³², 1999).

Και στα δύο έργα παρατηρείται η συχνή και έντονη χρήση διαλογικών σκηνών η οποία προσδίδει στην αφήγηση στοιχεία θεατρικότητας. Τα αφηγήματα των *1200 Κεφαλών Ανδρών* κατατάσσονται στο είδος της τεκμηριωτικής πρόζας καθόσον, όπως επισημαίνεται από τον Seitaj, ο συγγραφέας μέσα από την αφηγηματική αναπαράσταση της βασάνου προβάλλει και ψυχογραφεί τους ανθρώπινους χαρακτήρες οι οποίοι, εν τέλει, συμμαρτυρούν το αδιαμφισβήτητο του συμβάντος.

Αντίθετα, η νουβέλα *Χαμένες οδοί* δανείζεται αρκετά στοιχεία της μυθοπλαστικής μυθιστοριογραφίας. Παρά τη ρεαλιστική περιγραφή του στρατοπέδου-ορυχείου του Σπατς και των συνθηκών εγκλεισμού των κατάδικων στα γκουλάγκ της Κομμουνιστικής Αλβανίας, η πλοκή είναι φανταστική και οι κύριοι πρωταγωνιστές του έργου είναι πρόσωπα φανταστικά. Αξίζει, τέλος να επισημανθεί πως, από όλους τους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, ο Zyhdi Morava είναι εκείνος που ανέδειξε με τη μεγαλύτερη επιμονή και συνέπεια το θέμα της μακροχρόνιας στέρησης της γυναικείας ομορφιάς, μοτίβο το οποίο ο ίδιος ορίζει ως την πιο επώδυνη εμπειρία της ζωής του κατάδικου των αλβανικών γκουλάγκ⁵³³.

Agim Hamiti (1947-): Ο Agim Hamiti γεννήθηκε το 1947 στην Αυλώνα αλλά έζησε μεγάλο μέρος των παιδικών του χρόνων εξόριστος μαζί με την οικογένειά του στο Ντουκάτι. Συνεπεία της ταξικής του καταγωγής, συνελήφθη από τη SIGURIMI το

⁵³² Morava Zyhdi, *Udhë të humbura*, Tiranë : Erik, 2002

⁵³³ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Zyhdi Morava αντλώ από: 1) Nazmi Seitaj, “Zyhdi Morava, Ky bohemi ndritur i letrave shqipe”, *Gazeta Shqiptare* 18/07/2010, 2) Kaloçi Dashnor, “Si e goditi Sigurimi grupin e shkrimtarëve të rinj”, *Gazeta Shqip* 04/11/2006, 3) Zyhdi Morava, “Si i përjetova ditëte burgimit në Itali”, *Ballkan Web*, 21/07/2012.

1978 με την κατηγορία της αντικαθεστωτικής δράσης και καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης δεκατεσσάρων ετών από τα οποία εξέτισε συνολικά τα δέκα. Με την πτώση της χοτζικής δικτατορίας θα ολοκληρώσει τις σπουδές του στη Νομική και θα ζητήσει πολιτικό άσυλο στη Γαλλία⁵³⁴.

Ο Agim Hamiti είναι ο συγγραφέας του μυθιστορήματος *Η οδύσσεια ενός κατασκόπου* (*Odissea di un detective: avvenimenti realmente vissuti*, 2005)⁵³⁵, ενός εκ των πιο αντιπροσωπευτικών αφηγήσεων ψυχροπολεμικής κατασκοπείας της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Το μυθιστόρημα του Hamiti εκδόθηκε αρχικά στην ιταλική γλώσσα. Το έργο, αν και φέρει τον υπότιτλο «βιωμένα περιστατικά» και παρά τις πρόδηλες αυτοβιογραφικές αναφορές, δεν κατατάσσεται στις τεκμηριωτικές αφηγήσεις καθότι ο κεντρικός ήρωας της πλοκής, ο Sazan Diksi, είναι ένα προσωπείο του συγγραφέα -ως εκ τούτου, ένα φανταστικό πρόσωπο. Η πλοκή εκκινεί από το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και του Κιαφ-Μπάρι. Μέσω του κατάδικου Hamit Meli, εξιστορούνται αμφιλεγόμενα περιστατικά που συνδέουν στελέχη της SIGURIMI με πράκτορες της βρετανικής Intelligence Service και της CIA. Σύμφωνα με τον Eugjen Merlika, ο αφηγητής της *Οδύσσειας ενός κατασκόπου* ακροβατεί μεταξύ μιας πιστής απεικόνισης της ζωής των κατάδικων στα αλβανικά γκουλάγκ της δεκαετίας του 1980 και μιας ρευστής υπερσυσσώρευσης αναφορών στις παρασηνιακές διασυνδέσεις του καθεστώτος με τους ιδεολογικούς του εχθρούς, κυρίως τους αγγλο-αμερικάνους, για μισό σχεδόν αιώνα⁵³⁶. Στο δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος η δράση των προσώπων μεταφέρεται από το σκηνικό των αλβανικών γκουλάγκ σε μυστικά γραφεία, φουαγιέ πολυτελών ξενοδοχείων και πολύβουες λεωφόρους της Ουάσινγκτον, του Μιλάνο, του Σικάγο μέχρι και στην Πλατεία Ομονοίας των Αθηνών.

Ο Agim Hamiti έχει εκδώσει επίσης τα *Διηγήματα της αβύσσου* (*Tregimet e ferrit*⁵³⁷, 2003) και τα μυθιστορήματα: *Αινίγματα μιας σκοτούρας* (*Enigmat e një brengje*⁵³⁸, 2004), *Οι ήρωες της ματαιοδοξίας* (*Heronjtë e kotësisë*⁵³⁹, 2010) και

⁵³⁴ Τα στοιχεία αντλή από την *Ανθολογία των πληγών*, I, ο.π., σ. 491.

⁵³⁵ Hamiti Agim, *Odissea di un detective: avvenimenti realmente vissuti*, edizioni Settimo Sigillo, Roma 2005.

⁵³⁶ Eugjen Merlika, “Në kërkim të së vërtetës”, *BOTIME*, 20/1/2013.

⁵³⁷ Agim Hamiti, *Tregimet e ferrit : tregime*, Tiranë : Uegen, 2003.

⁵³⁸ Agim Hamiti, *Enigmat e një brengje : roman*, Tiranë : Uegen, 2004.

⁵³⁹ Agim Hamiti, *Heronjtë e kotësisë: përsiatje për gjendjen e vendit tim*, Botimet "Almera", 2010.

Πολίνα (Polina⁵⁴⁰, 2010) στα οποία προβάλλονται κυρίως οι σκοτεινές μηχανορραφίες των στελεχών της SIGURIMI και το δυσοίωνο πεπρωμένο των θυμάτων του χοτζικού τρόμου⁵⁴¹.

Spartak Ngjela (1948-): Ο Spartak Ngjela, ένας από τους πιο προβεβλημένους πολιτικούς της μετακομμουνιστικής Αλβανίας, διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στις νομοθετικές διαδικασίες θεσμικής μετάβασης της χώρας προς τη δημοκρατία. Διετέλεσε Υπουργός Δικαιοσύνης στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας που σχηματίστηκε μετά τις γενικευμένες αναταραχές και συγκρούσεις του 1997 που είχαν διαμορφώσει ένα καθεστώς πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας.

Γεννήθηκε το 1949 στα Τίρανα σε μια οικογένεια υψηλόβαθμων κομματικών στελεχών της κυβέρνησης του Ενβέρ Χότζα. Το 1970 αποφοίτησε από το Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου των Τιράνων και εργάστηκε σε διάφορες νομικές υπηρεσίες του καθεστώτος μέχρι να αναλάβει τη θέση του επιστημονικού συμβούλου στο Ινστιτούτο Ιστορίας των Τιράνων, το 1973. Η πορεία της ζωής του Spartak Ngjela αλλάζει αιφνιδιαστικά και δραματικά αμέσως μετά τη σύλληψη και καταδίκη του πατέρα του, Κίσο Ngjela, ο οποίος διατελούσε τότε εν ενεργεία Υπουργός Εμπορίου του χοτζικού καθεστώτος. Η σύλληψη του Κίσο Ngjela και άλλων πρωτοκλασάτων μελών του υπουργικού συμβουλίου με την κατηγορία της «δολιοφθοράς στον τομέα της οικονομίας» υπήρξε αποτέλεσμα των προβληματικών διπλωματικών επιλογών του ίδιου του Ενβέρ Χότζα που οδήγησαν τη χώρα στην πλήρη πολιτική και οικονομική απομόνωση. Το 1976, η SIGURIMI συλλαμβάνει και τους δύο γιους του έκπτωτου υπουργού, Spartak και Sokol Ngjela. Ο Spartak οδηγήθηκε, αρχικά, στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και έπειτα στις φυλακές του Μπουρρέλι όπου υπήρξε συγκρατούμενος με τον πατέρα του⁵⁴².

Στα μετακομμουνιστικά χρόνια, ο Spartak Ngjela, παράλληλα με την έντονη πολιτική του δραστηριότητα, εξέδωσε δύο μυθιστορήματα με θέματα αντλημένα από τις δύσκολες μέρες της κομμουνιστικής δικτατορίας. Ο *βράχος του φονικού* (*Shpella*

⁵⁴⁰ Agim Hamiti, *Polina: roman*, Tiranë: Geer, 2010.

⁵⁴¹ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Agim Hamiti αντλώ επίσης από: 1) *Ανθολογία των πληγών*, I, ο.π., σ. 491, 2) Hamiti A., “NJË ZË NGA SHKRETËTIRA SHQIPTARE”, *SOT*, 8 – 10 mars 2009.

⁵⁴² Βλ. αφιέρωμα του περιοδικού *Mapo* (Spartak Ngjela – Alfred Lela (interv.)), “Në Burrel me Spartak Ngjelën 21 vjet pas lirimimit”, *Revista Mapo*, tetor 2012, Nr. 9 (256), f. 9-25).

*e vrasjes*⁵⁴³, 1994) είναι ένα μυθοπλαστικό μυθιστόρημα με έντονα καφκικά στοιχεία το οποίο αφηγείται τον ερωτικό δεσμό, μαζί με τα τραγικά του επακόλουθα, ανάμεσα σε μια εξόριστη και έναν αξιωματικό της SIGURIMI. Το δεύτερο μυθιστόρημα, *Η Έλενα Ρ.* (*Helena R.*⁵⁴⁴, 1999), είναι επίσης μια μυθοπλαστική αφήγηση η οποία, σύμφωνα με το Visar Zhiti, μπορεί να αναγνωστεί και ως ένα κοινωνικό κατηγορώ⁵⁴⁵. Σχεδόν μία εικοσαετία αργότερα, ο συγγραφέας θα επανέλθει με την έκδοση της μυθοπλαστικής νουβέλας *Η εκδίκηση μιας γυναίκας*⁵⁴⁶. Στο επίκεντρο της πλοκής, που εκτυλίσσεται την περίοδο 1976-1996, τίθεται το σχέδιο εκδίκησης της Σοφία Ράσκου, μιας από τις ωραιότερες γυναίκες των Τιράνων της εποχής, κατά των εκτελεστών του άντρα της και βασανιστών της στην περίοδο της χοτζικής δικτατορίας.

Το έργο που προσμετράται ως η πιο σημαντική συμβολή του Ngjela στην αλβανική λογοτεχνία των διωκομένων είναι το τρίτομο ογκώδες αφήγημα *Η παρακμή και η πτώση της αλβανικής τυραννίας* (*Perkulja dhe Renia e tiranise shqiptare, 1957 - 2010*⁵⁴⁷). Παρά το γεγονός ότι ο τίτλος παραπέμπει έντονα σε ιστορικό πόνημα και παρά τη σωρεία ιστορικών αναφορών και το εύρος των αντανάκλασεων της διεθνούς πολιτικής πραγματικότητας στην εποχή του γράφοντος, το έργο φέρει τα στοιχεία της αυτοβιογραφικής μαρτυρίας η αφηγηματική σύνθεση της οποίας επιτάσσει λεκτικά σχήματα λογοτεχνικής αρτιότητας και εμβριθείς πολυεπίπεδες φιλοσοφικές αναλύσεις: «Δεν αξιώνω ούτε επωμίζομαι το ρόλο του ιστορικού μιας εποχής· προσπάθησα, ωστόσο, να αποδώσω το χρονικό της εύρος σύμφωνα με την οπτική μου και είχα, τουλάχιστον, την επιθυμία να αφηγηθώ εκείνο το οποίο έζησα»⁵⁴⁸.

Vilson Billosmi (1948-1979): «Μετά το σχολείο δούλεψε βοσκός στο χωριό, ένα χρόνο ξυλοκόπος στο Stravaj, ύστερα στρατιώτης, βοσκός και πάλι στο χωριό και ξυλοκόπος στο Stravaj, στα 1974-1975 ανθρακωρύχος στα ορυχεία εξόρυξης σιδήρου και νικελίου του Përrenjas, το Νοέμβριο του 1975 παντρεύτηκε, το 1976 τον

⁵⁴³ Ngjela Spartak, *Shpella e vrasjes : roman*, Tiranë : Apolonia, 1994.

⁵⁴⁴ Ngjela Spartak, *Helena R.*, Tiranë : Horizonti, 1999.

⁵⁴⁵ Ο.π., Zhiti, *Υπόγειο Πάνθεον*, σ. 111.

⁵⁴⁶ Ngjela Spartak, *Hak marrja e një gruaje*, Tiranë: Dritero, 2018.

⁵⁴⁷ Ngjela Spartak, *Përkulja dhe rënia e tiranisë shqiptare : 1957-2010 : refleksione për një kohë*, vol. I, II, III, UET/PRESS, Tiranë 2011.

⁵⁴⁸ Ο.π.

συνέλαβαν, τον εκτέλεσαν το 1977. Αυτή ήταν η ζωή του»⁵⁴⁹. Με αυτές τις γραμμές ο μελετητής Sadik Bejko περιγράφει εν συντομία το βίο ενός σπουδαίου ποιητή που εκτελέστηκε με κυνικό τρόπο από τη SIGURIMI στην ηλικία των είκοσι εννέα ετών και τιμήθηκε κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο ως μάρτυρας της αλβανικής λογοτεχνίας και της συλλογικής μνήμης του αλβανικού έθνους.

Ο Vilson Blloshmi γεννήθηκε στις 18 Μαρτίου 1948 στο χωριό Bërzeshtë στην επαρχία του Librazhd και μεγάλωσε σε μια πολυμελή πατριαρχική αγροτική οικογένεια οι άρρενες της οποίας ανακηρύχθηκαν ταξικοί εχθροί και ετέθησαν στο περιθώριο της νέας κομμουνιστικής κοινωνίας. Μέχρι τη δεκαετία του 1960, ο πατέρας του και οι θείοι του είχαν ήδη φυλακιστεί. Ο ίδιος άρχισε να παρακολουθείται συστηματικά από τη SIGURIMI από το 1963, σε ηλικία, μόλις, δεκαπέντε χρονών. Αν και αριστούχος, δεν του επιτράπη καμιά δυνατότητα μεταλυκειακής μόρφωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους 208 αποφοίτους του Παιδαγωγικού Λυκείου Ελμπασάν μόνο σε εκείνον απαγορεύτηκε η εγγραφή στο Πανεπιστήμιο ή η άσκηση του επαγγέλματος του δασκάλου, αποκλεισμός ο οποίος επηρέασε βαθύτατα τον ψυχισμό του νεαρού Vilson που βρίσκει τότε καταφύγιο στην ποίηση: *«Λύγισα στο βάρος των επιθυμιών μου, μπροστά στη δική μου απόγνωση. Ο καιρός περνούσε και εγώ βολόδερνα με δουλειές του ποδαριού. Έγινα πεσιμιστής. Εγώ δε λογαριαζόμουν μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ των συμμαθητών μου αλλά λογαριαζόμουν μεταξύ των πεθαμένων τάξεων, μεταξύ των νεκρών. Με την ποίηση επιχείρησα να αποδείξω ότι είμαι πιο ζωντανός από τους νεκρούς»*⁵⁵⁰.

Παράλληλα με την ποίηση, επιδίδεται μανιωδώς στην εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας και στην εξοικείωση με τα κλασικά έργα και τους κορυφαίους εκπροσώπους της γαλλικής λογοτεχνίας στην πνευματική έλξη της οποίας θα παραμείνει πιστός μέχρι το τέλος της ζωής του⁵⁵¹. Γοητεύτηκε ιδιαίτερα από τον Βικτόρ Ουγκό και τον Μπωντλαίρ ενώ επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους γάλλους ρομαντικούς και

⁵⁴⁹ Blloshmi Vilson, *Vepra, vol. I,II*, përg. Sadik Bejko, bot. Almera, Tiranë 2008, f. 27.

⁵⁵⁰ Ο.π., σ. 50.

⁵⁵¹ Ο Sadik Bejko αναφέρει ότι ένας συμμαθητής του από το Παιδαγωγικό Λύκειο του Ελμπασάν, καθ' υπόδειξη της SIGURIMI, τον παρότρυνε να εντρυφήσει στη μελέτη της δυτικής λογοτεχνίας και των πνευματικών επιτευγμάτων του δυτικού πολιτισμού με σκοπό την ισχυροποίηση του μελλοντικού κατηγορητηρίου που θα συνέτασσαν εναντίον του τα όργανα της SIGURIMI. Η υπόθεση αυτή επαληθεύτηκε πλήρως και ο πρώην συμμαθητής του Vilson Blloshmi στρατολογήθηκε από τη SIGURIMI ως μάρτυρας κατηγορίας την ημέρα της δίκης, ο.π., σ. 26.

τους ποιητές του συμβολισμού. Παρά την υποχρεωτική χειρωνακτική του ενασχόληση ως υλοτόμος στα δάση του Stravaj, ταξίδευε συχνά στα Τίρανα και την επαρχία όπου συνδέθηκε με διωκόμενους διανοούμενους που ζούσαν στο περιθώριο της κοινωνίας από τους οποίους άρχισε να προμηθεύεται απαγορευμένα βιβλία. Μια συγγενής του ζωγράφος, η Lume Blloshmi, τον βοήθησε να καλλιεργήσει το ενδιαφέρον του για τη ζωγραφική, την ιστορία της τέχνης, τη μουσική, τη φιλοσοφία και τη θρησκείολογία. Ανακάλυψε τους Beatles. Σύχναζε ακόμη στην Εθνική Βιβλιοθήκη και τα ελάχιστα χρήματα που κέρδιζε από τη δουλειά του τα έδινε για την αγορά λογοτεχνικών βιβλίων, γεγονός που θορύβησε τη SIGURIMI, οι υπάλληλοι της οποίας διόγκωναν το φάκελο Blloshmi, εν αγνοία του. Την περίοδο αυτή επιδόθηκε εν κρυπτώ στη μετάφραση έργων από τη γαλλική λογοτεχνία.

Το πάθος του για την ποίηση και τα απαγορευμένα πνευματικά προϊόντα της Δύσης μαζί με το αντικαθεστωτικό του μένος άρχισε να τα μοιράζεται με τον παιδικό του φίλο, επίσης ποιητή, Genc Leka με τον οποίο συνδέονταν και με σχέσεις συγγένειας. Οι δύο νεαροί ποιητές, σύμφωνα με τον Sadik Bejko, πάσχιζαν καθημερινά μέσα από τη φιλία τους και την καθημερινή συναναστροφή να επιβιώσουν πνευματικά και ψυχικά μέσα σε εκείνο το παράλογο σύστημα. Διάβαζαν εναλλάξ, ο ένας στον άλλο, τα ποιήματα που έγραφαν, συζητούσαν για την κατάσταση της κοινωνίας, βάλлонταν κατά του χοτζικού ολοκληρωτισμού, προσπαθούσαν να ξεδιαλύνουν τις πλεκτάνες της SIGURIMI και να μη χάνουν το θάρρος τους.

Το Κόμμα δεν ενέκρινε καμιά από τις αιτήσεις του ποιητή να εργαστεί ως επαρχιακός δάσκαλος. Παρά το γεγονός ότι επέτυχε στο διαγωνισμό που είχε προκηρύξει το «Radio Tirana» για τη θέση του εκφωνητή του γαλλόφωνου προγράμματος, ειδοποιήθηκε εκ των υστέρων ότι απορρίπτεται. Η αντίξοχη μονοτονία και το άγχος της δίωξης κόπασαν προσωρινά όταν ο ποιητής γνώρισε μια νεαρή ηθοποιό από τα Τίρανα που παραθέριζε τα καλοκαίρια στο χωριό του. Η ηθοποιός γοητεύτηκε από αυτόν τον παράξενο υλοτόμο που της έπαιζε με την κιθάρα τραγούδια των Beatles, έκανε απαγγελίες στίχων στα ιταλικά, τα αγγλικά, τα γαλλικά και της αφιέρωνε δικά του ποιήματα. Η Diana αποφάσισε να εγκατασταθεί μόνιμα στο χωριό και να παντρευτεί τον Vilson το Νοέμβριο του 1975. Έμεινε έγκυος στα τέλη της ίδιας χρονιάς.

Στις αρχές του 1976, ο Vilson απολύεται από τη δουλειά ενώ, τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς, η SIGURIMI συλλαμβάνει τον αδερφό του, Bedri Blloshmi, με την κατηγορία του εμπρησμού του τοπικού μουσείου. Συλλαμβάνονται ακόμη κάποια άτομα από το στενό κύκλο της οικογένειας. Ο κομματικός μηχανισμός του χωριού περιφρουρεί σε κάθε του βήμα τον ποιητή. Η SIGURIMI στρατολογεί «οικείους» προκειμένου να τον πείσουν να αυτομολήσει στο εξωτερικό. Εκείνος αντιλαμβάνεται την παγίδα και δεν ενδίδει στο σχέδιο της λιποταξίας. Συλλαμβάνεται τελικά τον Αύγουστο του 1976, μαζί με τον φίλο του και ποιητή Genc Leka και οδηγείται εσπευσμένα στα ανακριτικά κελιά της φυλακής των Τιράνων. Εκεί ανακρίνεται για το ποιητικό του έργο, τις μεταφράσεις, το ημερολόγιο που έγραφε στα γαλλικά, και τα απαγορευμένα βιβλία που διάβαζε –υλικό το οποίο κατασχέθηκε από τη SIGURIMI σε αιφνιδιαστικό έλεγχο στο πατρικό σπίτι του ποιητή στο Bërzeshhtë. Του ασκήθηκαν πιέσεις ώστε να συνεργαστεί με τη SIGURIMI. Αρνήθηκε. Του ασκήθηκε ακραία σωματική βία. Οδηγήθηκε πίσω στο κρατητήριο του Librazhd όπου αποφασίστηκε να διεξαχθεί η δίκη του.

Στα ανακριτικά γραφεία του Librazhd η ανάκριση στην οποία υπεβλήθη άλλαξε ριζικά προσανατολισμό. Οι ανακριτές του καταλόγισαν ηγετικό ρόλο στην οργάνωση μιας αντικαθεστωτικής ομάδας της οποίας η δράση στόχευε να πλήξει τον τομέα της οικονομίας και την πρόοδο του τοπικού αγροτικού συνεταιρισμού. Μέσα στο κρατητήριο πληροφορείται τη γέννηση της κόρης του, Eperieta. Κάτω από το βάρος της ψυχολογικής εξουθένωσης και της ακραίας σωματικής βίας, οι υπόλοιποι συλληφθέντες ομολόγησαν και υπέγραψαν την σκηνοθετημένη κατηγορία. Στη δίκη που διεξήχθη στις αρχές Ιουνίου του 1977 ο Vilson Blloshmi αρνήθηκε εκ νέου τις κατηγορίες του σαμποτάζ και επέμενε πως διώκεται αποκλειστικά για τον αντικαθεστωτικό χαρακτήρα των ποιημάτων του.

Στις 13 Ιουνίου το δικαστήριο του Librazhd του επέβαλε τη θανατική ποινή· η ίδια ποινή επεβλήθη και στον ποιητή Genc Leka. Ο αδερφός του Vilson, Bedri Blloshmi, καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης εικοσιπέντε ετών. Ο Hasan Blloshmi, ο ηλικιωμένος θείος του ποιητή και πρώην κατάδικος, αμφισβήτησε ανοιχτά τη θανατική καταδίκη του ανιψιού του με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να φυλακιστεί για δεύτερη φορά -πέθανε στις φυλακές το 1982. Παράλληλα, τα δεκαοχτώ μέλη της πατριαρχικής οικογένειας Blloshmi, συμπεριλαμβανομένων της συζύγου και της κόρης του ποιητή που ήταν τότε δέκα μηνών, εκτοπίστηκαν και εγκαταστάθηκαν σε

τέσσερις διαφορετικούς τόπους εξορίας. Το αίτημα απονομής χάριτος της ζωής των δύο ποιητών από το Bërzeshhtë απορρίφθηκε από το Πρεζίντιουμ του Λαϊκού Κοινοβουλίου στις 16 Ιουλίου.

Την ίδια μέρα, ο Υπουργός Εσωτερικών Υποθέσεων Kadri Hazbiu υπέγραψε την θανατική τους καταδίκη. Τα μεσάνυχτα της 17^{ης} Ιουλίου 1977 οι δύο ποιητές μεταφέρθηκαν σε άγνωστη τοποθεσία μερικά χιλιόμετρα έξω από το Librazhd όπου και εκτελέστηκαν. Τελευταία παράκληση του Vilson ήταν η εξής: «Θέλω κάποιος άνθρωπος να πει στον πατέρα μου πως δεν έχω διαπράξει τίποτα από όσα με έχουν κατηγορήσει και πως τίποτα δεν έχω ομολογήσει στην ανάκριση και το δικαστήριο». ⁵⁵² Σύμφωνα με αποδεικτικά στοιχεία που ανακάλυψε μεταγενέστερα ο Bedri Blloshmi, αδερφός του Vilson, η εκτέλεση των δύο ποιητών δρομολογήθηκε από τα ανώτερα κλιμάκια της κομματικής ιεραρχίας και ελήφθη αρκετό καιρό πριν την διεξαγωγή της δίκης ⁵⁵³.

Κανένα ποίημα του Vilson Blloshmi δεν δημοσιεύτηκε ενόσω ο ποιητής ήταν ακόμη ζωντανός. Απίθωνε επιμελώς σε σεντούκια και ξυλοδοκούς κάθε ποιητικό του έργο. Μετά την εκτέλεσή του, όλα τα χειρόγραφα παρέμειναν για σχεδόν μία τριακονταετία στα υπόγεια του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων ⁵⁵⁴ και μετέπειτα στα Αρχεία του Κράτους. Το σύνολο του ποιητικού του έργου, όπως και το ποιητικό έργο του Genc Leka, ανέσυρε από τα αρχεία της μυστικής αστυνομίας του πρώην κομμουνιστικού καθεστώτος ο μελετητής Sadik Bejko ο οποίος επιμελήθηκε της έκδοσης υπό τον τίτλο *Ο Βιλσόν και ο Γκεντζ: Η ζωή και το έργο τους (Vilsoni dhe Genci: jeta dhe vepra* ⁵⁵⁵, 2006). Η ερευνητική επιμονή του τελευταίου έφερε στο φως νέες σελίδες από την ποιητική αλλά και τη μεταφραστική παρακαταθήκη του Blloshmi το οποίο εκδόθηκε τελικά ως δίτομο έργο ⁵⁵⁶. Η συλλογή περιλαμβάνει ποιήματα που είναι γραμμένα μεταξύ των ετών 1968-1975 και τις μεταφράσεις του ποιητή από το χειρόγραφο που βρέθηκε σε ένα ενιαίο φάκελο στα αρχεία της SIGURIMI. Στο χειρόγραφο αυτό είναι συγκεντρωμένες οι σκόρπιες μεταφραστικές

⁵⁵² Ο.π., σ. 47.

⁵⁵³ Elsa Demo, “Nata e fundit bashkë e vëllezërve Blloshmi”, *Shekulli*, 27/01/2012.

⁵⁵⁴ Όπως αναφέρει ο Bejko, το κομμουνιστικό καθεστώς επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ποιητικό έργο του Vilson Blloshmi, όχι, όμως, για να το αποτιμήσει αισθητικά αλλά για να θεμελιώσει το κατηγορητήριο εναντίον του και να αποφανθεί τελικά την θανατική του καταδίκη, ο.π., σ. 11.

⁵⁵⁵ Bejko Sadik, *Vilsoni dhe Genci: jeta dhe vepra*, Tiranë: 55, 2007.

⁵⁵⁶ Blloshmi Vilson, *Vepra, vol. I, II*, bot. Almera, Tiranë 2008.

απόπειρες του Blloshmi ο οποίος απέδωσε στα αλβανικά από τη γαλλική γλώσσα αποσπάσματα από το ποιητικό έργο των: Βικτόρ Ουγκό, Μπωντλαίρ, Ε.Α. Πόε, Μαλαρμέ, Συλί Προυντόμ, Ρακίνα και άλλων.

Τα χαρακτηριστικά της ποίησής του περιγράφονται συνοπτικά από τον ίδιο όταν, κατά την ανακριτική διαδικασία στις φυλακές των Τιράνων το 1976, του ζητείται μια έγγραφη κατάθεση αξιολόγησης και αποτίμησης του έργου του. Στην κατάθεση αυτή ο Blloshmi αναγνωρίζει ότι η ποίησή του δεν είναι προσανατολισμένη στα ιδανικά και τις αξίες της σοσιαλιστικής κοινωνίας ούτε υπακούει στην ποιητική και θεματική ντιρεκτίβα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, διαπνέεται από έναν έντονο και αναπόδραστο πεσιμισμό της ύπαρξης, δεν διαβλέπει καμία αισιόδοξη προοπτική στις μέρες που έρχονται, τα κυρίαρχα συναισθήματα είναι η απόγνωση, η ματαιώση, η μονοτονία, η ανία, η πλήξη και ο μυστικισμός του θανάτου. Αποδέχεται ότι η θλίψη του ανάγεται άμεσα στον πεσιμισμό των γάλλων συμβολιστών ποιητών του 19^{ου} αιώνα. Αντί για την πολύβουη σοσιαλιστική κοινωνία, που οι εκπρόσωποι του σοσιαλιστικού ρεαλισμού τοποθετούν μέσα σε έναν οργανισμό δημιουργικής ανάπτυξης και προόδου, εκείνος αναδεικνύει την έρημο της Σαχάρας ως το τοπίο του δικού του είναι.

Αυτοαποκαλείται «ποιητής της θλίψης». Κατατάσσεται από τους σύγχρονους μελετητές στη χορεία των «καταραμένων ποιητών» της αλβανικής ποίησης. Γράφει κατά βάση σε ελεύθερο στίχο και τα ποιήματά του δεν ξεπερνούν ποτέ τη μία σελίδα, ενίοτε δεν ξεπερνούν τις τέσσερις- πέντε σειρές. Ελάχιστα ποιήματά του μπορούν να χαρακτηριστούν ερωτικά. Απουσιάζουν τα πολιτικά, κοινωνικά, εθνικά μοτίβα ή η λατρεία της φύσης: *«Είναι ένας ποιητής των έντονα υπαρξιακών καταστάσεων. Κατά την ανάκριση, αναφέρεται στο σονέτο «Ο ευτυχισμένος νεκρός» του Μπωντλαίρ, θυμάται ακόμα και την πρώτη στροφή, και υποστηρίζει ότι όσα ποιήματα του Μπωντλαίρ έχει μεταφράσει σχετίζονται άμεσα με τη δική του ποίηση. Ο Vilson Blloshmi έγραψε για τα ανθρώπινα άγχη και την αγωνία της ύπαρξης έτσι όπως αποτυπώνονται με τις πιο λεπτές αποχρώσεις στα χαρακτηριστικά του προσώπου, έγραψε για την πνευματική απογύμνωση του ανθρώπου μπροστά στο υπαρξιακό άγχος, ακριβώς έτσι όπως απογυμνώνονται τα οστά από τη σάρκα»⁵⁵⁷.*

Μετά από έρευνες των συγγενών τους, τα οστά των ποιητών Vilson Blloshmi και Genc Leka βρέθηκαν το 1994 σε μια απόκρημνη χαράδρα στους πρόποδες του

⁵⁵⁷ Ο.π., Bejko, σ. 57.

όρους Zgarë λίγα χιλιόμετρα έξω από την κομόπολη του Librazhd, εκεί όπου είκοσι εφτά χρόνια νωρίτερα είχαν εκτελεστεί και ταφεί μυστικά από τη SIGURIMI αλυσοδεμένοι με τις ίδιες χειροπέδες⁵⁵⁸.

Bedri Çoku (1949-): Γεννημένος στο Μυçias της Λιούσνια, ο Bedri Çoku βίωσε νωρίς τις ακρότητες του χοτζικού καθεστώτος καθότι, στην ηλικία των δύο ετών, το σπίτι του κατασχέθηκε από το Κόμμα και η οικογένειά του εξορίστηκε έπειτα από τη σύλληψη και την καταδίκη του πατέρα του από τη SIGURIMI. Στην εφηβεία του, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, συνέγραψε μια νουβέλα με τίτλο *Οι αθώοι κυνηγημένοι (Të dënuarit të pafajshëm)*. Ήταν μια αφήγηση της εξορίας, τα χειρόγραφα της οποίας, μαζί με κάποια χειρόγραφα ποιημάτων του αδερφού του, κατασχέθηκαν από τη SIGURIMI και τα δύο αδέρφια Çoku συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας. Λίγο αργότερα θα καταδικάζονταν και ο τρίτος αδερφός. Το 1973, ενώ εξέτιε την ποινή του στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, καταδικάστηκε εκ νέου, ισόβια, για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που είχε στα γεγονότα της Ρεβόλτα (Εξέγερσης) των καταδίκων. Αποφυλακίστηκε λίγο πριν από την πτώση του καθεστώτος. Κατά τα μετακομμουνιστικά χρόνια, δημοσίευσε διάφορα διηγήματα της φυλακής, όπως το *Δύο αδέρφια στα ίδια δεσμά (Dy vëllezër në një prangë*⁵⁵⁹, 1995), στο δεύτερο μέρος του οποίου περιέχονται ποιήματα της φυλακής του αδερφού του, Çaus Çoku.

Η πρώτη του νουβέλα, *Ο γέρος του έλους (Plaku i Kënetës*⁵⁶⁰, 2009), με εμφανείς επιρροές από το έργο του Χέμινγκουεϊ *Ο γέρος και η θάλασσα*, καταπιάνεται με την εξιστόρηση της ζωής του ηλικιωμένου Τζα Ντέμι ο οποίος ωθείται βίαια από το νέο κομμουνιστικό καθεστώς να αποκοπεί από τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και τις αξίες που αυτός ο τρόπος ζωής πρέσβευε για τον κεντρικό ήρωα. Το έργο, σύμφωνα με τον Bujar Leskaj, συνθέτει παράλληλα την αλληγορική αφήγηση της απόλυτης στέρησης των ατομικών ελευθεριών που βιώνει ο αλβανικός λαός. Σημειωτέον ότι η υπόθεση του έργου εκτυλίσσεται το έτος 1967, ιστορική στιγμή κατά την οποία το καθεστώς απαγορεύει δια νόμου τη θρησκευτική πίστη. Με το

⁵⁵⁸ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του ποιητή Vilson Blloshmi αντλώ συνολικά από: Bejko Sadik, *Vilsoni dhe Genci : jeta dhe vepra*, ο.π., και Blloshmi Vilson, *Vepra*, ο.π.

⁵⁵⁹ Bedri Çoku - Çaus Çoku, *Dy vëllezër në një prangë*, Tiranë: NaimFrashëri, 1995.

⁵⁶⁰ Çoku Bedri, *Plaku i Kënetës*, bot. Geer, 2009.

μυθιστόρημα *Πέρα από τη βάσανο* (*Përtej dhimbjes*⁵⁶¹, 2013) ο συγγραφέας καταθέτει τη μαρτυρία της προσωπικής του δίωξης τηρώντας ωστόσο την ειδολογική σύμβαση της μυθοπλαστικής αφήγησης. Ο κεντρικός ήρωας του έργου, Besmir Çela, δεν αποτελεί παρά ένα δραματοποιημένο προσωπίο του συγγραφέα μέσω του οποίου παρατίθενται τα πιο σημαντικά επεισόδια της δίωξης του ίδιου και της οικογένειάς του από το κομμουνιστικό καθεστώς.

Gëzim Medolli (1949-2004): Ο ποιητής Gëzim Medolli γεννήθηκε το 1949 στο χωριό Trestenik του Ντεβόλλι στην επαρχία της Κορυτσάς. Σε νεαρή ηλικία έμεινε ορφανός καθότι ο πατέρας του, ένα χρόνο μετά τη γέννησή του, αυτομόλησε στην Ελλάδα και η μητέρα του πέθανε όταν ο ποιητής ήταν έξι ετών. Το ίδιο διάστημα, μέλη της οικογένειας Medolli εκτελέστηκαν κατά τις εκκαθαρίσεις της SIGURIMI. Οι εντεινόμενες διώξεις και ο κοινωνικός στιγματισμός που βίωσε κατά την παιδική του ηλικία, εξαιτίας της πάλης των τάξεων, οδήγησαν και τον ίδιο, στις αρχές του 1970, στα ελληνοαλβανικά σύνορα με σκοπό να αυτομολήσει στην Ελλάδα και να συναντήσει το χαμένο του πατέρα. Στην παράτολμη αυτή απόφαση συνέβαλε και το γεγονός ότι το χοτζικό καθεστώς δεν του επέτρεπε να παντρευτεί τη γυναίκα που ήταν ερωτευμένος. Η απόπειρά του στάθηκε ανεπιτυχής· συνελήφθη από τη SIGURIMI ενώ επιχειρούσε να παραβιάσει τα συρματοπλέγματα, κοντά σε ένα ελληνικό φυλάκιο, και καταδικάστηκε σε δεκαετή εγκλεισμό και καταναγκαστική εργασία. Το 1973, ενώ εξέτιε την ποινή του στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, πρωτοστάτησε στα γεγονότα της Ρεβόλτα των πολιτικών κρατουμένων, δράση για την οποία καταδικάστηκε σε νέα εικοσιπενταετή κάθειρξη.

Η μορφή του νεαρού ποιητή Gëzim Medolli επανέρχεται σε πολλές αυτοβιογραφικές μαρτυρίες⁵⁶² των πρώην συγκρατουμένων του, κυρίως για τα ποιήματα που έγραφε και αποστήθιζε στο στρατόπεδο του Σπατς. Οι μαρτυρίες αυτές διασώζουν τα στοιχεία της χαρακτηριστικής ποιητικής γραφής του Medolli ο οποίος συνήθιζε να αντλεί τη θεματολογία του από τις εκτελέσεις και τους θανάτους των κατάδικων στις υπόγειες στοές του ορυχείου του Σπατς.

⁵⁶¹ Çoku Bedri, *Përtej dhimbjes*, Tiranë : Geer, 2013. Το έργο αναλύεται διεξοδικά από τον Bujar Leskaj στο *Οι μούσες της αντίστασης* (βλ. *Muzat e qëndresës*, ο.π., σ. 79-94) και από τον Reshat Kripa (βλ. Reshat Kripa, “Bedri Çoku dhe libri i tij “Përtej dhimbjes””, *Zemra Shqiptare*, 15/06/2013).

⁵⁶² Βλ. π.χ. Zhiti.

Τελικά, αποφυλακίζεται το 1989 και επιστρέφει στην Κορυτσά. Λίγο πριν από την πτώση του καθεστώτος, το 1990, είκοσι χρόνια μετά την πρώτη του απόπειρα να διαφύγει στην Ελλάδα, ο Gëzim Medolli επιχειρεί ξανά να παραβιάσει τα ελληνοαλβανικά σύνορα, με επιτυχή -αυτή τη φορά- τρόπο. Το πρώτο πράγμα που έκανε, μόλις βρέθηκε στην Αθήνα, ήταν να επισκεφτεί τη Γενική Ασφάλεια Αττικής και να ρωτήσει για την τύχη του πατέρα του. Οι υπάλληλοι της Ασφάλειας εντόπισαν στα αρχεία της υπηρεσίας ότι ο πατέρας του είχε βρεθεί πνιγμένος, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, στη θαλάσσια περιοχή ανοιχτά του Λαυρίου, δύο χρόνια μετά την απομάκρυνσή του από την Κομμουνιστική Αλβανία, κατάληξη η οποία θεωρήθηκε ότι συντελέστηκε από σύνδεσμο της SIGURIMI.

Επιστρέφοντας στην Κορυτσά, ο ποιητής παντρεύτηκε με την Yrmete, τη γυναίκα που το χοτζικό καθεστώς, είκοσι χρόνια πριν, του είχε απαγορεύσει να νυμφευθεί. Κατατάσσεται στους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων κυρίως για την ποιητική του συλλογή *Τρις εκτελεσμένος* (*Tri herë i pushkatuar*⁵⁶³, 1992) η οποία περιλαμβάνει ποιήματα της φυλακής που ο ποιητής διέσωσε από μνήμης αλλά και νεότερα ποιήματα ενός υπαρξιακού λυρισμού με θέματα παλιά και τα νέα αδιέξοδα, τις απογοητεύσεις αλλά και τα ελάχιστα ψήγματα ελπίδας της νέας εποχής. Πέθανε το 2004 στην Κορυτσά σε συνθήκες έσχατης εξαθλίωσης⁵⁶⁴.

Bedri Blloshmi (1950-): Ο Bedri Blloshmi είναι ο αδερφός του εκτελεσθέντος ποιητή Vilson Blloshmi. Ο μικρότερος αδερφός της οικογένειας, Bedri, ήταν ο πρώτος που συνελήφθη, το 1976, κατά τα γεγονότα της θανατικής καταδίκης των δύο ποιητών από το Bërzeshitë, Vilson Blloshmi και Genc Leka⁵⁶⁵. Στην αρχική καταδικαστική απόφαση του δικαστηρίου του Librazhd είχε ασκηθεί και στον ίδιο η θανατική ποινή η οποία μετατράπηκε την ύστατη στιγμή σε ποινή εικοσιπενταετούς κάθειρξης και καταναγκαστικής εργασίας. Έζησε έγκλειστος δεκαπέντε χρόνια στα στρατόπεδα-ορυχεία του Σπατς και του Κιαφ-Μπάρι και στις φυλακές του Μπουρρέλι από τις οποίες αποφυλακίστηκε το Μάρτιο του 1991, παραμονές της κατάρρευσης του καθεστώτος Αλία. Αμέσως μετά την αποφυλάκισή του,

⁵⁶³ Gëzim Medolli, *Tri herë i pushkatuar*, ιδιωτική έκδοση, Κορçë, 1992.

⁵⁶⁴ Hasani Vepor, "Gëzim Medolli: Mes zhgënjimit që s'gjeti babanë gjallë dhe das huris ë që nuk ia zbehu burgu - Historia e arratisjeve dhe dënimit të poetit nga Devoll", *Metropol* 11/05/2008.

⁵⁶⁵ Βλέπε αναλυτικά στο ίδιο κεφάλαιο τα παραθέματα «GENC LEKA» και «VILSON BLOSHMI».

εγκαταστάθηκε για κάποιο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα όπου και βιοπορίστηκε ως οικονομικός μετανάστης. Μαζί με τον Petrikë Leka, γιο του Genc Leka, αποφάσισαν να επιστρέψουν στην Αλβανία και να αναζητήσουν τον άγνωστο τάφο των συγγενών τους. Έπειτα από επίπονες προσπάθειες, τα οστά των δύο εκτελεσθέντων ποιητών βρέθηκαν το 1994 σε μια απόκρημνη χαράδρα κοντά στη γενέτειρά τους.

Ο Bedri Blloshmi δημοσίευσε αρκετά διηγήματα με θέμα διάφορα περιστατικά από την περίοδο του εγκλεισμού του στα αλβανικά γκουλάγκ⁵⁶⁶. Το 2010 εξέδωσε στα Τίρανα την αυτοβιογραφική μαρτυρία *Ο τυποποιημένος θάνατος (Fabrikimi i vdekjes*⁵⁶⁷), ένα έργο τεκμηριωτικής αφήγησης που φωτίζει με δραματικές λεπτομέρειες την υπόθεση της προσωπικής του ιστορίας η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δίκη και το τραγικό τέλος των δύο ποιητών-μαρτύρων της σύγχρονης αλβανικής λογοτεχνίας. Στον *Τυποποιημένο θάνατο* δεν υιοθετείται ένα ενιαίο αφηγηματικό ύφος καθότι διαπιστώνεται η εναλλαγή ενός έντονα προσωπικού δραματικού τόνου και μιας τεκμηριωτικής πρόθεσης η οποία εδράζεται στην παράθεση πληθώρας δικογράφων και ντοκουμέντων που εντόπισε ο συγγραφέας στα μυστικά αρχεία της πρώην SIGURIMI.

Οι *Αφηγήσεις από την κομμουνιστική κόλαση (Rrëfime nga ferri komunist*⁵⁶⁸, 2011) -τίτλος που, όπως επισημαίνεται εύστοχα από την Elsa Demo, παραπέμπει στις πολυάριθμες ιστορίες ζωής των πρώην πολιτικών κατάδικων της Κομμουνιστικής Αλβανίας- αποτελούν το δεύτερο συγγραφικό εγχείρημα του Bedri Blloshmi. Το έργο χωρίζεται σε δεκατρία κεφάλαια, όσοι και οι διωκόμενοι άρρενες της οικογένειας Blloshmi, και επί της ουσίας συνθέτει την εμπλουτισμένη συνέχεια του *Τυποποιημένου θανάτου*. Ο συγγραφέας, μέσα από τις ιστορίες των διωκόμενων συγγενών του, επιχειρεί να φωτίσει πληρέστερα ολόκληρη την περίοδο της κομμουνιστικής διακυβέρνησης της χώρας και τους μηχανισμούς τυποποίησης του θανάτου που έστησε για περίπου μισό αιώνα η SIGURIMI. Η αφήγηση, για ακόμη

⁵⁶⁶ Αναφέρω χαρακτηριστικά τα διηγήματα: «Η κεραία της κόλασης στη Ροζάφα» [Blloshmi Bedri, “Antena e Ferrit në Rozafë”, *Metropol*, 14/08/2009], Η διήγηση ενός ζωντανού πτώματος από το Νοσοκομείο των Τυράνων του 1967» [Blloshmi Bedri, “Kufoma e gjallë në spitalin e burgut Tiranë 1967 tregon..”, *Shqip* DK 22/10/2010]. «Σπατς 11 Απριλίου 1985, όταν ο δικτάτορας δεν ανέπνεε πια» [Bedri Blloshmi, “Spaç 11 prill 1985, kur diktatori nuk mernte më frymë”, *Një komb*, 14/10/2017].

⁵⁶⁷ Blloshmi Bedri, *Fabrikimi i vdekjes*, Almera, Tiranë 2010.

⁵⁶⁸ Blloshmi Bedri, *Rrëfime nga ferri komunist*, Almera, Tiranë 2011.

μία φορά, πλαισιώνεται από την αυτούσια παράθεση ευρεθέντων εγγράφων και αρχειακού υλικού⁵⁶⁹.

Henrik S. Gjoka (1951-): Ο Henrik S. Gjoka, γεννημένος στα Τίρανα το 1951, είναι ο συγγραφέας μιας τριλογίας μυθοπλαστικών μυθιστορημάτων που θεματοποιούν τα σημαντικότερα επεισόδια της πεντηκονταετούς δικτατορίας του κομμουνιστικού καθεστώτος της Αλβανίας μέσα από την αυτοβιογραφική οπτική του αφηγητή τους. Η συνειδητή σύγκρουση του συγγραφέα με το χοτζικό καθεστώς ξεκινά κατά την εφηβική του ηλικία όταν του αποκλείεται το δικαίωμα της συνέχισης των σπουδών του εξαιτίας της μακροχρόνιας φυλάκισης του πατέρα του και των δύο θείων του στα αλβανικά γκουλάγκ. Απόρροια αυτής της συσσωρευμένης του δυσθυμίας κατά της «σοσιαλιστικής» πραγματικότητας υπήρξε η σύλληψή του το 1981. Αμέσως μετά την αποφυλάκισή του, το 1986, επιχειρεί ανεπιτυχώς να αυτομολήσει στο εξωτερικό με αποτέλεσμα τη δεύτερη σύλληψή του και την καταδίκη του σε νέα κάθειρξη δεκατριών ετών. Με την πτώση του καθεστώτος Αλία, εγκαταλείπει την Αλβανία και έκτοτε ζει αποτραβηγμένος στη γαλλική κομόπολη La Rochelle όπου συνέγραψε τα μυθιστορήματα: *Η τελευταία συμφωνία στη νήσο Σιμόν (Simfonia e fundit në ishullin Simon*⁵⁷⁰, 2000), *Το κυνήγι των περιστεριών (Gjuetia e pëllumbave*⁵⁷¹, 2001) και *Η μεταμόρφωση μιας χαμένης γενιάς (Metamorfoza e një brezi të humbur*⁵⁷², 2007).

Το ογκωδέστατο μυθιστόρημα *Το κυνήγι των περιστεριών* μπορεί να χαρακτηριστεί ως το λογοτεχνικό opus magnum του συγγραφέα. Κάνοντας χρήση μιας άκρως εκτενούς τριτοπρόσωπης αφήγησης και «κοιτάζοντας την ιστορία από μέσα, σαν μια εσωτερική αναζήτηση στο ίδιο της το σώμα»⁵⁷³, ο Henrik S. Gjoka καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία, επιχειρώντας, ταυτόχρονα, μια ψυχαναλυτική και πολιτικοκοινωνική σπουδή της ανθρώπινης φύσης εντός ενός πλαισίου αναφοράς που καθορίζεται από τις ακρότητες του πιο βάνουσου και ολοκληρωτικού μηχανισμού εξουσίας.

⁵⁶⁹ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα αντλώ επίσης από: 1) Blloshmi Bedri, “Skeletet e Vilsonit dhe të Genc Lekës i kam gjetur të përqafuar”, *Parajsa*, 09/10/2010.

⁵⁷⁰ Henrik S.G, *Simfonia e fundit në ishullin Simon*, Tiranë : Dajti 2000, 2004.

⁵⁷¹ Henrik S.G, *Gjuetia e Pëllumbave*, Ombra GVG: Tiranë 2001.

⁵⁷² Henrik S.G., *Metamorfoza e një brezi të humbur*, Ombra GVG, Tiranë 2007.

⁵⁷³ Ο.π. Bujar Leskaj, σ. 195.

Τα γεγονότα, τοποθετημένα στον άξονα της γραμμικής χρονολογικής διαδοχής, προτάσσονται τηρώντας την ακολουθία των κοινών *τόπων* της λογοτεχνίας των διωκομένων (έκπτωση σε δυσμένεια, αποτυχημένη απόπειρα αυτομόλησης, σύλληψη, ανάκριση, δίκη, εγκλεισμός σε γκουλάγκ, καταναγκαστική εργασία, επισκέψεις οικείων, στιγμές ανάπαυλας, αποφυλάκιση)· μια κοινοτοπία, ωστόσο, που διαρρηγνύεται τόσο από την υφολογική πληθωρικότητα όσο και από την αβίαστη φιλοσοφικότητα της αφήγησης. Η μυθοπλαστική διεργασία του κειμένου αντανακλάται κυρίως στη χρήση των ονομάτων των πρωταγωνιστών της αφήγησης: οι δύο κεντρικοί ήρωες αναφέρονται ως «ΑΥΤΟΣ» και «ΑΛΛΟΣ». Οι περισσότεροι πρωταγωνιστές αναφέρονται με ονόματα που παραπέμπουν σε ψευδώνυμα ή παρατσούκλια των πραγματικών συγκρατούμενων του συγγραφέα ο καθένας από τους οποίους εκφράζει τη μία ή την άλλη κοσμοαντίληψη και στάση ζωής. Η δράση τοποθετείται κυρίως στα στρατόπεδα-ορυχεία του Σπατς και του Κιαφ-Μπάρι της δεκαετίας του 1980. Συχνά, ωστόσο, ο αναγνώστης μεταφέρεται σε κάποιο γραφείο λήψης κυβερνητικών αποφάσεων ή στον προσωπικό χώρο κάποιου ατόμου εκτός φυλακής. Το μυθιστόρημα κλείνει παρακολουθώντας τις τελευταίες μέρες των καταδίκων στα αλβανικά γκουλάγκ, τις εξελίξεις που δρομολογούνται εκτός φυλακής συνεπεία της πτώσης του Τείχους του Βερολίνου αλλά και τα τέρατα που γεννά η εποχή των μεταβάσεων προς ένα κακέκτυπο δημοκρατίας.

Σο ίδιο πνεύμα κινείται και το μυθιστόρημα *Η τελευταία συμφωνία στη νήσο Σιμόν* στο οποίο ο συγγραφέας αφηγείται την προσωπική ιστορία ενός αλβανού που φέρει ταυτόχρονα και την ιστορία της ίδιας του τη χώρας στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, ιδωμένης εν παραλλήλω με τις κοσμοϊστορικές εξελίξεις στο δυτικό κόσμο. Η τριλογία που θεματοποιεί τη ζωή στην Κομμουνιστική Αλβανία ολοκληρώνεται με το μυθιστόρημα *Η μεταμόρφωση μιας χαμένης γενιάς*, έργο για οποίο ο συγγραφέας τιμήθηκε με το λογοτεχνικό βραβείο «Petro Marko»⁵⁷⁴.

Jamarbër Marko (1951-2010): Ο ποιητής Jamarbër ή Madu Marko, όπως είναι ευρύτερα γνωστός, είναι ο γιος του διάσημου συγγραφέα Petro Marko ο οποίος θεωρήθηκε η πιο ποιοτική και αντιπροσωπευτική λογοτεχνική φωνή των

⁵⁷⁴ Βλ. αναλυτικά: 1) Detari Simbad, “GJUETIA E PELLUMBAVE: - NJE ROMAN 'NDRYSHJE' ...”, *Amarus*, 5/3/2008, 2) “Gruaja e një tjetri dhe historia e shkrimtarit misterioz shqiptar”, *DRITARE.NET - Art & Kulture, Korrik* 3, 2017, 3) Bujar Leskaj, ο.π., σ. 169-196, 4) Fabian Kati, *Ανθολογία των πληγών*, ο.π., σ. 164.

επαναστατικών οραμάτων των πρώτων χρόνων του κομμουνισμού στην Αλβανία. Μαθητής ακόμη του γυμνασίου, όταν, έπειτα από μια μαθητική εξόρμηση του σχολείου του στις αγροτικές φάρμες της περιφέρειας, αντίκρισε ιδίως όμμασι την πρωτόγνωρη εξαθλίωση των χωρικών, κατηγόρησε τον πατέρα του για παραποίηση της πραγματικότητας και υποκριτική προβολή μιας αγροτικής ευημερίας που δεν υπήρχε: «Γιατί υποκρίνεστε και μιλάτε συνέχεια για την ευτυχία και την ευημερία της αγροτιάς όταν εγώ ο ίδιος μαζί με τους φίλους μου είδαμε πόσο φτωχοί είναι οι άνθρωποι αυτοί;⁵⁷⁵» Η διάψευση της ρητορικής των επιτευγμάτων της σοσιαλιστικής κοινωνίας διογκώθηκε όταν στην τελευταία τάξη του λυκείου τιμωρήθηκε μαζί με συμμαθητές του, μεταξύ των οποίων και ο Fatos Lubonja, με προσφορά εθελοντικής εργασίας στο εργοστάσιο καυστικής σόδας στην πόλη του Λιατς και ήρθε σε άμεση επαφή με την απογοήτευση και τη δυσαρέσκεια της εργατικής τάξης.

Ο νεαρός Marko δεν συμβιβάστηκε ποτέ με την οριστική αυτή διάψευση των ιδανικών και επιτευγμάτων του κομμουνιστικού καθεστώτος που μέχρι τότε θεωρούσε αδιαμφισβήτητα. Σε συνδυασμό με τον τρόμο που έσπειραν οι μαζικές συλλήψεις και εκτελέσεις της δεκαετίας του 1970, ο Madu Marko συναγελάζονταν με μια ομάδα νεαρών που προέρχονταν από τα ανώτερα κομματικά στρώματα αλλά άρχισαν να διαρρηγνύουν και να υπονομεύουν τον πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κομφορμισμό του χοτζικού καθεστώτος.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 εγγράφηκε στο Τμήμα Δημοσιογραφίας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου των Τιράνων και άρχισε να συνθέτει τα πρώτα του ποιήματα με θεματολογία σαφώς αποκλίνουσα της γραμμής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η γενικευμένη υποκρισία στις τάξεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας και ο αμείλικτος ολοκληρωτισμός του καθεστώτος τον αποθάρρυναν συνεχώς με αποτέλεσμα να αναζητά καταφύγιο στην ποίηση και το ποτό. Για τους παραπάνω λόγους, ο Jamarbër Marko συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας, μέρα την οποία ο ίδιος εξομολογείται ότι την είχε προαισθανθεί από τα παιδικά του χρόνια και την οποία ο πατέρας του, Petro Marko, περιγράφει ως ακολούθως: «Στις 7 Αυγούστου 1975, στις δώδεκα τα μεσάνυχτα, ο γιος μου συνελήφθη στο σπίτι. Οι άνθρωποι της SIGURIMI εκτέλεσαν το καθήκον τους με σχετική διακριτικότητα. Αφού του πέρασαν τις χειροπέδες και τον πήραν, δεν άφησαν σπιθαμή που να μην ερευνήσουν. Η σύλληψη του γιου μου παραμένει ακόμη η πιο

⁵⁷⁵ Marko Petro, *Intervistë me vetveten: Retë dhe gurët*, OMSCA, Tiranë 2000, f. 527.

δύσκολη στιγμή της ζωής μου»⁵⁷⁶. Εξέτισε την ποιή του στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς από όπου και αποφυλακίστηκε το 1978⁵⁷⁷.

Ποιήματά του πρωτοδημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Përprjekja* του παιδικού του φίλου Fatos Lubonja και βραβεύτηκε για το ποιητικό του έργο σε εθνικό επίπεδο κατά την περίοδο της μετάβασης προς τη δημοκρατία. Η πρώτη του ποιητική συλλογή, *Τυχαία σκόπιμα (Rastësisht me dashje*⁵⁷⁸, 1995), εκδόθηκε τα πρώτα χρόνια της κατάρρευσης του καθεστώτος Αλία. Ακολούθησε η συλλογή *Pro Nobis*⁵⁷⁹ το 2001, ενώ ένα σημαντικό μέρος των ποιημάτων του δεν έχει ακόμη εκδοθεί. Ο Jamarbër Marko, σύμφωνα με τον συγγραφέα και κριτικό Agron Tufa, δεν έχει καταλάβει ακόμη ούτε τη δόξα ούτε το χάρο που του αναλογεί στη σύγχρονη αλβανική ποίηση και αυτό εξαιτίας της έλλειψης ανακλαστικών και της μη λειτουργικής αποεστίασης που χαρακτηρίζει την υπό διαμόρφωση μετακομμουνιστική κριτική: «Εκείνος παραμένει ένας δημιουργός στο περιθώριο των αναφορών, ανεπανάληπτος και μη συγκρίσιμος στην ποιητική του τεχνοτροπία»⁵⁸⁰. Ο Tufa αναγνωρίζει ως αντιπροσωπευτικά και τυπικά χαρακτηριστικά της ποίησής του την χρήση ασκητικών μεταφορών, μια υπερόξυνση του λογικού και ένα ήρεμο διανοητικό δράμα⁵⁸¹.

Fatos Lubonja (1951-): «Κατά το τέλος αυτών των διενέξεων, έχω την αίσθηση ότι πρόκειται να πάρει ο καθένας το δρόμο για το σπίτι του. Όλα έχουν καλυφθεί από ένα ημίφως. Θεωρώ απίθανο να ξαναβγάλω το σημειωματάριό μου και να γράψω κάτι για ετούτη τη φαύλη μέρα ελευθερίας που μου αφήνει μια κάποια προαίσθηση πως οι Αλβανοί δεν θα ειρηνεύσουν ποτέ μεταξύ τους. Αλλά και η οικουμένη ολόκληρη, κάπως έτσι, δεν κατάφερε να ειρηνεύσει ποτέ...». Με αυτή τη δυσοίωνα παραδοχή ο Fatos Lubonja, στις 17 Μαρτίου 1991, σε κάποια επαρχιακή φυλακή της Σοσιαλιστικής «Δημοκρατίας» της Αλβανίας, ολοκληρώνει το ημερολογιακό του μυθιστόρημα *Στο*

⁵⁷⁶ Ο.π., σ. 529.

⁵⁷⁷ Στοιχεία αντλώ επίσης από: Jamarbër Marko – Rezarta Delisula (interv.), “Ja historia ime”, *Gazeta Panorama*, 10/04/2007.

⁵⁷⁸ Marko Jamarbër, *Rastësisht me dashje*, Botimet Çabej, Tiranë 1995.

⁵⁷⁹ Marko Jamarbër, *Pro Nobis*, OMSCA, Tiranë 2001.

⁵⁸⁰ Jorida Pasku, “Mado: Kur iki nuk kthehemmë”, *SHEKULLI* 05/09/2010.

⁵⁸¹ Στοιχεία για το ποιητικό του έργο αντλώ επίσης από: Elsa Demo, “Vargjet e lira të Jamarbër Markos”, *Shekulli*, 04/09/2012.

δέκατο έβδομο έτος το οποίο φέρεται, εξακριβωμένα, να είναι το τελευταίο λογοτεχνικό κείμενο που γράφεται σε συνθήκες εγκλεισμού κατά τη διάρκεια των σταλινικών ολοκληρωτισμών της Ανατολικής Ευρώπης στον εικοστό αιώνα. Την ίδια ημέρα αποφυλακίζεται μαζί με τους τελευταίους πολιτικούς κατάδικους του καθεστώτος Αλία και επιστρέφει στα Τίρανα έπειτα από δεκαεφτά χρόνια εγκλεισμού στα δύο πιο κακόφημα κάτεργα του χοτζικού καθεστώτος, το στρατόπεδο εξόρυξης χαλκού του Σπατς και τη φυλακή του Μπουρρέλι.

Ο Fatos Lubonja, ίσως η πιο αναγνωρίσιμη φιγούρα της μετακομμουνιστικής αλβανικής διανόησης, αποτελεί αναμφίβολα το πιο σταθερό και διαχρονικό σημείο αναφοράς στην ακανθώδη και βραδυκίνητη πορεία της χώρας προς τη δημοκρατία. Γεννήθηκε το 1951 στα Τίρανα σε μια οικογένεια ανώτατων αξιωματούχων του κομμουνιστικού καθεστώτος που έπεσαν, ωστόσο, σε πολιτική δυσμένεια και εκδιώχθηκαν απηνώς από τη SIGURIMI κατ' εντολή του Ενβέρ Χότζα· οι γονείς του, Todí και Liri Lubonja, είναι επίσης δύο σημαντικοί εκπρόσωποι της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων.

Σύμφωνα με τον ίδιο το συγγραφέα, ανήκε στη νέα γενιά της κομμουνιστικής ελίτ των αρχών της δεκαετίας του 1970 οι εκπρόσωποι της οποίας προέρχονταν από τις οικογένειες της ανώτατης τάξης της χοτζικής εξουσίας, γεγονός που τους εξασφάλιζε προνομακή πρόσβαση στα υλικά και πνευματικά προϊόντα της Δύσης. Στους κόλπους αυτής της γενιάς, παραδόξως, διαμορφώθηκε ένα ισχυρό αντικαθεστωτικό ρεύμα που εναντιώνονταν στην προσωπολατρία, τον απομονωτισμό και τον ακραίο αυταρχισμό της χοτζικής τυραννίας. Στην τελευταία τάξη του Λυκείου, μαζί με μια ομάδα συμμαθητών του, μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα διωκόμενος ποιητής Madu Marko, τιμωρήθηκε με αναμόρφωση και προσφορά εθελοντικής άμισθης εργασίας στο εργοτάξιο καυστικής σόδας στην πόλη του Λιατς. Εκεί, αντικρίζοντας από κοντά την πρωτόγνωρη εξαθλίωση της εργατικής τάξης, έχασε κάθε πίστη στα ιδανικά που θεωρούσε ότι πρέσβευε το κομμουνιστικό καθεστώς και με τα οποία είχε γαλουχηθεί. Η εμπειρία της διάψευσης τον ώθησε στη συγγραφή ενός κρυφού ημερολογίου και στην σύνθεση ποιημάτων που εναντιώνονταν στις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού⁵⁸².

⁵⁸² Τα στοιχεία αντλή από: α) Fatos Lubonja - Blendi Fevziu (interv.), “Nga burgunë liri”, *Koha Jonë*, 09/02/2008, β) Fatos Lubonja, “Kadare po fabrikon të shkuarën e vet, nuk e përmiqte Sigurimi”, *Panorama*, Nov 10, 2016.

Η καθαίρεση και η σύλληψη του πατέρα του, του Todí Lubonja, γενικού διευθυντή της Αλβανικής Ραδιοτηλεόρασης, που κατηγορήθηκε από το δικτάτορα ότι καλλιεργούσε δυτικότροπες λιμπεραλιστικές επιρροές στην αλβανική κουλτούρα, σηματοδότησε την αρχή του μεγάλου χοτζικού τρόμου και την δίωξη όλων των μελών της οικογένειας Lubonja. Ο ίδιος συνελήφθη στην εξορία τον Ιούλιο του 1974, λίγο μετά την αποφοίτησή του από το Τμήμα Πυρηνικής Φυσικής του Πανεπιστημίου των Τιράνων και την γέννηση της δεύτερης κόρης του, επειδή κατά τον έλεγχο σε συγγενική οικία η SIGURIMI βρήκε τα κρυμμένα ημερολόγια, τα ποιήματα και ένα αντιμυθιστόρημα του συγγραφέα με αρκετές επικριτικές αναφορές στο πρόσωπο του δικτάτορα.

Οι θεωρητικοί εμπειρογνώμονες που χρησιμοποίησε η SIGURIMI έκριναν πως τα ποιήματα διαπνέονται από έντονο πεσιμισμό, την αίσθηση της μοναξιάς, την ατμόσφαιρα του θανάτου και άλλες τέτοιες δυστροπίες που καταλήγουν συνολικά σε μια εχθρική στάση προς το σοσιαλιστικό καθεστώς. Καταδικάζεται αρχικά με επταετή εγκλεισμό και καταναγκαστική εργασία στο Σπατς, ωστόσο, το 1979, με την κατηγορία της συμμετοχής του σε μια φιλοσοβιετική ομάδα εντός της φυλακής που στόχευε στην ανατροπή του καθεστώτος, καταδικάζεται εκ νέου σε ποινή φυλάκισης δεκαέξι ετών την οποία εκτίει κυρίως στο Μπουρρέλι⁵⁸³.

Αμέσως μετά την αποφυλάκισή του, στο μεταίχμιο της οριστικής ανατροπής του κομμουνιστικού καθεστώτος, εμπλέκεται ενεργά στο κίνημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ορίζεται εκπρόσωπος της Αλβανίας στην Διεθνή Επιτροπή του Ελσίνκι. Το 1994, μαζί με μια ομάδα διανοουμένων και νέων καλλιτεχνών, μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα πρωθυπουργός Έντι Ράμα, εκδίδει το περιοδικό *Përprjekja* (*Προσπάθεια*) το οποίο εστιάζει σε ζητήματα πολιτικής σκέψης, φιλοσοφίας, ιστορίας και κουλτούρας διαμορφώνοντας, για δύο και πλέον δεκαετίες, τις συνθήκες ανάδυσης μιας ρηξιγενούς αναθεώρησης της ταυτότητας της μετακομμουνιστικής Αλβανίας αποκαθαρμένης από τις συσσωρευμένες στρεβλώσεις του κομμουνιστικού παρελθόντος. Μετά την κατάρρευση των κρατικών δομών της Αλβανίας κατά τις γενικευμένες αναταραχές του 1997 αναλαμβάνει επικεφαλής του «Φόρουμ για τη Δημοκρατία» με σκοπό την επιστροφή της χώρας στην ομαλότητα και το σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Είναι, επίσης, ευρύτερα γνωστός ως ακτιβιστής για τα

⁵⁸³ Fatos Lubonja - Blendi Fevziu (interv.), “Ridënimi”, *Gazeta Panorama*, 9, 10 dhe 12 Qershor 2011.

ανθρώπινα δικαιώματα και ένας από τους εξέχοντες πολιτικούς αναλυτές της σύγχρονης Αλβανίας.

Η λογοτεχνική παραγωγή του Fatos Lubonja ξεκινά ήδη από το τέλος της εφηβείας του, όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ξεκινά να κρατά συστηματικά για περίπου μία πενταετία ένα ημερολόγιο το οποίο στάθηκε τελικά η αιτία της σύλληψης και της καταδίκης του. Αποστρεφόμενος πλήρως την εγχώρια προπαγανδιστική λογοτεχνία που παρήγαγε σωρηδόν έργα του συρμού ενός κακόγουστου σοσιαλιστικού ρεαλισμού, επέλεξε την εν κρυπτώ συγγραφή κειμένων μιας λογοτεχνίας που ο ίδιος την ονομάζει «λογοτεχνία των ερμαρίων» διότι ο συγγραφέας είχε εξ αρχής υπόψη του ότι τα αντικαθεστωτικά αυτά έργα προορίζονταν να εκδοθούν μόνο σε περίπτωση που κατέρρεε η χοτζική τυραννία: «Γιατί εγώ το γνωρίζω καλά πως δεν θα έγραφα ποτέ μου ούτε μία σειρά προς όφελος του καθεστώτος. Εκείνο τον καιρό, είχα επιλέξει μια για πάντα τη λογοτεχνική μου οδό: Θα έγραφα ό,τι μπορούσα και με όποιον τρόπο μπορούσα ενάντια στο καθεστώς (λογοτεχνία ερμαρίων) αναμένοντας την ευλογημένη εκείνη ημέρα που τα γραπτά μου θα έβγαιναν από τα συρτάρια στο φως του ελεύθερου αλβανικού ουρανού...»⁵⁸⁴.

Πράγματι, τα γραπτά του ήταν από τα πρώτα αντικαθεστωτικά έργα που εκδόθηκαν μετά την πτώση της κομμουνιστικής κυβέρνησης του Ραμίζ Αλία. Το 1994 εξέδωσε ταυτόχρονα το θεατρικό δράμα *Η τελική σφαγή (Ploja e mbramë)*⁵⁸⁵, που συγγράφηκε μεταξύ των ετών 1988-1989 στη φυλακή του Μπουρρέλι εμπνευσμένο από την αρχαιοελληνική τραγωδία του Σοφοκλή *Οιδίπους τύραννος* και διαποτισμένο από το νιτσεϊκό αναπόδραστο του τραγικού. Χρησιμοποιώντας ως ήρωα του δράματος έναν αντι-Οιδίποδα ο οποίος, σε αντίθεση με τον σοφόκλειο ήρωα, παρακάμπτει διαρκώς την ηθική ευθύνη της τραγωδίας που προκάλεσε, ο Lubonja συνθέτει μια αλληγορία της χοτζικής τυραννίας.

Την ίδια χρονιά εκδίδει το μη μυθοπλαστικό ημερολογιακό μυθιστόρημα *Στο δέκατο έβδομο έτος (Në vitin e shtatëmbëdhjetë)*⁵⁸⁶ που έγραψε στην ίδια φυλακή κατά το τελευταίο έτος της ποινής του, 1990-1991. Στις πρώτες σειρές του ημερολογίου ο συγγραφέας κρίνει αρκετά επιφυλακτικά το λογοτεχνικό του εγχείρημα διότι εκτιμά ότι ο μακρόχρονος εγκλεισμός, οι κάκιστες συνθήκες

⁵⁸⁴ *Në vitin e shtatëmbëdhjetë*, σ. 243.

⁵⁸⁵ Lubonja Fatos, *Ploja e mbramë*, Shtëpia Botuese "Marin Barleti", Tiranë 1994.

⁵⁸⁶ Lubonja Fatos, *Në vitin e shtatëmbëdhjetë (ditar burgu)*, bot. Marin Barleti, Tiranë 1994.

διαβίωσης της φυλακής του Μπουρρέλι και μια μακρά περίοδος κατάθλιψης δεν θα του επιτρέψουν την αναζήτηση της αφαιρετικής ποιητικότητας των φράσεων ούτε την λεπτοδουλεμένη υφολογική αρτιότητα. Περισσότερο προτίθεται σε αυτό το ημερολόγιο να καταγράψει διάφορες συνόψεις ή σκελετούς μυθιστορημάτων, που θα επιχειρήσει αργότερα να επεξεργαστεί, και κάποιες τελευταίες εντυπώσεις ή περιστατικά της φυλακής. Εν τούτοις, το έργο, διαψεύδοντας τις ίδιες τις επιφυλάξεις του συγγραφέα, θα καταστεί όχι μόνο ορόσημο της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων αλλά ένα από τα αριστουργήματα (συμβολικά τυγχάνει να είναι και το τελευταίο) της ανατολικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας της καταπίεσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι, με αφορμή τη μετάφραση⁵⁸⁷ και την κυκλοφορία του ημερολογίου στην Ιταλία, ο Fatos Lubonja τιμήθηκε το 2002 με το μεγάλο λογοτεχνικό βραβείο «Alberto Moravia» και το 2018 με το βραβείο «Benevento Braille».

Σύμφωνα με τον κριτικό Bujar Leskaj η σπουδαιότητα του ημερολογίου του Lubonja εδράζεται κυρίως στην οπτική παρατήρησης του αφηγητή ο οποίος, συνεπής στην αντίσταση κατά των δυνάμεων της ολοκληρωτικής βίας, αφηγείται εν τω μέσω «δύο τελών», στο τέλος της ποινής του και στο τέλος του τελευταίου καθεστώτος του ανατολικοευρωπαϊκού κομμουνισμού: *«Θεωρώ απολύτως αρμονική την ανάμειξη ημερολογιακών και λογοτεχνικών γνωρισμάτων σε αυτό το βιβλίο, τόσο από τη φόρμα όσο και από τη συμπερίληψη διαφόρων γεγονότων τεκμηριωτικής αξίας, από την αυτούσια παράθεση των ανοιχτών επιστολών που απηύθυνε ο συγγραφέας στους κυβερνώντες της εποχής, από τις εμβριθείς πολιτικές και κοινωνικές αναλύσεις των ιστορικών εξελίξεων [...] όπως οι μαζικές φυγές των πολιτών διαμέσου των ξένων πρεσβειών, ο αναμενόμενος κομματικός πλουραλισμός, οι τελευταίοι ασταθείς χειρισμοί του Ραμίζ Αλία, η αίτηση πολιτικού ασύλου στη Γαλλία του Ισμαήλ Κανταρέ, η ίδρυση του Δημοκρατικού Κόμματος του Σαλί Μπερίσα, η πτώση του ανδριάντα του δικτάτορα...»*⁵⁸⁸.

Μια θεμελιώδης ιδιομορφία του ημερολογίου είναι η σταδιακή διαστρωμάτωση της πλοκής η οποία επιτυγχάνεται κυρίως μέσω των αναδρομικών αφηγήσεων διαφόρων επεισοδίων από το παρελθόν του κεντρικού ήρωα αλλά και με την δραματοποίηση των ιστορικών εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα στην Κομμουνιστική

⁵⁸⁷ Lubonja Fatos, *Diario di un intellettuale in un gulag albanese: il riscatto della coscienza dalla barbarie di un socialismo reale*, Elio Miracco (traduttore), ed. MARCO, 1994.

⁵⁸⁸ Ο.π., Leskaj, *Muzat e Qëndresës*, σ. 338-339.

Αλβανία των οποίων οι πρωταγωνιστές μετατρέπονται ταυτόχρονα σε βασικά πρόσωπα του έργου. Όπως επίσης αναφέρει ο Leskaj, στο κέντρο αυτών των αναλύσεων βρίσκεται η αινιγματική φιγούρα του Ραμίζ Αλία τον οποίο ο Lubonja παρατηρεί σε κάθε του λέξη και σε κάθε του κίνηση ως ένας ιδιοφυής και λεπτολόγος παρατηρητής που φτάνει ακόμα και στην ψυχανάλυση κάνοντας χρήση των πιο εξειδικευμένων εργαλείων της φροϋδικής θεωρίας.

Ο αφηγηματικός ρυθμός καθορίζεται τόσο από τις συνθήκες εγκλεισμού όσο και από τις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις εκτός φυλακής που οδηγούν στην κατάρρευση του καθεστώτος Αλία. Στο ημερολόγιο του Lubonja συμφύρονται αριστοτεχνικά η ψυχαναλυτική παρατήρηση με την πολιτική και κοινωνική οξυδερκή εμπάθυνση, η προυστική καταβύθιση στον κόσμο της παιδικής ηλικίας και των ονείρων με την λαφονταινική αλληγορία και τον διανοητικό ιρασιοναλισμό, η ενοχή με την εξιλέωση, ο νήδυμος ρυθμός της φθοράς με τον εκστασιασμό του αφυπνιζόμενου από τη χειμέρια νάρκη του χρόνου και του ολοκληρωτισμού. Ο Lubonja αφηγείται *all'improvviso*, χωρίς τίποτα προκαθορισμένο, χωρίς καν χαρτί και μολύβι, μακριά από το εργαστήρι του συγγραφέα, αποτυπώνοντας για λογαριασμό μας τα εκκωφαντικά βήματα της ιστορίας και της ζωής. Απόσπασματα του ημερολογίου έχουν μεταφραστεί επίσης στα γερμανικά⁵⁸⁹ και στα ελληνικά⁵⁹⁰.

Το 1996 θα εκδώσει τη *Δεύτερη Καταδίκη (Ridënimi*⁵⁹¹), το δεύτερο σημαντικό μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα με θέμα την εμπειρία των αλβανικών γκουλάγκ. Το έργο εστιάζει στην αφήγηση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς κατά το διάστημα 1978-1979 και οδήγησαν τελικά στην εκτέλεση τριών καταδίκων, δύο εκ των οποίων υπήρξαν στενοί φίλοι του συγγραφέα. Λίγο πριν την οριστική ρήξη των σινο-αλβανικών σχέσεων, οι βαρυποινίτες Fadil Kokomani και Vangjel Lezho, πρώην δημοσιογράφοι και ποιητές, συντάσσουν ένα γράμμα που απευθύνουν από το Σπατς στην Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΑ στο οποίο κατηγορούν την πολιτική γραμμή του απομονωτισμού που χαράσσει ο Ενβέρ Χότζα και προτείνουν την επανέναρξη των διπλωματικών σχέσεων με την Σοβιετική Ένωση. Στην ίδια κίνηση προβαίνει και ο κατάδικος Xhelal Korpencka με τη διαφορά ότι

⁵⁸⁹ Βλ. Alma Mile, “Instalacioni i burgut të Lubonjës”, *SHEKULLI*, 12/08/2008.

⁵⁹⁰ Βλ. Σύρμος Αχ., Χριστοδουλίδου Χ., Σύρμου Ελ., *Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνικά Κείμενα της Γ' Γυμνασίου για τα σχολεία της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία*, έκδοση του Υπουργείου Παιδείας της Αλβανίας για το σχολικό έτος 2013-2014.

⁵⁹¹ Lubonja Fatos, *Ridënimi*, botime Përpjekja, Tiranë 1996.

προτείνει τη στροφή της χώρας στη σφαίρα επιρροής των ΗΠΑ. Με αφορμή αυτά τα γράμματα, η SIGURIMI συλλαμβάνει γύρω στους είκοσι κατάδικους του Σπατς, μεταξύ των οποίων και ο συγγραφέας, με την κατηγορία της σύστασης δυο αντικαθεστωτικών ομάδων, μίας φιλοσοβιετικής και μίας φιλοδυτικής, που στόχευαν στην ανατροπή της χοτζικής εξουσίας. Οι τρεις αποστολείς των γραμμάτων εκτελούνται ενώ οι υπόλοιποι συλληφθέντες καταδικάζονται εκ νέου με νέες μεγαλύτερες ποινές.

Με τη *Δεύτερη Καταδίκη*, αυτό το καφκικό αφήγημα, ο Lubonja, ως ένας διεισδυτικός και οξυδερκής ανατόμος του χοτζικού ολοκληρωτισμού, εξετάζει, κατά πρώτον, τις δομές ενός δαιδαλώδους και σκοτεινού συστήματος εξουσίας το οποίο έχει μετατρέψει τους ανθρώπους που το υπηρετούν σε κυνικούς γραφειοκράτες μιας ανείπωτης φρίκης. Κατά δεύτερον, ενώ ο χώρος δράσης μεταφέρεται από το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς στα κελιά των κεντρικών φυλακών των Τιράνων, ο ίδιος ο αφηγητής και οι ήρωες που τον πλαισιώνουν τοποθετούνται σταδιακά στο πιο οριακό σημείο του ανθρώπινου ψυχισμού, μπροστά στην απροσδιόριστη αγωνία του θανάτου. Τα πρόσωπα του έργου παρουσιάζονται αλλοιωμένα, απορροφημένα, αμφίθυμα μπροστά σε αυτή την αγωνία ωστόσο ουδέποτε ορρωδούν προ αυτής.

Στο τρίτο μέρος ο αφηγητής, χωρίς να αποεστιάσει από το δραματικό φωτισμό των ψυχικών διακυμάνσεων των ηρώων, μετατρέπεται ταυτόχρονα σε έναν πρακτικογράφο της δίκης. Πιο συμβολικό σημείο αυτής της αφηγηματικής κορύφωσης είναι η αυτούσια παράθεση της μακροσκελούς απολογίας του μελλοθάνατου Fadil Kokomani με την οποία αξιώνει το δικαίωμα της αποκατάστασης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας επαναχαράσσοντας την ταυτότητα του διανοουμένου των αλβανικών γκουλάγκ που αρδεύει το θάρρος της πνευματικότητάς του από την κληρονομιά του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αν και το μυθιστόρημα ολοκληρώνεται με την εκτέλεση των τριών πρωταγωνιστών, διαπνέεται συνολικά από μια αδιόρατη αισιοδοξία για τη βούληση του ανθρώπου να υπερνικά τις δυνάμεις του κακού. Η *Δεύτερη Καταδίκη* μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στα αγγλικά το 2009 από τις εκδόσεις Tauris⁵⁹², ενώ αποσπάσματα του έργου έχουν μεταφραστεί και στα ελληνικά⁵⁹³.

⁵⁹² Lubonja Fatos, *Second Sentence : inside the Albanian Gulag*, ed. I. B. Tauris, London 2009.

⁵⁹³ Λιουμπόνια Φατός, «Η Δεύτερη Καταδίκη (απόσπασμα)», μετάφραση-σχόλιο Αχιλλέας Σύρμος, *Φρέαρ*, 02/04/2021.

Εκτός από το *Δέκατο έβδομο έτος* και την *Δεύτερη Καταδίκη*, όπου η προσωπική εμπειρία του εγκλεισμού στα αλβανικά γκουλάγκ αποκτά καθολικό και πανανθρώπινο χαρακτήρα (έργα για τα οποία ο συγγραφέας τιμήθηκε το 2004 στο Αμβούργο με το ευρωπαϊκό λογοτεχνικό βραβείο «Herder»), ο Fatos Lubonja έγραψε ακόμη το μυθιστόρημα *Η Ψευδής Αποκάλυψη* (*Nëntëdhjeteshtata: Apokalipsi i rremë*⁵⁹⁴, 2010) που αναφέρεται στα γεγονότα του 1997, έτος κατά το οποίο η πορεία της χώρας προς τη δημοκρατία ανακόπηκε βίαια έπειτα από την γενική κατάρρευση των κρατικών δομών που επέφερε την πλήρη αναρχία, την αποδιοργάνωση της κοινωνίας και προκάλεσε το θάνατο χιλιάδων πολιτών.

Εδώ η αφήγηση γίνεται τριτοπρόσωπη και η πλοκή εκτυλίσσεται κατά μήκος της χώρας από τον Ιανουάριο μέχρι και τον Μάρτιο του 1997 με πρωταγωνιστή τον Φατός Κιόρρι, ένα προσωπίο του συγγραφέα. Με την *Ψευδή Αποκάλυψη* ο Lubonja αναλύει σε βάθος όλες τις στρεβλώσεις της ανώμαλης μετάβασης της χώρας προς τον καπιταλισμό και ανακαλύπτει παντού τα φαντάσματα του κομμουνιστικού παρελθόντος που στοιχειώνουν την αλβανική κοινωνία η οποία δεν κατάφερε να διαπράξει την φροϋδική «πατροκτονία» και να απαλλαγεί από την δυσώδη μεταθανάτια αύρα του αιμοσταγούς δικτάτορα⁵⁹⁵. Το βιβλίο μεταφράστηκε, επίσης, στα αγγλικά και κυκλοφόρησε το 2016 από τις εκδόσεις Istros Books⁵⁹⁶.

Αξιομνημόνευτο είναι ακόμη το ευρύ και ογκώδες δοκιμακό του έργο το οποίο περιλαμβάνει: μια σειρά δοκιμίων και άρθρων με θέμα τα πρώτα βήματα της χώρας προς τη δημοκρατία υπό τον τίτλο *Επαπειλούμενη ελευθερία* (*Liri e kërcënuar*⁵⁹⁷, 1999), έργο το οποίο μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα πολωνικά⁵⁹⁸, μια μελέτη για το κομμουνιστικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα και τη δημοκρατική μετάβαση που συγγράφηκε και εκδόθηκε στα ιταλικά υπό τον τίτλο *Από τα κάτεργα του Ενβέρ Χότζα σε έναν αδυσώπητο φιλελευθερισμό* (*Intervista sull'Albania: Dalle carceri di Enver*

⁵⁹⁴ Lubonja Fatos, *Nëntëdhjeteshtata : apokalipsi i rremë*, Tiranë : Marin Barleti, 2010.

⁵⁹⁵ Lubonja Fatos - Suadela Balliu (interv.), “Unë, '97, apokalipsi”, *Revista Mapo*, nr. 2/2012.

⁵⁹⁶ Lubonja Fatos, *False Apocalypse: From Stalinism to Capitalism*, transl. John Hodgson, ed. Istros Books 2016.

Lubonja Fatos, *Intervista sull'Albania. Dalle carceri di Enver Hoxha al liberismo selvaggio*, Editore: Il Ponte Editrice, 2004.

⁵⁹⁷ Lubonja Fatos, *Liri e kërcënuar*, bot. Përpjekja, Tiranë 1999.

⁵⁹⁸ Lubonja Fatos, *Albania: wolność zagroźona*, przekładzie Doroty Horodyskiej, ed. Wydawca - Pogranicze, 2005.

*Hoxha al liberismo selvaggio*⁵⁹⁹, 2004) αλλά και πλήθος άλλων δοκιμίων που έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά, τα ιταλικά, τα γερμανικά, τα σέρβικα και τα ελληνικά⁶⁰⁰.

Αυτό που μένει μετέωρο στην περίπτωση του Fatos Lubonja είναι η ολοκλήρωση του κύκλου των λογοτεχνικών του μαρτυριών που θα φωτίσουν πληρέστερα την εμπειρία του δεκαεπτάχρονου εγκλεισμού του στα αλβανικά γκουλάγκ, εγχείρημα το οποίο χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ως σχέδιο ζωής: «*Το πιο μεγάλο σχέδιο της ζωής μου είναι να γράψω εκείνα τα βιβλία που έχω αφήσει ανολοκλήρωτα ή δεν τα έχω ξεκινήσει καθόλου. Αυτά, κατά κάποιον τρόπο, είναι η αναβίωση για ακόμα μία φορά της ίδιας μου της ζωής, με σκοπό να αφήσω μια μαρτυρία· σαν μια ερμηνεία της ζωής. Κάθε άνθρωπος επιδιώκει να δώσει μια ερμηνεία σε αυτή τη ζωή, το λόγο για τον οποίο ήρθε και τον τρόπο με τον οποίο απομακρύνεται. Για μένα, το νόημα της ζωής είναι το εξής: τη ζωή που έχω ζήσει θέλω να τη νοηματοδοτήσω γράφοντάς την. Όχι απλά μια βιογραφία. Αλλά να αφηγηθώ όπως αφηγούμαστε στους ανθρώπους και τους κληροδοτούμε μια εμπειρία μας, συναισθήματα, συγκινήσεις και τους αφήνουμε κάποιο ίχνος. Αυτό ακριβώς κάνει, εν τέλει, ο άνθρωπος όταν γράφει. Αυτή παραμένει η πιο σημαντική προσδοκία*»⁶⁰¹. Αποσπάσματα από τις λογοτεχνικές μαρτυρίες του Lubonja περιλαμβάνονται στη μνημειώδη ανθολογία της ανατολικοευρωπαϊκής στρατοπεδικής λογοτεχνίας του Harold. B. Segel⁶⁰².

Visar Zhiti (1952-): «Έχω υπόψη το παράδειγμα του Visar Zhiti: Ήταν αρκετό το γεγονός ότι έγραφε ποιήματα τα οποία χαρακτηρίστηκαν από τους συντάκτες ενός εκδοτικού οίκου ‘θλιμμένα’ και ‘ερμητικά’, άρα αντικαθεστωτικά. Η υπόθεση πέρασε έπειτα, αυτόματα, στην δικαιοδοσία της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας και στο Υπουργείο Εσωτερικών Υποθέσεων που καταδίκασαν το Zhiti με δεκαετή εγκλεισμό. Η ουσία είναι ότι η ποίηση προκαλεί ένα είδος φόβου

⁵⁹⁹ Lubonja Fatos, *Intervista sull'Albania. Dalle carceri di Enver Hoxha al liberismo selvaggio*, Editore: Il Ponte Editrice, 2004.

⁶⁰⁰ Βλ. Λιουμπόνια Φατός, «Επουλώνοντας το ανεπούλωτο», μετφρ. Αχλλέας Σύρμος, *Νέο Πλανόδιον*, 13/11/2019 (<https://neoplanodion.gr/2019/11/13>). Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί επίσης το δοκίμιό του «Ανάμεσα στη Δόξα ενός Εικονικού Κόσμου και στην Εξαθλίωση ενός Πραγματικού Κόσμου», βλ. Stephanie Schwandner-Sievers and Bernd J. Fischer, *Αλβανικές Ταυτότητες: Μύθος και Ιστορία*, μετφρ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 153-175.

⁶⁰¹ Ο.π., Fatos Lubonja - Blendi Fevziu (interv.), “Nga burgu në liri”, *Koha Jonë*, 09/02/2008.

⁶⁰² Ο.π., Segel, σ. 50-63.

στα αυταρχικά και δικτατορικά καθεστάτα, πόσο μάλλον μια ποίηση η οποία, όπως στην περίπτωση του Visar Zhiti, υμνεί τα τριαντάφυλλα». Με αυτή τη συνοπτική κατάθεση ο Umberto Eco προλογίζει στα ιταλικά μια παγκόσμια ανθολογία⁶⁰³ διωκομένων ποιητών που καταδικάστηκαν από τα δικτατορικά καθεστάτα των χωρών τους εξαιτίας του ποιητικού τους έργου.

Ο Visar Zhiti γεννήθηκε το 1952 στο Δυρράχιο, λίγο μετά την αποφυλάκιση από τα πρώτα χοτζικά κάτεργα του πατέρα του, του ποιητή και ηθοποιού Hekuran Zhiti, από τον οποίο κληρονόμησε «την ποίηση και τη φυλακή»⁶⁰⁴. Στις αρχές του 1970 αποφοίτησε από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο της Σκόδρας και διορίστηκε δάσκαλος στην ορεινή επαρχία του Κούξι. Παράλληλα, άρχισε να δημοσιεύει τα πρώτα του ποιήματα σε λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής. Το 1973, από το απομονωμένο ορεινό χωριό που είχε προσληφθεί έστειλε προς δημοσίευση στον μοναδικό εκδοτικό οίκο της χώρας την πρώτη του ποιητική συλλογή, τη *Ραψωδία της ζωής των τριαντάφυλλων* (*Rapsodia e jetës së trëdafilave*), χωρίς να λάβει υπόψη τις πολιτικές διεργασίες που συντελούνταν εκείνο το διάστημα, οι οποίες σηματοδότησαν την αρχή του μεγάλου χοτζικού τρόμου. Οι συντάκτες του εκδοτικού οίκου «Naim Frashëri» θα χαρακτηρίσουν την ποιητική συλλογή του Zhiti ασύμβατη με το πνεύμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και επικίνδυνη για το κομμουνιστικό καθεστώς καθότι προσβάλλει τα υγιή σοσιαλιστικά ιδεώδη του «νέου ανθρώπου». Ο καθεστωτικός διωκτικός παραλογισμός συνοψίζεται στην κριτική που ασκήθηκε στο ακόλουθο δίστιχο του Zhiti: «*Μην γυαλίζετε τα παπούτσια σας στους λούστρους/ Δεν θέλω τους ανθρώπους κάτω στα πόδια μου*» το οποίο χαρακτηρίστηκε προσβλητικό για την εργατική τάξη⁶⁰⁵.

Ο Zhiti θα συλληφθεί, εν τέλει, το Νοέμβριο του 1979 στο Κούξι όπου εξακολουθούσε να εργάζεται ως επαρχιακός δάσκαλος. Θα ανακριθεί και θα κρατηθεί έξι μήνες σε συνθήκες απόλυτης απομόνωσης, διάστημα κατά το οποίο θα συνθέσει και θα απομνημονεύσει εκατό περίπου ποιήματα προκειμένου να κρατήσει σε εγρήγορση την πνευματική του διαύγεια. Θα καταδικαστεί με ποινή φυλάκισης

⁶⁰³ *Parole di libertà*, Prefazione di Umberto Eco (Curatore: M. Giaveri, C. Macconi, M. Rosi), Editore: SE, 2010.

⁶⁰⁴ Visar Zhiti, “Vuajtjet e mia e të tim eti në burgjet komuniste”, *Panorama*. - Nr. 2925, 2 dhjetor, 2010, f. 20 - 21.

⁶⁰⁵ Robert Elsie, “Visar Zhiti: victim of the surreal”, *Index on Censorship*, Volume: 22 issue: 4, page(s): 23-23, April 1, 1993.

δέκα ετών και θα του απαγορευτεί εφ' όρου ζωής το δικαίωμα έκδοσης του ποιητικού του έργου. Στη διάρκεια της ποινής του, παρά το γεγονός ότι υποχρεώθηκε σε καταναγκαστική εργασία στα στρατόπεδα-ορυχεία εξόρυξης χαλκού του Σπατς και του Κιαφ-Μπάρι, δεν σταμάτησε να συνθέτει ποιήματα τα οποία απομνημόνευε διαρκώς. Κάποτε, ένας συγκρατούμενός του τον προέτρεψε να κρατήσει χειρόγραφα γιατί υπήρχε ο κίνδυνος να πεθάνει μέσα στις στοές του ορυχείου και να χαθούν για πάντα τα ποιήματά του που ήταν ήδη γνωστά στους περισσότερους διανοούμενους κατάδικους της φυλακής. Τα χειρόγραφα των ποιημάτων του, που φύλαξε ο ίδιος αλλά και οι συγκρατούμενοί του θέτοντας τις ζωές τους σε κίνδυνο, είναι από τα ελάχιστα χειρόγραφα της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων που διασώθηκαν και βγήκαν από τα αλβανικά γκουλάγκ. Μετά την αποφυλάκισή του από το στρατόπεδο του Κιαφ-Μπάρι, τον Ιανουάριο του 1987, τοποθετήθηκε εργάτης στον οικοδομικό συνεταιρισμό παραγωγής τούβλων της Λέζια όπου και εργάστηκε μέχρι το φθινόπωρο του 1991.

Αμέσως μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος εγκαταστάθηκε στο Μιλάνο πραγματοποιώντας ένα όνειρο ζωής -είχε μάθει την ιταλική γλώσσα παράνομα μέσα στα γκουλάγκ. Το 1993, το Ίδρυμα «Χάινριχ Μπέλ», μέσω μιας υποτροφίας που χορηγούσε σε διωκόμενους συγγραφείς από όλον τον κόσμο, τον προσκάλεσε για ένα χρόνο στη Γερμανία. Μόλις επαναπατρίζεται, εργάζεται ως δημοσιογράφος και συντάκτης. Στις εκλογές του 1996 εκλέγεται βουλευτής με το Δημοκρατικό Κόμμα. Τον επόμενο χρόνο διορίζεται μορφωτικός ακόλουθος της αλβανικής πρεσβείας στη Ρώμη. Κατά τη δεκαετία του 2000 αφιερώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην λογοτεχνική καταγραφή της εμπειρίας του χοτζικικού ολοκληρωτισμού.

Παράλληλα, μεταφράζει στην αλβανική γλώσσα μέρος του ποιητικού έργου του Λόρκα και του Mario Luzi. Στις αρχές της επόμενης δεκαετίας ενεργοποιείται εκ νέου πολιτικά και διορίζεται Υπουργός Πολιτισμού στην τελευταία κυβέρνηση του Σαλί Μπερίσα. Το 2015 θα διοριστεί πρέσβης της Αλβανικής Δημοκρατίας στο Βατικανό και έπειτα διπλωματικός επιτετραμμένος στην Ουάσιγκτον⁶⁰⁶.

⁶⁰⁶ Στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Visar Zhiti αντλώ επίσης από: 1) Sebastiano Grasso, "Il poeta gladiatore in lotta con tirana", *Corriere della Sera*, 21/12/2012, 2), Eugjen Merlika, "Visar Zhiti, i lindur i dënuar nga regjimi i Enver Hoxhës", *Telegrafi*, 21/1/2018, 3) Visar Zhiti - Ilda Lumani (interv.), "Shkrimtarët që bënë dosjen time mbajnë pozicione të ndjeshme", *Mapo*, 5 Korrik 2011, 4)

Όπως ήδη προεπισημάνθηκε, η μνημόνευση της ακραίας εμπειρίας του εγκλεισμού μεταποιείται, μέσω της ποίησης, σε υπερβατικό λόγο από τις πρώτες μέρες της υφιστάμενης δίωξης. Ωστόσο, τα χειρόγραφα των ποιημάτων αυτών θα παραμείνουν θαμμένα στον κήπο της αδερφής του ποιητή μέχρι την κατάρρευση της δικτατορίας. Το 1993 εκδίδεται στα Τίρανα η ποιητική συλλογή *Η μνήμη του ανέμου* (*Kujtesa e ajrit*⁶⁰⁷) και ένα χρόνο αργότερα η συλλογή *Ρίχνω ένα καύκαλο στα πόδια σου* (*Hedh një kafkë te këmbët tuaja*⁶⁰⁸) οι οποίες περιλαμβάνουν τα ποιήματα της φυλακής και καταξιώνουν πανθομολογουμένως τον Zhiti ως μία από τις πιο σημαντικές ποιητικές φωνές των αλβανικών γκουλάγκ.

Ταυτόχρονα, ο Robert Elsie, στην *Ιστορία της Αλβανικής Λογοτεχνίας*, κατατάσσει τον Zhiti στους πιο αναγνωρισμένους εκπροσώπους της σύγχρονης αλβανικής ποίησης⁶⁰⁹. Η ποίηση του Zhiti, μια ποίηση εξωμήτρια του ολοκληρωτισμού, διατηρεί, σύμφωνα με τον Kujtim Morina, τη μνήμη της βασάνου αλλά και της απύθμενης αγάπης για τον άνθρωπο: «Διατηρεί τη μνήμη της ίδιας της πατρίδας μέσα στα κάτεργα της κομμουνιστικής δικτατορίας»⁶¹⁰. Τα στοιχεία που διαυγάζουν μια τέτοια ποίηση συνθέτουν ένα συνεχές παλίνδρομο από την χωροχρονική προσοικείωση με τον περικλειστο κόσμο της φυλακής στην οικουμενική του υποστασιοποίηση. Ακολουθούν οι συλλογές: *Η σπορά των αστραπών* (*Mbjellja e vetëtimave*⁶¹¹, 1994), *Ζωντανές θύρες* (*Dyert e gjalla*⁶¹², 1995), *Χρόνος σκοτωμένος στα μάτια* (*Kohë e vrarë në sy*⁶¹³, 1997), *Πώς βγάζει ο δρόμος για το Κόσσοβο* (*Si shkohet në Kosovë*⁶¹⁴, 2000). Πολλά από τα ποιήματα των παραπάνω ποιητικών συλλογών θα μεταφραστούν στα αγγλικά από τον Robert Elsie και θα

Visar Zhiti - Oliverta Lila (interv.), “Po tentojnë ta zhbëjnë letërsinë e burgjeve”, *Shqip*, 17/11/2010, 5)

Visar Zhiti – Rezarta Dhoga (interv.), “Jeta ime në ferr dhe në parajsë”, *Tirana Observer*. - Nr. 574, 19 nëntor, 2010, f. 12 – 13.

⁶⁰⁷ Zhiti Visar, *Kujtesa e ajrit*, bot. Lidhja e Shkrimtarëve, Tiranë 1993.

⁶⁰⁸ Zhiti Visar, *Hedh një kafkë te këmbët tuaja*, Shtëpia Botuese "Naim Frashëri", Tirana 1994.

⁶⁰⁹ Ο.π., Elsie, *History of Albanian Literature*.

⁶¹⁰ Morina Kujtim, “Poezia e Visar Zhitit: Poezi e dhimbjes dhe e dashurisë për njeriun”, *Mapo*. - Nr. 1006, 7 - 8 shtator, 2013, f. 24.

⁶¹¹ Zhiti Visar, *Mbjellja e vetëtimave*, bot. Flaka e vëllazërimit, Skopje 1994.

⁶¹² Zhiti Visar, *Dyert e gjalla*, bot. Eurorilindja, Tiranë 1995.

⁶¹³ Zhiti Visar, *Kohë e vrarë në sy*, bot. Rilindja, Prishtina 1997.

⁶¹⁴ Zhiti Visar, *Si shkohet në Kosovë*, bot. Toena, Tiranë 2000.

συμπεριληφθούν στην ανθολογία *The Condemned Apple*⁶¹⁵ με επιλεγμένα ποιήματα του Zhiti που εκδόθηκε το 2005 στο Λος Άντζελες αλλά και στην ανθολογία της ανατολικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας των διωκομένων του Harold B. Segel⁶¹⁶. Ανθολογία ποιημάτων του έχει κυκλοφορήσει επίσης στην Ιταλία υπό τον τίτλο *Confessione senza altari*⁶¹⁷ ενώ μέρος του ποιητικού του έργου έχει μεταφραστεί επίσης στη Ρουμανία, την Κροατία, τη FYROM, την Πολωνία, την Ελλάδα⁶¹⁸ και άλλες χώρες⁶¹⁹.

Την επόμενη ποιητική συλλογή του Zhiti, *Οι θησαυροί της φρίκης* (*Thesaret e frikës*⁶²⁰, 2005), καταγράφουν, σε πρώτο επίπεδο, τα φώτα των ευρωπαϊκών λεωφόρων που για χρόνια ονειρεύονταν ο ποιητής, η σθεναρή πίστη στον άνθρωπο, οι επώδυνες καταδύσεις στη μνήμη του δύσκολου παρελθόντος, μια βιβλική μεταφορική ενόραση της οποίας οι πηγές θα πρέπει να αναζητηθούν περισσότερο στην ποίηση του Walt Whitman και του Giuseppe Ungaretti. Σε δεύτερο επίπεδο, μπορεί να επισημάνει κανείς την αλληλοεμπλοκή του λυρικού, του υπαρξιακά σαρκαστικού και του αφηγηματικού επιπέδου του λόγου δια των οποίων συναρθρώνεται συχνά η αντίστιξη των εμπειριών: η εμπειρία του ολοκληρωτισμού με την εμπειρία των νέων διλημμάτων, ενίοτε και της απογοήτευσης. Μνήμες, προσδοκίες, διαψεύσεις και οράματα κυοφορούνται σε μια ρευστή, ασύλληπτη, αχανή, ασύμμετρη και παρένθετη ελευθερία.

Η ποιητική συλλογή *Η πατρίδα μου η νύχτα* (*La notte è la mia patria*⁶²¹) κυκλοφόρησε στην ιταλική γλώσσα το 2018 από τις εκδόσεις Pazzini και περιλαμβάνει ποιήματα που γράφτηκαν μετά τον ξαφνικό θάνατο του μοναδικού γιου του ποιητή, Atjon Zhiti, σε τροχαίο δυστύχημα το Δεκέμβριο του 2014. Σύμφωνα με τον ιταλό ποιητή και κριτικό λογοτεχνίας Sebastiano Grasso, το δυσβάσταχτο συναισθηματικό φορτίο της απώλειας και η τραυματική ιχνηλασία της μνήμης του

⁶¹⁵ Zhiti Visar, *The Condemned Apple: Selected Poetry*, transl. Robert Elsie, Green Integer Books, Los Angeles & Copenhagen 2005.

⁶¹⁶ Ο.π., Segel, σ. 64-69.

⁶¹⁷ Zhiti V., *Confessione senza altari*, Curatore: E. Miracco, prefazione Seb. Grasso, ed. Diana, 2012.

⁶¹⁸ Βλ. μεταφράσεις: 1) Βισάρ Ζίτι, [Έξι ποιήματα], μετφρ. Γιάννης Θηβαίος, *Fractal*, 21/05/2014, 2) Βισάρ Ζίτι, [Τέσσερα ποιήματα], μετφρ. Αχλλέας Σύρμος, *Bibliothèque*, 2 April, 2019.

⁶¹⁹ Βλ. *Ferri i çarë*, ο.π., σ. 540-542.

⁶²⁰ Zhiti Visar, *Thesaret e frikës*, bot. OMSCA, Tiranë 2005.

⁶²¹ Zhiti Visar, *La notte è la mia patria*, a cura di: Ennio Grassi, trad. E. Miracco, ed. Pazzini, 2018.

γιου του μέσα στο χωροχρόνο της νύχτας εγγράφουν το εν λόγω ποιητικό εγχείρημα του Zhiti στη συνέχεια μιας ξεχωριστής παράδοσης μέσα στο σώμα της ποίησης, της θρηνητικής μπαλάντας στην οποία συγκαταλέγονται και τα ποιήματα του Ungaretti για το χαμένο του γιο⁶²². Είναι ποιήματα, σημειώνει ο Eugjen Merlika⁶²³, που αποκαλύπτουν τις βαθύδινες περιοχές του ανεπούλωτου και μακραίνουν περαιτέρω το προγενέστερο τραύμα του ολοκληρωτισμού.

Με το επικό αφηγηματικό ποίημα ή έμμετρο μυθιστόρημα *Η ατέλειωτη κηδεία* (*Funerali i pafundmë*⁶²⁴, 2003) ο Zhiti, υιοθετώντας αφηγηματικά και εκφραστικά γνωρίσματα των μεσαιωνικών βαλκανικών παραλογών συνυφασμένα με ένα «ουιτμανιανό άγχος»⁶²⁵, συνθέτει, σύμφωνα με τον ιταλό κριτικό λογοτεχνίας Alessandro Zaccuri, μια έμμετρη αλληγορία του ολοκληρωτισμού η οποία εξελίσσεται σε μια ευρύτερη σπουδή της ανθρώπινης κατάστασης, δια μέσου του ενστίκτου της επιβίωσης και του κοινού πεπρωμένου⁶²⁶. Η *Ατέλειωτη κηδεία* κυκλοφόρησε στην Ιταλία το 2017 από τις εκδόσεις Rubbettino σε μετάφραση του Ιταλού αλβανολόγου Elio Miracco⁶²⁷. Η ανάγνωση του έργου, υποστηρίζει ο ποιητής Davide Brullo, μετατρέπεται σε μια διαδικασία καθόδου στη σκοτεινή μήτρα του εικοστού αιώνα. Εν τούτοις, το ποιητικό αφήγημα του Zhiti δεν πρέπει να αποτιμηθεί ως ένα λογοτεχνικό τεκμήριο της απόγνωσης αλλά ως μαρτυρία μιας ελπίδας αστήριχτης, ωστόσο υπαρκτής⁶²⁸.

Ο κόσμος των γυναικείων χοτζικών κάτεργων και των ζωνών εξορίας στις οποίες εκτοπίζονταν οι οικογένειες των διωκομένων, οι σκέψεις, οι εντυπώσεις και τα βιώματα των κατατρεγμένων γυναικών της δικτατορίας, το πεδίο ενός ψυχικού και συναισθηματικού διαμελισμού, η αποστέρηση του εαυτού, η αναζήτηση μιας χαμένης αγάπης και το δύσκολως διαχειρίσιμο τραύμα της ακραίας καθεστωτικής καταστολής συμφύρονται και συνυφαίνονται μυθοπλαστικά στο μυθιστόρημα *Ο δύστροπος θεός*

⁶²² Sebastiano Grasso, “Visar Zhiti: La memoria di un figlio e nella note”, *Corriere della Sera*, 19/6/2018.

⁶²³ Eugjen Merlika, “Mes dy poetëve”, *Revista Mapo*, June 30, 2018.

⁶²⁴ Zhiti Visar, *Funerali i pafundmë*, bot. OMSCA, Tiranë 2003.

⁶²⁵ Χαρακτηρισμός που αποδίδεται από τον ιταλό ποιητή Davide Brullo (βλ. Brullo D., “Nel poema di Zhiti il requiem del pensiero unico”, *Il Giornale*, 06/11/2017).

⁶²⁶ Zaccuri Alessandro, “Zhiti, la morte come allegoria del totalitarismo”, *Avvenire*, 05/01/2018.

⁶²⁷ Zhiti Visar, *Il funerale senza fine*, trad. Elio Miracco, ed. Rubbettino, 2017.

⁶²⁸ Ο.π., Zaccuri.

και η αγαπημένη (*Perëndia mbrapsht dhe e dashura*⁶²⁹) το οποίο εκδόθηκε το 2004 στα Τίρανα και έτυχε επίσης εκδοτικής επιτυχίας στην Ιταλία σε μετάφραση⁶³⁰ του Elio Miracco, μια δεκαετία αργότερα.

Με τη μυθοπλαστική αφήγηση *Ta χρόνια της οίμωγής* (*Në kohën e britmës*⁶³¹, 2009), μια αισθητική επίκληση στην ιστορική αλήθεια⁶³², ο Zhiti αρύεται, εκ νέου, από το εμπειρικό απόθεμα της τραυματικής του δίωξης το υλικό της πλοκής αμαλγαματοποιώντας αβίαστα ένα πλήθος προσώπων, πολυφωνικών ιδιτισμών, χρονικών και χωρικών επιπέδων, αφομοιώσιμων και αναφομοιώσιμων αγωνιών, ηθικών προβληματισμών με φόντο την κομμουνιστική και μετακομμουνιστική αλβανική εμπειρία. «Ο χρόνος της αφήγησης καλύπτει μια μακρά, σχετικά, περίοδο: Ξεκινά *in medias res*, στα πρώτα χρόνια της πτώσης της κομμουνιστικής δικτατορίας και το μωσαϊκό (της αφήγησης) συμπληρώνεται με συμβάντα, πριν και μετά από τη συγκεκριμένη περίοδο. Η εστίαση των γεγονότων πραγματοποιείται από την οπτική διαφορετικών αφηγητών»⁶³³, σημειώνει εν προκειμένω η κριτικός λογοτεχνίας Marisa Kërbizi. Η διαφορετική αφηγηματική οπτική δίνει τη δυνατότητα μιας σχεδόν σκηνοθετικής εστίασης που μεταφέρει τον αναγνώστη τότε σε μια συνάντηση κάποιου κατάδικου με τους οικείους του μέσα σε ένα γκουλάγκ του χοτζικού καθεστώτος και άλλοτε μέσα στα καράβια της μαζικής εξόδου προς την Ιταλία και την αγωνία του βιοπορισμού στις ιταλικές μεγαλουπόλεις.

«Τη *Σχισμένη βαλίτσα* ξεκίνησα να τη γράφω στη Σκόδρα, φοιτητής, τη συνέχισα στη Λιούσνια, όπου έμενα, έπειτα την κουβάλησα στα χωριά του Κούξι όπου διορίστηκα δάσκαλος, με περίμενε θαμμένη στη γη μέχρι που βγήκα από τη φυλακή, την ξαναέγραψα στα Τίρανα, εκδόθηκε, αλλά την ξαναέγραψα ακόμα μία φορά ολόκληρη στη Ρώμη. Παραμένει κατά κάποιον τρόπο καινούργια. Ένα βιβλίο που με ακολουθεί όλη μου τη ζωή...». Με αυτή τη γλαφυρή περιγραφή προλογίζει ο συγγραφέας τη συλλογή δεκαεννέα νεανικών διηγημάτων που έγραψε κατά την περίοδο της δικτατορίας αλλά δεν έμελλε να εκδοθεί λόγω της σύλληψής του από τη

⁶²⁹ Zhiti Visar, *Perëndia mbrapsht dhe e dashura* (roman), bot. OMSCA, Tiranë 2004.

⁶³⁰ Zhiti Visar, *Il visionario alato e la donna proibita*, tr. Elio Miracco, ed. Rubbettino, 2014.

⁶³¹ Zhiti Visar, *Në kohën e britmës*, OMSCA-1, Tiranë 2009.

⁶³² Βλ. Leskaj, “Një ze i kthjellët në kohën e britmës”, *Muzat e qëndresës*, ο.π., σ. 105.

⁶³³ Kërbizi Marisa, “DENDËSIMI EMOCIONAL I SHENJËS, NËPËRMJET PËRFTESAVE POETIKE MODERNE E POSTMODERNE NË KOHËN E BRITMËS, V.ZHITI”, *AKTET IV, 4*: 682 - 688, 2011.

SIGURIMI. Ένα από τα ελάχιστα αντίγραφα της συλλογής είχε διαφυλάξει για χρόνια ο επίσης διωκόμενος συγγραφέας Baskim Shehu ο οποίος αναγκάστηκε να το κάψει λίγο πριν τη δική του σύλληψη. Τα διηγήματα πλαισιώνονται από σκίτσα και ζωγραφικές παραστάσεις που φιλοτεχνήθηκε ο γιος του συγγραφέα, Atjon Zhitit, σε μια αρμονική συνακολουθία της λέξης με τη γραμμή, του αφηγηματικού ρυθμού με την τεχνική των σκιάσεων⁶³⁴.

Το 2012 θα επανεκδοθούν αναθεωρημένοι και συμπληρωμένοι οι δύο τόμοι της *κατεργολογίας* του Zhitit: *Οι δρόμοι της αβύσσου (Rrugët e ferrit*⁶³⁵) και *Τεθλασμένη άβυσσος (Ferri i çarë*⁶³⁶), αμφότερες μη μυθοπλαστικές αυτοβιογραφικές αφηγήσεις των αναμνήσεων και των εμπειριών της φυλακής, τη συγγραφή των οποίων ο ίδιος την παρομοιάζει με μία άλλη φυλακή: «Όσα αφηγούμαι δεν θα ήθελα να είναι αληθινά, ωστόσο τίποτα δεν επινοήθηκε εδώ, επέλεξα μόνο από τα ζησιμένα. Αλλά η γραφή είναι μία ακόμη φυλακή»⁶³⁷. Στους δύο τόμους της *κατεργολογίας* των 1029 σελίδων, σύμφωνα με το συγγραφέα, αφηγούνται όσα ήταν δυνατόν να χωρέσουν στην αφηγηματική οπτική του, επώδυνα και ονομαστικά: η σύλληψη, η ανάκριση, η δίκη, οι δυστοπικές φυλακές του Σπατς και του Κιαφ-Μπάρι, η δουλική εργασία στις υπόγειες κακακόμβες του χαλκού, η βία, οι καταδότες, οι εκτελέσεις, τα κρυμμένα ποιήματα, οι εξεγέρσεις των κατάδικων, και έπειτα η αποφυλάκιση, η συνέχεια των διώξεων, η αντίσταση στις αφόρητες πιέσεις της SIGURIMI για συνέργεια, οι πρώτες δειλές κινήσεις για την ανατροπή, οι ελπίδες, η αδέξια δημοκρατία, η ντεμοκρατούρα αλλά και οι ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές και ιστορικές συγκυρίες της χώρας εγγεγραμμένες ανεργάτιστα στο σκευωρόν χωνευτήρι του μετακομμουνισμού.

Ο Luan Topçiu, στη λογοτεχνική του κριτική «Ο Visar Zhitit και η ημερολογιακή λογοτεχνία»⁶³⁸, αναδεικνύει την πολυσχιδιά των χρονικών αναδρομών που διατέμνουν την γραμμικότητα της πλοκής και δια των οποίων ο αφηγητής, ως ένας «απόλυτος μάρτυρας», διασώζει εκφάνσεις της συλλογική μνήμης της χώρας υπό την οπτική, ακόμη, και μιας κοινωνικής θεραπείας: «Τα δύο μυθιστορήματα του

⁶³⁴ Nikolli Fatmira, “Valixhja e shqyer, libri i Zhitit, që u ruajt i ‘groposur’ në diktaturë”, *Gazeta Shqiptare*, 30/08/2016.

⁶³⁵ Zhitit Visar, *Rrugët e ferrit: burgologji*, bot. OMSCA, Tiranë 2012.

⁶³⁶ Zhitit Visar, *Ferri i çarë: burgologji*, bot. OMSCA, Tiranë 2012.

⁶³⁷ Zhitit, *Rrugët e ferrit*, ο.π., σ. 5.

⁶³⁸ Topçiu Luan, “VISARZHITI DHE LETËRSIA E DITARIT”, *Ars Poetica Nr. 15*, Janar 2009, f. 32-35.

Visar Zhiti συγκαταλέγονται σε ένα corpus έργων-μαρτυριών που καταγράφουν τις μεταπτώσεις της ιστορίας του 20^{ου} αιώνα, προτάσσοντας την εμπειρία του τελευταίου σταλινικού θύλακα της Ευρώπης. [...] Αξίζει να σημειωθεί ότι και τα δύο μυθιστορήματα βρίθουν πληθώρας εμφανίσεων υπαρκτών προσώπων, η πρόζα αγγίζει τα όρια μιας 'παράλληλης ιστορίας'. Στις σελίδες της διλογίας παρελαύνουν δεκάδες πρόσωπα που συνέβαλλαν στις ιστορικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην Αλβανία κατά την κομμουνιστική και μετακομμουνιστική περίοδο: πολιτικοί, λογοτέχνες, πνευματικοί και θρησκευτικοί ταγοί καθώς επίσης πρόσωπα οικεία, η μητέρα, ο πατέρας, συγγενείς, αγαπημένοι, φίλοι κ.α. Ο αφηγητής είναι προσεκτικός, διερευνά με οξύμενο το παρατηρητικό αισθητήριο, συμμετέχει συναισθηματικά, συγκλονίζεται, αγωνιά, χαίρεται μαζί με τους ήρωές του». Ο Τορξiu εστιάζει, επίσης, στη σημασία που έχουν οι αφηγήσεις για την παράλληλη ανάδειξη ειδολογικών πτυχών του ποιητικού έργου του συγγραφέα που αφορούν στην αρτιότερη κατανόησή του, στις αφύσικες συνθήκες διαφύλαξης των ποιητικών χειρογράφων και στις υπερφυσικές προσπάθειες για μια πνευματική επιβίωση: «Στα μυθιστορήματα του Zhiti γινόμαστε ακροατές, όπως στην εξπρεσιονιστική ζωγραφική, συνταρακτικών παραστάσεων, κοινωνούμε του τραγικού πεπρωμένου των προσώπων, συμμετέχουμε στην εκτύλιξη μιας ατέλειωτης δυστοπίας».

Η *κατεργολογία* του Zhiti διαπνέεται από μια ιδιότυπη ευαισθησία, μια ευαισθησία οικεία, μυστική, βαθειά, εκρρέουσα, κατά τον Antonin Artaud, από έναν βαθύ πόνο που την καθιστά μοναχική και μοναδική γνώση αυτού του πόνου⁶³⁹. Η ποιητικότητα των εκτενών αφηγήσεων του Zhiti έγκειται στον εσωτερικό ρυθμό με τις συνηχήσεις, τις παρηγήσεις και τα λογοπαίγνια (μια καίρια, ισορροπημένη λειτουργία των σημασιολογικών αποχρώσεων των λέξεων), τις συντακτικές δομές, τα ποικίλα σημειολογικά στοιχεία, τις επιλογές της στίξης, τη θεατρική διαλογικότητα των κατάδικων, το λεπτό σαρκασμό και τον διαρκώς υποβαλλόμενο λυρισμό της αβύσσου, έμπλεο ενός οικουμενικού ανθρωπισμού. Η άβυσσος του Zhiti, ένα καταγραφικό συνονθύλευμα ανθρωπίνων συμπεριφορών, πράξεων, κινήτρων πράξεων, αμφιθυμιών και συναισθημάτων ανακαλεί σε μεγάλο βαθμό την οντολογική άβυσσο του Καστοριάδη ο οποίος αποδίδει στον άνθρωπο την ιδιότητα του αβυσσαλέου όντος: «Ο άνθρωπος, με τη γενική, συλλογική έννοια, δηλ. ταυτόχρονα

⁶³⁹ Μαχαίρα Ελένη, «Η έννοια 'σώμα' στον Antonin Artaud», *Εξώπολις*, τ. 10-11, 1999, σ. 10-15.

και ως κοινωνία και ως άτομο που συμμετέχει φυσικά στο Είναι είναι και ο ίδιος άβυσσος, χάος, απύθμενος»⁶⁴⁰.

Hasan Bajo (1952-): Στην αλβανική λογοτεχνία των διωκομένων, οι περισσότεροι συγγραφείς κατέθεσαν τη λογοτεχνική τους μαρτυρία κατά τα πρώτα χρόνια της μεταβατικής περιόδου, αλλά και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Οι αφηγήσεις αυτές υπήρχαν ήδη, από τον καιρό της δικτατορίας, ως προσχέδια στη σκέψη του συγγραφέα, ή φυλάσσονταν ως κρυμμένα, θαμμένα, χειρόγραφα. Υπάρχουν ωστόσο και διωκόμενοι συγγραφείς που εξέδωσαν το πρώτο τους έργο αρκετά χρόνια, ακόμα και δεκαετίες, μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και ο συγγραφέας Hasan Bajo, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα αλβανικά γράμματα το 2016 με το μυθιστόρημα *Ta άνθη της δαμασκηιάς*⁶⁴¹, ένα βιβλίο που, σύμφωνα με τον ίδιο, αποτέλεσε τη μεγαλύτερη θυσία της ζωής του⁶⁴². Ο Bajo γεννήθηκε το 1952 στο Shijak και υπήρξε απόφοιτος του Τμήματος Φυσικής και Μαθηματικών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Σκόδρας. Συνελήφθη το 1977, στα ταραχώδη χρόνια της χοτζικής τρομοκρατίας και καταδικάστηκε με δεκαετή ποινή κάθειρξης και καταναγκαστικής εργασίας, την οποία εξέτισε στα στρατόπεδα-ορυχεία του Σπατς και του Κιαφ Μπάρι. Διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στην περίοδο δημοκρατικής ανασυγκρότησης της χώρας, ωστόσο διαψεύστηκε γρήγορα. Το 1994 μετανάστευσε οικογενειακώς στις ΗΠΑ και εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Νέα Υόρκη⁶⁴³.

Σύμφωνα με τον κριτικό Agim Bajrami, τα κεφάλαια αυτού του βιβλίου μπορούν να διαβαστούν ως ειλικρινείς, ζωντανές διηγήσεις ενός ανθρώπου που μόλις έχει επιστρέψει από τον Γολγοθά και φέρνει μαζί με την συνταρακτική ιστορία του χιλιάδες άλλες εξιστορήσεις μακρινών προσώπων⁶⁴⁴. Στα *Άνθη της δαμασκηιάς* συνυφαίνονται αφηγηματικά, υπό την οπτική μιας αγχωτικής, διαβρωτικής, εξοντωτικής δίωξης, μυθοπλαστικά και αυτοβιογραφικά στοιχεία που αναπαριστούν

⁶⁴⁰ Η αναγόρευση του καθηγητή της ανώτατης σχολής κοινωνικών επιστημών των Παρισίων Κορνήλιου Καστοριάδη ως επίτιμο διδάκτορα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, εκδ. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Αλεξανδρούπολη 1993, σελ. 39.

⁶⁴¹ Hasan Bajo, *Lulet e pjeshkës*, Publisher: Dituria, 2016.

⁶⁴² Jozef Radi, “Njimijë rastësitë e takimit me një libër”, *Radi and Radi*, 29/5/2016.

⁶⁴³ Στοιχεία αντλώ επίσης από: Vladimir Shyti, “Hasan Bajo dhe *Lulet e pjeshkës*”, *Telegraf*, 10/3/2018.

⁶⁴⁴ Agim Bajrami, “Lulet e pjeshkës, aktakuzë për diktaturën komuniste”, *Dielli*, 31/12/2017.

τις δηλητηριώδεις εκχύσεις του ολοκληρωτισμού μέσα στην αλβανική κοινωνία, και, εν τέλει, μέσα στον πυρήνα της ανθρώπινης συνείδησης -των κινήτρων, των αντιλήψεων, των συναισθηματικών αντιδράσεων και των πράξεών του. Ο συγγραφέας επενδύει ηθικά στην ανασηματοδότηση των εννοιών του ηρωισμού και του αντιηρωισμού, τοποθετώντας τους ήρωες του στα πολλαπλά άκρα της διεκυστίνδας του καλού και του κακού, της αγάπης και του μίσους, της τιμής και της ατιμίας, της ελπίδας και του φόβου, της δικαιοσύνης και της αδικίας, της αντίστασης και του κομφορμισμού, της ζωής και του θανάτου.

Arben Theodhosi (1953-): Ο συγγραφέας και διεθνώς αναγνωρισμένος ζωγράφος Arben Theodhosi είναι ένας ακόμη εκπρόσωπος της γενιάς των διωκομένων νέων⁶⁴⁵ της δεκαετίας του 1970 που υπήρξαν γόνιμοι της ανώτατης χοτζικής νομενκλατούρας και των οποίων η δίωξη ήρθε ως αποτέλεσμα των γενικευμένων εκκαθαρίσεων εντός του Πολίτμπιρο κατά την κορύφωση του μεγάλου χοτζικού τρόμου.

Ο Arben Theodhosi γεννήθηκε το 1953 στα Τίρανα και ήταν γιος του Υπουργού Βιομηχανίας Κοζο Theodhosi ο οποίος, κατά το διάστημα 1954–1966, είχε διατελέσει και αναπληρωτής πρωθυπουργός της χώρας. Ο ίδιος εξομολογείται ότι τα βιβλία και οι κατάλογοι τέχνης που του έστειλε ο πατέρας του κατά τις επίσημες επισκέψεις του στις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ στάθηκαν η αφορμή για να γεννηθεί το ενδιαφέρον του για τη ζωγραφική, κλίση την οποία καλλιέργησε συστηματικά στα μαθητικά και φοιτητικά του χρόνια ως φοιτητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου των Τιράνων. Η καθαίρεση, η σύλληψη και η εκτέλεση του πατέρα του, από το ίδιο το καθεστώς που υπηρετούσε, καθόρισε με δραματικό τρόπο την τύχη της οικογένειας Theodhosi.

Το 1975, το πρωτανικό συμβούλιο τον διέγραψε από το πανεπιστήμιο και, ταυτόχρονα, μαζί με τη μητέρα του και την αδερφή του, καταδικάστηκε από τη SIGURIMI με κατάσχεση των περιουσιακών στοιχείων και βίαιο εκτοπισμό στο απομονωμένο χωριό Kurbnesh στην ορεινή επαρχία της Μιρντίτα. Στον τόπο της εξορίας ο Arben Theodhosi έζησε δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια κατά τη διάρκεια των οποίων καταναγκάστηκε να εργαστεί ως μεταλλωρύχος στα ορυχεία της περιοχής. Αυτή η «εμπειρία των εγκάτων», όπως ο ίδιος τη χαρακτηρίζει, που τη μοιράστηκε

⁶⁴⁵ Εκτός από τον Arben Theodhosi, άλλοι διακεκριμένοι εκπρόσωποι της λογοτεχνίας των διωκομένων που προήρθαν από τις οικογένειες υψηλόβαθμων κομματικών και κυβερνητικών στελεχών είναι ο Fatos Lubonja, ο Spartak Ngjela, η Drita Çomo και ο Bashkim Shehu.

μαζί με τους ανθρώπους της βασάνου υπήρξε η πιο συνταρακτική και καθοριστική περίοδος της ζωής αλλά και της μετέπειτα καλλιτεχνικής του δημιουργίας. «Το ορυχείο με έφερε πιο κοντά με τους ανθρώπους, την ανθρώπινη ψυχολογία. Μέχρι τότε δεν είχα συναντήσει παρά «ανθρωποειδή» και δεν είχα αντικρίσει την αληθινή πραγματικότητα», θα αναφέρει ο ίδιος μεταγενέστερα.

Λίγο πριν την κατάρρευση του κομμουνισμού, επιστρέφει οικογενειακώς στα Τίρανα και ολοκληρώνει τις σπουδές του στη Σχολή Καλών Τεχνών. Το 1992 παρουσιάζει την πρώτη ατομική του έκθεση στην Εθνική Πινακοθήκη των Τιράνων, εκπληρώνοντας ένα όνειρο ζωής, και εκθέτει συλλογή έργων του στη Βιέννη. Τη διετία 1996-1998 εγκαθίσταται στην Αθήνα και συνεργάζεται με κορυφαίες ελληνικές γκαλερί. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 επιστρέφει στα Τίρανα και, ταυτόχρονα, περιοδεύει σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις εκθέτοντας τις εικαστικές του δημιουργίες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Έργα του εκτίθενται σε διάφορες ιδιωτικές συλλογές και μουσεία της Ευρώπης και των ΗΠΑ.

Από το 2001, ο Arben Theodhosi ξεκίνησε να εκδίδει περιοδικά τους καταλόγους των έργων του διανθίζοντας τις εικαστικές αναφορές με μικρά ή εκτενέστερα κείμενα στα οποία αφηγείται γεγονότα της ζωής του που διαμόρφωσαν την καλλιτεχνική του οπτική και την τεχνοτροπία της ζωγραφικής του. Τα συνοδευτικά αφηγηματικά κείμενα των καταλόγων του Theodhosi, που άλλοτε τείνουν στην ποιητικά εξομολογητική εξιστόρηση των επεισοδίων της δίωξης και της εξορίας του και άλλοτε καταλήγουν σε έναν φιλοσοφικό προβληματισμό για την αλληλεπίδραση της τέχνης και της ζωής ή για την σχετικότητα της αισιοδοξίας και της ελευθερίας, αναδεικνύουν τον ίδιο σε έναν από τους σημαντικούς εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων⁶⁴⁶.

⁶⁴⁶ Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Arben Theodhosi αντλώ από: 1) *Ανθολογία των πηλών*, I, ο.π., σ. 395-398, 2) Arben Theodhosi – Ani Jaupaj (interv.), “Piktori Arben Theodhosi midis kujtimeve dhe së tashmës”, *Panorama*, 14/7/2014, 3) Entela Resuli, “Rrëfimi i Arben Theodhosit: Nga jeta në bllok, në minierë, kur Enver Hoxha pushkatoi babanë”, *Dita (DRITARE.NET)*, 18/10/2017), 4) Ani Ruci, “Arben Theodhosi: Njerëz që deri në atë momente kishin patur frikë trokitën në dyert tona”, *Deutsche Welle*, 09/11/2009, 5) Saudela Balliu, “Misticizmi, mitologjia, filozofia, supersticion...”, *Revista Mapo*, 11/2011, nr.1, f. 90-93, 6) Fatmira Nikolli, “Arben Theodhosi: Nga luks i Bllokut tek miniera e Kurbneshit...”, *Gazeta Shqiptare*, 29/4/2011, 7) Alma Mile, “Theodhosi, rrugëtimi nga jeta e Bllokut në minierën e Kurbneshit”, *Panorama*. - Nr. 2703, 23 prill, 2010, f. 20 - 21.

Τα κείμενα αυτά εντάσσονται στις δίγλωσσες εκδόσεις των περιοδικών καταλόγων του Theodhosi που έχουν κυκλοφορήσει στα αλβανικά και τα αγγλικά: *Ανάκληση (Rievokim*⁶⁴⁷, 2001), *Εμπαιγμός των συνόρων (Sfidë ndaj Kufijve*⁶⁴⁸, 2007), *Ιχνηλατώντας τη διαφορά (Në gjurmët e së ndryshmes*⁶⁴⁹, 2008), *Στον έβδομο σταθμό (Në stacionin e shtatë*⁶⁵⁰, 2010), *Υπερ-Βαβέλ (Hyper-Babel*⁶⁵¹, 2012), *Η εικόνα της βιωμένης εμπειρίας (Imazhi i përvojës*⁶⁵², 2014), *Ο ποιμήν (Bariu*⁶⁵³, 2016). Ενίοτε, μεταξύ των γραπτών και των ζωγραφικών παραστάσεων του Theodhosi παρατηρείται ένας στιλιστικός συσχετισμός που δομείται πρωτίστως στην ατομική του διωκτική εμπειρία η οποία τοποθετείται εντός ενός πλαισίου μυθολογικών και βιβλικών αναφορών και φιλοσοφικών απηγήσεων της θεωρίας του Χέγκελ, του Gilles Deleuze, του Felix Guattari και του Jean Baudrillard.

Loni Mishtari (1954-): Χαρακτηρίστηκε από τον Visar Zhiti ως ο «συμπαθής μανιοκαταθλιπτικός γκάνγκστερ» της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκόμενων. Ο Leonidha ή Loni Mishtari γεννήθηκε στα Τίρανα το 1954. Το 1970 συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, κατάληξη η οποία έμοιαζε αναπόφευκτη και αναμενόμενη, καθόσον στο προηγούμενο διάστημα όλοι οι άρρενες της οικογένειάς του είχαν επίσης φυλακιστεί. Ο πατέρας του πέθανε στις φυλακές του Μπαλς, ενόσω ο συγγραφέας ήταν κι εκείνος φυλακισμένος. Το μεγαλύτερο μέρος της ποινής του το εξέτισε στο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ-Μπάρι, ωστόσο, εξαιτίας της επιδείνωσης της ψυχικής του υγείας και των μανιοκαταθλιπτικών του ξεσπασμάτων, έζησε κατά διαστήματα στην ψυχιατρική φυλακή του Ελμπασάν. Τη διαδρομή από το στρατόπεδο-φυλακή στο ψυχιατρείο-φυλακή την ακολούθησε αρκετές φορές κατά τη διάρκεια του εικοσαετούς εγκλεισμού του.

⁶⁴⁷ Arben Theodhosi, *Rievokim*, Tiranë, 2001.

⁶⁴⁸ Arben Theodhosi, *Sfidë ndaj Kufijve - Challenging the limits*, Tiranë : Albpaper, 2007.

⁶⁴⁹ Arben Theodhosi, *Në gjurmët e së ndryshmes - Tracking the different*, Tiranë : Albpaper, 2008.

⁶⁵⁰ Arben Theodhosi, *Në stacionin e shtatë - To the station number seven*, Tiranë : UET Press, 2010.

⁶⁵¹ Arben Theodhosi, *Hyper-Babel*, E. Bezhani – K. Imholz (assis. to Engl.), Tiranë: Mali Pleshti, 2012.

⁶⁵² Arben Theodhosi, *Imazhi i përvojës - The image of experience* [album] , Kathleen Imholz (assist. in Engl.), Tiranë : Dudaj, 2014.

⁶⁵³ Arben Theodhosi, *Bariu - The shepherd*, K. Imholz (assist. to engl.), Tiranë: Mali Pleshti, 2016.

Την επαύριο της αποφυλάκισής του, τον Ιούλιο του 1990, λαμβάνει χώρα η αθρόα εισβολή πολιτών των Τιράνων στη Γερμανική Πρεσβεία οι οποίοι αιτούνται πολιτικού ασύλου, εξέλιξη στην οποία συμμετέχει και ο ίδιος. Η αίτηση ασύλου που καταθέτει γίνεται δεκτή και μεταναστεύει άμεσα στο Ντόρτμουντ της Γερμανίας. Ξεκινά να εργάζεται ως οδηγός. Ταξιδεύει ανά τον κόσμο. Οι κρίσεις κατάθλιψης, ωστόσο, δεν τον εγκαταλείπουν. Κάνει χρήση ναρκωτικών ουσιών. Απόρροια του εθισμού του υπήρξε η σύλληψή του από τις γερμανικές αρχές και ο εγκλεισμός για έναν χρόνο στις φυλακές του Ντόρτμουντ, διάστημα κατά το οποίο καταφέρνει να απεξαρτηθεί και να ολοκληρώσει το χειρόγραφο της *Εποχής των διαβόλων* (*Epoka e Djaive*⁶⁵⁴, 2001), ένα μυθοπλαστικό μυθιστόρημα, με εμφανείς αυτοβιογραφικές αναφορές, στο οποίο καταθέτει τις τραυματικές του εμπειρίες από τον εγκλεισμό στα αλβανικά γκούλάγκ και τα ψυχιατρικά ιδρύματα της Κομμουνιστικής Αλβανίας.

Οι τρεις κεντρικοί ήρωες του μυθιστορήματος συμβολίζουν συγκεκριμένες κατηγορίες διωκομένων του χοτζικού καθεστώτος. Ο Κοσο Pinarî, ο οποίος πεθαίνει στη φυλακή, εκπροσωπεί εκείνους τους πολίτες που συλλαμβάνονται εντελώς αναπάντεχα λόγω προσωπικών αντιζηλιών στους κόλπους του κομματικού μηχανισμού. Η κόρη του, Μόζα, η οποία μετά τη σύλληψη του πατέρα της, καταδικάζεται σε καταναγκαστική εργασία σε έναν επαρχιακό συνεταιρισμό, συμβολίζει τη δυσχερή θέση όλων εκείνων των πολιτών που είχαν κάποιο οικείο τους πρόσωπο έγκλειστο των στρατοπέδων. Ο νεαρός αφηγητής, προσωπείο του ίδιου του συγγραφέα, εκπροσωπεί την προδιαγεγραμμένη και αναπόδραστη μοίρα όλων όσοι βαρύνονταν από κάποιο «κακό» βιογραφικό⁶⁵⁵.

Bashkim Shehu (1955-): Ο Bashkim Shehu είναι ένας από τους μείζονες συγγραφείς της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων καθότι το έργο του τυγχάνει διεθνούς αναγνώρισης, ιδίως στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Εντούτοις, ο ίδιος αποτελεί, ταυτόχρονα, και μία συμβολική στιγμή στην ιστορία της εν λόγω λογοτεχνίας, με βαρύνουσα σημειολογική σημασία. Η δίωξή του, το Δεκέμβριο του 1981, εκπληρώνει το *terminum* του χοτζικού διωκτικού μηχανισμού καθώς τα μόνα άτομα των οποίων η οικογένεια του Bashkim Shehu υπολείπονταν στην ιεραρχία του ΚΚΑ ήταν τα μέλη

⁶⁵⁴ Mishtari Luan, *Epoka e Djaive*, Edlira: Tiranë 2001.

⁶⁵⁵ Στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Loni Mishtari αντλώ επίσης από: 1) Peçi Admirina, “Jehona e një epoke të afërt”, *Tema*. - Nr. 216, 11 - 12 mars, 2001, f. 19, 2) Loni Mishtari - Blerina Goce (interv.), “Ditari i një jete të mundimshme”, *Metropol*. - Nr. 771, 10 gusht, 2006, f. 20.

της οικογένειας του ίδιου του Ενβέρ Χότζα. Συνεπώς, η σύλληψή του επισφραγίζει, τρόπον τινά, την γενική ολοκληρωτική διάσταση του χοτζικού καθεστώτος εντός του οποίου οι μόνοι μη διώξιμοι πολίτες είναι αποκλειστικά τα μέλη της οικογένειας του δικτάτορα.

Ο Bashkim Shehu, γιος του Mehmet Shehu, πρωθυπουργού της χώρας επί σχεδόν μία τριακονταετία και πιο ισχυρού πολιτικού ηγέτη μετά τον Ενβέρ Χότζα, γεννήθηκε στα Τίρανα το 1955 και μεγάλωσε απολαμβάνοντας όλες τις προνομιακές ανέσεις του αποκαλούμενου «Μπλοκ», μιας περιφρουρημένης ζώνης από επαύλεις στο κέντρο της αλβανικής πρωτεύουσας στο οποίο διέμεναν οι οικογένειες των μελών της κομμουνιστικής νομενκλατούρας. Οι κάτοικοι του Μπλοκ είχαν πρόσβαση σε υπηρεσίες και αγαθά που ήταν απαγορευμένα για την υπόλοιπη χώρα. Ως μέλος της προνομιάς νομενκλατούρας, ο Bashkim Shehu είχε τη δυνατότητα να επισκεφτεί χώρες της Δυτικής Ευρώπης και να διαβάσει απαγορευμένη λογοτεχνία. Το 1979 αποφοίτησε από το Τμήμα Αλβανικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας και εργάστηκε για ένα διάστημα ως σεναριογράφος στο «Κινοστούντιο», το κρατικό ινστιτούτο κινηματογράφου.

Το Δεκέμβριο του 1981, αμέσως μετά την υποτιθέμενη αυτοκτονία του πατέρα του, Mehmet Shehu, και την μετά θάνατον διαταχθείσα υπό του Ενβέρ Χότζα καθαίρεση και αποπομπή του από το ΚΚΑ, η οικογένεια Shehu βιώνει με τραγικό τρόπο την εξοντωτική ισχύ της χοτζικής εξουσίας που μέχρι τότε υπηρετούσε εκ του σύνεγγυς. Όλα τα μέλη της οικογένειας εξορίστηκαν και φυλακίστηκαν, ενώ ένα από τα αδέρφια του συγγραφέα, ο Vladimir Shehu, αυτοκτόνησε/δολοφονήθηκε κατά την προφυλάκισή του πέφτοντας πάνω στα ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα της φυλακής. Ο ίδιος ο συγγραφέας συνελήφθη με την κοινότοπη κατηγορία της κατασκοπείας και της αντικαθεστωτικής προπαγάνδας που θεωρήθηκε ότι ενυπήρχε σε αρκετά δημοσιευμένα του κείμενα, κατηγορίες για τις οποίες εγκλείστηκε στη φυλακή του Μπουρρέλι.

Στις συνθήκες απομόνωσης του Μπουρρέλι, ο Bashkim Shehu αναστοχάστηκε με περισυλλογή τα γεγονότα που προηγήθηκαν της αυτοκτονίας, ή δολοφονίας, του πατέρα του και άρχισε να συνθέτει το υλικό για το πρώτο του μυθιστόρημα. Έπειτα από επταετή εγκλεισμό, αποφυλακίστηκε από τη φυλακή του Μπουρρέλι και οδηγήθηκε στον τόπο της εξορίας όπου και συνελήφθη για δεύτερη φορά στα τέλη του 1989 εξαιτίας μιας επιστολής διαμαρτυρίας που απέστειλε στον Ραμίζ Αλία γύρω

από τις συνθήκες κράτησης των πολιτικών κρατουμένων της χώρας. Χωρίς να εξαντλήσει τη νέα ποινή που του επιβλήθηκε, αποφυλακίστηκε το Μάρτιο του 1991 εξαιτίας των γενικευμένων πολιτικών αναταράξεων που οδήγησαν στην πτώση του καθεστώτος.

Το 1992 εγκαταλείπει τη χώρα του και μεταναστεύει στην Ουγγαρία όπου παρακολουθεί ένα τριετές μεταπτυχιακό πρόγραμμα στο Ινστιτούτο Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου της Βουδαπέστης. Επιστρέφει για λίγο στα Τίρανα για να ασχοληθεί με τις μεταφράσεις έργων της παγκόσμιας λογοτεχνίας αλλά οι αιματηρές αναταραχές του 1997 και το κλίμα της πολιτικής αστάθειας που διαμορφώθηκε τον ανάγκασαν να εκπατριστεί για δεύτερη φορά. Με τη συμβολή του Διεθνούς Κοινοβουλίου των Συγγραφέων, εγκαταστάθηκε στη Βαρκελώνη στην οποία εξακολουθεί να ζει εργαζόμενος στο Κέντρο Σύγχρονου Πολιτισμού της πόλης (CCCB). Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Βαρκελώνη συνέγραψε τα περισσότερα μυθιστορήματα της συνολικής του εργογραφίας.

Το πρώτο του μυθιστόρημα, *Το Φθινόπωρο του άγχους* (Vjeshta e ankthit⁶⁵⁶, 1994), το οποίο, όπως έχει ήδη επισημανθεί, συνεγράφη στη φυλακή του Μπουρρέλι και εκδόθηκε αρχικά στη γαλλική του μετάφραση⁶⁵⁷, φέρει τα γνωρίσματα της μη μυθοπλαστικής αφήγησης με έντονα αυτοβιογραφικά στοιχεία. Η πλοκή ακολουθεί την πορεία των γεγονότων που προηγήθηκαν της αυτοκτονίας-αίνιγμα του πρωθυπουργού της χώρας, και πατέρα του συγγραφέα, το Δεκέμβριο του 1981⁶⁵⁸. Όπως εύστοχα παρατηρεί στον πρόλογο του βιβλίου ο Ισμαήλ Κανταρέ, ο καταγιστικός ψυχολογικός ρυθμός της αφήγησης και το σχεδόν δωρικό ύφος υφαίνουν με καφκικό-δαντικό τρόπο την αγωνία της οικογένειας Shehu η οποία θα μπορούσε να ιδωθεί ως μια τραγική αγωνία που εμπεριέχει τις πραγματικές διαστάσεις του άγχους των ανθρώπων μέσα σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς.

Κατ' επέκταση, σύμφωνα με τον Κανταρέ, το έργο φέρει τα γνωρίσματα ενός αρχαιοελληνικού δράματος: «Η πτώση του πρωθυπουργού Σέχου διήρκησε τρεις μήνες, μεταξύ Σεπτεμβρίου και Δεκεμβρίου του 1981, διάστημα το οποίο ο γιος του το ονομάζει *φθινόπωρο του άγχους*. Αυτή η πτώση εκτυλίχθηκε πάνω στο ρυθμό ενός

⁶⁵⁶ Shehu Bashkim, *Vjeshta e ankthit*, Tiranë : Albinform, 1994.

⁶⁵⁷ Shehu Bashkim, *L'automne de la peur*, tr. Isabelle Joudrain-Musa, Fayard, Paris, 1993.

⁶⁵⁸ Βλ. Atdhe Ibrahim, “Totalitarizmi dhe refleksioni kafkian në romanin autobiografik të Bashkim Shehut *Vjeshta e ankthit*”, *Bota Press*, 28/02/2017.

γνήσιου δράματος: η αυλαία ανοίγει με ένα υποτιθέμενο γαμήλιο πρόλογο, τον αρραβώνα του μεσαίου γιου του πρωθυπουργού, σε μια τελετή όπου συμμετέχει και ο ίδιος ο δικτάτορας, για να κλείσει με το διάτρητο πτώμα του, πυροβολημένο με δύο σφαίρες από άγνωστο όπλο και χωρίς ποτέ να διενεργηθεί αυτοψία. Το βιβλίο του Bashkim Shehu είναι ένα χρονικό της καθημερινότητας αυτής της πτώσης: δυσοίωνα προαισθήματα, οι πρώτες εκδηλώσεις της αμφιβολίας, τα πρώτα μαύρα σύννεφα, η καταγιστική τους συνάθροιση, ένα τρέμουλο αναθάρρησης στον ορίζοντα, και τελικά η οριστική απώλεια οποιασδήποτε ελπίδας. Γίνεται απόλυτα αισθητό ότι αυτός που κινεί τα νήματα ενός τέτοιου δράματος δεν είναι παρά ένας δεξιότηχης. Και ο Ενβέρ Χότζα υπήρξε ένας τέτοιος δεξιότηχης. Ακόμα και αυτή η δολοφονία, όπως και τα περισσότερα εγκλήματά του, φέρουν την κλασική σφραγίδα ενός εγκλήματος πάθους»⁶⁵⁹. Σημειωτέον ότι ο Κανταρέ, λίγο αργότερα, θα αναπλάσει και ο ίδιος μυθολογικά την αιγυπτιακή υπόθεση της αυτοκτονίας του Mehmet Shehu στη νουβέλα του *Οι Διάδοχοι*⁶⁶⁰. Το θέμα της μυστηριώδους αυτοκτονίας του πατέρα του θα απασχολήσει το συγγραφέα και στο μυθιστόρημα *Διήγηση επί κενοταφίου: αυτοβιογραφικό όνειρο (Rrëfim ndanë një varri të zbrazët: enderr autobiografike*⁶⁶¹, 1998).

Μετά το *Το Φθινόπωρο του άγχους*, ο Bashkim Shehu, αν και παραμένει βαθύτατα αυτοβιογραφικός, στα επόμενα μυθιστορήματα στρέφεται στην μυθολογική ανασυγκρότηση του παρελθόντος του, με αναφορές τόσο από την περίοδο που ήταν εξέχον μέλος της χοτζικής νομενκλατούρας όσο και από τα χρόνια της φυλακής. Εξάιρεση θα μπορούσε να θεωρηθεί το μυθιστόρημα *Ο Κύκλος: μυθιστόρημα-λαβύρινθος με επτά εισόδους (Rrethi: roman-labirint me shtatë hyrje*⁶⁶², 2002) και η τριλογία *Ο μύλος που καταβρόχθιζε τις ψυχές (Mulliri që gëlltiste shpirta*⁶⁶³, 2004), έργα στα οποία ο συγγραφέας, κάνοντας χρήση παραμυθικών και παγανιστικών στοιχείων της αλβανικής λαϊκής παράδοσης, συνθέτει μια ποιητική του λαβυρίνθου, ενός κυρίαρχου αφηγηματικού μοτίβου που υποδηλώνει ταυτόχρονα τις

⁶⁵⁹ Ο.π., σ. 18-19.

⁶⁶⁰ Ισμαήλ Κανταρέ, *Η κόρη του Αγαμέμνονα – Οι Διάδοχοι*, μετφρ. Ηλιόπουλος Δ., Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2006.

⁶⁶¹ Shehu Bashkim, *Rrëfim ndanë një varri të zbrazët zbrazët: enderr autobiografike*, bot. Buzuku, Prishtine 1997.

⁶⁶² Shehu Bashkim, *Rrethi: roman-labirint me shtatë hyrje*, Tiranë: Toena, 2002.

⁶⁶³ Shehu Bashkim, *Mulliri që gëlltiste shpirta* (3 Novela), Tiranë: Toena, 2004.

καφκικές του επιρροές· έργα στα οποία δεν απουσιάζουν, εντούτοις, υπολανθάνουσες πολιτικές προεκτάσεις. Το στοιχείο της πολιτικής ίντριγκας, η καφκική αγωνία και το αυτοβιογραφικό όνειρο θα διαποτίσουν την ατμόσφαιρα των διαδοχικών μυθιστορημάτων που εκδίδει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990: *Είδωλο από καπνό* (*Idhulli prej tymi*⁶⁶⁴, 1996), *Η γιορτή* (*Gostia*⁶⁶⁵, 1997) και η συλλογή διηγημάτων *Η Κατάρα ή γύρω από την ανυπαρξία του συγγραφέα* (*Mallkimi ose mbi mosqenien e autorit*⁶⁶⁶, 2001).

Ένα ακόμη μυθιστόρημα που θεματοποιεί αριστοτεχνικά την εμπειρία του εγκλεισμού στα χοτζικά κάτεργα είναι το μικρό σε έκταση *Angelus Novus*⁶⁶⁷ -τίτλο που δανείζεται από το διάσημο ζωγραφικό πίνακα του Paul Klee- με το οποίο ο συγγραφέας υμνεί την φιλία που μπορεί να γεννηθεί κάτω από εξαιρετικά απάνθρωπες συνθήκες. Στο κέντρο της αφήγησης τοποθετούνται οι εξομολογητικές συζητήσεις, οι φιλοσοφικές και υπαρξιακές αγωνίες, οι καθημερινοί φόβοι και τα πνευματικά ενδιαφέροντα που μοιράζεται ο συγγραφέας με τον συγκρατούμενό του Mark Gjoka κατά την κοινή τους αύληση στη φυλακή του Μπουρρέλι τους οποίους ο Ignacio Vidal-Folch παρομοιάζει με αρχαίους έλληνες περιπατητές της Στοάς⁶⁶⁸. Ο Bashkim Shehu, ως ένας καφκικός δεξιότηχνης της αφήγησης των λαβυρίθων, μεταφέρει τον αναγνώστη, κατά ομολογία του Bernardo Atxaga, από την ερεβώδη νευρικότητα των θαλάμων βασανιστηρίων του Μπουρρέλι, με τους μπηγμένους γάντζους που χρησίμευαν προπολεμικά για το δέσιμο των ζώων, στο λυκαυγές των έρημων δρόμων των Τιράνων και στην ονειρική αναζήτηση της αγαπημένης μετά το χορό⁶⁶⁹. Όπως έχει αποφανθεί άλλοτε ο Walter Benjamin για το ομότιτλο έργο του Klee, ο «Angelus Novus» δεν είναι παρά ο «Άγγελος της Ιστορίας» που διαβλέπει μπροστά του το τρομακτικό μέγεθος της πιο μεγάλης καταστροφής. Ο *Angelus Novus* γνώρισε εκδοτική επιτυχία στην Ισπανία σε μετάφραση⁶⁷⁰ του María Rocés González

⁶⁶⁴ Shehu Bashkim, *Idhulli prej tymi*, bot. Buzuku Prishtinë, 1997.

⁶⁶⁵ Shehu Bashkim, *Gostia*, bot. Buzuku, Prishtinë, 1997.

⁶⁶⁶ Shehu Bashkim, *Mallkimi ose mbi mosqenien e autorit : tregime*, bot. Korbi, Tirana, 2001.

⁶⁶⁷ Shehu Bashkim, *Angelus Novus*, Tiranë: Toena, 2005.

⁶⁶⁸ Vidal-Folch Ignacio, “Shokë të një kalvari”, *Albspirit*, July 21, 2017.

⁶⁶⁹ Bernardo Atxaga, “Për Angelus Novus të shkrimtarit Bashkim Shehu”, *Gazeta Shqiptare* 29/05/2017.

⁶⁷⁰ Bashkim Shehu, *Angelus Novus*, traducción de María Rocés González, ed. Siruela Nuevos Tiempos, Barcelona 2017.

και πρόλογο του Bernardo Atxaga. Το έργο αφιερώνεται στη μνήμη του νεαρού φιλοσόφου Mustafa Bajraktari που αυτοκτόνησε στις φυλακές του Μπουρρέλι.

Ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά έργα του Bashkim Shehu είναι το μυθιστόρημα *Το τελευταίο ταξίδι του Άγκο Υμέρι (Rrugëtimi i mbramë i Ago Ymerit*⁶⁷¹, 1995), το οποίο έτυχε και αναγνωστικής αναγνώρισης στο εξωτερικό καθότι έχει μεταφραστεί στα γαλλικά, τα ισπανικά και τα αγγλικά⁶⁷². Η πλοκή του μυθιστορήματος βασίζεται πάνω στην μεσαιωνική βαλκανική παραλογή του *Νεκρού αδερφού*: Σε ένα απομακρυσμένο χωριό της αλβανικής επαρχίας, εμφανίζεται προς αναζήτηση της παλιάς του αγαπημένης κάποιος άγνωστος που ισχυρίζεται ότι ονομάζεται Βίκτορ Ντραγκότι ο οποίος έχει δολοφονηθεί, πριν από εννέα χρόνια, από το λιμενικό του χοτζικού καθεστώτος στην προσπάθειά του να κολυπήσει προς την ελευθερία. Με το *Τελευταίο ταξίδι του Άγκο Υμέρι*, ο Bashkim Shehu αναμιγνύει ως ένας δεξιοτέχνης του είδους τα μοντερνιστικά στοιχεία της καφκικής αφήγησης με το παραμυθικό στοιχείο των μεσαιωνικών παραλογών, την αυτοβιογραφία με την ιστορική και πολιτική πραγματικότητα με τρόπο ώστε να αποτυπώνονται εναργώς το μέγεθος του παραλογισμού, οι ακρότητες αλλά και ο ιδιότυπος λυρισμός της ζωής των ανθρώπων σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς.

Με το μυθιστόρημα *Σταυροδρόμι και άβυσσοι (Udhëkryqi dhe humnerat*⁶⁷³, 2003) ο συγγραφέας επανέρχεται για ακόμη μία φορά στα αγαπημένα του θέματα: λαβύρινθοι, ψευδείς ταυτότητες, αναμνήσεις της φυλακής, παιχνίδια κατασκοπείας και άγνωστοι που κατατάσσονται μεταξύ ζωής και θανάτου με φόντο τις προβληματικές σχέσεις μεταξύ Κομμουνιστικής Αλβανίας και Γιουγκοσλαβίας. Η απόπειρα βιογράφησης του κοσοβάρου Αγκίμ Κρασνίκι οδηγεί αναπόφευκτα στη σταδιακή αποκάλυψη ενός άλλου προσώπου, του σέρβου Μπράνισλαβ Μιχαήλοβιτς. Το ίδιο έτος εκδίδει το μυθιστόρημα *Ο Ορφέας στη Νέα Ζουλουλανδία (Orfeu në Zululandën e Re*⁶⁷⁴) στο οποίο στήνει ένα αλληγορικό σκηνικό με δονκιχωτικά και

⁶⁷¹ Shehu Bashkim, *Rrugëtimi i mbramë i Ago Ymerit*, bot. Marin Barleti, Tiranë, 1996.

⁶⁷² Βλ. τις μεταφράσεις: 1) Shehu Bashkim, *El ultimo viaje de Ago y Meri*, transl. Lizarralde R.S. (Version in Catalan and Spanish), Editorial Meteora SL, 2001, 2) Shehu Bashkim, *The Last Journey of Ago Ymeri* [Writings from an Unbound Europe], Northwestern University Press, 2007, 3) Shehu Bashkim, *Le Dernier voyage d'Ago Umeri*, trad. Anne-Marie Autissier, L'Esprit des Peninsules, Paris, 1996.

⁶⁷³ Shehu Bashkim, *Udhëkryqi dhe humnerat*, Tiranë: Toena, 2003.

⁶⁷⁴ Shehu Bashkim, *Orfeu në Zululandën e Re*, Tiranë: Toena, 2003.

σουρρεαλιστικά μοτίβα που παραπέμπουν εκ νέου στην τραγική φάρσα του χοτζικού ολοκληρωτισμού. Κάνοντας χρήση των ίδιων αλληγορικών μοτίβων, στην καφκική και δαντική τους προέκταση, εκδίδει ακόμη το μυθιστόρημα *Το φίδι και άλλοι ήρωες* (*Gjarpri dhe heronj të tjerë*⁶⁷⁵, 2005) και τη συλλογή διηγημάτων *Η σκιά της πέτρας* (*Hija e gurit*⁶⁷⁶, 2006).

Κατά την πιο ώριμη φάση της συγγραφικής του δημιουργίας, ο Bashkim Shehu εκδίδει τα μυθιστορήματα: *Μότσαρτ, με καθυστέρηση* (*Mozart, me vonesë*⁶⁷⁷, 2009), *Το Παιχνίδι, Η Πτώση του Ουρανού* (*Loja, Shembja e Qiellit*⁶⁷⁸, 2013) και *Λεξικό-οδηγός για το μυστήριο των φακέλων* (*Fjalor udhëzues për misterin e dosjeve*⁶⁷⁹, 2015). Τα γεγονότα και η δράση των ηρώων του μυθιστορήματος *Μότσαρτ, με καθυστέρηση* τοποθετούνται στο κοινωνικό-πολιτικό και ιστορικό σκηνικό της ρήξης των αλβανο-σοβιετικών σχέσεων στις αρχές της δεκαετίας του 1960 όταν το καθεστώς του Ενβέρ Χότζα κηρύσσει ρεβιζιονιστική την πορεία της χρουστσοφικής αποσταλινοποίησης. Το ανέβασμα της όπερας *Così fan tutte* του Μότσαρτ γίνεται η αφορμή για μία αριστοτεχνική διείσδυση στους πιο κλειστούς χώρους της ατομικότητας των πολιτών της Κομμουνιστικής Αλβανίας με αναδρομές τόσο στο παρελθόν όσο και στο μετακομμουνιστικό μέλλον τους.

Το Παιχνίδι, Η Πτώση του Ουρανού θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα είδος μυθοπλαστικής συνέχειας της αυτοβιογραφικής του νουβέλας *Το Φθινόπωρο του άγγιχτος* καθότι ο συγγραφέας παραθέτει αυτούσια περιστατικά από την παιδική του ηλικία, το ασφυκτικό και αυταρχικό περιβάλλον της ενηλικίωσης, την προσωπική του διάωξη και τα χρόνια της φυλακής. Πρόκειται για το ψυχολογικό δράμα ενός ανθρώπου που διερευνά την ατομική του υπόσταση σε ένα πλαίσιο προβληματικών αναφορών: η πατρική εξουσία, η καθεστωτική εξουσία και η θεϊκή εξουσία. Έχοντας διαρρήξει τις σχέσεις του με τις δύο προηγούμενες, ο κεντρικός ήρωας, μέσω ενός ιερωμένου φραγκισκανού κατάδικου, προσπαθεί να προσεγγίσει τη για χρόνια αγνοημένη παρηγορητική επένεργεια του Θεού. Μετά τη φυλακή, ολότελα απροσάρμοστος στη νέα εποχή, επιδίδεται στην αναζήτηση των ιχνών ενός παλιού

⁶⁷⁵ Shehu Bashkim, *Gjarpri dhe heronj të tjerë*, Tiranë: Toena, 2005.

⁶⁷⁶ Shehu Bashkim, *Hija e gurit: Tregime të zgjedhura*, Tiranë: Toena, 2006.

⁶⁷⁷ Shehu Bashkim, *Mozart, me vonesë*, Tiranë: Toena, 2009.

⁶⁷⁸ Shehu Bashkim, *Loja, Shembja e Qiellit*, Toena, Tiranë 2013.

⁶⁷⁹ Shehu Bashkim, *Fjalor udhëzues për misterin e dosjeve*, Tiranë: Toena, 2015.

συγκρατούμενου και σε ένα διανοητικό κινήγι μαγισσών που έχουν στοιχειώσει όλη του τη ζωή⁶⁸⁰.

Με το μυθιστόρημα *Λεξικό-οδηγός για το μυστήριο των φακέλων* ο Bashkim Shehu, μένοντας σταθερός στην καφκική τεχνική της λαβυρινθικής γραφής, προβαίνει σε μια υπέρβαση των αφηγηματικών του μέσω επιλέγοντας έναν πρωτότυπο τρόπο σύνθεσης των δομικών του μερών. Πιο συγκεκριμένα, τα κεφάλαια του μυθιστορήματος έχουν τη μορφή σαράντα εφτά λημμάτων ενός λεξικού του οποίου η ανάγνωση μπορεί να γίνει από σαράντα εφτά διαφορετικές εισόδους και να οδηγήσουν όλες από κοινού στην διαλεύκανση της υπόθεσης των φακέλων. Τα λήμματα αφορούν σε διάφορα αλληλένδετα πορτρέτα ανθρώπων και περιστατικά: ένας μισότρελος πρώην υπάλληλος του μυστικού Αρχείου, ένας δημοσιογράφος ερευνητής, κάποιος σωσίας του Ενβέρ Χότζα, ένας φερόμενος διάδοχος του δικτάτορα, κάποιο αρχιτεκτονικό σχέδιο για την κατασκευή ενός υπόγειου καταφύγιου, ένας παράξενος επιχειρηματίας που καταφθάνει από τη Μόσχα προς αναζήτηση του αγνώστου πατέρα του, ένα διεθνές δίκτυο διαφθοράς, μια θεωρία συνομοσίας για την ύπαρξη ενός μυστικού γραφείου που κινεί τα νήματα των εξελίξεων της Κομμουνιστικής Αλβανίας⁶⁸¹.

Το λογοτεχνικό έργο του Bashkim Shehu έχει μεταφραστεί στα Γαλλικά, τα Αγγλικά, τα Γερμανικά, τα Ουγγρικά, τα Ισπανικά, τα Καταλανικά, τα Ιταλικά και τα Ρουμανικά. Εξίσου σημαντικό και πολυδιάστατο είναι και το μεταφραστικό του έργο που συμπεριλαμβάνει μεταφράσεις κορυφαίων λογοτεχνικών έργων της ισπανόφωνης λογοτεχνίας στην αλβανική γλώσσα⁶⁸².

⁶⁸⁰ Naulleau Eric (parathënia e librit), “Botohet në Francëromani *Loja, shembja e qiellit* i shkrimtarit Bashkim Shehu”, *KultPlus* 13/04/2017.

⁶⁸¹ Kadaifçiu Oltion, “Roman labirint”, *PEIZAZHET E FJALËS*, 30/11/2017.

⁶⁸² Τα στοιχεία για τη βιογραφία, την εργογραφία και τη μεταφραστική απήχηση του Bashkim Shehu αντλώ επίσης από: 1) Blendi Fevziu, “Bashkim Shehu, Djali i Ish kryeministrit Mehmet Shehu (Interviste Me Bashkim Shehun, shkrimtar, Maj 2004, Barcelone)”, *Gazeta Koha Jonë*, 12/03/2010, 2) Guillem Martínez, “Aquí he descubierto, entre otras cosas, mi identidad mediterránea”, *El País* 27/4/1999, 3) Ermal Petushi, “Entervista/ Bashkim Shehu në një rrëfim për letërsinë dhe burgun”, *Gladiator* 05/05/2016, 4) Elsie Robert, *Historical Dictionary of Albania*, ο.π., σ. 411.

B.3.3. Η νεότερη γενιά

Συνεχίζουν να γράφουν για την καταδίκη, σαν μια επώδυνη συμφιλίωση, τα παιδιά εκείνων που έζησαν στα γκουλάγκ, ακόμα και στις νέες τους πατρίδες, σε μια άλλη χώρα, σε μια άλλη γλώσσα. Όπως φαίνεται, για τη βάση μας δεν είναι αρκετή μια γενιά, μια χώρα, μια γλώσσα.

Visar Zhiti, *Υπόγειο πάνθεον*

Η θεματική παρουσία του τραυματικού βιώματος της καθεστωτικής δίωξης είναι ζώσα και διάχυτη σε μια νέα γενιά αλβανών λογοτεχνών η πλειοψηφία των οποίων, αν και δεν καταδικάστηκαν οι ίδιοι με εγκλεισμό και καταναγκαστική εργασία, προέρχονται από οικογένειες εξόριστων και φυλακισμένων του χοτζικού καθεστώτος. Οι συσσωρευμένες αναμνήσεις μιας παιδικής ηλικίας αποκλίνουσας του φυσιολογικού, που κατατρύχεται από την ανάκληση των δυσμικών τόπων της εξορίας και του γκουλάγκ, για κάποιο δεκάλεπτο επισκεπτήριο στον κατάδικο πατέρα, συμπλεκόμενες με ένα συνονθύλευμα προσδοκιών, ανησυχιών και αχαρτογράφητων αγωνιών της επερχόμενης εποχής χρησιμεύουν ως το αφηγηματικό απόθεμα της λογοτεχνικής τους παραγωγής. Η σταδιακή εγκατάλειψη ενός πολιτικού και κοινωνικού σκοταδισμού, μιας κοινωνικής απομόνωσης, υποκαθίσταται ενίοτε από την ατομική απομόνωση και τα νέα διλήμματα στα πολύβουα περιβάλλοντα των δυτικοευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων που από διακαείς επιθυμίες εξελίχθηκαν σε βιωμένες πραγματικότητες. Ριζωμένοι για δεκαετίες σε μια νέα πατρίδα, σε μια νέα γλώσσα, πολλοί εξ αυτών δεν γράφουν καν στην μητρική τους γλώσσα.

Ο **Gëzim Hajdari** (γενν. 1957) είναι ένας από τους πολλούς διακεκριμένους εκπροσώπους της γενιάς αυτής. Αν και ο ίδιος δεν βίωσε την εμπειρία του εγκλεισμού, στην ποίησή του επανέρχονται συχνά οι τραυματικές μνήμες της χοτζικής δικτατορίας την οποία αντιμετώπισε από νωρίς καθότι μεγάλωσε σε μια οικογένεια διωκομένων στη Λιούσνια. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 σπούδασε Αλβανική Γλώσσα και Λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο του Ελμπασάν. Το 1992, για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, εγκαταστάθηκε στο Frosinone της Ιταλίας ζώντας για μεγάλο διάστημα στα ερείπια ενός εγκαταλελειμμένου σπιτιού. Παρά τις οικονομικές αντιξοότητες, κατάφερε να ολοκληρώσει τις σπουδές του στη

Λογοτεχνία στο Πανεπιστήμιο «La Sapienza» της Ρώμης. Το 1997, για το σύνολο του αδημοσίευτου ποιητικού του έργου, του απονεμήθηκε το λογοτεχνικό βραβείο «Μοντάλε» με το οποίο καταξιώθηκε, όπως επισημαίνει ο αλβανολόγος Robert Elsie, ως ένας από τους πιο σημαντικούς «ξένους» της σύγχρονης Ιταλικής Λογοτεχνίας.

Η *Ανθολογία της βροχής* (*Antologjia e shiut*, Τίρανα: 1990) είναι το πρωτόλειο έργο του ποιητή και το μόνο που εξέδωσε στη χώρα του στο μεταίχμιο της καθεστωτικής αλλαγής⁶⁸³. Οι επόμενες ποιητικές συλλογές του Gëzim Hajdari είναι δίγλωσσες (ιταλικά-αλβανικά) και οι περισσότερες εξ αυτών έχουν εκδοθεί στην Ιταλία: *Η σκιά του σκύλου* (*Ombra di cane*, Frosinone: 1993), *Πέτρες κόντρα στον άνεμο* (*Sassi contro vento*, Μιλάνο: 1995), *Πέτρες στα σύνορα* (*Pietre al confine*, Ανκόνα: 1998), *Παρόν σώμα* (*Corpo presente*, Τίρανα: 1999), *Πικρόχορτο* (*Erbamara*, Santarcangelo di Romagna: 2001), *Τύποι των ήλων* (*Stigmati*, Λέτσε: 2002), *Μαύρα ακάθια* (*Spine nere*, Λέτσε: 2004), *Ποίημα της εξορίας* (*Poema dell'esilio*, 2005) κ.α.

Με το έργο *Η γενοκτονία της Αλβανικής ποίησης* (*Gjëmë-Genocidi i poezisë shqiptare*⁶⁸⁴, 2010), ο Hajdari συνέβαλε σημαντικά στη μελέτη της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων και στην θεωρητική επισήμανση της έννοιας της ρήξης με τη λογοτεχνία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού⁶⁸⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Gëzim Hajdari είναι ένας από τους ελάχιστους εκπροσώπους της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων δείγματα της γραφής του οποίου έχουν μεταφραστεί και παρουσιαστεί στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Πιο συγκεκριμένα, το Δεκέμβριο του 2006 το λογοτεχνικό περιοδικό *Poeticanet* φιλοξένησε ένα αφιέρωμα στο ποιητικό του έργο υπό τον τίτλο «Gëzim Hajdari: ταξίδι προς την άγνωστη γη της ποίησης» στο οποίο περιλαμβάνονται μεταφράσεις ποιημάτων του από την καθηγήτρια Κωνσταντίνα Ευαγγέλου⁶⁸⁶.

Σύμφωνα με την Ευαγγέλου, στην ποίηση του Gëzim Hajdari προβάλλεται, καταρχάς, η καταγωγική του ταυτότητα η οποία υφίσταται ένα ανεπανόρθωτο ρήγμα εξαιτίας της εμπειρίας της μετανάστευσης σε έναν νέο τόπο: «Έτσι μεταμορφώνεται

⁶⁸³ Η συγκεκριμένη συλλογή επανεκδόθηκε στην ιταλική γλώσσα υπό τον τίτλο *Antologia della pioggia* (Santarcangelo di Romagna, 2000).

⁶⁸⁴ Hajdari Gëzim, *Gjëmë-Genocidi i poezisë shqiptare*, bot. Mësonjëtorja, Tiranë: 2010.

⁶⁸⁵ Gezim Hajdari - Fatmira Nikolli (interv.), “Ja shkrimtarët zëdhënës të regjimit komunist”, *Botimet Shqiptare*, 8/7/2011.

⁶⁸⁶ Κωνσταντίνα Ευαγγέλου, «Gëzim Hajdari: ταξίδι προς την άγνωστη γη της ποίησης», *Poeticanet*, τεύχος 3, Δεκέμβριος 2006.

σε ‘άνθρωπο που περπατάει’, επομένως ποιητή που θα βρίσκεται πάντα σε κίνηση, σε διωγμό, σε ανισορροπία, σε αναζήτηση, σε νοσταλγία (και τα αντίθετά τους), σίγουρα σε διαρκή συνομιλία με ό,τι τον όριζε, ό,τι τον ορίζει και θα τον ορίζει στο μέλλον. Πρόκειται για ποίηση που σαφώς ξεπερνάει τα στενά ατομικά, ιδιωτικά πλαίσια και ανάγεται σε σύμβολο του ανθρώπου - δημιουργού που κινείται, όταν γύρω του έχουν πέσει όλες οι βεβαιότητες. Μόνη βεβαιότητα και ταυτόχρονα αναγκαιότητα: το ασταμάτητο ταξίδι, όχι όμως εκείνο του Οδυσσέα που επιστρέφει στα πατρώα αλλά του Αβραάμ που τον καλεί η άγνωστη γη. Αποσκευές πολύτιμες στην περιπλάνηση: η πατρίδα (μια Αλβανία μυστική και μυστηριώδης, ξερή, άγονη, αλλά σπάνιας ομορφιάς· πλήθος εικόνων από το φυσικό τοπίο, μεταφορές από τη βιωμένη παιδική πατρίδα), η ‘πρώτη’ γλώσσα, η επίκληση -αναποτελεσματική μάλλον αλλά αναγκαία- του Θεού, η μνήμη, οι αναμνήσεις»⁶⁸⁷.

Συμμαθητής του Gëzim Hajdari στην πόλη της Λιούσνια στα δύσκολα χρόνια της δικτατορίας υπήρξε ο **Jozef Radi**, γιος του διωκόμενου συγγραφέα Lazër Radi. Γεννημένος το 1957, μετά την αποφυλάκιση των γονιών του από τα χοτζικά κάτεργα, ο Jozef Radi έζησε τα πρώτα του χρόνια στο στρατόπεδο εξορίας του Κουτς Κουρβελέσι όντας το μοναδικό παιδί στο αποκαλούμενο «καμπ των εκατό διανοουμένων». Οι εικόνες της παιδικής του ηλικίας συγκροτούν το χρονικό ενός συνεχόμενου εκτοπισμού σε διάφορα στρατόπεδα και ζώνες εξορίας: Ραντοστίνα, Γκραντίστα, Τσέρμα και Σάβρα. Το αντικαθεστωτικό οικογενειακό του βιογραφικό καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε σκέψη για πανεπιστημιακές σπουδές⁶⁸⁸. Ποιήματά του εκδίδονται για πρώτη φορά στην Ιταλία αμέσως μετά την κατάρρευση της κυβέρνησης Αλία, χώρα στην οποία θα εγκατασταθεί μόνιμα μετά τον εμφύλιο σπαραγμό στην Αλβανία το 1997.

Κατά τη δεκαετία του 1990 επιμελείται την έκδοση του λογοτεχνικού έργου του πατέρα του με τον οποίο εκδίδουν από κοινού την ποιητική συλλογή *Τα τείχη του σκότους* (*Muret e muzgut*⁶⁸⁹, 1993) που περιλαμβάνει ποιήματα και των δύο, γραμμένα στους τόπους της οικογενειακής βασάνου. Προλογίζοντας τη συλλογή, ο Visar Zhiti χαρακτηρίζει τα ποιήματα «συγκινησιακά συναρπαστικές μαρτυρίες» του

⁶⁸⁷ Ο.π. Ευαγγέλου.

⁶⁸⁸ Στοιχεία αντλώ επίσης από: Jozef Radi - Blerina Gjoka (interv.), “Kur fëmijët e barakave u hapën “luftë” të lirëve”, *Kujto.al*, 20/8/2019.

⁶⁸⁹ Radi Lazër - Radi Jozef, *Muret e muzgut*, parath. Visar Zhiti, Tiranë : Lilo, 1993.

επίπονου αγώνα του ανθρώπου για τη διαφύλαξη των ηθικών του αξιών. Ακολουθούν οι συλλογές: *Η ανάμνηση της ομίχλης* (*Kujtesa e mjegullës*⁶⁹⁰, 2000), η δίγλωσση *Senni di cristallo*⁶⁹¹, *Φθινοπωρινά σημειωματάρια* (*Fletorja e Vjeshtës*⁶⁹², 2011). Το 2017 κυκλοφορεί στην ιταλική γλώσσα η ανθολογία ποιημάτων του *Poesie scelte*⁶⁹³ και τον ίδιο χρόνο εκδίδεται η συλλογή διηγημάτων *Ζωντανός όσο και νεκρός* (*Të gjallë edhe të vdekur*⁶⁹⁴).

Την τριάδα των συνομήλικων ποιητών της Λιούσνια συμπληρώνει ο **Shpend Sollaku Noé** (γενν. 1957) ο οποίος μεγάλωσε επίσης στις ζώνες και τα στρατόπεδα εξορίας εξαιτίας της φυλάκισης του πατέρα του από το χοτζικό καθεστώς. Ο Noé θα ζητήσει πολιτικό άσυλο στην Ιταλία κατά τη διάρκεια της κατάρρευσης του κομμουνιστικού καθεστώτος Αλία και θα αναδειχθεί σε μία εξέχουσα μορφή της ιταλικής δημοσιογραφίας και ένας από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της σύγχρονης ιταλικής λογοτεχνίας ενσωματώνοντας στο πεζογραφικό της στερέωμα την οπτική της ανατολικοευρωπαϊκής εμπειρίας του ολοκληρωτισμού.

Ειδικότερα, με την έκδοση των μυθιστορημάτων *Τα σύνορα της ομίχλης* (*Il confine della nebbia*⁶⁹⁵, 2012) και *Η αγλαδιά άνθισε το Δεκέμβρη* (*Il pero fiori a dicembre*⁶⁹⁶, 2018) ο Shpend Sollaku Noé υφαίνει μυθοπλαστικά τον αυτοβιογραφικό ιστό των επώδυνων και συνάμα νοσταλγικών αναμνήσεων από τα στρατόπεδα εξορίας των παιδικών του χρόνων στις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι και τις πνευματικές του ανησυχίες στο ασφυκτικό τοπίο της χοτζικής τυραννίας στη φάση που όδευε προς την ιστορική της κατάρρευση. Ανθολογία με επιλογή από το σύνολο του ποιητικού του έργου έχει εκδοθεί στα αγγλικά υπό τον τίτλο *Pantheon in Blackout*⁶⁹⁷. Πρόκειται για έναν λογοτέχνη ο οποίος με το ποιητικό και πεζογραφικό του έργο, σύμφωνα με τον ιταλό κριτικό λογοτεχνίας Attilio Bertolucci, ανακαλεί

⁶⁹⁰ Radi Jozef, *Kujtesa e mjegullës*, bot. Liria, 2000.

⁶⁹¹ Radi Jozef, *Senni di cristallo*, Editrice Besa, 2006.

⁶⁹² Radi Jozef, *Fletorja e Vjeshtës*, bot. Pakti, 2011.

⁶⁹³ Radi Jozef, *Poesie scelte*, Editrice Besa, 2017.

⁶⁹⁴ Lazër Radi - Radi Jozef, *Të gjallë edhe të vdekur* : (tregime dhe novela), Elbasan: Dy lindje dhe Dy perëndime, 2017.

⁶⁹⁵ Noé Shpend Sollaku, *Il confine della nebbia*, Editore: Gruppo Albatros Il Filo, Roma 2012.

⁶⁹⁶ Noé Shpend Sollaku, *Il pero fiori a dicembre*, Europa Edizioni, Roma 2018.

⁶⁹⁷ Noé Shpend Sollaku, *Pantheon in Blackout*, prolog. Attilio Bertolucci, transl. Shkelzen Mecaj, ed. Author House, USA: Bloomington 2011.

εικόνες μιας δυσπερίγραπτης θλίψης αλλά και έντονες συγκινήσεις που, σε συνδυασμό με έναν εκρηκτικό σαρκασμό, θέτει τον αναγνώστη αποφασιστικά αντιμέτωπο με την αγωνία του πραγματικού⁶⁹⁸.

Μία από τις πιο ξεχωριστές αφηγήσεις της χοτζικής δίωξης, ακλόνητα ανθρωπιστική και εξομολογητική, προέρχεται από τη συγγραφέα **Drita Çomo** (1958-1981) το κρυφό ημερολόγιο της οποίας, μαζί με κάποια σκόρπια ποιήματα, εκδόθηκε είκοσι έξι χρόνια μετά τον πρόωρο θάνατό της. Κόρη της Liri Belishova (1926-2018), ανώτατου μέλους του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΑ, και του Maqo Çomo (1922-1998), υπουργού της κυβέρνησης Χότζα, εκτοπίστηκε στην ηλικία των δύο ετών έπειτα από την κομματική καθαίρεση των γονέων της, κατά τη ρήξη των αλβανικο-σοβιετικών σχέσεων, και την πολιτική τους καταδίκη με την κατηγορία της διατήρησης οικογενειακών φιλικών σχέσεων με το Νικήτα Χρυστσόφ.

Ένας από αυτούς που συνέβαλαν καθοριστικά στη μνημονική ανάδυση από την αφάνεια και στην κριτική ανάδειξη του έργου της είναι ο Ισμαήλ Κανταρέ ο οποίος προλογίζει την έκδοση των ημερολογιακών σημειώσεων και των ποιημάτων της Çomo που εκδόθηκαν στα Τίρανα το 2007 υπό τον τίτλο *Το φως που αναδύεται από τα ερέβη* (*Dritë që vjen nga humnera*⁶⁹⁹). Ο πρόλογος του Κανταρέ αποτελεί, επί της ουσίας, ένα τελευταίο συμπληρωματικό κεφάλαιο στο ημερολόγιο της συγγραφέως καθότι ρίχνει φως, με τη γλαφυρή περιγραφική του τέχνη, στη σκηνή του θανάτου της σε μία ογκολογική κλινική όπου οι εκπρόσωποι του καθεστώτος άφησαν να πεθάνει εντελώς μόνη, έχοντας απομακρύνει προηγούμενα από το θάλαμο τη μητέρα της για να την οδηγήσουν πίσω στη ζώνη εξορίας: «*Θα ήταν αρκετή η ανάγνωση των χειρογράφων της νεαρής κοπέλας, τα οποία η μητέρα της φύλαγε στην τσάντα, για να κατανοήσει κανείς πόσο εξωμήτριος του ανθρωπισμού υπήρξε εκείνος ο βάνουσος κομμουνιστικός κόσμος. Αν και τσαλακωμένα (παραχωμένα μέσα στην τσάντα) από το άγχος του αυστηρού ελέγχου, αυτές οι χειρόγραφες σημειώσεις προοιωνίζονταν έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο*»⁷⁰⁰. Το ημερολόγιο της Drita Çomo κυκλοφόρησε μεταφρασμένο στην Ιταλία, το 2012, υπό τον τίτλο *Luce che sgorga dall'abisso*⁷⁰¹.

⁶⁹⁸ Attilio Bertolucci, “S.S. Noé and Evolution of a Metaphor”, ο.π.

⁶⁹⁹ Çomo Drita, *Dritë që vjen nga humnera*, prol. Ismail Kadare, bot. Onufri, Tiranë, 2007.

⁷⁰⁰ Ο.π.

⁷⁰¹ Çomo Drita, *Luce che sgorga dall'abisso*, Prefazione di I. Kadare, trad. K. Kodra, Rubbettino, 2012.

Απόσπασμα του ημερολογίου έχει μεταφραστεί στα ελληνικά⁷⁰² ενώ ποιήματά της μεταφράστηκαν, επίσης, στην γαλλική γλώσσα⁷⁰³.

«Γεννήθηκα στα Τίρανα το 1958. Ο πατέρας μου ήταν γιος ενός εμπόρου από την Κορυτσά που είχε καταδικαστεί εις θάνατον από το κομμουνιστικό καθεστώς. Η κακοτυχία για την οικογένειά μου ξεκινά το έτος 1968, την ημέρα που, κατά μια διαβολική σύμπτωση, ήταν τα γενέθλιά μου· γινόμουν δέκα χρονών. Είχα ονειρευτεί αυτή την ημέρα τελείως διαφορετικά στην παιδική μου φαντασία... στον πραγματικό κόσμο, εμφανίστηκε ξαφνικά ένα μαύρο αυτοκίνητο που με πήρε και ακολούθησε έναν μακρύ, ατέλειωτο δρόμο»⁷⁰⁴. Με αυτή την περιγραφή, η συγγραφέας **Alma Liço** ξεκινά να διηγείται την ιστορία της οικογενειακής της δίωξης και την επώδυνη εμπειρία της μακρόχρονης εξορίας αποκλειστική πηγή της οποίας υπήρξε, σύμφωνα με την ίδια, το γεγονός ότι ο παππούς της ήταν απόφοιτος του Χάρβαρντ.

Η Alma Liço, ένα κορίτσι που έμαθε από μικρή να ταυτίζει συνειδητά τον εαυτό της με τους παιδικούς χαρακτήρες των βιβλίων του Ντίκενς, μεγάλωσε, ενηλικιώθηκε και ωρίμασε στις ειδικές ζώνες εξορίας βιώνοντας στο σώμα και την ψυχή της μια ανελέητη και αδιάκοπη δίωξη από το χοτζικό καθεστώς αλλά και από τους ίδιους τους δασκάλους της, τους συμμαθητές της και τους συναδέλφους της στα φυτώρια ντομάτας που υποχρεώθηκε να εργάζεται από τα δεκαέξι της χρόνια⁷⁰⁵. Την αναδίπλωση αυτών των επώδυνων αναμνήσεων η συγγραφέας την παρομοιάζει με το επίπονο άνοιγμα ενός σφιχτά δεμένου ασκού: «Οι αναμνήσεις βρίσκονταν κάπου μέσα μου σχεδόν άθικτες, έπρεπε μόνο να βρω τον τρόπο να τις φέρω στο φως».

Πράγματι, η συγγραφέας κατάφερε να αφηγηθεί εκτενώς, με έναν καθηλωτικό και ήρεμο ρυθμό αφήγησης, όλα τα επεισόδια της εξορίας από την πρώτη μέρα που πάτησε το πόδι της σε εκείνα τα άγνωστα μέρη του Belsh στην περιφέρεια του Ελμπασάν μέχρι και την πτώση του καθεστώτος. Τα *Σπασμένα φτερά (Krahë të këputur*⁷⁰⁶, 2015), ένα μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα πρωτοπρόσωπης αφήγησης,

⁷⁰² Σύρμος Αχιλλέας, «Ντρίτα Τσόμο: Η Αλβανίδα “Άννα Φρανκ” της δικτατορίας του Ενβέρ Χότζα», *LiFO*, 31/3/2021.

⁷⁰³ Βλ. Maison de la Poésie: http://www.mplf.be/index.php?mact=ProtocoleAffichage.cntnt01,personne,0&cntnt01CONTACT_ID=2951&cntnt01id_categorie=83&cntnt01returnid=72

⁷⁰⁴ Alma Liço, “Fëmijët e diktaturës: Pasojat e pushkatimit të gjyshit të shkolluar në Harvard”, *Panorama - VOAL.CH*, July 25, 2017.

⁷⁰⁵ Alma Liço, “Copëza kujtimesh nga internimi”, *Observatori*, 25/04/2017.

⁷⁰⁶ Alma Liço, *Krahë të këputur*, bot. ISKK, Tiranë 2015.

συνθέτουν ταυτόχρονα ένα μωσαϊκό αναμνήσεων, βιωμάτων και περιστατικών όχι μόνο της συγγραφέως αλλά και των χιλιάδων παιδιών που εξαναγκάστηκαν να περάσουν την παιδική τους ηλικία έγκλειστα σε στρατόπεδα και σε ζώνες εξορίας διαιώνίζοντας αναίτια το μαρτύριο του κατατρεγμού των γονιών τους, των παππούδων τους ή μακρινών άγνωστων συγγενών⁷⁰⁷.

Ο συγγραφέας **Besnik Mustafaj** (γενν. 1958), διατελέσας Υπουργός Εξωτερικών της Αλβανίας κατά την περίοδο της δημοκρατίας, αν και δεν υπήρξε διωκόμενος του κομμουνιστικού καθεστώτος, παρουσιάζει με συνέπεια μια αφηγηματική προσήλωση στη θεματολογία της χοτζικής δίωξης, των αλβανικών γκουλάγκ και της καθεστωτικής παράνοιας εν γένει. Με το μυθιστόρημα *Μια μικρή σάγκα* (*Një sagë e vogël*⁷⁰⁸), διατηρώντας έντονα τα στοιχεία της αλληγορικής αφήγησης και του burlesque, παρακολουθεί μέσα στο χρόνο και τον τόπο ενός απροσδιόριστου ολοκληρωτισμού τις τύχες μιας οικογένειας διωκομένων έτσι όπως καθορίζονται από τον εγκλεισμό του πατέρα σε κάποιο κομμουνιστικό γκουλάγκ. Το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε επίσης στην Ιταλία το 2018⁷⁰⁹ ενώ αποσπάσματα έχουν μεταφραστεί και στα αγγλικά από τον Harold B. Segel και συμπεριλαμβάνονται στην ανθολογία *Walls Behind the Curtain*⁷¹⁰.

Με τα μυθιστορήματα *Ένα καλοκαίρι χωρίς επιστροφή* (*Vera pa kthim*⁷¹¹, 1992), *Το χάρτινο ταμπούρλο* (*Daujlja prej letre*⁷¹², 1995) και *Το κενό* (*Boshi*⁷¹³, 1998), διατηρώντας το ίδιο αλληγορικό ύφος, ο Mustafaj επιχειρεί να αποδώσει αφηγηματικά, εστιάζοντας σε μικρά και μεγάλα επεισόδια της ζωής καθημερινών ανθρώπων, το μέγεθος του ακραίου καθεστωτικού παραλογισμού. Σημειωτέον ότι και τα τρία μυθιστορήματα έχουν κυκλοφορήσει μεταφρασμένα στα ελληνικά⁷¹⁴.

⁷⁰⁷ Alma Liço, “Si u rita brënda një natë – Kujtimnga koha e internimive”, *Radi and Radi*, 8/05/2017.

⁷⁰⁸ Mustafaj Besnik, *Një sagë e vogël*, Shtepia Botuese "ARBRI", 1995 και Toena, 2017.

⁷⁰⁹ Mustafaj Besnik, *Piccola saga carceraria*, Editore: Castelvechi, 2018.

⁷¹⁰ Ο.π., Segel, σ. 70-76.

⁷¹¹ Mustafaj Besnik, *Vera pa kthim*, Shtepia Botuese "ARBRI", 1992.

⁷¹² Mustafaj Besnik, *Daujlja prej letre*, Shtepia Botuese "ARBRI", 1995.

⁷¹³ Mustafaj Besnik, *Boshi*, Shtepia Botuese Onufri, 1998.

⁷¹⁴ 1) *Ένα καλοκαίρι χωρίς επιστροφή*, μετφρ. Θωμάς Στεργιόπουλος, Μεταίχμιο 2006, 2) *Το χάρτινο ταμπούρλο*, μετφρ. Κώστας Νάτσιος, Καστανιώτης 1998, 3) *Το κενό*, μετφρ. Τηλέμαχος Κώτσιος, Κέδρος 2005.

Ο **Ferdinand Laholli** (γενν. 1960) υπήρξε ένα ακόμη από τα ανήλικα θύματα της δικτατορίας του Ενβέρ Χότζα. Γεννήθηκε στη ζώνη εξορίας της Γκραντίστα, όπου είχε εκτοπιστεί η οικογένειά του μετά την αυτομόληση του πατέρα του στο εξωτερικό. Αργότερα εκτοπίστηκε στη ζώνη εξορίας της Σάβρα και έζησε σε συνθήκες απόλυτης απομόνωσης και κοινωνικού στιγματισμού μέχρι και την πτώση του κομμουνισμού. Τις εμπειρίες αυτές και το επαναλαμβανόμενο μοτίβο του ανεπούλωτου τραύματος της αμείλικτης δίωξης θα τις διοχετεύσει στο σύνολο του ποιητικού του έργου που θα εκδοθεί κυρίως στη Γερμανία έχοντας αποσπάσει σημαντικές διακρίσεις και ενθουσιώδεις κριτικές. Εκτός από τα γερμανικά, μεταφράσεις ποιημάτων του έχουν δημοσιευτεί στα ιταλικά, τα αγγλικά, τα γαλλικά, τα ρουμανικά, τα ολλανδικά, τα τουρκικά και τα σουηδικά. Η δίγλωσση ποιητική συλλογή *Βρέχει στο Bückeberg (Në Bykeburg bie shi/Es regnet in Bückeberg*⁷¹⁵, 2000) θεωρείται από τις πιο αντιπροσωπευτικές της εργογραφίας του.

«Είναι μια εικόνα ονείρου: Ξυπνούσα σχεδόν λυσσασμένος για ένα ποτήρι νερό. Στο δωμάτιο έβλεπα έναν φρουρό της SIGURIMI να κρατά παρατεταμένο το όπλο του. Έτσι, με το μυθιστόρημα *Η Τέντζερη ξαναβρίσκω κάποιες γνώριμες δύσθυμες σκιές που με ακολουθούσαν για χρόνια*»⁷¹⁶. Με αυτό τον έντονα εξομολογητικό τόνο, ο συγγραφέας **Agron Tufa** (γενν. 1967), αποκαλύπτει τις συνθήκες γέννησης του μυθοπλαστικού αφηγήματος *Η Τέντζερη (Tenxherja*⁷¹⁷, 2010) στο οποίο μνημειώνει το μακρινό παρελθόν του εκκινώντας από ένα πραγματικό περιστατικό που συνέβη στο πατρικό του σπίτι κατά την παιδική του ηλικία.

Η πλοκή του μυθιστορήματος θέτει στο επίκεντρο την μη ανακόψιμη πορεία του δεκαοχτάχρονου γιου της οικογένειας Μπλάναϊ προς τα χοτζικά κάτεργα εξαιτίας μίας τέντζερης που βρέθηκε στην κατοχή του την οποία είχε φέρει ο πατέρας του μετά την αποφυλάκισή του από το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και ανήκε σε κάποιο κατάδικο που είχε εκτελεστεί από τη SIGURIMI κατά τη διάρκεια της Εξέγερσης του 1973. Κατά τον Ballshor Hoxha, η *Τέντζερη* είναι ένα ρεαλιστικό αφήγημα που εκρέει από το βάθος των αναμνήσεων με πρόθεση να αποκαλύψει την

⁷¹⁵ Laholli Ferdinand, *Në Bykeburg bie shi/Es regnet in Bückeberg*, Toena, Tiranë 2000.

⁷¹⁶ Tufa Agron – Murati Violeta (interv.), “Ju rrëfej sagën time familjare”, *Standard*. - Nr. 1369, 14 nëntor, 2009, f. 14 - 15.

⁷¹⁷ Tufa Agron, *Tenxherja*, Shtëpia botuese: Toena, Tiranë 2010.

κοινοτοπία του ζην εντός του ολοκληρωτικού παραλογισμού⁷¹⁸, ενώ ο Idro Seferi θεωρεί ότι η φιγούρα του δεκαοχτάχρονου κεντρικού ήρωα δεν αντικατοπτρίζει παρά το χαοτικό πλέγμα της αξεδιάλυτης συλλογικής ενοχής στην κομμουνιστική περίοδο⁷¹⁹.

Η **Ornela Vorpsi** (γενν. 1968), κόρη πρώην εγκλείστου του στρατοπέδου-ορυχείου του Σπατς, εγκατέλειψε την Κομμουνιστική Αλβανία λίγο πριν την οριστική κατάρρευση του καθεστώτος Αλία και εγκαταστάθηκε στο Μιλάνο για να σπουδάσει στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών. Αν και η Αλβανία παραμένει για εκείνη μια απωθημένη πατρίδα, δεν έκρυψε ποτέ ότι η εμπειρία του αλβανικού κομμουνισμού και της καθεστωτικής δίωξης καταλαμβάνουν κυρίαρχη θέση στον σχηματισμό της συγγραφικής της ταυτότητας. Η Ornela Vorpsi είναι μια αναγνωρισμένη και διεθνώς καταξιωμένη εικαστικός, φωτογράφος και συγγραφέας το πολυσχιδές καλλιτεχνικό έργο της οποίας συνέχεται από την αίσθηση μιας απόλυτης πρόσδεσης στη χαρτογράφηση της ομορφιάς και των απειλών που σκευωρούν εναντίον της· μοτίβο που αναδεικνύεται περισσότερο στη μυθοπλαστική νουβέλα με αυτοβιογραφικά ίχνη *Η χώρα που κανείς δεν πεθαίνει* (*Le pays où l'on ne meurt jamais*⁷²⁰, 2004), γραμμένη στα ιταλικά αλλά εκδομένη για πρώτη φορά στη Γαλλία.

Η έφηβη πρωταγωνίστρια της, άλλοτε πρωτοπρόσωπης και άλλοτε τρίτοπρόσωπης, αφήγησης βιώνει ένα διπλό στιγματισμό: τον ταξικό, εξαιτίας του εγκλεισμού του πατέρα της στο Σπατς, το πιο κακόφημο χοτζικό γκουλάγκ, και τον στιγματισμό της κοινωνικά επιλήψιμης εκκολαπτόμενης γυναικειάς σαγήνης που ακολουθεί το εφηβικό της σώμα το ίδιο αμείλικτα όπως η δικτατορία του προλεταριάτου. *Η χώρα που κανείς δεν πεθαίνει* δεν είναι παρά μια μυθοπλαστική ανασύνθεση της προσωπικής ιστορίας της συγγραφέως και του διαρκώς ανεπούλωτου τραύματος, ένας εναγώνιος αναστοχασμός για τα χρόνια της εφηβείας της μέσα στον απομαγευμένο κόσμο ενός παρανοϊκού ολοκληρωτισμού που εγκαθίδρυσε ο άνδρας-δικτάτορας και που η γυναικεία σεξουαλικότητα παρέμενε ένα ταμπού εξίσου διώξιμο όσο και η αντίσταση των εχθρών του λαού.

⁷¹⁸ Hoxha Ballshor, “Tënshërja” e Agron Tufës/ Dy sisteme që nxjerrin në absurd njëri tjetrin, *Standart*, 12/ 5/2014.

⁷¹⁹ Seferi Idro, “Aty ku zihet dhembja dhe imagjinata e Agron Tufës: një vështrim për fjalën”, *Shqip*. - Nr. 303, 3 nëntor, 2010, f. 28.

⁷²⁰ Vorpsi Ornela, *Le pays où l'on ne meurt jamais*, Actes Sud Littérature/Janvier, Paris 2004.

Η ανάκληση των οδυνηρών αναμνήσεων και των διαγραφόμενων αδιεξόδων συντελείται μέσα από την αξιοποίηση μιας ευρηματικής εικονοποιίας που αντλεί τη δυναμική της από την αρμονική ώσμωση του γραπτού λόγου και της αποστασιοποιημένης οπτικής αφήγησης⁷²¹, πάντοτε παρούσας στο έργο της Vorpsi. Η νουβέλα, κατά κοινή παραδοχή των κριτικών⁷²², συγκαταλέγεται στα αριστουργήματα της ανατολικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, διότι, τηρώντας μια σατιρική ή ειρωνική απόσταση, «διερευνά το τραύμα του αυταρχισμού, της πατριαρχικής υπερ-σεξουαλικότητας, και της πολλαπλής βίας βυθομετρώντας ακατέργαστα και ποιητικά όψεις της ατομικής και συλλογικής ευθύνης, της μετανάστευσης/εξορίας και του νοήματος της τέχνης και της λογοτεχνίας»⁷²³. *Η χώρα που κανείς δεν πεθαίνει* γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις στη Γαλλία, την Ιταλία⁷²⁴ και την Αγγλία⁷²⁵. Έχει μεταφραστεί επίσης στα ελληνικά και κυκλοφόρησε το 2006 από τις εκδόσεις Πλέθρον⁷²⁶.

⁷²¹ Alù Giorgia, “Resistance written and imaged: The distancing visual narrative of Ornella Vorpsi”, *Journal of Romance Studies*, Volume 14, Number 1, Spring 2014: 1–18.

⁷²² Seth Rogoff, “A Conversation with Ornella Vorpsi on Eroticism, Sexual Abuse and Harassment, and Selfhood”, *Er:phany*, April 26, 2018.

⁷²³ Ο.π., Seth Rogoff.

⁷²⁴ Vorpsi Ornella, *Il paese dove non si muore mai*, Casa editrice: Einaudi 2005.

⁷²⁵ Vorpsi Ornella, *Country Where No One Ever Dies*, transl. Robert Elsie, Dalkey Archive Press, 2009.

⁷²⁶ Vorpsi Ornella, *Η χώρα όπου ποτέ δεν πεθαίνεις*, μετφρ. Σπυριδοπούλου Μαρία, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2006.

B.3.4. Η λογοτεχνία των διωκομένων της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας (Ε.Ε.Μ.) της Αλβανίας.

«Σήμερα ακόμα, λίγες είναι οι περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες λογοτεχνία και γλώσσα συμπίπτουν μέσα στα όρια ενός εθνικού κράτους, όπως λ.χ., για να μείνουμε στον ευρωπαϊκό χώρο, στην περίπτωση της Δανίας, της Σουηδίας, της Νορβηγίας, της Ολλανδίας, της Ουγγαρίας, της Πολωνίας ή, με ορισμένες επιφυλάξεις, της Ελλάδας»⁷²⁷, υποστηρίζει στη *Γραμματολογία* του ο συγκριτολόγος Γιώργος Βελουδής. Η λογοτεχνία της Ε.Ε.Μ στην Αλβανία είναι αυτή ακριβώς η «ορισμένη επιφύλαξη», που επισημαίνει ο Βελουδής, επί της οποίας αρύεται το ασύμπτωτο της ελληνικής λογοτεχνίας και της ελληνικής γλώσσας στα όρια του ελληνικού κράτους. Η βιωσιμότητα και η λειτουργικότητα του όρου «Λογοτεχνία της Ε.Ε.Μ.» καθορίζεται αποκλειστικά από δύο παράγοντες: α) την κοινή καταγωγή των συγγραφέων και β) την αποτύπωση κοινών βιωμάτων που συνθέτουν μια ιδιαίτερη αφηγηματική τάση εγγράψιμης στο σώμα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

Με κριτήριο την κοινή καταγωγή των λογοτεχνών είναι θεμιτό να περιληφθούν και να προσδιοριστούν ως έργα ανήκοντα στην Ιστορία της Λογοτεχνίας της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία όλα εκείνα τα λογοτεχνικά έργα των οποίων οι συγγραφείς έχουν γεννηθεί στις περιφέρειες της Ελληνικής Μειονότητας έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά τους δύο παγκοσμίους πολέμους, απ' όταν, δηλαδή, οι περιοχές αυτές προσαρτήθηκαν στο σύγχρονο αλβανικό κράτος. Ως προς το δεύτερο κριτήριο ειδολογικής ένταξης, αυτό της κοινής θεματικής και αφηγηματικής τάσης, αξίζει να σημειώσουμε ότι δύο είναι οι κυρίαρχες λογοτεχνικές αμφίτροπες εκδοχές της Λογοτεχνίας της Ε.Ε.Μ.

Η πρώτη αφορά στα λογοτεχνικά έργα τα οποία υπάγονται εξ' ολοκλήρου στις ιδεολογικές και αισθητικές απαιτήσεις του σοσιαλιστικού ρεαλισμού όπου μέσα από τη λογοτεχνία εξυμνούνται τα επιτεύγματα του Κομμουνιστικού Κόμματος και αναδεικνύονται τα ιδανικά και οι αξίες της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Στην ουσία τα έργα αυτά λειτουργούσαν ως προπαγανδιστικά εργαλεία του στυγνού δικτατορικού καθεστώτος αποκρύπτοντας την πιο βίαιη και ολοκληρωτική του διάσταση. Παρόλα αυτά, αξίζει να υπομνηματισθεί ότι τα εν λόγω έργα αποτελούν μια σπάνια κατηγορία κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που αυθεντικά υπάγονται στον

⁷²⁷ Βελουδής Γ., *Γραμματολογία*, Δωδώνη, Αθήνα 1994, σ. 277.

σοβιετικότροπο σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Εκπρόσωποι αυτής της τάσης υπήρξαν ο ποιητής Πάνος Τσούκας και ο πεζογράφος Σπύρος Τζιας.

Την ίδια περίοδο, 1945-1991, σώζονται λογοτεχνικές μαρτυρίες ημερολογιακού τύπου από εκπροσώπους της Ε.Ε.Μ. που εγκλείονται σε φυλακές και στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας. Οι μαρτυρίες αυτές απεικονίζουν την ωμότητα και τη φρίκη της δικτατορίας αλλά και συνδιαλέγονται σε ειδολογικό επίπεδο με κορυφαία κείμενα της ανατολικοευρωπαϊκής στρατοπεδικής λογοτεχνίας. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των Νίκου Φ. Ζάχου, Μηνά Πάρρα, Φώτου Κυριαζάτη, Κωνσταντίνου Κυριακού, Δημήτρη Οικονόμου, Μηνά Λέκκα, και άλλων. Σημειωτέον ότι αυτού του είδους οι λογοτεχνικές μαρτυρίες εκδόθηκαν μετά το 1991 στην Ελλάδα ενώ άλλες καταστράφηκαν ή χάθηκαν οριστικά.

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί η παρουσία σημαντικών εκπροσώπων της Λογοτεχνίας της Ε.Ε.Μ. που δημοσίευσαν και εξέδωσαν ποιητικές συλλογές ή μυθιστορήματα σε ελληνικούς εκδοτικούς οίκους μετά την πτώση του Κουμμουνιστικού Καθεστώτος και τυγχάνουν σήμερα ευρείας αναγνώρισης. Ως ευδιάκριτος ενοποιητικός άξονας της λογοτεχνικής τους παραγωγής λειτούργησε η αφηγηματική αναπαράσταση των ηθογραφικών και εθιμοτυπικών στοιχείων της λαϊκής παράδοσης της Ε.Ε.Μ., ο συναισθηματικός δεσμός με τη γενέθλια γη, η εμπειρία του ολοκληρωτισμού, η θρησκευτική πίστη, ο αγώνας του λαού για πολιτική, κοινωνική και εθνική επιβίωση αλλά και το βίωμα της μετανάστευσης μαζί με τις νέες προκλήσεις που επέφερε στις ζωές και τα ήθη των ανθρώπων. Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται οι: Τηλέμαχος Κώτσιας, Θωμάς Στεργιόπουλος, Νίκος Κατσαλίδας, Ανδρέας Ζαρμπαλάς, Πέτρος Τσερκέζης, Βαγγέλης Παπαχρήστος και άλλοι⁷²⁸.

Η λογοτεχνία των διωκομένων της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας της Αλβανίας

⁷²⁸ Το παρόν κείμενο βασίζεται σε αντίστοιχο εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για τα σχολεία της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας της Αλβανίας (βλ. Σύρμος Αχ., Χριστοδουλίδου Χρ., Σύρμου Ελ., *Νεοελληνική Γλώσσα και Νεοελληνικά Κείμενα της Ενάτης Τάξης*, έκδοση του Υπουργείου Παιδείας της Αλβανίας, Τίρανα, 2013). Στοιχεία αντλώ επίσης από: 1) Ζαρμπαλάς Ανδρέας, *Ανθολογία Βορειοηπειρώτικου Διηγήματος*, εκδ. Ροές, Αθήνα, 2007, 3) Νάτσιος Κώστας, *Ιστορία της Βορειοηπειρωτικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Argjito, Αργυρόκαστρο 2005, 4) Κυριαζάτη Φώτος, «Μια ματιά στη βορειοηπειρωτική λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, 1994.

Η μύχια έκλυση ενός αντιρρητικού λόγου, μια ιαματική εκφορά, ενάντια στην «επιδημία παραφροσύνης»⁷²⁹ του χοτζικού ολοκληρωτισμού είναι το πρωτεύον ιδεολογικό κριτήριο ορισμού της λογοτεχνίας των διωκομένων Ελλήνων της Κομμουνιστικής Αλβανίας η οποία εισάγει, σχεδόν λάθρα, μια βεβαιότητα ελπίδας στην καρδιά αυτής της επιδημικής παραφροσύνης και μια αδιαμεσολάβητη μαρτυρία στη χρονική εμβέλεια των επερχόμενων γενεών.

Οι κάτοικοι της Ε.Ε.Μ. εκδιώχθηκαν με κυνική συνέπεια από το κομμουνιστικό καθεστώς από τα πρώτα χρόνια της εγκαθίδρυσής του μέχρι και την οριστική του κατάρρευση. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλοι οι Βορειοηπειρώτες κατάδικοι του χοτζικού καθεστώτος στις μαρτυρίες τους αναφέρουν ότι πέρα από το ταξικό είχαν να αντιμετωπίσουν και το εθνικιστικό μίσος μιας αλβανικής αστυνομίας που κάθε άλλο παρά αποκλειστικά ταξική ήταν. Οι εκπρόσωποι της εν λόγω λογοτεχνίας είναι ελάχιστοι, και αυτό διότι ελάχιστοι ήταν εκείνοι που επέζησαν της τυραννίας του Ενβέρ Χότζα.

Επιβάλλεται εδώ να επισημανθεί το εξής: Οι νεότεροι Βορειοηπειρώτες που εγκλείσθηκαν στα αλβανικά γκουλάγκ κατά την εικοσαετία 1970-1990 προέρχονταν κυρίως από τις σχεδόν απομονωμένες ελληνικές επαρχίες και ήταν φορείς ενός ταξικού στίγματος που τους καθιστούσε αποκλεισμένους ακόμα και από τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Οι πρώτοι διωκόμενοι διανοούμενοι της Ε.Ε.Μ., οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν απόφοιτοι του Ιεροδιδασκαλείου της Βελλάς Ιωαννίνων και του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, δεν άφησαν γραπτές μαρτυρίες -με εξαίρεση το Νίκο Ζάχο και το Μηνά Πάρρα- του μακρόχρονου κατατρεγμού τους στα γκουλάγκ των ελών της δεκαετίας του 1950 διότι δεν επέζησαν μέχρι την πτώση της δικτατορίας.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Θεόδωρου Μάλλιου (1915-1993). Απόφοιτος της Νομικής Σχολής Αθηνών και συνεργάτης του Παναγιώτη Πουλίτσα (διατελέσας προσωρινός πρωθυπουργός της Ελλάδας το 1946) στην αποπεράτωση του συγγραφικού πονήματος «Σύννομις του κώδικος της Επισκοπής Δρυϊνουπόλεως και Αργυροκάστρου», ο Μάλλιος πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση στις τάξεις του ΕΑΜ. Με το τέλος του Εμφυλίου εστάλη εξόριστος στη Μακρόνησο μέχρι το 1952 όπου γνώρισε την αφρόκρεμα της ελληνικής διανοήσεως, μεταξύ άλλων και τον

⁷²⁹ Όρος του Καρλ Γιουνγκ (βλ. Jung C. G., *Το αρχέτυπο του ολοκληρωτισμού*, μτφρ. Αντζακά Σοφία, εκδ. Σπαγειρία, Αθήνα 1972, σ. 41).

μεγάλο Έλληνα ποιητή Γιάννη Ρίσο. Οι τριγμοί στο εσωτερικό του ΚΚΕ επηρέασαν και την τύχη του Μάλλιου που υποστήριξε το Δημήτρη Παρτσαλιδή στην αντίθεσή του με το Ζαχαριάδη. Ο ίδιος, όπως και οι περισσότεροι ευρωπαίοι αριστεροί, ανακαλύπτοντας το «Μεγάλο Τρόμο» της σταλινικής περιόδου τάχθηκαν με το πλευρό των ανανεωτών. Το 1958, επέστρεψε στην Αλβανία για να συμβάλει και ο ίδιος στην οικοδόμηση του μαρξισμού σε μια σοσιαλιστική κοινωνία. Το Δεκέμβριο του 1963 συνελήφθη από τη SIGURIMI με την κατηγορία της εχθρικής διαφώτισης και καταδικάστηκε σε δεκαετή κάθειρξη την οποία εξέτισε σε διάφορα γκουλάγκ κατασκευής εργοστασίων και στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Πέθανε λίγους μήνες μετά την οριστική ανατροπή του καθεστώτος Αλία αφήνοντας ελάχιστα αυτοβιογραφικά σπαράγματα από τον πολυτάραχο βίο του.

Το πρώτο έργο της λογοτεχνίας των διωκομένων της Ε.Ε.Μ. εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1992, ως ιδιωτική έκδοση⁷³⁰, και ανήκει στο Νίκο Ζάχο. Ο Νίκος Φ. Ζάχος γεννήθηκε το 1929 στο χωριό Λιούγγαρη της περιοχής Αργυροκάστρου. Οι γονείς του κηρύχθηκαν κουλιάκοι από το δικτατορικό καθεστώς και από πολύ νωρίς ο ίδιος έζησε την αδικία και την παράφορη καταπίεση. Κατάφερε όμως να τελειώσει το Γυμνάσιο του Αργυροκάστρου και να παρακολουθήσει μαθήματα ραδιοτεχνίας εφόσον το σύστημα δεν του επέτρεπε ανώτερες σπουδές. Το 1948 προσπάθησε κολυμπώντας να αυτομολήσει στην Κέρκυρα όμως τον συνέλαβαν και τον καταδίκασαν με 18 χρόνια φυλάκιση και καταναγκαστικά έργα. Μέσα στα γκουλάγκ, και παρά την εξουθενωτική εργασία, βρήκε το κουράγιο να μάθει αγγλικά και ιταλικά. Τις εμπειρίες του τις κατέγραψε σ' ένα ημερολόγιο που έβγαλε κρυφά από τη φυλακή. Στην προσπάθειά του να το περισώσει από τη SIGURIMI το έθαψε μέσα στη γη περιμένοντας την ημέρα της ελευθερίας. Δυστυχώς αυτό το ημερολόγιο δεν το βρήκε ποτέ. Έζησε σε πολλούς τόπους εξόριστος ενώ φυλακίστηκε για δεύτερη φορά όταν η SIGURIMI πληροφορήθηκε ότι γράφει ελληνικά ποιήματα με αντικαθεστωτικό περιεχόμενο. Το 1991 εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα όπου εξέδωσε συλλογή ποιημάτων εξυμνώντας την ελευθερία, την πατρίδα και τις πανανθρώπινες αξίες της ζωής.

Τα ποιήματα του Νίκου Ζάχου, ένυλα αποτυπώματα μνημονικών ιχνών, είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά σπαραχτικά ντοκουμέντα ενός ψυχικού και πνευματικού διαμελισμού στην κατασταλτική μέγγενη μιας αμείλικτης δικτατορίας,

⁷³⁰ Ζάχος Νίκος Φ., *Ποιήματα της εξορίας και της φυλακής*, Ιδιωτική έκδοση, Κέρκυρα 1992.

μιας σκοτεινής εποχής. Έμπλεα μιας αγωνίας που γεννιέται κατά την πρόσκρουση με το οριστικά χαμένο, πολλά από τα ποιήματα, των οποίων οι στίχοι δεν κατέστησαν ευχερώς απομνημονεύσιμοι λόγω της μακρόχρονης ολοκληρωτικής καταπίεσης, παρατίθενται ανολοκλήρωτα: σε μερικά σώζεται μόνο ο τίτλος και κάποιοι διάσπαρτοι στίχοι που αναθυμάται ο ποιητής.

Σε ένα από τα αφηγηματικά ποιήματα της συλλογής αποτυπώνεται μία από τις πιο απάνθρωπες στιγμές που εγγράφηκε ανεξίτηλα στη συλλογική συνείδηση του ελληνισμού της Αλβανίας: Ο δεκαεφτάχρονος Οδυσσέας Κόκολης, γαλατάς του χωριού Φράστανη, στις 11 Γενάρη 1983 εκτελείται από τη SIGURIMI καθότι συλλαμβάνεται στην προσπάθειά του να αυτομολήσει στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, δένουν το πτώμα του πίσω από ένα τρακτέρ και το σέρνουν στα χωριά της Ελληνικής Μειονότητας στη Δρόπολη για παραδειγματισμό και τρομοκρατία. Το σύντομο αφιερωτικό υπόμνημα στο ποίημα «Αηδόνι στο κλουβί» μας παρέχει τις μοναδικές πληροφορίες για το διωκόμενο ποιητή Σπύρο Πανταζή του οποίου το ποιητικό έργο κατασχέθηκε από τη SIGURIMI: «*Με βαθειά συγκίνηση αφιερώνω το ποίημα τούτο στον φίλο μου βορειοηπειρώτη ποιητή Σπύρο Πανταζή, που πέθανε πολύ νέος στην εξορία άρρωστος και ανοσήλευτος. Δυστυχώς τα ποιήματά του κατασχέθηκαν από τη SIGURIMI, όταν συνέλαβε τον δεκαοκτάχρονο αδελφό του Γεώργιο, ο οποίος καταδικάστηκε σε οκτώ χρόνια φυλακή γιατί ήταν αδελφός του αδελφού του*»⁷³¹.

Ριζωμένο στον ανέκκλητα χαμένο χρόνο, στην αναζήτηση νέων άγνωστων πόθων, στη δυσκολακατάκτητη ελπίδα, το μοναδικό αφηγηματικό κείμενο που μας κληροδοτεί ο Ζάχος φέρει τον τίτλο «Απομεινάρια από το χαμένο ημερολόγιο» και εντάσσεται θεματικά σε ένα κοινό τόπο της λογοτεχνίας του γκουλάγκ τον οποίο η Leona Toker ορίζει ως «Returning from the gulag». Αναπαρίσταται εδώ η συγκινησιακά και ψυχολογικά φορτισμένη επιστροφή του ποιητή στο χωριό του έπειτα από δεκαετίες στις φυλακές και τις εξορίες. Το πεζογραφικό έργο του Ζάχου με τις αναμνήσεις της φυλακής έμεινε οριστικά ανολοκλήρωτο μετά τον αιφνίδιο θάνατο του συγγραφέα έναν χρόνο μετά την έκδοση των *Ποιημάτων*.

Μεταξύ των *ιστοριών ζωής*, ξεχωρίζει η πολυσέλιδη αυτοβιογραφική μαρτυρία του Μηνά Πάρρα που φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο *Σαράντα έξι χρόνια στα κάτεργα της δικτατορίας του Ενβέρ Χότζα, 1945-1991* η οποία κυκλοφόρησε το 1997

⁷³¹ Ο.π., Ζάχος, σ. 35.

ως ιδιωτική έκδοση⁷³² στην Αθήνα. Ο Μηνάς Πάρρας, γεννημένος το 1914 στην Πολύτσανη Πωγωνίου, εξιστορεί τα γεγονότα της ζωής του από τη συμμετοχή του στην ένοπλη αντίσταση κατά των Γερμανών και τη φυλάκισή του σε ναζιστικό στρατόπεδο των Ιωαννίνων μέχρι τη δίωξή του από το χοτζικό καθεστώς η οποία διήρκησε σχεδόν μισό αιώνα.

Συν τοις άλλοις, η βιογραφία του φωτίζει τα σκοτεινά χρόνια των πρώτων αλβανικών γκουλάγκ που φημίζονταν για την δυσπερίγραπτη ωμότητα των σωφρονιστικών δημίων αλλά και τις μεσαιωνικές συνθήκες καταναγκαστικής εργασίας στην αποξήρανση των ελών και τα εγγειοβελτιωτικά έργα του Μαλίκι, του Μπεντένι, του Μπερατίου κ.α. Το 1991 αποφυλακίζεται από το στρατόπεδο του Αγίου Βασιλείου σε ηλικία εβδομήντα οχτώ ετών, όντας ένας από τους γεροντότερους πολιτικούς κρατούμενους του καθεστώτος Αλία. Το ελληνικό κράτος δεν του αναγνώρισε το συνταξιοδοτικό δικαίωμα του αντιστασιακού, παρότι είχε καταταχθεί στον ΕΛΑΣ και έλαβε μέρος στην ένοπλη αντίσταση, με αποτέλεσμα να μεταναστεύσει στο Πόρτλαντ των ΗΠΑ όπου και πέθανε μερικά χρόνια αργότερα.

Ο Κωνσταντίνος Κυριακού ανήκει στη νεότερη γενιά των κατάδικων του χοτζικού καθεστώτος τις κτηνωδίες του οποίου αποτυπώνει εναργώς στις τεκμηριωτικές μαρτυρίες του. Γεννήθηκε το 1955 στη Δερβητσάνη Αργυροκάστρου και άρχισε την αντικαθεστωτική του δράση όντας ακόμη μαθητής λυκείου. Μαζί με δύο συμμαθητές του συνελήφθησαν από τη SIGURIMI το 1974, στην τελευταία τάξη του λυκείου, με την κατηγορία της κατοχής αντικαθεστωτικών προκηρύξεων. Κατηγορήθηκαν επίσης για την προτίμησή τους στο ελληνικό ποδόσφαιρο και την ελληνική μουσική (τον Κυριακού, ακόμα και οι αλβανοί συμμαθητές του, τον αποκαλούσαν «Δομάζο»). Καταδικάστηκαν σε δεκαετή κάθειρξη στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Ο Κυριακού ήταν ο μόνος που επιβίωσε από τους νεαρούς καταδικασθέντες· ο ένας πέθανε στο Σπατς κατά τη διάρκεια εξαντλητικής απεργίας πείνας και ο άλλος εγκλείστηκε σε ψυχιατρικό ίδρυμα⁷³³. Αξίζει να επισημανθεί ότι η παράνομη δράση των τριών νεαρών και η δίωξή τους από τη SIGURIMI αποτελεί το

⁷³² Πάρρας Μηνάς, *Σαράντα έξι χρόνια στα κάτεργα της δικτατορίας του Εμβέρ Χότζα*, επιμέλεια Γιακουμή Γ., Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1997.

⁷³³ Πρόκειται για τους: Αριστοτέλη Ξέρρα και Σωκράτη Μήλλο.

θεματικό πυρήνα της πλοκής στο μυθιστόρημα *Σινική μελάνη* του Τηλέμαχου Κώτσια που κυκλοφόρησε το 2017 από τις εκδόσεις Πατάκη⁷³⁴.

Μετά την αποφυλάκισή του από το Σπατς, ο Κυριακού εξακολούθησε να διώκεται από τη SIGURIMI με αποτέλεσμα να αυτομολήσει στην Ελλάδα λίγο πριν από την κατάρρευση του καθεστώτος Αλία. Το 1994 συνελήφθη από τη διάδοχη αστυνομική αρχή της SHIK, επί κυβερνήσεως Σαλί Μπερίσα, για την πολιτική του δράση για την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία και εξέτισε ποινή φυλάκισης ενός έτους. Οι εμπειρίες του εγκλεισμού του, τόσο στο Στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς όσο και στις φυλακές του νέου, πολιτικά και δημοκρατικά ανεργάτιστου, μετακομμουνιστικού καθεστώτος, αποτυπώνονται αφηγηματικά στις τεκμηριωτικές αυτοβιογραφικές μαρτυρίες *Ελεύθερος Φυλακισμένος*⁷³⁵ και *Στα μονοπάτια της Κόλασης*⁷³⁶ οι οποίες χαρακτηρίζονται από τον επιφανή βαλκανιολόγο Αχιλλέα Λαζάρου ως «ανεξίτηλες μνήμες και επώδυνα βιώματα ενός συγγραφέα με ολοφάνερη την αξιοπιστία». Στους *Ξεχασμένους Ηρωες*⁷³⁷ ο συγγραφέας ενσωματώνει στο τεκμηριωτικό του έργο αφηγήσεις που εστιάζουν στις συνθήκες δίωξης και μακρόχρονου εγκλεισμού πέντε ομοεθνών συγκρατουμένων του από τα αλβανικά γκουλάγκ.

Ο Φώτος Κυριαζάτης, γεννημένος το 1942 στο χωριό Λαζάτι των Αγίων Σαράντα, είναι ο μόνος εκπρόσωπος της λογοτεχνίας των διωκομένων Ελλήνων της Κομμουνιστικής Αλβανίας που είχε αναδειχθεί και προβληθεί για το ποιητικό του έργο στο λογοτεχνικό στερέωμα της Ε.Ε.Μ. πριν την καταδίκη του από το καθεστώς Αλία στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Απόφοιτος της Φιλολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Τιράνων, εξέδωσε τις ποιητικές συλλογές: *Τα πρώτα φτερουγίσματα* (1964), *Βήματα* (1969) και *Ο δρόμος για τις πηγές* (1979) κινούμενος στο πνεύμα ενός χαλαρού φυσιολατρισμού οριακά εγγράψιμου στον επιβεβλημένο κανόνα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Το 1987, μαζί με μια ομάδα συντοπιτών του, συλλαμβάνεται από τη SIGURIMI για αντικαθεστωτική δράση και καταδικάζεται σε ποινή φυλάκισης δεκαπέντε ετών. Στα κρατητήρια των Τιράνων συνθέτει εν

⁷³⁴ Κώτσιας Τηλέμαχος, *Σινική μελάνη*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2018.

⁷³⁵ Κυριακού Κωνσταντίνος, *Ελεύθερος Φυλακισμένος*, πρόλογος Αχιλλέας Λαζάρου, εκδ. Νέα Θέσις, Αθήνα 1997.

⁷³⁶ Κυριακού Κωνσταντίνος, *Στα μονοπάτια της Κόλασης*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1999.

⁷³⁷ Κυριακού Κωνσταντίνος, *Οι Ξεχασμένοι Ηρωες*, εκδ. Νέα Θέσις, Αθήνα 2000.

απομνημονεύσει μια σειρά ποιημάτων θεματοποιώντας τον άγνωστο ρευστό φόβο του εγκλείστου.

Στο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ Μπάρι και στη φυλακή του Μπουρέλι συνθέτει και τα υπόλοιπα ποιήματα που θα συμπεριληφθούν αργότερα στη συλλογή *Φωτολούλουδα 87*⁷³⁸. Τα σταθερώς αναπαραγόμενα σπαράγματα που συνέχουν τα ποιήματα της συλλογής είναι η ολόπικρη μνήμη της δίωξης, οι χαραδρώσεις μιας νοσταλγικής αναπόλησης του οικείου τοπίου της ιδιαίτερης του πατρίδας, οι εγχαράξεις ενός ιδιότυπου λυρισμού της φυλακής, οι προφητικές σαρκαστικές ενοράσεις ενός μέλλοντος που σκευωρεί εις βάρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πολλά από τα ποιήματα της συλλογής θα συμπεριληφθούν στη συγκεντρωτική ποιητική του ανθολογία *Ποιήματα - κορφολογήματα*⁷³⁹ που περιλαμβάνει αποσπάσματα του ποιητικού του έργου από το 1966 μέχρι και το 1991.

Ωστόσο, η πρώτη εμφάνιση του Φώτου Κυριαζάτη στα ελληνικά γράμματα έγινε το Νοέμβριο του 1992 με την έκδοση της συλλογής διηγημάτων *Κραυγή στη νύχτα*⁷⁴⁰ που φέρνει στο φως γραπτά του συγγραφέα τα οποία είχαν διασωθεί της καθεστωτικής δίωξης θαμμένα σε διάφορες τοποθεσίες για μία ολόκληρη εικοσαετία. Τα διηγήματα της συλλογής διαπερνά η αίσθηση ενός καφκικού αδιεξόδου που καταβυθίζει τα δρώντα υποκείμενα στην αγχωτική καθημερινότητα μιας αχανούς δικτατορίας. Σε ένα από τα διηγήματα της συλλογής, που φέρει τον τίτλο «Η βαλίτσα», ο συγγραφέας, αρκετά πριν τον συλλάβουν, θεματοποιεί την περιπέτεια των θαμμένων του γραπτών και αφηγείται την επικείμενη δίωξή του από τη SIGURIMI με τρόπο σχεδόν προφητικό καθότι η δίωξή του συντελέστηκε ακριβώς όπως την είχε αφηγηθεί εκ των προτέρων.

Με το δίτομο μυθιστόρημα *Άκου τι σου σφυρίζει ο άνεμος*⁷⁴¹ όπως και με το *Μυθικό ανάκτορο*⁷⁴², ο Κυριαζάτης αποτυπώνει ανάγλυφα διάφορες σκηνές και βιώματα των Ελλήνων της Ε.Ε.Μ. κατά τις δεκαετίες 1960-1980 στο πλαίσιο μιας πραγματικότητας που εξωθούσε προς την οριστική συνειδητοποίηση του καθεστωτικού παραλογισμού, της απώλειας, της διάψευσης, του ανεκπλήρωτου ή αδικαίωτου έρωτα και της ηθικής δοκιμασίας. Στα μυθιστορήματα του Κυριαζάτη

⁷³⁸ Κυριαζάτης Φώτος, *Φωτολούλουδα 87*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2004.

⁷³⁹ Κυριαζάτης Φώτος, *Ποιήματα (κορφολογήματα 1966-1991)*, εκδ. Πορθμός, Χαλκίδα 2007.

⁷⁴⁰ Κυριαζάτης Φώτος, *Κραυγή στη νύχτα*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1992.

⁷⁴¹ Κυριαζάτης Φώτος, *Άκου τι σου σφυρίζει ο άνεμος*, εκδ. Τροχαλίας, Αθήνα 1998.

⁷⁴² Κυριαζάτης Φώτος, *Το μυθικό ανάκτορο*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2008.

συμπηγνύονται οι ιστορίες ανθρώπων με «ευγενικές προθέσεις και όνειρα που αισθάνονται παγιδευμένοι στο λαβύρινθο της ζωής», άνθρωποι μετέωροι στο ξεγέλασμα της επαφής με τη γυμνή πραγματικότητα και στο ξάφνιασμα της αναπόδραστης απογοήτευσης που βλέπουν να ξεθωριάζουν τα ανάκτορα των ιδεών τους και να αποτελματώνεται ο βίος αλλά δεν παύουν, μέχρι την ύστατη ώρα, να πιστεύουν στο κυοφορούμενο θαύμα⁷⁴³.

Το 2011 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Κυριακίδη η αυτοβιογραφική μαρτυρία του Κίμωνα Παπαδόπουλου με τίτλο *Στις φυλακές του Ενβέρ Χότζα*⁷⁴⁴ το αρχικό χειρόγραφο της οποίας σώθηκε στην αλβανική γλώσσα αλλά εκδόθηκε μεταφρασμένη από τον Πέτρο Τσερκέζη στα ελληνικά. Στο συγκεκριμένο έργο, σύμφωνα με το μεταφραστή, δεν υπάρχει τίποτα φανταστικό και κατασκευασμένο αλλά «είναι μια εξομολόγηση, μια φοβερή αφήγηση, μια μαρτυρία και κατάθεση αλήθειας, ένα βιβλίο ντοκουμέντο με τα ψυχρά και συγκλονιστικά γεγονότα που είναι αποτυπωμένα στην οθόνη της μνήμης με την λεπτομερειακή ακρίβεια κτηματολογικού εγγράφου και χρονικού»⁷⁴⁵.

Υπάρχει, επίσης, μια ξεχωριστή κατηγορία γραπτών μαρτυριών, προσανατολισμένες στις ειδολογικές επιταγές των ιστοριών ζωής, με θέμα τις συνθήκες εγκλεισμού στα αλβανικά γκουλάγκ, κυρίως της δεκαετίας του 1950, που προέρχονται από αυτόμολους αντάρτες του ΕΑΜ οι οποίοι κατέφυγαν στην Κομμουνιστική Αλβανία μετά τον εμφύλιο, από στρατιωτικούς αιχμαλώτους αλλά και απαχθέντες του ΕΛΑΣ που παραδόθηκαν στο αλβανικό καθεστώς και κατετάγησαν ως πολιτικοί κατάδικοι στις μπριγκάτες υποχρεωτικής εργασίας. Τέτοια είναι η τεκμηριωτική αφήγηση *Η αιχμαλωσία μου στην Αλβανία του Χότζα, 1947-1956*⁷⁴⁶ του Αθανάσιου Καλουδιώτη, η σχεδόν ομότιτλη μαρτυρία *Το χρονικό μιας αιχμαλωσίας, 1949-1956* του Νικήτα Αγαπητίδη αλλά και η μαρτυρία *Από τα χέρια των «ελευθερωτών» στα νύχια της Αλβανικής Αστυνομίας*⁷⁴⁷ του Κώστα Βαλκάνου η

⁷⁴³ Διασκευασμένο σχόλιο που εδράζεται στην παρουσίαση από το οπισθόφυλλο του μυθιστορήματος *Το μυθικό ανάκτορο*, ο.π.

⁷⁴⁴ Παπαδόπουλος Κίμων, *Στις φυλακές του Ενβέρ Χότζα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011.

⁷⁴⁵ Ο.π., σ. 9-10.

⁷⁴⁶ Καλουδιώτης Αθανάσιος, *Η αιχμαλωσία μου στην Αλβανία του Χότζα 1947-1956*, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος 2003.

⁷⁴⁷ Βαλκάνος Κώστας, *Από τα χέρια των «ελευθερωτών» στα νύχια της Αλβανικής Αστυνομίας*, (Ιδιωτική έκδοση), Θεσσαλονίκη 1961.

οποία είναι η μοναδική μαρτυρία με θέμα τις μεσαιωνικές συνθήκες εργασίας και εγκλεισμού των καταδίκων στα αλβανικά γκουλάγκ που εκδίδεται στην ελληνική γλώσσα αρκετά χρόνια πριν από την πτώση της χοτζικής δικτατορίας.

Στις μαρτυρίες αυτές, εκτός του ειδολογικού πλαισίου των *ιστοριών ζωής*, συγκαταλέγεται και η μοναδική αυτοβιογραφική αφήγηση του ηπειρώτη ποιητή Μιχάλη Γκανά, σημαντικού εκπροσώπου της Γενιάς του 1970. Στη *Μητριά Πατρίδα*⁷⁴⁸, όπου «συνυφίστανται και συνεργάζονται αθόρυβα η ποιητική αδρότητα με τον πεζό λόγο»⁷⁴⁹, ο Μιχάλης Γκανάς αφηγείται περιστατικά και μνήμες, συνθέτοντας αυτόνομες μινιμαλιστικές κειμενικές ενότητες, από τα παιδικά του χρόνια στις ειδικές ζώνες συγκέντρωσης πολιτικών εξορίστων της Κομμουνιστικής Αλβανίας και το χωριό Μπελογιάννη της Ουγγαρίας με φόντο την ιστορική έκβαση του εμφύλιου σπαραγμού και τον υποχρεωτικό εκτοπισμό των οικογενειών των πολιτικών αντιφρονούντων στις σοσιαλιστικές χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Η ποιητικότητα του αφηγήματος, ενός «πολλαπλά σημαντικού έργου της μεταπολιτευτικής πεζογραφίας», σύμφωνα με το νεοελληνιστή φιλόλογο Ευριπίδη Γαραντούδη, έγκειται σε μια «βουβή, υπογειωμένη συγκίνηση που συνέχει και δονεί την αποδραματοποιημένη, ουδέτερη ή και ψυχρή αφηγηματική επιφάνειά του»⁷⁵⁰.

⁷⁴⁸ Γκανάς Μιχάλης, *Μητριά πατρίδα*, Εκδ. Κείμενα, Αθήνα 1981 (κυκλοφόρησε επίσης από τις εκδόσεις Καστανιώτη (1996) και τις εκδόσεις Μελάνι (2008).

⁷⁴⁹ Δημητρίου Σταυρούλα, «Η πράξη αφήγησης στα πεζά του Μιχάλη Γκανά», *Ελευθεροτυπία/Βιβλιοθήκη*, 18/09/2010.

⁷⁵⁰ Γαραντούδης Ευριπίδης, «Αγαπημένη, απωθημένη και μισητή πατρίδα», *Τα Νέα/Βιβλιοδρόμιο*, 2/2/2008.

B.4. Η ακολουθία των τόπων

Θα ήθελα να δείξω ότι ο λόγος δεν είναι μια ισχυρή επιφάνεια επαφής ή αντιμετώπισης, ανάμεσα σε μια πραγματικότητα και σε μια γλώσσα, η περιγραφή ενός λεκτικού και μιας εμπειρίας [...] αλλά ως σύνολο πρακτικών που σχηματίζουν συστηματικά τα αντικείμενα για τα οποία μιλούν.

Michel Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*

Στις παρατηρήσεις της Leona Toker για την ειδολογική σύσταση της σοβιετικής λογοτεχνίας του γκουλάγκ κατατάσσεται και η διαπίστωση ότι οι πιο σημαντικοί της εκπρόσωποι αφηγούνται με συνέπεια συγκεκριμένες κοινές θεματικές από την εμπειρία του εγκλεισμού. Οι εν λόγω θεματικές ορίζονται από την Toker ως ακολουθία των τόπων και συντελούν στη δομική σύσταση των αφηγούμενων αναμνήσεων: «Τα απομνημονεύματα με θέμα την εμπειρία των γκουλάγκ περιέχουν μια συγκεκριμένη ακολουθία τόπων, οι οποίοι συνδέουν την επιλογή του υλικού με σταθερά δομικά χαρακτηριστικά». Κατά την Toker, η ακολουθία αυτή περιλαμβάνει εννέα τόπους, από τους οποίους ο κάθε συγγραφέας, ξεχωριστά, χρησιμοποιεί τουλάχιστον εφτά. Συγκεκριμένα, η ακολουθία των τόπων της σοβιετικής λογοτεχνίας αναφέρεται στη σύλληψη, την αξιοπρέπεια, τη μεταγωγή, την απόδραση, τις στιγμές ανάπαυλας, το δωμάτιο 101 (η ακραία σωματική και ψυχολογική δοκιμασία στην οποία υπόκειται ο κατάδικος), η έννοια του πεπρωμένου, η μικρή και μεγάλη ζώνη (το στρατόπεδο και η χώρα-στρατόπεδο) και η αποφυλάκιση ή το τέλος του εγκλεισμού⁷⁵¹.

Η μελέτη και η αναλυτική εξέταση των ιστοριών ζωής των ορόσημων-έργων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων συνεπιφέρουν, αντίστοιχα, τη δυνατότητα σταχυολόγησης μιας ακολουθίας συγκεκριμένων τόπων που επαναλαμβάνονται με υψηλή συχνότητα σε όλους σχεδόν τους συγγραφείς. Η αναγκαιότητα της ακολουθίας έγκειται ακριβώς στη θέση του Michel Foucault για το σύνολο των πρακτικών που διέπουν τη φύση του λόγου οι οποίες, εκτός από το να

⁷⁵¹ Για την ακολουθία των τόπων της σοβιετικής λογοτεχνίας βλ. αναλυτικά: Toker, *Return from the Archipelago*, ο.π., σ. 82-94.

εγκαθιδρύουν μια σχέση ανάμεσα σε μια πραγματικότητα και σε μια γλώσσα, συνδράμουν τη συστηματικότητα του σχηματισμού των ίδιων των αντικειμένων στην κειμενική τους μορφή⁷⁵².

Για την πληρέστερη καταγραφή των συχνά επαναλαμβανόμενων μοτίβων, θα πρότεινα την ακολουθία εφτά σημαντικών και διακριτών ενοτήτων η καθεμία από τις οποίες δομείται σε σταθερά αναπαραγόμενες σκηνές ή επιμέρους *τόπους*. Οι ενότητες, παρατηρεί η Toker, συχνά αποτελούν ξεχωριστά κεφάλαια ανάλογα με την εκάστοτε μετατόπιση του διωκομένου, οπότε η ημερολογιακή συνείδηση υποκαθίσταται από την ζωντανή ανάμνηση του τόπου⁷⁵³.

Επιγραμματικά, η ακολουθία των *τόπων* της λογοτεχνίας των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας περιέχει τις παρακάτω εφτά ενότητες και τους επιμέρους *τόπους*: α) *τη δυσμενή συνθήκη* (ο αφορισμένος εξόριστος, το έργο-στίγμα, η προειδοποίηση), β) *τη σύλληψη*, γ) *την ανάκριση* (ο ανακριτής, το λευκό κατηγορητήριο και η ύφανση της ενοχής, τεχνικές ανάκρισης και βασανιστήρια, ο από μηχανής καταδότης, ο φρουρός συνοδείας, ο διάδρομος, το κελί, το μπαλαφακίμι/αντιπαράσταση, ανακριτικό διπλότυπο: ο ανακρινόμενος ως άνθρωπος και ως φάκελος), δ) *τη δίκη*, ε) *το αλβανικό γκουλάγκ* (τα στρατόπεδα των ελών του θανάτου, η φυλακή του Μπουρρέλι, το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, ο «λύκος», απέλι/ημερήσια στοίχιση και καταμέτρηση, επισκεπτήρια, ριντενίμι/δεύτερη καταδίκη, οι πολλαπλές μεταμορφώσεις της πείνας, κυριολεκτικές και μη κυριολεκτικές αποδράσεις, μορφές αντίστασης και τεχνικές επιβίωσης, ο κατάδικος-αναγνώστης, ο κατάδικος-μεταφραστής, ο κατάδικος-εργάτης, ο κατάδικος-νεκρός, στιγμές ανάπαυλας, τα «κατοικίδια» των στρατοπέδων, τα αντικείμενα των υποκειμένων, αποφυλάκιση), στ) *τη ζώνη εξορίας*, ζ) *την επιστροφή στη μεγάλη ζώνη (κράτος-φυλακή)*.

⁷⁵² Michel Foucault, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, σ. 77.

⁷⁵³ Ο.π., Toker, σ. 85.

B.4.1. Δυσμενής συνθήκη και στιγματισμός

Είμαι το αδιόρθωτο παιδί των δικτατοριών, η ιδιαιτερότητά μου είναι ο στιγματισμός. Είναι η πιο ανεξήγητη, συγχρόνως όμως και η πιο πραγματική εμπειρία μου σε τούτο τον κόσμο μεταξύ των ανθρώπων.

Imre Kertész, *Εγώ, ένας άλλος*

Ακόμα και ο στιγματισμός μας είναι ένα ολοκαύτωμα. Ανάμεσα στο πλήθος είμαστε ο περιούσιος λαός. Τα γράμματα τα φέρουμε στο αίμα μας. Θα γράφουμε όσο είμαστε ζωντανοί.

Visar Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*

Μέσα σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, όπως αυτό της Κομμουνιστικής Αλβανίας, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού στιγματίστηκε επίσημα ως ρεαξιοναριστικό ή εχθρικό προς τη σοσιαλιστική αενάως ευαγγελιζόμενη πρόοδο και διώχθηκε, είτε μέσω της εξορίας, είτε της φυλάκισης είτε ακόμη και της άμεσης θανατικής καταδίκης. Το μεγαλύτερο, ωστόσο, μέρος του πληθυσμού -δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτό οι πολυπληθείς «ταξιαρχίες» των διωκτών- απέφυγε μέχρι το τέλος το στιγματισμό και τη συνεπαγόμενη δίωξη. Ένα από τα ερωτήματα που αναδύεται εδώ είναι το ζήτημα της αποφυγής και το ζήτημα του αναπόδραστου της δίωξης. Γιατί κάποιοι στιγματίστηκαν και κάποιοι παρέμειναν αλώβητοι από τους διωκτικούς μηχανισμούς του κράτους; Χρησιμοποιούσαν, μήπως, συγκεκριμένες τεχνικές ή πρακτικές της καθημερινότητας που αποσοβούσαν τον προσωπικό στιγματισμό και δεν οδηγούσαν τα εκμαυλιστικά βήματα των υπαλλήλων της SIGURIMI μέχρι το δικό τους κατώφλι;

Κατά το χρονικό διάστημα 1944-1960, το καθεστώς εξαλείφει πλήρως τα ίχνη των πάσης φύσεως αντικαθεστωτικών: βασιλικών, δημοκρατικών, εθνικιστών, φιλοδυτικών διανοουμένων, κληρικών κ.τ.λ.⁷⁵⁴. Συνεπώς, ο στιγματισμός ακολουθεί νομοτελειακά τους επιζώντες οικείους των πρώτων μαζικά εκκαθαρισμένων, και ειδικότερα τους άρρενες απογόνους αυτών των οικογενειών οι οποίοι αρχίζουν πλέον να ενηλικιώνονται.

⁷⁵⁴ Βλ. Εισαγωγή.

Ένα μεγάλο ποσοστό των συγγραφέων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων ανήκει σε αυτή την κατηγορία, οι αφηγήσεις των οποίων φωτίζουν τη ζωή των ανθρώπων, και κυρίως των παιδιών, στο κοινωνικό περιθώριο της νέας σοσιαλιστικής πραγματικότητας. Στις αφηγήσεις αυτές καθίσταται κοινός τόπος η διαπίστωση ότι η επικείμενη δίωξη προηγείται, πολλές φορές, ακόμα και της φυσικής γέννησης των διωκομένων και ότι για πολλά παιδιά που γεννιούνται σε οικογένειες διωκομένων η δίωξη είναι προαποφασισμένη και νομοτελειακά αναπόδραστη. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των συγγραφέων: Luan Myftiu, Eugjen Merlika, Amik Kasoraho, Reshat Kripa, Gëzim Çela, Luan Burimi, Kurt Kola, Uran Kostreci, Gëzim Peshkëria, Kujtim Aliaj, Fatbardha Mulleti-Saraçi, Vilhelme Vranari, Gëzim Medolli, Henrik S. Gjoka, Astrit Xhaferi και άλλων. Σε αυτή την κατηγορία των ευσυνείδητων πολιτών, που προέρχονταν ήδη από οικογένειες διωκομένων, η μόνη ηθική επιλογή που τους απομένει, σύμφωνα με τον Luan Myftiu, είναι αυτή της απόλυτης απομόνωσης, παρόλο που και η ίδια η απομόνωση είναι «εχθρική δράση»⁷⁵⁵.

Τι συμβαίνει, ωστόσο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 μέχρι και τις αρχές του 1980, διάστημα κατά το οποίο αναδύονται νέες γενιές, αποστασιοποιημένες χρονικά από τον πόλεμο και γαλουχημένες μέσω μιας συστηματικής προπαγάνδας με τις αρχές του χοτζικού καθεστώτος; Τι είναι αυτό που οδηγεί στα χοτζικά κάτεργα το Fatos Lubonja, γιο ανώτατων κομματικών αξιωματούχων του κυβερνητικού επιτελείου, το Maks Velo, διακεκριμένο αρχιτέκτονα και αναγνωρισμένο εκπρόσωπο ενός ανανεωτικού σοσιαλιστικού ρεαλισμού, που επιχειρούσε να αναδείξει την αυθεντικότητα της λαϊκής τέχνης, το Visar Zhiti, έναν ανερχόμενο ποιητή, το Jamarbër Marko, γιο του παγκοσμίας φήμης συγγραφέα Petro Marko που πολέμησε στον ισπανικό εμφύλιο και ύμνησε στο έργο του το σοσιαλισμό; Πότε και πώς αρχίζει να διαμορφώνεται για αυτούς μια *δυσμενής συνθήκη* εντός της οποίας θα υφανθεί ο στιγματισμός και θα οδηγήσει αναπόφευκτα τους εκπροσώπους της SIGURIMI στο κατώφλι τους;

Μια πρώτη απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί σε αυτό που ο Gilles Deleuze ορίζει ως «αγώνα για την υποκειμενικότητα» και αναφέρεται στην συνεπή προσήλωση του ατόμου στην αντίσταση τόσο κατά της υπαγωγής του στην εξουσία όσο και κατά της υπαγωγής της ταυτότητάς του σε ένα συλλογικό σώμα: «Ο αγώνας για μια σύγχρονη υποκειμενικότητα περνά μέσα από την αντίσταση στις δύο

⁷⁵⁵ Ο.π., Luan Myftiu, *Nën terrorin komunist*.

παρούσες μορφές υποταγής· η μια συνίσταται στην εξατομίκευση του εαυτού μας στη βάση των καταναγκασμών της εξουσίας και η άλλη στην προσέλκυση κάθε ατόμου σε μια γνωστή και αναγνωρισμένη ταυτότητα, σταθερή μια για πάντα. Ως εκ τούτου, ο αγώνας για την υποκειμενικότητα παρουσιάζεται καθεαυτός ως το δικαίωμα στη διαφορά, την ποικιλία και τη μεταμόρφωση»⁷⁵⁶. Και έχει πράγματι διαπιστωθεί ότι στα ανατολικοευρωπαϊκά καθεστώτα το δόγμα παρείχε ρητά προνομιακή θέση στην ομάδα εις βάρος του υποκειμένου⁷⁵⁷.

Η *δυσμενής συνθήκη*, επομένως, εκκινεί από την επιστροφή του υποκειμένου στην ίδια του την υποκειμενικότητα, και αυτή η επιστροφή σημαίνει καταβύθιση στην ανθρώπινή του ιδιότητα η οποία, όπως υποστηρίζει ο Τσβετάν Τοντόροφ, αρχίζει από τη στιγμή που θα αντιταχθεί στον ολοκληρωτικά ενορχηστρωμένο κοινωνικό κομορμισμό⁷⁵⁸. Η εκούσια, δηλαδή, εμπλοκή του διωκόμενου στην κατάσταση καθεστωτικής δυσμένειας αρύεται την εκδήλωσή της από έναν «ανθρωπιστικό ηρωισμό» ο οποίος τίθεται στο πλευρό της ελευθερίας και της ατομικής θέλησης. Πρόκειται για ένα είδος ηρωισμού που προσφέρει στους διωκόμενους τη δυνατότητα εξέγερσης εναντίον των φαινομένων και των επιβεβλημένων συμπεριφορών στα οποία υποτάσσονται οι συνηθισμένοι άνθρωποι χωρίς κανένα περιθώριο επιλογής. Ο διωκόμενος, εισερχόμενος στη *δυσμενή συνθήκη*, γίνεται, συνεπώς, ένας «βιαστής του πεπρωμένου»⁷⁵⁹. Όπως αφηγείται ο Μίλαν Κούντερα στο *Αστείο*, στις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, κάποιος πολίτης εισέρχεται στη *δυσμενή συνθήκη* ακόμη και για ένα ανέκδοτο ή κάποιον αστεϊσμό. Όπως θα εξεταστεί αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, αρκετοί πολίτες της Κομμουνιστικής Αλβανίας θα έχουν την τύχη του Λούντβιχ, πρωταγωνιστή του *Αστείου*, και θα καταλήξουν στα στρατόπεδα-φυλακές για κάποιο ανέκδοτο ή ειρωνικό σχόλιο που διαδόθηκε μέχρι τα γραφεία της SIGURIMI⁷⁶⁰.

⁷⁵⁶ Το συγκεκριμένο χωρίο του Deleuze αντλή από τη μελέτη του Πολυχρόνη Βόγλη *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ο.π., σ. 25.

⁷⁵⁷ Ο.π., Τοντόροφ, *Ο Εκπατρισμένος*, σ. 47.

⁷⁵⁸ Ο.π.

⁷⁵⁹ Ο.π., Τοντόροφ, *Απέναντι στο ακραίο*, σ. 11.

⁷⁶⁰ Αναφέρω επί παραδείγματι τη νουβέλα *Η κόλαση των ζωντανών* (*Ferri i të gjallëve*, 2008) του Shëfqet Gjana. Βλ. επίσης τη μελέτη της Woodcock Shannon «The absence of Albanian jokes about socialism, or Why some dictatorships are not funny» [in *The Politics and Aesthetics of Refusal*, edited

Το πιο αντιπροσωπευτικό έργο, μέσα στο corpus της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, που θεματοποιεί αριστοτεχνικά τη χαρτογράφηση του διαμορφωτικού πλαισίου της *δυσμενούς συνθήκης* είναι δίχως αμφιβολία *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια* του Maks Velo. Γραμμένο κατά τα πρώτα μετακομμουνιστικά χρόνια, το έργο επιχειρεί να αναδείξει όλες εκείνες τις μικρότερες ή μεγαλύτερες λεπτομέρειες που διαμόρφωσαν ένα καθεστώς αυστηρής επιτήρησης, έντονης πολεμικής και, τελικά, πολιτικής εξόντωσης εις βάρος του δραματοποιημένου αφηγητή, ο οποίος ήταν ένας εξέχων αρχιτέκτονας και γνωστό μέλος των πνευματικών κύκλων της αλβανικής πρωτεύουσας την περίοδο 1960-1970.

Η *δυσμενής συνθήκη* για τον ίδιο, αρχίζει να διαμορφώνεται ήδη με τη γέννησή του στο εξωτερικό και την αναγραφή στην ταυτότητά του της πόλης του Παρισιού ως γενέθλιου τόπου, γεγονός το οποίο από μόνο του προσδίδει στον συγγραφέα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: «Όταν με ονόμαζαν Μαξ, δεν θα μπορούσαν ποτέ να φανταστούν ότι τόσο το όνομα όσο και ο τόπος γέννησης θα μου δημιουργούσαν κάποτε προβλήματα, διότι οι έντιμοι πολίτες της Δημοκρατίας έπρεπε να έχουν γεννηθεί μόνο εντός των ορίων της»⁷⁶¹.

Μια σειρά από λεπτομέρειες φωτίζουν ή συμπληρώνουν τον ύποπτο κι επικίνδυνο «εξωτισμό» του. Πρώτη λεπτομέρεια αυτής της ακολουθίας είναι η καλλιτεχνική του συνέπεια στην απεικόνιση του γυμνού σώματος, συνέπεια η οποία δεν συμβαδίζει με μια εντεινόμενη συντηρητική ρητορική του επικεφαλής της Ένωσης των Συγγραφέων και Καλλιτεχνών, του πλέον επίσημου προπαγανδιστικού μηχανισμού του καθεστώτος: «*Το γυμνό ήταν ένα είδος κατασκοπείας και προπαγάνδας κατά του κράτους. Το Κόμμα της Εργασίας μου φαινόταν σαν μια πόρνη που ζήλευε ακόμη και τα μοντέλα. Οι πρώτες που την πάτησαν από την Τέταρτη Ολομέλεια ήταν οι γυναίκες μοντέλα. Το φθινόπωρο με το ξεκίνημα του ακαδημαϊκού έτους, οι φοιτητές έπρεπε να ζωγραφίσουν ντυμένα μοντέλα. Αυτό το ζήτησε επίμονα ο Κουγιτίμ Μπούζα, γραμματέας της Ένωσης, ο οποίος προστάτευε με αυτή την ευκαιρία την τιμή των μοντέλων και την τιμή των καλλιτεχνών. Αυτός διέταξε να μην ξαναδουλέψουν με γυμνά μοντέλα στα στούντιο οι καλλιτέχνες. Αυτός ήταν ενάντια στη διαφθορά της δυτικής τέχνης, εδώ έμπαινε και το γυμνό. Μερικά μοντέλα το 1975 θα*

by Caroline Hamilton, Will Noonan, Michelle Kelly and Elcine Mines Cambridge Scholars Press, Newcastle, 2007].

⁷⁶¹ Ο.π., Maks Velo, *Hetimi*, σ. 70.

εξορίζονταν. *Οι σπίθες που προέρχονταν από το γυναικείο σώμα έθεταν σε κίνδυνο την ίδια την τέχνη του σοσιαλιστικού ρεαλισμού*»⁷⁶².

Μια άλλη λεπτομέρεια ύποπτου «εξωτισμού» είναι ένα αμερικάνικο παλτό που είχε αγοράσει ο συγγραφέας και τον έκανε «να ξεχωρίζει από μακριά». Από την πρώτη στιγμή, όλοι οι οικείοι τον προειδοποίησαν πως το συγκεκριμένο παλτό θα τον έβαζε σε μπελάδες. «Εσύ πάντα βρίσκεις κάτι πράγματα που ξεχωρίζουν από των άλλων» τον κατηγορήσε η μητέρα του. Τα βλέμματα τον συνόδευαν στις λεωφόρους, τα μαγαζιά, μέχρι και τους διαδρόμους της υπηρεσίας του. Διηγείται, μάλιστα, με γλαφυρό τρόπο, πώς κινητοποιήθηκε κάποια μέρα η αστυνομία για να τον σταματήσει για εξακρίβωση ενώ ήταν επιβάτης σε αστικό, επειδή κάποιος συμπολίτης τον είχε καταγγείλει ως σαμποτέρ, «από το παλτό, μόνον από το παλτό». Εκείνος, όμως, εξακολουθούσε να το φοράει: *«Το παλτό με κυνήγησε από τότε που το αγόρασα. Καλά λένε, μην παίρνεις τίποτα Made in USA. Τίποτα, έτσι είσαι σίγουρος. [...] Και στο φάκελο της δίκης, ο ανακριτής έβαλε μια φωτογραφία που πήρε από το άλμπουμ μου όπου είχα βγει με αυτό το παλτό. Απ' ό,τι φαίνεται το θεώρησαν εγκληματική ενέργεια. Αλλά κι εγώ το παλτό δεν το έβγαλα από πάνω μου*»⁷⁶³.

Από τα πλέον κατάλληλα πεδία εστίασης για την κατανόηση και διερεύνηση των συνθηκών εγγραφής του υποκειμένου στη ρηξιγενή σφαίρα της δυσμενούς συνθήκης είναι η φιλική σχέση ενηλικίωσης δύο εκ των πιο σημαντικών εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, του Fatos Lubonja και του Madu (Jamarbër) Marko. Και οι δύο συγγραφείς προέρχονταν από οικογένειες υψηλόβαθμων στελεχών της χοτζικής εξουσίας και ευρύτερα γνωστούς στους κύκλους της αλβανικής διανοήσης. Ο αγώνας για την υποκειμενικότητα τους ξεκινά, αρχικά, με την ανάγνωση μοντερνιστικών, συνεπώς απαγορευμένων, μυθιστορημάτων, κυρίως μέσα από την επαφή με το έργο του Κάφκα· άλλωστε, η σύγχρονη υποκειμενικότητα, σύμφωνα με τον Antoine Compagnon αναπτύχθηκε επωφελούμενη από τη λογοτεχνική εμπειρία και ο αναγνώστης είναι το πρότυπο του ελεύθερου ανθρώπου⁷⁶⁴.

Αυτός ο αγώνας για υποκειμενικότητα του γιου του σχολιάζεται ως εξής από τον «πατριάρχη της αλβανικής λογοτεχνίας» Petro Marko: *«Η δυσσρέσκεια των νέων,*

⁷⁶² Ο.π., Velo, *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια*, σ. 124.

⁷⁶³ Ο.π., Velo, *Spaçi*, σ. 81-85.

⁷⁶⁴ Ο.π., Compagnon, σ. 43.

των φίλων του γιου μου, ήταν και δική του δυσαρέσκεια: Επιθυμούσαν να ντύνονται σύμφωνα με τη δυτική μόδα, ανεξάρτητα αν γίνονταν παραλήπτες εγγράφων επιπλήξεων, σύμφωνα με την κινέζικη μόδα. Ήθελαν να ακούν ξένη μουσική, σύγχρονη, μουσική απαγορευμένη. Ήθελαν να διαβάζουν ξένη λογοτεχνία, μοντέρνα. Ήθελαν να χορεύουν και αυτό το έκαναν χωρίς να ρωτάνε τους γονείς τους. Ήθελαν να αφήνουν να μακραίνουν τα μαλλιά. Όμως, όλα αυτά το Κόμμα τα αποκαλούσε εκφυλισμό και ήταν καταδικαστέα. Τέτοιου είδους συνήθειες καθόρισαν και την διαμόρφωση της σκέψης τους. Κατηγορούσαν το Κόμμα. Αυτοί γνώριζαν πολύ καλά το νόμο που σε καταδίκαιζε για κατασκοπεία και προπαγάνδα. Φτάνανε ειδήσεις για ανθρώπους που αυτομολούν, που παραβιάζουν την συνοριακή γραμμή· φτάνανε όμως και πληροφορίες για τα κάτεργα της εξόντωσης τα οποία ήταν πλέον περιβόητα, όπως το Σπατς, το Μπουρρέλι και άλλα. Αυτοί όμως δεν είχαν φόβο, ήταν νέοι ακόμα»⁷⁶⁵.

Από τη δική του πλευρά, ο Fatos Lubonja, ενώ είναι ήδη έγκλειστος στη φυλακή του Μπουρρέλι, αναθυμάται τα χρόνια της δυσμενούς για εκείνον συνθήκης, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται ο παιδικός του φίλος και ο αγώνας των δύο για υποκειμενικότητα και αντικομοφορισμό, για διάτρηση του καθεστωτικού απολυταρχισμού: «Εσύ ήσουν ο πρώτος που μου μίλησε με καχυποψία για αυτό το καθεστώς. Εσύ είχες ένα μοναδικό προσόν, ένα είδος θάρρους που έλειπε από τους άλλους. Τρύπωνες στον εσωτερικό κόσμο του άλλου χωρίς ντροπή και αβίαστα. Είχες αυτή την τόλμη να ανοίγεις κάποιες πόρτες που ο άνθρωπος κρατάει κλειδωμένες, και που παρόλα αυτά, δεν σε προσκαλεί να τις ανοίξεις και να δεις τι έχει μέσα. Εσύ είχες το θάρρος να τις σπρώξεις και να τις προσπελάσεις»⁷⁶⁶.

Στη συνέχεια, ο δραματοποιημένος αφηγητής του *Δέκατου έβδομου έτους* παραθέτει μια σκηνή από τα φοιτητικά τους χρόνια η οποία υπήρξε καθοριστική για την ριζική διαφοροποίηση της οπτικής τους απέναντι στο χοτζικό καθεστώς. Και οι δύο είχαν παραστεί στη δίκη ενός φοιτητή που είχε εκφραστεί αρνητικά για το καθεστώς. Στις μεταξύ τους συζητήσεις, ο Madu Marko υπερασπίστηκε τον κατηγορούμενο φοιτητή προκαλώντας ένα είδος σύγχυσης στο φίλο του: «Κι εγώ ένιωσα κάποια λύπη μέσα μου, και περιέργεια ίσως, αλλά ταυτόχρονα μου δημιουργήθηκε ένα αίσθημα σύγχυσης, γιατί ο συγκεκριμένος φοιτητής ήταν εχθρός

⁷⁶⁵ Ο.π., Marko Petro, *Intervistë me vetveten*, σ. 528.

⁷⁶⁶ Ο.π., Lubonja, *Στο δέκατο έβδομο έτος*, σ. 166.

αυτού του καθεστώτος για την εδραίωση του οποίου είχε πολεμήσει ο πατέρας μου»⁷⁶⁷. Το δικαστήριο καταδίκασε τον φοιτητή σε ποινή φυλάκισης τριών ετών, σηματοδοτώντας και τη διάλυση της ερωτικής του σχέσης με μια νεαρή φοιτήτρια που περίμενε υπομονετικά έξω από την αίθουσα μέχρι να ανακοινωθεί η ποινή. Ένας χωρισμός που λειτουργεί σε αντιδιαστολή με την σχεδόν συνωμοτική σύζευξη των δύο φίλων σ' ένα κοινό πεπρωμένο, δύο φίλων που εκείνη τη στιγμή είδαν το καθεστώς ως εχθρό της αγάπης: «Αυτό το δικαστήριο ήταν το γεγονός που σημάδεψε την αρχή μιας καινούργιας σχέσης μεταξύ μας, πολύ πιο δυνατής: της σχέση της εχθρότητας απέναντι σε αυτό το καθεστώς που μας έστειλε και τους δυο μας στη φυλακή, τον έναν μετά τον άλλον»⁷⁶⁸.

Ο αφορισμένος εξόριστος

Μια άλλη καθοριστική αιτία, ή αφορμή, διαμόρφωσης της *δυσμενούς συνθήκης*, είναι για πολλούς εκκολαπτόμενους διανοούμενους η επαφή τους με ανθρώπους που είχαν τεθεί στο καθεστωτικό περιθώριο της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η αναζήτηση εν κινδύνω του αφορισμένου ποιητή, ζωγράφου, λαϊκού ξυλογλύπτη ή κάποιου άλλου έκπτωτου και στιγματισμένου καλλιτέχνη αποτελεί επί της ουσίας μια αναζήτηση εκείνης της διανοητικής φιγούρας που θα ελλιμενίσει τον νεαρό αντιφρονούντα στο πεδίο της ίδιας του της υποκειμενικότητας.

Ο πρωταγωνιστής του *Αστείου* του Μίλαν Κούντερα αναζητεί τη φιγούρα του *αφορισμένου* στο πρόσωπο του ποιητή Φράντισεκ Χάλας, το ποιητικό έργο του οποίου είχε αποκηρυχθεί και αναθεματιστεί από την προπαγανδιστική καθεστωτική κριτική της Σοσιαλιστικής Τσεχοσλοβακίας. Στον πυρήνα αυτής της αναζήτησης, ο Κούντερα τοποθετεί τον μύχιο αντικατοπτρισμό της προσωπικότητας του ήρωα και την ιχνηλασία των ορίων της προσωπικής του εμπλοκής στην *κατάσταση του αφορισμένου*: και συντελείται κατά τη στιγμή που ο ήρωας προσεγγίζει ήδη το φάσμα του αφορισμού: «Είχα πάρει στο σάκο μου τρεις ποιητικές συλλογές που τις διάβαζα συνέχεια, ζητώντας παρηγοριά: ήταν ποιήματα του Φράντισεκ Χάλας. Αυτά τα τρία βιβλία έπαιζαν ξεχωριστό ρόλο στη ζωή μου, ξεχωριστό ήδη από το γεγονός ότι δεν διαβάζω ιδιαίτερα ποίηση κι αυτά είναι τα μόνα ποιητικά βιβλία με τα οποία δέθηκα ποτέ. Τα ανακάλυψα μετά τη διαγραφή μου από το Κόμμα, την περίοδο ακριβώς που το

⁷⁶⁷ Ο.π.

⁷⁶⁸ Ο.π.

όνομα του Χάλας ήρθε και πάλι στο προσκήνιο, επειδή ο αρχηγέτης ιδεολόγος της εποχής είχε κατηγορήσει τον πρόσφατα χαμένο ποιητή για νοσηρότητα, σκεπτικισμό, υπαρξισμό κι όλα όσα ηχούσαν τότε σαν πολιτικό ανάθεμα. [...] Όσο κι αν φανεί κάπως γελοίο, ομολογώ ότι τα ποιήματα του Χάλας τα αναζήτησα μόνο και μόνο επειδή ήθελα να γνωρίσω κι έναν άλλο αφορισμένο· ήθελα να μάθω αν η ιδιοσυγκρασία μου έμοιαζε πραγματικά με την ιδιοσυγκρασία ενός αφορισμένου»⁷⁶⁹.

Αναφέρω τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα από την αλβανική λογοτεχνία των διωκομένων. Όταν ο νεαρός ποιητής Nuredin Borizi διορίστηκε δάσκαλος στην επαρχιακή πόλη του Φιέρ, τον γοήτευσε η προσωπικότητα του άλλοτε διάσημου μαρξιστή και ποιητή Sejfulla Malëshova που ήταν για χρόνια εξόριστος σε εκείνα τα μέρη. Υπήρξε, μάλιστα, ένας από τους ελάχιστους ανθρώπους που τόλμησε να συζητήσει μαζί του θεωρητικά και λογοτεχνικά ζητήματα, κάτι το οποίο τοποθέτησε τον ίδιο στο επίκεντρο της προσοχής της SIGURIMI και του στοίχισε, εν τέλει, μια μακροχρόνια καταδίκη⁷⁷⁰.

Ο Fatos Lubonja επιλέγει να τοποθετήσει στην αρχή του *Δέκατου έβδομου έτους* την ανάμνηση των συναντήσεών του στην Κορυτσά με κάποιον ερημίτη ζωγράφο, τον Nesti Goshtivishti, πρώην τρόφιμο του ψυχιατρείου, τα έργα του οποίου χαρακτηρίζονταν από την τεχνοτροπία ενός ιδιότυπου φολκλοριστικού εξπρεσιονισμού. Οι απόψεις αυτού του περιθωριακού ζωγράφου για την τέχνη και την κοινωνία αποκάλυψαν στο Lubonja έναν πνευματικό πλούτο και μια διανοητική περιπέτεια, τον ευεργετικό αντίκτυπο της οποίας συνειδητοποίησε ευκρινέστερα όταν ο ίδιος εξέτιε την ποινή του ως ισοβίτης κατάδικος του χοτζικού καθεστώτος στη φυλακή του Μπουρρέλι⁷⁷¹.

Σε μια ανάλογη γνωριμία με έναν χαρισματικό ηλικιωμένο ξυλογλύπτη, τον τελευταίο ίσως γνήσιο τεχνίτη της λαϊκής ξυλογλυπτικής, αναφέρεται συχνά ο Maks Velo στις αφηγήσεις του γύρω από τα χρόνια της καθεστωτικής για τον ίδιο δυσμένειας: «Τον μπάρμπα Λάζε τον γνώρισα την άνοιξη του 1973, ήταν τρόφιμος στο γηροκομείο των Τιράνων. Όλη του τη ζωή ήταν βοσκός και σκάλιζε το ξύλο, έκανε κουτάλια, όμως την ανθρώπινη μορφή δεν την είχε δουλέψει. Τον παρακίνησα να κάνει μικρές προτομές. Στη συλλογή μου συγκέντρωσα από αυτόν πάνω από τριάντα έργα. Ο

⁷⁶⁹ Μίλαν Κούντερα, *Το αστέιο*, μετφρ. Γιάννης Χάρης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2005, σ. 100.

⁷⁷⁰ Ο.π., Elsie.

⁷⁷¹ Ο.π., Lubonja, *Στο δέκατο έβδομο έτος*, σ. 6-7.

Αάζε ήταν ο πιο μεγάλος τεχνίτης που έχω γνωρίσει. Είχαμε φιλία για πέντε χρόνια μέχρι που με συνέλαβαν. [...] Η συλλογή που είχα συγκεντρώσει ήταν η μεγαλύτερη και η μοναδική συλλογή της λαϊκής ξυλογλυπτικής. Αυτοί ήταν οι τελευταίοι τεχνίτες. Το ήξερα και αυτό το αρχείο το είχα δημιουργήσει συνειδητά. Η κατάσχεση και η εξαφάνιση αυτής της συλλογής ήταν μια μεγάλη απώλεια για την αλβανική τέχνη. Αυτό το έκανε Η Ένωση των Συγγραφέων και Καλλιτεχνών».

Η *δυσμενής συνθήκη* ορθώνεται ως μονόδρομος για πολλούς νεαρούς διανοητές με αφορμή τις πιο απίθανες αιτίες: Ο Eugjen Merlika στοχοποιείται γιατί διαβάζει Ντοστογιέφσκι, ο Vilson Blloshmi γιατί ακούει Beatles και αποστηθίζει ποιήματα του Baudelaire, στον Daut Gumeni θεωρήθηκε ύποπτο ότι ανθολογούσε σε σημειωματάρια ποιήματα του Μπάιρον και του Γκαίτε, ο Visar Zhiti γιατί του άρεσε το σκι και έγραφε ποιήματα για τα τριαντάφυλλα, ενώ ο Κωνσταντίνος Κυριακού, στην τελευταία τάξη του λυκείου, θεωρείται ύποπτος διότι ακούει τραγούδια του Στέλιου Καζαντζίδα και συζητάει με τους συμμαθητές του για την ποδοσφαιρική ομάδα του Παναθηναϊκού. Ο Todi Lubonja, εξιστορώντας σκόρπια περιστατικά από την εποχή κατά την οποία ο ίδιος είχε προκαλέσει τη δυσμένεια της ηγετικής ελίτ, παραθέτει και το ακόλουθο περιστατικό: «Ο Πρωθυπουργός της Αλβανίας έφτασε στο σημείο να αρπάζει κάποια μέρα έναν έφηβο στη μέση του βουλεβάρτου, κοντά στην Εκτελεστική Επιτροπή, και να τον βρίσει ταπεινώνοντάς τον μόνο και μόνο γιατί φορούσε ένα λουλουδιστό πουκάμισο»⁷⁷².

Το έργο - στίγμα

Η βασικότερη αιτία, ωστόσο, του στιγματισμού και της *δυσμενούς συνθήκης* αποδεικνύεται τις περισσότερες φορές κάποιο ποίημα ή μυθιστόρημα, κάποιο θεατρικό έργο ή ένας πίνακας ζωγραφικής που προκαλούν το ενδιαφέρον πρωτίστως των κριτικών και συνακόλουθα της SIGURIMI, εξαιτίας πιθανών θεματικών και φορμαλιστικών αποκλίσεων από τη νόρμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Ο Kasëm Trebeshina, στο μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Μία μέρα μέσα στην ατέλειωτη νύχτα*, περιγράφει τον αντίκτυπο που είχε η διάδοση ενός ποιήματός⁷⁷³ του στους λογοτεχνικούς κύκλους των Τιράνων, στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Ο

⁷⁷² Ο.π., Todi Lubonja, *Υπό το ζυγό της βίας*, σ. 141.

⁷⁷³ Πρόκειται για το ποίημα *Αρτάν και Μίνια ή οι τελευταίες σκιές των βουνών* (Artani dhe Min'ja ose hijet e fundit të maleve) το οποίο θα δημοσιευθεί ως ποιητική συλλογή στα Τίρανα το 1961.

Trebeshina αρχικά ενθουσιάζεται από το γεγονός ότι το ποίημα του γνωρίζει μια απρόσμενη αναγνωστική επιτυχία και προκαλεί το λογοτεχνικό ενδιαφέρον της εποχής. Γρήγορα, όμως, συνειδητοποιεί ότι αυτή η προσέλκυση του λογοτεχνικού ενδιαφέροντος ήταν ταυτόχρονα και ένας στιγματισμός που θα του προκαλούσε μια σειρά προβλημάτων στις σχέσεις του με το καθεστώς: «*Τι παράξενο!... Ποτέ δεν θα φανταζόμουν ότι ένα ποίημα που γράφτηκε με αφορμή τη νοσταλγία για εκείνες τις ολότελα χαμένες γεωγραφίες θα μου έφερνε τόσες αντράλες, προκαλώντας μια αναμφισβήτητη επιτυχία. Καταμεσής των γεγονότων με τα οποία είχε κυλήσει το έτος 1960, εγώ βρέθηκα ξανά στο επίκεντρο της προσοχής του λογοτεχνικού κόσμου. Ίσως ήταν καλύτερα, σ' εκείνους τους καιρούς, να είχα μείνει τελείως απομονωμένος και στη σιωπή*»⁷⁷⁴. Σε αυτό τον εσωτερικό μονόλογο, η φωνή του συγγραφέα θα τεθεί στον αντίποδα του δισταγμού και θα ιχνηλατήσει το ανθρωπιστικό του πεπρωμένο: «*Όμως, ο άνθρωπος απ' όταν έμαθε να μιλάει δεν είναι δυνατό να μην επωφελείται στους αιώνες από τη δυνατότητα που εξασφάλισε ο ίδιος για τον εαυτό του!... Εμείς μάθαμε να μιλάμε και να γράφουμε από την ανάγκη να συνεννοηθούμε μεταξύ μας, στην πιο άρτια μορφή*».

Η λογοτεχνική κριτική που ασκείται σε μια ποιητική συλλογή ή ένα μυθιστόρημα είναι κατά κανόνα ο προπομπός της πολιτικής δίωξης του δημιουργού από τη SIGURIMI. Αυτό συνέβη με τον ποιητή Jorgo Bllaci ο οποίος τη δεκαετία του 1960 θεωρούνταν ως ένας από τους σημαντικούς δεξιοτέχνες ποιητές της γενιάς του. Αρκετά ποιήματά του, ωστόσο, απέκλιναν της υφολογικής φόρμας του σοσιαλιστικού ρεαλισμού με αποτέλεσμα, το 1964, λίγο μετά την έκδοση της ποιητικής του συλλογής *Κουβέντες του Δάσους (Ligjërimet e Pyllit, 1964)*, να απολυθεί και λίγο αργότερα να συλληφθεί. Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Σκοδράνου ποιητή Frederik Rreshpja που συνέθεσε την ποιητική συλλογή *Αλβανική Ραψωδία (Rapsodi shqiptare, 1967)* καλλιεργώντας έναν ιδιότυπο λυρισμό. Με την *Αλβανική Ραψωδία* ο ποιητής τυγχάνει ευρείας αναγνωστικής αναγνώρισης και αποδοχής από τους κριτικούς της εποχής. Σχεδόν ταυτόχρονα, ο ιδιότυπος αυτονομημένος λυρισμός του θα προκαλέσει εναντίον του ένα κλίμα καχυποψίας στους μηχανισμούς ελέγχου της αλβανικής διανόησης από τη SIGURIMI. Η δίωξη του σκηνοθέτη και συγγραφέα Miho Gjini ξεκινά αμέσως μετά την παρουσίαση του θεατρικού έργου *Τα μαύρα*

⁷⁷⁴ Ο.π., σ. Trebeshina Kasëm, *Një ditë në natën pafund*, σ. 274.

σημάδια (*Njollat e murrme*) του συγγραφέα Minush Jero στο Εθνικό Φεστιβάλ των Θεάτρων, επειδή θεωρήθηκε ρεβιζιονιστικό από τον ίδιο το δικτάτορα.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στη γενιά των νέων ποιητών της δεκαετίας του 1970 οι οποίοι, γύρω από την πνευματική συντροφιά του Bedri Myftari στράφηκαν προς μια νέα θεματολογία που προέτασσε τις συναισθηματικές εξάρσεις, την υπαρξιακή αγωνία και τους αληθινούς προβληματισμούς των δημιουργών. Μέλη αυτής της συντροφιάς υπήρξαν οι: Zyhdi Morava, Namik Mane, Suzana Selenica, Roland Gjoza, Kostandin Dharmo, Ahmet Golemi, Faik Ballanca, Pirro Kuqi, Viktor Qurku και άλλοι. Οι τάσεις που ακολουθήθηκαν απέκλιναν εμφανώς από την αισθητική και ιδεολογική γραμμή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Όλοι τους στοχοποιήθηκαν από τους μηχανισμούς παρακολούθησης της SIGURIMI ως ύποπτοι ίδρυσης μυστικής οργάνωσης με εχθρική δράση στον τομέα της τέχνης και της λογοτεχνίας⁷⁷⁵.

Τελευταίος χρονικά ποιητής που στρέφει πάνω του εκτός από το ενδιαφέρον της λογοτεχνικής κριτικής και το ενδιαφέρον της SIGURIMI είναι ο Visar Zhiti. Το 1973 κατέθεσε προς δημοσίευση την πρώτη του ποιητική συλλογή, τη *Ραψωδία της ζωής των τριαντάφυλλων* (*Rapsodia e jetës së trëdafilave*) η οποία χαρακτηρίστηκε από τους συντάκτες του εκδοτικού οίκου «Naim Frashëri» ασύμβατη με το πνεύμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και επικίνδυνη για το κομμουνιστικό καθεστώς καθότι προσβάλλει τα υγιή σοσιαλιστικά ιδεώδη του «νέου ανθρώπου». Το παράδειγμα του Visar Zhiti θα χρησιμοποιήσει ο Ουμπέρτο Έκο ως επιβεβαίωση της θέσης του ότι η ποίηση προκαλεί ένα είδος φόβου στα αυταρχικά και δικτατορικά καθεστώτα, πόσο μάλλον μια ποίηση η οποία υμνεί τα τριαντάφυλλα⁷⁷⁶.

Η προειδοποίηση

Εμπλεκόμενος στη *δυσμενή συνθήκη*, ο πολίτης-στόχος αρχίζει να καταλαμβάνεται από εντεινόμενο άγχος και αρνητικά προαισθήματα. Κυρίαρχο συναίσθημα εκείνων των ημερών είναι ο φόβος μιας επικείμενης σύλληψης, ένας φόβος που ενίοτε παίρνει τη μορφή επαναλαμβανόμενου εφιάλτη, όπως συμβαίνει με τον ήρωα του Άρθουρ Κάιςλερ στην αρχή του μνημειώδους μυθιστορήματος *Το Μηδέν και το Άπειρο*: «Είχε ασκηθεί να γλιτώνει από εφιάλτες... Αλλά τούτη τη φορά δεν το πέτυχε. Οι τελευταίες

⁷⁷⁵ Kaloçi Dashnor, "Si e goditi Sigurimi grupin e shkrimtarëve të rinj", *Gazeta Shqip* 04/11/2006.

⁷⁷⁶ Ο.π., *Parole di libertà*, Prefazione di Umberto Eco, Editore: SE, 2010.

εβδομάδες τον είχαν εξαντλήσει. Ίδρωνε και λαχάνιαζε μεσ' στον ύπνο του. Το ρολόι εξακολουθούσε να δουλεύει, το όνειρο συνεχιζόταν. Ονειρεύονταν, όπως πάντα, ότι του βροντούσαν την πόρτα και ότι απ' έξω στέκονταν τρεις άντρες, περιμένοντας να τον συλλάβουν»⁷⁷⁷.

Από την ίδια ρευστή ανασφάλεια διακατέχεται και ο δραματοποιημένος αφηγητής του αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια* του Maks Velo. Ο πρωταγωνιστής της αφήγησης προαισθάνεται την απειλή και επισημαίνει όλα τα απαισιόδοξα προμηνύματα: *«Το κατάλαβα ότι θα με συλλάμβαναν. Κατά διαστήματα με παρακολουθούσαν. Η ατμόσφαιρα ήταν βαριά. Στο Λιμπράζντι είχαν τουφεκιστεί δυο ποιητές, ο Βιλσόν Μπλόσμι και ο Γκεντζ Λέκα. Στο Μπαλντούσκ εκτελέστηκαν δυο χωρικοί (η μία γυναίκα) και καταδικάστηκε μια ολόκληρη ομάδα, γιατί είχαν δηλητηριαστεί τυχαία εκατό αγελάδες. Ήμουν σαν σε συναγερμό. Το συναίσθημα της αυτοάμυνας είχε ξυπνήσει μέσα μου όπως σε ένα άγριο ζώο»⁷⁷⁸.*

Ακόμα και η ανάμνηση της ψυχολογικής κατάστασης του υποκειμένου κατά τη *δυσμενή συνθήκη* του προκαλεί νευρικότητα και δυσφορία στο παρόν της γραφής. Ο Eugjen Merlika αναφέρει ότι κατά το διάστημα στο οποίο είχε προαισθανθεί το ενδεχόμενο της σύλληψης κατέφευγε σε τεχνικές αποφόρτισης του κλίματος της δυσμένειας και της εις βάρος του καχυποψίας, εκ των οποίων η πιο διαδεδομένη τεχνική ήταν η καθημερινή αναπαραγωγή αθλητικών νέων και συζητήσεων: *«Νιώθω σα να πιάνεται η ανάσα μου ακόμα και τώρα που θυμάμαι εκείνα τα χρόνια της μεγάλης λαχτάρας. Κάθε πρωί, όταν ξεκινούσαμε για τη δουλειά, αποχαιρετιζόμασταν σιωπηλά με τους ανθρώπους του σπιτιού από το φόβο μήπως δεν γυρίζαμε το δειλινό. Ήταν ένα εξουθενωτικό βάσανο η σκέψη ότι από στιγμή σε στιγμή μπορεί να σου περνούσαν τις χειροπέδες και να σε ξέκοβαν βίαια από την οικογενειακή θαλπωρή. Το πιο τρομερό ήταν ότι δεν ήξερες πώς να φυλαχθείς από το κακό. Οι προσαγωγές γίνονταν συνήθως με την κατηγορία της κατασκοπείας και προπαγάνδας, και αυτός ο χαρακτηρισμός ήταν τόσο ευρύς ώστε μπορεί κάποιος να ενοχοποιούνταν χωρίς καν να ανοίξει το στόμα του, αρκούσε μόνο να κοιτάξεις με την άκρη του ματιού κανένα καμένο ψωμί ή καμιά χαλασμένη ντομάτα στον πάγκο του κρατικού μανάβικου. [...] Συνεπώς, η μόνη ακίνδυνη κουβέντα ήταν τα αθλητικά και κυρίως το ποδόσφαιρο, για το οποίο*

⁷⁷⁷ Koestler Arthur, *Το Μηδέν και το Άπειρο*, μτφρ. Αλ. Κοτζιάς, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1989, σ. 9.

⁷⁷⁸ Ο.π., Velo.

συζητούσαμε με τις ώρες χωρίς να θίξουμε άλλα θέματα που είχαν καταστήσει επιλήψιμα ταμπού»⁷⁷⁹.

Ο Merlika προσθέτει ακόμη ότι, κατά το διάστημα ύφανσης της δυσμενούς συνθήκης, μια από τις πιο διαδεδομένες τεχνικές πίεσης της SIGURIMI ήταν η πρόσκληση του πολίτη-στόχου στο Τμήμα και η άσκηση πίεσης προκειμένου να συνεργαστεί ο ίδιος με τα όργανα κρατικής παρακολούθησης: *«Στο φόβο της σύλληψης προστίθεται και η βάνουση πίεση κάθε μορφής, για να σε εκφυλίσουν και να καταστείς συνεργός στο έγκλημα, για να καταδώσεις και να κατηγορήσεις τον φίλο, τον γνωστό, μέχρι και ακόμα τους ίδιους σου τους συγγενείς»⁷⁸⁰.*

Η αγωνιώδης κορύφωση της αναπόφευκτης πλέον εμπλοκής του υποκειμένου στον καθεστωτικό λαβύρινθο της *δυσμενούς συνθήκης* επικυρώνεται, ανεπίσημα, με την προειδοποίηση που θα του απευθυνθεί από κάποιο οικείο ή δευτερεύον πρόσωπο. Οι υπάλληλοι της SIGURIMI, εντείνοντας τις τεχνικές πίεσης, εποπτείας και παρακολούθησης του πολίτη-στόχου, διεισδύουν αρχικά στο εργασιακό ή οικείο του περιβάλλον. Κάποιο από τα πρόσωπα με τα οποία συγχρωτίζεται ο πολίτης-στόχος επιλέγεται προκειμένου να του ασκηθούν πιέσεις και εκφοβισμός ώστε να του αποσπαστούν συγκεκριμένες πληροφορίες σχετικά με τον τελευταίο. Όσοι γίνονται αποδέκτες των απειλών και των τεχνικών εκφοβισμού της SIGURIMI καταλαμβάνονται, παράλληλα, από την ηθική υποχρέωση να ενημερώσουν τον πολίτη-στόχο για το γεγονός ότι ο ίδιος βρίσκεται στο επίκεντρο της προσοχής του καθεστωτικού μηχανισμού παρακολούθησης. Ελάχιστοι, ωστόσο, από αυτούς θα επιδείξουν το απαιτούμενο ηθικό σθένος ώστε να προειδοποιήσουν τον υπό παρακολούθηση φίλο, συνάδελφο ή συγγενή τους· και αυτό διότι η προειδοποίηση συνεπάγεται και για τους ίδιους τον κίνδυνο της εμπλοκής τους στη *δυσμενή συνθήκη*. Η προειδοποίηση, συνεπώς, καταλαμβάνει δεσπίζουσα θέση στις αναμνήσεις της δίωξης και αποτελεί έναν κοινό *τόπο* στις αφηγήσεις των διωκομένων, ακριβώς διότι καταλαμβάνονται από το αίσθημα της ευγνωμοσύνης για το άτομο που επωμίστηκε το ειδικό βάρος να τον προειδοποιήσει για τον κίνδυνο που διέτρεχε.

Στο μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια*, ο Maks Velo θυμάται ακριβώς σε ποια χρονική στιγμή και από ποιους δέχτηκε δύο τέτοιες προειδοποιήσεις. Ο πρώτος ήταν ο ηλικιωμένος λαϊκός τεχνίτης ξυλογλυπτικής, τον

⁷⁷⁹ Ο.π., Merlika.

⁷⁸⁰ Ο.π.

οποίο η SIGURIMI παραπλάνησε ενημερώνοντάς τον εσφαλμένα ότι ο Velo πουλούσε τα έργα του στο εξωτερικό: «*Η SIGURIMI πήγε και του είπε “ο Μαξ πουλάει τα έργα σου στη Γαλλία”. Όταν τον επισκέφθηκα, μου το λέει. Τον καλώ στο σπίτι και του δείχνω όλη την συλλογή, είχα περίπου ογδόντα τέτοια από όλη την Αλβανία. Εκεί είδε και όλα τα έργα του, πώς τα φύλαγα και τα αγαπούσα. Ηρέμησε. Η μαμά είχε κάνει πίτα με πράσο και μυζήθρα. Φάγαμε από ένα κομμάτι, ήπιαμε και από ένα ποτήρι ξινόγαλο. Τον συνόδεψα μέχρι το γηροκομείο, πριν αποχωριστούμε μου είπε: “Κινδυνεύεις, πρόσεχε”*»⁷⁸¹.

Αυτή η προειδοποίηση έθεσε τον αφηγητή σε εγρήγορση καθότι αποκρυστάλλωνε εκείνο που υπήρχε μέχρι τότε στη σκέψη του ως προαίσθημα ή μύχιος φόβος. Άρχισε, επομένως, να καταστρέφει μια σειρά από καμβάδες με έργα που θεωρούσε ότι ήταν πιθανό να χαρακτηρίζονταν από τη SIGURIMI ως ερμητικά ή ασύμπτωτα με τη σοσιαλιστική ηθική: «*Άρχισα να καίω όλες τις φωτογραφίες κοριτσιών που είχα στο άλμπουμ, έκαψα και τα γράμματα. Μου ήταν πολύ δύσκολο να έκαίγα όλες αυτές τις ωραίες αναμνήσεις, ειδικά όταν γνώριζα πως θα έμεναν μόνο αναμνήσεις που δεν θα ξαναγυρνούσαν πίσω. Έπειτα πήρα τις αφηρημένες ζωγραφιές. Είπα στον εαυτό μου θα κάψω τις χειρότερες. Τις έβγαλα όλες στο πάτωμα και άρχισα να επιλέγω. Τις χώρισα σε δυο ομάδες. Πήρα στο χέρι την πρώτη ζωγραφιά και την έσκισα. Ήταν σαν μια εκτέλεση. Συνέχισα και την επόμενη. Έκαψα παραπάνω από εκατό έργα. Μετά είπα στον εαυτό μου, στο διάολο, το ίδιο θα με καταδικάσουν*»⁷⁸².

Η δεύτερη προειδοποίηση που δέχτηκε από κάποιο γείτονα δεν του επέτρεπε πλέον κανένα περιθώριο να τρέφει την παραμικρή αμφιβολία: «*Μετά από μία εβδομάδα ήρθε ο γιος των Ντίλο, του γείτονα και λέει στη μητέρα θέλω να μιλήσω με τον Μαξ. Σαν κάθεται στην πολυθρόνα, μου λέει: “Εργάζομαι στο «Μίστο Μάμε», ήμασταν στο Τμήμα για την προφύλαξη από τη φωτιά. Μόλις τελειώσαμε, με σταματήσανε και μου είπαν μήπως έχεις δει τους Βέλιο ... Είπα όχι. Πρόσεχε”*»⁷⁸³.

Η προειδοποίηση σηματοδοτεί την παρείσφρηση του δικτυακού μηχανισμού στη ζωή του πολίτη-στόχου και την άμεση συναίσθηση του στιγματισμού. Το υποκείμενο συνειδητοποιεί πλέον ότι ο αντικομοφορισμός του θέτει τον ίδιο σε μια ρευστή ανασφάλεια που τον αποκόπτει οριστικά από την προηγούμενή του

⁷⁸¹ Ο.π., Velo, σ. 100.

⁷⁸² Ο.π.

⁷⁸³ Ο.π.

κατάσταση. Στη βάση αυτού του ριζικού αναπροσδιορισμού των συνθηκών της ζωής του και της ταυτότητας των σχέσεών του με τα άτομα του οικείου ή εργασιακού περιβάλλοντος, ερμηνεύεται το γεγονός ότι, κατά την αφηγηματική αναπαράσταση της προσωπικής του δίωξης, ο διωκόμενος επιστρέφει πρώτα στην ανάμνηση των λεπτομερειών της *δυσμενούς συνθήκης*. Ο στιγματισμός, στο παρόν της γραφής, είναι πλέον η κινητήρια δύναμη που τον ωθεί, όπως παρατηρεί ο Imre Kertész, στην αναγκαιότητα του αφηγείσθαι: *«Ο στιγματισμός μου είναι η αρρώστια μου, συγχρόνως όμως και ο εγγυητής, το μέσο που ντοπάρει τη ζωντάνια μου, απ' αυτόν αντλώ την έμπνευσή μου, όταν ξαφνικά και με μια τρελή κραυγή, σαν να έχω πάθει κρίση, μεταπηδώ από το είναι στο γράφειν»*⁷⁸⁴.

⁷⁸⁴ Imre Kertész, *Εγώ, ένας άλλος*, σ. 30.

B.4.2. Η σύλληψη

Η σύλληψη!! Χρειάζεται να πούμε πως είναι ανατροπή ολόκληρης της ζωής σας; Πως είναι αστροπελέκι που σας χτυπάει κατακέφαλα; Πως είναι μια αδιανόητη ψυχική αναστάτωση, που δεν μπορεί ο καθένας να τη συνηθίσει και γλιστράει συχνά στην παραφροσύνη; Ο κόσμος έχει τόσα κέντρα όσα και ζωντανά πλάσματα. Ο καθένας μας είναι κέντρο του κόσμου και ο κόσμος θρυμματίζεται, όταν κάποιος σας σφυρίζει: «Συλλαμβάνεστε!»

Αλεξάντερ Σολζενίτσιν, *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ*

Ακούγοντας για μια ακόμα σύλληψη, εμείς ποτέ δεν αναρωτιόμασταν για ποιο λόγο τον συνέλαβαν αλλά οι άνθρωποι σαν κι εμάς ήταν ελάχιστοι. Όλοι, πανικόβλητοι, έκαναν μεταξύ τους αυτή την ερώτηση θέλοντας απλώς να παρηγορηθούν... Εξασκούσαν να επινοούν αίτια και δικαιολογίες για κάθε σύλληψη.

Ναντιέζντα Μάντελσταμ, *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*

Υπάρχει εντός της κοινότητας του πολιτικού, υποστηρίζει ο Σπινόζα στην *Πολιτική Πραγματεία*, εκείνη η κατηγορία των πολιτών που θεωρούν ότι το δίκαιο του συστήματος εξουσίας, στο οποίο εμπλέκονται και οι ίδιοι ως εξουσιαζόμενοι, είναι χειρότερο από κάθε άλλο κακό. Κατά συνέπεια, τα εν λόγω άτομα υπόκεινται στο δικό τους δίκαιο (υπαχθέν σε μία εν διαστάσει του κυρίαρχου συστήματος εξουσίας κοσμοαντίληψη) και άρα αναδεικνύονται σε εχθρούς του κράτους που καταστέλλει ποινικοποιώντας την αιρετική τους φωνή⁷⁸⁵.

Στην Κομμουνιστική Αλβανία, όπως και σε όλες τις ανατολικοευρωπαϊκές δικτατορίες, το πρώτο τελεστικό στάδιο καταστολής της αιρετικής φωνής μιας κατηγορίας εξουσιαζόμενων συντελείται ακριβώς τη στιγμή της σύλληψης. Όλες οι προαισθήσεις, οι φόβοι, η ρευστή ανασφάλεια, η τεταμένη αγωνία, τα απαισιόδοξα προμηνύματα που βιώνει το υποκείμενο κατά την εμπλοκή του στη *δυσμενή συνθήκη*,

⁷⁸⁵ Ο.π., Σπινόζα, *Πολιτική Πραγματεία*, σ. 118.

με τη σύλληψή του επιβεβαιώνονται. Η σκηνή που διαδραματίζονταν ενύπνια ως επαναλαμβανόμενος εφιάλτης, εκτυλίσσεται τώρα στη σφαίρα του πραγματικού:

«“Πολίτα Νικόλαε Σαλμάνοβιτς Ρουμπάσοφ, συλλαμβάνεσαι εν ονόματι του νόμου”, είπε ο νεαρός. Ο Ρουμπάσοφ ψαχούλεψε για τα γυαλιά του κάτω απ’ το μαξιλάρι και ανασηκώθηκε λίγο»⁷⁸⁶. Όταν η αφηγηματική πράξη εστιάζει στην αναπαράσταση της σύλληψης, παρατίθεται, κατά κανόνα, και η πρώτη αντίδραση του υποκειμένου, που είναι συνήθως κάποια σύντομη σκέψη ή ένας μη αναμενόμενος συνειρμός: «“Ντύσου και γρήγορα μάλιστα”, είπε ο μικρός. Έβλεπες πια πως η κτηνωδία δεν ήταν πρόσχημα, αλλά το φυσικό του. Ωραία γενιά δημιουργήσαμε, σκέφτηκε ο Ρουμπάσοφ. Και αναλογίστηκε τις προπαγανδιστικές αφίσες, όπου πάντα οι νέοι παρουσιάζονταν με γελαστό πρόσωπο»⁷⁸⁷.

Αν κάποιος πολίτης συλλαβάνεται στις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, γράφει ο Τσβετάν Τοντόροφ, αυτό συμβαίνει διότι είναι ένοχος: «Εδώ η ποινή προηγείται από την απόδειξη του εγκλήματος· επέχει θέση απόδειξης»⁷⁸⁸. Ο Αλεξάντερ Σολζενίτσιν επιλέγει να αναπτύξει το πρώτο κεφάλαιο στο *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ* εξυφαίνοντας μια αφηγηματική ανατομία του μηχανισμού των σταλινικών συλλήψεων οι οποίες σηματοδοτούν για τους διωκόμενους μια αστραπιαία ριζική και βίαιη μεταβολή, μια μεταφορά, μια μετάσταση από μια κατάσταση σε μια άλλη⁷⁸⁹. Μια σειρά σκηνοθετικών συναρμογών φωτίζουν την ακρίβεια των κινήσεων των διωκτών και το πλέγμα των δυνάμεων καταπίεσης που ασκούνται στο θύμα. Μετά το διαπεραστικό νυχτερινό κουδούνισμα ή το βάρβαρο χτύπημα στην πόρτα, την θορυβώδη εισβολή από βρόμικες μπότες άγρυπνων αστυνομικών, που αποσκοπούν στον απόλυτο αιφνιδιασμό και την τρομοκράτηση του πολίτη-στόχου και των οικείων του, διενεργείται εξονυχιστικός έλεγχος από τους νυχτερινούς εισβολείς που «ψάχνουν να βρουν ό,τι δεν υπάρχει»⁷⁹⁰.

Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως συμβαίνει με τον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος *Το Παιχνίδι, Η Πτώση του Ουρανού* του Bashkim Shehu, ο πολίτης-στόχος συλλαμβάνεται με πρόσχημα κάποια αδιανόητη αιτία: Ο ήρωας Άλέξ Κράστα συλλαμβάνεται όταν απομακρύνεται από τον τόπο εξορίας για να προλάβει την

⁷⁸⁶ Ο.π., Koestler Arthur, *Το Μηδέν και το Άπειρο*, σ. 12.

⁷⁸⁷ Ο.π.

⁷⁸⁸ Ο.π., Todorov, *Απέναντι στο ακραίο*, σ. 160.

⁷⁸⁹ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 4.

⁷⁹⁰ Ο.π.

κηδεία της μητέρας του⁷⁹¹. Αξίζει να υπομνηματισθεί η επισήμανση του Σολζενίτσιν ότι η σκηής της σύλληψης διασώζεται περισσότερο στη μνήμη των οικείων παρά στη μνήμη του ίδιου του συλληφθέντος, που καταβυθίζεται μονομιάς στην απόγνωση. Βασικό γνώρισμα των πολιτικών συλλήψεων της εποχής ήταν το τεκμήριο της αδιαμφισβήτητης αθωότητάς τους, συνεπώς τα θύματα ήταν απροετοίμαστα για την παραμικρή αντίσταση.

Οι περισσότερες σκηνοθετικές συναρμογές αυτής της μηχανικής των σταλινικών συλλήψεων επαναλαμβάνονται στο σώμα των κειμένων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Ο συλληφθείς πρωταγωνιστής του μυθιστορήματος τα *Άνθη της δαμασκηνιάς* του Hasan Bajo, σύμφωνα με τον κριτικό Agim Bajrami, μοιάζει με σολζενιτσικό ταξιδιώτη που παραπατά φοβισμένα και νευρικά σε μια αχαρτογράφητη ζούγκλα⁷⁹². Ο Ahmet Bushati θυμάται ότι οι πρώτες συλλήψεις στην πόλη της Σκόδρας, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, με εξαίρεση τις σκηνοθετημένες συλλήψεις των φραγκισκανών μοναχών, γίνονταν άναρχα και σχεδόν συνωμοτικά. «Θα σε χρειαστούμε μόνο για κάποια διευκρίνιση»: Αυτό ήταν λίγο πολύ το τελετουργικό της σύλληψης, αναφέρει ο Bushati⁷⁹³. Ο Maks Velo, ανακαλώντας στη μνήμη του τη σκηή της σύλληψης, ανασύρει την ανάμνηση ενός εσωτερικού μονολόγου, που είχε τη μορφή εσωτερικού αστεϊσμού ή ανεκδήλωτης φάρσας: «*Ήταν 14 Οκτωβρίου, όμορφη ηλιόλουστη ημέρα. Καθώς γύριζα είδα το πρώτο τρακτέρ, το είχαν βγάλει για να το έβλεπε ο λαός. Είχε παραχθεί για τα γενέθλια του ηγέτη στις 16 Οκτωβρίου. Εκείνη τη μέρα με συνέλαβαν. Αυτό που δεν κατάλαβα, που δεν το δέχτηκα αμέσως, ήταν το πώς μπορούσες να συλληφθείς ένα τόσο ωραίο απόγευμα. Παραλίγο να τους πω... “έπρεπε να με είχατε ενημερώσει, δεν συλλαμβάνεται έτσι ο άνθρωπος, πηγαίνω για επίσκεψη στο νοσοκομείο στην αδερφή μου...”* μετά έχω ραντεβού με μια γυναίκα σε μια λαογραφική συναυλία...»⁷⁹⁴.

Στη *Διαμελισμένη νιότη* του Reshat Kripa, ο πρωταγωνιστής της αφήγησης, είναι ακόμη μαθητής του λυκείου. Την ώρα του μεσημεριανού φαγητού, βλέπει δύο αξιωματικούς κι έναν πολίτη να εισβάλλουν στο σπίτι του. Ο πολίτης τον κατονομάζει δείχνοντάς τον με το δάχτυλο. Τότε, οι εκπρόσωποι της SIGURIMI,

⁷⁹¹ Ο.π., Shehu, σ. 73.

⁷⁹² Agim Bajrami, “Lulet e pjeshkës, aktakuzë për diktaturën komuniste”, *Dielli*, December 31, 2017.

⁷⁹³ Ο.π., Bushati, *Ditari i ferrit : kujtime burgju*, σ. 5.

⁷⁹⁴ Ο.π., Velo, *Ο καιρός ενάντια στα σημάδια*, σ. 107.

λόγω της ηλικίας του, δεν του απαγγέλουν τον επίσημο τελεστικό λόγο της σύλληψης αλλά του ζητούν αυστηρά να τους ακολουθήσει. Το μόνο που απασχολούσε τον νεαρό αφηγητή εκείνη τη στιγμή ήταν ένα ποίημα που είχε συνθέσει για μια συμμαθήτριά του στην οποία σκόπευε να το διαβάσει μετά το τελευταίο διαγώνισμα των εξετάσεων⁷⁹⁵.

Η εμπειρία της σύλληψης συσσωρεύει τόσα συναισθήματα στην ψυχή του ανθρώπου ώστε και μόνον αυτά αξίζει, σύμφωνα με τον Σολζενίτσιν, να γίνουν βιβλίο. Ο Eugjen Merlika, ενθουμούμενος την ψυχολογική του κατάσταση την εποχή της καθεστωτικής δυσμένειας, αποφαινεται ότι κατέστη λυτρωτικός και ανακουφιστικός για τον ίδιο ο συμβιβασμός του με το ενδεχόμενο της σύλληψης: *«Αυτή τη θλίψη, που για ολόκληρα χρόνια συνέθλιβε την ύπαρξή μου, αποφάσισα να την αποφύγω με μια οξύμωρη απόφαση: να αποδεχτώ τη σύλληψη και τις συνέπειές της για τον εαυτό μου και την οικογένεια. Άφηνα στο σπίτι τρεις ηλικιωμένους, τη γυναίκα και δύο μικρές κόρες. Στο χέρι του Θεού»*⁷⁹⁶. Ύστερα από αυτή την παράδοξη απόφαση, ο αφηγητής αναπαριστά πλέον τη σκηνή της σύλληψης σχεδόν αποστασιοποιημένος από κάθε συναισθηματική φόρτιση ή τραυματική αναβίωση, με τον ήρεμο ρυθμό του χρονικογράφου: *«Η σύλληψη έγινε στις 25 Απριλίου 1980, στη δουλειά. Ήρθε το γκαζ του Τμήματος της Ασφάλειας με έξι άτομα, αξιωματικούς και αστυνόμους. Ακόμα και σήμερα, εκείνες οι γυναίκες από τη Λιούσνια που εργαζόνταν εκεί στις μονάδες παραγωγής του Ινστιτούτου τη θυμούνται αυτή τη σκηνή»*⁷⁹⁷.

Ο αυτοβιογραφούμενος Petro Marko αφηγείται την σκηνή της σύλληψης επανασηματοδοτώντας, εκ των υστέρων, τις αντιδράσεις ή τις δεύτερες σκέψεις διαφόρων υψηλόβαθμων καθεστωτικών με τους οποίους συγχρωτίζονταν είτε στον εργασιακό είτε στον κομματικό χώρο. Επαναλαμβάνεται κι εδώ το μοτίβο της αντίθεσης μεταξύ της ηλιόλουστης μέρας και της επικείμενης τραγωδίας: *«Ο καιρός ήταν πολύ καλός· συνόδευσα την γυναίκα μου τη Σάφο κάνοντας έναν περίπατο στο βουλεβάρτο. Εκεί, κοντά στο ξενοδοχείο «Ντάιτι», πέρασε κάποιο αυτοκίνητο. Ήταν μέσα επιβάτης ο Νάκο»*⁷⁹⁸. *Τα βλέμματά μας διασταυρώθηκαν για λίγο. Θα είχε πει με τον εαυτό του: “Αυτός είναι ο τελευταίος του περίπατος...” Και αλήθεια αυτός ήταν ο*

⁷⁹⁵ Ο.π., Κρίπα, σ. 77.

⁷⁹⁶ Ο.π., Merlika.

⁷⁹⁷ Ο.π.

⁷⁹⁸ Nako Spiru (1918-1947): Ανώτατος αξιωματούχος του ΚΚΑ, υπεύθυνος στον τομέα της προπαγάνδας. Αυτοκτόνησε-δολοφονήθηκε λίγους μήνες μετά τη σύλληψη του Petro Marko.

τελευταίος, γιατί μέσα στη νύχτα ήρθαν οι άνθρωποι της SIGURIMI, με σήκωσαν από το στρώμα και με έδεσαν. Η Σάφο έκλαιγε με λυγμούς και έλεγε “Γιατί; Πού θα τον πάτε;” Ύστερα απευθύνθηκε σε αυτόν που μου πέρασε τις χειροπέδες: “Μπορώ να του κάνω μια ερώτηση;” Και με ρώτησε: “Σε παρακαλώ, δεν μπορείς να φύγεις χωρίς να μου πεις τι έχεις κάνει!” Κι εγώ της απάντησα: “Είμαι καθαρός σαν κρύσταλλο” Άκουγα τους λυγμούς της μέχρι έξω, όταν με έχωναν στο αυτοκίνητο... Και η τραγωδία ξεκίνησε. Ήταν 15 Μαΐου 1947»⁷⁹⁹.

Στα «Φαντάσματα», ο συγγραφέας Luan Myftiu εντάσσει την σύλληψή του στη γενικότερη κατασταλτική πρακτική του χοτζικού καθεστώτος εντός του οποίου η συλλογική συνείδηση έχει χειραγωγηθεί ολοκληρωτικά και το άτομο στέκεται απροστάτευτο ενώπιον του ψευδο-νόμου. Η σύλληψή του, επομένως, εξυπηρετούσε αποκλειστικά την ενδυνάμωση της δικτατορίας του προλεταριάτου, στο επίπεδο της προπαγάνδας, και της ενίσχυσης του μένους και της επαγρύπνησης κατά των ολότελα ακίνδυνων πολιτών. Στη σκηνή της σύλληψης, εντοπίζονται εκ νέου το μοτίβο του αιφνιδιασμού και της εμφάνισης των υπαλλήλων της SIGURIMI την ώρα του γεύματος: «Η μέθοδος της σύλληψης ήταν αντιγραμμένη από τις μαφιόζικες μεθόδους απαγωγής. Ήταν Δεκέμβρης του 1975. Ο γραμματέας της Εκτελεστικής Επιτροπής της περιοχής με είχε στείλει επίτηδες για μια εργασία στο μουσείο της Αυλώνας. Χωρίς να προλάβω να τελειώσω όρθιος το φαγητό σε ένα πρατήριο αυτοεξυπηρέτησης της πόλης, με έβαλαν ανάμεσά τους δύο υπάλληλοι της SIGURIMI, οι οποίοι, βγαίνοντας έτσι εκτός πρατηρίου, με έσπρωξαν χτυπώντας μέσα σε ένα «Γκαζ 69» και, αφού πρώτα μου πέρασαν τις χειροπέδες, με κάλυψαν με έναν μανδύα ώστε να μη βλέπω πού με πήγαιναν. Από την ταραχή δεν μπόρεσα να καταλάβω πόση ώρα κράτησε η διαδρομή»⁸⁰⁰.

Στην αφήγηση του Leka Toto απαντάται η ίδια πρόθεση ερμηνευτικής προσέγγισης της σύλληψής του· προσέγγιση η οποία επιχειρείται με την αναζήτηση ευρύτερων πολιτικών σκοπιμοτήτων που εξυπηρετούσαν τους διπλωματικούς ελιγμούς του Ενβέρ Χότζα στον απόηχο της αποσταλινοποίησης της Σοβιετικής Ένωσης και της Ουγγρικής Επανάστασης: «Λίγους μήνες πριν την ουγγρική επανάσταση του 1956, με συνέλαβαν, στο όνομα του λαού, στην υπηρεσία που εργαζόμουν. Τα θερμά ρεύματα του αέρα που έρχονταν από τη Ρωσία δεν μπόρεσαν να

⁷⁹⁹ Ο.π., Marko Petro, *Intervistë me vetveten: Retë dhe gurët*, σ. 469.

⁸⁰⁰ Ο.π., Ο.π., Luan Myftiu, *Nën terrorin komunist*.

διαβρώσουν στο ελάχιστο τον συμπαγή πάγο της ενβεριανής δικτατορίας, αντίθετα, επέφεραν έναν άγριο παγετό που θύμιζε τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση»⁸⁰¹.

Άλλοτε, η σκηνή της σύλληψης αποδίδεται με τη μορφή ενός τηλεγραφικού σημειώματος ή μιας σύντομης ημερολογιακής αναφοράς, όπως στην περίπτωση του Bedri Spahiū, ο οποίος, μέχρι τη στιγμή της σύλληψής του, κατείχε τη θέση του Γενικού Εισαγγελέα του καθεστώτος: «1^η Ιουνίου 1957. Σήμερα με συνέλαβαν. Στη διεύθυνση των Εσωτερικών Υποθέσεων του Ελμπασάν μου ανακοίνωσαν την απόφαση της Επιτροπής Εκτοπισμού: Μεταγωγή, εξορία στο κάστρο της Κανίνε, Αυλώνα. Φυλακή, τελειώς απομονωμένος από τον έξω κόσμο»⁸⁰².

Σε ειδικές περιπτώσεις, όπως αφηγείται ο Piro Piqoni, η σύλληψη αποτελεί υψίστης ετοιμότητας υπηρεσιακό σχεδιασμό της SIGURIMI και διενεργείται από ένα σώμα ετοιμοπόλεμων φρουρών της αντιτρομοκρατικής ομάδας κρούσης. Μια τέτοια ειδική σύλληψη διενεργείται εναντίον εκείνων των πολιτών που προβαίνουν σε ιδιαίζοντας αξιόποινες «εχθρικές», υπό την καθεστωτική οπτική, πράξεις, όπως η αποστολή ενός επικριτικού γράμματος με παραλήπτη τον ίδιο το δικτάτορα: «Στις 26 Μαΐου 1964, μερικές μέρες μετά την αποστολή ενός γράμματος στον Ενβέρ Χότζα, με την δική μου αυθεντική υπογραφή και την πραγματική μου διεύθυνση, το γραφείο στο οποίο εργαζόμουν κοντά στο «NSHG» Πόγραδετς, με διευθυντή τον Λ. Μάτο, βρέθηκε περικυκλωμένο από τις δυνάμεις της SIGURIMI και τους ένστολους φρουρούς του επιχειρησιακού σώματος οι οποίοι συνοδεύονταν από την τοπική πολιτοφυλακή. Πρώτος μπήκε ο επικεφαλής του Τμήματος της SIGURIMI Πόγραδετς Κ. Ισμαηλάτι και αμέσως μετά ένας αξιωματικός της SIGURIMI με επώνυμο Ταμπάκου... τον οποίο τον διέταξε να μου περάσει τις χειροπέδες: «Στο όνομα του λαού συλλαμβάνεσαι» ανακοινώνοντάς μου την απόφαση του Γενικού Εισαγγελέα για τη σύλληψή μου. Εκείνες τις δύσκολες ώρες, θυμήθηκα τη διάσημη φράση της Μαντάμ Ρολάν μπροστά στη γκιλοτίνα: “Λαέ, πόσα εγκλήματα γίνονται στ’ όνομά σου”»⁸⁰³.

Ανάλογη είναι και η επιχειρησιακή ετοιμότητα των αξιωματικών της SIGURIMI για τη σύλληψη στο κέντρο της αλβανικής πρωτεύουσας του Uran Kalakulla και άλλων δύο φίλων του, μέλη μιας ομάδας διανοουμένων που είχαν

⁸⁰¹ Ο.π., Leka Toto, *Po lexoj veten*.

⁸⁰² Afrim Imaj, “Zbulohet ditari në burg i Bedri Spahiut: Si ma nxiu jetën satani, Enver Hoxha”, *ZSH* 03/05/2010.

⁸⁰³ Ο.π., Piro Piqoni, “Arrestimi i parë”, βλ. *Ανθολογία των πηλών*, II, σ. 342.

ιδρύσει παράνομα μια πολιτική οργάνωση με σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό. Αυτό που αξίζει να παρατηρηθεί στην αφήγηση του Kalakulla είναι το γεγονός ότι, αν και ο δραματοποιημένος αφηγητής υποσιάζεται και προαισθάνεται καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας τη σύλληψή του, μένει μέχρι το τέλος ανυπεράσπιστος στην αναπότρεπτη, σχεδόν νομοτελειακή, έκβαση της πιο καθοριστικής εξέλιξης της ζωής του: *«Ήταν Σάββατο, 27 Μαΐου 1961. [...] Εκεί κατά τις έξι, φόρεσα το λευκό μου κουστούμι, το μόνο που είχα, και μαζί με το φίλο μου βγήκαμε κατευθυνόμενοι προς το βουλευτήριο. Όμως, καθώς απομακρυνόμασταν από το σπίτι μου, πρόσεξα πως είχα ξεχάσει το ρολόι. Γύρισα να το πάρω. Βγαίνοντας για δεύτερη φορά από το σπίτι, παρατήρησα στη γωνία της πολυκατοικίας όπου έμενα τότε, κοντά στη Λάνα, έναν άνδρα με κασκέτο να με κοιτάζει στα μάτια. Σκέφτηκα πως αυτός ο άγνωστος πρέπει να ήταν άνθρωπος της ασφάλειας, κάτι που είπα και στον Τανούς. Αυτός όμως γέλασε, όπως πάντα, και απόρησε με την καχύποπτη φύση μου και τις δυσοίωνες ερμηνείες που απέδιδα στα διάφορα περιστατικά»⁸⁰⁴.*

Το νήμα των αρνητικών προαισθημάτων του αφηγούμενου εκδιπλώνεται σε μια νέα συνάντηση κατά τη διάρκεια του περιπάτου: Ένας ανώτατος αξιωματούχος της SIGURIMI μαζί με μια στρατιωτική περίπολο εμφανίζεται διακριτικά στο οπτικό τους πεδίο. Ο αφηγητής εκλαμβάνει εκ νέου ως απειλή αυτή την παρουσία αλλά ο φίλος που τον συνόδευε ψέγει για δεύτερη φορά την υπερβολική καχυποψία του. Η δυσοίωνα τρίτη ένδειξη που ενισχύει το αίσθημα ανασφάλειας του αφηγητή είναι η διέλευσή τους έξω από τον κινηματογράφο «Μπριγκάτα» εντός του οποίου, την ίδια μέρα, είχαν δικαστεί και καταδικαστεί εις θάνατον τα μέλη του αντικαθεστωτικού γκρουπ του ναυάρχου Teme Sejko.

Ο αφηγητής μοιράζεται με τους φίλους του την πεσιμιστική του πεποίθηση ότι και οι ίδιοι βαδίζουν στα ίχνη του έκπτωτου καταδικασθέντος ναυάρχου. Οι φίλοι του αρνούνται για τρίτη φορά να δουν τα δυσοίωνα σημάδια και κατευθύνονται προς το αστικό λεωφορείο της γραμμής. Μεταξύ αυτής της τρίτης άρνησης και της τελικής τους σύλληψης, μεσολαβεί ένα σύντομο διάστημα, με αφορμή μια τυχαία συνάντηση με ένα τρίτο πρόσωπο, κατά το οποίο ο πρωταγωνιστής της αφήγησης βρίσκεται μόνος του και προβαίνει σε έναν εσωτερικό μονόλογο προκειμένου να εξετάσει τη σοβαρότητα της κατάστασης και των επιλογών που πιθανόν να του απομένουν: *«Εκείνη ακριβώς τη στιγμή μου πέρασε από το μυαλό να πάρω το ποδήλατο και να*

⁸⁰⁴ Ο.π., Kalakulla Uran, *21 vjet burg komunist*, 1961-1982, σ. 46.

εξαφανιστώ στα δρομάκια της πόλης, που τα γνώριζα τόσο καλά, γιατί είχα γεννηθεί και μεγαλώσει στα Τίρανα. Αλλά και πάλι η σκέψη, που είναι πάντα γρηγορότερη από την δράση, με εμπόδισε. Πρώτον, δεν θα μπορούσα πλέον να γυρίσω στο σπίτι. Και ποιος θα δέχονταν να με φιλοξενήσει σε μια επιβεβλημένη παρανομία; Δεύτερον, η μόνη οδός σωτηρίας για μένα ήταν η αυτομόληση στην παραμεθοριακή ζώνη. Όμως εγώ δεν ήξερα ούτε πώς θα έφτανα ως εκεί ούτε και είχα κάποιον να με βοηθήσει. Τρίτον, παράνομος ή φυγάς, όλα θα τα υπέμεινε η οικογένεια, η γριά μητέρα, η μικρή μου αδερφή, ο αδερφός και προπαντός η γυναίκα μου, νύφη ακόμα, και ο γιόκας μου. Τέταρτον, δεν θα ήταν αυτό προδοσία για τους φίλους της ομάδας, αφήνοντας σ' εκείνους όλη την ευθύνη; Όχι, είπα μέσα μου, παραδόσου και πλήρωσε ο ίδιος για την υπόθεση που σε αφορά»⁸⁰⁵.

Θα συλληφθούν εν τέλει στο κέντρο της πρωτεύουσας. Μεταγενέστερα, το ενδιαφέρον του αφηγητή θα προσελκύσει η πρόκληση της εντύπωσης της δημόσιας σύλληψής τους στους υπόλοιπους συμπολίτες: «Δεν πρόσεξα αν η σύλληψή μας ακριβώς στο κέντρο υπέπεσε στην αντίληψη των περαστικών. Είμαι πεπεισμένος πως ναι, γιατί κάποιοι περπατούσαν μερικά μέτρα πιο μακριά. Και έπειτα εμείς δεν ήμασταν ολότελα άγνωστοι στα Τίρανα, ως παλιοί κάτοικοι της πόλης. Το γεγονός είναι, όπως πληροφορήθηκα χρόνια αργότερα, όταν αποφυλακίστηκα, ότι η είδηση της σύλληψής μας διαδόθηκε γρήγορα στα Τίρανα το ίδιο βράδυ, ανεβάζοντας την αγωνία στο κατακόρυφο όλων των γνωστών και των φίλων μας»⁸⁰⁶.

Ο αποκλεισμός κάθε πιθανότητας αποφυγής της σύλληψης, έτσι όπως αποτυπώνεται στον εσωτερικό μονόλογο του αφηγητή του Kalakulla, εγείρει το ερώτημα αν μπορεί κανείς να προβάλει οποιαδήποτε αντίσταση στο μηχανισμό των συλλήψεων; Ο Σολζενίτσιν υποστηρίζει πως υπήρχε μια μορφή αντίστασης που, ωστόσο, δεν εφαρμόστηκε από κανέναν, ή εφαρμόστηκε από ελάχιστους. Η αντίσταση αυτή παίρνει τη μορφή της δημόσιας κραυγής που, αν πολλαπλασιαζόταν, ίσως και να προκαλούσε κάποιο είδος μετριασμού της κατασταλτικής ασυδοσίας: «Και τώρα σε παίρνουν. Όταν σε συλλαμβάνουν μέρα, υπάρχει πάντα αυτή η σύντομη ανεπανάληπτη στιγμή, η στιγμή που σε περνούν είτε κρυφά, με την τρομοκρατημένη συνηνοχή σου, είτε εντελώς φανερά, με γυμνωμένα τα πιστόλια, μέσα από το πλήθος, ανάμεσα σε εκατοντάδες ανθρώπους το ίδιο αθώους και καταδικασμένους σαν και

⁸⁰⁵ Ο.π., Kalakulla, σ. 47.

⁸⁰⁶ Ο.π., Kalakulla, σ. 48.

σένα. Και δεν σου έχουν φιμώσει το στόμα. Μπορείς να φωνάζεις πως σε συλλάβανε! Πως μασκαρεμένοι κακούργοι συλλαμβάνουν τον κόσμο με ψεύτικες καταγγελίες! Πως καταπιέζουν σιωπηλά εκατομμύρια ανθρώπους! Ακούγοντας τέτοιες κραυγές πολλές φορές μέρα και σε διαφορετικά σημεία της πόλης δεν θα αγανακτούσαν οι συμπολίτες μας; Τότε λοιπόν ίσως οι συλλήψεις δεν θα γίνονταν με τόση ευκολία!»⁸⁰⁷.

Κανείς δεν φωνάζει και το σώμα του συλληφθέντος, ως πολιτικό υποκείμενο, τίθεται πλέον στην επίρεια όχι του κρατικού δικαίου, σε όποιον βαθμό και αν υφίσταται, αλλά του συστήματος καθεστωτικού κολασμού και της ποινικής δικαιοδοσίας. Το τελευταίο στάδιο της σύλληψης είναι η μεταφορά του συλληφθέντος στα ανακριτικά κελιά της SIGURIMI, οι εγκαταστάσεις της οποίας βρίσκονταν κοντά σε ένα κυπαρίσσι-σύμβολο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Kalakulla, της πόλης των Τιράνων: «Και όλοι οι Τιραναίοι γνώριζαν ότι αυτό το καταραμένο τμήμα της ασφάλειας βρίσκονταν στο Κυπαρίσσι. Αυτό το πανύψηλο δέντρο, πιο ψηλό ακόμα και από μιναρέ, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μνημείο φυσικής κληρονομιάς για την πόλη των Τιράνων, αλλά στο καθεστώς του Ενβέρ Χότζα, το δύστυχο κυπαρίσσι είχε μετατραπεί σε σύμβολο του κακού, του φόβου, του τρόμου για τους πρωτευουσιάνους»⁸⁰⁸.

⁸⁰⁷ Ο.π., Σολζενίτισιν, σ. 17. Βλ. επίσης: Stark J.C, “The arrest in Kafka and Solzhenitsyn”, *International Journal of Applied Philosophy*, v. 16, n. 1 (2002).

⁸⁰⁸ Ο.π., Kalakulla, σ. 50.

B.4.3. Η ανάκριση

Τη στιγμή που θα εκλείψει η Ανάκριση, που δεν θα ασκείται πολιτική δίωξη, ακριβώς τότε ετούτο το σύστημα καταρρέει. Αυτό το ίδρυμα παράγει τη φρίκη, αυτό παράγει τον τρόμο. Εδώ μέσα ο τρόμος εισβάλλει κατακλυσμαία, αυξάνεται ραγδαία και πολλαπλασιάζεται, ενισχύεται και γίνεται σαν συμπαγής πυρήνας, που δεν αφανίζεται ποτέ. Αυτό το ίδρυμα τρομάζει τους ανθρώπους, όχι μόνον αυτούς που μπαινοβγαίνουν, αλλά πιο πολύ αυτούς που δεν μπαίνουν. Τώρα κατάλαβα γιατί οι πολιτικοί κρατούμενοι, όταν ρωτάει ο φίλος το φίλο, δεν λένε πόσα χρόνια έκανες αλλά πόσες ανακρίσεις έχεις περάσει. [...] Και τον τρόμο τον παρήγαγε η ΑΝΑΚΡΙΣΗ. Να λοιπόν γιατί αυτό το απομονωμένο κτίριο στα προάστια της πρωτεύουσας είναι το πιο σημαντικό κτίριο του κράτους.

Maks Velo, *Η Ανάκριση*

Και στο τέλος, από το τίποτα, εξυφαίνεται μια τεράστια ενοχή.

Φραντς Κάφκα, *Η Δίκη*

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι σταλινικού τύπου ανακρίσεις αποτυπώνεται στο γεγονός ότι μερικά από τα πιο εμβληματικά μυθιστορήματα της σταλινικής καταπίεσης στήνουν την πλοκή τους ακριβώς πάνω στην ανακριτική διαδικασία, όπως συμβαίνει με το *Μηδέν και το άπειρό* του Άρθουρ Καίσελερ ή την *Υπόθεση Τουλάγεφ* του Βίκτορ Σερζ. Το συνηθισμένο διάστημα που ο συλληφθείς θα παραμείνει έγκλειστος στις κεντρικές φυλακές των Τυράνων, κατά την ανακριτική του εξέταση, κυμαίνεται μεταξύ πέντε και επτά μηνών, χωρίς να απουσιάζουν περιπτώσεις κατά τις οποίες η ανακριτική διαδικασία διαρκεί μέχρι και τέσσερα χρόνια⁸⁰⁹. Κάποιοι κατάδικοι, όπως ο Jusuf Vriçni, παρέμειναν ξεχασμένοι στα ανακριτικά κελιά της Νέας ή της Παλιάς Φυλακής των Τυράνων για πολύ μεγάλο

⁸⁰⁹ Ο Pjetër Arbnori αναφέρει κυρίως τους συλληφθέντες που κατηγορήθηκαν για σύσταση και συμμετοχή σε συνωμοτικές ομάδες στις αρχές του 1960, όπως το γκρουπ του Teme Sejko, το γκρουπ της Πρεμετής, του Δελβίνου, της Δρόπολης και άλλα (ο.π., Arbnori, *Νεομάρτυρες*, σ. 50).

χρονικό διάστημα μετά το πέρας της ανακριτικής διαδικασίας: «Ήταν Φεβρουάριος του 1948 όταν ξεκίνησε για εμένα μια περίοδος απόλυτης απομόνωσης η οποία διήρκεσε είκοσι επτά μήνες. Εγκλείστηκα στη Νέα Φυλακή των Τυράνων, μέσα σε ένα κελί σχετικά ευρύχωρο αλλά τόσο ζοφερό που είχες την αίσθηση ότι ήσουν θαμμένος σε κάποιο θολωτό τάφο»⁸¹⁰.

Εντούτοις, αν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι οι αντίστοιχες ποινές εγκλεισμού ξεπερνούσαν πολλές φορές τα είκοσι έτη, διαπιστώνεται ότι στο σύνολο των αφηγήσεων της αλβανικής λογοτεχνίας της καθεστωτικής δίωξης η ανακριτική περίοδος καταλαμβάνει, σχεδόν δυσανάλογα, μεγάλο μέρος των αναμνήσεων των διωκόμενων. Ενδεικτική της αυτονόμησης της συγκεκριμένης θεματικής στη συνείδηση και τη μνήμη του διωκόμενου είναι η αφηγηματική απόπειρα του Maks Velo να συνθέσει μια ολόκληρη νουβέλα, υπό τον τίτλο «Ανάκριση⁸¹¹», για την αποκλειστική εξέταση της κατάστασης του ανακρινόμενου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κεφάλαιο που αφιερώνεται στην εμπειρία της ανάκρισης, παρατίθενται συχνά από πολλούς συγγραφείς ακριβείς λεπτομέρειες της σκηνοθεσίας του χώρου, της κατανομής των στιγμών μέσα στο χρόνο του εγκλεισμού, των ονείρων, της έντασης των διαλογικών μερών, που προκαλούν την έκπληξη ακόμα και του ίδιου του αφηγούμενου επί της μνημονικής ικανότητας. Μια πρώτη εξήγηση επί της τεταμένης λειτουργίας της μνήμης, όσον αφορά στην επίκληση του ανακριτικού χρόνου, επιχειρείται από το Velo στη βάση της κατακλυσμιαίας επέλασης του τρόμου στην ψυχή του κρατούμενου, ο οποίος κατά τη σύλληψή του δεν πρόλαβε να συλλάβει και ο ίδιος την ένταση της αιφνίδιας και ριζικής μεταβολή της κατάστασής του. Συνεπώς, στην ανάκριση έχει το χρόνο να αντικρίσει ως αυτόπτης μάρτυρας τον τρόπο αυτής της μεταβολής και να συλλογιστεί το δυσοίωνα και σκοτεινό μέλλον.

Βαρύνον επακόλουθο αυτού του συλλογισμού, ο ηθικός πυρήνας, ακριβέστερα, της κατάστασης του ανακρινόμενου, είναι η ίδια η στάση που θα τηρήσει ο ανακρινόμενος μέχρι το πέρας των επώδυνων συνεδριών: Ή θα «σπάσει» και θα ομολογήσει το ανυπόστατο κατηγορητήριο, φθάνοντας ακόμα και στο σημείο να μαρτυρήσει ενάντια σε άλλους συνδιωκόμενους, ή θα διατηρήσει έναν «ανθρωπιστικό ηρωισμό» και θα αντισταθεί μέχρι το τέλος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει

⁸¹⁰ Ο.π., Segel, «Jusuf Vrioni», σ. 18-23.

⁸¹¹ Ο.π., Maks Velo, *Hetimi*.

το γεγονός ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των λογοτεχνικών μαρτυριών των διωκομένων του χοτζικού καθεστώτος παρατηρούνται μόνον οι δύο από τις παραπάνω ανακριτικές συμπεριφορές: α) ο ανακρινόμενος ομολογεί τις κατηγορίες που του αποδίδονται ακόμα και αν δεν είναι αληθινές προκειμένου να λυτρωθεί από τα ακραία βασανιστήρια (τριήμερη ενταφή ενώ είναι ζωντανός, απειλή με θανατική καταδίκη, απειλή εξορίας των οικείων, σωματικά βασανιστήρια), β) ο ανακρινόμενος δεν ομολογεί τις κατηγορίες και καταδικάζεται με εξοντωτικές ποινές. Ποτέ δεν θα συναντήσουμε την ομολογία ή την μαρτυρία που να πλήττει τρίτο πρόσωπο από το φιλικό, συγγενικό, ή εργασιακό περιβάλλον του ανακρινόμενου.

Πόσο ήρωας είναι, ωστόσο, κανείς; Ήρωας γεννιέσαι ή γίνεσαι; Πώς μετριέται ο φόβος; Πού αρχίζει η ενοχή; Είναι μερικά από τα ερωτήματα που εγείρονται εδώ. Ο Ugan Kalakulla επιχειρεί μια λεπτοφυή ενδοσκόπηση στην κατάσταση του ανακρινόμενου, ακριβώς πριν την πρώτη του συνάντηση με τον ανακριτή: *«Είχα αρχίσει, μήπως, να φοβάμαι; Αναμφίβολα. Αυτό είναι κάτι τόσο ανθρώπινο. Δεν καταλαμβάνονται από το αίσθημα του φόβου ακόμα και τα πιο άγρια ζώα του δάσους, όταν νιώθουν πως απειλούνται από έναν πρωτόγνωρο κίνδυνο; [...] Εγώ, λοιπόν, που δεν ήμουν ούτε λιοντάρι, ούτε τίγρη, αλλά το πολύ πολύ ένα είδος τυφλοπόντικα και ολομόναχος στο έλεος αυτής της αγριεμένης αγέλης; Δεν γνωρίζω αν ο ηρωισμός είναι ένα όπλο πάντα διαθέσιμο στο χέρι του ανθρώπου, σ' εκείνον τον άνθρωπο, τουλάχιστον, που δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του για ήρωα και ούτε οι άλλοι τον αναγνωρίζουν ως τέτοιο. Γνωρίζω, όμως, ένα πράγμα με σιγουριά, πως στον άνθρωπο με αξιοπρέπεια, αυτή η ιδιαιτερότητά του, δοκιμασμένη σε κάθε συνθήκη και περίπτωση, δεν τον εγκαταλείπει ποτέ. Άρα, μήπως η αξιοπρέπεια είναι η βάση του ηρωισμού ή κάποιο συνώνυμό του; Γιατί εγώ, μιλώντας ειλικρινά, δεν γνώριζα καθόλου εάν ήμουν ήρωας ή όχι, γνώριζα μόνον ότι το αίσθημα της αξιοπρέπειας ήταν από πάντα σφόδρα επιθυμητό σε εμένα, σχεδόν περισσότερο από κάθε άλλο ανθρώπινο συναίσθημα. Και πάσχισα να το διατηρήσω στην ψυχή μου σε όλη μου τη ζωή, ανεξάρτητα από την ηλικία, τον χρόνο ή τις συνθήκες, όσο δύσκολες και αν υπήρξαν αυτές. Και θέλω να διαλαλήσω πως υπάρχει μόνο ένα πράγμα για το οποίο επιτρέπω στον εαυτό μου να αισθάνεται υπερήφανος, είναι ακριβώς η άρνηση της εγκατάλειψης αυτού του συναισθήματος»⁸¹².*

⁸¹² Ο.π., Kalakulla, σ. 53.

Μια δεύτερη εξήγηση επί της συσσώρευσης των ανακριτικών συμβάντων στη μνήμη των διωκόμενων αποδίδεται στο γεγονός ότι ο ανακρινόμενος, όπως θα εξεταστεί αναλυτικά στη συνέχεια, κατά το διάστημα που θα επιχειρηθεί να του αποσπαστεί η ομολογία και να κατασκευαστεί το κατηγορητήριο, θα υποστεί μια σειρά εντεινόμενων, καθημερινών, ψυχολογικών και σωματικών βασανιστηρίων· βασανιστήρια τα οποία θα παραμείνουν μέχρι και το τέλος της ποινής του η πιο ισχυρή εμπειρία του τραύματος στη συνείδηση του διωκόμενου. Ο ισχυρισμός του Σολζενίτιν ότι η διάρκεια της ανάκρισης δεν εξυπηρετούσε τη διαλεύκανση της υπόθεσης αλλά χρησιμοποιούνταν για να εξαντλήσει σωματικά και ψυχολογικά τον ανακρινόμενο⁸¹³, ώστε να θέλει να απαλλαγεί από αυτή την οικτρή δοκιμασία και να ομολογήσει την ανύπαρκτη ενοχή του, επιβεβαιώνεται απόλυτα στην πραγματικότητα της δίωξης που ασκείται από το δικτατορικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα.

Μια τρίτη εξήγηση θεμελιώνεται στην ίδια τη λειτουργία της μνήμης η οποία σχεδόν επανεκκινεί το μνημονικό της απόθεμα προς όφελος του ανακρινόμενου: *«Στην ανάκριση μου συνέβη ένα παράξενο φαινόμενο. Ένιωσα να συντελείται κάτι σαν σβήσιμο της μνήμης. Γίνεται το σβήσιμο των ασήμαντων γεγονότων, και μια επανατοποθέτηση εκείνων που απέμειναν. Αυτά που απομένουν στον δίσκο της μνήμης είναι αυτά που βοηθούν την άμυνα. Την δική σου άμυνα. Όπως ακριβώς μια αντιβίωση ενάντια σε κάποια επιδημία. Η αντιβίωση σε αυτές τις περιπτώσεις παράγεται από εξασθενημένα βακτήρια· της ίδιας της νόσου. Ο δίσκος της μνήμης με τις σκηνές της ανάκρισης είναι πολύ ισχυρός. Τα γεγονότα τα έχω μπροστά μου νωπά, ακόμα και ύστερα από είκοσι χρόνια»⁸¹⁴.*

Μια από τις μεγαλύτερες απογοητεύσεις του ανακρινόμενου, σύμφωνα με τον Petraq Xhaçka, είναι η διάψευση της προαιώνιας πίστης του ανθρώπου πως σε αυτή τη ζωή η αλήθεια είναι προορισμένη να λάμψει⁸¹⁵. Όπως συνάγεται από τη μελέτη των περισσότερων λογοτεχνικών μαρτυριών, δύο είναι τα κυρίαρχα άγχη που καταλαμβάνουν τον ψυχισμό του εγκλείστου κατά τις πρώτες ώρες εντός του κελιού, λίγο πριν την πρώτη ανάκριση: Πρώτο είναι το άγχος της απόλυτης άγνοιας επί του κατηγορητηρίου και της αιτίας της δίωξης, κάτι που βιώνεται ως ακαθόριστος φόβος. Δεύτερο, ειδικά για εκείνους που συνελήφθησαν όντας μακριά από την οικογένειά

⁸¹³ Ο.π., Σολζενίτιν, *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ*, σ. 110.

⁸¹⁴ Ο.π., Velo, *Hetimi*, σ. 61.

⁸¹⁵ Ο.π., Xhaçka, *Ανθολογία των πληγών*, II, σ. 453.

τους, είναι το άγχος της τύχης των οικείων και η θλίψη που βιώνουν εξαιτίας του συλληφθέντος, κάτι που τους προκαλεί τύψεις και τους βυθίζει ακόμη περισσότερο στην απόγνωση: *«Όταν κοιτούσα το ψωμί, σκεφτόμουν τους δικούς μου, άραγε θα τους ήρθε το μαντάτο της σύλληψής μου, ω, πόσο πικρό τους έγινε το ψωμί, σίγουρα θα το τρώνε με δάκρυα»*⁸¹⁶.

⁸¹⁶ Ο.π., Zhiti, σ. 25.

B.4.3.1. Ο ανακριτής

Ο ανακριτής των σοβιετικών καθεστώτων, ισχυρίζεται ο Edgar Morin, δεν είναι παρά ένας ετεροχρονισμένος σωσίας του μεσαιωνικού Ιεροεξεταστή, διότι τα μέσα που χρησιμοποιούσε δεν απέρρεαν από μια σύγχρονη δικαστική λογική αλλά από τη λογική της Ιεράς Εξέτασης που αποσπούσε με βασανιστήρια από το θύμα την ομολογία ότι κατέχεται από δαιμόνια⁸¹⁷. Η φιγούρα του ανακριτή εντυπώνεται για πάντα στη μνήμη του ανακρινόμενου⁸¹⁸. Είναι αναμφίβολα ο πρωταγωνιστής των βασανιστηρίων και εκείνος που προκαλεί το μεγαλύτερο πόνο στο σώμα και την ψυχή του κρατούμενου. Ο Βαρλάμ Σαλάμοφ θα αναγάγει τη μάχη του ανακρινόμενου με τον ανακριτή σε θεμελιώδες πεδίο κατανάλωσης όλων των ψυχικών, όλων των νευρικών και πνευματικών δυνάμεων στη φυλακή⁸¹⁹. Στις αφηγήσεις των διωκομένων το πρόσωπο του ανακριτή απεικονίζεται πάντα ως ένα προσωπίο του απόλυτου κακού και ως εκ τούτου πλαισιώνεται πάντα με την υπέρτατη χλεύη. Σύμφωνα με τον Agim Musta, οι ανακριτές των πρώτων χρόνων της χοτζικής δικτατορίας ήταν άξεστοι λακέδες που δεν γνώριζαν άλλη ανακριτική μέθοδο πέραν της ωμής βίας: «Ο ανακριτής μου, ο “μέγιστος” Λάμπι Τιτάνι, πρώην τσιράκι σε τσαγκαράδικο, με πέντε τάξεις σχολείο, με έσυρε στο θάλαμο των βασανιστηρίων»⁸²⁰.

Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται και στις αναμνήσεις του Ahmet Bushati, ο οποίος στο ημερολόγιο φυλακής αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην σκοτεινή προσωπικότητα ενός άξεστου αγράμματος ανακριτή: «Ο ανακριτής που ακολουθούσα στο διάδρομο ονομάζονταν Σιρρί Τσαρτσάνι· τ' όνομά του θα το μάθαινα μερικές μέρες αργότερα. Εκτός από την όψη του κακού που αποτυπώνονταν στο πρόσωπό του, σαν του πιθήκου, μου απέσπασε την προσοχή και το ρυθμικό λύγισμα των γονάτων του καθώς περπατούσε, σαν κάποιος ορεσίβιος που δεν είχε έρθει ποτέ σ' επαφή με τον πολιτισμό»⁸²¹. Ο Gëzim Çela βλέπει στο πρόσωπο του ανακριτή του τις παντοδύναμες φοβερές φιγούρες των ιεροεξεταστών του Ελ Γκρέκο με τα στυφά μακρόστενα

⁸¹⁷ Ο.π., Morin, *Αφήνοντας τον Εικοστό Αιώνα*, σ. 44.

⁸¹⁸ Βλ. Cesereanu Ruxandra, "Portrait of the Torturer in the 20th Century", *InterMarium (On-line Journal of The East Central European Center)*, Columbia University, volume 10, no. 1, 2007.

⁸¹⁹ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 380.

⁸²⁰ Ο.π., Musta, σ. 30.

⁸²¹ Ο.π., Bushati, σ. 20.

πρόσωπα, στο βλοσυρό βλέμμα των οποίων επικρέμαται η ζωή και ο θάνατος των εξεταζομένων⁸²².

Κατά τις επόμενες δεκαετίες, οι ανακριτές ήταν καταρτισμένοι και μετέρχονταν, επιπλέον, ψυχολογικών μεθόδων σύνθλιψης του εγκλείστου. Η εξειδίκευση και η κατάρτιση της νέας γενιάς ανακριτών στην χρήση πιο αποτελεσματικών τεχνικών πίεσης αντικατοπτρίζεται, όπως μαρτυρείται στη *Δεύτερη καταδίκη* του Lubonja, ακόμα και στην ενδυματολογική τους εικόνα: «*Ετούτοι οι ανακριτές της νέας γενιάς ντύνονταν και ράβονταν με πολύ περισσότερο γούστο σε σχέση με τη γενιά του Νεβζάτ. Μάλιστα, με περισσότερο γούστο και από όλους τους πολίτες του κράτους. Έμοιαζαν με διπλωμάτες*»⁸²³.

Ο Visar Zhiti, ο οποίος συνελήφθη στα τέλη της δεκαετίας του 1970, αναφέρει ότι ο ανακριτής του ήταν καταρτισμένος σε λεπτά λογοτεχνικά ζητήματα και χρησιμοποιούσε εξειδικευμένο λεξιλόγιο, όπως για παράδειγμα: «ερμητικός», «ποιητές της παρακμής», και συζητούσε με τον ανακρινόμενο ποικίλα λογοτεχνικά θέματα: από τη Βίβλο, τον Γιεφτουςένκο, τον Ντοστογιέφσκι, τον Ισμαήλ Κανταρέ και άλλους σύγχρονους συγγραφείς. Εκείνο όμως που τρόμαζε τον νεαρό ποιητή των *Δρόμων της αβύσσου* ήταν η ολοκληρωτική δύναμη που είχε ο ανακριτής πάνω στο σώμα και την τύχη του ανακρινόμενου: «*Μείναμε μόνοι, εντελώς μόνοι, απέναντι ο ένας από τον άλλον, σα να είχαμε απομείνει μόνοι στη γη. Τι μας ένωνε; Ποτέ δεν τον είχα γνωρίσει, ούτε που το ήθελα. Από πού στο διάλογο είχε τόσα δικαιώματά επάνω μου; Ολα*»⁸²⁴. Στη συνέχεια, ο ίδιος ανακριτής προσπαθεί να κάμψει την αντίσταση του ανακρινόμενου κάνοντας επίκληση στο συναίσθημα της ανάμνησης των οικείων: «*“Δεν σου έρχεται κρίμα”, είπε, “Καλά εσύ, ξέρεις τι ακριβώς κάνεις και πού βρίσκεσαι, αλλά οι δικοί σου άνθρωποι; Σκέφτεσαι καθόλου τα βάσανά τους; Να ξέρεις ότι είναι στο χέρι σου να δώσεις ένα τέλος σε αυτή την κατάσταση”*»⁸²⁵.

Άλλοτε, ο Zhiti αναφέρει πως ο ανακρινόμενος δείχνει κάποιο είδος λύπησης για τον ανακριτή ή ακόμα και κρυφής αναμονής για ανθρώπινη επαφή. Μια παρόμοια αναφορά θα εντοπίσουμε και στο Lubonja. Ο αφηγητής της *Δεύτερης καταδίκης* θα επισημάνει ότι είναι τόσο ισχυρή η δίψα του απομονωμένου ανακρινόμενου για

⁸²² Ο.π., Çela, σ. 67.

⁸²³ Ο.π., Lubonja, σ. 91.

⁸²⁴ Ο.π., Zhiti, σ. 63.

⁸²⁵ Ο.π.

ανθρώπινη επικοινωνία ώστε, καμιά φορά, τον οδηγεί με ευχαρίστηση ακόμα και στην κατεύθυνση μιας ολότελα εχθρικής ύπαρξης, όπως είναι ο ανακριτής⁸²⁶.

Μια άλλη τεχνική που μετέρχεται προκειμένου να επιφέρει καίριο πλήγμα στην ψυχολογία του ανακρινόμενου είναι η προσποίηση της αντίθεσης των συναισθημάτων. Ένα τέτοιο παράδειγμα υπάρχει στην σύντομη διήγηση «Πρωτοχρονιάτικη νύχτα» του Astrit Xhaferi. Ο ανακρινόμενος διατάσσεται εσκεμμένα να περιμένει για λίγη ώρα ακριβώς έξω από το ανακριτικό γραφείο, ώστε να ακούσει μια τηλεφωνική επικοινωνία του ανακριτή: *«Ειδικά εκείνο το βράδυ, ο ανακριτής βρήκε μισή ώρα, να δημιουργήσει σε μένα τη δυνατότητα ν' ακούσω την τηλεφωνική επικοινωνία που είχε με την οικογένειά του, αφήνοντας ανοιχτή την πόρτα και μιλώντας με δυνατή φωνή: «Ε, μάνα, στήθηκε όμορφα το πρωτοχρονιάτικο δέντρο; Κοίτα, στην κόρη μου θα φέρω και μερικά ακόμα παιχνίδια! Μη ξεχάσεις να της φορέσεις το καινούργιο φουστάνι, γιατί πλέον θα της κάνει έτσι όπως μεγάλωσε, πήγε κιόλας τριών ετών (Τι σύμπτωση! Όσο και η κόρη μου). Θα γιορτάσουμε και με μπίρα, θα βγούμε όλοι μαζί μια φωτογραφία...» Ύστερα ήρθε να με αντιμετωπίσει. Έμεινε λίγο αμίλητος, θέλοντας να γευτεί τον αντίκτυπο, όπως έκανε άλλωστε και με τα γρονθοκοπήματα και το σφίξιμο των χειροπεδών. Στο θολό βλέμμα και στα χοντρά του χείλη σχηματίστηκε τότε ένα διαβολικό χαμόγελο. Χαμόγελο που έφερε μέσα του το τρίξιμο των χειροπεδών σε αναρίθμητα χέρια, το πλάκωμα της υγρασίας και του σκότους, το ρίγος των οίμων, το άγχος του απρόβλεπτου μέλλοντος. Ξαφνικά, είπε: «Σήμερα δεν έχω χρόνο ν' ασχοληθώ άλλο μαζί σου. Φρουρέ, έλα παρ' τον αυτόν. Πήγαινε τον στο κελί». Εκείνη τη νύχτα βυθίστηκα σ' ένα απροσδιόριστο παραλήρημα, ούτε ζύπνιος ούτε κοιμισμένος, καθώς έφτανε στ' αυτιά μου το συνεχόμενο κλάμα της κόρης μου που φώναζε “Μπαμπά”, “Μπαμπά”. Γύρω από το λαιμό ένιωθα τη ζεστασιά των χεριών της... Η νύχτα είχε μια ασυνήθιστη διάρκεια. Η λύπη είχε μια πηχτή γεύση. Δεν νομίζω ότι η τρέλα, μπορεί να πάρει άλλη όψη στο μυαλό του ανθρώπου. (Αργότερα, όταν θα πήγαινα στο Σπατς, θα μάθαινα ότι αυτός ο ανακριτής δεν ήταν καν παντρεμένος και ότι αυτά τα παιχνίδια τα είχε παίζει και σε άλλους)»⁸²⁷.*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή του ανακριτή στην ακόλουθη μυθοπλαστική αφήγηση του Zyhdi Morana, η οποία αποδίδεται σε μη ανακρινόμενο: Συγκεκριμένα, η μνηστή του ανακριτή τον συνοδεύει σ' έναν περίπατο αμέσως μετά

⁸²⁶ Ο.π., Lubonja, σ.76.

⁸²⁷ Ο.π., Astrit Xhaferi, “Nata e vitit të n̄”, *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 413.

την πολύωρη «εργασία» του. Όταν εκείνος επιχειρεί να τη φιλήσει, η νεαρή πρωταγωνίστρια, υπό τη μορφή εσωτερικού μονολόγου, συλλαμβάνει μια δυσάρεστη μεταφορά: *«Τα χείλη του μου φάνηκαν παγωμένα σα χείλη νεκρού. Ίσως μου φάνηκαν έτσι μιας και αυτός έρχονταν κατευθείαν από την ανάκριση, από αυτήν την κουζίνα όπου μαγειρεύονταν το σιτηρέσιο του θανάτου»*⁸²⁸.

⁸²⁸ Ο.π., Morava, *Χαμένες οδοί*, σ. 85.

B.4.3.2. Το λευκό κατηγορητήριο και η ύφανση της ενοχής

Οι ανακριτικές μέθοδοι που χρησιμοποιούσαν τα όργανα της SIGURIMI επαληθεύουν την άποψη ότι ο χοτζικός ολοκληρωτισμός δεν ήταν παρά το πιο πιστό αντίγραφο του σταλινικού ολοκληρωτισμού, κυρίως του μεγάλου σταλινικού τρόμου της δεκαετίας του 1930, μεταξύ των ανατολικοευρωπαϊκών δικτατοριών⁸²⁹. Το πιο σημαντικό στοιχείο της ανακριτικής διαδικασίας, καταλήγει ο Σολζενίτσιν, δεν είναι η εύρεση, η διασταύρωση και η ανακάλυψη των στοιχείων του «εγκλήματος» όσο η προσωπική ομολογία της ενοχής εκ μέρους του ανακρινόμενου: *«Έτσι, ακολουθώντας ελικοειδή εξέλιξη, τα συμπεράσματα των πρωτοπόρων νομικών γύρισαν πίσω στις απόψεις που κυριάρχησαν πριν από την κλασική αρχαιότητα ή στον Μεσαίωνα. Όπως οι δήμιοι του Μεσαίωνα, έτσι και οι ανακριτές, οι εισαγγελείς και οι δικαστές μας δέχτηκαν να θεωρούν μεγαλύτερη απόδειξη της ενοχής την ομολογία του κατηγορουμένου»*⁸³⁰.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο κατάδικος των σταλινικών ολοκληρωτισμών έχει παρομοιασθεί με καφκικό ήρωα. Αν και θα εξετασθεί σε ειδικό κεφάλαιο το φάσμα των επιρροών του καφκικού έργου στους διωκόμενους συγγραφείς της Κομμουνιστικής Αλβανίας, αξίζει εδώ να επιχειρηθεί ένας πρώτος συσχετισμός του ζητήματος της τύχης των καφκικών ηρώων με το αντίστοιχο ζήτημα της ενοχής του ανακρινόμενου, που θίγεται από τον Σολζενίτσιν.

Μία από τις πολλές ρευστές αγωνίες που αντιμετωπίζει ο πρωταγωνιστής της *Δίκης*, επί παραδείγματι, είναι και αυτή του λευκού κατηγορητηρίου. Ο Κ. δεν γνωρίζει το είδος των κατηγοριών που τον βαραίνουν και μόνο συμπτωματικά μπορεί να τις προσεγγίσει κατά την πρώτη του απολογία: *«Μόνο αργότερα ήταν δυνατόν να συνταχθούν πραγματικά αποτελεσματικές και πειστικές απολογίες, όταν οι επιμέρους κατηγορίες και τα στοιχεία που τις στήριζαν ανέκλυπταν σαφέστερα ή συμπεραίνονταν από την πορεία των ανακρίσεων»*⁸³¹. Εδώ, βέβαια, προκύπτει το παράδοξο της αλληλοεξάρτησης της διαμόρφωσης του κατηγορητηρίου από τις αναθεωρούμενες

⁸²⁹ Βλ. Εισαγωγή.

⁸³⁰ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 111, 113.

⁸³¹ Ο.π., Κάφκα, *Η Δίκη*, σ. 103.

απολογίες του ανακρινόμενου Κ., σε σημείο που παραμένει μέχρι το τέλος δαιδαλώδης και ακαθόριστη η μεταξύ τους σχέση.

«Σε συνέλαβαν; Η ενοχή θα βρεθεί. Περίμενε»⁸³². Αυτές είναι οι πρώτες σκέψεις που κάνει ο Visar Zhiti μόλις περνάει τις πρώτες ώρες του στο κελί, υφαίνοντας υποθέσεις σχετικά με την αιτία της σύλληψης και αναμένοντας την πρώτη συνάντηση με τον ανακριτή. Ένα άλλο παράδειγμα που επιβεβαιώνει αυτόν τον καφκικό παραλογισμό, μπορούμε να εντοπίσουμε στην αφήγηση του Luan Myftiu. Όταν οι ανακριτές του συνειδητοποίησαν ότι η χρήση των βασανιστηρίων δεν ήταν τελικά η ενδεδειγμένη τεχνική πίεσης προκειμένου να του αποσπάσουν την ομολογία της ενοχής και της αντικαθεστωτικής του δράσης, κατέφυγαν στην τεχνική του λευκού κατηγορητηρίου, σύμφωνα με την οποία έπρεπε ο ίδιος ο ανακρινόμενος να συμπληρώσει μόνος του τις κατηγορίες που επρόκειτο να του απαγγελθούν:

«Τότε άλλαζαν στάση. Το πρωί δεν με χτύπησαν άλλο. Κάθονταν ξαπλωμένοι στη σεζλόνγκ διαβάζοντας ο καθένας από ένα μυθιστόρημα, ενώ εγώ έστεκα όρθιος, δεμένος στα χέρια με τις χειροπέδες, και περίμενα το αιφνίδιο αστροπελέκι. Ναι αλλά δύο από αυτούς απομακρύνθηκαν, ενώ ο τρίτος που με γνώριζε, γιατί υπηρετούσε κάποτε ως οπερατίβ στη ζώνη όπου εργαζόμουν ως δάσκαλος, με “ήρεμη” και “καλοπροαίρετη φωνή” φωνή που μου φάνηκε σα σύριγμα φιδιού, μου ζήτησε να του εξηγήσω εγώ το λόγο για τον οποίον με κρατούσαν κρυμμένο από τα μάτια της ανθρωπότητας»⁸³³.

Ανάλογη είναι και η σκηνή της δεύτερης ανακριτικής περιόδου του Lubonja, ο οποίος θα ερωτηθεί επανειλημμένως από τον ανακριτή αν γνωρίζει το λόγο για τον οποίο ανακρίνεται⁸³⁴. Κάποια στιγμή, ο ανακρινόμενος θα στραφεί στο βάθος των ίδιων των αναμνήσεών του και θα αναλογιστεί τα όρια της ενοχής και της απουσίας της, σε μια κρίση συνείδησης: «Εγώ είμαι ο ΕΝΟΧΟΣ. Κουλουριασμένος με το παλιοκούμπερτο συλλογίζομαι. Είμαι ΕΝΟΧΟΣ; Δεν έχω υπάρξει ποτέ τόσο σημαντικός όσο τώρα. Έχω εργαστεί 21 χρόνια ακατάπαυστα αλλά ποτέ η εργασία μου δεν μου προσέφερε αυτή την εξωπραγματική προσοχή, την τόσο ξεχωριστή. Την βαρύνουσα προσοχή που κερδίζεις με το να είσαι ΕΝΟΧΟΣ»⁸³⁵. Ακόμα και η κατηγορία,

⁸³² Ο.π., Zhiti, *Οι δρόμοι της αβύσσου*, σ. 14.

⁸³³ Ο.π., Luan Myftiu, *Nën terrorin komunist*.

⁸³⁴ Ο.π., Lubonja, *Η δεύτερη καταδίκη*, σ. 63.

⁸³⁵ Ο.π., Velo, σ. 78.

καταλήγει ο Visar Zhiti, στη γενικότερη σύγκυση του ανακρινόμενου, φαντάζει απαραίτητη για να τον απαλλάξει από το άγχος της αντιμετώπισης μιας άγνωστης απειλής⁸³⁶.

⁸³⁶ Ο.π., Zhiti, *Rrugët e ferrit*, σ. 16.

B.4.3.3. Τεχνικές ανάκρισης και βασανιστήρια

Ο Σολζενίτσιν υποστηρίζει ότι, εφόσον έπρεπε να ενοχοποιηθούν κάποιον, οι απειλές και τα βασανιστήρια ήταν αναπόφευκτα· και όσο πιο απίθανη ήταν η κατηγορία και η ομολογία που έπρεπε να αποσπασθεί, τόσο πιο σκληρή και βάνουση εξελίσσονταν η ανακριτική διαδικασία⁸³⁷. «Θα μιλήσεις; Τι έχεις κατά νου; Δεν ξεμπερδεύεις εύκολα μαζί μας. Εδώ έχουν γυρίσει κεφάλια πιο αγύριστα από το δικό σου»⁸³⁸. Αυτή είναι η πιο συνηθισμένη απειλή που εκτοξεύεται κυρίως στους νεαρούς κρατούμενους, όπως συμβαίνει στο νεαρό ποιητή των *Δρόμων της αβύσσου*, κατά την πρώτη ανακριτική συνεδρία.

Στο *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ* απαριθμούνται τριάντα μία τεχνικές ανάκρισης που εμφανίζονται σε ένα σύνολο εκατοντάδων αφηγήσεων πρώην ζεκ και χωρίζονται σε ψυχολογικές και σωματικές, οι βασικότερες εκ των οποίων είναι: η νυχτερινή συνεδρία, η πειθώ με ύφος ειλικρινές, οι χοντροκομμένες βρισιές, το πλήγμα με την ψυχολογική αντίθεση, η πρόκληση σύγχυσης και εκφοβισμού, το ψέμα, η εκμετάλλευση της αφοσίωσης του ανακρινόμενου στους συγγενείς και μία σειρά από σωματικά βασανιστήρια⁸³⁹. Τις περισσότερες θα τις συναντήσουμε, διανθισμένες, και στο σύνολο των κειμένων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων. Το «Δίκτυο Αρχείων των Θυμάτων του Κομμουνισμού» της Αλβανίας απαριθμεί τριάντα έξι είδη βασανιστηρίων τα οποία καταγράφονται συνολικά στις μαρτυρίες των πρώην θυμάτων του χοτζικού καθεστώτος⁸⁴⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις αφηγήσεις των Αλβανών διωκομένων εμφανίζονται σωματικά βασανιστήρια που δεν καταγράφονται στο έργο του Σολζενίτσιν, όπως για παράδειγμα ο ακρωτηριασμός⁸⁴¹, η τριήμερη ενταφή του ανακρινόμενου⁸⁴² ή ακόμα και ο ευνουχισμός⁸⁴³.

⁸³⁷ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 111.

⁸³⁸ Ο.π., Zhiti, σ. 22.

⁸³⁹ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 116-131.

⁸⁴⁰ Βλ. Online Archive of Victims of Communism, “36 llojet e torturave të tmerrshme që u përdorën gjatë diktaturës komuniste, *kujto.al*, 28 December, 2017 (<https://en.kujto.al/36-torturat-e-tmerrshme-perdorur-ndja-viktimave-te-komunizmit-nga-1945-1991/>).

⁸⁴¹ Στην μη μυθοπλαστική νουβέλα *Το έλος του θανάτου*, ο Makensen Bungo αφηγείται την ιστορία ενός κατάδικου που είχε χάσει τα δάχτυλα των ποδιών του κατά την ανάκριση, βλ. Bungo, *Ανθολογία των πληγών*, I, ο.π., σ. 60.

⁸⁴² Η μέθοδος αυτή ασκήθηκε σε έναν από τους πιο γνωστούς συγγραφείς της Αλβανίας κατά τον εικοστό αιώνα, τον Mitrush Kuteli, του οποίου, ωστόσο, δεν διασώθηκαν αφηγήσεις της δίωξης (βλ.

Η βαναυσότητα των μεθόδων και η εγκληματική δράση των ανακριτικών οργάνων της SIGURIMI αποτυπώνεται συμπτυκνωμένα και στην ακόλουθη φράση από την αυτοβιογραφική μαρτυρία του Ugan Kalakulla: «Αυτοί σε σκότωναν χωρίς να σε πληρώσουν, όπως λέει μια γνωστή αλβανική παροιμία»⁸⁴⁴. Από τα πρώτα λεπτά που στήνεται από το φρουρό συνοδείας στο κέντρο του ανακριτικού γραφείου, προσθέτει ο Kalakulla, ο ανακρινόμενος καταλαμβάνεται από την ενστικτώδη αγωνία της επιβίωσης: «Από την πρώτη στιγμή, μέσα σε αυτό το μισοσκότεινο γραφείο, με σφυροκοπούσε ένα ερώτημα: Θα έβγαίνα άραγε ζωντανός από αυτό το κακορίζικο μέρος. Ένα ρίγος ένιωσα να με διαπερνά. Το περιφερικό νευρικό σύστημα κάπως σαν να άρχιζε ν' αντιδράει. Ήταν μήπως η προετοιμασία του ίδιου του οργανισμού να αντιμετωπίσει αυτό που θα ακολουθούσε;»⁸⁴⁵.

Ο ξυλοδαρμός είναι εκείνη η ανακριτική τεχνική που ασκείται ανεξαιρέτως σε όλους τους κρατούμενους, ακόμα και στους ανήλικους συλληφθέντες, όπως μαρτυρείται στη *Διαμελισμένη νιότη* του Reshat Kripa: «Μου πέρασε τις χειροπέδες και τις έσφιξε δυνατά. Με καθήλωσε στο έδαφος και άρχισε να με χτυπάει και με τις δύο παλάμες με όση δύναμη είχε. Έβλεπα τα φτερά της πλάτης του που άνοιγαν βίαια και με χτυπούσαν. Το μικρό μου κεφάλι ήταν υποχρεωμένο να υπομείνει τον βάρβαρο καταιγισμό. Άρχισε να με χτυπά και με κλωτσιές στα γεννητικά όργανα»⁸⁴⁶.

Αμέσως μετά την χρήση της τεχνικής του *λευκού κατηγορητηρίου* και τη νέα τους αποτυχία να αποσπάσουν ομολογία, αφηγείται ο Luan Myftiu, οι ανακριτές επιτίθενται μανιωδώς εναντίον του με γρονθοκοπήματα. Αυτό που παρατηρεί ο Myftiu είναι ότι οι επιθέσεις ξυλοδαρμού συνδυάζονταν με τεχνικές προσβολής της προσωπικότητας του ανακρινόμενου, όπως η εξύβριση με εξεζητημένη φρασεολογία η οποία ήταν περίτεχνα προσχεδιασμένη: «Άρχισαν ζανά τα χτυπήματα, αλλά αυτή τη

Admirina Peçi, “Mitrush Kuteli: Si e varrosënt të gjallë”, *Flaka*. - Nr. 7235, 18 shtator, 2002, f. 15). Το περιστατικό επιβεβαιώνει και ο διωκόμενος συγγραφέας Lek Pervizi ο οποίος το τοποθετεί στο στρατόπεδο Βλοτσίστ του Μαλίκι (βλ. Lek Pervizi, “Vështrimbi letërsinë komuniste”, *Kuqe Zi*, nr. 112).

⁸⁴³ Στις μαρτυρίες των πρώην καταδίκων από την Εθνική Ελληνική Μειονότητα της Αλβανίας αναφέρεται ότι υπέστη το συγκεκριμένο βασανιστήριο ο Μ.Π., ο οποίος, πριν καταδικαστεί και ο ίδιος από το χοτζικό καθεστώς, υπήρξε αρχιανακριτής της SIGURIMI στις ελληνικές επαρχίες του Αργυροκάστρου και των Αγίων Σαράντα (συνεντεύξεις του γράφοντος).

⁸⁴⁴ Ο.π., Kalakulla, σ. 54.

⁸⁴⁵ Ο.π.

⁸⁴⁶ Ο.π., Kripa, σ. 84.

φορά μαζί με βρισιές που δεν τις είχε ξανακούσει ποτέ το αυτί μου» και παρακάτω «Μου εξαπέλυσε μια βρισιά που δεν θα την άκουγες ούτε από το στόμα του χειρότερου αλήτη»⁸⁴⁷.

Ο Agim Musta τοποθετεί την τεχνική της εξεζητημένης εξύβρισης στο επίκεντρο της ανακριτικής διαδικασίας, διότι εκτιμούνταν ως αποτελεσματική στην πρόκληση της προσβολής και ταπείνωσης της προσωπικότητας του ανακρινόμενου. Μόλις ο ανακρινόμενος τοποθετούνταν στην σφηνωμένη στο τσιμεντένιο δάπεδο καρέκλα του ανακριτικού γραφείου, το πρώτο πράγμα που έκανε ο ανακριτής ήταν ο ευτελισμός του προσώπου του θύματος χρησιμοποιώντας τις πιο επονεϊδιστες ύβρεις εναντίον του και εναντίον των μελών της οικογένειάς του: «Αυτές οι βρισιές συνοδεύονταν με καταιγισμό γρονθοκοπημάτων, με κλωτσιές στα πλευρά και τις περόνες, ακόμα και στα γεννητικά όργανα, στο κρανίο, με μπουκάλια μιογιάς στο μέτωπο, με καμένα ξύλα στη σπονδυλική στήλη και με οποιοδήποτε άλλο μέσο βρίσκονταν πάνω και τριγύρω στο γραφείο»⁸⁴⁸. Στο ίδιο πνεύμα, ο Kalakulla δέχεται τον συνδυασμό εξύβρισης και γρονθοκοπημάτων ανταπαντώντας αιμόφυρτος στον υβριστή: «Θα πρέπει να ντρέπεσαι κοτζάμ στρατηγός! Η μητέρα μου είναι εβδομήντα χρονών. Και είναι μια αλβανίδα μάνα. Δεν θα φανταζόμουν ποτέ μια τέτοια έκφραση!»⁸⁴⁹

Ο Lubonja θα στοχαστεί αρκετά πάνω στο ζήτημα της εξεζητημένης εξύβρισης, το σημαίνόμενο της οποίας καταλήγει στην απειλή της θανατικής καταδίκης. Ο ανακριτής του, επί παραδείγματι, χρησιμοποιεί την ακόλουθη προσβλητική φράση: «Εμείς διακορεύουμε τα οστά των εχθρών», φράση η οποία σύμφωνα με τον αφηγητή της Δεύτερης καταδίκης υποδηλώνει την διακόρευση του κρανίου από σφαίρα στο εκτελεστικό απόσπασμα⁸⁵⁰.

Αφηγούμενος τις αναμνήσεις της ανάκρισης, ο Visar Zhiti συμπεραίνει ότι μια από τις τεχνικές που χρησιμοποιούσαν οι ανακριτές αποσκοπώντας στην ταπεινωτική απογύμνωση και αποπροσωποποίηση του ανακρινόμενου ήταν και το κούρεμα με την ψιλή όπως και η απαγόρευση χρήσης των παπουτσιών εντός του κελιού⁸⁵¹. Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται και στις μαρτυρίες άλλων διωκομένων. Ο Piro Piqoni, επί

⁸⁴⁷ Ο.π., Luan Myftiu.

⁸⁴⁸ Ο.π., Agim Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 30

⁸⁴⁹ Ο.π., Kalakulla, σ. 57.

⁸⁵⁰ Ο.π., Lubonja, σ. 82.

⁸⁵¹ Ο.π., Zhiti, σ. 19

παραδείγματι, από την κατάσταση του ανακρινόμενου εστιάζει στην αίσθηση του ξυρισμένου κεφαλιού του, που του προκαλούσε σύγχυση, νευρικήτητα και αμηχανία⁸⁵². Τα γυμνά πόδια, παραδέχεται επίσης και ο Lubonja ενέτειναν το αίτημα της ανασφάλειας: *«Εβγαλα τις οπίνγκες που είχα από το Σπατς, τις έχωσα στο κάτω μέρος του κομοδίνου έξω από την πόρτα και πάτησα πάνω στο πάτωμα της μπιρούτσας με εκείνο το αίσθημα του ολότελα απροστάτευτου και του ανασφαλούς που σου προκαλεί το περπάτημα με γυμνά πόδια»*⁸⁵³.

Ο Agim Musta περιγράφει ακόμη έναν κλειστό χώρο, παράλληλα στο ανακριτικό γραφείο, ο οποίος χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για την άσκηση ειδικών βασανιστηρίων ή σαν αποθήκη παντός είδους μέσων βασανισμού. Αναφέρει πως ο ανακριτής του, κάποια μέρα, τον οδήγησε στο θάλαμο των βασανιστηρίων: *«Εκεί είχε γάντζους, για να κρεμαστούν άνθρωποι, σιδερένιες ντουλάπες όπου σε έκλειναν μέσα για ολόκληρες μέρες, σιδερένιες κλίνες, όπου το θύμα δένονταν και βασανίζονταν με πυρωμένο σίδερο, ή καμένο λάδι, βαρέλι με κρύο νερό και κομμάτια πάγου, όπου έριχναν γυμνό τον κρατούμενο, τανάλιες για βγάλσιμο των νυχιών, ηλεκτρικές καρέκλες όπου διαπερνούσαν το θύμα με ηλεκτροσόκ, αμπούλες πετρελαίου και άλλα φαρμακευτικά σκευάσματα, όλα για να αποπροσωποποιήσουν τον κατηγορούμενο. Με λίγα λόγια, αυτός ο θάλαμος ήταν ένα μικρό αρσενάλι εργαλείων βασανισμού, από τα πιο πρωτόγονα μέχρι και τα πιο σύγχρονα»*⁸⁵⁴.

Ο ίδιος χώρος του θαλάμου των βασανιστηρίων αποτυπώνεται επίσης στην *Ανάκριση* του Maks Velo. Ο ειδικός αυτός θάλαμος διασώζεται στην ανάμνηση του ανακρινόμενου, ακόμα και αν ο ίδιος δεν εγκλείστηκε εκεί, ως ένας διαρκής εφιάλτης, κυρίως λόγω των κραυγών των άλλων εγκλειστών που κατέκλυζαν το διάδρομο: *«Από εκεί κατέβαιναν οι κραυγές μέσα στη νύχτα, εκείνα τα τρομακτικά ουρλιαχτά»*⁸⁵⁵.

Μία ακόμη τεχνική που αναφέρεται στο έργο του Musta είναι η κρυφή χορήγηση ψυχοφαρμάκων και ναρκωτικών ουσιών ώστε να προκαλέσουν ρήγμα στην προσωπικότητα και στη συνείδηση του ανακρινόμενου: *«Κατά την ανάκριση, δια μέσου του καθημερινού σιτηρεσίου, μας χορηγούσαν ακόμα και ναρκωτικά ώστε να*

⁸⁵² Ο.π., Piqoni, *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 345.

⁸⁵³ Ο.π., Lubonja, *Η δεύτερη καταδίκη*, σ. 49.

⁸⁵⁴ Ο.π. Musta.

⁸⁵⁵ Ο.π., Velo, σ. 65.

πλήξουν το νευρικό σύστημα του κρατούμενου. Για πολύ καιρό παιδευόμενοι από τα συμπτώματα αυτών των ισχυρών ναρκωτικών, από τα οποία πολλοί διωκόμενοι έπαθαν μόνιμα ψυχικά τραύματα»⁸⁵⁶. Αξίζει να τονιστεί ότι η γνώση και η αντίληψη που διαμόρφωσαν οι διωκόμενοι γύρω από την ανακριτική τεχνική της χορήγησης ψυχοφαρμάκων και ναρκωτικών ουσιών έγινε σε μεταγενέστερο στάδιο, διότι η πλειοψηφία αγνοούσε τις συγκεκριμένες τεχνικές τον καιρό που τους ασκούσαν. Αυτό που αναφέρεται σε πολλές μαρτυρίες ήταν ότι βίωναν, χωρίς να μπορούν για καιρό να το κατανοήσουν, μια πρωτόγνωρη ένταση των ψευδαισθήσεων και των νευρικών κρίσεων στη διάρκεια της ανάκρισης⁸⁵⁷. Άλλωστε, όπως διαπιστώνει, σχεδόν ευφυολογώντας, ο Βαρλάμ Σαλάμοφ, το ανακριτικό οπλοστάσιο είναι η τελευταία λέξη της επιστήμης, η τελευταία λέξη της φαρμακολογίας⁸⁵⁸.

⁸⁵⁶ Ο.π., σ. 31.

⁸⁵⁷ Αναλυτικά για τις ανακριτικές τεχνικές χορήγησης ναρκωτικών ουσιών και ψυχοφαρμάκων στους ανακρινόμενους βλ. Streatfeild Dominic, *Brainwash: Πλύση Εγκεφάλου και μυστικές υπηρεσίες* μτφρ.: Ανδρέας Σοκοδήμος, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2008.

⁸⁵⁸ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 642.

B.4.3.4. Ο από μηχανής καταδότης

Μια τεχνική ανάκρισης που συναντάται σε αρκετές αφηγήσεις των διωκομένων είναι η εμφάνιση του «από μηχανής καταδότη»: Όταν η ψυχολογική βία και τα βασανιστήρια δεν έχουν επιφέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ο ανακριτής διατάζει τη μεταφορά του ανακρινόμενου σε ένα νέο κελί στο οποίο εγκλείεται ήδη κάποιος άλλος κρατούμενος, συνήθως ηλικιωμένος. Ο ηλικιωμένος συγκρατούμενος προσπαθεί να κερδίσει την εμπιστοσύνη του ανακρινόμενου, είτε προβάλλοντας ένθερμα την αντικαθεστωτική του δράση και το μένος που τρέφει για τον δικτάτορα και τους εκπροσώπους του Κόμματος είτε συμβουλευοντας τον νεαρό συγκρατούμενο πώς να αποφύγει τις παγίδες του ανακριτή. Εξαιτίας της συσσωρευμένης ψυχολογικής πίεσης, της ανακριτικής έντασης και της μακράς απομόνωσης, ο ανακρινόμενος εκμυστηρεύεται πολλά από τα ζητήματα που αποσιωπά τόσο καιρό από τον ανακριτή. Σχεδόν αιφνιδιαστικά, ο ηλικιωμένος συγκρατούμενος απομακρύνεται για αδιευκρίνιστους λόγους από το κελί και ο ανακρινόμενος οδηγείται εκ νέου στο ανακριτικό γραφείο. Αυτή τη φορά ο ανακριτής, με ειρωνικό ύφος, παραθέτει στον ανακρινόμενο τα νέα στοιχεία που προέκυψαν κατά την ανακριτική έρευνα και επιβαρύνουν την θέση του. Σε αυτό το σημείο, ή λίγο μετά την επιστροφή του στο κελί, ο ανακρινόμενος θα αντιληφθεί την παγίδα του *από μηχανής καταδότη*, στην οποία ενεπλάκη.

Η πρώτη εμφάνιση του *από μηχανής καταδότη* ή «φυτεμένου» εντοπίζεται στις αφηγήσεις των σοβιετικών γκουλάγκ, όπου προκύπτει ότι η συγκεκριμένη ανακριτική τεχνική χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον. Όπως αφηγείται η Ναντιέζντα Μάντελσταμ στην *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*, ο διάσημος ποιητής και σύζυγός της Όσιπ Μάντελσταμ έπεσε θύμα της συγκεκριμένης ανακριτικής παγίδας: «Ο ρόλος του ανθρώπου που «φύτεψαν» δίπλα του δεν περιορίζονταν απλώς στην αποκάλυψη γεγονότων τα οποία έκρυβε από τον ανακριτή ο Ο.Μ. Στα καθήκοντα αυτών των ανθρώπων θα περιλαμβάνονταν ο εκφοβισμός και η εξάντληση των κρατουμένων, για να σιγαθούν τη ζωή τους»⁸⁵⁹.

Η ανακριτική τεχνική του *από μηχανής καταδότη* μαρτυρείται, επί παραδείγματι, στους *Δρόμους της αβύσσου* του Visar Zhitı. Ο ηλικιωμένος

⁸⁵⁹ Ο.π., Μάντελσταμ, *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*, σ. 122.

συγκρατούμενος χρησιμοποιεί πρώτος υβριστικούς χαρακτηρισμούς κατά του καθεστώτος και εμπιστεύεται αμέσως στον νεαρό ποιητή την υπόθεσή του. Στην προκειμένη περίπτωση, ο από μηχανής καταδότης συμβουλεύει τον συγκρατούμενό του να αποδεχθεί τις ανυπόστατες κατηγορίες και εντείνει την ψυχική του σύγχυση αναφερόμενος συχνά στον κίνδυνο της θανατικής καταδίκης και της έντασης των βασανιστηρίων. Όταν ο από μηχανής καταδότης έχει επιτελέσει το έργο του, απομακρύνεται από το κελί: *«Ηρθαν και τον πήραν. Και ένιωσα άσχημα για την απομάκρυνσή του, ανόητα άσχημα, όπως ένιωθα μερικές φορές άσχημα ακόμα και για τον ανακριτή, γιατί ήθελα την επαφή με τους ανθρώπους, με τον άλλο»*⁸⁶⁰.

Ο από μηχανής καταδότης εμφανίζεται και στην *Ανάκριση* του Maks Velo, μόνο που σε αυτή την περίπτωση ο ανακρινόμενος ειδοποιείται για την ταυτότητα και το ρόλο του νέου συγκρατούμενου από μια νεαρή τσιγγάνα που εργάζονταν ως καθαρίστρια των φυλακών⁸⁶¹. Εμφανίζεται ακόμη και στη γυναικεία του εκδοχή, όπως μαρτυρείται στο ημερολόγιο της πρώην κατάδικου Rita Sami Koci, η οποία αφηγείται ότι στα κελιά της φυλακής της Αυλώνας και έπειτα στα αντίστοιχα γυναικεία κρατητήρια των Τιράνων, τη δεκαετία του 1950, κυκλοφορούσε μια κρατούμενη με το προσωνύμιο «Τέρας», διότι ήταν εντεταλμένη καταδότης⁸⁶².

⁸⁶⁰ Ο.π., Zhiti, σ. 75.

⁸⁶¹ Ο.π., Velo, σ. 64.

⁸⁶² Jaupaj Ani, “Kujtimet e ish-të burgosurës Rita Sami Koci: Jeta në një qeli me Musine Koka la rin”, *Panorama - Une Gruaja* 11/03/2012.

B.4.3.5. Ο φρουρός συνοδείας

Ο φρουρός συνοδείας, μαζί με τον ανακριτή, είναι τα μοναδικά πρόσωπα με τα οποία επικοινωνεί ο κρατούμενος καθ' όλη τη διάρκεια της ανακριτικής διαδικασίας (σε αρκετές περιπτώσεις αναφέρεται και μια τρίτη επικοινωνία με τον από μηχανής καταδότη). Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι διωκόμενοι αναφέρουν στις αφηγήσεις τους τον φρουρό συνοδείας με το όνομά του γιατί εκείνος ήταν το πρόσωπο που καθόριζε το τυπικό της καθημερινότητάς τους, είτε με τον έλεγχο του κελιού, είτε με τη συνοδεία του κρατούμενου στο ανακριτικό γραφείο ή την τουαλέτα και τη διανομή της μερίδας του ελάχιστου σιτηρεσίου που αντιστοιχούσε στον καθένα. Τις περισσότερες φορές, ο φρουρός συνοδείας αποτελεί μέρος της βάνουσης καταστολής και ταπείνωσης του ανακρινόμενου, χρησιμοποιώντας είτε άμεση βία είτε ειρωνευόμενος τον κρατούμενο για τη βία που θα του ασκηθεί στο ανακριτικό γραφείο, όπως συμβαίνει με το φρουρό Μντίφι στη *Διαμελισμένη νιότη*⁸⁶³ του Reshat Kripa.

Στον αντίποδα του μοχθηρού, ενίοτε άξεστου, φρουρού συνοδείας, θα συναντήσουμε στις αφηγήσεις των διωκομένων και τον τύπο του επιεικούς φύλακα, ο οποίος δεν θα διστάσει να προσφέρει τσιγάρο ή ακόμα και να παραταχθεί ηθικά με το μέρος του κρατούμενου. Μια τέτοια περίπτωση μαρτυρείται από τον πρώην κατάδικο των αλβανικών γκουλάγκ Σταύρο Γκούτζο, ο οποίος περιφρουρούνταν υπό το καθεστώς των μελλοθανάτων. Κατά την αναμονή της θανατικής καταδίκης, ο φρουρός συνοδείας, ονόματι Ζυκίρ, του οποίου ο κατάδικος είχε κερδίσει τη συμπάθεια, του εκμυστηρεύτηκε μια λεπτομέρεια σχετική με την έκβαση της υπόθεσής του και μοιράστηκε μαζί του την αντιπάθεια για το καθεστώς⁸⁶⁴.

Ανάλογη είναι και η μαρτυρία του Maks Velo, ο οποίος αναφέρει ότι κατά την μετακομμουνιστική περίοδο συναντήθηκε τυχαία με τον φρουρό συνοδείας που είχε στα κελιά των φυλακών των Τιράνων. Τότε, ο Velo κάθισε και τον κέρασε ποτό, ενθυμούμενος ότι εκείνος τον είχε κέρασει, όταν ήταν έγκλειστος, τσιγάρο: *«Πήρα ένα πακέτο τσιγάρα και πήγα να τα καπνίσω. Τσιγάρο επιτρέπονταν να καπνίσεις μετά το πρωινό, στις δέκα, μετά το μεσημεριανό, μετά το απόγευμα, στις πέντε, και μετά το βραδινό στις επτά. Αυτό που μου προσφέρονταν τώρα ήταν εκτός της επιτρεπόμενης*

⁸⁶³ Ο.π., Kripa, σ. 83.

⁸⁶⁴ Συνέντευξη του γράφοντος.

σειράς. Πίσω από τη σιδεριά φάνηκε το πρόσωπο του φρουρού συνοδείας. Χαμογέλασε. Ο συγκεκριμένος αστυνόμος μας άναβε κάνα τσιγάρο εκτός του επιτρεπτού, μία ή δυο φορές στη βάρδια του. Μετά την αποφυλάκισή μου, τον συνάντησα κάποια φορά. Ήπιαμε από ένα κονιάκ»⁸⁶⁵.

Στις φυλακές του χοτζικού καθεστώτος, είναι σύνηθες φαινόμενο οι διωκόμενοι να καταλήγουν στα ανακριτικά γραφεία της SIGURIMI περισσότερες από μία φορές, όπως συμβαίνει με τον συγγραφέα Fatos Lubonja. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο έγκλειστος φέρει ήδη την εμπειρία της κατάστασης του ανακρινόμενου. Φθάνει μάλιστα στο σημείο να αναγνωρίζει τους φρουρούς συνοδείας: «Στο διάδρομο των κελιών με περίμενε ένας άλλος φρουρός, τον οποίο, μόλις τον είδα, τον αναγνώρισα. Ήταν ο Ρουστέμι, ένας ψηλόσωμος άντρας, γκριζαρισμένος και λιγομίλητος, από τον οποίο είχα καλές αναμνήσεις. Τον καιρό που είχα καταδικαστεί για πρώτη φορά, μας είχε συνοδέψει μερικές φορές για τη δίκη και μας έλεγε πάντοτε καμιά παρηγορητική κουβέντα»⁸⁶⁶.

⁸⁶⁵ Ο.π., Velo, *Η Ανάκριση*, σ. 49.

⁸⁶⁶ Ο.π., Lubonja, *Η δεύτερη καταδίκη*, σ. 49.

B.4.3.6. Ο διάδρομος

«*Η ανάκριση με το διάδρομο στη μέση και τα κελιά στις άκρες αυτού του διαδρόμου είχε κάτι από τα ολοπαγή ιδρύματα: νοσοκομεία, σανατόρια, οικοτροφεία, στρατώνες. Η ίδια ατμόσφαιρα μοναξιάς, της εξίσωσης, της κατάπτωσης, της ακημοσύνης, της ανδρικής υστερίας που κατέληγε στο τέλος του διαδρόμου σε μια κραυγή. Κραυγή ακαθόριστη του μέλλοντος*»⁸⁶⁷. Με αυτή την περιγραφή ο Maks Velo ξεκινά την νουβέλα «*Η Ανάκριση*» με την οποία εστιάζει αποκλειστικά στο διάστημα των εντατικών ανακρίσεων του στις κεντρικές φυλακές των Τιράνων.

Ο διάδρομος της πτέρυγας στην οποία εγκλείεται ο κρατούμενος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις αναμνήσεις της χωροταξίας του εγκλεισμού. Κατά πρώτον, ο διάδρομος σηματοδοτεί ακόμα και την ψευδαίσθηση της εξόδου από το κελί. Κυρίως, όμως, ο διάδρομος αποτελεί τη μοναδική ψευδαισθητική αντανάκλαση του εξωτερικού κόσμου, σε σχέση με την απόλυτη απομόνωση του κελιού. Ο ανακρινόμενος χαρακτηρίζεται από μια υπερδιέγερση της αντιληπτικής του ικανότητας ώστε να αντλήσει ή να προαισθανθεί την παραμικρή πληροφορία σε σχέση με εξέλιξη της υπόθεσής του. Διότι, η μεγαλύτερη καταδίκη που μπορεί να τιμωρηθεί ο άνθρωπος, συμπεραίνει ο Velo, είναι η αδυναμία της παραμικρής πρόσβασης στο πεδίο της γνώσης του μέλλοντός του: «*Η ανάκριση κόβει για πάντα το νήμα του τιμονιού κι εσύ δεν έχεις πια τον έλεγχο της ζωής σου*»⁸⁶⁸.

Ο διάδρομος, συνεπώς, εκτυλίσσεται στο χώρο εντός του οποίου ο ανακρινόμενος αρύεται την στοιχειώδη πρόβλεψη ή εικασία σχετικά με το μέλλον του. Η ακοή, λέει ο Musta, έφτανε σε αυτές τις περιπτώσεις στη μέγιστη βαθμίδα της λειτουργίας της⁸⁶⁹. Μέσω του διαδρόμου και της οξυμένης του ακοής, ο κρατούμενος συλλέγει επίσης πληροφορίες για τους κρατούμενους των υπόλοιπων κελιών και σχηματίζει σιγά σιγά μια εικόνα για την προσωπικότητα του καθένα και την υπόθεση για την οποία ανακρίνεται. Η οξυμένη λειτουργία της ακοής, προσθέτει ο Velo, υπηρετούσε ακόμα και την άντληση οποιασδήποτε φωνής που κατέφθανε εξασθενημένη πέρα από τα τείχη της φυλακής: «*Μου άρεσε αυτός ο θόρυβος που έφτανε απ' έξω. Εδώ μέσα δεν επιτρέπονταν ο παραμικρός θόρυβος. Βασίλευε μια*

⁸⁶⁷ Ο.π., Maks Velo, *Η Ανάκριση*, σ. 7.

⁸⁶⁸ Ο.π., Velo, σ. 9.

⁸⁶⁹ Ο.π., Musta, σ. 29.

σιωπή τάφου. Οι φωνές, όταν εισορμούσαν μέχρι το διάδρομο, έφταναν πνιχτές, και ήταν δύσκολο να προσδιορίσεις την κατεύθυνσή τους. Αυτή η κώφωση μας έκανε να απορροφούμε οποιοδήποτε ήχο. Η ακοή μας είχε οξυνθεί όσο ποτέ άλλοτε. Ένα από αυτά που απαιτούσε η ανάκριση ήταν και η κώφωση»⁸⁷⁰.

Σε αρκετές περιπτώσεις, αναφέρει ο Zhiti, οι κρατούμενοι κατόρθωναν να σχηματίσουν μια μικρή τρύπα, ή την έβρισκαν ήδη σχηματισμένη, στην πόρτα του κελιού με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν μια σταθερή άποψη για τις κινήσεις και την ταυτότητα των υπόλοιπων κρατούμενων που συνοδεύονταν από τους φρουρούς στο διάδρομο: «Μια τρύπα, τελείως αόρατη, σχεδόν ανοιγόκλεινε, σαν μικρή εκδορά στο σώμα του ξύλου. Τι τρομερή ανακάλυψη, όπως το γυναικείο φύλο! Κόλλησα το μάτι μου διψασμένα. Κάτι μπορούσες να δεις. Λίγο ακόμα μεγαλύτερα να ήταν, θα είχα ένα μαγικό μάτι! Θα έβλεπα άλλους ανθρώπους που είχαν την ίδια τύχη μ' εμένα. Αρκετά αινίγματα του διαδρόμου και ακόμα παραπέρα, των κελιών του πάνω ορόφου, τώρα θα μου αποκαλύπτονταν»⁸⁷¹.

Ο Fatos Lubonja χαρακτηρίζει αυτή τη μικρή τρύπα που ανακάλυψε στο κελί του σωστό κομψοτέχνημα καθότι σχηματίστηκε με πολύ μεγάλη υπομονή και δεξιότητα από κάποιον προηγούμενο ένοικο του κελιού, με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνεται αντιληπτή μόνον από όσους εγκλείονται στο συγκεκριμένο κελί για πολύ καιρό⁸⁷². Ο υπο-τόπος της «τρύπας που βλέπει στο διάδρομο» εμφανίζεται στα πιο εμβληματικά έργα όπου αναπαρίστανται τα σταλινικά κελιά και θα μπορούσε να αποτελεί μεταφορά ακόμα και της ίδιας της παρατηρητικής ικανότητας του συγγραφέα που ορθώνεται στο πιο αβυσσαλέο σκοτάδι: «Ο Ρουμπάσοφ ζύγωσε στην τρυπίτσα και κοίταξε το κελλί απ' όπου ο 407 είχε απλώσει τα χέρια του για ψωμί. Είδε τη σταχτιά χαλύβδινη πόρτα του 407, με τον μικρό ιούδα. Όπως πάντα τα ηλεκτρικά άναβαν στο διάδρομο. Ήταν παγερός και σιωπηλός. Δεν μπορούσες να πιστέψεις πως ανθρώπινα πλάσματα ζούσαν πίσω απ' αυτές τις πόρτες»⁸⁷³.

⁸⁷⁰ Ο.π., Velo, σ. 10

⁸⁷¹ Ο.π., Zhiti, σ. 24.

⁸⁷² Ο.π., Lubonja, Ridënimi, σ. 76

⁸⁷³ Ο.π., Καίσιλερ, Το μηδέν και το άπειρο, σ. 34.

B.4.3.7. Το κελί

«Νιώθω να μου πιάνεται η ανάσα. Δεν βρισκόμουν εγώ μέσα στο κελί, αλλά το κελί είχε βυθιστεί μέσα μου εκτοπίζοντας οτιδήποτε άλλο. Πού είναι η ενοχή μου; Πού;» Οι παραπάνω παραληρηματικές φράσεις του ανακρινόμενου, στους Δρόμους της αβύσσου, υποδηλώνουν πρωτίστως το παραστασιακό εκτόπισμα του κελιού στην ανάμνηση του εγκλείστου. Το κελί είναι ο χώρος όπου ο κρατούμενος φοβάται, ελπίζει, βυθίζεται στην απόγνωση, ονειρεύεται, κρυώνει, συνέρχεται από τη λιποθυμία του ξυλοδαρμού, ζεσταίνεται, παραληρεί, σκέφτεται, τρώει, αναστοχάζεται, θυμάται, νοσταλγεί, αγωνιά, προετοιμάζεται, συλλαμβάνει στίχους, αναζητά τις αιτίες, την ενοχή. Εύστοχα ο Βαρλάμ Σαλάμοφ θα υποστηρίξει ότι το κελί κάνει όλη τη δουλειά στην ψυχολογική πίεση του κρατούμενου, εξουδετερώνοντας και αποδυναμώνοντας τη βούλησή του για αντίσταση⁸⁷⁴.

Το κελί είναι ένα κατώφλι, ανάμεσα στο θάλαμο της ζωής και το θάλαμο του θανάτου, και αυτό, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Fatos Lubonja, το συνειδητοποιεί περισσότερο ο κρατούμενος που αντιμετωπίζει την απειλή της θανατικής καταδίκης: «Στο κελί δοκίμαζα κάτι πρωτόγνωρο. Η λαχτάρα να μείνω ζωντανός ήταν τόσο μεγάλη, τόσο έντονη ώστε αυτό το μέρος μου φαίνονταν πλέον τόσο όμορφο, τόσο ανθρώπινο, σχεδόν επιθυμητό. Μόνο να έμενα ζωντανός και θα μπορούσα να περάσω εκεί μέσα όλη μου τη ζωή, ακόμα και χωρίς την παραμικρή ελπίδα ότι κάποια μέρα θα έβγαينا [...]. Ήταν το ένστικτο της επιβίωσης που κατεύθυνε κατ' αυτόν τον τρόπο τη σκέψη μου»⁸⁷⁵.

Αντίθετα, κατά τον Leka Toto, όταν ο κρατούμενος βιώσει για πρώτη φορά την παραφορά των ανακριτικών τεχνικών και τα σωματικά βασανιστήρια, στα μύχια της συνειδήσής του θα αναδυθεί ακόμα και η σκέψη της αυτοκτονίας, ειδικά όταν το θύμα αντιλαμβάνεται το αναπόδραστο της κατάστασης: «Με βόηθησε να σηκωθώ κάποιος νεαρός αξιωματικός και με έσυρε υποβασταζόμενο έξω από το ανακριτικό γραφείο. Εκεί με ανέλαβε ο φρουρός συνοδείας και επέστρεψε στο κελί χωρίς να πει την παραμικρή κουβέντα. Στηρίχτηκα πίσω από τον τοίχο. Τα είχα τελειώς χαμένα. Το πρόσωπό μου καιγόταν, με έτσουζε και με βάραινε ανυπόφορα, το μάτι μου είχε κλείσει από το πρήξιμο... Συντετριμμένος, ταπεινωμένος, ανίκανος για οτιδήποτε, ξέσπασα σ'

⁸⁷⁴ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 916.

⁸⁷⁵ Ο.π., Lubonja, *Η δεύτερη καταδίκη*, σ. 119.

ένα πνιχτό αναφιλητό σαν βρέφος. Κάπως ξαλάφρωσα, όμως η σκέψη ότι τα ίδια βασανιστήρια θα επαναληφθούν αύριο, μεθαύριο και ποιος ξέρει μέχρι πότε, βαθιά μέσα μου κάπου αναφάνηκε και η ιδέα της αυτοκτονίας. Ποτέ μέχρι τότε στη ζωή μου δεν την είχα ξανασκεφτεί»⁸⁷⁶.

Οι σκαλισμένες φράσεις στους τοίχους της φυλακής είναι οι πρώτες εντυπώσεις που θυμάται από το κελί ο αφηγητής της *Διαμελισμένης νιότης* του Reshat Kripa: «Κάθισα σε μια γωνιά και άρχισα να παρατηρώ το κελί. Το ελάχιστο φως που περνούσε από το φεγγίτη φώτιζε κάποια σκόρπια σκαλίσματα στους τοίχους. Πλησίασα και άρχισα να διαβάζω: Εδώ μαράζωσε ο Γκόγκο Ζούπα. Ποιος να ήταν αυτός ο Γκόγκο Ζούπα που μαράζωσε εδώ; Όσο έμεινα εγώ σ' εκείνη τη φυλακή δεν γνώρισα κανέναν με αυτό το όνομα. Αργότερα έμαθα πως ήταν από τη Χειμάρρα. Πιο κάτω άλλο ένα σημείωμα, μεγαλύτερο: Μητέρα... συγχώρα με.. πεθαίνω με τον καημό... σε αφήνω μόνη... Οι εγκληματίες μ' έχουν σακατέψει... συγχώρα με»⁸⁷⁷.

Στην περίπτωση του Piro Piqoni, λόγω της υψηλής επικινδυνότητας της υπόθεσής του, έτσι όπως χαρακτηρίστηκε από τη SIGURIMI το επικριτικό γράμμα που απέστειλε στον Ενβέρ Χότζα, ο προανακριτικός του εγκλεισμός δεν έγινε στην πτέρυγα των κελιών αλλά στην πειθαρχική καταπακτή (μπιρούτσα) στην οποία δέσποζαν, επίσης, τα στίγματα στους τοίχους: «Η μπιρούτσα ανέδνε μια δυσωδία μούχλας. Οι τοίχοι ήταν γεμάτοι κουτσογράμματα από μελάνι ή σκαλίσματα. Τα περισσότερα με δυσκολία μπορούσαν να διαβαστούν: «Κάτω ο Ε.Χ., Ζήτω η Αλβανία... Δόξα τω Θεώ, Κάτω η κόκκινη δικτατορία... Κύριε Ιησού Χριστέ συγχώρεσε με, βγάλε με από τούτη την κόλαση». Είχε γραμμένα ονόματα ανθρώπων που πέρασαν από αυτή την καταραμένη μπιρούτσα. Είχε ακόμη ζωγραφισμένες καρδιές να τις διαπερνά κάποιο μαχαίρι, αγκυλωτούς χιτλερικούς σταυρούς, και λογής λογής σκαλίσματα που είχαν διαφύγει του άγρυπνου ματιού του φρουρού συνοδείας και του ανακριτή»⁸⁷⁸.

Οι τοίχοι, σημειώνει ο Velo, ήταν έτσι αποχρωματισμένοι ώστε να φυλάγουν καλά τις αξίες. Και εκεί μέσα οι μόνες αξίες ήταν αυτές της βασάνου, της νοχέλειας και της απόγνωσης⁸⁷⁹. Ο κρατούμενος, μόλις εξοικειωθεί λίγο με τον περιβάλλοντα χώρο του κελιού και την κατάσταση του ανακρινόμενου, θα αποπειραθεί να εμπλακεί

⁸⁷⁶ Ο.π., Toto, σ. 391.

⁸⁷⁷ Ο.π., Kripa, σ. 81.

⁸⁷⁸ Ο.π., Piro Piqoni, "Arrestimi I parë", βλ. *Ανθολογία των πληγών*, II, σ. 345.

⁸⁷⁹ Ο.π., Velo, *Hetimi*, σ. 96

και ο ίδιος σε αυτή την αξεδιάλυτη σημειολογία των τοίχων: «*Με τρεμάμενο χέρι πήρα το κουτάλι, το έσφιξα στην άκρη και σκάλισα τρία μικρά σημαδάκια. Ήταν η τρίτη μέρα. Ύστερα, κάθε μέρα μετά το βραδινό σκάλιζα από μία γραμμή. Έπειτα από έξι μικρές χαρακιές, την έβδομη την έκανα λίγο πιο ψηλή. Αυτές ήταν οι εβδομάδες*»⁸⁸⁰. Η ίδια επιθυμία της εμπλοκής στη σημειολογία των τοίχων, αναφέρεται και στις αναμνήσεις του Zhiti από την ανακριτική περίοδο: «*Θα ανοίξω κι εγώ ένα δρόμο εδώ, αλλά με τι; Μα, με τη λαβή του κουταλιού. Όταν θα μου φέρουν τα νεροζούμια, πριν ξεκινήσω να τρώω, θα σκαλίσω πάνω στον τοίχο το δρόμο*»⁸⁸¹.

Η ρουτίνα του κελιού ενίοτε εξουθενώνει τον έγκλειστο ακόμα και ως στείρα επανάληψη τυπικότητων, και συνηθίζεται πολλές φορές κατά την αφήγηση να αποδίδεται μέσα από ένα ύφος πληκτικό, λιτό και μονότονο, όπως στην ακόλουθη περιγραφή του Maks Velo: «*Άνοιξε η πόρτα του κελιού. Ο φρουρός είπε: Φαγητό. Βγήκα στο διάδρομο και πήρα το δίσκο*»⁸⁸².

Μια από τις ελάχιστες παραστάσεις που αντικρίζει ο ανακρινόμενος και εξουδετερώνουν για λίγο αυτή την πληκτική επαναλαμβανόμενη ρουτίνα του εγκλεισμού είναι και η παρουσία των ποντικιών τα οποία, αναφέρει ο Zhiti, τρύπωναν στο κελί από τους φθαρμένους ξύλινους θρόμβους του πατώματος⁸⁸³. Πολλές φορές, τα ποντίκια σχεδόν εξημερώνονται από τους κρατούμενους και συνθέτουν στο φαντασιακό του εγκλείστου έναν αντίποδα καλοσύνης έναντι της δολιότητας του ανακριτή: «*Μια νύχτα ακόμη. Ο ανακριτής και ο ποντικός. Αυτοί οι δύο ασχολούνταν τώρα μαζί μου. Αυτό το ποντίκι που το γνώριζα, κάπως γκριζωπό, με σπινθηριστά αιχμηρά μάτια, που έβγαине από κάποια τρύπα στο πάτωμα, σταματούσε, με πλησίαζε, καταδέχονταν κανένα ψίχουλο ψωμιού που του έδινα, και όταν μ' έβλεπε ξαπλωμένο έρχονταν και βολτάριζε στο σώμα μου. Ένιωθα περισσότερο το γαργαλητό του στο λαιμό μου*»⁸⁸⁴.

Είναι τέτοια η παραστασιακή δυναμική των ποντικιών στο αντιληπτικό πεδίο του ανακρινόμενου ώστε η εικόνα τους ριζώνει ακόμα και στο ασυνείδητο και αντανακλάται με τη μορφή εφιαλτών: «*Τα ποντίκια πηγαινοέρχονταν πάνω κάτω στο κελί, ύστερα συγκεντρώθηκαν στην αριστερή γωνία. Άρχισαν τότε να φουσκώνουν και*

⁸⁸⁰ Ο.π., Velo, σ. 97.

⁸⁸¹ Ο.π., Zhiti, σ. 18.

⁸⁸² Ο.π., Velo, σ. 73.

⁸⁸³ Ο.π., Zhiti, σ. 20

⁸⁸⁴ Ο.π., Zhiti, σ. 36

να γιγαντώνονται, οι κινήσεις τους έγιναν πιο αργές και άλλαξαν χρώματα. Μερικές ροζ και μαβιές κηλίδες εμφανίστηκαν στο σώμα τους. Έχουν μολυνθεί, σκέφτηκα στον ύπνο μου, και ύστερα τρομαγμένος έβλεπα να τρώνε το ένα το άλλο»⁸⁸⁵.

Ο Max Velo θα δώσει, επίσης, μία από τις πιο αλληγορικές διαστάσεις του κελιού των αλβανικών φυλακών, συσχετίζοντας στο πλαίσιο αυτής της αλληγορίας την κατάσταση του ανακρινόμενου με την κατάσταση του καλλιτέχνη: «Βλέποντας το άδειο κελί, σκεφτόμουν ότι το έργο τέχνης πρέπει να είναι γεμάτο, πυκνό, να, έτσι σαν αυτό το απομονωτήριο. Εδώ σου φαίνεται σαν να μην υπάρχει τίποτα, ένα άδειο δωμάτιο χωρίς κανένα αντικείμενο (εκτός από εκείνη την κρεμασμένη λάμπα στο ταβάνι, σαν ένα μάτι βγαλμένο από κύκλωπα) χωρίς θόρυβο, χωρίς καμία άλλη ύπαρξη εκτός από μένα. Αλλά όχι, αυτό δεν είναι αλήθεια. Δεν υπάρχει δωμάτιο πιο γεμάτο από αυτό. Από δω μέσα πέρασαν χιλιάδες άτομα που άφησαν νοερά στον αέρα τις σκέψεις και τις αναμνήσεις τους. Έχουν καταραστεί άφωνα, έχουν προσευχηθεί με φωνή, έχουν βρίσει άφωνα, έχουν ευχαριστήσει με φωνή. Έχουν καταλάβει πολλές αλήθειες που ήταν πολύ απλές, αλλά που πιο πριν δεν μπορούσαν να τις αναλύσουν. [...] Έχουν γευτεί σαν ένα δηλητηριασμένο φαγητό την ανθρώπινη υποκρισία. Έχω δει γυμνό το έγκλημα που έχει αυτοανακηρυχτεί σαν αρετή. Μόνο εδώ τα έχουν καταλάβει όλα, μόνο σ' αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα της ανάκρισης. Σε αυτή την αβυθομέτρητη βάσανο, έχουν νιώσει ευτυχισμένοι για τα ψίχουλα ανθρώπινης καλοσύνης που έχουν συναντήσει στη ζωή τους [...]. Τότε κατάλαβα ότι δεν είχα συναντήσει και δεν επρόκειτο να συναντήσω έναν κύβο πιο βρόμικο που να είναι ταυτόχρονα η πιο μεγαλειώδης, η πιο βασανιστικά απελευθερωτική διάσταση. Αυτό είναι το απομονωτήριο, ένας άδειος χώρος με έξι βρόμικες επιφάνειες. Έτσι πρέπει να είναι και το έργο τέχνης σκέφτηκα, τόσο διδακτικό, τόσο απρόσμενο, τόσο σημαντικό. Αυτά σκεφτόμουν καθώς τριγύριζα το βλέμμα μου σ' αυτόν τον άδειο χώρο, στο κέντρο του οποίου κάθομαι εγώ, ο καλλιτέχνης»⁸⁸⁶.

⁸⁸⁵ Ο.π., Maks Velo, *Η Ανάκριση*, σ. 43.

⁸⁸⁶ Ο.π., Velo, σ. 100.

B.4.3.8. Αντιπαράσταση (μπαλαφακίμι)

Η αντιπαράσταση αποτελούσε το τελευταίο στάδιο της ανακριτικής διαδικασίας. Επί της ουσίας, πρόκειται για μια πρόβα της σκηνοθετημένης δίκης κατά την οποία ο ανακρινόμενος θα αντιπαρατεθεί για πρώτη φορά ενώπιος ενωπίω με τους μάρτυρες κατηγορίας, στις καταθέσεις των οποίων θα θεμελιωθεί η ενοχή και η τελική καταδίκη. Στην αντιπαράσταση, ο ανακρινόμενος θα αντικρίσει πρόσωπα γνωστά από τον φιλικό ή εργασιακό του χώρο, που πίεςτηκαν και οι ίδιοι από τον ανακριτή, αλλά και ολότελα άγνωστους πολίτες που επιστρατεύονται από τη SIGURIMI ως επαγγελματίες ψευδομάρτυρες.

Μια τυπική σκηνή αντιπαράστασης μπορούμε να εντοπίσουμε στους *Δρόμους της αβύσσου*, μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα στο οποίο η αφήγηση της ανακριτικής περιόδου καταλαμβάνει περίπου το ένα τέταρτο των συνολικών μερών: «*Με οδήγησαν κάπου, όπου δεν είχα ξαναβρεθεί. Ένας άδειος χώρος, σαν κελί προορισμένο για βασανιστήρια, με άγνωστα παραθύρια. Ο ανακριτής έκανε ένα νεύμα και η πόρτα άνοιξε ως δια μαγείας. Μπροστά μου εμφανίστηκε ο ..., τον ήξερα, φίλος, δάσκαλος κι εκείνος όπως κάποτε κι εγώ, έμοιαζε ταραγμένος. Φαίνονταν όχι σαν να τον είχαν φέρει κανονικά, αλλά σαν να είχε καταπέσει από κάποια χαραμάδα ψηλά κατευθείαν εδώ κάτω στον λάκκο των λεόντων. Τα μάτια του δεν βολεύονταν στο σκοτάδι. Τα έτριψε με τα χέρια του, μου φάνηκε. Σαν να τον έβλεπα μέσα από μια θολή διαφάνεια. Ή αυτός εμένα. Ήθελα να τρέξω καταπάνω του. Να τον αγκάλιαζα. “Μην κουνιέστε από τις θέσεις σας και μη κοιτάτε ο ένας τον άλλον, μόνο σε μένα”, διέταξε ο ανακριτής. “Είμαστε σε αντιπαράσταση. Τον γνωρίζεις, κατηγορούμενε;”»⁸⁸⁷*

Στη συνέχεια της αντιπαράστασης, ο μάρτυρας απαντά στις ερωτήσεις που του απευθύνει ο ανακριτής σχετικά με τη συνήθεια του πρώην συναδέλφου του να γράφει και να διαβάζει ποίηση, ενώ, στο ενδιάμεσο, ζητείται από τον ανακρινόμενο να αντικρούσει τους ισχυρισμούς του μάρτυρα: «*Η ημέρα της αντιπαράστασης είχε και άλλες εκπλήξεις, διαφορετικές. Ο διευθυντής του σχολείου μου, ο Μπαγιάμ Τότα, αφού είπε μαλακά-μαλακά όσα είχε να πει, μια τα μακριά μου μαλλιά και μια οι ραδιοφωνικοί σταθμοί που άκουγα, απαγορευμένα και τα δύο, ζήτησε την άδεια να με κοιτάξει»⁸⁸⁸.*

⁸⁸⁷ Ο.π., Zhiti, σ. 99.

⁸⁸⁸ Ο.π., Zhiti, σ. 100.

B.4.3.9. Ανακριτικό διπλότυπο: Ο ανακρινόμενος ως άνθρωπος και ως φάκελος

Συνήθως, μετά την αντιπαράσταση δεν διενεργούνταν άλλη ανακριτική συνεδρία. Η ανάκριση για την αλβανική SIGURIMI δεν αποτελούσε στο ελάχιστο εκείνη την ανθρωπιστική μάχη του συστήματος απονομής δικαιοσύνης για να σώσει τον άνθρωπο, για να τον απαλλάξει από τα ποταπά πάθη και να διαφυλάξει καθαρή την πολιτική συνείδηση των υπηκόων, ώστε αυτοί με υπευθυνότητα να φέρουν εις πέρας όλες τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην κοινωνία. Η ανάκριση της SIGURIMI αποσκοπούσε στην συντριβή της ανθρώπινης προσωπικότητας⁸⁸⁹.

Εν είδει epilόγου, αξίζει να υπομνηματισθούν και οι ακόλουθες διαπιστώσεις του Maks Velo και του Fatos Lubonja επί των ανακριτικών πρακτικών του χοτζικού καθεστώτος, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τις πραγματικές διαστάσεις του ολοκληρωτικού παραλόγου που το διέπουν. Υπάρχουν, εν τέλει, δύο είδη ανακρίσεων που διενεργούνται: Η μία είναι αυτή έτσι όπως αναπαρίσταται και φωτίζεται από τους ίδιους τους ανακρινόμενους στις μεταγενέστερες αφηγήσεις τους, μια τυπολογία της οποίας επιχειρήθηκε συνολικά στο τρέχον κεφάλαιο. Η δεύτερη ανάκριση είναι αυτή η οποία καταγράφεται ως καταθετικό πρακτικό και επίσημο έγγραφο που πρωτοκολλείται στα αρχεία της SIGURIMI. Το περιεχόμενο αυτής της δεύτερης έγγραφης ανάκρισης τυγχάνει, τις περισσότερες των περιπτώσεων, ριζικής διαστρέβλωσης ανάλογα με τις σκοπιμότητες της υπόθεσης που υπηρετεί την εκάστοτε καθεστωτική σκευωρία⁸⁹⁰.

Αυτές οι δύο διαφορετικές αναπαραστάσεις της ανάκρισης αποτελούν ένα από τα κεντρικά θέματα της *Ανάκρισης* του Maks Velo. Ο συγγραφέας σχηματοποιεί αυτή την αντίφαση χρησιμοποιώντας δύο διαφορετικούς όρους τους οποίους σημασιοδοτεί αντωνυμικά: τον «άνθρωπο Μαξ Βέλιο» και τον «φάκελο Μαξ Βέλιο». Ο αφηγητής της *Ανάκρισης* καταλήγει στη διαπίστωση ότι το χοτζικό καθεστώς έχει κατασκευάσει έναν φάκελο για τον ίδιο και ότι αυτός ο φάκελος «Μαξ Βέλιο» αποτελεί το πραγματικό πρόσωπο του συγγραφέα υπό την καθεστωτική οπτική: «Εγώ, ο

⁸⁸⁹ Ο.π., Luan Myftiu.

⁸⁹⁰ Βλ. επίσης: Vatulescu Cristina, “Arresting Biographies: The Secret Police File in the Soviet Union and Romania”, *Comparative Literature*, Vol. 56, No. 3 (Summer, 2004), pp. 243-261.

πραγματικός δεν υπάρχω ή υπάρχω ως δίλημμα. Αυτός ο άνθρωπος-φάκελος επάνω στο τραπέζι έχει κατασκευαστεί χρόνια ολόκληρα»⁸⁹¹.

Αυτή η αμφίσημη, διλημματική παρουσία του ανακρινόμενου παραπέμπει σε μεγάλο βαθμό σε μια αντίστοιχη σκηνή από το *Αστείο* του Μίλαν Κούντερα: Ο Λούντβιχ, ο πρωταγωνιστής της αφήγησης, συνειδητοποιεί σταδιακά ότι η ανομοιότητά του είναι η βασική αιτία που προκαλεί την δυσμένεια των μέχρι πρότινος ομοϊδεατών του, και ότι αυτή η καθεστωτική δυσμένεια προς το πρόσωπό του επιφέρει μια αναπόφευκτη αναντιστοιχία: «*Άρχισα να καταλαβαίνω πως δεν υπήρχε περίπτωση να διορθώσω την εικόνα για το άτομό μου όπως ήταν κατατεθειμένη στο ανώτατο δικαστήριο των ανθρωπίνων πεπρωμένων κατάλαβα πως η εικόνα αυτή (όσο κι αν δεν μου έμοιαζε καθόλου) ήταν απείρως πιο πραγματική από μένα τον ίδιο*»⁸⁹².

Έπειτα, ο Velo εμβαθύνει αναδεικνύοντας και φωτίζοντας την ταυτότητα του χάσματος μεταξύ αυτών των δύο αντιφατικών οντοτήτων και τις δραματικές επιπτώσεις που προκαλεί: «*Το έβλεπα τελείως καθαρά πως στην ανάκριση είχαμε κληθεί δύο πρόσωπα, δύο Μαξ. Ο ένας ήμουν εγώ που είχα τυλιχτεί με την κουβέρτα και ο άλλος ήταν ο Μαξ-φάκελος, εκείνος ακριβώς ο φάκελος που κουβαλούσε κάθε φορά ο ανακριτής όταν με ανέκρινε. [...] Το καθήκον του ανακριτή ήταν να με οδηγούσε εμένα στον Μαξ-φάκελο. Να με ταύτιζε. Όπως αυτές οι δύο οι φιγούρες που εμφανίζονται διαθλασμένες στην οθόνη, όταν η εστίαση δεν είναι ακριβής και πασχίζουμε να τις κάνουμε ένα, αλλά είναι δύσκολο. Το δικό μου καθήκον ήταν να μην επιτρέψω να γίνουμε ένα. Εγώ έκανα το αντίθετο, αποεστίαζα την σοσιαλιστική εστίαση. Ο ανακριτής ήταν ο χειριστής του φακού προβολής, εγώ ήμουν η φιγούρα στην οθόνη. Ήμασταν δύο φιγούρες που κινούμασταν με δυσαρμονία. Ο ανακριτής ήθελε να καταλήξει σε μια σοσιαλιστική φιγούρα. Όπως οι φιγούρες των πινάκων και των ταινιών της Ένωσης Καλλιτεχνών. Αυτός έλεγε: ετούτον τον Μαξ-εχθρό-αντισοσιαλιστή-έκφυλο-ανήθικο-ανίκανο-ερασιτέχνη τον έχουμε κατασκευάσει όλοι εμείς, το κόμμα, η Ένωση, η γειτονιά, φίλοι και γνωστοί. Αυτός είναι ο άνθρωπος που πρέπει να καταδικαστεί. Εγώ έλεγα πως είμαι άλλος άνθρωπος, φυσιολογικός, εχθρός κανενός, φίλος της φύσης και των ζώων, θαυμαστής της γυναικείας ομορφιάς, παθιασμένος με την τέχνη, ήσυχος άνθρωπος, που δεν κλέβει, δεν ρουφιανεύει,*

⁸⁹¹ Ο.π., Velo, *Η Ανάκριση*, σ. 31.

⁸⁹² Ο.π., Κούντερα, σ. 70.

ανοιχτόκαρδος. Δεδομένου ότι εγώ ο Μαξ Βέλιο δεν αποδεχόμουν τον Μαξ-φάκελο και αυτός ο ανακριτής, ο Διμίτερ Σκοντράνι, δεν αποδέχονταν το πραγματικό πρόσωπο Μαξ Βέλιο, προέκυπτε μια αντίφαση. Αυτή η αντίφαση έφερνε τη βία, αυτή έφερνε τα βασανιστήρια. Τα βασανιστήρια εφαρμόζονται για να δεχθείς να γίνεις ο άνθρωπος-φάκελος. Όσοι δεν το δέχονταν πέθαιναν στην ανάκριση ή τουφεκίζονταν»⁸⁹³.

Ο διωκόμενος θα βρεθεί ξανά αντιμέτωπος με αυτή την αντιφατική διπλοτυπία της ανακριτικής πραγματικότητας ακόμα και μετά την πτώση του χοτζικού καθεστώτος. Αυτό θα συμβεί όταν θα αναζητήσει μεταγενέστερα στα αρχεία του κράτους τον προσωπικό του φάκελο, έτσι όπως έχει συνταχθεί από τους υπαλλήλους της SIGURIMI. Αναζητώντας σε αυτό το φάκελο τα στοιχεία των ανακριτικών συνεδριών, του κατηγορητηρίου και της καταδικαστικής απόφασης, ο διωκόμενος θα εκπλαγεί από το μέγεθος της διαστρέβλωσης και επιλεκτικής καταγραφής της ανακριτικής, κυρίως, διαδικασίας. Μια τέτοια έκπληξη θα βιώσει ο Fatos Lubonja, κατά την περίοδο του εκδημοκρατισμού της χώρας, όταν θα πάρει στα χέρια του το ανακριτικό υλικό: «Διαβάζοντας τα πρακτικά της ανάκρισης απορώ και ο ίδιος πόσο διαστρεβλωμένα είναι. Αυτά είναι γραμμένα σε μια γλώσσα ελλιπή και παραμορφωτική, που δεν μεταδίδει τίποτα από τα συναισθήματα και τις ψυχολογικές μεταπτώσεις μιας δοσοληψίας όπως είναι αυτή μεταξύ του ανακριτή και του ανακρινόμενου. Δεν γνωρίζω γιατί συνέβαινε κάτι τέτοιο, επειδή ίσως αυτά τα πρακτικά συμπληρώνονταν από τούτον τον χυδαίο άνθρωπο ή ίσως επειδή και ο ίδιος ήταν υποχρεωμένος να διαστρεβλώνει την πραγματικότητα όταν τα συμπλήρωνε; Εγώ ήμουν υποχρεωμένος να έλεγα ψέματα, εκείνος ήταν υποχρεωμένος να με εξαπατήσει και αυτή η κίβδηλη συζήτηση, πίσω από την οποία κρύβεται μια τεράστια ένταση, ρίχνονταν στο χαρτί υπό τη μορφή ενός ξερού αραδιάσματος συκοφαντικά παραπονημένων στοιχείων και απλοποιημένων σε τέτοιο βαθμό ώστε, κατά κάποιον τρόπο, δίνουν καλά την εικόνα εκείνης της ανακριτικής ατμόσφαιρας, όπου η ανθρώπινη ύπαρξη παραμορφώνονταν και απλοποιούνταν μέχρι που κατέληγε στα δύο βασικά ένστικτα της ζωής, το μίσος και το φόβο»⁸⁹⁴.

⁸⁹³ Ο.π., σ. 61.

⁸⁹⁴ Ο.π., Lubonja, *Η δεύτερη καταδίκη*, σ. 73.

B.4.4. Η δίκη

Η δίκη είχε φθάσει απλώς σε κείνο το στάδιο που αποκλείονταν κάθε περαιτέρω βοήθεια, είχε χαθεί σε απρόσιτα Δικαστήρια.

Φραντς Κάφκα, *Η Δίκη*

Όλα ήταν ψέματα στη δίκη μου, και η κατηγορία, και οι μάρτυρες και η πραγματογνωμοσύνη. Αληθινή ήταν μόνο η ανθρώπινη χυδαιότητα.

Βαρλάμ Σαλάμοφ, *Ιστορίες από την Κολιμά*

Η φράση του αφηγητή της *Δίκης* του Κάφκα για τον άνθρωπο-κατηγορούμενο του οποίου η υπόθεση χάνεται σε «απρόσιτα δικαστήρια» συμπυκνώνει όλο το νόημα της *κατάστασης του υπόδικου* τόσο του σταλινικού όσο και του χοτζικού ολοκληρωτισμού. Οι θανατικές καταδίκες των πρώτων θυμάτων του κομμουνιστικού καθεστώτος του Ενβέρ Χότζα δεν υπεγράφησαν ούτε καν σε «απρόσιτα δικαστήρια», αλλά λαμβάνονταν εν παρορμήσει από υψηλόβαθμους καθεστωτικούς: Είναι ιστορικά καταγεγραμμένη η εκτέλεση εξήντα εφτά χωρικών στην επαρχία της Λιούσνια από τον ίδιο τον πρωθυπουργό της χώρας Mehmet Shehu, κατά την εδραίωση της χοτζικής εξουσίας⁸⁹⁵. Είναι επίσης καταγεγραμμένη η εντολή του ίδιου να παρακαμφθεί εξ' ολοκλήρου το σύστημα απονομής δικαιοσύνης της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Αλβανίας και να καταδικαστούν χωρίς δίκη, με συνοπτικότερες διαδικασίες, οι είκοσι δύο αθώοι διανοούμενοι που συνελήφθησαν με την κατηγορία της ρίψης βόμβας στην σοβιετική πρεσβεία στα Τίρανα, το Φεβρουάριο του 1951⁸⁹⁶.

Ωστόσο, ακόμα, και οι συλληφθέντες της SIGURIMI, οι υποθέσεις των οποίων εκδικάζονταν από τη Λαϊκή Δικαιοσύνη, όπως θα εξεταστεί στη συνέχεια, κατέληγαν να καταδικάζονται σε εξωπραγματικές και παράλογες πολυετείς ποινές στα αλβανικά γκουλάγκ, φέροντας για πάντα την πεποίθηση ότι η απόφαση που καθόρισε τη ζωή τους ελήφθη σε απρόσιτα για εκείνους δικαστήρια.

⁸⁹⁵ Βλ. Agim Musta, “Mehmet Shehu dhe Dushan Mugosha i zhveshën lakuriq ballistët para pushkatimit”, *Gazeta Panorama*, Oct 30, 2016.

⁸⁹⁶ Βλ. αναλυτικά: Uran Butka, *The Bomb and the Soviet Embassy in Tirana*, Booktique, 2014.

Επιλέγω, στο συγκεκριμένο σημείο, να εστιάσω στην τυπολογία της αναμονής της δίκης και της ψυχικής κατάστασης του ανακρινόμενου. Η εστίαση αφορά ειδικότερα στην μέγιστη δυνατή ένταση που μπορεί να βιώσει ο ανακρινόμενος, και αυτή δεν μπορεί να προκληθεί παρά μόνον από την αναμονή μιας πιθανής θανατικής καταδίκης. Την ρευστή αυτή ένταση, που μετατρέπεται σταδιακά σε παραληρηματική σκέψη με επίκεντρο τα όρια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, θα την εντοπίσουμε στη *Δεύτερη καταδίκη* του Fatos Lubonja. Αρχικά περιγράφει τη διαδικασία ανάδυσης του προαισθήματος του θανάτου και του παροξυσμού που επιφέρει στη συνείδηση του εγκλείστου: «Από εκείνη τη νύχτα, ο θάνατος εισέβαλε στο κελί μου με μια σχεδόν ορατή μορφή. Το άγχος αυτής της εισβολής μετατράπηκε μέσα μου σε μια διάθεση επιθετική, η οποία με καταλάμβανε μέσα στη μέρα υπό το σχήμα ενός τρομακτικού οράματος. Έβλεπα τον εαυτό μου με χειροπέδες, με αλυσίδες στα πόδια και ένα κράνος στο κεφάλι γερμένο σε μια γωνιά του κελιού, σε μια διαρκή αναμονή μήπως άνοιγε η πόρτα και έρχονταν να με πάρουν για να με εκτελέσουν. Και, τελικά, η πόρτα άνοιγε τα μεσάνυχτα, και κάποια παράξενα όντα, που δεν ήταν ούτε άνθρωποι ούτε σκιές ούτε ζώα, με άρπαζαν και με έσερναν κάπου, σ' ένα μέρος χαμένο. Εκεί με πυροβολούσαν στο κεφάλι»⁸⁹⁷.

Στη συνέχεια, μέσα σε ένα μικρής έκτασης χωρίο, ο συγγραφέας θα αποτυπώσει με έναν σχεδόν μεταφυσικό λυρισμό και φιλοσοφική ένταση το φάσμα των ψυχολογικών μεταπτώσεων και ηθικών ενδοιασμών του εγκλείστου στις τελευταίες στιγμές της μεγάλης αναμονής: «Το πρωί της 23^{ης} Απριλίου, αφού είχα ξεμπερδέψει με τις υποχρεώσεις της πέμπτης πρωινής ώρας, καθόμουν τυλιγμένος με την κουβέρτα σε μια κατάσταση ούτε κοιμισμένου ούτε ζύπνιου. Είχα περάσει μια νύχτα γεμάτη εξουθενωτικά όνειρα και δεν είχα όρεξη να σηκωθώ και να ξεκινήσω τον μαραθώνιο των καθημερινών πηγαινέλα ούτε και να ανοίξω τα μάτια. Σε αυτή την κατάσταση ακηδίας μεταξύ ύπνου και ζύπνιου ένιωθα κάπως απελευθερωμένος από τις βασανιστικές σκέψεις, γι αυτό και μου άρεσε να την παρατείνω. Αναπάντεχα, ένιωσα το κύμα ενός τραντάγματος που μου φάνηκε πως προέρχονταν από τα βάθη της γης... Ένιωσα το σώμα μου καθηλωμένο από μια δύναμη ενάντια στην οποία δεν είχα καμιά δυνατότητα αντίδρασης. Πιάστηκα στον τοίχο, άλλα ούτε εκεί μπορούσα να βρω στήριγμα, αντίθετα σα να έχασα ακόμα περισσότερο την αίσθηση της ασφάλειας. Χρειάστηκα κάποιο χρόνο για να υποθέσω ότι ίσως είναι σεισμός, μάλιστα ισχυρός.

⁸⁹⁷ Ο.π., Lubonja, σ. 96.

Παρόλα αυτά, έτσι μέσα στο ρίγος, δεν ήμουν σε θέση να πω με σιγουριά αν έβλεπα κάποιο όνειρο ή ήμουν ζύπνιος. Αυτός ο σεισμός σα να με γλίτωσε για λίγο από τα πλοκάμια της κατάστασης που βρισκόμουν. Σκέφτηκα πως υπάρχουν δυνάμεις πιο ισχυρές από τον άνθρωπο, θυμήθηκα τις μεγάλες καταστροφές που αφάνισαν χιλιάδες ανθρώπινες υπάρξεις μέσα σε λίγες στιγμές, φαντάστηκα τον εαυτό μου σαν μια ασήμαντη ύπαρξη ανάμεσά τους και αυτό κάπως με καθησύχασε. Μπορεί να είμαι κι εγώ ένας από αυτούς τους εκατομμύρια άτυχους που έφυγαν από αυτόν τον κόσμο χωρίς ν' αφήσουν κανένα ίχνος, είπα με τον εαυτό μου. Όμως αυτή η σκέψη δεν κράτησε πολύ. Γρήγορα ξαναγύρισα στην πρώτη κατάσταση όπου την απώλεια της ζωής μου την εξίσωνα με την απώλεια του κόσμου»⁸⁹⁸.

Σε ένα τέτοιο σημείο συναισθηματικής ρευστότητας, ψυχικής έντασης και κορύφωσης του αισθήματος της ανασφάλειας, ο Lubonja αποπειράται να χαρτογραφήσει τα αβυσσαλέα ρήγματα της ανθρώπινης συνείδησης εντός της οποίας αναδύεται με τη μορφή φιδιού η ηθική του ηρωισμού και το θάρρος της αξιοπρέπειας. Ενώ, μέχρι τότε, αισθάνεται ότι ο φόβος αποτελεί σχεδόν το συστατικό στοιχείο της συνείδησής του, κάτι που προκαθορίζει ακόμα και μια ήπια στάση στην επικείμενη δίκη, το αίσθημα της διαφύλαξης της αξιοπρέπειας τον οδηγεί, σαν μια επιθετική παρόρμηση, στην υιοθέτηση μιας ριψοκίνδυνα ηρωικής στάσης η οποία μπορεί να αποβεί μοιραία για την ίδια του τη ζωή: «Δεν ξέρω γιατί το θάρρος φάνταζε μέσα μου σαν ένα φίδι, το οποίο ήθελε να μου επιτεθεί, ενώ ο φόβος σα να καταλάμβανε όλο το υπόλοιπο μέρος του εαυτού μου. Ο φόβος, δηλαδή ο εαυτός μου, σαν να πολεμούσε με αυτό το φίδι, που τολμούσε να ξεμυτίσει από τα λημέρια της τιμής ή της αξιοπρέπειας όπου είχε το καταφύγιο... Για μια στιγμή μου φάνηκε πως κατάλαβα περισσότερο από ποτέ γιατί η υπερηφάνεια εμφανίστηκε στον πρώτο άνθρωπο με τη μορφή ενός φιδιού. Με συνόδευε επίσης η αίσθηση ότι ο ηρωισμός, όταν δεν προέρχεται από κάποιο ένστικτο πολέμου ή θυμική έκρηξη, αλλά από την ανάγκη διαφύλαξης της τιμής και της αξιοπρέπειας μπροστά σε μια κατάσταση ταπεινωτική, είναι η πιο ισχυρή δύναμη που μπορεί να έχει ο άνθρωπος, όμως συχνά δεν κατορθώνει να ξεπροβάλλει διότι ο φόβος είναι πολύ πιο ισχυρός από αυτή»⁸⁹⁹.

Ο επί μήνες ανακρινόμενος οδηγείται εν τέλει στο δικαστικό σώμα αναμένοντας όχι τόσο την αθώωσή του -η βαναυσότητα της ανακριτικής περιόδου

⁸⁹⁸ Ο.π., Lubonja, σ. 97.

⁸⁹⁹ Ο.π., Lubonja, σ. 98.

δεν του επιτρέπει κανένα περιθώριο ψευδαισθήσεων επί του προκειμένου- όσο κάποια μετριασμένη ποινή που να μην υπερβαίνει τα δέκα έτη· η δεκαετής ποινή εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας θεωρείται μια ήπια, σχεδόν αναμενόμενη, τιμωρία εντός του συστήματος κολασμού της χοτζικής δικαιοσύνης. Η θανατική καταδίκη ήταν η έσχατη ποινή που μπορούσε να επιβληθεί από το δικαστικό σώμα. Ακολουθούσε η εικοσιπενταετής κάθειρξη και μια σειρά ποινών που συνδύαζαν τον μακροχρόνιο εγκλεισμό, την καταναγκαστική εργασία και την εφ' όρου ζωής ή μακροχρόνια εξορία των οικείων του καταδικασθέντος.

Κατά τη διεξαγωγή της δίκης, δεν αφήνονται πολλά περιθώρια αντίδρασης ή ουσιαστικής υπεράσπισης στον κατηγορούμενο, ο οποίος περισσότερο μοιάζει να παρατηρεί μια καλά σκηνοθετημένη παράσταση η οποία καθορίζει το υπόλοιπο της ζωής του και των οικείων του. Αξίζει να αναφερθεί ότι από το 1965 είχε καταργηθεί ο θεσμός του συνηγόρου υπεράσπισης, συνεπώς οι κατηγορούμενοι έπρεπε να υπερασπιστούν μόνοι τους τον εαυτό τους⁹⁰⁰. Μια τυπική σκηνή, από τις εκατοντάδες χιλιάδες σκηνοθετημένες δίκες της χοτζικής δικτατορίας συναντούμε στην *Ανάκριση* του Maks Velo, στην οποία περιγράφονται με ακρίβεια οι λεπτομέρειες αυτής της σκηνοθεσίας: *«Εκεί, με τους δύο αστυνόμους δίπλα, σηκωνόμουν και καθόμουν, αλλά μου ήταν δύσκολο να αντιμετωπίσω αυτή την τόσο άμεση, μετωπική, αδιάντροπη, μαύρη, ανελέητη και ανοιχτή παράσταση της ανθρώπινης κακίας. Εκτός από αυτά, άκουγα τον εισαγγελέα από την έδρα στην αριστερή μου μεριά. Παρακολουθώντας τον προσεκτικά προσπαθούσα πού και πού να τον διορθώσω. «Λέγεται Βαν Γκογκ και όχι Βαν Γκονγκ κύριε εισαγγελέα...» Αυτός ο εγκληματίας δεν λεγόταν Γκονγκ, αλλά Γκογκ...»*⁹⁰¹.

Ο Luan Myftiu θεωρεί ότι η μόνη ουσιαστική κατηγορία που εμμέσως του απαγγέλθηκε ήταν η συγγενεία του με μια σειρά από επικίνδυνους για το καθεστώς αμετανόητους εχθρούς. Η δίκη του δεν αποτελούσε παρά μια νέα καταδίκη αυτής της οικογενειακής αμετανοησίας: *«Στη δίκη μου καταδικάστηκαν εκ νέου ο πατέρας μου και οι συγγενείς μου που εκτελέστηκαν από το καθεστώς, παρά εγώ. Αυτοί «σήκωσαν» τους νεκρούς από τους τάφους, τους έφεραν ως ενόχους στην αίθουσα της δίκης για να*

⁹⁰⁰ Ο.π., Velo, *Η Ανάκριση*, σ. 120.

⁹⁰¹ Ο.π., Velo, σ. 122.

τους δείξουν ότι εγώ δεν μπορούσα να είμαι τίποτα άλλο παρά ένας αμετανόητος συνεχιστής της «εγκληματικής» τους δράσης»⁹⁰².

Η σημαντικότερη αγωνία για τον κατηγορούμενο κατά τη διάρκεια της δίκης δεν είναι τόσο η έκβαση της υπόθεσης όσο η αγωνία για την τύχη των συγγενών του και της πρώτης τους συνάντησης έπειτα από την ανακριτική περίοδο· στους συγγενείς δεν επιτρέπεται να παραστούν εντός της δικαστικής αίθουσας, αλλά περιμένουν την τελική καταδίκη και την πολυπόθητη συνάντηση με τον καταδικασθέντα: «Από την άλλη σκεφτόμουν εκείνα τα τρομοκρατημένα μάτια της μητέρας και της αδερφής μου που μόνο για μια στιγμή τις είδα στις σκάλες. Πρέπει να γελάσω οπωσδήποτε όταν βγω, αυτές θα είναι εκεί. Πρέπει να τις ενθαρρύνω, όλοι αυτοί εδώ θέλουν να με κατασπαράξουν, γι' αυτό έχουν μαζεωθεί. Αυτή είναι η Ένωση των Καλλιτεχνών που προσπαθεί με κάθε τρόπο να δεσμεύσει την τέχνη. Και αλήθεια, όταν βγήκα τις βρήκα εκεί, αυτή τη φορά πάνω, μαζεμένες σε μια γωνιά, προσπαθώντας να κάνουν κάποια βήματα ώστε να με δούνε καλύτερα κι εγώ γυρνώντας το κεφάλι τους χαμογελούσα ώσπου χάθηκαν από τα μάτια μου. Οι δύο αστυνόμοι με τραβούσαν σχεδόν σβάρνα»⁹⁰³.

Η καταδικαστική απόφαση που επικυρώνεται από το δικαστήριο παρομοιάζεται από τον Velo με λιθοβολισμό εναντίον του ολότελα ανήμπορου να αμυνθεί κατηγορούμενου. Θα φθάσει μάλιστα στο σημείο να υφάνει στη συνείδησή του ένα είδος αντίστασης που έγκειται στην εσωτερική άρνηση αυτής της απόφασης, ακριβώς όπως ενεργεί και ο πρωταγωνιστής της *Δίκης* του Κάφκα, κατά τη στιγμή που επιχειρεί να διασαλεύσει το ακλόνητο της ισχύος του δικαστηρίου αναλογιζόμενος ότι η ισχύς της δίκης είναι έγκυρη μόνον αν ο ίδιος την αναγνωρίσει ως τέτοια⁹⁰⁴.

Αποτελεί, επίσης, κοινό τόπο στις αντίστοιχες περιγραφές η εκδήλωση μιας θολής και συγκεχυμένης αντίληψης της καταδικαστικής απόφασης εκ μέρους του κατηγορουμένου: «Το απόγευμα, στη δεύτερη και τελευταία συνεδρίαση, στον τελευταίο μου λόγο ζήτησα δικαιοσύνη και όχι έλεος. Όλοι σηκώθηκαν όρθιοι. Το δικαστικό σώμα πήρε θέση για να ανακοινώσει την απόφαση. Είναι περίεργη η δύναμη που παίρνει ένας άνθρωπος ή μια ομάδα ανθρώπων, αν και είναι ανήθικοι και ανίκανοι για να δικάσουν, και αυτή δεν είναι άλλη από τη δύναμη της απόφασης. Η δικαστική

⁹⁰² Ο.π., Luan Muftiu.

⁹⁰³ Ο.π., Velo.

⁹⁰⁴ «Είναι δίκη μόνον αν την αναγνωρίσω ως δίκη. Αλλά προς στιγμή την αναγνωρίζω από οίκτο», ο.π., Kafka, *Η Δίκη*, σ. 110.

απόφαση είναι μια συγκέντρωση, μια συσσώρευση βάρους. Η απόφαση είναι ένα αναπόφευκτο βάρος. Η μόνη δυνατότητα για να σωθείς είναι να ταλαιπωρηθείς, αλλά να μην την σεβαστείς ως απόφαση. Εγώ αυτή την απόφαση δεν τη σεβάστηκα. Εναντίον μου ελήφθη μια απόφαση σαν καρατόμηση. Κάθε κοινωνία παίρνει τις αποφάσεις της. Όταν ανακοινώνονταν η απόφαση δεν είχα πια δύναμη να διακρίνω, να καθορίσω, να καταλάβω. Μου φαινόταν λες και ήμουν σταυρωμένος και με λιθοβολούσαν, τότε κατάλαβα γιατί η σταύρωση είναι το σύμβολο του χριστιανισμού. Αυτά τα σύνολα λέξεων μετατρέπονταν σε μαύρες πέτρες που με χτυπούσαν αδιάκοπα. Δεν μπορούσα να αμυνθώ, και σ' αυτή την περίπτωση το μόνο που μπορούσα να κάνω ήταν να απολαύσω αυτό το βασανιστήριο. Τότε κατάλαβα γιατί στον Χριστό είχαν καρφώσει τα χέρια, για να μην αμυνθεί»⁹⁰⁵.

Η ποινή θα ανακοινωθεί σαν γραφειοκρατική περαιώση μιας ακόμα υπόθεσης προς όφελος της σοσιαλιστικής επαγρύπνησης και της προσήλωσης στο πλάνο της ευημερίας του λαού. Στον καταδικασθέντα δεν θα επιτραπεί περαιτέρω χρόνος για να συνειδητοποιήσει το μέγεθος των αλλαγών που επίκεινται ούτε κάποιο περιθώριο έφεσης ή έννομης αμφισβήτησης της καταδίκης. Οι αστυνομικοί θα τον συνοδεύσουν σε ένα νέο μεγαλύτερο κελί και δεν θα του επιτρέψουν παρά την ανταλλαγή κάποιου νεύματος με τα άτομα της οικογένειάς του που βρίσκονται στους διαδρόμους του δικαστηρίου ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, κάποια ολιγόλεπτη συνάντηση. Η τελευταία αυτή επιστροφή στο κελί σηματοδοτεί για τον διωκόμενο τη μετάβαση από την κατάσταση του ανακρινόμενου στην κατάσταση του κατάδικου των χοτζικών κάτεργων: «Σαν τελείωσαν τα χειροκροτήματα των καλλιτεχνών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, γύρισα πίσω το κεφάλι και έψαξα μόνο δυο βλέμματα, αυτό της μητέρας μου και της αδερφής μου. Ανταλλάξαμε ένα βλέμμα για αρκετή ώρα. Ήταν μια κρύα, παγωμένη συνδιαλλαγή. Με αυτό το βλέμμα, τους ζητούσα συγγνώμη. Ήξερα πως πολλά πράγματα θα άλλαζαν... Αυτό το βλέμμα μετά την καταδίκη ήταν το νέο ξεκίνημα για το πώς θα έβλεπα τον κόσμο, τους ανθρώπους. Οι αστυνόμοι μου πέρασαν τις χειροπέδες, με έπιασαν από τα χέρια. Τώρα ήμουν καταδικασμένος, ονομαζόμουν εγκληματίας. Από εκείνη τη μέρα είμαι ένας άλλος άνθρωπος»⁹⁰⁶.

Στην αλβανική λογοτεχνία των διωκόμενων, αυτή η πρώτη συνάντηση του καταδικασθέντος με τους οικείους του, στους διαδρόμους του δικαστηρίου ή σε

⁹⁰⁵ Ο.π., Velo, σ. 124.

⁹⁰⁶ Ο.π., Velo, σ. 125.

κάποιο ειδικό θάλαμο, επιβεβαιώνει, κατά κάποιον τρόπο, σύμφωνα με το Visar Zhitı, την διάσταση του πραγματικού στην τραγωδία που του επιφυλάσσεται: «*“Η συνάντηση τελείωσε”, είπαν οι αστυνομικοί που επαναλαμβάνονταν ο ένας από τη μια μεριά του τοίχου και ο άλλος από την άλλη, σαν σε βάρβαρο αντικατοπτρισμό. Δεν μπορέσαμε να σφίξουμε τα χέρια αδερφός με αδερφό πριν κλείσει αυτή η μαγική τρυπίτσα στον τοίχο. Η τραγωδία μου ήταν αληθινή. Ο κόσμος ήταν πλέον για μένα χαμένος και οι δικοί μου άνθρωποι θα μου εμφανίζονταν μόνο πίσω από τρύπες και σίδερα όλο και πιο λίγο, όλο και πιο σπάνια. [...] Δέκα χρόνια χωρίς εσένα. Δέκα χρόνια δεν θα με δουν εκείνοι που με αγαπάνε. Ούτε οι δρόμοι, ούτε τα δέντρα, ούτε η δουλειά, η καθημερινότητά μου... δεν έχω καταδικαστεί μόνο εγώ εδώ, αλλά και όλα αυτά, το σπίτι, τα οικογενειακά δείπνα, οι συναντήσεις μου, τα θαλασσινά ακρογιάλια...»⁹⁰⁷*

Στο ίδιο πνεύμα, ο Gëzim Çela αποτυπώνει μια από τις πιο συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές στη ζωή του εγκλειστού, την σπαραξικάρδια οίμωγή της μητέρας του καταδικασθέντος, έξω από τη δικαστική αίθουσα, μόλις πληροφορείται την εξωπραγματικά σκληρή τιμωρία και την ανακοίνωση της πολυετούς καταδίκης: «*Κάποια από εκείνες τις ημέρες, όταν ήμουν στην αίθουσα του δικαστηρίου, μου ακούστηκε απότομα σα να έρχονταν απ’ έξω μια δυνατή κραυγή από κάποια γυναίκα που έκλαιγε και ούρλιαζε. Αυτή η φωνή έρχονταν από το δρόμο, μέσα από το παράθυρο, παρόλο που ήταν κλειστό. Μια σπαρακτική οίμωγή διαπέρασε ολόκληρη την ύπαρξή μου. Κατάλαβα πως ήταν η μητέρα...»⁹⁰⁸*

Ο καταδικασθείς θα οδηγηθεί σε ένα μεγαλύτερο προαναχωρησιακό κελί στο οποίο θα παραμείνει εγκλειστος μαζί με άλλους κρατούμενους για κάποιες ημέρες ή ακόμα και εβδομάδες. Στην αργκό των κατάδικων, αυτό το προαναχωρησιακό κελί αποκαλείται «καούς» και αποτελεί έναν συχνά επαναλαμβανόμενο τόπο στις λογοτεχνικές αφηγήσεις του εγκλεισμού. Εκεί ο κατηγορούμενος είτε θα βρει παρηγοριά συναντώντας παλιούς και πεπειραμένους κατάδικους ή ακόμα και γνωστούς που θα τον εμπνεύσουν είτε, όπως στην περίπτωση του Zhitı, θα βυθιστεί ακόμα περισσότερο στην απόγνωση συνειδητοποιώντας τη ματαιότητα και τον παραλογισμό της δίωξης που του ασκήθηκε και θα του στοιχίσει τη νεότητά του: «*Δεν μου άρεσε που μου άλλαζαν κελί, δυσκολευόμουν να αποχωριστώ εκείνους τους*

⁹⁰⁷ Ο.π., Zhitı, σ. 161.

⁹⁰⁸ Ο.π., Çela, *Μητρός οίμωγή*, σ. 15.

τοίχους γεμάτους όλο ποιητικά στίγματα του μεγάλου άόρατου βιβλίου μου. Σαν τρελοί μου φάνηκαν οι δύο ένοικοι του καινούργιου κελιού. Κι εγώ έτσι τους φάνηκα, μου είπαν αργότερα. Είχαν καταδικαστεί κι εκείνοι»⁹⁰⁹.

Στη συνέχεια, γίνεται η μεταγωγή των κατάδικων είτε στη φυλακή του Μπουρρέλι είτε σε κάποιο στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας, όπως το Σπατς, το Κιαφ-Μπάρι και άλλα στρατόπεδα-φυλακές διάσπαρτα κατά μήκος της χώρας.

⁹⁰⁹ Ο.π., Zhiti.

B.4.5. Το αλβανικό γκουλάγκ (στρατόπεδο-φυλακή)

*Μόνος. Πάλι με πιάνει
αυτή η επιθυμία να πετάξω.
Μα δεν έχω φτερωτό θώρακα
να 'ρθω ως εκεί
να συγκρατήσω την ηχώ του ανακατώματος των μαλλιών σου.
Σφαλιστά θέλω τα παντζούρια των παραθύρων σου να κρατήσεις,
έτσι ματωμένο μη με δεις.
Όχι! Στο τερέν της άσωτης νύχτας
δε θέλω ξανά να μου πεις
πως εγώ σ' έχω πληγώσει.*

Gëzim Çela, Κελί απομόνωσης στρατοπέδου Rubik, 1963

Ένας αληθινός τρόμος. Κάθε μέρα, κάθε νύχτα, συνέχεια τρόμος.

Ventigjar Hamzaraj, *Το καταραμένο Μπεντέν*

Στη μεσαιωνική συλλογή *Βίων Συρίων Ασκητών*⁹¹⁰ του Θεοδωρήτου Κύρου εξιστορείται η ζωή του Συμεών του Στυλίτου του εν τη Μάνδρα ο οποίος εκάρη μοναχός κατά τον 5^ο μ.Χ. αιώνα στην επαρχία της Αντιόχειας. Ο βίος του, εκ πρώτης όψεως, αναφέρεται στη συρροή πολλών χριστιανών στις ερήμους της Θηβαΐδος και της Ραϊθώ, κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, προκειμένου να απαρνηθούν τις εγκόσμιες ηδονές και να επιδοθούν στην εξαντλητική άσκηση του σώματος και την απομόνωση αναζητώντας την οδό της επουρανίου σωτηρίας. Ωστόσο, στο βίο του Συμεών, ο συναξαριστής περιγράφει την εξής επίπονη και πρωτοφανή δοκιμασία στην οποία ο ασκητής υποβάλλει τον εαυτό του: «Στους πρόποδες του όρους Τελάνισσου, βρήκε ένα παλαιό εγκαταλελειμμένο κελί, στο οποίο έμεινε έγκλειστος τρία χρόνια. Κατά το παράδειγμα του Μωυσέως, του Ηλιού και του Σωτήρος Χριστού, επιθυμούσε να μείνει και αυτός επί σαράντα ημέρες τελείως άσιτος και ζήτησε από ένα πιστό, ονομαζόμενο Βάσσο, να του κλείσει με πηλό την είσοδο του

⁹¹⁰ Πρόκειται για το έργο *Φιλόθεος Ιστορία* του Θεοδωρήτου Κύρου (PG82, 1464D-1484C).

κελιού»⁹¹¹. Προσηλωμένος στην ασκητική του εγκλεισμού, ο μοναχός Συμεών εγκαταστάθηκε στη συνέχεια σε ένα αυτοσχέδιο κελί με σιδερένια κιγκλιδώματα στην κορφή ενός στύλου όπου έζησε τριάντα ολόκληρα χρόνια υπομένοντας αυτό το μαρτύριο μέχρι την κοίμησή του· τιμήθηκε ως όσιος από την Ορθόδοξη Εκκλησία⁹¹².

Θα περάσουν σχεδόν έξι αιώνες μέχρι η ασκητική αυτή του εγκλεισμού του Συμεών του Στυλίτου να αποκτήσει μιμητές στη μακρινή, εκχριστιανισμένη πλέον, Ρωσία όπου, στις λαύρες και τα σπήλαια του Κιέβου του 11^{ου} αιώνα, δύο πεπειραμένοι στην πνευματική άσκηση μοναχοί, ο Ισαάκιος ο έγκλειστος και λίγο αργότερα ο Νικήτας, ο μετέπειτα επίσκοπος Νοβγκόροντ, απομονώνονται και εγκλείονται ερμητικά σε κάποιο σπήλαιο-κελί. Ο συναξαριστής αναφέρει πως, και οι δύο, αφού υπέπεσαν σε πνευματική πλάνη, εδάρησαν σωματικά και λοιδορήθηκαν από το τον ίδιο το διάβολο και πλήθος άλλων δαιμονίων⁹¹³. Η ασκητική του εγκλεισμού θεωρείται τόσο επικίνδυνα δυσβάσταχτη και επώδυνη που οι μοναχοί φτάνουν στο σημείο να την αποκαλούν «προσωπικό πόλεμο με το διάβολο» και να πιστεύουν πως είναι ανθρωπίνως αδύνατον κάποιος να την υπομείνει χωρίς τη θεϊκή παρέμβαση.

Στα χρόνια της εγκαθίδρυσης της σοβιετικής εξουσίας, σε μια από αυτές τις παλαιοχριστιανικές ρωσικές μονές, την Ιερά Μονή Σολοβέτσκι που είναι χτισμένη σε ένα νησί στο Αρχιπέλαγος της Λευκής Θάλασσας, καταφτάνει στις αρχές του 1920 το πρώτο κύμα «εχθρών» της μπολσεβικικής επανάστασης οι οποίοι καταδικάζονται σε μακροχρόνιο εγκλεισμό, σιδηρά πειθαρχία, ασιτία, απομόνωση και καταναγκαστική εργασία⁹¹⁴. Έτσι, το άλλοτε μοναστικό κτιριακό συγκρότημα του Σολοβέτσκι μετατρέπεται στο πρώτο επίσημο σοβιετικό γκουλάγκ του 20^{ου} αιώνα και τα κελιά των ασκητών μοναχών μετατρέπονται στα πρώτα «πειθαρχικά» στα οποία, κατά τις επόμενες δεκαετίες, θα εγκλειστούν συνολικά γύρω στα δεκαοκτώ εκατομμύρια πολιτών της Σοβιετικής Ένωσης. Μεταπολεμικά, το σοβιετικό αχανές σύστημα των

⁹¹¹ Ιερομόναχος Μακάριος Σιμωνοπετρίτης, *Νέος Συναξαριστής της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, εκδ. Ίνδικτος, Ορμούλια 2001.

⁹¹² Ο.π.

⁹¹³ *Πατερικόν των Σπηλαίων του Κιέβου*, εκδ. Ι.Μ. Παρακλήτου, Ωροπός Αττικής 1992.

⁹¹⁴ Applebaum Anna, *Γκουλάγκ: Η αληθινή ιστορία*, μτφρ. Ελευθερία Τσίτσα, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα 2009, σ.67. Ο Σολζενίτσιν αναφέρει ότι αυτή η μετατροπή των ασκητικών κελιών σε κελιά ανακρίσεων και βασανιστηρίων, ακόμα και εκτελέσεων, ήταν μια γενικευμένη τακτική της NKVD (ο.π., Σολζενίτσιν, *Αρχιπέλαγος Γλουλάγκ, Ι*, σ. 486).

γκουλάγκ θα αποτελέσει το ορθό ιδεολογικό παράδειγμα και για όλα τα κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης, ιδιαίτερος για τη χοτζική Αλβανία.

Είναι αξιοσημείωτο, τόσο σε συμβολικό όσο και σε ερευνητικό επίπεδο, το γεγονός ότι ένας από τους χώρους που μετατράπηκε σε στρατόπεδο-φυλακή του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος του Ενβέρ Χότζα, στα τέλη της δεκαετίας του 1940, υπήρξαν οι κτιριακές εγκαταστάσεις του παλαιού ορθόδοξου μοναστηριού της νήσου Ζβερνέτς που ήταν αφιερωμένο στη Θεοτόκο, κοντά στην Αυλώνα⁹¹⁵. Ο Agim Musta σημειώνει επιπλέον ότι στην πόλη της Σκόδρας πολλές εκκλησιές, ακόμα και σχολεία, μετατράπηκαν σε φυλακές αμέσως μετά τον πόλεμο⁹¹⁶. Είναι επίσης χαρακτηριστική η εξής μεταφορική εικόνα που παραθέτει ο Visar Zhiti για το πρώτο στάδιο του καθεστωτικού θεσμού των στρατοπέδων: «*Το πρώτο ίδρυμα του νέου καθεστώτος υπήρξε η φυλακή-στρατόπεδο. Στις αναμνήσεις ενός συγκρατούμένου μου, που πέρασε όλη του τη ζωή στις φυλακές και τις εξορίες, εξιστορούνται οι συλλήψεις που έκαναν οι παρτιζάνοι, πριν καταλάβουν την εξουσία. Το πρώτο κελί του κομμουνιστικού καθεστώτος το έστησαν πάνω σε μια βοϊδάμαξα. Φαντάζομαι τον θορυβώδη ερπυσμό αυτής της βοϊδάμαξας που ολοένα μεγαλώνει και γίνεται, τελικά, η μηχανή της δικτατορίας, μια γκιλοτίνα του ολέθρου*»⁹¹⁷.

Σ' αυτή την εν δυνάμει ιδεολογικοποίηση της μετατροπής ενός μοναστηριού σε γκουλάγκ από τη σοβιετική εξουσία ενυλώνεται συμπυκνωμένα η θέση του Michel Foucault γύρω από τη φύση του μηχανισμού κολασμού της Δύσης. Ο Γάλλος φιλόσοφος επισημαίνει σχετικά πως: «*Το κελί, η τεχνική αυτή του χριστιανικού μοναχισμού, που υπήρχε πια μόνον στις ρωμαιοκαθολικές χώρες*⁹¹⁸, γίνεται σε τούτη τη διαμαρτυρούμενη κοινωνία το όργανο για την ανασύσταση και του *homo oeconomicus* και της θρησκευτικής συνείδησης. Μεταξύ του εγκλήματος και της επιστροφής στη νομιμότητα και στην αρετή, η φυλακή θα αποτελέσει «ένα χώρο ανάμεσα σε δύο κόσμους», τόπο κατάλληλο για τις ατομικές μεταμορφώσεις που θα επαναφέρει στο

⁹¹⁵ Ο.π., Agim Musta, *Kampet e internimit: Vet-varja e Ganimet Cukës*, σ. 29.

⁹¹⁶ Ο.π., Agim Musta, *Mandelëte Shqipërisë - Burgjet e shtetit-burg*, σ. 8.

⁹¹⁷ Ο.π., Zhiti, *Υπόγειο πάνθεον*, σ. 33.

⁹¹⁸ Εσφαλμένη παρατήρηση του Foucault που ενδεχομένως δεν έλαβε υπόψη την μεσαιωνική *Πατρολογία* της Ανατολικής Εκκλησίας που καθιστούν το μοναστικό κελί ως την κατεξοχήν εμπειρία του ορθόδοξου βιώματος.

Κράτος τους υπηκόους που έχει χάσει»⁹¹⁹. Βέβαια, όπως ο ίδιος θα αποδείξει παρακάτω για το δυτικό μετα-αναγεννησιακό κράτος κι όπως έχει καταδειχτεί και για τις ανατολικοευρωπαϊκές λαϊκοδημοκρατίες, αυτοί οι «πολίτες» δεν επιστρέφουν ποτέ, παραμένουν για το κράτος μονίμως, πολλές φορές εσκεμμένα, χαμένοι.

Ο αρχικά συλληφθείς, έπειτα ανακρινόμενος και δικασθείς διωκόμενος, κατά την είσοδό του στο στρατόπεδο-φυλακή εγγράφεται αμετάκλητα στον κόσμο των καταδίκων, διότι εκεί, σύμφωνα με τον Χάβελ, συγκεντρώνονται οι άνθρωποι που δεν μπορούν να ενταχθούν στο κοπάδι και δεν εγκαταλείπουν το δικαίωμα να ξεχωρίζουν: *«Είναι λογικό: όσο στενότερος γίνεται ο κλοιός των οργάνων με τα οποία το σύστημα αφαιρεί από τη ζωή κάθε στοιχείο διαφοροποίησης, τόσο περισσότερο ωθούνται προς το περιθώριο αυτοί που αρνούνται να προσαρμοστούν, και τελικά καταλήγουν έξω από τα όρια της «φυσιολογικής ζωής» -δηλαδή στη φυλακή»*⁹²⁰. Στη φυλακή συμπληρώνει ο Zhití κατέληγες επειδή κάτι έτυχε να γράψεις και το καθεστώς έκρινε ότι δεν έπρεπε να συνεχίζεις να γράφεις: *«Στη φυλακή σ' έστειλαν για να μη γίνεις συγγραφέας, ποτέ!»*⁹²¹.

Ποια είναι ωστόσο αυτή η φυλακή στην οποία προορίζεται να καταλήξει εκείνος που διώκεται για να μη γίνει συγγραφέας, και που, τελικά, θα γίνει, εξαιτίας της φυλακής; Πώς μεθοδεύτηκε η εδραίωση του συστήματος στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας στην Κομμουνιστική Αλβανία; Ποια είναι η μαρτυρική τοπογραφία του αλβανικού γκουλάγκ; Στο σημείο αυτό, πριν ερευνηθεί και αναδειχθεί η ακολουθία των πιο συχνών τόπων του χοτζικού κάτεργου στις αφηγήσεις των διωκομένων, θα εξεταστεί το ιστορικό πλαίσιο του πιο πολύσημα ισχυρού θεσμού κολασμού της χοτζικής δικτατορίας. Ο Agim Musta, ο Uran Kalakulla και πολλοί διωκόμενοι συγγραφείς, που, εκτός από τη λογοτεχνική μαρτυρία, διερεύνησαν και θεωρητικά τις ιστορικές και κοινωνικές πτυχές του συγκεκριμένου διωκτικού θεσμού, χρησιμοποιούν τον όρο «στρατόπεδο-φυλακή (kamp-burgu)⁹²²» έναντι του σχεδόν ειρωνικού «παραρτήματα σοσιαλιστικής αναμόρφωσης δια μέσου της εργασίας» όπως ήταν η επίσημη ορολογία που χρησιμοποιούσε το καθεστώς.

⁹¹⁹ Ο.π. Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της Φυλακής*, σ.163.

⁹²⁰ Χάβελ Β., *Εν αρχή ην ο λόγος*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 209.

⁹²¹ Ο.π., Zhití, *Υπόγειο πάνθεον*, σ. 57.

⁹²² Musta Agim, *Burgjet e shtetit-burg: historia e shkurtër e burgjeve shqiptare të kohës së diktaturës komuniste*, bot. Toena, Tiranë 1999.

Η Αλβανία υπήρξε το τελευταίο βαλκανικό κράτος που ιδρύθηκε μετά την κατάρρευση και το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κηρύσσοντας την ανεξαρτησία της στις 28 Νοεμβρίου 2012. Η ανεξαρτησία της διακόπηκε μετά την κατάκτηση της χώρας από την Ιταλία του Μουσολίνι το 1939 και την ανακήρυξή της σε τμήμα του Ιταλικού Βασιλείου υπό το στέμμα του Βίκτωρος Εμμανουήλ Γ΄ μέχρι το 1943. Αυτές οι ιστορικές αναφορές αντανακλώνται ακόμα και στην εγκαθίδρυση του ποινικού συστήματος της λαϊκής δικαιοσύνης του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος το οποίο χρησιμοποίησε ως χώρους εγκλεισμού των πολιτικών του αντιφρονούντων τόσο τα απομεινάρια των οθωμανικών κάτεργων, όπως το μεσαιωνικό φρούριο του Αργυροκάστρου, όσο και τις φυλακές που ίδρυσαν οι Ιταλοί, όπως η περίφημη φυλακή του Μπουρρέλι⁹²³.

Πιο συγκεκριμένα, από το 1947, έτος κατά το οποίο τα ιδρύματα κολασμού και εγκλεισμού των αντιφρονούντων υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων, μέχρι και το 1991 λειτούργησαν περί τα εκατόν δέκα στρατόπεδα-φυλακές στα οποία, σύμφωνα με το ISKK⁹²⁴, εγκλείστηκαν εξακριβωμένα τριάντα πέντε χιλιάδες πολιτικοί διωκόμενοι, χωρίς να συνυπολογίζεται ένας μεγάλος αριθμός διωκομένων που καταδικάστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες εις θάνατον. Υπάρχουν δύο ειδών κατηγορίες ιδρυμάτων εγκλεισμού: εκείνα στα οποία ο κατάδικος προορίζεται να «αναμορφωθεί δια μέσου της εργασίας», ή, επί το ορθότερο, τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, και οι φυλακές στις οποίες είτε οδηγούνταν οι άμεσα συλληφθέντες, όπως για παράδειγμα η Παλαιά και η Νέα Φυλακή των Τιράνων, είτε εγκλείονταν για μακροχρόνιο διάστημα οι βαρυνποινίτες και οι έκπτωτοι υψηλόβαθμοι καθεστωτικοί, όπως η φυλακή του Μπουρρέλι ή η γυναικεία φυλακή της Κοσόβε Λιούσνια.

Η λειτουργία των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας ακολουθεί δύο διακριτές ιστορικές φάσεις. Κατά την πρώτη φάση, η οποία διαρκεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, η εργασία των κατάδικων εξυπηρετεί το σχέδιο μιας σοβιετικού τύπου μεταρρυθμιστικής πολιτικής στον τομέα της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της ενέργειας και των υποδομών. Συνακόλουθα, οι

⁹²³ Sufaj Fehmi, *Historia e burgjevetë Shqipërisë gjatë shek. XX*, Tiranë : Albin, 2000.

⁹²⁴ Instituti i Studimeve për Krimet dhe Pasojat e Komunizmit. Όπως τονίζεται από τον επικεφαλής του Ινστιτούτου Agron Tufa, οι στατιστικές των διώξεων μέχρι και το 1950 παραμένουν ανεξακριβωτες (βλ. Agron Tufa, “Raporti, 6 mijë të vrarë gjatë diktaturës, 34 mijë të burgosur”, *Panorama*, 28/3/2016).

κατάδικοι καταναγκάστηκαν στη χάραξη και τη διάνοιξη οδικών αρτηριών, στην αποξήρανση ελών και στα εγγειοβελτιωτικά έργα, στην κατασκευή φραγμάτων και ορεινών αναβαθμίδων, την συντήρηση αλυκών, την υλοτομία μέχρι και στην οικοδομή των νεόδμητων επαύλεων της αναδειχθείσας χοτζικής νομενκλατούρας. Τα πιο γνωστά και μεγάλα μετακινούμενα στρατόπεδα αυτής της περιόδου είναι: το στρατόπεδο του Μαλίκι, το στρατόπεδο του Μπεντένι, το στρατόπεδο του Βαριμπόμπι, το στρατόπεδο του Τερμπούφι, το στρατόπεδο του Μαμούρρας, το στρατόπεδο του Βλιάσκουτ, το στρατόπεδο της Θουμάνας, το στρατόπεδο του Λέβαν, το στρατόπεδο της Σκροφοτίνας, το στρατόπεδο της Ζαντρίμα, το στρατόπεδο της Τεροβίτσας, το στρατόπεδο του Βαλίασι και το στρατόπεδο του Μπελς.

Κατά τη δεύτερη φάση, από τις αρχές του 1960 μέχρι το 1990, τα περισσότερα στρατόπεδα-φυλακές χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να περατωθούν τα πενταετή πλάνα οικοδόμησης του σοσιαλισμού στη χώρα, κυρίως δια της εκβιομηχάνισης και της πολεοδομικής ανασυγκρότησης των αστικών κέντρων. Προς την κατεύθυνση αυτή, κατασκευάστηκαν δημόσια βιομηχανικά και βιοτεχνικά συγκροτήματα, αθλητικά στάδια και εγκαταστάσεις δημοσίου συμφέροντος, αεροδρόμια, εργοστάσια παραγωγής τσιμέντου, πρώτων υλών, λιπασμάτων, εργοστασιακές μονάδες εμπλουτισμού του χαλκού και προωθήθηκε γενικότερα η μεταλλευτική έρευνα με επίκεντρο την όρυξη και τη λειτουργία μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων.

Μερικά από τα μεγαλύτερα στρατόπεδα-φυλακές αυτής της περιόδου είναι το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, το στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ-Μπάρι, το στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου τσιμέντου του Ελμπασάν, το στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου τσιμέντου της Φους Κρούγια, το στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου εμπλουτισμού χαλκού του Ρεπς, το στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου επεξεργασίας χαλκού του Ρουμπίκ, το στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου υπερφοσφορικού οξέος του Λιατς, το στρατόπεδο του Μπαλς, το στρατόπεδο κατασκευής αεροδρομίου του Ρίνας. Σύμφωνα με τον Agim Musta, περίπου δύο χιλιάδες κατάδικοι έχασαν τη ζωή τους στα στρατόπεδα-φυλακές είτε λόγω των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών εργασίας, είτε εξαιτίας των οικτρών βασανιστηρίων με τα οποία τιμωρούνταν οι αρνητές εργασίας, είτε δια της άμεσης θανατικής καταδίκης ως απόρροιας πειθαρχικών παραπτώματων, όπως απόπειρα απόδρασης, συμμετοχή ή παρακίνηση εξέγερσης και άλλα⁹²⁵.

⁹²⁵ Musta Agim, *Mandelët e Shqipërisë*, bot. "NaimFrashëri", 1999, σ. 8.

Κρίνεται, συνεπώς, απαραίτητη, σε αυτό το σημείο, η ανάδειξη των πιο συχνά επαναλαμβανόμενων *τόπων* των λογοτεχνικών μαρτυριών που στρέφουν την αφηγηματική τους εστίαση στις πολύσημες αναπαραστάσεις του στρατοπέδου-φυλακής, προβάλλοντας πολλαπλές όψεις τόσο του τρόπου θεσμικής λειτουργίας του όσο και των κοινωνικών σχέσεων που παράγονται εντός της κοινότητας των κατάδικων και συνθέτουν τον κόσμο των αλβανικών γκουλάγκ.

Αξίζει να τονιστεί ότι τα στρατόπεδα των ελών του θανάτου στο Μαλίκι και το Μπεντένι, η φυλακή του Μπουρρέλι και το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς αποτελούν ήδη τρεις από τους πιο επαναλαμβανόμενους τόπους στο σύνολο των κειμένων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκόμενων. Αυτό συμβαίνει διότι, κυρίως το Σπατς και το Μπουρρέλι, λειτούργησαν ως χώροι μακροχρόνιου εγκλεισμού και, δεύτερον, διότι οι περισσότεροι από τους μείζονες διωκόμενους συγγραφείς εγκλείστηκαν σε κάποιο από τα τρία συγκεκριμένα ολοπαγή ιδρύματα. Ο Jusuf Vëroni θεωρεί ότι τα στρατόπεδα των ελών του θανάτου, μαζί με τη φυλακή του Μπουρρέλι και το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς μετατράπηκαν σε αντιπροσωπευτικά σύμβολα της εγχώριας σταλινικής καταπίεσης που ασκήθηκε από το καθεστώς του Ενβέρ Χότζα⁹²⁶.

Ο φιλόλογος Agron Tufa προτείνει την εξέταση των αφηγήσεων που προέρχονται από τους συγκεκριμένους τόπους του μαρτυρίου με όρους της λογοτεχνικής θεωρίας των *μπαχτινικών χρονοτόπων*⁹²⁷. Σύμφωνα με τον Μπαχτίν, ο χρόνος και ο χώρος συγχωνεύονται εντός του λογοτεχνικού πεδίου, και ειδικότερα στο μυθιστόρημα, σε τέτοιο βαθμό ώστε κατά την πρόσληψή τους εξετάζονται ως ένα ενιαίο, αδιαχώριστο σύνολο. Επιπλέον, οι πρωταγωνιστές των μυθιστορημάτων τοποθετούνται κατά κανόνα σε ένα σαφώς προσδιορισμένο χρονικό και χωρικό πεδίο δράσης, ενσαρκώνοντας ή αντικατοπτρίζοντας τα κοινωνικοπολιτικά και ιδεολογικά ρεύματα αυτού του πεδίου⁹²⁸. Υπό αυτή την οπτική (με αφορμή την δίτομη *κατεργολογία* του Visar Zhitë, ο αυτοβιογραφούμενος αφηγητής της οποίας αναπαριστά τα γεγονότα της προσωπικής του δίωξης στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς κατά το διάστημα 1980-1982 και στο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ Μπάρι,

⁹²⁶ Ο.π., Segel, “Jusuf Vëroni”, σ. 22.

⁹²⁷ Tufa Agron, “Kënetë e Malitë, letërsia e gënjeshitërt komuniste dhe dëshmitë e gjalla”, *Gazeta Panorama*, 25/04/2017.

⁹²⁸ Bakhtin M., *Δοκίμια ποιητικής*, μετφρ. Γιώργος Πινακούλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014. Βλ. αναλυτικά το κεφάλαιο «Χρόνος και χώρος στα έργα του Γκαίτε», σ. 30-75.

1982-1987), ο Agron Tufa υποστηρίζει ότι μπορούν να συγκροτηθούν ξεχωριστά corpus κειμένων με αφηγήσεις για τους χρονοτόπους του Μαλίκι (κείμενα του Μαλίκι), της φυλακής του Μπουρρέλι (κείμενα του Μπουρρέλι), του στρατοπέδου-ορυχείου του Σπατς (κείμενα του Σπατς) και ούτω καθεξής⁹²⁹.

Η ουσία είναι ότι το στρατόπεδο-φυλακή είναι το πεδίο εκείνο στο οποίο εκδηλώνεται γυμνή η ακαμψία του χοτζικού ολοκληρωτισμού, το ίδιο δεν είναι παρά η ακραία του μορφή. Υπό την οπτική της σκέψης του Pierre Bourdieu, το σύστημα χρησιμοποιεί το στρατόπεδο-φυλακή ως τον κατεξοχήν τρόπο συμβολικής και πρακτικής εκμηδένισης του «παλιού ανθρώπου»⁹³⁰, εκείνου δηλαδή του ανθρώπου που αρνείται να εγγραφεί στην εκχυδαϊστική ομοιογένεια του ολοκληρωτικού πεδίου. Είναι ιδιαίτερα εύστοχος ο ορισμός του γκουλάγκ από τον Μίλαν Κούντερα στην *Αβάσταχτη ελαφρότητα του Είναι*: «Αυτό που ονομάζεται γκουλάγκ μπορεί να θεωρηθεί σαν ένας σηπτικός βόθρος όπου το ολοκληρωτικό κιτς ρίχνει τα απορρίμματά του»⁹³¹. Υπό αυτή την έννοια, για όσους πολίτες αντιστάθηκαν με τον οποιοδήποτε τρόπο στην ολοκληρωτική πίεση των καθεστώτων του Ανατολικού Μπλοκ, το στρατόπεδο-φυλακή, δεν αποτέλεσε κάποιο είδος έκπληξης ή απογοήτευσης, αλλά κάτι που ανήκε στη σφαίρα του πιθανού, σχεδόν του αναμενόμενου. Η Τερέζα, η ηρωίδα της *Αβάσταχτης ελαφρότητας του Είναι*, εκφράζει την άποψη ότι το στρατόπεδο δεν είναι τίποτα το ιδιαίτερο, τίποτα που να μας εκπλήσσει, αλλά κάτι δεδομένο, θεμελιώδες, «κάτι στο οποίο ερχόμαστε στον κόσμο και από το οποίο δεν μπορούμε να δραπετεύσουμε παρά μόνο με μια υπέρτατη επιστράτευση όλων των δυνάμεών μας»⁹³².

⁹²⁹ Ο.π., Tufa.

⁹³⁰ Bourdieu P., *Κείμενα κοινωνιολογίας*, επιμ. Παναγιωτόπουλος Ν., Στάχυ, Αθήνα, 1999, σ. 41.

⁹³¹ Kundera Milan, *Η Αβάσταχτη Ελαφρότητα του Είναι*, Κ. Δασκαλάκη, εκδ. Το Βήμα, Αθήνα 2007, σ. 255.

⁹³² Ο.π., *Η Αβάσταχτη Ελαφρότητα του Είναι*, σ. 137.

B.4.5.1. Τα στρατόπεδα των ελών του θανάτου

«Καταιγίδα πάνω από την Κορυτσά. Η βροχή αναρριπίζει/ το μουσαμά και πέφτει πάνω στα αχυρένια στρώματα των κατάδικων/ Άνθρωποι μαζεμένοι κάτω από τα καλύμματα/ Ένας συρφετός από βρώμικα κουρέλια και ανθρώπινη σάρκα»⁹³³. Με αυτούς τους στίχους ο ποιητής Arshi Pipa αποτυπώνει την ατμόσφαιρα των παραπηγμάτων στα οποία στοιβάζονταν οι κατάδικοι που εργάζονταν στην αποξήρανση ελών και τη διάνοιξη καναλιών τη δεκαετία του 1950, κυρίως στην περιοχή του Μαλίκι της Κορυτσάς. Το **στρατόπεδο του Μαλίκι** εγκαινιάστηκε με την εκτέλεση των πολιτικών μηχανικών που είχαν κηρυχθεί σαμποτέρ, το Νοέμβριο του 1946. Επίσημα, το στρατόπεδο άρχισε να λειτουργεί το έτος 1947 χωρισμένο σε τρία παραρτήματα: το παράρτημα Vloçisht, το Orman Rojan και το Nishavec. Υπολογίζεται ότι στα στρατόπεδα του Μαλίκι εξέτισαν ποινή εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας περίπου 2.500 πολιτικοί κρατούμενοι, ενώ παραμένει ακόμη ανεξακρίβωτος ο αριθμός των θυμάτων που είτε εκτελέστηκαν, είτε νόσησαν από θανατηφόρες αρρώστιες, είτε χάθηκαν στις λάσπες των ελών. Στα στρατόπεδα του Μαλίκι δοκιμάστηκαν τα όρια της ανθρώπινης εξαθλίωσης μέσω της άσκησης των πιο σκληρών μέτρων καταστολής. Σύμφωνα με το Παρατηρητήριο Εγκλημάτων της Κομμουνιστικής Περιόδου και τον διωκόμενο συγγραφέα Agim Musta, στο συγκεκριμένο στρατόπεδο ετάφησαν ζωντανοί οι κατάδικοι Josif Papamihali, Virtyt Gjylbegu και Elmaz Libohova. Το στρατόπεδο σταμάτησε να λειτουργεί το 1952, μετά την ολοκλήρωση των αποξηραντικών έργων⁹³⁴.

Εκτός από το επικό ποίημα *Το κανάλι* του Arshi Pipa, μια από τις εμβληματικές λογοτεχνικές αφηγήσεις που διασώζει τις μνήμες αυτού του κακόφημου στρατοπέδου είναι *Το έλος του θανάτου*⁹³⁵ του Makensen Bungo, το οποίο μεταφράστηκε και στα αγγλικά. Η πιο κρίσιμη συμβολή του συγκεκριμένου μυθιστορήματος έγκειται στην παραστατική περιγραφική απόδοση της ζωής των κατάδικων στα πρώτα αλβανικά

⁹³³ Ο.π., Pipa Arshi, *Libri i burgut*.

⁹³⁴ Τα στοιχεία αντλώ από: α) Musta Agim, *Mandelëte Shqipërisë - Burgjet e shtetit-burg*, bot. “Naim Frashëri”, 1999, σ. 13, β) “Nuk imagjinohet sa e madhe do ishte “harta e vuajtjeve” të Shqipërisë në se bëhen të dukshme, ja vendet ku jetuan me vite të dënuarit politikë”, *Panorama – Kujto.al*, Feb 20, 2020.

⁹³⁵ Bungo Makensen, *Kënetë e vdekjes: roman*, Geer, Tiranë 2009 (πρώτη έκδοση Phoenix 1996).

γκουλάγκ: «Στο χωριό *Vloçisht*, χτισμένο στους πρόποδες ενός λόφου, άρχισαν ν' ανάβουν τα πρώτα φώτα. Το στρατόπεδο πήρε το όνομα αυτού του χωριού. Ένα άγνωστο μέχρι τότε όνομα έμελλε να τρομοκρατήσει για μια ολόκληρη ζωή αυτούς τους κατάδικους, κάθε φορά που θα το θυμούνται. Θα συσκοτίζε ακόμα και τις οικογένειες αυτού του χωριού. Η ιστορία της δικτατορίας θα το αναφέρει ως ένα από τα πρώτα στρατόπεδα, όπου οι άνθρωποι καταναγκάστηκαν να εργαστούν σαν τα ζώα και αντιμετωπίστηκαν ως σκλάβοι. Στρατόπεδο εξόντωσης»⁹³⁶.

Αξίζει εδώ να επισημανθεί ότι πολλές μαρτυρίες των συνθηκών της ζωής των κατάδικων στα πρώτα αλβανικά γκουλάγκ των ελών του θανάτου προέρχονται και από Έλληνες αιχμαλώτους του Εθνικού Στρατού οι οποίοι εργάστηκαν ως κατάδικοι σε αυτά τα στρατόπεδα, όπως η μαρτυρία του Αθανάσιου Καλουδιώτη, του Νικήτα Αγαπητίδη και του Κώστα Βαλκάνου. Ο τελευταίος εξέδωσε τη μαρτυρία του αμέσως μετά τον επαναπατρισμό του στην Ελλάδα, το 1961, περιγράφοντας τις συνθήκες της καταναγκαστικής εργασίας στη διάνοιξη αρδευτικών καναλιών: «Χωρίς λόγο σκότωσαν τον Παπαδόπουλο από τα Γρεβενά, στο στρατόπεδο Βαλλίας, με τη δικαιολογία ότι ήθελε να δραπετεύσει και το στρατιώτη Μαρουδή Μανώλη από την Κρήτη, στο στρατόπεδο Μιφόλε, γιατί καθώς δούλευε, άρπαξε ένα κρεμμύδι να κορέσει την πείνα του. [...] Σε όλα τα παραπάνω στρατόπεδα η δουλειά ήταν κυρίως το άνοιγμα καναλιών. Το πιο μεγάλο κανάλι που φτιάσαμε -μάλλον τεχνητός ποταμός- ήταν η αλλαγή της κοίτης του Αωού ποταμού, για να ποτίσει την πεδιάδα Λέβαν-Φιέρ. Δύο ολόκληρα χρόνια δουλέψαμε εκεί, με τους κρατούμενους αλβανούς που αναφέραμε και οι οποίοι συνεχώς ανανεώνονταν με νέους φυλακισμένους, εκτός από μας που λιγοστεύαμε συνεχώς (με τους θανάτους ή τις πολύ βαρειές αρρώστιες)»⁹³⁷. Ο Νικήτας Αγαπητίδης αναφέρεται επίσης στις θανατηφόρες ασθένειες που μάλιστα τα στρατόπεδα των αιχμαλώτων: «Η ελονοσία εδώ είναι αρκετά εξαπλωμένη και αρκετοί από τους αιχμαλώτους μας πάσχουν. Από εντερίδες είναι επίσης πολλοί άρρωστοι. Εκτός όμως από αυτές τις δύο ασθένειες υπάρχει η μεγάλη εξάντληση»⁹³⁸.

Εξίσου κακόφημο υπήρξε και το **στρατόπεδο του Μπεντένι** το οποίο λειτούργησε από το 1948 μέχρι το 1950 για τη διάνοιξη του αρδευτικού καναλιού Πεκίν-Καβάγια. Ανάμεσα στους κατάδικους που πέρασαν από το συγκεκριμένο

⁹³⁶ Ο.π., Bungo.

⁹³⁷ Ο.π., Βαλκάνος, σ. 41.

⁹³⁸ Ο.π., Αγαπητίδης, σ. 172.

στρατόπεδο είναι οι διωκόμενοι συγγραφείς at Zef Pllumi, Sami Repishti, Ventigjar Hamzaraj και Μηνάς Πάρρας. Ο Sami Repishti αναφέρει ότι τα προχειροφτιαγμένα παραπήγματα εγκλεισμού του Μπεντένι συνδυάζονταν με μια συστηματικά ασκηθείσα βία κατά των κατάδικων που αποσκοπούσε τόσο στην άσκοπη τιμωρία τους όσο και στην υποταγή στον ακατάπαυστο ρυθμό της καταναγκαστικής εργασίας: «Στις αρχές Ιουνίου 1948, στα έλη του Μπεντένι της Καβάγια, μεταφέρθηκε το караβάνι των κατάδικων. Σε μια πλαγιά του λόφου μια σειρά μεγάλων παραπηγμάτων, σκεπασμένα με σωμένους τενεκέδες και κυκλωμένα με καλαμωτές, προορίζονταν για να τους στεγάσουν. Στις τέσσερις πλευρές αγκαθωτό συρματοπλέγμα πυκνό τέσσερα μέτρα ύψος, χώρος ένα τέταρτο εκτάριο. Στις γωνίες έστεκαν τέσσερις πύργοι ελέγχου με πάνοπλους φρουρούς που παρακολουθούσαν κάθε μας κίνηση, έτοιμοι να ρίξουν κατευθείαν στο φαχνό. Περισσότεροι από εννιακόσιοι κακότυχοι βρέθηκαν κλεισμένοι εκεί. Ήταν το στρατόπεδο που αργότερα θα γίνονταν γνωστό ως στρατόπεδο του Μπεντένι. Μας είχαν οργανώσει σε μπριγκάτες εργασίας. Και μας διοικούσε κάνα κατακάθι της κοινωνίας. Με σκουμμένη ράχη από τα άγρια χαράματα, κάθε πρωί, σερνόμασταν βυθισμένοι μέσα στις λάσπες με τα έντομα και τα φίδια αλλά και τους απανωτούς ξυλοδαρμούς, από τα ανελέητα χέρια των φρουρών. Δουλεύαμε αδιάκοπα, με σκουμμένο κεφάλι, τα ρούχα βρεγμένα στον ιδρώτα, το σώμα καταπονημένο από τη βάσανο και οι ώμοι με τα πόδια σωμένα από την ασήκωτη δουλειά· με το ζόρι υπακούσαμε σε αυτές τις ρυθμικές, μονότονες κινήσεις και γυρίζαμε τη γη πετώντας έξω τη λάσπη σε μια ποσότητα που μας ορίζονταν ως νόρμα. Το απόγευμα αραδιαζόμασταν στο στρατόπεδο για το ευλογημένο ψωμί ολότελα ανήμποροι ν' ανταλλάξουμε κάποια λέξη ή κουβέντα με τους φίλους, σωμένοι και ψόφιοι από την κούραση, σωριαζόμασταν άπλυτοι πάνω στις ξύλινες δόγες που μόνοι μας ονομάζαμε “στρώμα”»⁹³⁹.

Ένας άλλος εγκλειστος του Μπεντένι, ο Ventigjar Hamzaraj θυμάται την πρωτόγνωρη ντροπή που αισθάνεται ο κατάδικος όταν υποχρεώνεται να κάνει τις φυσικές του ανάγκες δημόσια, διότι στα στρατόπεδα των ελών του θανάτου δεν υπήρχαν οργανωμένα αποχωρητήρια: «Στην αρχή ένιωθες κάποιο είδος ντροπής όταν έκανες την ανάγκη σου δημόσια, μπροστά σε τόσους ανθρώπους, και πολλοί κατάδικοι έπαιρναν μαζί τους ό,τι έβρισκαν, κανένα κομμάτι χαρτόνι ή κουρέλι για να κρύψει τα απόκρυφα μέρη του. Με το πέρασμα του καιρού, η πείνα, η κούραση μέχρι το κόκκαλο, η ακραία φυσική εξασθένιση, το ξυλοφόρτωμα των φρουρών, όλα αυτά είχαν ως

⁹³⁹ Ο.π., Repishti, *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 585.

αποτέλεσμα να μην αισθανόμαστε πλέον αυτή τη ντροπή. Τίποτα δεν μας έκανε πια εντύπωση, η βάσανος αλλάζει τη φύση των ανθρώπων. Σιγά σιγά άρχισε να μας καταλαμβάνει η ιδέα ότι εκεί είχαμε οδηγηθεί για να πεθάνουμε, οπότε δεν είχε κανένα νόημα η ντροπή»⁹⁴⁰.

Ο Μηνάς Πάρρας εστιάζει στις εξαντλητικές συνθήκες εργασίας και τις εντερτίτιδες εξαιτίας της πόσης λασπωμένου νερού: «Δουλεύαμε σαν ανδρείκελα. Όχι αργά το φτυάρι, βαθιά τον κασμά, δυνατά το καρτσάκι. Με το καρτσάκι γεμάτο και τρέχοντας... Το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν τότε το νερό. Δεν υπήρχε καθόλου. Εκάναμε μικρές γούρνες που γέμιζαν με νερό· αλλά βρωμούσε, ήταν αδύνατο υπό ομαλές συνθήκες να το πιεις. Εμείς, όμως, το στραγγίζαμε στην αρχή, όταν είχαμε υποκάμισα, αλλά αργότερα δεν είχαμε γιατί έγιναν ράκη. Δεν ξέρω τι να γράψω ή τι να πρωτοθυμηθώ»⁹⁴¹. Στην αφήγηση του Πάρρα διασώζεται επίσης η σκηνή της μεταφοράς αυτών των μετακινούμενων στρατοπέδων: «Και το μαρτύριό μας συνεχίζονταν στο Μπεντένι... Η ζέστη αφόρητη. Μερικοί φυλακισμένοι, που κατάγονταν από τη γύρω περιοχή, λέγανε ότι μετά τις 20 Αυγούστου εκεί αρχίζανε οι βροχές και ελπίζαμε ότι με τη βροχή δεν θα μας έβγαζαν ίσως για δουλειά. Αλλά εν τω μεταξύ, επειδή το κανάλι είχε προχωρήσει αρκετά χιλιόμετρα, μεταφέραμε το στρατόπεδο σε άλλο μέρος, πάνω από πέντε χιλιόμετρα μακριά. Όλο δε εκείνο το υλικό από τις παράγκες, τα σανίδια, τα παλιόξυλα που αποτελούσαν τέσσερις σειρές κρεβάτια, τα φορέματά μας ή μάλλον τα ράκη εκείνα, που είχαν απομείνει επάνω μας, τα καζάνια και άλλα πολλά, όλο αυτό το υλικό το μεταφέραμε στις πλάτες. Είναι δύσκολο να φανταστεί ο άνθρωπος την κόλαση εκείνη. Εγίναμε όλοι μας ένα με το χώμα, σκιές αξιοθρήνητες μέσα σε βογκητά, ανακατεμένα με βλαστήμιες»⁹⁴².

⁹⁴⁰ Ο.π., Hamzaraj, *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 176.

⁹⁴¹ Ο.π., Πάρρας, σ. 74.

⁹⁴² Ο.π., σ. 80.

B.4.5.2. Η φυλακή του Μπουρρέλι

«Εδώ το λεν Μπουρρέλι, αν μπει, να βγει, μη σε μέλει»⁹⁴³ –αυτό ήταν το δαντικό μότο με το οποίο υποδέχονταν οι ισοβίτες κατάδικοι τους νεοφερμένους στο δυσοίωνο κάτεργο του Μπουρρέλι, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον Agim Musta ως η «βιτρίνα» της χοτζικής δικτατορίας⁹⁴⁴. Η φυλακή του Μπουρρέλι ξεκίνησε να κατασκευάζεται το 1938 προοριζόμενη να αποτελέσει το μεγαλύτερο ίδρυμα εγκλεισμού του Αλβανικού Βασιλείου. Κατά την περίοδο της Ιταλικής Κατοχής, η ημιτελής ανοικοδόμηση περατώθηκε αλλά οι νεόδμητες εγκαταστάσεις μετατράπηκαν σε στάβλους αλόγων του φασιστικού στρατού. Ήδη από το 1946, το κομμουνιστικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα άρχισε να στέλνει στο Μπουρρέλι τους πρώτους πολιτικούς αντιφρονούντες και να μετατρέπει σταδιακά τη συγκεκριμένη φυλακή σε αιχμή του διωκτικού δόρατος της χοτζικής τυραννίας. Ο Jusuf Vrioni χαρακτηρίζει τη φυλακή του Μπουρρέλι ως την πρωτεύουσα του συστήματος των στρατοπέδων συγκέντρωσης της Κομμουνιστικής Αλβανίας⁹⁴⁵.

Σύμφωνα με τον διωκόμενο συγγραφέα Agim Musta, ο οποίος υπήρξε εγκλειστος στη συγκεκριμένη φυλακή, οι πρώτοι που μεταφέρθηκαν στο Μπουρρέλι κατ' εντολή του Ενβέρ Χότζα ήταν πολλοί νέοι αντιφρονούντες αρκετοί από τους οποίους αποφυλακίστηκαν στα βαθιά γεράματα ή δεν κατάφεραν να βγουν ζωντανοί από αυτό το δαντικό κάτεργο, όπως οι έγκριτοι διανοούμενοι: Hetem Haxhiademi, Arqile Tasi, Gjergj Kokoshi, Xhevat Korça, Xhavit Leskoviku, Αλέξανδρος Καλυβόπουλος, Mustafa Bajraktari και πολλοί άλλοι⁹⁴⁶. Ένα ψηλό τσιμεντένιο τείχος περιέφραζε κυκλικά το στρατόπεδο απομονώνοντάς το από την οπτική των κατοίκων της περιοχής στους οποίους κυκλοφορούσε η φήμη ότι η φυλακή ήταν κτισμένη υπόγεια.

Οι μελετητές επισημαίνουν ότι τα κρατικά έγγραφα και το αρχειακά τεκμήρια των πρώτων καθεστωτικών χρόνων είναι περιορισμένα, συνεπώς η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας βασίζεται κυρίως στις λογοτεχνικές μαρτυρίες των εγκλειστών⁹⁴⁷.

⁹⁴³ Këtu i thonë Burrel, që hyn e nuk del!

⁹⁴⁴ Ο.π., Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 39.

⁹⁴⁵ Ο.π., Segel, “Jusuf Vrioni”, σ. 22.

⁹⁴⁶ Ο.π., Musta, *Mandelët e Shqipërisë - Burgjet e shtetit-burg*, σ. 12.

⁹⁴⁷ Βλ. Rexhep Gashi, “Llojet e burgjeve dhe kampeve të punës dhe pozita e personave të dënuar në Shqipëri gjatë periudhës së diktaturës komuniste”, *Thesis*, nr.1, 2012, f. 27-50.

Σύμφωνα με αυτές τις μαρτυρίες, περίπου τριακόσιοι κατάδικοι πέθαναν στη φυλακή του Μπουρρέλι μόνο κατά την τριετία 1946-1949 εξαιτίας της ασιτίας και των βασανιστηρίων⁹⁴⁸. Ο Musta αναφέρει ενδεικτικά την περίπτωση του σαδιστή διοικητή της φυλακής Vangjel Rëmbeci ο οποίος διέταξε τον πολυήμερο εγκλεισμό στην απομόνωση των κατάδικων Κοζο Κοτα, Spiro Grameno και Atif Golja μέχρι που πέθαναν από την ασιτία⁹⁴⁹.

Ο διωκόμενος συγγραφέας Petrit Velaj υπήρξε ένας από τους πρώτους κατάδικους που μεταφέρθηκαν στη φυλακή του Μπουρρέλι το Σεπτέμβριο του 1946. Στην αφήγησή του εμφανίζεται ξανά η μορφή του αδίστακτου διοικητή που υποδέχτηκε τους ογδόντα κατάδικους με έναν κυνικό στίχο: «*Ήταν νύχτα. Βρεθήκαμε μπροστά σε υγρούς δυσθεώρητους τοίχους. Καταλάβαμε πως εκεί ήταν η Κόλαση του Δάντη - το Μπουρρέλι. Ένας κιτρινώδης αξιωματικός εμφανίστηκε μπροστά μας και μας είπε: "Εγώ είμαι ο διοικητής ετούτης της φυλακής. Ονομάζομαι Vangjel Rëmbeci, από την Κορυτσά". Και τρίζοντας τα δόντια με μοχθηρό βλέμμα σαν του Σατανά, πρόσθεσε: "Εδώ τα πόδια θα σας δέσουν, και τα δόντια σας θα πέσουν"*». Ο συγκεκριμένος διοικητής έγραψε αργότερα στους τοίχους της φυλακής με μαύρα γράμματα: «Μπουρρέλι- Στρατόπεδο εξόντωσης»⁹⁵⁰.

Κάθε φυλακή, γράφει ο Uran Kalakulla, έχει μια δυσοίωση σκιά αλλά η φυλακή του Μπουρρέλι είχε μια σκαιότητα ζοφερή, τη δαντική σκαιότητα του θανάτου⁹⁵¹. «*Σούρουπο, οι λαμπτήρες φωτίζουν αδιάλειπτα το κάτεργο, Μπουρρέλι/ Δυο αράδες κελιά, στη μέση ένα αποχωρητήριο/ Που φυλάει μια μικρή δυσωδία. Στις δύο πλευρές διάδρομοι/ Σαν ατελείωτα τρένα/ Σιδερένιοι γιγάντιοι μοχλοί και κλειδαριές, πόρτες-τετράγωνα/ Τσιμεντένια κελιά...*»⁹⁵². Το ποίημα του Arshi Pipa για τη φυλακή του Μπουρρέλι είναι ένα από τα πολλά ομότιτλα ποιήματα που γράφτηκαν από τους κατάδικους ενός από τα πιο ερεβώδη κάτεργα του εικοστού αιώνα. Την πρωτοχρονιά του 1947, ο κατάδικος Kudret Kokoshi συνέθεσε ένα ποίημα και το απήγγειλε στους άλλους κατάδικους για να τους εμψυχώσει και εκείνοι τον χειροκρότησαν.

⁹⁴⁸ Ο.π., Musta, *Mandelët e Shqipërisë - Burgjet e shtetit-burg*, σ. 12.

⁹⁴⁹ Ο.π.

⁹⁵⁰ Ο.π., Velaj.

⁹⁵¹ Ο.π., Kalakulla, σ. 282.

⁹⁵² Ο.π., Arshi Pipa, *Libri i burgut* (υπάρχει μεταφρασμένο στα αγγλικά στην μελέτη του Harold Segel, σ. 28).

Το Μπουρρέλι, σημειώνει ο Musta, τον Ιανουάριο του 1963, κατακλύστηκε από ένα δριμύ πολικό ψύχος το οποίο έφθασε τους -25 (°C) που εισέδυσσε μέχρι το εσωτερικό της φυλακής και οι κατάδικοι χρησιμοποιούσαν κομμάτια πάγου για να ξεδιψάσουν, ενώ η διοίκηση δεν παρέλειψε να εντάξει το ψύχος στους κολαστικούς της μηχανισμούς⁹⁵³ εγκλείοντας πολλούς κατάδικους στα παγωμένα πειθαρχικά, σύμφωνα με ένα έγγραφο που έφερε στο φως η ιστορική έρευνα του Kastriot Dervishi⁹⁵⁴.

Γενικότερα, το Μπουρρέλι, όπως σημειώνει ο Todi Lubonja, εκτός από ένας τόπος της πιο αποτρόπαιης βασάνου υπήρξε και ένας χώρος στον οποίο οι κατάδικοι μπορούσαν να συζητήσουν ελεύθερα, κάτι το οποίο ήταν αδιανόητο για τους πολίτες εκτός φυλακής: *«Η φυλακή ήταν ο τόπος των μεγάλων συζητήσεων, συχνά ανοιχτές σε θέματα με πολιτικό, ιδεολογικό χαρακτήρα, ο τόπος των μεγάλων αντιπαραθέσεων με κριτικό πνεύμα γύρω από την ιστορία, την οικονομική πολιτική, την τέχνη, τον πολιτισμό, την τακτική και την αμυντική στρατηγική κ.ά.. Εν ολίγοις, μπορώ να πω πως δεν υπήρχε τομέας της ζωής και της εξέλιξης της κοινωνίας που να μην εξέφραζε ο κατάδικος την ελεύθερη άποψή του και να την υπερασπίζεται φλογερά»*⁹⁵⁵.

Ο Fatos Lubonja μεταφέρθηκε στο Μπουρρέλι από το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς το 1979 και συνάντησε εκεί τον πατέρα του, τον επίσης διωκόμενο συγγραφέα Todi Lubonja. Με τον καιρό, αναφέρει ο Lubonja, το όνομα της ομώνυμης κομόπολης επισκιάστηκε από τη σκέψη ότι εκεί βρίσκονταν οι πιο επικίνδυνοι εχθροί της Λαϊκής Εξουσίας⁹⁵⁶. Η κατάσταση του εγκλείστου στη φυλακή του Μπουρρέλι συνοψίζεται από το Lubonja στην αποστέρηση του φωτός, κάτι που σημαίνει ουσιαστικά αποστέρηση της ίδιας της ζωής: *«Το μάτι βλέπει καθημερινά τις ίδιες άσχημες παραστάσεις: στραβά παπούτσια και παντόφλες σκορπισμένες στο πάτωμα, παλιά και μπαλωμένα ρούχα πεταμένα εδώ κι εκεί πάνω στα κρεβάτια, κάτω από αυτά παγούρια ούρων και σκονισμένα παγούρια νερού, κάλτσες απλωμένες μία εδώ και μία εκεί σε σφήνες, τώρα τελευταία δε μας λένε τίποτα αν τα καρφώνουμε στις τρύπες του τοίχου και της πόρτας, τοίχοι σοφτισμένοι και ασβεστωμένοι απαίσια, που δεν φέρουν κρεμαστό τίποτα ωραίο εκτός από ένα χειροποίητο ημερολόγιο, του οποίου πολλές*

⁹⁵³ Ο.π., Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 51.

⁹⁵⁴ Kastriot Dervishi, “1963/Keqtrajtimet dhe vdekjet në Burgun e Burrelit”, 27.al, 5 Mars, 2018.

⁹⁵⁵ Ο.π., Todi Lubonja, σ. 131.

⁹⁵⁶ Ο.π., Fatos Lubonja, σ. 20.

φορές ξεχνάμε να μετακινούμε την ημέρα της εβδομάδας. Ακόμη και το φως είναι τόσο αδύναμο. Δεν θυμάμαι πού διάβασα πως ένα από τα αίτια της κατάθλιψης του ανθρώπου είναι και ο λιγιστός φωτισμός. Έτσι κι εδώ, εκτός από τις δύο ώρες προαυλισμού, οι οποίες κι αυτές δεν είναι πάντοτε με ήλιο, το υπόλοιπο της ημέρας παραμένουμε κλεισμένοι στα κελιά με παράθυρα πολεμίστρες... Κάτι αληθινό πρέπει να υπάρχει σ' αυτή τη θεωρία που συνδέει το φως με την κατάθλιψη, γιατί έχω παρατηρήσει πως όταν βγαίνω έξω, ειδικά τις μέρες με ηλιοφάνεια, νιώθω αμέσως πολύ πιο ζωηρός, κάτι που δεν μου συμβαίνει όταν βγαίνω έξω τις ζοφερές μέρες. Ζω, λοιπόν, μέσα στο μισοσκόταδο, κάτι που θα πει ότι ζω μια μισοζωή»⁹⁵⁷.

Ο Lubonja υπήρξε επίσης ένας από τους τελευταίους πενήντα βαρμπονίτες κατάδικους που απέμειναν στη φυλακή του Μπουρρέλι ενώ το κομμουνιστικό καθεστώς του Ραμίζ Αλία κατέρρεε. Τον Μάιο του 1990, εν εναμονή της επίσκεψης των πρώτων ευρωπαϊών επιτετραμμένων, διατάχτηκε η μεταγωγή αυτών των τελευταίων κατάδικων στην επαρχιακή φυλακή της Κοσόβα Λιούσνια, προκειμένου να τους κρύψουν κάπου στα ενδότερα, μέχρι να αποφασίσουν τι να τους κάνουν: «27 Απριλίου. Σήμερα αναμενόταν να αποφυλακιστούν πολλοί αλλά, όπως συμβαίνει πάντα, εδώ στην φυλακή του Μπουρρέλι αποφυλακίστηκε μόνο ο Μπαρδύλ Μπελίσόβα και ο Αντέμ Άλτσι, οι οποίοι είχαν υπερβεί τα είκοσι πέντε χρόνια φυλάκισης. Ωστόσο, μαζί με την αποφυλάκισή τους έγινε και μια μεγάλη μεταγωγική κίνηση. Τους περισσότερους από τους μισούς κατάδικους της φυλακής του Μπουρρέλι τους μετήγαγαν σήμερα για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Σπατς, του Κιαφ-Μπάρι και των Αγίων Σαράντα. Κανείς προς το κέντρο. Κάτι φαίνεται να κινείται πραγματικά, αλλά όχι τόσο ώστε να φτάσει ως εμάς. Μας κυρίεψε ένα συναίσθημα κενού, στενοχώριας και λύπης για τον εαυτό μας. Κυκλοφορεί ότι κι εμάς θα μας μεταγάγουν. Όπως και να 'χει έχω ένα προαίσθημα ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μεγάλες και ραγδαίες αλλαγές... 30 Απριλίου. Από εκατόν είκοσι άτομα έχουμε απομείνει μόνο καμιά πενήνταριά κατάδικοι στη φυλακή του Μπουρρέλι. Όλο και περισσότερο λέγεται ότι θα μας μεταγάγουν. Μια μεταγωγή, τη δεδομένη στιγμή, θα πει εξαφάνιση όλων των εναπομεινασών ελπίδων για σύντομη αποφυλάκιση. Μια μεταγωγή δείχνει πως θέλουν να μας κρατήσουν στη φυλακή»⁹⁵⁸.

⁹⁵⁷ Ο.π., Fatos Lubonja, σ. 3.

⁹⁵⁸ Ο.π., Fatos Lubonja, σ. 54.

B.4.5.3. Το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς

Κάθε φυλακή και στρατόπεδο γίνεται ο σταθμός ενός εσωτερικού ταξιδιού, ένα ξεχωριστό τοπίο της σκέψης.

Leona Toker, *Return from the Archipelago*

Οι αυτόχθονες ορεσίβιοι της βόρειας αλβανικής επαρχίας της Μιρντίτα αποκαλούσαν ανά τους αιώνες την απότομη χαράδρα του χωριού Γκουρθ-Σπατς ως «το μέρος όπου οι διάβολοι κλωσσουν τα πουλιά τους (vendi ku dreqnit çilnin zogj)». Μια ανάλογη μεταφορική εικονοποιία χρησιμοποιούσαν και οι κατάδικοι των τσαρικών κάτεργων όπως αποτυπώνεται στις *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων* του Ντοστογιέφσκι: «Όλοι τους μαζεύτηκαν εδώ πέρα χωρίς να το θέλουν. Κι όλοι τους ήταν ξένοι μεταξύ τους. “Τρία ζευγάρια λάπτι⁹⁵⁹ χάλασε ο διάβολος ώσπου να μας μαζέψει όλους σε τούτο το σωρό!”, λέγανε οι ίδιοι για τον εαυτό τους»⁹⁶⁰. Σε αυτή τη χαράδρα «όπου οι διάβολοι κλωσσουν τα πουλιά τους», σε μια επικλινή βουνοπλαγιά του όρους Munella, τον Απρίλιο του 1968 το χοτζικό καθεστώς διέταξε τη μαζική μεταγωγή των πολιτικών κρατουμένων από το στρατόπεδο του Ελμπασάν στο νεόδμητο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Ένα μέρος των πολιτικών κρατουμένων οδηγήθηκαν στο κοντινό στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου εμπλουτισμού του χαλκού στο Ρεπς, το οποίο διοικητικά αποτελούσε παράρτημα του Σπατς.

Στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς προορίζονταν να εργαστούν στην πρόσχωση σηράγγων προς άντληση των κοιτασμάτων χαλκού και σιδηροπυρίτη για τα οποία φημίζονταν η περιοχή. Οι κατάδικοι χωρίστηκαν σε τρεις βάρδιες και με πρωτόγονα ανεπαρκή εργαλεία, σε θερμοκρασίες που έφθαναν τους -20 (°C) κατά τους χειμερινούς μήνες, καταναγκάστηκαν σε αδιάκοπη εξορυκτική δραστηριότητα με ανύπαρκτες συνθήκες εργατικής ασφάλειας και με συνεχή αντιμετώπιση οριακής κατασταλτικής βίας. Στο απόγειο της λειτουργία του, αναφέρει ο Visar Zhiti στους *Δρόμους της αβύσσου*, στο Σπατς εργάζονταν περίπου 1200 κατάδικοι⁹⁶¹ οι οποίοι εξόρυτταν 96.000 τόνους χαλκού και 36.000 τόνους σιδηροπυρίτη. Δεκάδες είναι οι

⁹⁵⁹ Είδος παπουτσιών που φορούσαν οι μουζίκι, πλεγμένα με στενό μακρες λουρίδες απ' το φλοιό της σημύδας.

⁹⁶⁰ Ο.π., Ντοστογιέφσκι, *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων*, σ. 22.

⁹⁶¹ Ο.π., Zhiti, σ. 358.

πολιτικοί κρατούμενοι που εκτελέστηκαν ή πέθαναν από τις κακουχίες και τα εργατικά ατυχήματα κατά τη διάρκεια των είκοσι δύο χρόνων λειτουργίας του στρατοπέδου.

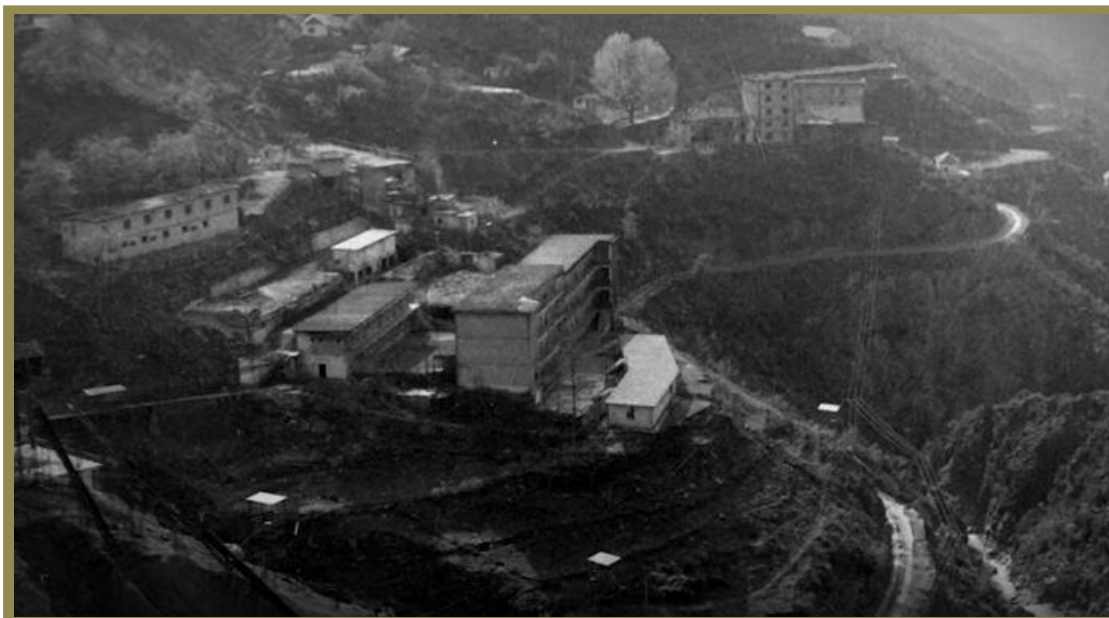
Το στρατόπεδο-ορυχείο περιφρουρούνταν εικοσιτέσσερις ώρες από ένοπλους στρατιώτες που ήταν τοποθετημένοι σε τριάντα φυλάκια και στελέχωναν συνολικά τέσσερις στρατιωτικές διμοιρίες. Σε κάθε κατάδικο επιτρέπονταν να κατέχει μόνο: δύο αλλαξιές ρούχα, ένα αλουμινένιο παγούρι, μια οδοντόβουρτσα, ένα τετράδιο, ένα δίσκο φαγητού, ένα κουτάλι, ένα στρώμα, μία κουβέρτα και ένα σεντόνι. Η επίσημη ονομασία του στρατοπέδου ήταν «Παράρτημα Σοσιαλιστικής Αναμόρφωσης 303». Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εφαρμόστηκε από τη SIGURIMI η τακτική αντικατάστασης των πολιτικών κρατουμένων από ποινικούς μέχρι να αποτελέσουν την πλειοψηφία⁹⁶². Η διοίκηση του στρατοπέδου άρχισε να μεταφέρει σταδιακά ένα μεγάλο μέρος των πολιτικών κρατουμένων του Σπατς στο νέο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ Μπάρι, το οποίο λειτούργησε από το 1982 μέχρι το 1990. Οι τελευταίοι κατάδικοι μεταφέρθηκαν από το Σπατς σε άλλα στρατόπεδα-φυλακές τον Ιούνιο του 1990, εν αναμονή της επίσκεψης στην χώρα του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ Χαβιέρ Πέρες ντε Κουέγιαρ. Το Σπατς αποτελεί έναν τόπο ιστορικής μνήμης όχι μόνο για τους Αλβανούς και τους Έλληνες πολιτικούς κρατούμενους που εξέτισαν τις ποινές τους σε αυτό το χοτζικό κολαστήριο αλλά για την ίδια την ευρωπαϊκή ιστορία των νεότερων χρόνων⁹⁶³.

Το Σπατς αποτελεί, ταυτόχρονα, έναν τόπο αναφοράς στη λογοτεχνία των διωκομένων καθότι οι πιο σημαντικοί της εκπρόσωποι, και κυρίως όσοι καταδικάστηκαν μετά το 1960, υπήρξαν κατάδικοι σε αυτό το ερεβώδες κάτεργο της χοτζικής τυραννίας. Fatos Lubonja, Maks Velo, Visar Zhiti, Zyhdi Morava, Havzi

⁹⁶² Όπως προκύπτει από τα αρχεία της διοίκησης του στρατοπέδου-ορυχείου του Σπατς, το έτος 1985 στο στρατόπεδο εγκλείονταν 470 πολιτικοί κρατούμενοι και 850 ποινικοί (βλ. Kujto.al, “Burgu i Spaçit”). Ο Maks Velo γράφει χαρακτηριστικά: «Όταν πήγα στο Σπατς ένιωσα μια μεγάλη απογοήτευση, το καμπ είχε γεμίσει με ποινικούς, σπιούνους, απατεώνες, λωποδύτες, παράσιτα, γκάνγκστερ, αλκοολικούς, χαρτοπαίκτες, ομοφυλόφιλους οι οποίοι είχαν σαν πολύτιμο κάλυμα την πολιτική καταδίκη. Αυτό ήταν που ενδιέφερε την SIGURIMI. Με αυτό τον τρόπο διάβρωνε από μέσα τους αληθινούς πολιτικούς κρατούμενους», ο.π., *Το Σπατς*, σ. 158.

⁹⁶³ Ιστορικά στοιχεία για το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς αντλώ επίσης από: 1) Agim Musta, *Mandelët e Shqipërisë - Burgjet e shtetit-burg*, ο.π., σ. 16, 2) Sufaj Fehmi, *Historia e burgjeve të Shqipërisë gjatë shek. XX*, ο.π., σ. 103-162, 3) Kujto.al, “Burgu i Spaçit”.

Nela, Astrit Delvina, At Zef Pllumi, At Simon Jubani, Astrit Xhaferi, Jamarbër Marko, Eugjen Merlika, Spartak Ngjela, Henrik S. Gjoka, Agim Hamiti, Luan Myftiu, Tanush Kaso, Gëzim Çela, Luan Burimi, Kurt Kola, Miho Gjini, Κωνσταντίνος Κυριακού, Dhimitër Pango, Shefqet Gjana, Ylber Merdani, Kujtim Aliaj, Halil Laze, Daut Gumeni, Nuredin Boriçi, Bedri Blloshmi είναι μερικοί από τους συγγραφείς που εξέτισαν μέρος της ποινής τους στο Σπατς.

Το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, ή «Παράρτημα Σοσιαλιστικής Αναμόρφωσης 303», σε συνθήκες λειτουργίας κατά τη δεκαετία του 1980.

«Το στρατόπεδο του Σπάτς είχε κτιστεί σε μια πολύ απότομη πλαγιά ενός από τους πολλούς λόφους εκείνης της μεταλλευτικής περιοχής. Τα κτίρια και οι παράγκες του καμπ είχαν ανεγερθεί σε κάτι επιχωματωμένες βάσεις ανοιγμένες με πολύ κόπο, που κατέβαιναν σκαλί-σκαλί όλο και πιο κάτω στην βουνοπλαγιά. Το κτήριο της διοίκησης, βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο, έξω από τα συρματοπλέγματα της περικύκλωσης. Κάτω από αυτό, άρχιζε η περιοχή μας περικυκλωμένη με αγκαθωτό συρματοπλέγμα. Αυτή οριοθετούνταν από τα φυλάκια της κατηφορικής περικύκλωσης τα οποία ήταν στραμμένα προς τα επάνω, προς το μέρος μας, ενώ από την κάτω πλευρά έβλεπαν σε έναν τρομακτικό γκρεμό που κατέληγε σχεδόν κατακόρυφα στο χείμαρρο στο τέλος της χαράδρας»⁹⁶⁴. Ο Fatos Lubonja, ο οποίος υπήρξε έγκλειστος τόσο στο Μπουρρέλι όσο και στο Σπατς, στη Δεύτερη καταδίκη αναδεικνύει, επίσης, τις βασικές διαφορές

⁹⁶⁴ Ο.π., Lubonja, *Η δεύτερη καταδίκη*, σ. 21.

μεταξύ των δύο πιο κακόφημων χοτζικών κάτεργων: «Πράγματι, η φυλακή του Μπουρρέλι άφηνε περισσότερες επιπτώσεις στην υγεία και το νευρικό σύστημα, αλλά εκεί ένιωθες κάπως πιο ασφαλής διότι η ελευθερία των κινήσεων ήταν περιορισμένη. Αντίθετα το στρατόπεδο (Σπατς) ήταν πιο ανοιχτό στους κινδύνους. Εκεί συνέβαιναν εξεγέρσεις· εκεί είχες περισσότερες δυνατότητες ν' αποδράσεις, άρα πιο ισχυρός ο πειρασμός να το επιχειρήσεις και να βρεθείς εκτελεσμένος από τη στρατιωτική φρουρά· εκεί είχες και την εργασία στο ορυχείο, η οποία εγκυμονούσε τους δικούς της κινδύνους στο στρατόπεδο ήσουν περισσότερο έκθετος στους αστυνομικούς, άσε που έπρεπε να υποστείς και αυτά τα τρία απέλια (συγκεντρώσεις) την ημέρα όπου συχνά μας άφηναν να περιμένουμε στη βροχή για να μας προβοκάρουν»⁹⁶⁵.

Ο Maks Velo αποφάινεται ότι στο στρατόπεδο-ορυχείο του αποτυπώνονταν παραστατικά η αρχιτεκτονική του ολοκληρωτισμού και του παραλόγου: «Το στρατόπεδο του Σπατς ιδρύθηκε το 1968. Όταν πήγα εγώ, το 1979, αυτό συνέχιζε να επεκτείνεται και να μεγαλώνει, ώσπου έσβησε το 1990. Διότι και τα στρατόπεδα, όπως κάθε τι σ' αυτή τη ζωή, έχουν τις ιστορίες τους, γεννιούνται, έχουν την περίοδο της ακμής και ύστερα πεθαίνουν. Όταν λειτούργησε για πρώτη φορά, στις 26 Απριλίου του 1968, κτίστηκαν μερικές παράγκες, οι δυο πρώτες παράγκες, εκεί όπου τώρα έχει απομείνει το μπετό μπροστά από το κουρείο. Το στρατόπεδο επεκτάθηκε, υπερπληρώθηκε και έφτασε στην κορυφή της φήμης ως ο τόπος του τρόμου, ύστερα από την εξέγερση. Έξω από τη μικρή περίφραξη του στρατοπέδου, υπήρχε ένα μικρό κέντρο: τα εργαστήρια. Ήταν σαν εκείνα τα κατοικημένα αλλά ξεκομμένα από το σώμα του κράτους νησιά. Ήταν ένα στρατόπεδο μέσα στο στρατόπεδο. Με τους δικούς τους κανονισμούς. Απ' ό,τι μπορούσες να καταλάβεις, τα εργαστήρια είχαν ιδρυθεί κυρίως από την επιθυμία των κατάδικων. Οι παράγκες, που είχαν χτιστεί με κολόνες από μπετό, που είχαν επενδυθεί με πλάκες από τα τούνελ, που είχαν σκεπαστεί με λαμαρίνες, ήταν κολλημένες η μία με την άλλη σαν να ήθελαν να κρατηθούν ώστε να μην πέσουν στη χαράδρα. Δεν θυμόμουν σε ποιο περιοδικό αρχιτεκτονικής είχα δει μια τέτοια ανάπτυξη. Κάθε μέρα όταν κάναμε τον έλεγχο στις μάνδρες, κοιτάζοντάς τες από κάτω, σκεφτόμουν: Να και η πιο τελευταία τάση της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής στο στρατόπεδο, στον χείμαρρο του Σπατς. Δεν είχα σκεφτεί ποτέ ότι στο στρατόπεδο θα έβλεπα σε όλες τις κατευθύνσεις τις πιο πρωτοπóρες εκφάνσεις του παραλόγου. Το παράλογο στην πιο υψηλή μορφή μπορούσε να εκδηλωθεί μονάχα εδώ: η Αλβανία ήταν

⁹⁶⁵ Ο.π., Lubonja, σ. 16.

η πιο γιγαντιαία παράσταση του παραλόγου. Το στρατόπεδο, χτισμένο στον πάτο της απότομης βουνοπλαγιάς, απ' ό,τι φαίνεται, αναδύθηκε μετά από μια τέτοια εντολή: «...Καρφώστε τους εκεί στο Σπατς αυτούς τους εχθρούς, γιατί χρειαζόμαστε χαλκό...». Κάπως έτσι πρέπει να έχει διατυπωθεί η πρώτη εντολή. Ήταν η εποχή της μεγάλης ρήξης με τους Ρώσους»⁹⁶⁶.

Ο Velo εκτιμά ότι το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς υπήρξε σύμπτωμα της ρήξης των αλβανο-σοβιετικών σχέσεων και θεωρεί ότι η διοικητική του πολιτική αντικατόπτριζε το αδιέξοδο των διπλωματικών ελιγμών του καθεστώτος, βασικό δόγμα του οποίου, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, υπήρξε ο απομονωτισμός και η άσκηση μιας ανεργάτιστης οικονομικής πολιτικής: «Το Σπατς γεννήθηκε ακριβώς αυτή την εποχή, όταν η διεύθυνση των φυλακών του Υπουργείου Εσωτερικών ήταν ανεξάρτητη και δεν δέχονταν γνωμοδοτήσεις από κανέναν, ήταν η δική μας εμπειρία που μετρούσε, αυτή εκδηλώνονταν στην επέκταση του στρατοπέδου, δεν υπήρχε κανένα πλάνο, καμία σχεδιασμένη κατεύθυνση. Τα πάντα βασίζονταν στον αυθορμητισμό, οι προσθήκες και η επέκταση του καμπ εξαρτιόνταν από την ένταση της πάλης των τάξεων που αποφάσιζε το Κόμμα. Το στρατόπεδο επεκτείνονταν, τα μικρά παραπήγματα διαπλατώνονταν, οι κατάδικοι ξεπέρασαν τους χίλιους και η ανάγκη για υπηρεσίες ήταν επιτακτική»⁹⁶⁷.

Στους πολιτικούς κρατούμενους που οδηγήθηκαν στο Σπατς κατά την περίοδο της ακμής του, όπως ο νεαρός ποιητής Visar Zhitii, σώζεται πάντοτε στην ανάμνηση η πρώτη εντύπωση του αποκρουστικού τοπίου και οι τσιμεντένιοι πύργοι εγκλεισμού που υψώνονταν απειλητικά στους πρόποδες της βουνοπλαγιάς, δίπλα από τις στοές του βουνού, όπως και ο όχλος των κατάδικων που έβγαιναν από τις γαλαρίες του ορυχείου: «Τα βουνά σα μεγάλες χειροπέδες, είπα με τον εαυτό μου. Από όλες τις μεριές... βουνά. Ερεβώδη όσο ο ίδιος ο κίνδυνος και ολόγυμνα. [...] Ομάδες κατάδικων, αληθινοί, πανάρχαιοι. Αμαρτωλοί του πολιτικού, όμοια ντυμένοι σαν με βουνίσια χοντροκομμένα δέρματα, χρώματα της γης, με γραμμές σαν μαύρες ουλές - ξυλοκοπήματα από λαστιχένιο καμτσίκι - όταν σκοτεινιάζει σε αυτή την αβυσσαλέα χαράδρα, χάνουμε ολότελα και το δρόμο... Μου αποκαλύπτονταν σαν αζεδιάλυτο μυστήριο το θρόισμα του χειμάρρου, σαν μια άλλη φρίκη. Θα έβρισκα ποτέ ποια ονόματα φέρουν αυτά εδώ τα ραχιτικά εξογκώματα, τα στραβωμένα, τα ευθυτενή, ώμοι

⁹⁶⁶ Ο.π., Velo, Το Σπατς, σ. 50.

⁹⁶⁷ Ο.π., Velo, σ. 53.

πесμένοι, λαιμοί ξεφλουδισμένοι και κοντοκουρεμένα κεφάλια σαν να είχαν σκεπαστεί με κομμάτια πετρωμάτων, θα μπορέσω άραγε ποτέ να ξεχωρίσω την ραχοκοκαλιά του συγκρατούμενου μου από εκείνη της σκιάς μου; Ο όχλος είναι τρομερός, σα να είναι και να μην είναι ο άνθρωπος μέσα του»⁹⁶⁸. Όπως μαρτυρεί ο Eugjen Merlika, η μεταγωγή ενός κατάδικου από το Σπατς σε κάποιο άλλο στρατόπεδο φάνταζε με μισή αποφυλάκιση: «Κάποιο μαγιάτικο πρωινό, του 1982, με μετέφεραν στο Zejmen όπου χτίζονταν ένα καινούργιο στρατόπεδο. Εκεί οι συνθήκες διέφεραν κατά πολύ από εκείνες του Σπατς και μας φάνηκε μισή αποφυλάκιση»⁹⁶⁹.

Μια από τις πιο ιστορικές στιγμές του Σπατς και, κατ' επέκταση, μια από τις πιο συμβολικές στιγμές αντίστασης στην ιστορία της χώρας κατά τη διάρκεια της χοτζικής δικτατορίας υπήρξε η Ρεβόλτα (Εξέγερση) των κατάδικων στις 21 Μαΐου 1973. Με αφορμή τον βάνουσο ξυλοδαρμό του κατάδικου Pal Zefi, οι πολιτικοί κρατούμενοι, σε μια πράξη αλληλεγγύης και εκτόνωσης της συσσωρευμένης οργής, κατέλαβαν το στρατόπεδο αφού πρώτα ακινητοποίησαν τα μέλη της φρουράς. Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης αναρτήθηκαν αντικαθεστωτικά συνθήματα που στρέφονταν κατά του ίδιου του δικτάτορα και πρότειναν μια φιλοευρωπαϊκή πολιτική για τη χώρα. Στρατιωτικά τάγματα περικύκλωσαν τότε το στρατόπεδο με επικεφαλής τον Υφυπουργό Εσωτερικών Υποθέσεων Feçor Shehu ο οποίος στις 23 Μαΐου έδωσε εντολή η εξέγερση να καταπνιγεί στο αίμα. Οι κατάδικοι Pal Zefi, Hajri Pashaj, Dervish Bejko και Skënder Daja καταδικάστηκαν εις θάνατον και εκτελέστηκαν, ενώ άλλοι εκατό περίπου πολιτικοί κρατούμενοι καταδικάστηκαν εκ νέου με ποινές ισόβιας κάθειρξης⁹⁷⁰.

⁹⁶⁸ Ο.π., Zhiti, *Οι δρόμοι της αβύσσου*, σ. 180.

⁹⁶⁹ Ο.π., Merlika.

⁹⁷⁰ Στοιχεία αντλώ από: 1) Agim Musta, “Burgu i Spaçit dhe revolta e 21 majit 1973”, *Standard*, 21/5/2013, 2) Bashkim Fishta – Xhevdet Shehu (interv.), “Ju tregoj kryengritjen e Spaçit në majin e vitit 1973”, *Dita*, April 21, 2014.

B.4.5.4. Ο «λύκος»

«Λύκος», στην αργκό των χοτζικών στρατοπέδων, αποκαλείται η αστυνομική μεταγωγική κλούβα (autoburg) και «κρέας» ονομάζονται οι μεταγόμενοι νεοφερμένοι. Στα γκουλάγκ της Κολιμά, οι κατάδικοι, γράφει ο Σαλάμοφ, την αποκαλούσαν «κοράκι»⁹⁷¹ ή, σύμφωνα με τη Ναντιέζντα Μάντελσταμ, «μαυροκόρακα»⁹⁷². Διηγείται ο Κωνσταντίνος Κυριακού στον *Ελεύθερο Φυλακισμένο*: «Στις 6.2.1975 μας έδεσαν τα χέρια και μας πήρε ο «λύκος». Ο «λύκος» μας κουβάλησε στη φρικτότερη λυκοφωλιά της κόκκινης δικτατορίας, στο στρατόπεδο Σπατς-303, στην περιοχή της Μιρντίτας»⁹⁷³. Στις περισσότερες αφηγήσεις, όπως και στη *Δεύτερη καταδίκη* του Lubonja, γίνεται χρήση της συγκεκριμένης ορολογίας των κατάδικων: «Το αυτομπούργκ διέσχισε την απαγορευμένη ζώνη του στρατοπέδου, εκεί όπου γίνονταν ο έλεγχος του «κρέατος». Βγήκαμε ένας ένας σκυφοί και αρχίσαμε να αραδιαζόμαστε περιμένοντας τον έλεγχο»⁹⁷⁴. Η μεταγωγική κλούβα αποκαλείται ακόμη και «κρεατομηχανή» και παρομοιάζεται από τον Islam Spahiu με την βάρκα του Χάροντα στις όχθες του ποταμού Αχέροντα που μεταφέρει τον νεκρό από τη ζωή στον κάτω κόσμο⁹⁷⁵.

Ο διωκόμενος συγγραφέας Pjetër Arbnori παραθέτει μια συμβολική σκηνή στους *Νεομάρτυρες* που συμπυκνώνει το μέγεθος της «ρευστής παράνοιας» του χοτζικού ολοκληρωτισμού. Ο Arbnori αναφέρεται στον Sotir Vullkani ο οποίος ήταν ανώτατος αξιωματούχος του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων. Ο Vullkani είχε κληθεί από την υπηρεσία να σχεδιάσει το μοντέλο της αστυνομικής κλούβας που θα χρησιμοποιούσε η SIGURIMI για τις συλλήψεις και τις μεταγωγές. Όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1960 είδε το γιο του, τον δημοσιογράφο Robert Vullkani, να συλλαμβάνεται και να μεταφέρεται στις φυλακές με το αυτομπούργκ που ο ίδιος είχε σχεδιάσει φέρεται να είπε: «Κατασκεύασα με τα ίδια μου τα χέρια αυτό το

⁹⁷¹ Ο.π., Σαλάμοφ, 295.

⁹⁷² Ο.π., Μάντελσταμ, *Ελπίδα στα χρόνια της απελπισίας*, σ. 403.

⁹⁷³ Ο.π., Κυριακού, σ. 46.

⁹⁷⁴ Ο.π., Lubonja, σ. 263.

⁹⁷⁵ Islam Spahiu, “Udhëtimi drejt Spaçit 303 – Korrik 1977”, *Ανθολογία των πληγών, II*, ο.π., σ. 367.

μπαούλο του θανάτου για να φτάσω να δω τον ίδιο μου το γιο να συνθλίβεται μέσα του»⁹⁷⁶.

Ο Arbnori αναφέρεται επίσης στον συγκρατούμενό του Abdulla Kasolliu ο οποίος εξιστορούσε το μαρτύριο της μεταγωγής των πρώτων πολιτικών κρατουμένων του κομμουνιστικού καθεστώτος. Σύμφωνα με τον τελευταίο, το 1946, η SIGURIMI τον μετέφερε μαζί με άλλους συλληφθέντες μέσα σε προπολεμικές ιπήλατες καρότσες, χωρίς καλύμματα, από την Κορυτσά μέχρι τα Τίρανα, σε μια διαδρομή που διήρησε μία ολόκληρη εβδομάδα, κατά την οποία οι κρατούμενοι έπρεπε να υποστούν τα καιρικά φαινόμενα, την αστυνομική βία, την πείνα, την αϋπνία και την απαγόρευση πραγματοποίησης των σωματικών τους αναγκών⁹⁷⁷.

Οι κατάδικοι των ελών του θανάτου, σύμφωνα με τη λογοτεχνική μαρτυρία του Reshat Kripa, μεταφέρονταν από στρατόπεδο σε στρατόπεδο με πολύωρες εξουθενωτικές πεζοπορίες μέσα από τις λάσπες των ελών: *«Το στρατόπεδο του Βλασιούκ, στο οποίο κατευθυνόμασταν, βρίσκονταν στην άκρη ενός ψηλού λόφου. Η βροχή συνέχιζε να πέφτει... Οι φρουροί που μας συνόδευαν φορούσαν τα μακριά τους αμπέχονα και τις στρατιωτικές μπότες, κι έτσι δεν βρέχονταν. Εμείς είχαμε γίνει μούσκεμα. Παρόλα αυτά, ήμασταν υποχρεωμένοι να βαδίζουμε μέσα από ένα λασπωμένο μονοπάτι φορτωμένοι με τον ασκό μας στην πλάτη, και γλιστρούσαμε συνέχεια αλλά έπρεπε μονομιάς να σηκωθούμε, γιατί αλλιώς σε πλησίαζε ο πιο κοντινός φρουρός με το καμτσίκι στο χέρι και σε χτυπούσε όπου μπορούσε λέγοντάς σου “Σήκω, εμποδίζεις τους υπόλοιπους”.* Η πομπή των σκλάβων συνέχιζε στο δρόμο με τις λάσπες»⁹⁷⁸.

Η μεταγωγή, όπως διαπιστώνει ο Agim Musta, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη χρήση των τεχνικών κολασμού και ως τέτοια βιώνεται από τους διωκόμενους, ως μια ανεξίτηλα τραυματική εμπειρία: *«Μέσα Οκτώβρη, με οδήγησαν μαζί με άλλους δέκα καταδικασμένους για τη φυλακή του Μπουρρέλι. Μας μετέφεραν με μεταγωγική κλούβα (autoburg), ένα μικρό καμιόνι, κλεισμένο ερμητικά με λαμαρίνα πέντε χιλιοστών, με ψεύτικα παράθυρα και μικρή σιδερένια πόρτα, ίσα με μια πόρτα κοτετσιού, που επικοινωνούσε με το αμάζωμα των φρουρών συνοδείας... Σε όποιον έλαχε η μαύρη τύχη να διανύσει τέτοιες αποστάσεις με μεταγωγική κλούβα της*

⁹⁷⁶ Ο.π., Arbnori, σ. 51.

⁹⁷⁷ Ο.π., Arbnori, *Νεομάρτυρες*, σ. 51

⁹⁷⁸ Ο.π., Kripa, σ. 108.

SIGURIMI δεν πρόκειται να το ξεχάσει μέχρι να πεθάνει. Δεν έχουν λείψει, εξάλλου, και περιστατικά όπου οι κατάδικοι έχασαν τη ζωή τους εξαιτίας της ασφυξίας μέσα σε αυτό το καταραμένο μέσο, επινοημένο από κάποιο διαβολικό μυαλό»⁹⁷⁹. Η μεταγωγική διαδρομή με το «λύκο» στους κακοτράχαλους χωματόδρομους της βορινής επαρχίας της Μιρντίτα μέχρι το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, εξομολογείται ο Gëzim Çela στην αυτοβιογραφική νουβέλα *Μητρός οίμωγή*, τον είχε καταβάλει περισσότερο από την ίδια την ποινή⁹⁸⁰.

Σε μερικές περιπτώσεις, όπως στην αφήγηση του Visar Zhitit και του Uran Kalakulla, η μεταγωγική κλούβα της *SIGURIMI* καταλαμβάνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στη σειρά των επεισοδίων της δίωξης του γράφοντος. Αυτό που θίγει ο Kalakulla είναι ότι η διέλευση ενός τέτοιου οχήματος στους δρόμους της πόλης τρομοκρατεί όχι μόνο τους μεταγόμενους εγκλείστους αλλά και τους πολίτες που το αντικρίζουν: «*Το αυτομπούργκ έριχνε μια βαριά σκιά επάνω στους πολίτες οι οποίοι γνώριζαν καλά ποιο σκοπό εξυπηρετούσε. Ακόμα και αν μπορούσε να το συγκρίνει κανείς με μια νεκροφόρα, είχε παρόλα αυτά τις ιδιαιτερότητές του. Θα μπορούσε βέβαια, γιατί όχι, σε συγκεκριμένες περιστάσεις, να λειτουργούσε και ως μεταφορικό μέσο για τους νεκρούς, μόνο αν αυτοί οι νεκροί ήταν κατάδικοι, που τους ζέκανε η φυλακή ή εκτελέστηκαν. Έτσι, το αυτομπούργκ είναι περισσότερο ένα φέρετρο των ζωντανών κατάδικων, άρα των «ζωντανών νεκρών», όπως τους αποκάλεσε ο Ντοστογιέφσκι στην εποχή του, χαρακτηρισμός ο οποίος, στο καθεστώς του Χότζα, όσο και στο Στάλιν, καθρεφτίζει απόλυτα την άθλια πραγματικότητα εκείνης της εποχής, μες στη μέση του εικοστού αιώνα»⁹⁸¹.*

Το αυτομπούργκ τοποθετείται συχνά μέσα στο σώμα της αφήγησης ως εφελτήριο μιας μεταφορικής εικονοποιίας που θα αποδώσει την ίδια την ουσία του αλβανικού σοσιαλισμού είτε ακόμα και τις ροπές της ψυχολογίας των κατάδικων. Στους *Δρόμους της αβύσσου* του Zhitit, επί παραδείγματι, η εικόνα της μεταγωγικής κλούβας ταυτίζεται με την εικόνα ολόκληρη της χώρας: «*Μας οδηγούσαν, άγνωστο πού, σε ένα άλλο πουθενά, δεμένους χειροπόδαρα, με μια σπειροειδή αλυσίδα χέρι χέρι, όλους μαζί κάπου στα 10-12 άτομα, κλεισμένους σε αυτό που ονομάζεται «αυτομπούργκ», μια μεγάλη κλούβα, με ψεύτικα παράθυρα, έτσι ώστε να φαίνονται*

⁹⁷⁹ Ο.π., Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 35.

⁹⁸⁰ Ο.π., Çela, σ. 56.

⁹⁸¹ Ο.π., Kalakulla, σ. 65.

απ' έξω, ενώ από μέσα μόνο σιδερένιοι τοίχοι σαν κάποιο μεταφερόμενο κελί που διασχίζει τους δρόμους. Να, αυτός είναι ο αλβανικός σοσιαλισμός, σκεφτόμουν. [...] Είναι η Αλβανία, χωρίς παράθυρα για όσους είναι κλεισμένοι μέσα της και με ψεύτικα παράθυρα για τους έξω»⁹⁸².

Κάθε φορά που ο «λύκος» διέσχισε την κεντρική πύλη του στρατοπέδου προκαλούσε ανάμικτα συναισθήματα στους κατάδικους. Άλλοι περίμεναν με αγωνία και τρόμο μήπως αντικρίσουν κάποιον συγγενή τους που καταδικάστηκε πρόσφατα, άλλοι χαίρονταν αν έβλεπαν κάποιον κατάδικο με τον οποίο διατηρούσαν φιλικές σχέσεις από άλλα στρατόπεδα. Στο Σπατς του Maks Velo παρουσιάζεται ένα είδος χαιρεκακίας και περιέργειας εκ μέρους των καταδίκων στη θέα της μεταγωγικής κλούβας: *«Έρχεται το αυτομπούργκ, έρχεται το αυτομπούργκ. Γιατί ο άνθρωπος αναζητά φίλο στη δυστυχία; Πώς εξηγείται ότι γίνεται πιο αντιμετωπίσιμη η βάσανος μαζί με τον άλλον; Εμείς περιμέναμε το αυτομπούργκ... Το βλέπαμε από την ταρατσα να παίρνει τη στροφή σαν ένα παχύδερμο ζώο, απόλυτα ερμητικό, ένα τετράγωνο που έπαιρνε την ανηφόρα βαριανασαίνοντας. Ύστερα το αυτομπούργκ έμπαινε στη ζώνη του στρατοπέδου. Το 1979, 1980, 1981, 1982 το αυτομπούργκ έρχονταν κατά κανόνα δύο φορές την εβδομάδα και το στρατόπεδο γέμιζε λογής λογής ανθρώπους. Αυξηθήκαμε όσο μια μικρή πόλη 1200 κατοίκων»⁹⁸³.*

⁹⁸² Ο.π., Zhiti, σ. 163-165.

⁹⁸³ Ο.π., Velo, σ. 284.

B.4.5.5. Απέλι (ημερήσια στοίχιση και καταμέτρηση)

«Απέλι», τόσο στη γλώσσα των θυτών όσο και στη γλώσσα των θυμάτων, ονομάζονταν το προσκλητήριο για την καθημερινή υποχρεωτική συγκέντρωση και καταμέτρηση των κατάδικων. «Εκεί, στο βραδινό τούτο προσκλητήριο είναι που οι κρατούμενοι γυρνώντας στο στρατόπεδο, νιώθουν πιο τσακισμένοι απ' τον αγέρα, πιο παγωμένοι, πιο πεινασμένοι, απ' ολόκληρη την ημέρα», αφηγείται ο Σολζενίτσιν στη *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*⁹⁸⁴. Η στοίχιση στη σειρά είναι των κατάδικων, είναι σύμφωνα με τον Maks Velo, η πιο αντιπροσωπευτική εικόνα της αποπροσωποποίησης του ανθρώπου, η πιο αγαπημένη φόρμα της δικτατορίας: «Ένας πίσω από τον άλλο. Με αριθμό. Με αριθμηση. Χωρίς όνομα. Όλοι χωρίς όνομα. Για να αναδειχθεί μόνο ένα όνομα γραμμένο παντού: στα σχολεία, στα νοσοκομεία, στα βουνά, στις πολυκατοικίες... Ένα μόνο όνομα. Γραμμένο με ανθρώπινες στοιχισμένες γραμμές ENBER. Για να υπάρξει αυτός, δεν έπρεπε να υπάρχουμε εμείς, όλοι εμείς»⁹⁸⁵.

Όπως και η μεταγωγική κλούβα, το απέλι αποτελούσε ένα μέσο καταστολής και εντεινόμενης καταπίεσης, κυρίως στα στρατόπεδα-ορυχεία του Σπατς και του Κιαφ Μπάρι στα οποία λειτουργούσαν ακατάπαυστα τρεις βάρδιες εξορυκτικής εργασίας τις οποίες περάτωνε ένας αριθμός πολιτικών κρατουμένων που υπερέβαινε τη χιλιάδα. Ο Maks Velo συνυφαίνει στο Σπατς την υποβλητικότητα της αναμονής της καταμέτρησης μαζί με μια μικρή τελετουργία της σιωπής: «Οι πιο τελετουργικές στιγμές στο στρατόπεδο ήταν αυτές μπροστά στο απέλι. Τις σύγκρινα με την έγερση της σημαίας από κάποιο στρατιωτικό άγημα, μόνο που σ' εμάς δεν επιτρέπονταν σημαίες. Στοιχισμένοι στην ταράτσα, δεν μιλάει κανείς, κανείς δεν κουνιέται. Αναμέναμε την έλευση του αξιωματικού υπηρεσίας για να ξεκινήσει η καταμέτρηση. Αυτός συχνά αργούσε με διάφορες υποθέσεις εκτός της ζώνης εγκλεισμού κι εγώ ήθελα να κρατήσει αυτή η αναμονή όσο το δυνατόν περισσότερο. [...] Οι κατάδικοι, εννιακόσια άτομα, βρισκόμασταν στην ταράτσα, έλειπε μόνο η δεύτερη βάρδια. Ένας αστυνομικός, αρκούσε μόνο ένας αστυνομικός ώστε να καθόμαστε ήσυχοι, και αυτή η ησυχία μας άρσεε. Το καμπ μεταμορφώνονταν σε κάτι άλλο, έμοιαζε εξωγήινο. Ήταν οι πιο σουρεαλιστικές στιγμές. Άκουγα τη σιωπή. Η δύναμη της βίας είναι απεριόριστη, σκέφτηκα... Δεν ακούγονταν τσιμουδιά. Μόνον κρωξίματα από κανένα κοράκι που

⁹⁸⁴ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 181.

⁹⁸⁵ Ο.π., Velo, σ. 18.

κούρνιαζε στο χείμαρρο. Οι κατάδικοι ήταν κουρασμένοι. Να, είπα με τον εαυτό μου, είχα δει κάποτε ένα γαλλικό φιλμ, «Οι ήρωες είναι κουρασμένοι». Κάπως έτσι είμαστε, κουρασμένοι, αλλά όχι ήρωες. Αυτοί μας μετρούν ως αντιήρωες. [...] Μου άρεσε η τελετουργία της καταμέτρησης. Η σιωπή και η καταμέτρηση είχαν κάτι το βιβλικό. Ο πληθυσμός ενός κράτους απογράφεται μια φορά κάθε δέκα χρόνια, ενώ εμάς δυο φορές την ημέρα. Αυτό συνιστούσε την ιδιαίτερη αξία μας. Η κοινωνία μας είχε καταδικάσει, αλλά μας ήθελε ακριβείς στον αριθμό. Υπολογιζόμασταν μόνο ως αριθμοί, φηγουράραμε μόνο ως τέτοιοι»⁹⁸⁶.

Από την άλλη, όπως αφηγείται ο Lubonja στην *Δεύτερη καταδίκη*, η αναμονή των κατάδικων κατά το απέλι στην ταράτσα του καμπ σήμαινε, ενίοτε, αναμονή κάποιας νέας καταδίκης ή ακόμα και ανακοίνωση κάποιας θανατικής ποινής, όπως είχε συμβεί με τα γεγονότα της Ρεβόλτα του 1973: «Περίπου δύο μήνες αφού είχαν πάρει τον Φαντίλ και τον Βαγγέλη, ένα πρωί, γύρω στις 11:30, ενώ αυτοί της τρίτης βάρδιας είχαν πέσει για ύπνο, και αυτοί της δεύτερης έκαναν το υποχρεωτικό διάλειμμα, ο Δήμος φώναζε δυνατά: «Όλοι στο γήπεδο!». Αυτό το απέλι μας ήρθε κάπως ξαφνικό, δεν ήταν κάτι το συνηθισμένο για εκείνη την ώρα. Στην ταράτσα μαζευόμασταν μαζικά μόνον όταν γινόταν η καθημερινή συγκέντρωση και καταμέτρηση των κατάδικων, και η τυπική ειδοποίηση αυτής της τελετής ήταν μία και μοναδική λέξη: «απέεεεελι». Έτσι, κάθε φορά που ακούγαμε αυτή την ειδοποίηση ανησυχούσαμε, ειδικά σε εκείνες τις περιόδους κατά τις οποίες οι συλλήψεις και οι δεύτερες καταδίκες είχαν γίνει συχνές. Σε αυτές τις περιπτώσεις, κι αυτοί της τρίτης βάρδιας, που ξυπνούσαν σαν μεθυσμένοι και με πονοκέφαλο, γίνονταν αμέσως νηφάλιοι. [...] Αργούσαν. Εμείς είχαμε μαζευτεί όλοι και καθόμασταν κολλητά ο ένας στον άλλον, γιατί αυτό που ονομάζαμε «γήπεδο» δεν ήταν παρά μια πολύ μικρή ταράτσα που με δυσκολία ήταν αρκετή να μας χωρέσει. Είχαμε μπει σε σειρές όπως πάντα: «οι άνεργοι» ή «οι μη ενταγμένοι» όπως τους ονόμαζε η αστυνομία, στην αριστερή πλευρά, μετά «η επιφάνεια», μετά «το υπέδαφος». Μας είχε κυριέψει στην καρδιά ένα άγχος. Σαν να προαισθανόμασταν στον αέρα κάτι κακό. Τα βλέμματα όλων μας είχανε στραφεί επάνω, απ' όπου θα κατέβαιναν αυτοί»⁹⁸⁷.

⁹⁸⁶ Ο.π., Velo, σ. 177.

⁹⁸⁷ Ο.π., Lubonja, σ. 20-21.

B.4.5.6. Επισκεπτήρια

Οι επισκέψεις που δέχονταν οι πολιτικοί κρατούμενοι στα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας αποτελεί έναν ακόμη επαναλαμβανόμενο *τόπο* στις αφηγήσεις της δίωξης, διότι οι στιγμές αυτές βιώνονταν ως μια εν εξελίξει επουλωτική εμπειρία. Αρχικά, όπως αφηγείται ο Ventigjar Hamzaraj στο *Καταραμένο Μπεντένι*, στα πρώτα στρατόπεδα των ελών του θανάτου, δεν επιτρέπονταν καθόλου τα επισκεπτήρια και οι κατάδικοι έμεναν απομονωμένοι από τους οικείους τους για χρόνια⁹⁸⁸. Από τη δεκαετία του 1960 τα επισκεπτήρια άρχισαν να εντάσσονται κανονικά στον κανονισμό λειτουργίας των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας. Η μορφή της μητέρας του κατάδικου είναι συνήθως ο πρωταγωνιστής αυτών των ολιγόλεπτων επισκεπτηρίων· η σχέση του κατάδικου με τη μητέρα θα μπορούσε, μάλιστα, να αποτελέσει έναν αυτόνομο *τόπο* στο σύνολο των αφηγήσεων.

Στο Σπατς και στα περισσότερα στρατόπεδα, σύμφωνα με τον κανονισμό, οι κρατούμενοι επιτρέπονταν να δεχτούν δεκάλεπτο ή δεκαπεντάλεπτο επισκεπτήριο δύο φορές το μήνα, ωστόσο, εξαιτίας του ανύπαρκτου, ή στην καλύτερη περίπτωση προβληματικού, δικτύου συγκοινωνίας της Αλβανίας κατά την διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου, ελάχιστοι φυλακισμένοι μπορούσαν να επωφεληθούν στο έπακρον του συγκεκριμένου προνομίου. Οι περισσότεροι έγκλειστοι δέχονταν επισκεπτήρια μία ή δύο φορές τον χρόνο. Τα δεκάλεπτα επισκεπτήρια πραγματοποιούνταν παρουσία αστυνομικού ο οποίος είχε το δικαίωμα να διακόπτει απροειδοποίητα τις συναντήσεις εάν έκρινε πως δεν ήταν αρκετά τυπικές ή δεν κατανοούσε κάτι ο ίδιος από το περιεχόμενο της συνομιλίας. Παρόλα αυτά, πολλοί κατάδικοι κατάφεραν με κωδικοποιημένη φρασεολογία να ενημερωθούν από τους οικείους τους για διάφορα οικογενειακά συμβάντα ή ακόμα και εξελίξεις του πολιτικού παρασκηνίου. Ο Visar Zhiti, επί παραδείγματι, πληροφορείται από τον αδερφό του στο επισκεπτήριο του Σπατς για την επιδείνωση της υγείας του δικτάτορα: «*Ξαφνικά πρόσθεσε: δεν του πάνε καλά τα πράγματα Εκείνου, με την υγεία του, και ψιθύρισε ένα όνομα που μου ήταν άγνωστο. Κατάλαβα το μήνυμα, ο λόγος ήταν για τον δικτάτορα*»⁹⁸⁹.

⁹⁸⁸ Ο.π., Hamzaraj, σ. 179.

⁹⁸⁹ Ο.π., Zhiti, σ. 289.

Ένα πρόβλημα που αντιμετώπιζαν κυρίως οι οικείοι των μη αλβανόφωνων πολιτικών κρατουμένων και κυρίως τα μέλη της κοινότητας των Βορειοηπειρωτών διωκομένων ήταν η απαγόρευση της μητρικής τους γλώσσας κατά το επισκεπτήριο. Συνεπώς, οι μητέρες από τα χωριά της Ελληνικής Μειονότητας, οι οποίες δεν γνώριζαν παρά ελάχιστες αλβανικές λέξεις, δεν ήταν δυνατόν να έχουν ούτε έστω μια τυπική επικοινωνία με τους κατάδικους γιους τους. Παρατίθενται ενδεικτικά δύο παραδείγματα αυτού του αποκλεισμού έτσι όπως βιώνεται τόσο από τους ίδιους τους Βορειοηπειρώτες όσο και από τους Αλβανούς συγκρατούμενους τους.

Ο Κωνσταντίνος Κυριακού δέχεται το πρώτο του επισκεπτήριο στο στρατόπεδο του Σπατς από τη μητέρα του και τον αδερφό του, ένα χρόνο περίπου μετά την αρχική σύλληψη: *«Σ' αυτό το μικρό διάστημα η μάνα μου είχε αλλάξει τόσο πολύ... Έχωσε τα πονεμένα χέρια της στο συρματοπλέγμα, της μάτωσαν, έσφιξε τα δικά μου, δεν μπορούσε να μιλήσει, μετά από λίγο βγήκε η τρεμάμενη φωνή της: «Τι κάνεις, μη στενοχωριέσαι, να βγεις παλληκάρι, έχεις εμάς». Της έμεινε η λαλιά στο λαιμό. Τα ψυχρά και εγκληματικά χέρια του λοχία, που κάθονταν ακίνητος δίπλα της, την άρπαζαν και την πέταζαν πέρα ουρλιάζοντας»*. Ακολούθησαν έπειτα οι απειλές και οι χυδαίες βρισιές του φρουρού που τις εκσφενδόνιζε με ρατσιστικό μένος⁹⁹⁰.

Αυτή η απαγόρευση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας από τα μέλη μιας κοινότητας που ήταν επίσημα αναγνωρισμένη ως ελληνική προκαλούσε την εντύπωση ακόμα και των Αλβανών συγκρατούμενων, όπως αφηγείται ο Zhitit στους Δρόμους της αβύσσου: *«Οι συζητήσεις στα επισκεπτήρια ήταν απαγορευμένο να γίνονται σε άλλες γλώσσες. Μόνο στη γλώσσα του επιτηρητή αστυνομικού. Έρχονταν από τα μακρινά χωριά του Νότου, από κει που έμεναν από παλιά ελληνικές οικογένειες και τύχαινε οι γριές να μην ξέρουν αλβανικά. Προειδοποιούνταν να μη μιλήσουν καθόλου. Διαφορετικά η συνάντηση διακοπτόταν. Κατάλαβες; (katavallos) Όχι, ναι, ναι (οχι, ne, ne)... Και αυτές οι καημένες, σα πλάσματα μυθικά, κάλυπταν το στόμα με τη μαύρη άκρη της σάρπας, ώστε να μην τους ξέφευγε καμιά ελληνική λέξη, αλλά όχι τα δάκρυα. Έτρεχαν ρυάκι από την αρχαιότητα»*⁹⁹¹.

Στους Δρόμους της αβύσσου, ο Visar Zhitit θα περιγράψει αξιοποιώντας μια ευρηματική ποιητική εικονοποιία τα «ειδικά επισκεπτήρια», έτσι όπως ονομάζονταν οι ειδικές συναντήσεις και διανυκτερεύσεις των συζύγων με τους κατάδικους σε

⁹⁹⁰ Ο.π., Κυριακού, σ. 65.

⁹⁹¹ Ο.π., Zhitit, σ. 298.

ειδικό χώρο εντός του στρατοπέδου: «Τα ειδικά επισκεπτήρια... Να κοιμηθείς μια νύχτα με τη γυναίκα σου στο κάτω δωμάτιο, κοντά στο διοικητήριο, υπό την επίβλεψη της φρουράς... Εγώ να φέρω τη γυναίκα μου εδώ; - μουγκρίζει κάποιος χαμηλόφωνα. Ποτέ!... Και όταν βγω, να ξέρουν όλοι τι έκανε... Οι ορεσίβιοι σχεδόν δεν ζητούσαν ποτέ ειδικά επισκεπτήρια. Εκτός αν επέτρεπαν να μείνει και ο γιος εκεί, ώστε να διανυκτερεύσουν και οι τρεις μαζί. Αλλιώς... Την ελευθερία μας την πήρανε, την τιμή δεν τους τη δίνουμε. Εμείς τις βλέπαμε νωρίς το πρωί, πίσω από τα συρματοπλέγματα, σαν πίσω από μια άγρια κουρτίνα ενός μακάβριου γάμου, τις γυναίκες εκείνες, όταν έβγαιναν από τα δωμάτια των νυχτερινών συναντήσεων. Απόμακρες, ονειρεμένες. Σαν να κρύωναν. Βιάζονταν σαν λυσσασμένες. Οράματα νεραϊδών. Ντυμένες με φυλλωσιές δασών. Πηνελόπες που υφαίνουν με τις ακτίνες του δεύτερου ήλιου και περιμένουν, περιμένουν υπό το απειλητικό κάλεσμα των γειτόνων, του επικεφαλής της ομάδας στη δουλειά, των οπερατίβ, της κατάχρησης της ταξικής πάλης, της δικτατορίας. Ενώ αυτοί, οι άντρες τους, οι κατάδικοι αυτών των συναρπαστικών επισκεπτηρίων, ανεβαίνουν τα σκαλιά σιγά σιγά, λίγο κοιμισμένοι, με κάτι σαν έκσταση και φρεσκάδα που δεν είχαν, με μια λυπημένη χαρά ή με μια χαρούμενη λύπη. Σύμφωνα με το τελετουργικό, προσέφεραν στους άλλους φυλακισμένους κάνα τσιγάρο ή καραμέλα, ή και τα δύο μαζί. Παρ' το, είχα συνάντηση... ειδική... Κάποιοι λυπόταν για τους άλλους. Ντρέπονταν αυτό το κομματάκι ευτυχίας σαν να ήταν κλεμμένο γλυκό»⁹⁹².

Οι επισκέψεις συνοδεύονταν πάντα και με μικρή ποσότητα προμήθειας σε τρόφιμα και μικροαντικείμενα που ήταν δυσεύρετα στη φυλακή. Περισσότερο όμως οι προμήθειες αυτές αναπλήρωναν τη νοσταλγική θαλπωρή του αγνοημένου ή λησμονημένου οικείου, όπως ένα κομμάτι χωριατόπιτα που παρασέρνει τον αφηγητή του Σπατς, του Maks Velo, σε μια νήδυμη προυστική καταβύθιση στο οικείο περιβάλλον του πατρικού σπιτιού της παιδικής του ηλικίας: «Κάθομαι στο κρεβάτι και κρατώ ένα κομμάτι χωριατόπιτα. Μου το έφερε η μητέρα μου σήμερα στο επισκεπτήριο. Πάνε τρεις ώρες που έφυγε. Ίσως να έχει φτάσει κιόλας στο σπίτι. Κάθε φορά που έρχεται, μου φέρνει και από ένα κομμάτι. Είναι το πιο πολύτιμο πράγμα για μένα. Δεν της το ζητάω, αλλά εκείνη ξέρει από μόνη της... Αυτό το κομμάτι πίτας μου φέρνει από μόνο του όλον εκείνο τον πόνο και την αγάπη από τη μητέρα μου και τις αδερφές μου»⁹⁹³.

⁹⁹² Ο.π., Zhiti, σ. 294.

⁹⁹³ Ο.π., Velo, σ. 283.

B.4.5.7. Ριντενίμι (δεύτερη καταδίκη)

Όταν στις 2 Νοεμβρίου 1978 ο διοικητής του στρατοπέδου του Σπατς συνέλαβε «στο όνομα του λαού» τον κατάδικο Xhelal Korpencka μπροστά σε όλους τους συγκρατούμενους του, εκείνος εκφώνησε μια από τις πιο ιστορικές φράσεις που διασώθηκαν στη συλλογική μνήμη των διωκομένων και καταγράφεται σε πολλές αφηγήσεις⁹⁹⁴ τους: «Ποιου λαού; Εσείς αυτούς εδώ τους αποκαλείται εχθρούς. Άρα, “στ’ όνομα των εχθρών του λαού” πείτε καλύτερα»⁹⁹⁵. Η παραπάνω φράση του Xhelal Korpencka συμπυκνώνει τον παραλογισμό της κατασταλτικής τεχνικής του ριντενίμι, της δεύτερης δηλαδή καταδίκης, ενός ήδη καταδικασμένου. Ο Gëzim Çela αποτυπώνει στην μαρτυρία του την μυθική διάσταση αυτής της εντύπωσης: «*Τα λόγια του εκείνης της ημέρας διασώθηκαν στη μνήμη και κυκλοφόρησαν στα στρατόπεδα και τις φυλακές για πολλά χρόνια και η φιγούρα του έμεινε ανάγλυφη στη συνείδησή μας σαν ένας θρυλικός ήρωας όπως οι πολεμιστές που ξεπηδούν μέσα από μυθολογικές μπαλάντες*⁹⁹⁶».

Το ριντενίμι είναι μια τεχνική που εφαρμόστηκε κυρίως στην Κομμουνιστική Αλβανία προκειμένου να διατηρήσει ένα καθεστώς συνεχούς ανασφάλειας μέσα στο σώμα των καταδίκων διότι, επί της ουσίας, καταργείται το χρονικό πεπερασμένο της οποιασδήποτε ποινής. Κάθε ποινή, όσο πολυετής και αν ήταν, μπορούσε να διπλασιαστεί μέσω ενός ριντενίμι, το οποίο, όπως καταθέτει ο Zhiti, αποτελούσε έναν από τους μεγαλύτερους φόβους των εγκλείστων: «*Πόσες φορές συνέβη να ξανασυλληφθούν την ημέρα της αποφυλάκισης τόσοι και τόσοι κατάδικοι. Τους άνοιγαν το θυροσύρτη του πειθαρχικού και, χωρίς να τους πουν τίποτα, τους έτειναν ένα φύλλο χαρτί. Όχι αυτό της σύλληψης, αλλά την δικαστική απόφαση χωρίς να έχει γίνει η δίκη. Άλλα δέκα χρόνια φυλακή για κατασκοπεία και προπαγάνδα ενάντια στο Κόμμα και στο κράτος. Πού; Στη φυλακή...*»⁹⁹⁷. Παράλληλα, με το ριντενίμι, η SIGURIMI εκβίαζε συστηματικά και απειλούσε με δεύτερη καταδίκη κυρίως εκείνους τους κατάδικους των οποίων η ποινή έβαινε προς το τέλος.

⁹⁹⁴ Το αλβανικό γκουλάγκ μέσω των επιζώντων κατάδικων χτίζει τους δικούς του μύθους, ένας εκ των οποίων είναι και η ιστορική φράση του Korpencka.

⁹⁹⁵ Ο.π., Lubonja, *Ridënimi*, σ. 22.

⁹⁹⁶ Ο.π., Çela, *Klithma e një nëne*, σ. 43.

⁹⁹⁷ Ο.π., Zhiti, *Rrugët e ferrit*, σ. 488.

Μια από τις πιο εντυπωσιακές περιπτώσεις ριντενίμι στα αλβανικά γκουλάγκ υπήρξε η υπόθεση των γραμμάτων που έστειλαν από το Σπατς στην ηγεσία του ΚΚΑ οι πολιτικοί κρατούμενοι και αντιφρονούντες διανοούμενοι Fadil Kokomani, Vangjel Lezho και Xhelal Korpencka, πράξη η οποία οδήγησε στην εκτέλεση των τριών αποστολέων και στη δεύτερη καταδίκη δεκάδων άλλων συγκρατούμενων τους, μεταξύ των οποίων και ο Fatos Lubonja. Ο Lubonja θα αναπαραστήσει αφηγηματικά τα γεγονότα αυτής της υπόθεσης των ετών 1978-1979 σε ένα από τα πιο εμβληματικά έργα της λογοτεχνίας των διωκομένων, την ομότιτλη *Δεύτερη Καταδίκη (Ridënimi*⁹⁹⁸, 1996), συστήνοντας ταυτόχρονα και μια τυπολογία του ιδιόρρυθμου αυτού κολαστικού μηχανισμού.

Ο Lubonja αναπαράγει, επίσης, ένα δίλημμα των κατάδικων σχετικά με τη σύγκριση ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη καταδίκη: *«Συχνά στις φυλακές διαφωνούσαν για το ποια ήταν βαρύτερη, η πρώτη ή η δεύτερη σύλληψη. Υπήρχαν κρατούμενοι που έλεγαν ότι η δεύτερη ήταν πιο εύκολη, γιατί πλέον ήσουν ήδη έμπειρος, δεν ήταν όμως μικρός και ο αριθμός εκείνων που υποστήριζαν ότι η δεύτερη ήταν ασύγκριτα πιο βαριά, γιατί όταν φυλακίζεται για πρώτη φορά ένας άνθρωπος έχει περισσότερες δυνάμεις και μπορούσε να δει τη φυλακή ακόμα και με κάποια μικρή περιέργεια ή ένα είδος πρόκλησης· αντίθετα, στη δεύτερη έρχονταν τελείως άδειος από ενέργεια και χωρίς το παραμικρό ίχνος περιέργειας, γεμάτος με το αίσθημα του τρόμου ότι θα αντιμετώπιζε τα ίδια ατέλειωτα βασανιστήρια, που είχε δοκιμάσει κάποτε και μετά βίας την είχε σκαπουλάρει»*⁹⁹⁹. Ο Gëzim Çela θα παρομοιάσει το ριντενίμι και τη δεύτερη φυλακή με τον ίδιο το θάνατο¹⁰⁰⁰.

Το ριντενίμι, ακόμα και ως μια πράξη νομικού χαρακτήρα, διενεργούνταν χωρίς την παραμικρή γραφειοκρατική κωλυσιεργία, με συνοπτικότερες διαδικασίες, στα όρια του επιχειρησιακού αυτοσχεδιασμού. Σύμφωνα με το Maks Velo, η εφαρμογή της συγκεκριμένης κολαστικής τεχνικής διήρκησε μέχρι την αυτοκτονία-δολοφονία του πρωθυπουργού Μεχμέτ Σέχου, το 1981. Ο Velo παραθέτει ένα περιστατικό δεύτερης καταδίκης ενός συγκρατούμενου του κατά την ημέρα της αποφυλάκισής του από το Σπατς: *«Αυτή τη νύχτα θα κοιμόνταν στο χωριό του... Έρχεται ο τελάλης και τον ειδοποιεί: «Σε ζητά ο αξιωματικός της φρουράς». Αυτός, ήρεμος, βγήκε και*

⁹⁹⁸ Ο.π., Lubonja.

⁹⁹⁹ Ο.π., Lubonja, σ. 58.

¹⁰⁰⁰ Ο.π., Çela, σ. 66.

ανέβηκε μέχρι την μικρή πύλη... Δεν επέστρεψε άλλο. Του είχαν περάσει επί τόπου τις χειροπέδες. «Στο όνομα του λαού συλλαμβάνεσαι». Τον καταδίκασαν άλλα δέκα χρόνια. Ποτέ μου δεν μπόρεσα να καταλάβω το μηχανισμό του ριντενίμι. Αλλά για κακή του τύχη, ο Παουλίν ήταν ο τελευταίος που του ασκήθηκε ριντενίμι. Μετά από λίγο καιρό αυτοκτόνησε ο Μεχμέτ Σέχου, ο πρωθυπουργός, και η εφαρμογή του ριντενίμι διακόπηκε στα στρατόπεδα. Όπως κάθε πράγμα, το οποίο εδώ ξεκινούσε χωρίς κανένα νόημα και αληθινή αιτία, έτσι και αυτό το μέτρο διακόπτονταν ξαφνικά»¹⁰⁰¹.

¹⁰⁰¹ Ο.π., Velo, σ. 266.

B.4.5.8. Οι πολλαπλές μεταμορφώσεις της πείνας

Τα πιο γευστικά γεύματα που έχω δοκιμάσει στη ζωή μου, εκείνες δηλαδή οι στιγμές που η ευχαρίστηση του φαγητού ήταν η μεγαλύτερη, είναι το σιτηρέσιο με μαυρόψωμο και χυλό της φυλακής... Ο λόγος; Γιατί η πείνα ήταν αφόρητη.

Fatos Lubonja, *Στο δέκατο έβδομο έτος*

Το αίσθημα της πείνας είναι το κυρίαρχο αίσθημα κάθε κατάδικου, είτε στον κόσμο των ναζιστικών είτε των σταλινικών στρατοπέδων. Η νομπελίστρια Χέρτα Μίλερ τιτλοφορεί «Άγγελος της πείνας» το μυθιστόρημά της με θέμα τα σοβιετικά γκουλάγκ, ένα από τα σπουδαιότερα έργα της ανατολικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας της καταπίεσης. Δεν υπάρχει λογοτεχνική μαρτυρία που να μην εγγράφει στο αφηγηματικό της σώμα την κατάσταση της οριακής πείνας, στο κατώφλι της οποίας ο κατάδικος αντικρίζει τον ίδιο το θάνατο. Πριν πεθάνει κανείς στα γκουλάγκ, γράφει η Μίλερ, στο πρόσωπό του φυτρώνει ένας λαγός¹⁰⁰². ο άγγελος της πείνας δεν εγκαταλείπει ποτέ το στρατόπεδο.

Το ίδιο και στην Κομμουνιστική Αλβανία, η πρώτη, κυρίαρχη, βασανιστική, δυσβάσταχτη, ακόρεστη μορφή πείνας που αντιμετωπίζει ο κατάδικος των αλβανικών γκουλάγκ είναι η κυριολεκτική πείνα. Οι μερίδες και η ποσότητα του καθημερινού σιτηρεσίου ήταν αρκετά περιορισμένες και η στέρηση του φαγητού αποτελούσε μέρος του πειθαρχικού μηχανισμού. Σύμφωνα με τους επιζώντες των χοτζικών γκουλάγκ, θα πρέπει να θεωρηθεί αναμφισβήτητο γεγονός ότι, ειδικά κατά την πρώτη δεκαπενταετία της κομμουνιστικής διακυβέρνησης, στα στρατόπεδα των ελών του θανάτου αλλά και στο δίκτυο των κρατητηρίων που έστηνε η SIGURIMI ανά τη χώρα, η διανομή σιτηρεσίου δεν ήταν αρκετή ώστε να εξασφαλίσει τη φυσική επιβίωση των πολιτικών κρατουμένων.

Σε ένα από αυτά τα πρώτα στρατόπεδα, σύμφωνα με τη λογοτεχνική μαρτυρία του Eugjen Merlika, όταν σε κάποιο κατάδικο ανακοίνωσαν ότι πέθανε ο αδερφός του, με τον οποίο είχαν καταδικασθεί μαζί, ρώτησε αμέσως αν είχε πάρει τη μερίδα φαγητού για εκείνη την ημέρα¹⁰⁰³. Το περιστατικό αυτό επιβεβαιώνεται και από τον

¹⁰⁰² Μίλερ Χέρτα, *Ο άγγελος της πείνας*, μετφρ. Λαγουδάκου Γ., εκδ. Καστανιώτης, 2010, σ. 103.

¹⁰⁰³ Βλ., Merlika, *Αναμνήσεις ενός ταξικού εχθρού*, ο.π., Π.

Musa Koshena ο οποίος προσωποποιεί συχνά την πείνα στις αφηγήσεις του: «*Πάλεψα μαζί σου πείνα σε μέρη δίχως φως, στην απόλυτη μοναξιά όπου και μια λέξη ήταν έγκλημα, ανήμπορος να δουλέψω και να βγάλω τον επιούσιο που μου έλειπε και αυτή η στέρηση με έκανε να χάσω τα λογικά μου, που δεν είχα σε ποιον να τείνω το χέρι μου να με ελεήσει σβήνοντας αυτή την πείνα που δεν τελείωνε πουθενά... Πείνα, επίμονη, ανησυχητική, εκμαυλιστική που επαναφέρει την πιο όμορφη ύπαρξη, τον ίδιο τον άνθρωπο, στην αρχέγονη καταγωγή, εκείνη του ζώου. Θυμήθηκα τον αφορισμό του Ναπολέοντα: Ο άνθρωπος είναι λύκος για τον άνθρωπο (οπωσδήποτε ναι, αν είναι τόσο πεινασμένος όσο εγώ)*»¹⁰⁰⁴.

Ένα αντίστοιχο περιστατικό αφηγείται και ο Agim Musta στους Ζωντανούς φακέλους. Στα πρώτα χρόνια της φυλακής του Μπουρρέλι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Musa Sina, υπήρχαν μέρες που οι κατάδικοι δεν σιτίζονταν καθόλου: «*Ήμασταν κλεισμένοι στο κελί αρ.7. Μια μέρα μας έφεραν κάποιον νεαρό Τσάμη σε πολύ άσχημη κατάσταση, ήταν τόσο άρρωστος που ούτε τ' όνομά του δεν μπορέσαμε να μάθουμε. Μετά από δύο μέρες πέθανε, αλλά εμείς δεν ειδοποιήσαμε τους δεσμοφύλακες για το θάνατό του· θέλαμε να πάρουμε τη μερίδα του φαγητού. Για να ξεγελάσουμε τους φρουρούς, του είχαμε βάλει ένα τσιγάρο στο στόμα. Τον κρατήσαμε έτσι τέσσερις μέρες. Μέχρι εκεί μας οδήγησε η πείνα*»¹⁰⁰⁵.

Το μαρτύριο της πείνας ήταν τέτοιο ώστε αποτελεί έναν επαναλαμβανόμενο τρόπο της τραυματικής μνήμης των διωκομένων αφηγητών. Τα στρατόπεδά μας, γράφει ο Maks Velo, ήταν κυρίως στρατόπεδα καταναγκαστικής πείνας: «*Μια αφόρητη αίσθηση πείνας, συνέχεια. Πείνα που την ένιωθα ακόμα και στον ύπνο μου. Το πρωί ξυπνούσα διαλυμένος. Και όλη την ημέρα πεινασμένος*»¹⁰⁰⁶. Το πιο μεγάλο όνειρο που μπορεί να έχει ο άνθρωπος είναι το όνειρο για ένα κομμάτι ψωμί, ομολογεί ο Luan Myftiu¹⁰⁰⁷. Πρόκειται για μια διαπίστωση που παραπέμπει στον αντίστοιχο συλλογισμό του Ιβάν Ντενίσοβιτς του Σολζενίτσιν, που θεωρεί ότι η κουταλιά της σούπας είναι για τον κατάδικο πιο πολύτιμη από την ελευθερία, πιο πολύτιμη από όλη την περασμένη ζωή και από την ίδια την αναμονή ενός ευοίωνου

¹⁰⁰⁴ Ο.π., Musa Koshena, «Uria», ο.π., *Ανθολογία των πληγών, II*, σ. 144.

¹⁰⁰⁵ Ο.π., Musta, σ. 164.

¹⁰⁰⁶ Ο.π., Velo, *Το Σπατζ*, σ. 297.

¹⁰⁰⁷ Ο.π., Myftiu, *Nën terrorin komunist*.

μέλλοντος¹⁰⁰⁸. Η στιγμή του γεύματος, λέει ο Σολζενίτσιν, είναι για τον κατάδικο μια στιγμή ιερή: *«Αρχίζει να τρώει. Στην αρχή τρώει την αραιή σούπα, ρουφά, ρουφά. Η ζεστασιά ξεχύνεται, απλώνεται σ' ολόκληρο το κορμί του· σίγουρα, τ' άντερά του θα το περίμεναν τούτο το ζουμί, θα τόλπιζαν! Τι όμορφα που είναι! Για τούτη δα τη μικρή στιγμή ζει ο κρατούμενος. Τούτη τη στιγμή τίποτα πια δεν μπορεί ν' αγγίξει τον Τσούκωφ, ούτε η ατέλειωτη ποινή του, ούτε η ατέλειωτη τούτη μέρα, ούτε η Κυριακή που για άλλη μια φορά τους την κλέβουν. Εκείνη τη στιγμή σκέφτεται: Θα τ' αντέξουμε κι αυτό! Θα το περάσουμε, με τη βοήθεια του Θεού θα δούμε το τέλος!»*¹⁰⁰⁹

Εκτός από την κυριολεκτική πείνα, οι διωκόμενοι συγγραφείς θα χρησιμοποιήσουν τον όρο «πείνα» για να δηλώσουν το βαθμό στέρησης πολλών αναγκών και αγνοημένων καταπιεσμένων επιθυμιών. Στη φυλακή του Μπουρρέλι, όπως επισημάνθηκε προηγούμενα, ο Lubonja θίγει το ζήτημα της πείνας του κατάδικου για το φως, την ελευθερία, την οικογενειακή θαλπωρή, την λογοτεχνία, την τέχνη, την αγάπη, τη φιλοσοφία, την γυναικεία ομορφιά, τη ζωή.

Όταν, το Μάιο του 1990, έγινε η μεταγωγή των τελευταίων κατάδικων από τη φυλακή του Μπουρρέλι στην φυλακή της Κοσόβα της Λιούσνια, η νέα διοίκηση, ένεκα της πρώτης επίσκεψης δυτικοευρωπαϊών επιτετραμμένων, επέτρεψε στον καινούργιο σωφρονιστικό κανονισμό την παρακολούθηση του γιουγκοσλαβικού τηλεοπτικού σταθμού SHKUPI και της δημόσιας ιταλικής τηλεόρασης RAIUNO. Ο Lubonja σημειώνει στο ημερολόγιο της φυλακής ότι η συγκεκριμένη παραχώρηση κάλυψε σε πολύ μεγάλο βαθμό την επιθυμία τους για αντικειμενική ενημέρωση επί των διεθνών πολιτικών εξελίξεων αλλά και μια σειρά ψυχαγωγικών αναγκών. Επιπλέον, οι πιο νεαροί κατάδικοι, αντλώντας υλικό από διάφορες σκηνές στις οποίες προβάλλονταν το γυναικείο σώμα, έτρεφαν με αυτόν τον τρόπο τις ερωτικές τους φαντασιώσεις και «ικανοποιούσαν την σεξουαλική τους πείνα».

Όταν η διοίκηση απαγόρευσε τους συγκεκριμένους τηλεοπτικούς σταθμούς, οι περισσότεροι κατάδικοι το βίωσαν ως μια μεγάλη τιμωρητική απώλεια: *«Η στέρηση αυτής της μικρής απόλαυσης είναι κάτι περισσότερο από μια απλή ματαίωση της ερωτικής επιθυμίας στην ελεύθερη ζωή, κάτι το οποίο, αναμφίβολα, σύμφωνα με τους στοιχειώδεις νόμους της φύσης, θα τους οδηγήσει, όπως τους οδήγησε ήδη χωρίς να τους αφαιρέσουν τις κεραίες, στην επιθετικότητα. Δεν μπορώ σε καμία περίπτωση να*

¹⁰⁰⁸ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 181.

¹⁰⁰⁹ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 199.

ισχυριστώ ότι για μένα είναι ξένο αυτό το φαινόμενο, αντίθετα είναι εξίσου ισχυρό μέσα μου, αλλά μπορώ και το ελέγγω γιατί εγώ ασχολούμαι και με τα βιβλία, μάλιστα τον περισσότερο καιρό τον περνάω με αυτά, ενώ οι περισσότεροι από αυτούς όλη την ημέρα δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά στήνονται στην οθόνη της τηλεόρασης περιμένοντας προσηλωμένοι κάποια σκηνή με γυναικείους μηρούς και γυμνά στήθη. Σεξουαλική πείνα, σεξουαλική πείνα, σεξουαλική πείνα! Έχουν δίκιο, έχουν δίκιο, έχουμε δίκιο»¹⁰¹⁰.

¹⁰¹⁰ Ο.π., Lubonja, σ. 68.

B.4.5.9. Κυριολεκτικές και μη κυριολεκτικές αποδράσεις

«Ποτέ στη ζωή μου δεν βρέθηκα σε μια τέτοια κατάσταση. Όλες μου τις σκέψεις τις είχε καταπιεί η απόδραση». Με αυτή την συνοπτική αλλά περιεκτική διατύπωση ο Halil Laze αποδίδει την κατάσταση του κατάδικου που έχει κυριευθεί από τη σκέψη και την επιθυμία της απόδρασης¹⁰¹¹. Ο Laze ανέδειξε όσο κανείς την δυναμική του συγκεκριμένου τόπου μέσα στο σώμα των αφηγήσεων της λογοτεχνίας των διωκομένων. Αφιερώνει ένα ολόκληρο μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα, την *Ανέφικτη απόδραση*, στην αναπαράσταση της αποτυχημένης απόπειρας απόδρασης δύο κατάδικων από το στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, του Ahmet Hoxha και του Sali Çako, η οποία αρχικά σχεδιάστηκε ως μια μαζική απόδραση και κατέληξε στη δολοφονία του Ahmet Hoxha στα αλβανο-γιουγκοσλαβικά σύνορα. Χαρακτηριστική είναι ακόμη η περίπτωση του κατάδικου Aqif Selimi ο οποίος εμφανίζεται σε πολλές αφηγήσεις ως ένας από τους πρώτους δραπέτες των χοτζικών κάτεργων, καθότι απέδρασε το 1948 και κατάφερε να φθάσει μέχρι τα ελληνοαλβανικά σύνορα¹⁰¹².

Στις *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων*, ο Ντοστογιέφσκι γράφει ότι αν στους εκατό κατάδικους μόνον ο ένας αποφασίζει να αποδράσει, οι άλλοι ενενήντα εννέα το έχουν σίγουρα ονειρευτεί¹⁰¹³. Η σκέψη της απόδρασης, πράγματι, συνομολογεί ο Zyhdhi Morana στις *Χαμένες οδούς*, νουβέλα στην οποία αναπαριστά μυθοπλαστικά το θέμα της απόδρασης από το Σπατς, μετατρέπεται σε ψυχωτική εμμονή που καταλαμβάνει σταδιακά την ίδια την ύπαρξη του κατάδικου: «Ενώ περπατούσε με τη σκέψη της απόδρασης από εκείνη την άβυσσο, το ένιωθε πως αυτή η σκέψη δεν περιορίζεται μόνο στο μυαλό του, αλλά καταλαμβάνει ολόκληρη την ύπαρξη, η οποία εκείνες τις στιγμές δεν ονομάζονταν πλέον Μπεσνίκ αλλά μόνο «απόδραση», απομάκρυνση από μια τέτοια ζωή που ήταν χειρότερη και από το θάνατο, στην οποία, εκτός από τις ελάχιστες ώρες ύπνου και τα λίγα όνειρα που του έδιναν δύναμη να συνεχίσει να ζει, να αγαπά και να νιώθει ελεύθερος, το μεγαλύτερο μέρος της στρέφονταν ενάντια σε κάθε ελπίδα». Ο Μπεσνίκ, ο φανταστικός πρωταγωνιστής των *Χαμένων οδών*, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τους πραγματικούς κατάδικους που

¹⁰¹¹ Ο.π., Halil Laze, *Arratisja e pamundur*, σ. 14.

¹⁰¹² Βλ. Fevziu Blendi, “Historia e Aqif Selimit, 30 vjet burg përnjë ëndërr”, *Koha Jonë*, 16/7/2010.

¹⁰¹³ Ο.π., Ντοστογιέφσκι, σ. 266.

αποπειρώνται να αποδράσουν από τα χοτζικά κάτεργα, καταφέρνει να διαρρήξει τον κλοιό του Σπατς και να βρεθεί εκτός φυλακής αναζητώντας την παλιά του αγάπη.

Όταν κάποιος κατάδικος διερρήγνυε τον κλοιό και απομακρύνονταν επιτυχώς από το στρατόπεδο, η SIGURIMI έθετε σε πανεθνική λειτουργία έναν διωκτικό μηχανισμό που συμπεριελάμβανε από εργάτες εργοστασίων, κτηνοτρόφους απομακρυσμένων ορεινών χωριών μέχρι και μαθητές σχολείων, συνεπώς οι πιθανότητες προσέγγισης των γιουγκοσλαβικών ή ελληνικών συνόρων ήταν ελάχιστες. Πριν από την Ρεβόλτα του 1973, οι κατάδικοι Rexho Alia και Λευτέρης Μπαλντουβάνης επιχείρησαν να αποδράσουν ανεπιτυχώς από το Σπατς, με αποτέλεσμα να καταδικαστούν ισόβια και να οδηγηθούν στη φυλακή του Μπουρρέλι. Ο Κωνσταντίνος Κυριακού αφηγείται την τελευταία απόδραση που επιχειρήθηκε στο Σπατς από τον κατάδικο Σταύρο Γκούτζο το Δεκέμβριο του 1978, περιγράφοντας τόσο τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες διάρρηξης των συρματοπλεγμάτων και την περιπλάνηση στην καρδιά του παγωμένου αλβανικού βορρά όσο και τις πειθαρχικές συνέπειες που αντιμετώπιζαν οι οικείοι συγκρατούμενοι του δραπέτη: *«Τότε ήταν μόνο 26 χρονών. Δεν δέχονταν την πραγματικότητα, αποφάσισε να δραπετεύσει από το Σπατς. Έτσι ησύχασε η ψυχή του. Κατόρθωσε το ακατόρθωτο. Έφυγε μαζί με τον Μανώλη Κυρίτση από την Πρεμετή. Από το βράδυ της 9^{ης} Δεκεμβρίου όλη η Αλβανία ήταν στο πόδι. Ο Σταύρος έσπασε τον κλοιό του Σπατς. Τα εργοστάσια, οι επιχειρήσεις, τα σχολεία, τίποτα δεν λειτουργούσε. Όλον τον κόσμο το Κόμμα τον έβγαλε στα βουνά... Η διοίκηση μας φωνάζει επάνω. Εμείς που καθόμασταν μαζί με το Σταύρο έπρεπε να δώσουμε λογαριασμό»¹⁰¹⁴.*

Ο Reshat Kripa, στη *Διαμελισμένη νιότη*, αφηγείται μια αποτυχημένη απόπειρα απόδρασης κατά τη μεταγωγή κατάδικων στο στρατόπεδο της Μπουλκίζα, το Νοέμβριο του 1954, η οποία κατέληξε με την εκτέλεση ενός εξ' αυτών που συμμετείχαν στην απόπειρα: *«Μας κατέβασαν και αρχίσαμε να κάνουμε τις προσωπικές μας ανάγκες εκεί στην άκρη του δρόμου. Δύο νεαροί δεμένοι με τις ίδιες χειροπέδες, εκμεταλλευόμενοι την ευκαιρία, χόθηκαν μες στα χαμόκλαδα και ανηφόρισαν προς το δάσος. Οι φρουροί τους πήραν στο κατόπι. Ήταν σκέτη ανοησία μια τέτοια απόπειρα. Μια μπαταριά από πυροβολισμούς ακούστηκαν απ' όλες τις μεριές. Οι σφαίρες σφύριζαν μέσα στ' αυτιά μας. Ακούστηκε μια δυνατή κραυγή: «Ξαπλώστε κάτω!». Εμείς σωριαστήκαμε αμέσως. Οι σφαίρες συνέχιζαν να σφυρίζουν.*

¹⁰¹⁴ Ο.π., Κυριακού, σ. 75-76.

Οι ριπές τους χτύπησαν έναν από τους δραπέτες. Έπεσε αμέσως νεκρός. Αυτό έκανε αδύνατη την προσπάθεια και για τον άλλο που ήταν δεμένος μαζί του»¹⁰¹⁵.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, μέχρι και την κορύφωση της Πολιτιστικής Επανάστασης στην Κίνα, το καθεστώς του Ενβέρ Χότζα είχε διασπείρει τεχνηέντως εντός της κοινότητας των κατάδικων φήμες περί γενικής επικείμενης αμνηστίας, οι οποίες ωστόσο διαψεύστηκαν. Η διάψευση αυτή βύθισε ακόμα περισσότερο στο αδιέξοδο και την απελισία αρκετούς νεαρούς βαρυποινίτες πολλοί από τους οποίους προέβησαν σε μια σειρά από αποτυχημένες απόπειρες απόδρασης σε διάφορα στρατόπεδα. Οι συγγραφείς Tanush Kaso και Agim Musta, οι οποίοι υπήρξαν έγκλειστοι στο στρατόπεδο του Λιατς, αφηγούνται την απόπειρα απόδρασης του νεαρού κατάδικου Mark Cufi το φθινόπωρο του 1965. Η φρουρά του στρατοπέδου, αφού τον εκτέλεσε, έριξε το πτώμα του μέσα στο προαύλιο των κατάδικων προς παραδειγματισμό και τρομοκρατία¹⁰¹⁶. Εξίσου αποτυχημένη υπήρξε και η απόπειρα απόδρασης των κατάδικων Maksut Xhomaka και Ylli Tabaku την ίδια περίοδο από το στρατόπεδο της Φους Κρούγια, όπως και η απόπειρα των κατάδικων Kurt Lika και Mëhill Gjini από το στρατόπεδο του Ελμπασάν. Τον Αύγουστο του 1967 έλαβε χώρα η απόδραση των κατάδικων Adem Allçi, Dhori Grinjoti και Sazan Hadëri από τη φυλακή του Μπουρρέλι που είχε ως αποτέλεσμα την παραδειγματική εκτέλεση του τελευταίου¹⁰¹⁷.

Εκτός όμως από τις κυριολεκτικές αποδράσεις, στις αφηγήσεις των στρατοπέδων μαρτυρούνται και οι μη κυριολεκτικές αποδράσεις, όπως ονομάζονταν οι απόπειρες αυτοκτονίας πολλών εγκλείστων, τις οποίες η διοίκηση χαρακτήριζε «προφανείς απόπειρες απόδρασης», αποφεύγοντας τον όρο «αυτοκτονία». Ο πιο συνηθισμένος τρόπος αυτοχειρίας στα αλβανικά γκουλάγκ ήταν η παραβίαση σε ανύποπτη στιγμή, υπό το φως της ημέρας, των ορίων μιας περιοχής που ονομάζονταν «απαγορευμένη ζώνη», πλησίον των συρματοπλεγμάτων, με αποτέλεσμα ο παραβάτης να δέχεται καταιγισμό πυρών από τα στρατιωτικά εποπτικά φυλάκια. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις των πολιτικών κρατουμένων Reshat Ago και Mitat

¹⁰¹⁵ Ο.π., Kripa, σ. 126.

¹⁰¹⁶ Βλ. Musta, *Dosjet e gjalla*, ο.π., σ. 71.

¹⁰¹⁷ Για την απόδραση από τη φυλακή του Μπουρρέλι βλ. αναλυτικά: Reshat Kripa, “Martirët e 2 Gushtit 1967”, *Gazeta 55*, 14/8/2013.

B.4.5.10. Μορφές αντίστασης και τεχνικές επιβίωσης

Οι πράξεις αντίστασης των κατάδικων κατά του μηχανισμού ολοκληρωτικής καταστολής του καθεστώτος του Ενβέρ Χότζα ακολουθούν δύο κατευθύνσεις, την συλλογική και την ατομική. Στην πρώτη κατηγορία εγγράφονται όλες οι ιστορικά ή αρχαικά διαπιστωμένες εξεγέρσεις πολιτικών κρατουμένων στα στρατόπεδα-φυλακές της Κομμουνιστικής Αλβανίας. Τέτοιες υπήρξαν η Ρεβόλτα (εξέγερση) των φυλακισμένων του Σπατς, το Μάιο του 1973, κατά την οποία εκτελέστηκαν οι κατάδικοι Pal Zefi, Hajri Pashaj, Dervish Bejko και Skënder Daja, και η εξέγερση του Κιαφ-Μπάρι, το Μάιο του 1984, κατά την οποία εκτελέστηκαν οι κατάδικοι Sandër Sokoli, Tom Ndoja και Sokol Sokoli. Οι συγκεκριμένες εξεγέρσεις αποτελούν, ταυτόχρονα, δύο από τις πιο συμβολικές στιγμές στην ιστορία της χώρας κατά τα δικτατορικά χρόνια και αποτιμώνται εξίσου ως σύμβολα της καθεστωτικής βίας αλλά και ως σύμβολα της αντίστασης.

Ως συλλογική πράξη αντίστασης, αλλά όχι του ίδιου βαθμού, αποτιμάται και η αποστολή δύο γραμμάτων, με έντονα αντιχοτζικό χαρακτήρα, στην ηγεσία του ΚΚΑ από τους πολιτικούς κρατούμενους του Σπατς Fadil Kokomani, Vangjel Lezho και Xhelal Korpencka· πράξη η οποία επέφερε την θανατική καταδίκη των τριών αποστολέων. Ακόμα και οι αποδράσεις ή οι απόπειρες αυτοκτονίας που εξετάστηκαν προηγούμενα πηγάζουν, σύμφωνα με τον Uran Kalakulla, από μια μύχια ανάγκη του ανθρώπου να αντισταθεί μπροστά στην έσχατη προσβολή της αξιοπρέπειάς του: *«Ακόμα και εκείνος που διατηρεί μέσα του το παραμικρό αίσθημα αξιοπρέπειας, όταν φτάνει το μαχαίρι στο κόκκαλο, εξεγείρεται, χωρίς να πολυσκέφτεται πλέον τον κίνδυνο, χωρίς να τον τρομάζει ο θάνατος»*¹⁰²⁰.

Στο Δέκατο έβδομο έτος του Fatos Lubonja, τα περιστατικά συλλογικής αντίστασης στη φυλακή του Μπουρρέλι και στην Κοσόβα της Λιούσνια, μεταξύ 1990-1991, είχαν αυξηθεί εξαιτίας της αύρας των γενικότερων πολιτικών εξελίξεων και της όσφρησης της καθεστωτικής παρακμής. Όταν η διοίκηση διέταξε τη μεταγωγή των τελευταίων πολιτικών κρατουμένων του χοτζικού καθεστώτος από τη φυλακή του Μπουρρέλι, τον Μάιο του 1990, σε μια μικρότερη επαρχιακή φυλακή, προς απογοήτευση των εγκλείστων που περίμεναν την μαζική τους απόλυση, ο κατάδικος Σταύρος Γκούτζος, όπως διηγείται ο Lubonja στο Δέκατο έβδομο έτος,

¹⁰²⁰ Ο.π., Kalakulla, σ. 189.

αρνήθηκε να αποδεχθεί τη μεταγωγή λέγοντας στους αστυνομικούς ότι δεν θα κουνηθεί από τη θέση του παρά μόνο με βία¹⁰²¹.

Την ίδια ακριβώς φράση επικαλέστηκε αργότερα και ο ίδιος ο Lubonja όπως και οι υπόλοιποι κρατούμενοι όταν η διοίκηση στη νέα φυλακή τους διέταξε να υπακούσουν στην διαταγή του υποχρεωτικού κουρέματος, ως απόρροια της επανεφαρμογής του παλαιού αυταρχικότερου κανονισμού του Μπουρρέλι. Οι κρατούμενοι αποφάσισαν από κοινού να αντισταθούν και να μη δεχθούν αυτές τις ταπεινωτικές διαταγές: *«Μαζί με το αίσθημα της εξέγερσης και του εκνευρισμού ένιωσα και κάποιο είδος άγχους. Άγχος από τη σκέψη ότι η σύγκρουση μαζί τους μπορεί να με οδηγήσει σε απρόβλεπτες καταστάσεις, ανεξέλεγκτες και εκτός ορίων, αν τυχόν γίνει η αρχή, γιατί το αποφάσισα μονομιάς ότι θα κουρευτώ μόνο με βία. [...] Όπως και να' χει, τα παιδιά που συνάντησα ανεβαίνοντας τα σκαλιά, μου είπαν πως είναι έτοιμοι να έρθουν στα χέρια με οποιονδήποτε θα επιδιώξει να τους ταπεινώσει»*¹⁰²².

Το μοτίβο της ταύτισης της διαφυλαγμένης αξιοπρέπειας με την ανυπακοή στην εντολή του υποχρεωτικού ξυρίσματος θα τη συναντήσουμε και στις *Χαμένες οδούς* του Zyhdj Morava. Στη μυθοπλαστική νουβέλα του Morava παρατίθεται μια σκηνή κατά την οποία ένας κατάδικος αρνείται να ξυρίσει το μουστάκι του και η διοίκηση του Σπατς τον εκβιάζει με την ακύρωση της συνάντησής του με τη μητέρα του που είχε καταφθάσει από πολύ μακριά στο στρατόπεδο. Το μουστάκι, γράφει ο Morava, είναι εκείνη η λεπτομέρεια που λέει πολλά τόσο για τον κνισμό των θυτών όσο και την αντίσταση των θυμάτων: *«Εκείνοι προσπάθησαν να του ποδοπατήσουν την αξιοπρέπεια. Αυτός όμως γνώριζε να την υπερασπιστεί αρνούμενος να συναντήσει τη μητέρα του»*¹⁰²³.

Οι μορφές της ατομικής εξέγερσης κατά του κακού και οι πράξεις αντίστασης του διωκόμενου υποκειμένου εντός των αλβανικών γκουλάγκ ποικίλουν όσο και οι εκφάνσεις του ίδιου του υποκειμένου. Θα προβληθούν, εν συνεχεία, μερικές από τις πιο επαναλαμβανόμενες μορφές ατομικής αντίστασης έτσι όπως εμφανίζονται στα κείμενα των διωκόμενων συγγραφέων και συγκροτούν μια χαρτογραφημένη ακολουθία *υπο-τόπων*.

¹⁰²¹ Ο.π., Lubonja, σ. 57.

¹⁰²² Ο.π., Lubonja, σ. 67, 72.

¹⁰²³ Ο.π., Morava, σ. 178.

Η πρώτη πράξη αντίστασης που καλείται να επιχειρήσει ο διωκόμενος αμέσως μετά τη σύλληψη και τον εγκλεισμό του στα ανακριτικά κελιά είναι η διατήρηση της ψυχολογικής του ισορροπίας κατά την ανακριτική διαδικασία. Πάμπολλες είναι οι περιπτώσεις ψυχολογικής κατάρρευσης των κρατουμένων, πολλοί από τους οποίους οδηγούνται σε ψυχιατρικά ιδρύματα. Η επόμενη επίπονη αντίσταση είναι η αντίσταση στον ανακριτή ο οποίος ενσαρκώνει για κάθε διωκόμενο τον εκπρόσωπο της απόλυτης βίας. Τα πιο αμείλικτα σωματικά και ψυχολογικά βασανιστήρια που θα υποστεί ένας κρατούμενος στη διάρκεια της ποινής του θα τα υποστεί κυρίως από τον υπάλληλο της SIGURIMI που θα τον ανακρίνει προσωπικά.

Στον κόσμο των στρατοπέδων-φυλακών η αλληλεγγύη μεταξύ των κατάδικων αποτελεί την ύψιστη και πιο ουσιαστική πράξη ηθικής και ανθρωπιστικής αντίστασης. Ο Μηνάς Πάρρας αφηγείται το θάνατο ενός Αλβανού συγκρατούμενου στο στρατόπεδο του Μπεντένι ο οποίος εξέπνευσε έπειτα από υστερικό ξυλοκόπημα. Ο συγγραφέας αποτόλμησε να διαμαρτυρηθεί στον διοικητή του στρατοπέδου για τον αναίτιο και αποτρόπαιο ξυλοδαρμό του θύματος με αποτέλεσμα να ξυλοφορτωθεί και να τιμωρηθεί και ο ίδιος. Σε πολλές περιπτώσεις κατά τις οποίες συνέβαιναν εργατικά ατυχήματα στα στρατόπεδα κατασκευής εργοστασίων, όπως στην Αυλώνα και το Ελμπασάν, και οι κατάδικοι-εργάτες θάβονταν κάτω από τόνους λάσπης, οι συγκρατούμενοί τους έσπευδαν να βρουν τις σορούς τους παρακούοντας τις διαταγές της φρουράς που τους απαγόρευε να αφήσουν το μέτωπο εργασίας τους¹⁰²⁴.

Το αίσθημα της αλληλεγγύης είναι περισσότερο έντονο και πιο ισχυρό στην λογοτεχνία των διωκομένων της Κομμουνιστικής Αλβανίας σε σχέση με τις αντίστοιχες εμβληματικές λογοτεχνικές μαρτυρίες της Σοβιετικής Ένωσης. Η φιλία εντός των σταλινικών στρατοπέδων, επί παραδείγματι, στο έργο του Σαλάμοφ, αμφισβητείται απόλυτα. Ο Σαλάμοφ υποστηρίζει ότι στην στρατοπεδική ζωή ο καθένας δρα και μεριμνά αποκλειστικά για τον εαυτό του: «Δεν μπορείς να γίνεις φίλος στο στρατόπεδο»¹⁰²⁵. Αντίθετα, το μοτίβο της αδελφικής αυθεντικής φιλίας αποτελεί κοινό τόπο στις διηγήσεις των Αλβανών και Ελλήνων διωκομένων και κατατάσσεται στις πιο ισχυρές τεχνικές επιβίωσης των εγκλείστων.

¹⁰²⁴ Όσοι διωκόμενοι συγγραφείς εξέτισαν ποινές στα στρατόπεδα κατασκευής εργοστασίων και έργων υποδομής αναφέρουν αντίστοιχα περιστατικά, βλ. Kalakulla, Musta, Kripa, Πάρρα και άλλους.

¹⁰²⁵ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 813.

Ο Sami Repishti, επί παραδείγματι, διηγείται πώς συνδέθηκε φιλικά με έναν συγκαταρούμενό του, ακριβώς επειδή διέκρινε σε εκείνον έναν συνεπή ανθρωπισμό και μια ηθική της αλληλεγγύης: *«Στις δύσκολες ώρες της καταναγκαστικής εργασίας, τις ημέρες των ατέλειωτων βασάνων του στρατοπέδου, εμείς ήρθαμε κοντά. Εκείνος ήταν πιο ώριμος, με συμβούλευε. Ήταν πιο πρακτικός, με βοηθούσε. Και στη στωική, θαρραλέα και αλύγιστη στάση του εγώ βρήκα ένα παράδειγμα που δύσκολα θα μπορούσα να βρω έξω από τη φυλακή. Μια μορφή που με έλκυε, που με βοήθησε να μη χάσω τον εαυτό μου, που με ενέπνευσε να διατηρήσω την αυτοπεποίθησή μου και την αποφασιστικότητα. Στο μέσο μιας θάλασσας εξαθλίωσης, αυτός έγινε για μένα ένα νησί υποστήριξης και αλληλεγγύης. Ήμουν ευτυχισμένος, είχα βρει ένα φίλο»¹⁰²⁶.*

Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Lazër Radi ο οποίος συνδέθηκε φιλικά μέσα στα κάτεργα με τον κοσμοπολίτη διανοούμενο του μεσοπολέμου Mirash Ivanaj, εξαιτίας του κοινού τους πάθους για τη λογοτεχνία: *«Περνώντας οι μέρες, η φιλία μας δυνάμωνε, ειδικά όταν του αποκάλυψα το ενδιαφέρον μου για την λογοτεχνία και κυρίως την ποίηση»¹⁰²⁷.* Ο Radi αφιέρωσε μετά τη φυλακή όλες του τις πνευματικές δυνάμεις για την καταγραφή, την επιμέλεια και την ανάδειξη του έργου του παλιού του φίλου και δασκάλου.

Οι περισσότερες τεχνικές επιβίωσης στα αλβανικά γκουλάγκ εξαρτώνται από το αίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ των συγκαταρούμενων. Στο στρατόπεδο του Σπατς, κάθε κατάδικος, με ή χωρίς αφορμή (τις περισσότερες φορές με κατασκευασμένη αφορμή), θα εγκλείονταν στη «μπιρούτσα», τα τιμεντένια κλουβιά που χρησιμοποιούνταν ως εξωτερικά πειθαρχικά κελιά. Σε εκείνον που τιμωρούνταν με εγκλεισμό στα πειθαρχικά, η διοίκηση περιόριζε στο ελάχιστο το σιτηρέσιο προκειμένου να επιφέρει την σωματική κατάρρευση του τιμωρημένου. Εντούτοις, παρά την ωμότητα και τον κυνισμό των θυτών, το Σπατς εξελίσσεται σε μια ζώσα ανθρώπινη κοινωνία που θέτει τους δικούς της κανόνες ανθρωπισμού σε κάθε ξεχωριστό άτομο που την απαρτίζει. Ένας από τους άγραφους νόμους που είχε διαμορφωθεί στο συγκεκριμένο στρατόπεδο και ίσχυε μεταξύ των εγκλειστών ήταν και η μέριμνα προς τους τιμωρημένους με εγκλεισμό στα πειθαρχικά. Όπως αναφέρει ο Lubonja στο *Δέκατο έβδομο έτος*, ο τιμωρημένος «τρέφονταν από τους συγκαταρούμενούς του»¹⁰²⁸. κάθε

¹⁰²⁶ Ο.π., Repishti, «Një shok dhe një mësuës», *Ανθολογία των πληγών, I*, ο.π., σ. 586.

¹⁰²⁷ Ο.π., Radi, *Ανθολογία των πληγών, I*, σ. 574.

¹⁰²⁸ Ο.π., Lubonja, σ. 32.

κατάδικος του Σπατς φρόντιζε να πετά κρυφά μέσα στα πειθαρχικά μικρές μερίδες τροφίμων, ανεξάρτητα αν γνώριζε ή δεν γνώριζε τον τιμωρημένο. Αυτή η μορφή αλληλεγγύης θεωρείται, από τον Σαλάμοφ, ένα είδος παράδοσης της φυλακής: ο ίδιος περιγράφει μέσα στο έργο του τη λειτουργία των «επιτροπών φτώχειας», ενός άτυπου θεσμού εντός των σοβιετικών γκουλάγκ που αποσκοπούσε στην δυνατότητα αγοράς τροφίμων για όσους κατάδικους δεν είχαν οικονομική βοήθεια από τις οικογένειές τους¹⁰²⁹.

Ακόμα και η άρνηση της καταναγκαστικής εργασίας εγγράφεται στις μορφές καθημερινής αντίστασης των φυλακισμένων. Οι αρνητές εργασίας τιμωρούνταν παραδειγματικά και αποτρώπαια από τη διοίκηση του εκάστοτε στρατοπέδου. Στο *Δέκατο έβδομο έτος* ο Lubonja περιγράφει με λεπτομέρειες την ακραία σωματική βία που του ασκήθηκε όταν αποφάσισε οριστικά να μην εργαστεί στο ορυχείο του Σπατς. Τα βασανιστήρια στα οποία υποβλήθηκε περιλάμβαναν πεντάμηνο εγκλεισμό στο τσιμεντένιο κλουβί, που οι κατάδικοι αποκαλούσαν «μπιρούτσα», με ένα μόνο χιτώνιο στην καρδιά του χειμώνα, περιορισμό του σιτηρεσίου, στα όρια της στέρησης του φαγητού, και λυσσαλέο ξυλοδαρμό μέχρι λιποθυμίας προκαλώντας στον αρνητή ψυχικό τραύμα εφ' όρου ζωής¹⁰³⁰. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του Αριστοτέλη Ξέρρα ο οποίος αρνήθηκε την εργασία στο ορυχείο και βασανίστηκε σε τέτοιο σημείο ώστε δεν συνήλθε από το ψυχικό τραύμα μέχρι που πέθανε στο Σπατς το Μάιο του 1978¹⁰³¹.

Η ομορφιά θα σώσει τον κόσμο, γράφει ο Ντοστογιέφσκι, και πράγματι η αναζήτηση της ομορφιάς μέσα στο ζοφερό κόσμο της φυλακής είναι μια σωτήρια πράξη αντίστασης για κάθε φυλακισμένο. Πολλοί εγκλειστοί στα γκουλάγκ, παρατηρεί η Anne Applebaum, διατηρούσαν την αυτοεκτίμησή τους μέσα από την πνευματική άσκηση: «Ήταν πάρα πολλοί οι κρατούμενοι που έγραφαν ή απομνημόνευαν ποίηση»¹⁰³². Ο Visar Zhiti στους *Δρόμους της αβύσσου* θα θυμηθεί με πόση αφοσίωση άκουγε τον βοτανολόγο συγκρατούμενό του Astrit Xhaferi να μιλάει μέσα στη νύχτα του Σπατς για τα λουλούδια¹⁰³³. Το ίδιο και ο Maks Velo θα φυλάξει έναν πολύτιμο πολύχρωμο λίθο που ανακάλυψε τυχαία μέσα στις στοές του ορυχείου

¹⁰²⁹ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 508.

¹⁰³⁰ Ο.π., Lubonja.

¹⁰³¹ Βλ. Boriçi Nuredin, *Pleqtë e burgosur* και Κυριακού Κ., *Ελεύθερος Φυλακισμένος*, σ. 57.

¹⁰³² Ο.π., Applebaum, *Γκουλάγκ: Η αληθινή ιστορία*, σ. 469.

¹⁰³³ Ο.π., Zhiti, σ. 373.

ως αντίδοτο στην αχρωμία του κάτεργου και ως αναπόληση της παιδικής του αδυναμίας στις πυγολαμπίδες – μια απόπειρα διαφύλαξης αυτής της αθωότητας¹⁰³⁴.

Η αναζήτηση της γνώσης, εκείνης της απαγορευμένης από το καθεστώς γνώσης, είναι η πιο συχνά εμφανιζόμενη πράξη αντίστασης στις αφηγήσεις των διωκομένων. Οι κατάδικοι διαβάζουν κλασική λογοτεχνία, φιλοσοφικά δοκίμια, ασκούνται στην εκμάθηση ξένων γλωσσών, μεταφράζουν ξένους ποιητές, γράφουν, διοργανώνουν ποιητικούς διαγωνισμούς, όλα αυτά κάτω από το «άγρυπνο βλέμμα της SIGURIMI». Στις *Ιστορίες από την Κολιμά*, ο Σαλάμοφ γράφει για τον κατάδικο Σελγκούνοφ ο οποίος κατάφερε να επιβιώσει στις ταξιαρχίες εργασίας του αρκτικού βορά επειδή ήξερε να αφηγούνται τα μυθιστορήματα του Σταντάλ¹⁰³⁵. Χαρακτηριστικότερη όλων, η περίπτωση του επί τριάντα δύο ολόκληρα χρόνια εγκλείστου Kujtim Aliaj ο οποίος, με κίνδυνο να προστεθούν κι άλλα χρόνια στην πολυετή του ποινή, αποφάσισε, προσπαθώντας να μείνει πιστός στα ιδεώδη του ανθρωπισμού και στην υπεράσπιση του ευρωπαϊκού πνεύματος, να μεταφράσει και τις επτά τραγωδίες του Σοφοκλή αλλά και να συνθέσει σκόρπια ποιήματα με θέματα που απασχολούσαν την σκέψη του στη φυλακή¹⁰³⁶.

Μια άλλη μορφή αντίστασης, ζωτικής σημασίας για την ψυχοσωματική επιβίωση του κατάδικου, είναι το γέλιο. Όπως θα εξεταστεί αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, οι εκφάνσεις του κωμικού εντός του στρατοπεδικού κόσμου, αποτελούν έναν ξεχωριστό τόπο στις αφηγήσεις των διωκομένων. Οι κωμικές σκηνές, οι αστείες συμπεριφορές, οι στρατοπεδικές φάρσες, οι ανατρεπτικοί αστεϊσμοί των κατάδικων, το σιωπηρό, σχεδόν κωδικοποιημένο σκώμμα κατά των διωκτών αντιπαραβάλλεται συχνά με την καθεστωτική βία του χοτζικού παραλογισμού.

¹⁰³⁴ Ο.π., Velo, σ. 35.

¹⁰³⁵ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 1426.

¹⁰³⁶ Βλ. κεφάλαιο «Συγγραφείς και ορόσημα-έργα».

B.4.5.11. Ο κατάδικος-αναγνώστης

Η ανάγνωση μέσα στα αλβανικά στρατόπεδα-φυλακές αποτελεί εξίσου και πράξη αντίστασης και τεχνική επιβίωσης. Διαβάζοντας απαγορευμένη λογοτεχνία, ο κατάδικος αντιστέκεται στην προπαγανδιστική κενότητα των έργων ενός εγχώριου σοσιαλιστικού ρεαλισμού που βασίστηκε σε κακέκτυπες επανεγγραφές αντίστοιχων έργων της σοβιετικής λογοτεχνίας. Ο Uran Kalakulla εκτιμά ότι εκεί που υπάρχουν ποιοτικά βιβλία εκεί καλλιεργείται η γνώση και η αγάπη για την τέχνη και τη λογοτεχνία. Συνεπώς, σε αυτά τα απαγορευμένα βιβλία που φύλασσαν οι διωκόμενοι στις φυλακές πηγάζει όλη αυτή η λογοτεχνία που αποκαλείται «λογοτεχνία της φυλακής»¹⁰³⁷.

Όπως διαπιστώνεται στις αφηγήσεις των διωκομένων, το μόνο μέρος στην Κομμουνιστική Αλβανία στο οποίο θα μπορούσε να βρει κανείς ποιοτικά κλασικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας ήταν η φυλακή. Επί χρόνια κυκλοφορούσαν από στρατόπεδο σε στρατόπεδο, μαζί με τις μεταγωγές των πολιτικών κρατουμένων, είτε σε χειρόγραφη μορφή είτε σε προπολεμικά αντίτυπα, τα αριστουργήματα της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας του δυτικού πολιτισμού που είχαν κηρυχθεί απαγορευμένα στο εσωτερικό του κράτους-φυλακής.

Το έργο το οποίο κυκλοφορεί μέσα στα αλβανικά γκουλάγκ, περισσότερο ακόμα και από την Βίβλο ή το Κοράνι, είναι η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, εξαιτίας κυρίως της ιταλικής παιδείας των περισσότερων Αλβανών διανοουμένων του μεσοπολέμου, οι οποίοι υπήρξαν και οι πρώτοι κατάδικοι του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος¹⁰³⁸. Ένας από τους ήρωες της κλασικής λογοτεχνίας με τον οποίο ταυτίζονται οι φυλακισμένοι είναι ο Κόμης Μοντεχρίστος του Αλέξανδρου Δουμά. Το μυθιστόρημα του Δουμά ήταν ένα από τα πρώτα έργα που διάβασε στα χοτζικά κάτεργα ο νεαρός κατάδικος Reshat Kripa, στις αρχές της δεκαετίας του 1950¹⁰³⁹.

Ο κεντρικός πρωταγωνιστής του επικού μυθιστορήματος του Δουμά θα αποτελέσει μια αρχετυπική φιγούρα εντός των κατέργων: «*Μου είχε κάνει εντύπωση η ιστορία του Γκιον Ντέντα από τη Μιρντίτα. Ήταν νέος. Είχε αρραβωνιαστεί με μια*

¹⁰³⁷ Ο.π., Kalakulla, σ. 313.

¹⁰³⁸ Το δαντικό συγκεκριμένο, ωστόσο, όπως και το ντοστογιεφσκικό, θα εξεταστούν εν συνεχεία σε ειδικό κεφάλαιο.

¹⁰³⁹ Βλ. επίσης: Tartici Ayten, “Reading Proust in the gulag”, *New York Times* (Online), Jan 16, 2019.

κοπέλα που την ήθελε σαν τρελός. Είχε καθορίσει και την ημέρα του γάμου. Αλλά δεν τον άφησαν να χαρεί. Τον συνέλαβαν μερικές μέρες νωρίτερα. Αυτό το περιστατικό μου θύμισε τον Εντμόντ Νταντέ που τον χώρισαν από την Μερσέντες λίγες μέρες πριν από το γάμο, στον Κόμη Μοντεχρίστο του Δουμά»¹⁰⁴⁰. Το 1982 ανακοινώθηκε από το χοτζικό καθεστώς η πρώτη αμνηστία έπειτα από είκοσι χρόνια, από την οποία επωφελήθηκαν εκατοντάδες πολιτικοί κρατούμενοι που είχαν μείνει ξεχασμένοι για δεκαετίες στις φυλακές. Με τις ιστορίες τους, αφηγείται ο Zhiti στους *Δρόμους της αβύσσου*, θα μπορούσε να ξαναγραφεί ένας ακόμη Κόμης Μοντεχρίστος¹⁰⁴¹.

Η απουσία εικόνων και παραστάσεων στον κόσμο της φυλακής ωθούν συνήθως τον έγκλειστο στην αναζήτηση εικονοποιητικών ή συναισθηματικών προτύπων στο χώρο της λογοτεχνίας, όπως στην περίπτωση του Gëzim Çela που παρομοιάζει τον εαυτό του με ήρωα του Γκόρκι από τη *Μάνα*: άλλωστε και ο ίδιος θα επιλέξει για τις αφηγήσεις του έναν παρόμοιο τίτλο, «Μητρός οίμωγή»¹⁰⁴². Ακόμα και οι φιγούρες των δημίων παίρνουν στη συνείδηση των εγκλείστων τις μορφές ηρώων της λογοτεχνίας: Ο Petrit Velaj περιγράφει έναν ραχιτικό αξιωματικό που επιτηρούσε τους διαδρόμους του Μπουρρέλι τον οποίο οι κατάδικοι αποκαλούσαν «Κουασιμόδο»¹⁰⁴³.

Η *Γέρμα* του Λόρκα, την οποία ο Maks Velo διαβάζει από κάποιο κρυφό χειρόγραφο στο Σπατς, αποτελεί επίσης ένα συμβολικό πεδίο ταύτισης του τραγικού ήρωα με τον τραγικό κατάδικο και, κατ' επέκταση, της τέχνης με τη ζωή. Η ιδέα του Velo έγκειται στη διαπίστωση ότι σε τόσες λίγες σελίδες είναι δυνατόν να εκτυλιχθούν έξι τραγικές πράξεις, όπως και στο Σπατς, σε τόσο λίγο χώρο εκτυλίσσονται τόσες πολλές τραγωδίες, οπότε «δεν υπάρχει πιο κατάλληλο μέρος να διαβάσεις το Λόρκα απ' ό,τι εδώ στη φυλακή»¹⁰⁴⁴. Τα χοτζικά κάτεργα, προσθέτει ο Agim Musta, ήταν τα μόνα μέρη στα οποία διαβάζονταν κανονική λογοτεχνία και στα οποία ο διάλογος διεξάγονταν κριτικά, ελεύθερα, παθιασμένα και πολυφωνικά, σε σημείο που θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι θύμιζαν τις περιπατητικές φιλοσοφικές σχολές¹⁰⁴⁵.

¹⁰⁴⁰ Ο.π., Kripa, σ. 104.

¹⁰⁴¹ Ο.π., Zhiti, 506.

¹⁰⁴² Ο.π., Çela, σ. 16.

¹⁰⁴³ Ο.π., Petrit Velaj.

¹⁰⁴⁴ Ο.π., Velo, σ. 342.

¹⁰⁴⁵ Ο.π., Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 39.

Ο Velo και ο Zhiti επανέρχονται συνεχώς μέσα στο έργο τους στην ανάδειξη της κατάστασης του κατάδικου-αναγνώστη. Μέχρι τη Ρεβόλτα του 1973 στο στρατόπεδο του Σπατς, κυκλοφορούσαν μέσα στα αλβανικά γκουλάγκ, σε χειρόγραφη μορφή ή αντίτυπα προπολεμικών εκδόσεων, σημαντικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας τα οποία οι κατάδικοι έκρυβαν κυρίως στην αποθήκη τροφίμων μέσα στα σακίδια ή στα στρώματα, αλλά υπήρχαν περιπτώσεις, γράφει ο Zhiti, όπου τα έκρυβαν ακόμα και μέσα στις στοές του ορυχείου: *«Στα σακίδιά μας βρίσκονται οι βιβλιοθήκες μας, οι πιο άθλιες, ανύπαρκτες, θαυμαστές. Ένα παγκόσμιο αριστούργημα, ο θάνατος Σαίξπηρ, μπορεί να βρίσκονταν κρυμμένος μέσα στην κουρελιασμένη ζακέτα του κατάδικου»*¹⁰⁴⁶.

Ο Maks Velo εκπλήσσεται ευχάριστα όταν κάποιος συγκρατούμενός του βγάζει από το σακίδιο των τροφίμων ένα μικρό βιβλίο με ποιήματα του Γιεσένιν¹⁰⁴⁷. Ο Uran Kalakulla επιβεβαιώνει ότι μια από τις πιο διαδεδομένες τακτικές διάσωσης που εφάρμοζαν οι κατάδικοι για το κρύψιμο των απαγορευμένων βιβλίων ήταν να τα καλύπτουν με εξώφυλλα επιτρεπόμενων βιβλίων: Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάτω από το εξώφυλλο του Μαρξ μπορεί να κρύβονταν η *Αισθητική* του Μπενεντέτο Κρότσε¹⁰⁴⁸ ή, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Arbnori, κάτω από τα εξώφυλλα των ξενόγλωσσων εκδόσεων του Ενβέρ Χότζα κρύβονταν ξενόγλωσσα απαγορευμένα μυθιστορήματα, τα οποία ήταν αδύνατο να γίνουν αντιληπτά από τους σχεδόν αγράμματους φρουρούς¹⁰⁴⁹.

Μετά τη Ρεβόλτα των κατάδικων του Σπατς, η διοίκηση άρχισε να διενεργεί επίμονους, αυστηρούς, αιφνιδιαστικούς ελέγχους με αποτέλεσμα να εντοπίσει και να εξολοθρεύσει περίπου τα δύο τρίτα αυτών των απαγορευμένων βιβλίων, οπότε ελάχιστοι από τους βαρυποινίτες διέθεταν κάποιο από αυτά: *«Στο στρατόπεδο τα βιβλία ήταν πολύτιμα. Λίγα άτομα είχαν και τα φύλαγαν. Ήταν σαν να έσωζες μια περιουσία από τα δόντια των κακοποιών, αλλάζοντας φυλακές, καταλήγοντας σε άλλα κελιά, αλλάζοντας στρατόπεδα, καταδικασμένος με ριντενίμι, μέσα σε εκατοντάδες*

¹⁰⁴⁶ Ο.π., Zhiti, *Οι δρόμοι της αβύσσου*, σ. 413.

¹⁰⁴⁷ Ο.π., Velo, σ. 259.

¹⁰⁴⁸ Ο.π., Kalakulla, σ. 312.

¹⁰⁴⁹ Ο.π., Arbnori, *Νεομάρτυρες*, σ. 74.

ελέγχους να μεριμνούσες για το πώς θα έσωζες μερικά τσαλαπατημένα βιβλία, καταξεσχισμένα, κακοχρησιμοποιημένα»¹⁰⁵⁰.

Η πολιτική επί της απαγόρευσης βιβλίων εντός των γκουλάγκ, σύμφωνα με το Velo, εξαρτιόνταν από τη γενικότερη πολιτική κατάσταση της χώρας. Μετά την αυτοκτονία/δολοφονία του πρωθυπουργού Mehmet Shehu, επί παραδείγματι, άρχισε να επιτρέπεται ξανά στα στρατόπεδα-φυλακές η εκμάθηση ξένων γλωσσών που ήταν απαγορευμένη για χρόνια, από τη Ρεβόλτα του 1973¹⁰⁵¹. Η εκμάθηση ξένων γλωσσών ήταν από τις πιο ισχυρές παραδόσεις των κατάδικων, σημειώνει ο Uran Kalakulla, ιδιαίτερα οι δυτικοευρωπαϊκές, ιταλικά, γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά –σε τέτοιο σημείο ώστε επιβεβαιώνονταν η φήμη του χοτζικού κάτεργου ως πανεπιστήμιο-φυλακή¹⁰⁵². Ο Gjodalin Zezaj, όταν ήταν έγκλειστος στο στρατόπεδο του Λιατς, έφτασε μάλιστα στο σημείο να συγγράψει μέσα σε τρεις μήνες ένα γαλλο-αλβανικό λεξικό είκοσι χιλιάδων λημμάτων¹⁰⁵³.

Τα βιβλία περνούσαν από χέρι σε χέρι, κρυφά, από φυλακή σε φυλακή, μέχρι που στο τέλος σχεδόν εξαφανίστηκαν. Ο Zhiti, στους *Δρόμους της αβύσσου*, καταδεικνύει τον άγραφο νόμο που ίσχυε μεταξύ των κατάδικων του Σπατς και τους υποχρέωνε να κυκλοφορούν μεταξύ τους τα απαγορευμένα βιβλία, ακόμα και ανάμεσα σε κατάδικους που ήταν μαλωμένοι. Όταν ήταν νεοφερμένος στο Σπατς, ένας φίλος συγκρατούμενος του υπέδειξε τις κρυψώνες και τους κατάδικους που μπορούσε να βρει τον Μπαλζάκ, τον Σταντάλ, τον Πούσκιν, τον Τολστόι: «Μου φάνηκε σαν να έβρισκα μια κρυμμένη κανονικότητα μέσα στην ίδια την κόλαση»¹⁰⁵⁴.

Ο Maks Velo παραθέτει ένα περιστατικό που καταδεικνύει το πάθος των πολιτικών κρατούμενων για τα απαγορευμένα βιβλία: Με τη γνωστή υπόθεση της αποστολής δύο επικριτικών γραμμάτων από το Σπατς στην ηγεσία του ΚΚΑ, οι τρεις αποστολείς τους (Korpencka, Kokomani και Lezho) συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στις φυλακές των Τιράνων. Μαζί με αυτούς, οι αστυνομικοί πήραν από τις αποθήκες και τα σακίδια με τα ελάχιστα προσωπικά τους αντικείμενα. Ο υπεύθυνος αξιωματικός παρέλειψε, ωστόσο, να πάρει το σακίδιο του Vagjel Lezho στο οποίο είχε κρυμμένα μερικά βιβλία. Ούτε εκείνος το ζήτησε: «Σα να προαισθάνθηκε πως

¹⁰⁵⁰ Ο.π., Velo, σ. 260.

¹⁰⁵¹ Ο.π., Velo, σ. 261.

¹⁰⁵² Ο.π., Kalakulla, σ. 312.

¹⁰⁵³ Ο.π., Zezaj, βλ. *Ανθολογία των πληγών, I*, ο.π., σ. 614.

¹⁰⁵⁴ Ο.π., Zhiti, σ. 190.

δεν θα ζαναγυρίσει. Ήθελε να τ' αφήσει σ' εμάς. Ήταν το μόνο που μπορούσε να μας αφήσει. Έτσι όπως τον έπαιρναν για τις δικαστικές συνεδρίες, μου λέει: «Το σακίδιο το έχετε εκεί». Έκανα ένα νεύμα συνεννόησης με το κεφάλι. Τον εκτέλεσαν». Πράγματι, ο Velo ενδιαφέρθηκε για το σακίδιο με τα βιβλία του εκτελεσμένου συγκρατούμενού του και τα μοίρασε στους φίλους, εκπληρώνοντας την τελευταία του επιθυμία¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵⁵ Ο.π., Velo, σ. 33.

B.4.5.12. Ο κατάδικος-μεταφραστής

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Καναδός αλβανολόγος Robert Elsie, οι Αλβανοί κομμουνιστές, από τις ελάχιστες φορές που ενέργησαν ως πραγματιστές, ίδρυσαν στα υπόγεια της φυλακής των Τιράνων ένα άτυπο σωματείο μεταφραστών στο οποίο υποχρεώθηκαν να συμμετάσχουν οι έγκλειστοι διανοούμενοι της φυλακής μεταξύ των οποίων οι: Lazër Radi, Jusuf Vrioni, Kudret Kokoshi, Mirash Ivanaj, Andrea Varfi, Arqile Tasi, Κοζο Tasi, At Pjetër Mëshkalla, Mitrush Kuteli, Arshi Pipa, Vexhi Buharaja, Pjetër Arbnori, Ajet Rusi, Ali Cungu, Beqir Haçi, Gjon Shllaku (μεταφραστής των ομηρικών επών), Mihal Sherko, Mihal Zallari, Bujar Doko, Uran Kalakulla, Engjëll Çoba, Xhavid Qesja, Vangjel Lezho, Petrit Velaj και άλλοι.

Αργότερα, αυτό το «υπόγειο μεταφραστικό γραφείο» μεταφέρθηκε στις φυλακές του Μπουρρέλι και τα πρώτα έργα που τους εξανάγκασαν να μεταφράσουν ήταν κυρίως μελέτες σχετικά με τους κανόνες λειτουργίας των οικονομικών συστημάτων του δυτικού κόσμου, τεχνικές ανάκρισης και πολιτικές κατασκοπείας της CIA, σοβιετικά πονήματα ποικίλης ύλης και έργα της αρχαιοελληνικής και λατινικής γραμματείας¹⁰⁵⁶.

Σε αυτό το μεταφραστικό παράρτημα της φυλακής του Μπουρρέλι συμμετείχε η αφρόκρεμα της αλβανικής διανόησης και οι συζητήσεις που διεξάγονταν μεταξύ των κατάδικων-μεταφραστών, μαρτυρεί ο Lazër Radi, ανήκαν στη σφαίρα του υψηλού φιλοσοφικού λόγου¹⁰⁵⁷. Την ατμόσφαιρα αυτών των φιλοσοφικών διαλόγων μεταξύ των κατάδικων-μεταφραστών αναπαριστά επίσης ο Maks Velo σε ένα από τα πιο εκτενή κεφάλαια του *Σπατζ*¹⁰⁵⁸. Ο Arbnori εξιστορεί ότι οι κατάδικοι-μεταφραστές ανταμείβονταν για τη μεταφραστική τους εργασία με δύο κιλά ζάχαρη το μήνα και μερικά γραμμάρια ψωμί παραπάνω σε σχέση με το καθημερινό σιτηρέσιο¹⁰⁵⁹.

Ο μελετητής Leka Ndoja χαρακτηρίζει αυτούς τους ανώνυμους μεταφραστές ως «έναν ολόκληρο στρατό ανθρώπων που εργάζονταν στη σκιά», με κυρτωμένες

¹⁰⁵⁶ Elsie Robert, *History of Albanian Literature*, ο.π., σ. 287.

¹⁰⁵⁷ Ο.π., Radi, *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 579.

¹⁰⁵⁸ Ο.π., Velo, σ. 104-117.

¹⁰⁵⁹ Arbnori Pjetër - Peçi Admirina (interv.), “Librat që përktheva me detyrim në burg”, *Shqiptarja – Dossier* (Intervista, 2004), 13/09/2016.

ραχοκοκαλιές, ριγμένοι πάνω σε ξενόγλωσσα βιβλία, νηστικοί, φυλακισμένοι. Ακόμα και το μεταφραστικό τους έργο το οικειοποιήθηκαν έπειτα άλλοι, επώνυμοι καθεστωτικοί συγγραφείς¹⁰⁶⁰. Ο Ndoja αναφέρει και το ακόλουθο χαρακτηριστικό παράδειγμα: Οι Servet Pëllumbi και Fiqret Spathiu συνέγραψαν ένα φιλοσοφικό λεξικό αναπτύσσοντας και ερμηνεύοντας βασικές μαρξιστικές έννοιες· στη θέση όμως του ονόματος του Spathiu τοποθετήθηκε εκείνο της Fiqirete Shehu, συζύγου του πρωθυπουργού της χώρας Mehmet Shehu και, τύποις, Διευθύντριας του Ινστιτούτου Μαρξιστικών-Λενινιστικών Σπουδών¹⁰⁶¹.

Το 1946, η Νετζιμίε Χότζα, σύζυγος του δικτάτορα, ανακάλυψε στα Τίρανα τον γαλλοτραφή νεαρό διανοούμενο Jusuf Vrioni τον οποίο επιφόρτισε να συντάξει τις ομιλίες που θα εκφωνούσε ο Ενβέρ Χότζα κατά τις επίσημες επισκέψεις του στο εξωτερικό. Όταν διατάχθηκε η δίωξη όλων των εκπροσώπων και γόνων της μεσοπολεμικής μπουρζουαζίας, ο νεαρός μεταφραστής του δικτάτορα δεν συμπεριελήφθη στο φρενήρες κύμα των μαζικών εκκαθαρίσεων, μέχρι να βρεθεί αντικαταστάτης. Φαίνεται, ωστόσο, ότι οι άνθρωποι του δικτάτορα αναζήτησαν την ποιότητα της μεταφραστικής εργασίας του Vrioni ακόμα και μέσα στις φυλακές του Μπουρρέλι, στις οποίες είχε καταλήξει¹⁰⁶².

Ο Jusuf Vrioni μετέφρασε τους τόμους των απάντων του δικτάτορα και το λογοτεχνικό έργο του Κανταρέ χωρίς να γίνει καμία αναφορά στο όνομά του παρά μόνο μετά τη δεκαετία του 1980. Ο γνωστός αλβανολόγος Robert Elsie αποδίδει σε πολύ μεγάλο βαθμό στη μεταφραστική δεινότητα του Ισούφ Βριόνι την αναγνώριση και την καταξίωση του Ισμαήλ Κανταρέ ως ενός εκ των κορυφαίων σύγχρονων ευρωπαϊών συγγραφέων. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για τη διάδοση και απήχηση του ενβερισμού σε μερικούς κύκλους της γαλλικής αριστεράς, στο πνεύμα της εποχής της δεκαετίας του 1960¹⁰⁶³.

¹⁰⁶⁰ Leka Ndoja, *Tjetërsimi i veprës intelektuale gjatë komunizmit në Shqipëri, 1944-1990*, bot. Instituti i Studimit të Krimeve dhe Pasojave të Komunizmit, 2013.

¹⁰⁶¹ Leka Ndoja, “Kush ishin të dënuarit anonimë që përkthenin për 8 Nëntorin”, *Panorama*, 7/08/2013.

¹⁰⁶² Yargoni Perikli, “Dead poets translation society: Byron, Shelley, Pushkin and many more fell victim to the scholarship of Enver Hoxha”, *Index on Censorship*, Volume 21, Issue 9, 1992.

¹⁰⁶³ Elsie Robert, *Historical Dictionary of Albania*, The Scarecrow Press, 2010 (βλ. λήμμα «VRIONI, JUSUF», σ. 480-481).

Ο Uran Kalakulla αναφέρεται και σε μια άλλη, παρεμφερή, κατηγορία κατάδικων οι οποίοι συνδέονταν με το καθεστώς αλλά κατέληξαν στη φυλακή εξαιτίας εσωκομματικών ιντρίγκων. Στο στρατόπεδο της Φους Κρούγια, γράφει, ο Kalakulla, συνάντησε τον κατάδικο Selman Vaqari τον οποίο η διοίκηση υποχρέωνε να συγγράφει τυπικά έργα σοσιαλιστικού ρεαλισμού για να τα εντάξει στο μηχανισμό της καθεστωτικής προπαγάνδας¹⁰⁶⁴.

Ο τύπος του κατάδικου-μεταφραστή εμφανίζεται σε πολλές αφηγήσεις, διότι ακόμα και μέσα στα στρατόπεδα υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η διοίκηση υποχρέωνε κάποιον κατάδικο σε μεταφραστική εργασία για τις ανάγκες της περάτωσης εκκρεμοτήτων του καθεστώτος. Μια τέτοια περίπτωση καταγράφεται στην *Τεθλασμένη άβυσσο* του Visar Zhiti όπου σ' ένα συγκρατούμενο μηχανικό του αφηγητή ανατίθεται η μετάφραση επιστημονικών συγγραμμάτων αρχιτεκτονικής και μεταλλουργίας για τις ανάγκες των εργασιών του στρατοπέδου-ορυχείου¹⁰⁶⁵.

Στην *Τεθλασμένη άβυσσο* ο Zhiti θίγει και το ζήτημα της άρσης της ενοχής του επιζώντος: Ένας από τους τρόπους να υπερκεράσει κανείς την ενοχή του επιζώντος είναι η μετάφραση του έργου των συγκρατούμενων που βούλιαξαν και δεν βγήκαν ζωντανοί. Μία από της σκέψεις που κάνει ο κατάδικος Zhiti στη φυλακή είναι να μεταφράσει στα ιταλικά το εμβληματικό ποίημα «Γυμνή πατρίδα» του εκτελεσμένου ποιητή Trifon Xhagjika¹⁰⁶⁶. Μέσα στα χοτζικά κάτεργα, προσθέτει ο Zhiti, από αυτή την μεταφραστική εργασία των συγκρατούμενων είχαν διασωθεί και χρησιμοποιούνταν μεταξύ των κατάδικων αυτούσιες αρχαιοελληνικές ομηρικές λέξεις, ειδικά εκείνες που εξέφραζαν τον ανθρώπινο πόνο¹⁰⁶⁷.

Εκτός όμως από τον τύπο του κατ' αναγκασμό κατάδικου-μεταφραστή, στις αφηγήσεις των διωκομένων συναντάται και ο τύπος του κατάδικου που επιδίδεται μυστικά και με ζήλο, αναλαμβάνοντας ακόμα και το ρίσκο κάποιας αύξησης των ετών φυλάκισης, στη μετάφραση των έργων που είχαν κηρυχθεί απαγορευμένα από το ΚΚΑ. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση αυτοδίδακτου κατάδικου-μεταφραστή των χοτζικών κάτεργων είναι εκείνη του Kujtim Aliaj η μορφή του οποίου εμφανίζεται σε πολλές λογοτεχνικές μαρτυρίες συγκρατούμενων του· Lubonja, Zhiti και Velo

¹⁰⁶⁴ Ο.π., Kalakulla, σ. 204.

¹⁰⁶⁵ Ο.π., Zhiti, 56.

¹⁰⁶⁶ Ο.π., Zhiti, 310.

¹⁰⁶⁷ Ο.π., Zhiti, *Οι δρόμοι της άβυσσου*, σ. 504.

αναφέρονται συχνά στην προσωπικότητα του Αλίαj και στο μνημειώδες μεταφραστικό του έργο. Όταν ήταν έγκλειστος στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και στη φυλακή του Μπουρρέλι, ο Kujtim Aliaj, προσπαθώντας να μείνει πιστός στα ιδεώδη του ανθρωπισμού και στην υπεράσπιση του ευρωπαϊκού πνεύματος, κατάφερε να μεταφράσει παράνομα και τις εφτά τραγωδίες του Σοφοκλή στην αλβανική γλώσσα από κάποιο γαλλικό χειρόγραφο που κυκλοφορούσε για χρόνια στις φυλακές¹⁰⁶⁸.

¹⁰⁶⁸ Ο.π., Σύρμος Α., «Κουγιτίμ Αλία: Ο ισοβίτης που μετέφραζε Σοφοκλή μέσα στα αλβανικά γκουλάγκ».

B.4.5.13. Ο κατάδικος-εργάτης

Η καταναγκαστική εργασία έχει μέσα της μια δόση βασανιστηρίου, παραλογισμού, εξευτελισμού και ντροπής.

Ντοστογιέφσκι, *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων*

«Δε νομίζω ότι υπάρχει οτιδήποτε, ούτε καν έγκλημα, που να αντιτίθεται στην ποίηση και τη φιλοσοφία, πολύ δε περισσότερο στην ίδια τη ζωή, από την ακατάπαυστη εργασία»¹⁰⁶⁹. Πόσο μάλλον την ακατάπαυστη καταναγκαστική εργασία, θα μπορούσε να προστεθεί στην αρχική σκέψη του Henry David Thoreau. Η εργασία, γράφει ο Σαλάμοφ, είναι συνώνυμο του θανάτου και αυτό το γνωρίζουν καλά τόσο οι κατάδικοι όσο και οι διοικήσεις των στρατοπέδων στον πειθαρχικό κώδικα των οποίων εμφανίζεται ο όρος «τιμωρία με βαριά σωματική εργασία»¹⁰⁷⁰.

Η εργασία, σύμφωνα με την Barbara Jelavich, αποτελούσε τον πυρήνα των κοινωνικοπολιτικών συστημάτων των χωρών του Ανατολικού Μπλοκ, μόνο που σταδιακά η κατανομή της και η ανταποδοτικότητα επί της παραγωγής εξελίχθηκε σε ένα κατεξοχήν προβληματικό πεδίο των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων, κυρίως λόγω της έλλειψης κινήτρων και ανταγωνισμού εντός του συστήματος¹⁰⁷¹. Μόνο εντός των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας, η εργασία διατήρησε, μέχρι την οριστική κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, το χαρακτήρα μιας πρακτικής που υπηρετούσε εξίσου τον κολαστικό μηχανισμό και την κάλυψη των παραγωγικών αναγκών¹⁰⁷².

¹⁰⁶⁹ Henry David Thoreau, *Πολιτική ανυπακοή - Ζωή χωρίς αρχές - Περιπατώντας*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 2009, σ. 131.

¹⁰⁷⁰ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 772. Ο Σαλάμοφ εγγράφει την καταναγκαστική εργασία των κατάδικων των σταλινικών γκουλάγκ σε μια πανάρχαια παράδοση εκμετάλλευσης των ομήρων και των αιχμαλώτων: «Η παράδοση – παράδοση πολλών αιώνων, από τις εποχές ακόμα του Οβίδιου Νασών, που ως γνωστόν ήταν υπεύθυνος γκουλάγκ στην Αρχαία Ρώμη - λέει ότι οποιοδήποτε κενό μπορείς να το γεμίσεις με τον απλήρωτο, καταναγκαστικό δωρεάν μόχθο των κρατουμένων, ο οποίος, σύμφωνα με τη θεωρία του κόστους εργασίας του Μαρξ, συνιστά την κύρια αξία του προϊόντος», ο.π., σ. 1799.

¹⁰⁷¹ Βλ. αναλυτικά Jelavich, ο.π., σ. 528.

¹⁰⁷² Βλ. επίσης: Jasny Naum, “Labor and Output in Soviet Concentration Camps”, *Journal of Political Economy*, Vol. 59, No. 5 (Oct., 1951), pp. 405-419.

Ειδικότερα, στην Κομμουνιστική Αλβανία του Ενβέρ Χότζα, η έννοια της εργασίας εργαλειοποιήθηκε σε τέτοιο βαθμό που παραμένει μέχρι σήμερα δυσνόητο αν εξυπηρετούσε την παραγωγική διαδικασία ή περιορίζονταν απλώς στην άσκηση πρακτικών μαζικού κολασμού¹⁰⁷³. Αυτή η αίσθηση ότι η καταναγκαστική εργασία υπηρετούσε απλώς κολαστικές σκοπιμότητες επιβεβαιώνεται σε πολλές λογοτεχνικές μαρτυρίες. Ο Agim Musta, περιγράφοντας τις συνθήκες της ζωής των κατάδικων στο στρατόπεδο του Μπαλς, εξιστορεί ότι οι κατάδικοι έπρεπε να ανοίγουν θεμέλια βάθους οχτώ μέτρων χρησιμοποιώντας αποκλειστικά κασμάδες και φτυάρια, παρόλο που το καθεστώς είχε κάνει εισαγωγή μηχανημάτων εκσκαφής: «*N' άνοιγες τόσο βαθιά θεμέλια μόνο με τις πλάτες σου, σε μια περίοδο που η Αλβανία είχε τόσους εκσκαφείς ήταν κάτι το ανεξήγητο*»¹⁰⁷⁴. Στα χοτζικά κάτεργα, συμμαρτυρεί ο Uran Kalakulla, όλες οι εργασίες περνούσαν από τις ωμοπλάτες των κατάδικων τους οποίους το καθεστώς εφοδίαζε μόνο με κασμάδες και φτυάρια¹⁰⁷⁵. Η εργασία των φυλακών, θυμίζει στον Βάτσλαβ Χάβελ, την εργασία των σκλάβων· τα σταλινικά καθεστώτα τη χρησιμοποίησαν κυρίως ως τεχνική ποινής¹⁰⁷⁶.

Σημειωτέον ότι το 1948, στο 1^ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Αλβανίας, αποφασίστηκε η μετονομασία του σε «Κόμμα Εργασίας», κίνηση με ισχυρές συμβολικές προεκτάσεις. Στο Σύνταγμα του 1976, το πρώτο άρθρο διακηρύσσει το λαϊκό σοσιαλιστικό χαρακτήρα του κράτους. Στο δεύτερο άρθρο του Συντάγματος, μέσα σε μία μόνο παράγραφο χρησιμοποιείται πέντε φορές η λέξη «εργασία» ή παράγωγα αυτής (βλ. Κόμμα Εργασίας, εργασία, εργατική τάξη, εργατικοί συνεταιρισμοί κ.α.) ως το αποκλειστικό μέσο που θα συμβάλει στην ολοένα αυξανόμενη παραγωγή, συνεπακόλουθα, ως το μόνο μέσο που θα συμβάλει στην επίτευξη της υλιστικής ευημερίας¹⁰⁷⁷. Είναι αφοπλιστικά ενδεικτικός ο ορισμός του

¹⁰⁷³ Είναι ενδεικτική η περίπτωση του Βορειοηπειρώτη πολιτικού κρατούμενου Γιάννη Παγούνα ο οποίος συνελήφθη και καταδικάστηκε από το χοτζικό καθεστώς διότι εφεύρισκε και κατασκεύαζε μηχανήματα που απάλασσαν τους εργάτες από την πολύωρη εξουθενωτική εργασία και συντελούσε στην υπερεκπλήρωση των τοπικών πλάνων παραγωγής (συνέντευξη γράφοντος).

¹⁰⁷⁴ Ο.π., Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 144.

¹⁰⁷⁵ Ο.π., Kalakulla, σ. 237.

¹⁰⁷⁶ Ο.π., Χάβελ, *Από τη φυλακή στην προεδρία*, σ. 192.

¹⁰⁷⁷ Βλ. Σύρμος Αχιλλέας, «Η φαντασίωση του μη πραγματικού: Η ρασιοναλιστική εκδοχή του Διαφωτισμού της Σχολής της Φρανκφούρτης και η περίπτωση του χοτζικού ολοκληρωτισμού», *ALBANOHELLENICA*, International Conference: Modern Greek Enlightenment and the Albanian

αλβανικού σοσιαλισμού από τον συγγραφέα, εικαστικό και σύγχρονο στοχαστή Maks Velo: «Ο αλβανικός σοσιαλισμός δημιούργησε ορδές ανθρώπων που τους παρέταξε στην εργασία και τους τάισε στο ίδιο καζάνι. Οι άνθρωποι ήταν ευχαριστημένοι με το τίποτα. Αυτό ήταν το μεγαλύτερο παράδοξο του αλβανικού σοσιαλισμού, ενός σοσιαλισμού που υπήρξε το σύστημα της φαντασίωσης»¹⁰⁷⁸.

Η αναπαράσταση της εικόνας του κατάδικου-εργάτη είναι ένα από τα πιο συχνά επαναλαμβανόμενα μοτίβα της λογοτεχνίας της χοτζικής δίωξης. Οι πιο αντιπροσωπευτικές εικόνες είναι εκείνες του κατάδικου-εργάτη των ελών του θανάτου στο Μαλίκι και το Μπεντένι και του κατάδικου-εργάτη στα έγκατα των στρατοπέδων-ορυχείων του Σπατς και του Κιαφ-Μπάρι, χωρίς να παραλείπεται και η εικόνα του κατάδικου-εργάτη στα διάφορα στρατόπεδα-εργοτάξια της χώρας για την κατασκευή εργοστασίων και άλλων δημόσιων έργων. Σε αυτή την «ευοίωνη κοινωνία του σοσιαλισμού», γράφει ο Luan Myftiu, η μόνη αξία που δικαιολογούσε την ύπαρξη των «εχθρών του λαού», ήταν η ικανότητά τους να αποτελούν «ζώα εργασίας» που θα στρατολογούνταν στην παραγωγή υλικών αγαθών¹⁰⁷⁹.

Στο *Έλος του θανάτου*, ο Makensen Bungo αποτυπώνει την δυσβάσταχτη καθημερινότητα των καταναγκασμένων σε εργασία κατάδικων του Μαλίκι οι οποίοι συνθλίβονταν κυριολεκτικά στις λασπώδεις εκτάσεις των ελών και στην κατάφωρη, δυσπερίγραπτη, λυσοώδη αστυνομική βία: «Οι νεοφερμένοι από το Ελμπασάν ένιωσαν τη ρευστή ζωντανή λάσπη μέσα στις μπότες τους μέχρι τα γόνατα. Τώρα οι κατάδικοι έτρεχαν βιαστικά προς το έλος. Δεν τους εμπόδιζε μόνο που είχαν γεμίσει νερό και λάσπη αλλά και τα βρυσικά με τα αγριοκάλαμα που μπερδεύονταν στα πόδια τους. Και σαν να μην έφταναν αυτά, είχες και τους φύλακες να ουρλιάζουν, να απειλούν και να δέρνουν. Από ποιον να πρωτοφυλαχτούν τούτοι οι άνθρωποι; [...] Στους κατάδικους του Ελμπασάν, όταν ξεκίνησαν, τους έδωσαν να κουβαλήσουν και τα εργαλεία της δουλειάς: καζμάδες, φτυάρια, χειροκάροτσα και βαριοπούλες. Σε χειρότερη θέση απ' όλους βρέθηκαν όσοι είχαν υποχρεωθεί να κουβαλήσουν τα χειροκάροτσα. Στην αρχή τα έσπρωχναν ως συνήθως. Αλλά αργότερα, όταν προσχωρήσαμε μέσα στο έλος, αυτά γέμισαν νερό και έγιναν ασήκωτα. Πολλούς τους τραβούσαν προς τα πίσω. Οι υπόλοιποι

Renaissance, ICGAS I, Tirana, March 24th-25th, 2012. Βλ. επίσης: Kushtetutae Republikës Popullore Socialiste e Shqipërisë, Ligj, Nr.5506, datë 28.12.1976.

¹⁰⁷⁸ Velo Maks, *Ese për diktaturën*, Shtëpia Botuese "55", Tiranë 2003.

¹⁰⁷⁹ Ο.π., Myftiu.

αναγκάζονταν να τα φορτώσουν στην πλάτη»¹⁰⁸⁰. Η σωματική τους κατάπτωση επιδεινώνονταν και από τις εκατοντάδες βδέλλες που κολλούσαν στα πόδια τους και ήταν αδύνατον να τις βγάλουν μέχρι που έπεφταν από μόνες τους όταν είχαν πλέον χορτάσει από το αίμα των κατάδικων.

«Την νόρμα ή την ψυχή»¹⁰⁸¹ -αυτή ήταν η πιο συνηθισμένη απειλή που δέχονταν οι πολιτικοί κρατούμενοι από τους επόπτες εργασίας. Σε αυτήν την φράση επανέρχονται οι περισσότεροι αφηγητές της δίωξης όταν θέλουν να εστιάσουν στις κολαστικές διαστάσεις της εργασίας εντός των στρατοπέδων¹⁰⁸². Η νόρμα όριζε ως υποχρεωτική την εκπλήρωση συγκεκριμένων στόχων επί του καθημερινού πλάνου εργασίας μιας μπριγκάτας (ταξιαρχίας) αποτελούμενης από κατάδικους-εργάτες. Ωστόσο, η διοίκηση, εσκεμμένα, όριζε ως ημερήσια νόρμα ένα πλάνο εργασίας που υπερέβαινε τις πραγματικές δυνατότητες υλοποίησής του -όλοι γνώριζαν πως οι νόρμες ήταν ανέφικτες, γράφει ο Σαλάμοφ¹⁰⁸³-, προκειμένου να εξωθεί διαρκώς τους κρατούμενους στα όρια των σωματικών τους αντοχών και να τους ασκείται μια συνεχόμενη πίεση υπό την απειλή κάποιας πειθαρχικής τιμωρίας. Συνεπώς, όπως συμπεραίνει ο ομώνυμος ήρωας του Σολζενίτσιν από την *Μια ημέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*, η νόρμα αποδεικνύεται μέσα στα γκουλάγκ πιο σημαντική και από την ίδια την εργασία¹⁰⁸⁴.

Ειδικότερα, ο κατάδικος-μεταλλωρύχος συνθέτει την κυρίαρχη, πιο αντιπροσωπευτική, εικόνα του καταναγκασμένου προς εργασία διωκομένου στις αφηγηματικές αναπαραστάσεις του γκουλάγκ. Εμφανίζεται με εμφατικό τρόπο στις *Ιστορίες από την Κολιμά* του Σαλάμοφ, στις αφηγήσεις του Σπατς μέχρι και το *Αστείο* του Μίλαν Κούντερα, ο πρωταγωνιστής του οποίου θα εκτίσει ποινή σε στρατόπεδο-ορυχείο και θα τοποθετηθεί στις ταξιαρχίες των κατάδικων-μεταλλωρύχων¹⁰⁸⁵.

Η εν λόγω ταυτότητα είναι μία από τις κυρίαρχες ταυτότητες του κατάδικου, η ζωή του οποίου, όπως καταλήγει ο αφηγητής της *Δεύτερης καταδίκης* του Lubonja, αναλώνεται σε αυτή την καθημερινή άσκηση στην εξαντλητική, μάταιη, επώδυνη, φθοροποιό εργασία· ακόμα και η ορολογία του ορυχείου μετατρέπεται σε αργκό

¹⁰⁸⁰ Ο.π., Bungo, *Ανθολογία των πληγών*, I, σ. 61.

¹⁰⁸¹ O normën, o shpirtin!

¹⁰⁸² Βλ. Zhiti, *Οι δρόμοι της αβύσσου*, ο.π., σ. 225.

¹⁰⁸³ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 176.

¹⁰⁸⁴ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 97.

¹⁰⁸⁵ Ο.π., Κούντερα, σ. 68.

επικοινωνίας ανάμεσα στους κατάδικους: «*Πάνω απ' όλα, έπειτα, ήταν η δουλειά στις γαλαρίες. «Υλικό, σώματα, τρύπες» -αυτές είναι οι λέξεις που χρησιμοποιούσαμε περισσότερο μέσα στη μέρα και που, με μια μόνο λέξη, λέγονταν «κύκλος». Έπρεπε να αφαιρεθεί το υλικό από τις εκρήξεις, έπρεπε να τοποθετηθούν μια σειρά υποστηρικτικά σώματα και έπρεπε να γίνουν οι τρύπες, και τότε να έρθουν οι εξωτερικοί εμπρηστές να κάνουν τις εκρήξεις. Μόνο όταν πραγματοποιούνταν όλα αυτά, «πιάνονταν ο κύκλος». Και ο κύκλος έπρεπε να «πιάνονταν» οπωσδήποτε, διαφορετικά κατέληγες στα πειθαρχικά κελιά, που ήταν χειρότερα από τις στοές του ορυχείου. Η πρώτη ερώτηση που ο κάναμε στους συνάδερφους της προηγούμενης βάρδιας, μόλις διασταυρωνόμασταν στο μονοπάτι που διακλαδώνονταν προς όλες τις πτυχώσεις των γαλαριών, ήταν: «Κάνατε τις τρύπες; Πόσο βαθιές; Πόσο υλικό μπορεί να έπεσε; Σώματα βάλατε;» Τις ίδιες ερωτήσεις μας έκαναν και εμάς οι άλλοι της επόμενης βάρδιας... και ολόκληρη η ζωή μας περικλείονταν έτσι μέσα σε εκείνη την γούβα στα βάθη του βουνού, που μας κατάπινε όλες μας τις δυνάμεις...»¹⁰⁸⁶.*

Παρά την αδιαμφισβήτητη τραυματική πρόσληψη της εργασίας στις αφηγήσεις των διωκομένων, εντοπίζεται σε μερικές περιπτώσεις το αίσθημα μιας ιδιότυπης, σχεδόν ακατανόητης, ικανοποίησης του κατάδικου-εργάτη μετά την επιτυχημένη περάτωση κάποιας επίπονης και κοπιαστικής εργασίας που του είχε ανατεθεί. Πρόκειται για εκείνο το είδος της ικανοποίησης το αρχέτυπο της οποίας οι αφηγήσεις αυτές αρύονται από την χαρακτηριστική «σκηνή του τοίχους» του *Ιβάν Ντενίσοβιτς*, σκηνή η οποία εξετάστηκε αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Ο ομώνυμος ήρωας του Σολζενίτσιν, ενώ έχει τελειώσει η βάρδια, διαπιστώνει πως έχει περισσέψει ένα πηλοφόρι γεμάτο τσιμέντο το οποίο, για να μη πάει χαμένο, το χρησιμοποιεί με ζήλο στην ολοκλήρωση ενός υπό ανέγερση τοίχους, πράξη που τον γεμίζει ικανοποίηση¹⁰⁸⁷.

Μια παρόμοια σκηνή επαναλαμβάνεται στο *Σπατς* του Maks Velo, στην οποία ο πρωταγωνιστής της αφήγησης αισθάνεται κάποιο είδος ικανοποίησης όταν καταφέρνει για πρώτη φορά να μεταφέρει ένα γεμάτο βαγόνι πάνω στις ράγες χωρίς να εκτροχιαστεί: «*Στην αρχή μου φαίνονταν ακατόρθωτο. Κάθε βαγόνι ήταν 0,7 κυβικά μέτρα και ζύγιζε 1,2 τόνους... Το βαγόνι άρχισε να επιταχύνει, αλλά σε αυτές τις περιπτώσεις η δυσκολία έγκειται στις στροφές, δεξιά και αριστερά για να μην*

¹⁰⁸⁶ Ο.π., Lubonja, σ. 18.

¹⁰⁸⁷ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 155.

εκτροχιαστεί. Ύστερα, κοντά στην κεντρική αρτηρία της γαλαρίας όπου συνέκλιναν οι δύο κατευθύνσεις έπρεπε να μειώσεις την ταχύτητα. Παραμένει ακατανόητο, αλλά σου δίνει ευχαρίστηση κάθε δουλειά γινομένη καλά. Αν μου έλεγαν στην προηγούμενη ζωή μου ότι θα ένιωθα τόση ικανοποίηση οδηγώντας απλώς ένα βαγόκι μέχρι το μπουνκέρ χωρίς να μου αναποδογυρίσει, δεν θα το πίστευα με τίποτα»¹⁰⁸⁸.

Η ντενισοβιτισκή ικανοποίηση του κατάδικου-εργάτη του γκουλάγκ αποκτά στον Άγγελο της πείνας της Χέρτα Μίλερ μια διάσταση που τείνει στη λεπτή ειρωνεία και τον αυτοσαρκασμό: «Το ξεφόρτωμα του κάρβουνου είναι το ευγενέστερο άθλημα, όπως δεν είναι ούτε η ιππασία, ούτε οι αγωνιστικές καταδύσεις, ούτε το ευγενές άθλημα του τένις. Είναι σαν το καλλιτεχνικό πατινάζ. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι εγώ και το φτυάρι είμαστε ζευγάρι του καλλιτεχνικού πατινάζ. Όποιος είχε ποτέ ένα δικό του φτυάρι της καρδιάς είναι συνεπαρμένος μαζί του»¹⁰⁸⁹. Εντούτοις, η ουσία, όπως μαρτυρείται από το Visar Zhiti στην Τεθλασμένη άβυσσο, είναι ότι η εργασία συνθλίβει τον κατάδικο και τον αφαιμάσσει από τις ζωτικές του δυνάμεις, καθλώνοντας την ανθρώπινη ύπαρξη στο φάσμα της φυσικής επιβίωσης¹⁰⁹⁰. Γι αυτό το λόγο, το στρατόπεδο, καταλήγει ο Σαλάμοφ, είναι ο τόπος όπου ο άνθρωπος μαθαίνει να μισεί το σωματικό μόχθο¹⁰⁹¹.

¹⁰⁸⁸ Ο.π., Velo, *Spraci*, σ. 47.

¹⁰⁸⁹ Ο.π., Μίλερ, *Ο άγγελος της πείνας*, σ. 70.

¹⁰⁹⁰ Ο.π., Zhiti, σ. 140.

¹⁰⁹¹ Ο.π., Σαλάμοφ, 88.

B.4.5.14. Ο κατάδικος-νεκρός

Ένα από τα φοβερά παράδοξα του χοτζικού ολοκληρωτισμού, κατ' αναλογία των σταλινικών παραδόξων, είναι η καθεστωτική διαχείριση των σορών των κατάδικων που πεθαίνουν στη διάρκεια της δίωξης, είτε από τα ανακριτικά βασανιστήρια, είτε από ατύχημα ή φυσικά αίτια σε κάποιο στρατόπεδο-φυλακή, είτε στο εκτελεστικό απόσπασμα. Το Ινστιτούτο Μελετών Εγκλημάτων και Συνεπειών του Κομμουνισμού (ISKK), στις ετήσιες εκθέσεις του, εκτιμά ότι οι περισσότερες από τις σορούς των 6.000 εκτελεσθέντων παραμένουν θαμμένες σε άγνωστες τοποθεσίες ή σε ανώνυμους τάφους.

Στην ιστορία των γκουλάγκ, σάζεται μια χαρακτηριστική σκηνή στις *Ιστορίες από την Κολιμά* του Σαλάμοφ η οποία αντικατοπτρίζει τις πραγματικές διαστάσεις αυτού του σταλινικού ολοκληρωτικού παραλογισμού που μεταφυτεύτηκε και στις υπόλοιπες δορυφορικές χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Σε κάποιες υλοτομικές εργασίες που έκαναν οι κατάδικοι του αρκτικού βορά, ο εκσκαφέας έφερε στην επιφάνεια έναν τεράστιο ομαδικό τάφο με εκατοντάδες ανθρώπινες σορούς οι οποίες, σύμφωνα με τον αφηγητή, προέρχονταν από τις γενικευμένες χαώδεις εκκαθαρίσεις της διετίας 1937-1938, κατά την κορύφωση του μεγάλου σταλινικού τρόμου: «*Μόνο τώρα είδα και κατάλαβα τί συμβαίνει. Κι ευχαρίστησα το Θεό που μου έδωσε την ευκαιρία και τη δύναμη να το δω αυτό. [...] Ο τάφος, ο ομαδικός τάφος των κρατουμένων, ένας πέτρινος λάκκος, στοιβαγμένος μέχρι πάνω με άλιωτους νεκρούς, είχε καταρρεύσει. Οι νεκροί είχαν κυλήσει στις πλαγιές του βουνού, αποκαλύπτοντας το μυστικό της Κολιμά. Οι αιώνιοι πάγοι φυλάνε αλλά και αποκαλύπτουν το μυστικό. Ο κάθε γνωστός μας που πέθανε στην Κολιμά, ο καθένας από τους τουφεκισμένους, τους χτυπημένους, τους αναιμικούς λιμοκτονήσαντες, μπορεί ν' αναγνωριστεί ακόμα και μετά από δεκάδες χρόνια. Στην Κολιμά δεν υπήρχαν φούρνοι αερίων. Τα πτώματα περιμένουν μέσα στο βράχο, στους αιώνιους πάγους. [...] Αυτά τα ανθρώπινα σώματα κυλούσαν τώρα στην πλαγιά, σα να ετοιμάζονταν ν' αναστηθούν»¹⁰⁹².*

Μια παρόμοια σκηνή από τα αλβανικά στρατόπεδα-φυλακές εκτυλίσσεται στην αφήγηση του Eugjen Merlika, ο οποίος είχε εκτοπιστεί μαζί με τη μητέρα του στο στρατόπεδο του Τεπελενίου, την πρώτη μεγάλη ζώνη εξορίστων του χοτζικού καθεστώτος. Εξαιτίας των δυσπερίγραπτων κακουχιών, πολλοί φυλακισμένοι-εξορίστοι έχασαν τη ζωή τους αλλά η διοίκηση του καμπ έδειχνε να μην ακολουθεί

¹⁰⁹²Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 669-671.

συγκεκριμένη πολιτική στο ζήτημα της ταφής τους: *«Η πάλη των τάξεων δεν εξαιρούσε ούτε τους νεκρούς. Τρεις φορές άλλαξε η τοποθεσία της ταφής, μέχρι που την μετέφεραν στις όχθες της Βιόσας (Αώου), κι εκεί τις σωρούς τις ζέθαβε το νερό και τις παρέσερνε το ποτάμι»*¹⁰⁹³. Η ίδια εικόνα αποτυπώνεται και στους *Νεομάρτυρες* του Rjetër Arbënorī. Οι σοροί των πρώτων εκτελεσθέντων του καθεστώτος στην πόλη της Σκόδρας φυλάγονταν τη νύχτα από φρουρούς ενώ κατά την υπερχειλίση του ποταμού Κίρι παρασέρνονταν τα κουφάρια στις περιδινήσεις του νερού· συχνά τα σκυλιά ολοκλήρωναν τη δουλειά των δημίων: *«Έτσι κατέληγαν πολλές φορές οι μάρτυρες»*¹⁰⁹⁴.

Ο Agim Musta που έζησε ως έφηβος από κοντά τις ωμότητες των εκκαθαρίσεων στο Αργυρόκαστρο, αμέσως μετά την επικράτηση των Αλβανών κομμουνιστών, περιγράφει την εκτέλεση του νεαρού καθηγητή της λογοτεχνίας Tare Kalua, εστιάζοντας στην απαγόρευση που εκδόθηκε από το καθεστώς να θρηνήσουν και να θάψουν τον εκτελεσθέντα: *«Οι εκτελεστές δεν επέτρεψαν στις αδερφές του να τον θάψουν, αλλά τον πέταξαν στη χαράδρα να τον φάνε τ' αγρίμια. Σε όλο το έργο του Σαίξπηρ, δεν θα βρίσκαμε ένα τέτοιο παράδειγμα»*¹⁰⁹⁵. Ο Μηνάς Πάρας, έγκλειστος στα πρώτα αλβανικά γκουλάγκ, βλέποντας τόσους συγκρατούμενους να πεθαίνουν στα έλη του θανάτου, εκφράζει στο παρόν της αφήγησης την άγνοια που είχαν οι κατάδικοι για τον τόπο της ταφής τους: *«Πού εθάπτοντο όλοι αυτοί οι άνθρωποι, οι καταδικασθέντες εις θάνατον και οι αποθάνοντες εις τας φυλακάς και τα στρατόπεδα; Στους κάμπους, στις ράχες και σε άγνωστα βουνά»*¹⁰⁹⁶.

Στα περισσότερα στρατόπεδα, ειδικά στα μετακινούμενα στρατόπεδα των ελών του θανάτου, όπως αποτυπώνεται στην αφήγησή του Resat Kripa, οι κατάδικοι-εργάτες που έχαναν τη ζωή τους σε κάποιο εργατικό ατύχημα θάβονταν πρόχειρα λίγα μέτρα έξω από την περιφραξη του στρατοπέδου χωρίς φέρετρο και όταν το στρατόπεδο, μετά από εβδομάδες μετακινούνταν, τίποτα δεν θύμιζε πλέον τον τόπο της ταφής¹⁰⁹⁷. Όταν αργότερα ο Kripa μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο της Μπουλκίζα, εκεί η διοίκηση άλλαξε την πολιτική της ταφής των κατάδικων και τους έθαβε εντός της ζώνης του στρατοπέδου: *«Είχε καταρρεύσει ένα κομμάτι του βουνού*

¹⁰⁹³ Ο.π., Merlika.

¹⁰⁹⁴ Ο.π., Arbënorī, σ. 41.

¹⁰⁹⁵ Ο.π., Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 16.

¹⁰⁹⁶ Ο.π., Πάρας, σ. 83.

¹⁰⁹⁷ Ο.π., Kripa, σ. 110.

καταπλακώνοντας τον Μάρκο, έναν τριανταπεντάρη από τη Λέζια, και το Βασίλη, έναν εβδομηντάχρονο ηλικιωμένο από τους Αγίους Σαράντα. Και οι δύο ανήκαν στην ίδια ταξιαρχία εργασίας μ' εμένα. Δύο μερόνυχτα μας πήρε να τους βρούμε. Είχαμε ακόμα κάποιες ελπίδες μήπως βρίσκαμε κάποιον ζωντανό. Ήταν μια μάταιη ελπίδα. Τους βρήκαμε και τους δυο παραμορφωμένους από το βάρος των βράχων. Τους θάψαμε και τους δύο την ίδια μέρα, εντός της ζώνης του στρατοπέδου, κάτω από τον οδικό άξονα που περνούσε κοντά στην βορινή περίφραξη»¹⁰⁹⁸.

Ο Κίρια περιγράφει επίσης την μεταθανάτια διάκριση ανάμεσα στους κατάδικους-εργάτες και τους ελεύθερους εργάτες του στρατοπέδου, όταν αμφότεροι πέθαιναν εξαιτίας εργατικού ατυχήματος: «Τα ατυχήματα στο ορυχείο ήταν συνηθισμένα. Στην ζώνη «D» δούλευαν ελεύθεροι εργάτες επί πληρωμή. Ταξιαρχος ήταν ένας ανθρακωρύχος από τη Μπουλκίτσα. Δεν συγκρατώ τ' όνομά του. Κάποια νύχτα καταπλακώθηκε ο δύσμοιρος μέσα στη γαλαρία. Τον κήδεψαν με μια λαμπρή τελετή. Ενώ για το Μάρκο και το Βασίλη ούτε που ασχολήθηκε κανείς. Αυτοί είχαν πεταχτεί στον κάλαθο της λήθης. Εκείνων ούτε τα οστά ξέρει κανείς πού βρίσκονται σήμερα»¹⁰⁹⁹.

Η ασαφής και σκοτεινή πολιτική του καθεστώτος επί της ταφής των κατάδικων αντικατοπτρίζεται στις ταφικές τακτικές που εφαρμόστηκαν στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς. Οι πρώτοι κατάδικοι που πέθαναν στο Σπατς, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, αρχικά θάβονταν χωρίς φέρετρο εκτός της περιφραγμένης ζώνης του στρατοπέδου, στις όχθες της απέναντι βουνοπλαγιάς. Όταν ο χειμάρρος στο βάθος της χαράδρας φούσκωνε κατά τους χειμερινούς μήνες, οι κατάδικοι έβλεπαν ολόκληρη την πλαγιά των νεκρών να έχει αποκολληθεί, συνεπώς οι περισσότερες σοροί εκείνης της περιόδου εξαφανίστηκαν παρασυρόμενες από τα νερά του χειμάρρου. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και έπειτα, όπως μαρτυρείται σε πολλές από τις μαρτυρίες των συγγραφέων που εξέτισαν την ποινή τους στο Σπατς ή το Κιαφ Μπάρι, η διοίκηση έστελνε τις σορούς των κατάδικων-νεκρών σε έναν κοντινό οικισμό, στο Σεν Πάλι, τοποθετώντας επάνω τους κωδικοποιημένα μηνύματα αναγνώρισης της ταυτότητας του νεκρού.

Παρόλα αυτά, ακόμα και τότε, οι ταφικές πολιτικές του καθεστώτος, σύμφωνα με τον αφηγητή της *Τεθλασμένης αβύσσου* του Visar Zhitı, καλύπτονταν από

¹⁰⁹⁸ Ο.π., Κίρια, σ. 130.

¹⁰⁹⁹ Ο.π., Κίρια.

μυστήριο και ρευστή αβεβαιότητα: «Όπως και σε κάθε φυλακή, έτσι κι εδώ δεν γνώριζε κανείς πού βρίσκονταν τα μνήματα των κατάδικων, όχι ότι ήταν μυστικό, αλλά επειδή δεν υπήρχαν καθόλου, ίσως. Άραγε πού, σε πιο γκρεμό της χαράδρας, σε ποιο δάσος ή άλλη κρυψώνα σκεπάζουν τα άψυχα σώματα που βγάζουν έξω από αγκαθωτά συρματοπλέγματα; Τα ρίχνουν στις γούρνες, ένα εδώ κι ένα εκεί, χωρίς κανένα σημάδι. Λέγονταν ότι δίπλα στους νεκρούς τοποθετούσαν ένα μπουκάλι με τον αριθμό του προσωπικού τους φακέλου, αλλά ακόμα και αυτό δεν ήταν βέβαιο, έλεγαν κάποιοι άλλοι. Σε παράχωναν στη γη σα να μην είχες υπάρξει ποτέ και δεν έπρεπε να υφίστασαι ούτε ως επιτύμβιο επίγραμμα, ούτε ανάμνηση. Ένα τίποτα. Ανύπαρκτος»¹¹⁰⁰.

Ο βιοπολιτικός ολοκληρωτισμός του χοτζικού συστήματος ασκούσαν πάνω στα νεκρά σώματα των κατάδικων, καθότι, ακόμα και μετά θάνατον, οι κατάδικοι-νεκροί ήταν υποχρεωμένοι να εκτίσουν ολόκληρη την ποινή, χωρίς να επιτρέπεται στους οικείους να παραλάβουν τη σορό: «Πεθαίνοντας στη φυλακή, δεν αποφυλακιζόσουν ούτε νεκρός -το κατάλαβες;- ούτε όταν εκτίονταν η ποινή. Με λίγα λόγια, όχι μόνον η ελευθερία και η ζωή, αλλά και ο θάνατος ήταν περιουσιακά στοιχεία του κράτους»¹¹⁰¹. Αυτό είναι ακριβώς το σημείο που επιβεβαιώνεται εμπράκτως το νόημα του όρου «θανατοπολιτική» που χρησιμοποιεί ο Giorgio Agamben, προκειμένου να καταδείξει ότι σε κάθε κράτος, υπάρχει ένα σημείο που σημαδεύει τη στιγμή όπου η απόφαση πάνω στη ζωή μετατρέπεται σε απόφαση πάνω στο θάνατο¹¹⁰².

Διαπιστώνεται ότι η πολιτική ταφής των κατάδικων αλλάζει μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1980, λίγο πριν τον θάνατο του δικτάτορα, οπότε η διοίκηση άρχισε να επιτρέπει τη χρήση φερέτρων: «Και ξαφνικά διαδόθηκε η είδηση ότι στη φυλακή από εδώ και στο εξής θα χρησιμοποιούνταν φέρετρα. Μαλάκωμα, είπαμε εμείς. Το κράτος μαλακώνει πρώτα με τους νεκρούς. Με τους ζωντανούς είναι πιο δύσκολο. Τι άραγε να συνέβη; Ο δικτάτορας ίσως, είναι άρρωστος»¹¹⁰³.

Στον ίδιο τόνο, ο Maks Velo αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο προκειμένου να εκφράσει τη μεταφυσική αγωνία των κατάδικων του Σπατς καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι το χοτζικό καθεστώς ήταν πιο αδίστακτο ακόμα και από τους

¹¹⁰⁰ Ο.π., Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*, σ. 421.

¹¹⁰¹ Ο.π., Zhiti, σ. 422.

¹¹⁰² Agamben Giorgio, *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, εκδ. Scripta, 2005.

¹¹⁰³ Ο.π., Zhiti, σ. 422.

γερμανούς κατακτητές οι οποίοι άφηναν τις οικογένειες των εκτελεσμένων να παραλάβουν τις σορούς: «Καλά, το είχαμε πάρει απόφαση πως ζωντανοί θα υποφέρουμε, αλλά νεκροί πού άραγε θα βρεθούμε; Κοιτούσαμε αυτούς που πέθαιναν στο ορυχείο. Δεν γνωρίζαμε πού ακριβώς τους έθαβαν. Λέγονταν ότι τους έθαβαν στον οικισμό του Σεν Πάλ. Τους κρεμούσαν έναν αριθμό και στην τσιμεντένια ταφόπλακα υπήρχε ένας άλλος αριθμός που αντιστοιχούσε στο όνομα.... Η αστυνομία του στρατοπέδου δεν έτρεφε τον παραμικρό σεβασμό για τις σορούς των κατάδικων που είχαν σκοτωθεί στις στοές του ορυχείου ή στο συρματόπλεγμα. Το μίσος εναντίον μας, εναντίον των εχθρών, υπερέβαινε τα όρια της ζωής και έφτανε μέχρι το θάνατο. Δεν μας άφηναν να συνοδέψουμε κανέναν φίλο μας νεκρό, και η οικογένειά του δεν ήταν εύκολο να πάρει τη σορό. Του έκαναν γρήγορα γρήγορα ένα ξύλινο κιβούρι στο ξυλουργείο, έντυναν τη σορό με ρούχα της φυλακής, και την έστελναν για ταφή με την ομάδα των ποινικών. Ο κανονισμός όριζε ότι οι οικείοι επιτρέπονταν να πάρουν τη σορό μετά την ολοκλήρωση της ποινής. Στην οικογένεια έστελναν ένα τηλεγράφημα. Της το παρέδιδε το Τμήμα Εσωτερικών Υποθέσεων. Αργότερα, το '84, εγκρίθηκε ένας κανονισμός ώστε όσοι σκοτώνονταν στις γαλαρίες ή στις οικοδομικές εργασίες των στρατοπέδων να επιστρέφονταν στις οικογένειες. Οι κουβέντες διαδόθηκαν, αλλά φάνηκε γρήγορα ότι και αυτή τη φορά επωφελούνταν μόνο οι ποινικοί. Οι πολιτικοί όχι. Κράτος ποινικό»¹¹⁰⁴. Η δικτατορία του προλεταριάτου, καταλήγει ο Velo, σε κυνηγούσε ακόμα και μετά θάνατον.

Αντίστοιχα, στη φυλακή του Μπουρρέλι οι κατάδικοι θρυλούν στις αφηγήσεις τους την περίφημη «Κερασιά των νεκρών», η οποία, συν τοις άλλοις, αποτελεί έναν επαναλαμβανόμενο τόπο των συγκεκριμένων αφηγήσεων. Στο χώρο που προαυλιζόνταν οι έγκλειστοι, είχε φυτρώσει πράγματι μια κερασιά, ακριβώς στο σημείο όπου οι διοίκηση έθαβε ανώνυμα όσους πέθαιναν στη φυλακή. Ο θρύλος που γεννήθηκε στα αλβανικά γκουλάγκ λέει ότι αυτή κερασιά τρέφονταν από τις αποσυντεθειμένες σάρκες των κατάδικων-νεκρών του Μπουρρέλι και για πολλά χρόνια αποτελούσε ένα σύμβολο-σημάδι του μαζικού τάφου στον οποίο ετάφησαν οι περισσότεροι από τους τετρακόσιους πολιτικούς κρατούμενους που έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια των σαράντα πέντε ετών λειτουργίας της φυλακής¹¹⁰⁵.

¹¹⁰⁴ Ο.π., Velo, *Sprazi*, σ. 324.

¹¹⁰⁵ Βλ. Elsa Demo, “Te qershia në Burgun e Burrelit”, *Shekulli*, 14.09.2012. Βλ. επίσης: Ilir Vata, “Burgu i Burrelit, varreza e fshehtë e Kocit të Kalit dhe qershisë”, *ATS*, 18/11/2018.

Ο συγγραφέας Petrit Velaj είναι από τους λίγους επιζώντες που παρέστη αυτόπτης μάρτυρας στις πρώτες ταφές των κατάδικων στην Κερασιά του Μπουρρέλι, τη διετία 1947-1948, οι οποίες συνοδεύονταν και με την προσβολή του αποθανόντος από τους φρουρούς της διοίκησης: *«Θυμάμαι ένα περιστατικό που μου έχει μείνει αξέχαστο και δεν μπορώ να μην το αφηγηθώ. Συνοδεύαμε τη σορό του Φουάτ Βοστίμα στη διάσημη πια Κερασιά του Μπουρρέλι. Ήμουν εγώ, ο Πάτερ Μαρσάλα, ο Αντόν Κοσμάτσι, ο Τζεβντέτ Καψτίτσα και ο Αλί Ραδίμα. Η Κερασιά του Μπουρρέλι έμεινε σαν ένα μνημείο των ανώνυμων μνημάτων της κόκκινης τρομοκρατίας. Καθώς συνοδεύαμε το νεκρό, ακούγαμε τους φρουρούς να χορεύουνε και να τραγουδάνε... Όμως το άψυχο σώμα του Φουάτ Βοστίμα, τρεις μέρες αργότερα, τα σκυλιά το είχαν βγάλει από τον τάφο. Ο διοικητής της φυλακής έδωσε διαταγή να μην σκάβονται οι τάφοι παραπάνω από μισό μέτρο, από την επιφάνεια της γης»¹¹⁰⁶.*

Η τελευταία αναφορά στην Κερασιά γίνεται στην αφήγηση του Todi Lubonja ο οποίος, λίγο πριν αποφυλακιστεί, παθαίνει έμφραγμα του μυοκαρδίου και τον στέλνουν για νοσηλεία στο νοσοκομείο-φυλακή των Τιράνων. Όταν επιστρέφει πίσω στο Μπουρρέλι, το Καλοκαίρι του 1987, η σκέψη του προσηλώνεται σε αυτό το μέρος το οποίο οι κατάδικοι εξακολουθούσαν να αποκαλούν «Κερασιά», παρόλο που το δέντρο πλέον δεν υπήρχε. Με αυτή την αναφορά κλείνει το αυτοβιογραφικό μη μυθοπλαστικό μυθιστόρημα *Υπό το ζυγό της βίας*: *«Θυμάμαι εκείνο το μέρος, άγνωστο για μένα, κάπου στην πίσω πλευρά της φυλακής, που το έλεγαν «Στην Κερασιά». Ήταν ένα μέρος ανώνυμο, όπου θάβονταν οι νεκροί»¹¹⁰⁷.*

Ο θρύλος της «Κερασιάς του Μπουρρέλι» εντυπώνεται και στις αφηγήσεις συγγραφέων που δεν εγκλείστηκαν στη συγκεκριμένη φυλακή, όπως στους *Δρόμους της αβύσσου* του Visar Zhiti όπου μετατρέπεται σε καθολικό σύμβολο της βασάνου και της δίωξης των θυμάτων στην χοτζική τυραννία: *«Και ανοίγουν τ' άνθη της κερασιάς σαν πληγές. Οι κόκκινοι καρποί, σαν ματωμένες διατρήσεις που ανοίγουν οι σφαίρες»¹¹⁰⁸.*

Μια από τις πιο χαρακτηριστικές σκηνές που αποτυπώνει τον λαβύρινθο της αναζήτησης των οστών ενός κατάδικου-νεκρού περιγράφεται στο *Φθινόπωρο του άγχους* του Bashkim Shehu. Ο συγγραφέας είδε σιγά σιγά την οικογένειά του να

¹¹⁰⁶ Ο.π., Velaj.

¹¹⁰⁷ Ο.π., TodiLubonja, σ. 298.

¹¹⁰⁸ Ο.π., Zhiti, σ. 388.

ξεκληρίζεται μετά την μυστηριώδη αυτοκτονία/δολοφονία του πατέρα του, Mehmet Shehu, πρωθυπουργού της χώρας μέχρι τη στιγμή του θανάτου του και δεύτερου πιο ισχυρού πολιτικού προσώπου της δικτατορίας. Η μητέρα του, Fiqeret Shehu, πέθανε το 1988 στη φυλακή, ενόσω ο ίδιος ήταν έγκλειστος στο Μπουρρέλι. Μετά την αποφυλάκισή του αναζήτησε τα οστά της μητέρας του χωρίς να καταφέρει να τα εντοπίσει, και χωρίς να μάθει ποτέ ούτε την ακριβή ημερομηνία ούτε και την πραγματική αιτία του θανάτου της:

«Αλλά, όπως και να 'χει, έμφραγμα ή δηλητηρίαση, σε τούτη ή σε κείνη την ημερομηνία, ένα πράγμα είναι σίγουρο και αμετάκλητο, η μητέρα έχει πεθάνει στη φυλακή. Κι έτσι εμείς ξέραμε τη διεύθυνση στην οποία έπρεπε να χτυπήσουμε για να ζητήσουμε τα οστά της. Εμείς γνωρίζαμε, πλέον, από μερικές περιπτώσεις θανάτων στη φυλακή του Μπουρρέλι, πως, διαφορετικά από τους πεθαμένους των στρατοπέδων συγκέντρωσης, που τους έθαβαν σε ακαθόριστες μεριές, σε κανένα πετρώδες έδαφος ή σε κανένα χαλικότοπο, χωρίς τάφο, χώνοντας μέσα στο φέρετρο κάποιο μπουκάλι ή κάποιο άλλο σημάδι, ώστε να αναγνωρίζονταν μόνο από τις αρχές, εκείνους που πέθαιναν σε κανονικές φυλακές, όπως στο Μπουρρέλι, στα Τίρανα ή στα κελιά των Τμημάτων των Εσωτερικών Υποθέσεων των νομών, τους έθαβαν στο νεκροταφείο της εκάστοτε πόλης. Συν αυτό, είχαμε ακούσει ότι σε κάποιες οικογένειες, τον τελευταίο καιρό, επιστρέφονταν τα οστά του οικείου τους που είχε πεθάνει στη φυλακή. Κι έτσι, μια μέρα ο Σκεντέρ πήγε στη φυλακή των Τιράνων και ενδιαφέρθηκε για τη μητέρα μας. Η διοίκηση της φυλακής δεν μπόρεσε να του απαντήσει και τον έστειλε στο Υπουργείο Εσωτερικών. Εκεί πήγα εγώ και συνάντησα τον διευθυντή της διεύθυνσης στρατοπέδων συγκέντρωσης και φυλακών, ο οποίος μου απάντησε πως δεν μπορούσε να μου πει κάτι για τον τάφο της μητέρας, εξαιτίας μιας παλιάς εντολής του υπουργού, η οποία ήταν ακόμη σε ισχύ, σύμφωνα με την οποία, για μια συγκεκριμένη κατηγορία φυλακισμένων, τα οστά δεν παραδίδονταν. Δηλαδή, ούτε τα οστά της μητέρας δεν μπορούσαμε να βρούμε. Και η μεγαλύτερη ειρωνεία της τύχης θα ήταν αν αυτή την εντολή την είχε ορίσει ο πατέρας μου, τον καιρό που ήταν Υπουργός Εσωτερικών, καμιά σαρανταριά χρόνια πριν»¹¹⁰⁹.

¹¹⁰⁹ Ο.π., Bashkim Shehu, σ. 26.

B.4.5.15. Στιγμές ανάπαυλας

Οι στιγμές ανάπαυλας (moments of reprieve), σύμφωνα με την παρατήρηση της Leona Toker, συγκροτούν εκείνον τον *τόπο* στο σώμα των αφηγήσεων στον οποίο αναπαρίστανται οι πιο ευχάριστες στιγμές της στρατοπεδικής ζωής¹¹¹⁰: ενδιαφέρουσες συζητήσεις, αναγνωστικές αρπαχτές, αποστολή αλληλογραφίας, περιστασιακή ελευθερία κινήσεων, περιστασιακή ευκαιρία για μοναξιά, για ένα γρήγορο μπάνιο, για επίσκεψη στην αποθήκη τροφίμων, για κάποια σωματική άσκηση ή ομαδικό παιχνίδι, κάποιο επιτραπέζιο, λίγο καφέ, κανένα τραγούδι. Η Toker διαπιστώνει ότι οι πρώην κατάδικοι των γκουλάγκ αφιερώνουν σημαντικό κειμενικό χώρο στην παράθεση λεπτομερειών από τις στιγμές ανάπαυλας της στρατοπεδικής τους ζωής διότι, κατ' αυτόν τον τρόπο, προσφέρουν στον αναγνώστη ένα αντίδοτο κατά της συσσωρευμένης βίας στην οποία τον εκθέτουν με τις αφηγήσεις τους. Υποστηρίζει, μάλιστα, ότι στις περισσότερες αφηγήσεις αυτού του είδους παρατηρείται η χρήση της *παλμικής μεθόδου* (pulsation method), της σταθερής εναλλαγής, δηλαδή, των βίαιων σκηνών με αντίστοιχες στιγμές ανάπαυλας, που ενίοτε διέπονται από στοιχεία του κωμικού¹¹¹¹.

Στις αφηγήσεις των αλβανικών γκουλάγκ, οι στιγμές ανάπαυλας τοποθετούνται κυρίως την ημέρα της Κυριακής, ημέρα κατά την οποία, αρκετές φορές και όχι κατά κανόνα, οι κατάδικοι δεν καταναγκάζονται στην εργασία. Η πλοκή της *Ανέφικτης απόδρασης* του Halil Laze, επί παραδείγματι, ξεκινάει ακριβώς με την απεικόνιση μιας τέτοιας ημέρας, διότι, ακόμα και η σκέψη της απόδρασης συλλαμβάνεται κατά την ανάπαυλα: *«Ήταν Κυριακή. Μια από εκείνες τις ελάχιστες Κυριακές που η κομάντα δεν μας έβγαζε για δουλειά. Ξαπλωμένος στο αχυρένιο μου στρώμα, άκουγα τη μονότονη φασαρία που έφτανε σα βούσιμα από τις κινήσεις των κατάδικων. Η Κυριακή είχε απλωθεί σε όλους τους κατάδικους σαν φορεμένη στολή. Αυτή είχε ρίξει στα χέρια τους από έναν αλουμινένιο δίσκο φαγητού για να τον πλύνουν, κάποιο ντόκινο πουκάμισο για να το ράψουν, από ένα κουτάλι με λίγο αλεύρι ή νισεστέ για να μαγειρέψουν, ή κανένα φύλλο τετραδίου για να γράψουν το γράμμα της σειράς για το σπίτι. Έμοιαζε σαν όλοι αυτοί οι εκατοντάδες κατάδικοι να εκτινάχτηκαν σε αυτό το βαθούλωμα του βουνού από κάποια καταστροφική αστρική σύγκρουση, ή από κάποια*

¹¹¹⁰ Ο.π., Toker, *Return from the Archipelago*, σ. 87.

¹¹¹¹ Ο.π., Toker, σ. 88.

ηφαιστειακή έκρηξη»¹¹¹². Κάθε κρατούμενος, γράφει ο Πρίμο Λέβι, βιώνει μια απόλυτη, κατακλυσμιαία σύνθλιψη καθώς αποκόπτεται βίαια από τη χώρα του, τον πολιτισμό, την προσωπική μνήμη· από αυτήν την κατάσταση σύνθλιψης οι έγκλειστοι των στρατοπέδων θα βγουν μόνο για λίγο στα σπάνια διαλείμματα της Κυριακής¹¹¹³.

Στις *Χαμένες οδούς* του Zyhdí Morava, η Κυριακή παρομοιάζεται με γιορτή. Χωρίς τίποτα ξεχωριστό, ωστόσο, τίποτα το εορταστικό, συμπληρώνει. Ένα κομμουνιστικό εμβατήριο ηχούσε θριαμβευτικά στα μεγάφωνα του στρατοπέδου. Μύχια, μια γλυκιά εμμονή. Αρκούσε μόνο η ανάπαυλα, η κλειστή γαλαρία, το τέλος ενός κύκλου φρικτού. Η αρχή ενός άλλου· σαν αρχαία τραγωδία. Ξανά και ξανά: «Δεν συνέβαινε τίποτα ξεχωριστό, τίποτα εορταστικό, αλλά το γεγονός ότι θα ξεκουραζόσουν και θα μάζευες τα κόκαλά σου, ότι θα έπινες καφέ με κάποιον από τους φίλους σου, αυτόν τον πικρό καφέ στην ιδιωτική κουζίνα με κομμάτια χαρτόνι, συζητώντας για κάνα γράμμα που έφτασε μόλις, για την ασύγκριτη ομορφιά της ελευθερίας, για τα παιδιά που έμειναν ορφανά με ζωντανούς πατεράδες, για την αλησμόνητη απλότητα των οικογενειακών περιπάτων στα αλλοτινά δειλινά, πλέον χαμένα για άγνωστο πόσο... Θα άκουγες μουσική από το αναρτημένο μεγάφωνο στην αποθήκη τροφίμων, μουσική που θα σου ξυπνούσε περιπλανώμενες επιθυμίες, και θα συζητούσες για τον Πωλ Βερλαίν και τον Φραντς Κάφκα, για τον Σαγκάλ και τον Ντοστογιέφσκι, για μια κατσαρόλα χασουντέ μαγειρεμένη για το γεύμα της Κυριακής, στιγμές που μεταμόρφωναν αυτή την ημέρα σε γιορτή»¹¹¹⁴.

Η μουσική αποτελεί το ηχητικό φόντο στο οποίο εμφανίζεται ένα από τα αγαπημένα, συχνά επαναλαμβανόμενα μοτίβα των κρατουμένων, μια γυναικεία φιγούρα που διασχίζει τον εξωτερικό χωματόδρομο κάτω από τους πύργους εγκλεισμού του Σπατς: «Τίποτα δε σ' εκτοξεύει περισσότερο στ' όνειρο απ' ό,τι η μουσική. Και τ' όνειρο σε φέρνει πιο κοντά στην ελευθερία. Αληθινά όμορφη, μοιραία απόρθητη όμως, όπως εκείνη η κοπέλα που την κοιτάμε όλοι παθιασμένα με αδηφάγα μάτια τα πρωινά σαν περνάει το χωματόδρομο έξω από τα συρματοπλέγματα της φυλακής μας»¹¹¹⁵. Στη συνέχεια ο πρωταγωνιστής της νουβέλας ακούει στο μεγάφωνο του στρατοπέδου το πρωινό πρόγραμμα του Ράδιου Τιράνων και για μια στιγμή, ο

¹¹¹² Ο.π., Laze, σ. 7.

¹¹¹³ Ο.π., Λέβι, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, σ. 79.

¹¹¹⁴ Ο.π., Morava, σ. 62.

¹¹¹⁵ Ο.π., Morava, σ. 63.

αέρας, μέσα στη διαύγεια του υποτονικού οκτωβριάτικου ήλιου, πλημμύρισε με τους ήχους της άριας «Κάστα Ντίβα» παρασέρνοντας τους κατάδικους στην αμφίθυμη νοσταλγία «ενός ανεκπλήρωτου θαύματος» ή μιας μη ζησμένης ζωής¹¹¹⁶.

Στην *Τεθλασμένη άβυσσο* του Visar Zhiti, όπως και σε πολλές ακόμη αφηγήσεις, ως στιγμές ανάπαυλας χαρακτηρίζονται σκηνές στις οποίες ο έγκλειστος περνάει κάποιο διάστημα στο αναρρωτήριο είτε του Σπατς είτε στο νοσοκομείο-φυλακή των Τιράνων, όταν το εργατικό ατύχημα είναι σοβαρότερο –ακρωτηριασμοί, κατάγματα, ακατάσχετες αιμορραγίες. Πολλά είναι, επίσης, τα περιστατικά κατά τα οποία οι κατάδικοι επιχειρούν εκούσιους αυτοτραυματισμούς προκειμένου να απαλλαγούν για κάποιο διάστημα από την καταναγκαστική εργασία. Αυτές οι στιγμές της ανάρρωσης αποτελούν ένας είδος τεχνητής απόδρασης από το ίδιο το φορτίο της βασάνου της κάθε ημέρας: «*Τελείωσαν αυτές οι μικρές παραδείσιες στιγμές στο νοσοκομείο της κόλασης: πήρα εξιτήριο και μου έδωσαν μία εβδομάδα ρεπό, θα την περνούσα ζαπλωμένος*»¹¹¹⁷.

Εκτός από την Κυριακή, στιγμές ανάπαυλας βιώνουν οι πολιτικοί κρατούμενοι κατά την αλλαγή του έτους, στήνοντας μικρές στρατοπεδικές τελετές -ψήσιμο καφέ, μικρομαγειρέματα, παρτίδες σκακιού, χαρτιά, αστεϊσμούς, κουβεντολόι- προκειμένου να αισθανθούν κάτι από το πρωτοχρονιάτικο πνεύμα. Η Elena Gjika-Merlika διηγείται την χριστουγεννιάτικη Θεία Λειτουργία που τέλεσαν οι ιερωμένοι εξόριστοι μαζί με τους άλλους έγκλειστους στο στρατόπεδο του Τεπελενίου το 1951. Όταν άρχισε να σκοτεινιάζει, η διοίκηση του στρατοπέδου τους επέτρεψε να σταματήσουν την εργασία και τους άφησε να τελέσουν το μυστήριο στα ερείπια ενός στρατιωτικού κοιτώνα που ήταν ακόμα διάτρητο από τις σφαίρες του Ελληνικού Στρατού: «*Αρχίσαμε τότε να καθαρίζουμε το μέρος από τις πέτρες, τους πεσμένους σοβάδες, τ' αγριόχορτα και τα συντρίμια, όλα αυτά μετά τη δουλειά, στο σκοτάδι, μοναχά με το φως μιας μισοσβησμένης δάδας. [...] Δεν ακούγονταν ο παραμικρός ψίθυρος, μόνον οι μελωδικές νότες του «Ave Maria», ενώ ο λειτουργός επαναλάμβανε το ανά τους αιώνες «Ite Missa est» και ένα ρίγωμα δακρύων και τεταμένων χεριών υψώνονταν προς τον*

¹¹¹⁶ Ο.π., Morava, σ. 64.

¹¹¹⁷ Ο.π., Zhiti, σ. 151.

ουρανό. Τότε όλοι ψάλαμε τον χριστουγεννιάτικο ύμνο· είχε πλέον νυχτώσει... Όποιος ήταν μάρτυρας σε αυτή τη σκηνή, όπως εγώ, δεν θα την ξεχάσει ποτέ του»¹¹¹⁸.

Συνήθως, οι πρώην πολιτικοί κρατούμενοι αποτυπώνουν στις αφηγήσεις τους την πρώτη τους Πρωτοχρονιά στο στρατόπεδο, ίσως επειδή εκείνη τη στιγμή συναισθάνονται τις πραγματικές διαστάσεις της τραγικής τους μοίρας. Μια τυπική πρωτοχρονιάτικη σκηνή στο στρατόπεδο του Σπατς περιγράφεται στην αφήγηση του Maks Velo: «Όλους αυτούς τους ανθρώπους γιατί τους έχει κυκλώσει με συρματοπλέγμα σήμερα την Πρωτοχρονιά; Ήταν 31 Δεκέμβρη του '79. Ο πρώτος χρόνος στο Σπατς. Πόσα τέτοια χρόνια θα περνούσα εδώ; Είχα πάρει τρόφιμα στο σάκο και πήγαινα στην τραπεζαρία. Αραδιαζόμασταν εκεί στα μακρόστενα τραπεζάκια. Η τηλεόραση μετέδιδε το πρωτοχρονιάτικο πρόγραμμα. Καθόμουν μακριά και ακούγονταν φασαρία. Έκανε κρύο και στα σπασμένα τζάμια είχαν βάλει κουβέρτες. Οι άνθρωποι προσπαθούσαν να γιορτάσουν ακόμα κι εδώ. Κάποιοι την περνούσαν με το σιτηρέσιο της τραπεζαρίας. Οι άλλοι είχαν μαζευτεί στα κρεβάτια των κελιών. Δεν γιορτάζαμε ούτε εμείς ούτε οι οικογένειές μας. Ο χωρισμός και η βάσανος σαν να πολλαπλασιάζονταν τις χαρούμενες ημέρες. Και αυτή η νύχτα για ποιο λόγο γιορτάζεται; Για να περιμένουμε έναν άλλο χρόνο, ευτυχισμένο όπως αυτόν;»¹¹¹⁹

Ίσως η απάντηση στο ερώτημα που θέτει στο Σπατς ο Maks Velo, για ποιο λόγο γιορτάζουν οι κατάδικοι, θα έπρεπε να αναζητηθεί στις *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων*. Ο Ντοστογιέφσκι, εκκινώντας και ο ίδιος από ένα τέτοιο ερώτημα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι έγκλειστοι νιώθουν ασυνείδητα πως με αυτές τις μικρές εορταστικές τελετουργίες διαρρηγνύουν, για λίγο, το πλέγμα της κοινωνικής τους περιθωριοποίησης και δημιουργούν την ψευδαίσθηση ότι δεν είναι εντελώς χαμένοι από τον κόσμο¹¹²⁰.

¹¹¹⁸ Ο.π., Elena Gjika Merlika-Kruja, *Nëpërmjet kujtimeve të mija*, “Krishtlindja e internimit 1951”, f. 18.

¹¹¹⁹ Ο.π., Velo, σ. 279.

¹¹²⁰ Ο.π., Ντοστογιέφσκι, σ. 158.

B.4.5.16. Τα «κατοικίδια» των στρατοπέδων

*Οι ναυτικοί στα φορηγά πάντα μια γάτα τρέφουν,
που τη λατρεύουνε, χωρίς να ξέρουν το γιατί,
κι αυτή, σαν απ' τη βάρδια τους σχολάνε κουρασμένοι,
περήφανη στα πόδια τους θα τρέξει να τριφτεί.*

Νίκος Καββαδίας, «Οι γάτες των φορηγών»

«Έχω ερωτευτεί, όχι, κι εγώ, με τη γάτα της φυλακής, έρχεται και τρυπώνει στην αγκαλιά μου, όταν τρώμε, της δίνω από τη μερίδα μου, κόβω σε κομματάκια το ψωμί, το μουσκεύω στο φαγητό και αυτή με κοιτάζει στα μάτια, μάτια πράσινα, μου χαϊδεύεται, τρίβει το κεφάλι της στα πλευρά μου και τυλίγει την ουρά της γύρω από το λαιμό μου», γράφει ο Zhiti για τη γάτα του στρατοπέδου-ορυχείου του Κιαφ-Μπάρι¹¹²¹. Τα ζώα που είτε εξημερώνουν είτε περιμαζεύουν οι κατάδικοι στα στρατόπεδα-φυλακές θα μπορούσε να ιδωθεί και ως μια τεχνική συναισθηματικής επιβίωσης. Η σημασία που αποδίδει ο Νίκος Καββαδίας, τόσο στις «Γάτες των φορηγών» όσο και σε πολλά ακόμη ποιήματά του, στο συναισθηματικό δέσιμο των ναυτικών με τις γάτες, τις μαϊμούδες ή τους παπαγάλους ισχύει εξίσου στον κόσμο των κατάδικων των γκουλάγκ. Η αγάπη και η φροντίδα προς το ζώο λειτουργεί ως αντίβαρο στο συσσωρευμένο μίσος και την απάνθρωπη μεταχείριση του κατάδικου από τους εκπροσώπους του διωκτικού μηχανισμού.

Η εμφάνιση ενός ζώου μέσα στην ανιαρή, τραυματική ρουτίνα της ζωής στη φυλακή παρομοιάζεται από τον Pjetër Arbnori με μια στιγμή αναλαμπής, στην οποία ο έγκλειστος πρέπει να αναζητήσει κάποια σωτήρια έξοδο ώστε να διασωθεί πνευματικά και συναισθηματικά από τις μεταπτώσεις που διέπουν την κατάσταση του εγκλείστου: «Μέσα στους τέσσερις τοίχους πρέπει να παλέψεις ώστε να μην παρασυρθείς από τα ρεύματα της συνήθειας, αλλιώς κινδυνεύεις να καταρρεύσεις σωματικά, να σακατευτείς πνευματικά. Διαφορετικοί άνθρωποι αντιδρούν με διαφορετικό τρόπο: Κάποιος απελπίζεται, κάποιος βυθίζεται στην πλήρη απάθεια, κάποιος τρίτος γίνεται επιθετικός ή παράφρονος, υποτάσσεται, ασχολείται με κουτσομπολιά, μετατρέπεται σε ονειροπόλο και φαντασιόπληκτο που πετάει στα σύννεφα, γίνεται δύστροπος, καβγατζής, αφοσιώνεται με πάθος στα παιχνίδια, το

¹¹²¹ Ο.π., Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*, σ. 50.

τζόγο... Κάποιος άλλος σκέφτεται, παρατηρεί, μελετά και αναλύει τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου ή μεριμνά επί μέρες, μήνες και χρόνια για τα έντομα και τα ζώα της φυλακής ή του στρατοπέδου: μυρμήγκια, τριζόνια, γάτες σκύλους, πουλιά, λελέκια, κοράκια, σπουργίτια και χελιδόνια»¹¹²².

Ο Todri Lubonja, στο *Ζυγό της βίας*, υπολογίζει τα χρόνια της ποινής του σε αντιστοιχία με τις γάτες που εξημέρωσε ο ίδιος μαζί με τους άλλους κρατούμενους στη φυλακή του Μπουρρέλι: «Στα δεκατρία χρόνια φυλακής, είδα τρεις γάτες και πολλά ποντίκια. Οι γάτες έγιναν για εμάς αχώριστες φίλες. Όλοι οι φυλακισμένοι τις αγαπούσαν, τις ζύγωναν, τις χάιδευαν»¹¹²³. Κάθε γέννα της γάτας αποτελούσε κεντρικό θέμα συζήτησης εντός της φυλακής και κατάδικοι πάσχιζαν όπως μπορούσαν να της εξασφαλίσουν τροφή και ασφαλές περιβάλλον ώστε να μεγαλώσει τα μικρά της.

Κάθε κατοικίδιο των στρατοπέδων φέρει ένα ξεχωριστό όνομα και σώζεται ως ένας από τους πρωταγωνιστές στις αφηγήσεις των διωκομένων. Ωστόσο, ο παραλογισμός της καθεστωτικής βίας ασκείται, ενίοτε εκδικητικά, ακόμα και στις γάτες ή τους σκύλους των κατάδικων, όπως συνέβη με τη γάτα Λιούλια (Λουλουδένια) στη φυλακή του Μπουρρέλι: «*Η Λιούλια ήταν εξωπραγματικά όμορφη –με πολύχρωμες βούλες, άσπρες, κίτρινες, ωχρές, καφέ, κεραμιδί. Αυτή ήταν το ίδιο διαχτυτική μαζί μας όσο ήμασταν κι εμείς μαζί της. Την χαϊδεύαμε, εκείνη ανέβαινε σκαρφαλώνοντας στα ρούχα μας μέχρι τους ώμους, από τον έναν στον άλλο, κατέβαινε και ανέβαινε ξανά, παιχνιδίζοντας. Το τραγικό τέλος της Λιούλιας μας συγκλόνησε και μας βύθισε όλους στην απελπισία. Την σκότωσε χτυπώντας την άγρια στα σίδερα της πόρτας ένας φρουρός, ο Ραμαντάν Α.*»¹¹²⁴. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αγάπη που έτρεφαν οι κατάδικοι για τη γάτα ήταν και ένα είδος αντίδρασης απέναντι σε όλη εκείνη την ψυχοφθόρα κούραση που τους προκαλούσε η παρουσία τέτοιων απάνθρωπων δημίων.

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι διωκόμενοι συγγραφείς διηγούνται ότι το ταξικό μίσος δεν εξαιρεί ούτε ακόμα και τα ζώα των κηρυγμένων εχθρών. Ο Petrit Vela, αναφερόμενος σε δύο συγκαταυμένους του, διηγείται πώς η SIGURIMI εξόντωσε όλες τις γάτες και τα σκυλιά της οικογένειας Karllani αμέσως μετά τη

¹¹²² Ο.π., Arbnoiri, *Νεομάρτυρες*, σ. 73.

¹¹²³ Ο.π., TodriLubonja, σ. 249.

¹¹²⁴ Ο.π., TodriLubonja, σ. 250.

δίωξη των μελών της, ενώ στην περίπτωση της οικογένειας Kokoshi, από την Αυλώνα, κάποιος εκπρόσωπος του καθεστώτος κατέσχεσε ακόμα και τη γάτα¹¹²⁵.

Το «διωκόμενο ζώο», όπως μαρτυρεί και ο Βαρλάμ Σαλάμοφ, νιώθει κάποια έλξη και ασφάλεια πλησιάζοντας τον διωκόμενο κατάδικο. Η ιστορία της γιακουτιανής σκύλας Ταμάρας, όπως παρατίθεται στο ομότιτλο διήγημα του Σαλάμοφ, είναι μια σχεδόν αρχετυπική ιστορία για όλες τις αντίστοιχες αφηγήσεις, η οποία εμφανίζει τα τυπικά χαρακτηριστικά ενός «κατοικίδιου» των γκουλάγκ και το είδος της σχέσης που αναπτύσσουν οι διωκόμενοι μαζί του. Η Ταμάρα κατέφθασε στο μετακινούμενο ευέλικτο στρατόπεδο των κατάδικων προκειμένου να γεννήσει τα μικρά της, γεγονός που σκόρπισε ενθουσιασμό ανάμεσα στους εγκλείστους. Όταν μετά από μήνες κατέφθασαν τα ένοπλα μέλη μιας ανιχνευτικής περιπόλου, το τρίχωμα του σκυλιού ορθώθηκε και μια άφοβη οργή ζωγραφίστηκε στα μάτια της: *«Γρύλιζε, οι παλιοί κυνόδοντες της πάσχιζαν να γριτσανίσουν το σκoiνί, τώρα δεν ήταν καθόλου εκείνο το ήρεμο γιακουτιανό σκυλί που έζησε μαζί μας το χειμώνα. Το μίσος της ήταν πρωτοφανές, και πίσω από αυτό το μίσος ξεπηδούσε το παρελθόν της: δεν ήταν η πρώτη φορά που το σκυλί συναντούσε φρουρούς, αυτό το καταλάβαινε ο καθένας. Ποια δασική τραγωδία είχε χαραχτεί για πάντα στη μνήμη του σκυλιού; Ήταν άραγε αυτό το τρομακτικό παρελθόν η αιτία της εμφάνισης της γιακουτιανής σκύλας στην τάιγκα, κοντά στον καταυλισμό μας;»*¹¹²⁶ Συνήθως, σε αυτές τις διηγήσεις με πρωταγωνιστή κάποιο από τα «κατοικίδια» των στρατοπέδων, η κατάληξη είναι απαισιόδοξη και το τέλος τραγικό. Το ζώο θανατώνεται ή ακόμα και εκτελείται από τους διώκτες προκαλώντας την έντονη οργή των κατάδικων.

Τα σκυλία του Σπατς, αφηγείται ο Zhiti στους *Δρόμους της αβύσσου*, έκαναν στο στρατόπεδο πράξεις πολιτικά καταδικαστέες ορμώντας σε οποιονδήποτε ένστολο και οπλισμένο εισέρχονταν στον κλοιό των εγκλείστων. Στη Ρεβόλτα του 1973, το σκυλί της φυλακής είχε πάρει μέρος στην επίθεση των πολιτικών κρατουμένων ενάντια στους δεσμοφύλακες. Μετά την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης, ο σκύλος καταδικάστηκε εις θάνατον και εκτελέστηκε λίγη ώρα μετά την εκτέλεση των τεσσάρων εξεγερθέντων¹¹²⁷.

¹¹²⁵ Ο.π., Velaj.

¹¹²⁶ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 121.

¹¹²⁷ Ο.π., Zhiti, Οι δρόμοι της αβύσσου, σ. 441.

Ένα από τα πιο συχνά μοτίβα που επαναλαμβάνονται είναι και ο ερχομός των χελιδονιών, γεγονός που γεμίζει με μια ασυγκράτητη, σχεδόν ακατανόητη, αισιοδοξία τους φυλακισμένους. Η φυλακή του Μπουρρέλι, παρ' ελπίδα, ομολογεί ο Todi Lubonja, αποτελούσε έναν από τους σταθμούς των αποικιών των χελιδονιών της περιοχής. *«Η άνοιξη έρχονταν στη φυλακή μαζί με τα χελιδόνια... Όλοι γνωρίζαμε ότι το τελευταίο δεκαήμερο του Μαρτίου εισορμούσαν στις εγκαταστάσεις της φυλακής, στις ήσυχες γωνίτσες, άρχιζαν να χτίζουν τις φωλιές τους»*¹¹²⁸. Η εμφάνιση των πρώτων αποδημητικών στο προαύλιο του Μπουρρέλι αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα στη ζωή του κατάδικου ο οποίος έσπευδε να ενημερώσει και τους υπόλοιπους και να σημειώσει κάπου την ημέρα της άφιξης.

Κυκλοφορούσε μεταξύ των εγκλείστων ότι, κατά τη γερμανική κατοχή, στη συγκεκριμένη φυλακή, κάποιος αξιωματικός των Ναζί περνούσε όλο τον χρόνο του ζωγραφίζοντας σε όλες τις στάσεις τα χελιδόνια του Μπουρρέλι και φεύγοντας πήρε μαζί του αυτό το τεράστιο άλμπουμ¹¹²⁹. Οι κρατούμενοι κοιτάζουν με τις ώρες αφοσιωμένοι, μαγνητισμένοι, το χτίσιμο των φωλιών και το μέγλωμα μέρα με τη μέρα της αποικίας τους: *«Και αυτά μας κοιτάζουν κάπως έκπληκτα, γιατί σίγουρα στον δικό τους πολιτισμένο κόσμο, είναι ολότελα άγνωστη η βία της φυλακής... Δεν ξέρω πώς να διηγηθώ τον αποχωρισμό μας. Σα να μην χωριζόμασταν στ' αλήθεια. Είναι πολύ πιθανό να εγκατέλειπαν τις φωλιές τους άγρια χαράματα και να απομακρύνονταν κρυφά, σαν να μην ήθελαν να μας στενοχωρήσουν αφήνοντάς μας μόνους μέσα στο κάτεργο»*¹¹³⁰.

Στη διήγηση ενός άλλου εγκλείστου της φυλακής του Μπουρρέλι, του Pjetër Arbnori, σώζεται επίσης κάποιο περιστατικό που αποκαλύπτει πως τα χελιδόνια προκαλούν τον κατάδικο να εκδηλώσει την πιο βαθιά και αυθεντική όψη του ανθρωπισμού του: Ένα μικρό χελιδόνι έπεσε από τη φωλιά που γκρέμισαν οι δεσμοφύλακες μέσα στο κελί των φυλακισμένων οι οποίοι το περιμάζεψαν αμέσως και το φύλαξαν σε κάποιο κασκέτο. Όλοι οι εγκλειστοί του κελιού ξυπνούσαν πρωί πρωί για να πιάσουν κουνούπια και μύγες προκειμένου να ταΐσουν το χελιδόνι: *«Δεν είναι εύκολο να περιγραφεί η χαρά όλων μας όταν είδαμε αυτό το χελιδόνι που μεγαλώσαμε μέσα στο κελί μας να πετάει για πρώτη φορά. Ήταν ένα πέταγμα*

¹¹²⁸ Ο.π., Todi Lubonja, σ. 268.

¹¹²⁹ Ο.π., Todi Lubonja, σ. 269.

¹¹³⁰ Ο.π., Todi Lubonja, σ. 270.

ανισόρροπο, αβέβαιο ανάμεσα στα άλλα χελιδόνια που πετούσαν ελεύθερα, ακριβώς σαν να ήταν ένας αποπροσανατολισμένος κατάδικος που βρέθηκε ξαφνικά εκτός φυλακής. Τι μπορεί να πει ύστερα κανείς για την επιστροφή του στο κελί μας;»¹¹³¹

Σε πολλά έργα σώζεται, επίσης, η φιγούρα του κατάδικου που αφιερώνει όλη του την προσοχή στη μέριμνα ενός συγκεκριμένου ζώου με το οποίο ύστερα ταυτίζεται στις αναμνήσεις των ομόκελλών του ή των συγκρατουμένων. Ένα τέτοιο περιστατικό αφηγείται ο Arbnoři στους *Νεομάρτυρες*: Κάποιος κατάδικος, ο οποίος ζούσε τελείως αποκομμένος από τη χορεία των υπόλοιπων εγκλείστων, εκδήλωνε μια «εξωπραγματική αγάπη» για το σκύλο της φυλακής και μοιράζονταν μαζί του ακόμα και το ελάχιστο σιτηρέσιο της φυλακής, που θεωρούνταν από τους φυλακισμένους μέσο επιβίωσης¹¹³². Στο στρατόπεδο κατασκευής εργοστασίου του Ελμπασάν, οι διωκόμενοι συγγραφείς Agim Musta και Uran Kalakulla αφηγούνται το περιστατικό της εκτέλεσης του ηλικιωμένου κατάδικου Reshat Ago ο οποίος ήταν γνωστός στους συγκρατουμένους του ως ο «Γέροντας των περιστεριών» γιατί είχε καταφέρει να εξημερώσει αγριοπερίστερα στην περιοχή. Μετά την εκτέλεση του πρώην δασκάλου, τα περιστέρια χάθηκαν από τη φυλακή¹¹³³.

Μια άλλη χαρακτηριστική σκηνή που σώζεται τόσο στην αφήγηση του Visar Zhiti όσο και του Maks Velo είναι η περίθαλψη και η εξημέρωση ενός πελαργού από κάποιον κατάδικο στα στρατόπεδα της δεκαετίας του 1950, περιστατικό το οποίο μετατρέπεται σταδιακά σε έναν από τους θρύλους των αλβανικών γκουλάγκ. Όταν ο Zhiti βρίσκεται έγκλειστος στο στρατόπεδο-ορυχείο του Κιαφ-Μπάρι, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ακούει αυτή την ιστορία από κάποιον παλιότερο συγκρατούμενο. Ο Zhiti παραθέτει το επεισόδιο χωρίς να κατονομάζει ούτε τον κατάδικο ούτε και το στρατόπεδο, αναδεικνύοντας έτσι τις μυθικές διαστάσεις της ιστορίας: «Και τότε θυμήθηκε την ιστορία του λέλεκα των φυλακών, εκείνου που πετούσε πάνω από τα κεφάλια των κατάδικων σε ένα πλατύ λασπώδες έλος, πάντα την ίδια ώρα, σαν μια ευλογία από τους ουρανό»¹¹³⁴.

Αντίθετα, ο Velo, ο οποίος ακούει κι αυτός από κάποιον βαρυποινίτη συγκρατούμενο την ιστορία με τον πελαργό, την τοποθετεί στο στρατόπεδο

¹¹³¹ Ο.π., Arbnoři, *Νεομάρτυρες*, σ. 79.

¹¹³² Ο.π., Arbnoři, σ. 79.

¹¹³³ Βλ. α) Agim Musta, *Dosjete gjalla*, σ. 105, β) Uran Kalakulla, ο.π., σ. 195.

¹¹³⁴ Ο.π., Zhiti, σ. 32.

κατασκευής αεροδρομίου του Ρίνας και ονομάζει τόσο τον κατάδικο όσο και το πτηνό, αν και σώζονται διαφορετικές παραλλαγές: *«Θυμήθηκα ξανά την ιστορία του λέλεκα Σαϊπ. Είναι μια ιστορία από μόνη της. Δεν ξέρω πόσο αληθινή είναι, αλλά εγώ την πιστεύω ολόκληρη, έτσι όπως μου την έχουν αφηγηθεί. Κάθε φορά που τυχαίνει να συναντήσω κάποιον βαρυποινίτη, τον ρωτάω! Γιατί το περιστατικό συνέβη είκοσι χρόνια νωρίτερα, στο στρατόπεδο του Ρίνας. Ο Τζαβίτ ήταν εκεί, και κάθε τόσο τον ρωτάω για να συμπληρώσω αυτή την απίστευτη ιστορία, αυτόν τον μικρό ύμνο»*¹¹³⁵. Ο κατάδικος Τσένι περιέθαλψε τον τραυματισμένο πελαργό και για έναν ολόκληρο χρόνο τον φρόντιζε μοιράζοντας μαζί του το καθημερινό σιτηρέσιο. Όταν το επόμενο έτος φάνηκαν τα σμήνη των πελαργών που αποδημούσαν προς το Νότο, ο «κατάδικος-λέλεκας» προσπάθησε να τους ακολουθήσει αλλά εκείνοι του επιτέθηκαν και τον εκδίωξαν μέχρι που έπεσε νεκρός κάτω στο στρατόπεδο. Αυτό θεωρήθηκε θεϊκό σημάδι από τους κατάδικους: *«Από τότε στα στρατόπεδά μας τρέφεται ένας θαυμασμός για τα ζώα και τα πτηνά, που είναι οι μοναδικοί μας φίλοι»*¹¹³⁶.

¹¹³⁵ Ο.π., Velo, σ. 305.

¹¹³⁶ Ο.π., Velo, σ. 311.

B.4.5.17. Τα αντικείμενα των υποκειμένων

Έχουν λοιπόν οι μνήμες υλική υπόσταση;

Νίκος Γ. Πεντζίκης, *Η αρχιτεκτονική της σκόρπιας ζωής*

Κάποιες φορές τα πράγματα αποκτούν μια τρυφερότητα, τερατώδη τρυφερότητα, που κανείς δεν περιμένει να την έχουν.

Χέρτα Μύλερ, *Ο άγγελος της πείνας*

Αυτή η βαλίτσα μου κρατάει ακόμα, και κάθε φορά που πέφτουν τα μάτια μου πάνω της, χαϊδεύω με τα δάχτυλά μου το κουρελιασμένο της καπάκι. Αυτή η πληγή, βλέπετε, δεν λέει να επουλωθεί, όπως επουλώνεται σε μας το σώμα και η καρδιά. Τα πράγματα έχουν καλύτερη μνήμη από μας.

Αλεξάντερ Σολζενίτσιν, *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ*

Η κατοχή κάποιου αντικειμένου, ακόμη κι ευτελούς, χωρίς καμία αξία έξω από τον κόσμο της φυλακής, αποδεικνύεται για τον έγκλειστο πολύ σημαντική υπόθεση. Κατά πρώτον, αντικείμενα όπως κάποιο μολύβι, μία λάμα, λίγο χαρτί ή ένα κομμάτι ύφασμα, τα οποία ήταν δυσεύρετα στους χώρους των στρατοπέδων-φυλακών, διευκόλυναν πρακτικά τη ζωή των κρατουμένων. Στον Βάτσλαβ Χάβελ αποδόθηκε εμφαιτικά το προσωνύμιο «ο άνθρωπος με το έτοιμο βαλιτσάκι», χαρακτηρισμός ο οποίος υποδηλώνει την διαρκή πίεση που υφίσταντο από το καθεστώς οι διωκόμενοι μέχρι να καταλήξουν στην φυλακή¹¹³⁷. Όπως καταδείχτηκε στην εξέταση της *δυσμενούς συνθήκης*, αρκετοί διωκόμενοι είχαν προαισθανθεί την επικείμενη σύλληψη και για το λόγο αυτό μερίμνησαν να ετοιμάσουν ένα μικρό μπόγο με μικροπράγματα που έκριναν ότι θα τους ήταν απαραίτητα στη φυλακή.

Ο Σαλάμοφ θα χαρακτηρίσει αυτό το βαλιτσάκι με τα μικροπράγματα ως το σύμβολο της αιώνιας ανθρώπινης ματαιότητας: «*Καθόμουν πάνω στη βαλίτσα που, από μια αιώνια ανθρώπινη ματαιότητα, είχα πάρει μαζί μου από το σπίτι την ώρα της σύλληψης. Όλοι, όλοι είχαμε πράγματα: βαλίτσες, σακκίδια περασμένα στην πλάτη,*

¹¹³⁷ Natalie Nougayrède - Martin Plecta, «Χάβελ: Ο αιώνιος αντιφρονών στο «μέρος που δεν συμβαίνει τίποτα»», *Le Monde* 20 Décembre 2011.

μπόγους με κουβέρτες... Πολύ αργότερα κατάλαβα ότι το ιδανικό εφόδιο του συλληθθέντα είναι ένας μικρός υφασμάτινος τορβάς με ένα ζύλινο κουτάλι μέσα. Όλα τα υπόλοιπα, είτε είναι ένα απολειφάδι μολυβιού είτε είναι κουβέρτα, εμποδίζουν. Ψέμα-ψέμα, την περιφρόνηση για την ατομική ιδιοκτησία μας την είχαν μπολιάσει για τα καλά»¹¹³⁸.

Ο Gëzim Çela περιγράφει μια σκηνή κατά την οποία ο ίδιος και οι συγκαταρούμενοί του Κώστας Παπάς και Shefqet Gjana βρίσκονται έγκλειστοι στις φυλακές των Τιράνων, προκειμένου να καταδικαστούν εκ νέου μετά την συμμετοχή τους στα γεγονότα της Εξέγερσης των κατάδικων του Σπατς το Μάιο του 1973. Αν και θεωρούν πολύ πιθανή την θανατική τους καταδίκη, φέρεται να αγωνιούν περισσότερο για το πώς θα καπνίσουν λίγο καπνό που προμηθεύτηκαν κρυφά. Τότε, ο συγγραφέας πολτοποίησε μουσκεύοντας ένα κομμάτι ψωμιού ώστε να σχηματίσει έναν λεπτό κύλινδρο. Όταν στέγνωσε, επέδειξε γεμάτος ικανοποίηση στους ομόκελλούς του τον χειροποίητο «ψωμένιο λουλά» τον οποίο χρησιμοποίησαν για να καπνίσουν¹¹³⁹. Σε αρκετές άλλες αφηγήσεις μαρτυρείται μια διαδεδομένη τεχνική που χρησιμοποιούσαν οι κατάδικοι στα χοτζικά κάτεργα: η κατασκευή πιονιών σκακιού από κομμάτια γυαλιού και αποξηραμένου ψωμιού¹¹⁴⁰.

Παρόμοια, ο Σολζενίτσιν περιγράφει το δίλημμα του Ιβάν Ντενίσοβιτς ο οποίος, κατά τη στιγμή του ελέγχου, δυσκολεύεται να αποφασίσει να ξεφορτωθεί τη σιδερένια λάμα του ώστε να μην τιμωρηθεί με εγκλεισμό στο πειθαρχικό κελί και στέρηση του σιτηρεσίου: «Πρέπει να αποφασίσει όσο γίνεται πιο γρήγορα: ή να πετάξει διακριτικά τη λάμα πάνω στο χιόνι, κρυμμένος πίσω απ' το μπροστινό του... ή να την περάσει! Για ένα τόσο δα πραγματάκι μπορούν να σου φορτώσουν δυο μέρες απομόνωση, αν πιστέψουν πως την ήθελες για μαχαίρι. Μα ένα σουγιαδάκι για μπάλωμα παπουτσιών, σήμαινε κέρδος, σήμαινε ότι μπορούσες να βγάλεις το ψωμί σου! Να πετάξει τη λάμα, του 'κανε πολύ πόνο»¹¹⁴¹.

Κατά δεύτερον, η κατοχή οποιουδήποτε ασυνήθιστου, για τα δεδομένα της φυλακής, αντικειμένου συνδράμει τον ντελεζιανό «αγώνα για την

¹¹³⁸ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 1319.

¹¹³⁹ Ο.π., Çela, σ. 53.

¹¹⁴⁰ Η συγκεκριμένη τεχνική επαναλαμβάνεται, επίσης, αρκετές φορές μέσα στο έργο του Σαλάμοφ, ο.π., σ. 509.

¹¹⁴¹ Ο.π., Σολζενίτσιν, σ. 178.

υποκειμενικότητα»¹¹⁴² του εγκλείστου. Ένας τέτοιος αγώνας περιγράφεται στην αυτοβιογραφική νουβέλα *Μητρός οίμωγή* του Gëzim Çela: Ο ίδιος και οι συγκρατούμενοί του αναλαμβάνουν το ρίσκο μιας επαπειλούμενης τιμωρίας και μεταφέρουν μαζί τους κατά τις μεταγωγές, από στρατόπεδο σε στρατόπεδο, την κιθάρα του γνωστού τραγουδοποιού της εποχής Vase Zela, καθότι η κιθάρα συντελούσε στην «καταβύθιση στον κόσμο των ονείρων» που τους είχαν απαγορευθεί τόσο άδικα. Στη συνείδηση του εγκλείστου, τέτοια αντικείμενα, όπως η κιθάρα, μετατρέπονται σταδιακά σε ένα είδος τοτέμ: «*Η κιθάρα μας άνοιξε το παράθυρο της ελπίδας*». Το υποκείμενο ταυτίζεται τόσο πολύ με κάποιο αντικείμενο-τοτέμ ώστε η σχέση αυτή ανακαλείται τόσο στις μεταγενέστερες αφηγήσεις των διωκόμενων όσο και στη ζωντανή μνήμη της ίδιας της φυλακής: Όταν ο Gëzim Çela συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά και οδηγείται στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς, βρίσκει εκεί την αγαπημένη του κιθάρα την οποία, έξι χρόνια νωρίτερα, είχε εμπιστευθεί σε κάποιον συγκρατούμενό του σε άλλο στρατόπεδο¹¹⁴³.

Αυτή η υποκειμενικότητα των αντικειμένων γίνεται αντιληπτή και από την ίδια την διοίκηση η οποία τιμωρεί παραδειγματικά την κατοχή ακόμα και των πιο ακίνδυνων πραγμάτων που εντοπίζονται στους εξονυχιστικούς ελέγχους των σακιδίων των φυλακισμένων. Μια αυστηρότητα που είναι, κατά το Zhiti, τελείως αδικαιολόγητη: «*Αυτός εδώ ο φρουρός έχει αδειάσει όλον τον μπόγο κάποιου κατάδικου πάνω στο χιόνι, ξεψαχνίζοντας ένα προς ένα όλα τα αντικείμενα, σκισμένα πουκάμισα, οπίνγκες, κουτάκια καπνού, λωρίδες, κάποιο βιβλίο, μια μικρή κατσαρόλα, λευκά χαρτιά... Πόση εχθρότητα και πόση πολιτική μπορεί να υπάρξει στο σακίδιο ενός πολιτικού κρατουμένου;*»¹¹⁴⁴

Στη φυλακή επανεκτιμάς την αξία των αντικειμένων, γράφει ο Maks Velo ο οποίος συνέλεγε πολύχρωμους λίθους μέσα στις γαλαρίες του Σπατς, χωρίς καμιά πρακτική αξία, και τις φύλαγε ριψοκινδυνεύοντας στην αποθήκη τροφίμων ή ρουχισμού. Ο μπόγος του κατάδικου με τα ελάχιστα αντικείμενα που του επιτρέπονταν να κατέχει αποτελεί το μόνο περιουσιακό του στοιχείο, ο μόνος χώρος στον οποίο μπορεί στοιχειωδώς να διαφυλάξει την υποκειμενικότητά του, συνεπώς η ανάμνηση αυτού του μικρού μπόγου καταλαμβάνει περίοπτη θέση στα περισσότερα

¹¹⁴² Ο.π., Πολυχρόνης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ο.π., σ. 25.

¹¹⁴³ Ο.π., Çela, σ. 21.

¹¹⁴⁴ Ο.π., Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*, σ. 26.

κείμενα των διωκομένων: «Στα ράφια της αποθήκης ήταν στριμωγμένες τσάντες, μπόγοι, σακίδια με μικροπράγματα. Κάθε πράγμα σε αυτή την αποθήκη είχε μαλακή υφή. Δεν επιτρέπονταν σκληρά ή αιχμηρά αντικείμενα. Διαταγή της αστυνομίας»¹¹⁴⁵.

Ο ίδιος εντυπωσιάζεται από το περιεχόμενο του σακιδίου κάποιου βαρυποινίτη συγκαταλεγμένου του ο οποίος είχε φυλαγμένα ρωσικά και κινέζικα περιοδικά της δεκαετίας του 1950, διάφορες μινιατούρες και μογγολικές γκραβούρες με τη «Λίμνη των κύκνων» και αναπαραστάσεις σοσιαλιστικού ρεαλισμού, μοσχοβίτικα τρένα και καρτ-ποστάλ από τη Βόρεια Κορέα, αποκομίζοντας τελικά την αίσθηση ότι, παρά τις αυστηρές απαγορεύσεις και τους εντατικούς ελέγχους, μέσα στο μπόγο ενός κατάδικου μπορεί να χωρέσει ολόκληρος ο κόσμος¹¹⁴⁶. Στο Σπατς ο Velo αναφέρεται, ακόμη, σε μια εικαστική χρήση των αντικειμένων από τους κατάδικους. Στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς ήταν αρκετά διαδεδομένη η μικρογλυπτική η οποία βασίζονταν στο σκάλισμα και το σμίλευμα κουκουτσιών φρούτων, κυρίως του ροδάκινου: «Άλλοι έλεγαν ότι η τέχνη αυτή ήρθε από το στρατόπεδο της Φους-Κρούγια: κυκλοφορούσε η φήμη ότι κάποιος νεαρός κατάδικος ήθελε να χαρίσει ένα δώρο στην αρραβωνιαστικιά του και της έφτιαξε ένα δαχτυλίδι από κουκούτσι ροδάκινου»¹¹⁴⁷.

Στο ποίημα «Ευλογημένο παλτό» του Alfons Dovana, αποτυπώνεται η συναισθηματική αγλή που απλώνεται πάνω στα προσωπικά είδη του κατάδικου. Το παλτό που φορούσε στο κάτεργο ήταν το ίδιο εκείνο παλτό που είχε φορέσει άλλοτε και ως γαμπρός: «Κι αν είχες φωνή πόσα θα μπορούσες να μαρτυρήσεις για το γολγοθά μου/ σιδηροδέσμιος μερόνυχτα στις αλυσίδες μου/ εκεί μέσα στα μπουντρούμια, από τη γη κάτω, στο κελί/ όταν για μήνες μοιραζόμασταν τη μοναξιά/ ω ευλογημένο παλτό»¹¹⁴⁸.

Το αντικείμενο-τοτέμ ακολουθεί τον διωκόμενο τόσο εντός όσο και εκτός φυλακής. Υπήρχε μια άγραφη παράδοση στα αλβανικά γκουλάγκ που όριζε ότι ο κατάδικος, τη στιγμή που αποφυλακίζονταν, δεν έπαιρνε τίποτα μαζί του, δωρίζοντας τα ελάχιστα μικροπράγματα που είχε στο μπόγο του στους συγκαταλεγμένους. «Αυτά τα λίγα συμπράγκαλα που έχω μαζί μου έχω αποφασίσει να μην τα πάρω όταν απολυθώ, γιατί σαν να μου φαίνεται ότι μαζί με αυτά θα με ακολουθήσει και η ανάσα

¹¹⁴⁵ Ο.π., Velo, σ. 258.

¹¹⁴⁶ Ο.π., Velo, σ. 259.

¹¹⁴⁷ Ο.π., Velo, σ. 388.

¹¹⁴⁸ Βλ. κεφάλαιο «Συγγραφείς και ορόσημα-έργα», «Alfons Dovana».

της φυλακής»¹¹⁴⁹-γράφει ο Lubonja το Δεκέμβριο του 1990 στο ημερολόγιο της φυλακής, λίγους μήνες πριν αποφυλακιστεί.

Ωστόσο, όταν η στιγμή πλησιάζει, καταλαμβάνεται αίφνης από το πνεύμα του τοτεμισμού των επί χρόνια προσωπικών του αντικειμένων και αλλάζει απόφαση, αγνοώντας τη σχεδόν μοιρολατρική παράδοση του κατέργου: *«Το πρωί άρχισα να λογαριάζω ποια πράγματα θα έπαιρνα φεύγοντας μαζί μου. Είναι δύο σάκοι με βιβλία, χειρόγραφες σημειώσεις, τετράδια και μια τσάντα με δυο τρία ρούχα που δε θέλω να τ' αφήσω εδώ· τα έχω ως ενθύμια φίλων. Θα πάρω το μάλλινο πλεχτό, δύο καπέλα και το προσκέφαλο που θέλω να κρατήσω σαν ανάμνηση από τη φυλακή. Έπειτα, έχω συνηθίσει τόσα χρόνια να κοιμάμαι σ' αυτό το προσκέφαλο και ίσως εξακολουθήσω να κοιμάμαι πάνω σ' αυτό»*¹¹⁵⁰. Το ίδιο, και ο Gëzim Çela παίρνει μαζί του την κιθάρα που για χρόνια κουβαλούσε από στρατόπεδο σε στρατόπεδο: *«Αυτή ήταν πια μια κατάδικη, για είκοσι δύο χρόνια, ακριβώς όσο κι εγώ. Η κιθάρα του Vaze Zela εξακολουθεί να με συντροφεύει, στο σπίτι μου ακόμα και σήμερα, τούτη την ημέρα»*¹¹⁵¹.

Τα αντικείμενα-τοτέμ, γράφει η Χέρτα Μύλερ, επιβεβαιώνοντας το φόβο του έγκλειστου Lubonja για την «ανάσα της φυλακής» που θα συνεχίσει να τον ακολουθεί, μετατρέπονται στη διάρκεια των ετών σε όπλα ενάντια στη λήθη, ακόμα και παρά την ίδια τη βούληση του υποκειμένου, όπως συμβαίνει με τον ήρωα του *Αγγέλου της πείνας*: *«Εδώ και εξήντα χρόνια θέλω τη νύχτα να θυμάμαι τα αντικείμενα που είχαμε στο στρατόπεδο. Είναι τα πράγματα της νυχτερινής μου βαλίτσας. Από τότε που γύρισα από το στρατόπεδο, κάθε ζάγρυπνη νύχτα είναι μια βαλίτσα από μαύρο δέρμα. Κι αυτή η βαλίτσα είναι μέσα στο κεφάλι μου. Μόνο που εδώ και 60 χρόνια δεν ξέρω αν δεν μπορώ να κοιμηθώ επειδή θέλω να θυμάμαι τα αντικείμενα ή αν συμβαίνει το αντίθετο. Αν παλεύω μαζί τους επειδή έτσι κι αλλιώς δεν μπορώ να κοιμηθώ. Ούτως ή άλλως, η νύχτα ετοιμάζει τη μαύρη της βαλίτσα παρά τη θέλησή μου, πρέπει να τονίσω αυτό. Πρέπει να θυμάμαι παρά τη θέλησή μου... Αντικείμενα που ίσως να μην έχουν καμιά σχέση μαζί μου ψάχνουν να με βρουν. Θέλουν να με εκτοπίσουν τη νύχτα, να με γυρίσουν πίσω στο στρατόπεδο θέλουν»*¹¹⁵².

¹¹⁴⁹ Ο.π., Lubonja, σ. Στο δέκατο έβδομο έτος, σ. 226.

¹¹⁵⁰ Ο.π., Lubonja, σ. 325.

¹¹⁵¹ Ο.π., Çela, σ. 22.

¹¹⁵² Ο., Χέρτα Μύλερ, *Ο άγγελος της πείνας*, σ. 31.

B.4.5.18. Αποφυλάκιση

Όταν ήμουν παιδί, ονειρευόμουν να γίνω ποιητής. Η φυλακή δεν μου επέτρεψε ένα τέτοιο όνειρο. Αντί για το σχολείο της τέχνης, ακολούθησα εκείνο της φυλακής, ένα τρομακτικό σχολείο, μια κόλαση που σε κατέπνιγε μέσα στη δίνη της. [...] Τώρα, θα έβγαίνα σε έναν άλλο κόσμο. Πώς θα ήταν αυτός; Μήπως θα άλλαζα απλά τη μικρή φυλακή με εκείνη τη μεγάλη φυλακή που λέγεται Αλβανία;

Reshat Kërra, *Διαμελισμένη νύχτη*

Ένα μεγάλο μέρος των λογοτεχνικών μαρτυριών και των μυθοπλαστικών αφηγήσεων της χοτζικής διώξης κλείνουν με την σκηνή της αποφυλάκισης του κεντρικού πρωταγωνιστή. Ακόμη και στα έργα η πλοκή των οποίων δεν ολοκληρώνεται στο συγκεκριμένο σημείο, η σκηνή της αποφυλάκισης συγκροτεί ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ακολουθία των τόπων. Η αποφυλάκιση αποτελεί ένα μπαχτινικό κατώφλι για το υποκείμενο εν διώξει, υπό την έννοια ότι ο αποφυλακιζόμενος εισέρχεται στο σημείο κορύφωσης της διωκτικής συνθήκης. Πρώτον, διότι η ίδια η σωφρονιστική πράξη της αποφυλάκισης εργαλειοποιείται από τους μηχανισμούς καθεστωτικής καταπίεσης: Οι εκπρόσωποι της SIGURIMI στο στρατόπεδο-φυλακή εκμεταλλεύονται την ψυχοσυναισθηματική σύγχυση και την ευάλωτη θέση του διωκόμενου εντείνοντας τις απειλές εναντίον του και τις πιέσεις προκειμένου να του αποσπάσουν μια ταπεινωτική για εκείνον υπογραφή συνεργασίας. Κατά δεύτερον, η αποφυλάκιση ενός πολιτικού κρατούμενου στην Αλβανία του Ενβέρ Χότζα δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ουσιαστική απελευθέρωση· περισσότερο βιώνεται, όπως θα καταδειχθεί αναλυτικά παρακάτω, ως μια μετάβαση από την «μικρή» στη «μεγάλη» ζώνη, από το στρατόπεδο-φυλακή στο κράτος-φυλακή¹¹⁵³.

Οι κατάδικοι, αφηγείται ο Maks Velo στο *Σπατς*, έχουν από καιρό έτοιμα τα πολιτικά ρούχα της αποφυλάκισης, ακόμα και εκείνοι που εκτίουν τα πρώτα χρόνια της ποινής τους. Αυτή είναι μια προληπτική συνήθεια των φυλακισμένων, σαν κάποια μυστική πρόσκληση που απευθύνουν στην ελευθερία να τους επισκεφθεί¹¹⁵⁴. *«Περίμενα ν' απολυθώ, πίστευα είχε έρθει η ώρα. Μοίραζα τσιγάρα, καραμέλες, όπως*

¹¹⁵³ Ο.π., Musta, *Οι φυλακές του κράτους-φυλακή*.

¹¹⁵⁴ Ο.π., Velo, *Το Σπατς*, σ. 45.

ήτανε το συνήθειο, φυλαγμένα για αυτή την ημέρα. Με συναντούσαν οι φίλοι, με αγκάλιαζαν. Κάποιος έφευγε για καμιά δουλειά, έρχονταν άλλοι, με περιτριγύριζαν, μου εύχονταν, έδιναν παραγγελιές. Κι εσείς όσο το συντομότερο, τους έλεγα κι εγώ με μια μικρή απόγνωση. Θα άφηνα εκεί τους φίλους μου, έτσι, κατάδικους», γράφει ο Visar Zhiti για τις τελευταίες του στιγμές στο στρατόπεδο του Κιαφ-Μπάρι¹¹⁵⁵.

Στους εγκλείστους των γκουλάγκ, όπως αποτυπώνεται στην αφήγηση της Χέρτα Μύλερ, έχει αφαιρεθεί η δυνατότητα της επιθυμίας, δεν μπορούν και δεν θέλουν να πάρουν καμία απόφαση· ήθελαν να επιστρέψουν στο σπίτι αφήνοντας τις αναμνήσεις του παρελθόντος αλλά δεν τολμούσαν να αφεθούν στη λαχτάρα του μέλλοντος¹¹⁵⁶. Η στιγμή της αποφυλάκισης, αντίθετα από το αναμενόμενο, δεν είναι μια στιγμή ευφορίας ούτε βιώνεται ως χαρμόσυνο γεγονός τη στιγμή που συντελείται, διότι, όπως ήδη επισημάνθηκε, ο αποφυλακιζόμενος βιώνει μια παρατεταμένη ψυχική και συναισθηματική σύγχυση, νιώθοντας διαρκώς την ένταση και την πίεση να κλιμακώνονται. Το να αποφυλακίζεσαι, γράφει ο Σαλάμοφ, ήταν επικίνδυνο· για κάθε κρατούμενο που η ποινή έβαινε στο τέλος του άρχιζε ένα σωστό κυνήγι: «*Το κυνήγι συνίστατο σε προβοκάτσες, καταδόσεις, ανακρίσεις*»¹¹⁵⁷.

Η ίδια αυτή ψυχοφθόρα αγωνία και ο φόβος μιας ενδεχόμενης εξορίας καταλαμβάνει αίφνης και τον Beqir Ajazi μόλις ακούει τον αξιωματικό υπηρεσίας της φυλακής να φωνάζει το όνομά του ώστε να του παραδώσει το αποφυλακιστήριο¹¹⁵⁸. Επαναλαμβάνεται σε όσους διωκόμενους αφηγούνται αυτή τη σκηνή. Ο Agim Musta αναπαριστά ακριβώς στους Ζωντανούς φακέλους την κατάσταση του αποφυλακιζόμενου που διακατέχεται από το φόβο της «αλλαγής προαυλίου»: «*Οι μέρες περνούσαν κι εγώ περίμενα την απόλυση, που, σύμφωνα με τον καρτελίστα, αναμένονταν προς το τέλος του Νοέμβρη. Όσο πιο πολύ πλησίαζαν οι μέρες, τόσο περισσότερο ανήσυχος ένιωθα. Είχα χάσει τελείως τον ύπνο μου... Μια κανονική αποφυλάκιση, με συμπλήρωση της ποινής φασούλι το φασούλι, δεν τους ευχαριστούσε τους φυλακισμένους. Η ελευθερία που θα ήταν γι αυτούς σωτήρια θα έρχονταν μόνο με την κατάρρευση της ενβεριανής δικτατορίας... Χωρίς να το θέλεις, σκέψεις πολλές γυρόφερναν στο μυαλό σου: Θα με δεχτεί άραγε η οικογένεια; Θα με αφήσουν ελεύθερο*

¹¹⁵⁵ Ο.π., Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*, σ. 517.

¹¹⁵⁶ Ο., Χέρτα Μύλερ, *Ο άγγελος της πείνας*, σ. 222.

¹¹⁵⁷ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 525.

¹¹⁵⁸ Ο.π., Ajazi, *Nuk m'u ndaburgu i Burrelit*, σ. 5.

ή θα με εξορίσουν; Πως θα βγάλω το ψωμί μου; Η SIGURIMI τι πιέσεις θα μου ασκήσει; Οι δικοί μου άνθρωποι, οι φίλοι και οι γνωστοί, πώς θα με υποδεχτούν; Και τα ερωτήματα που ζητούσαν απαντήσεις ήταν δίχως τελειωμό. Όλα αυτά ήταν η αιτία που οι κατάδικοι αναστατώνονταν όταν ζύγωνε η μέρα της απόλυσης. Αυτοί το ήξεραν καλά πως ολόκληρη η Αλβανία ήταν μια μεγάλη φυλακή... Οι κατάδικοι τόσο είχαν εξοικειωθεί με το κάτεργο ώστε τους φαίνονταν πως εκεί μέσα είχαν γεννηθεί, εκεί είχαν μεγαλώσει και εκεί θα πέθαιναν»¹¹⁵⁹. Η σκέψη της ζωής εκτός φυλακής, γράφει ο Musta, έκανε τους αποφυλακισθέντες να αισθάνονται ξένοι καθότι είχαν αποκοπεί από την κοινωνία για πολλά χρόνια και αρκετοί είχαν εγκαταλειφθεί από τις οικογένειές τους στη μοίρα τους.

Αυτή η ένταση που διαπερνά τον κατάδικο που πρόκειται να αποφυλακιστεί γίνεται αντιληπτή από τους συγκρατούμενους του οι οποίοι προσπαθούν να αποφορτίσουν για χάρη του την ατμόσφαιρα από το διωκτικό της βάρος, ετοιμάζοντας μια μικρή άτυπη τελετή αποχαιρετισμού με αστεία και πειράγματα, μια νύχτα πριν από τη μεγάλη στιγμή. Διηγείται ο Petrit Velaj στο *Ημερολόγιο της φυλακής*: «Την τελευταία νύχτα, φίλοι και γνωστοί μαζεύτηκαν γύρω μου για τελευταία φορά για να αστερευτούν και να μου ευχηθούν. Πάνω σε αυτό το ευχάριστο κλίμα που είχε δημιουργηθεί, καταφτάνει ο δεσμοφύλακας Τζάκο και φωνάζει εξαγριωμένος να κατέβω στην κομάντα. “Ούτε την τελευταία νύχτα δεν σε αφήνουν σε ησυχία”, μου είπαν οι φίλοι»¹¹⁶⁰. Πράγματι, εκείνο το τελευταίο βράδυ ο συγγραφέας εγκλείστηκε στο πειθαρχικό και βασανίστηκε προκειμένου να «ξεπληρώσει» προηγούμενες πειθαρχικές ποινές. Το επόμενο πρωί, κι ενώ δεν είχε συνέρθει ακόμη από τα βασανιστήρια, του ανακοινώθηκε ότι αποφυλακίζεται αλλά στερείται του δικαιώματος της επιστροφής στο σπίτι του και ως εκ τούτου εκτοπίζεται άμεσα: «Τα ρούχα και τα πράγματα του ύπνου τα χάρισα στους φίλους μαζί με κάτι τσιγάρα και καραμέλες που τα έδωσα στους άρρωστους της φυλακής. Χωριστήκαμε με δάκρυα στα μάτια»¹¹⁶¹.

Η αποφυλάκιση ως σημαίνων τόπος της λογοτεχνίας του γκουλάγκ, σύμφωνα με την Leona Toker, δεν αποτελεί μια συλλογική εμπειρία (collective experience), όπως συμβαίνει αντίστοιχα με τη λογοτεχνία του Ολοκαυτώματος και αυτή είναι μια

¹¹⁵⁹ Ο.π., Agim Musta, *Dosjet e gjalla*, σ. 156.

¹¹⁶⁰ Ο.π., Petrit Velaj.

¹¹⁶¹ Ο.π., Petrit Velaj.

ειδοποιός διαφορά¹¹⁶². Ακόμα και στην Κομμουνιστική Αλβανία, στην οποία εξακολουθούσαν να υπάρχουν πολιτικοί κρατούμενοι μέχρι και την Άνοιξη του 1991, η αποφυλάκισή τους έγινε σταδιακά ώστε να μην θεωρείται συλλογική εμπειρία.

Ενδεχομένως, όπως υπαινίσσεται ο Bashkim Shehu στη μυθοπλαστική νουβέλα *Το Παιχνίδι, Η Πτώση του Ουρανού*, η απέκδυση της αποφυλάκισης από το μανδύα του συλλογικού βιώματος δεν υπήρξε μια συγκυριακή εξέλιξη αλλά μια μεθοδικά περαιωμένη τεχνική απόκρυψης των ολοκληρωτικών ιχνών του καθεστώτος. Ο πρωταγωνιστής της νουβέλας είναι ένας από τους τελευταίους πολιτικούς κρατούμενους του καθεστώτος και συμπεριλαμβάνεται σε ένα κύμα σποραδικών, στα όρια της στατιστικής λεπτομέρειας, αποφυλακίσεων από το στρατόπεδο του Αγίου Βασιλείου: *«Υστερα από τριάντα τρεις μέρες, στις 17 Μαρτίου, έγιναν ξανά και άλλες αποφυλακίσεις κι έτσι απολυθήκαμε κι εμείς οι τρεις μαζί με άλλους κατάδικους από τους απομείναντες. Αλλά και πάλι υπήρχαν ακόμα άτομα που έμεναν στη φυλακή. Έτσι όπως ανεβαίναμε στα μικρά λεωφορεία που στάθμευαν λίγο παρακάτω και μαζί τους θα διασχίζαμε τη μισή Αλβανία μέχρι να φτάσουμε στα Τίρανα..., κοίταξα ακόμα μία φορά το στρατόπεδο, τους δύο πύργους που διέκριναν από την ακρογιαλιά, κάτω από την αιθρία του ουρανού, και τότε μου εντυπώθηκε αζεδιάλυτα στο μυαλό εκείνη η εικόνα των κατάδικων που αφήναμε πίσω, αραδιασμένων στην ταράτσα ενός από τους πύργους, στη σιγανή βροχή, με τα βλέμματά τους ζωπίσω μας, να μας εύχονται ακόμα μία φορά σηκώνοντας τα χέρια τους στον αέρα. Η αποφυλάκισή τους θα καθυστερούσε μερικές εβδομάδες ακόμη, αλλά τότε αυτό ήταν άγνωστο, κι εκείνες τις στιγμές έμοιαζαν σαν να ήταν προορισμένοι να μείνουν για πάντα στη φυλακή· όποτε τους σκέφτομαι μου φαίνεται πως είναι ακόμα εκεί, κάτω από τη σιγανή βροχή, όσο και να έχουμε βρεθεί με τους περισσότερους αφού απολύθηκαν»¹¹⁶³.*

Ο χοτζικός ολοκληρωτισμός γνώριζε πολύ καλά την δυναμική της εικόνας των μαζικών αποφυλακίσεων των θυμάτων του Ολοκαυτώματος από τα ναζιστικά στρατόπεδα και τη συμβολή αυτής της συλλογικής εμπειρίας στην θεσμική καταδίκη των εγκλημάτων των θυτών. Συνακόλουθα, οι εκπρόσωποι του καθεστώτος γνώριζαν πολύ καλά πως αποτρέποντας το συλλογικό από την εμπειρική οπτική των δικών τους θυμάτων θα εμπόδιζαν σημαντικά την ανάδυση της ηθικής και θεσμικής αναγκαιότητας της δικής τους καταδίκης.

¹¹⁶² Ο.π., Toker, σ. 94.

¹¹⁶³ Ο.π., Bashkim Shehu, σ. 147.

Η Toker αναφέρεται, επιπλέον, σε μια σειρά κειμένων, όπως *Τα ημερολόγια του Σολόντγκιν*, στα οποία διαπιστώνεται ότι η ανάμνηση των ημερών ή ακόμα και των μηνών πριν την αποφυλάκιση δεν αποτυπώνεται λεπτομερειακά ούτε περιγράφονται εναργώς από το υποκείμενο της αφήγησης καθότι σώζονται συγκεχυμένα στη μνήμη του γράφοντος¹¹⁶⁴. Στις μαρτυρίες των χοτζικών διώξεων καταδεικνύεται πειστικότερα ότι αυτή η μνημονική σύγχυση είναι περισσότερο μια εσκεμμένη αποσιώπηση για λόγους που συνδέονται με την τραυματική εμπειρία της εγκατάλειψης των συγκρατουμένων.

Το πιο ενδεικτικό παράδειγμα που επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση είναι η τελευταία σκηνή του *Ζυγού της βίας* του Todi Lubonja. Ο αφηγητής δεν αντιμετωπίζει τόσο το πρόβλημα της θολής μνήμης κατά την αναψηλάφηση του μνημονικού υλικού όσο την αναβίωση μιας μη μοιρασμένης ευτυχίας: «*Δεν είχα καμιά όρεξη να μιλούσα για την ημέρα της αποφυλάκισης. Μου φαίνονταν έτσι σα να στενοχωρούσα τους φίλους. Αισθανόμουν άσχημα που θα άφηνα πίσω στη φυλακή τόσους ακέραιους ανθρώπους, οι οποίοι είχαν ακόμα πολλά χρόνια για να κάνουν. Τελείως δυσβάσταχτο για εμένα ήταν το γεγονός ότι θα άφηνα πίσω μου και το γιο μου που ήταν φυλακισμένος στο στρατόπεδο του Σπατς, του οποίου του υπολείπονταν ακόμη πολλά χρόνια για να εκτίσει την ποινή. Αυτό μου προκαλούσε ένα συνεχές και αφόρητο στρες... Αισθανόμουν εξίσου άσχημα που θα άφηνα στη φυλακή και το φίλο μου τον Φαντίλ, με τον οποίο πέρασα περίπου τη μισή μου ποινή... Αυτός εξέφραζε τη χαρά του που αποφυλακιζόμουν, όμως την ίδια στιγμή ένιωθε ότι θα του έλειπα στους προαυλισμούς, στους οποίους βγαίναμε μαζί, όπως και στην τραπεζαρία όπου συνηθίζαμε να καθόμαστε δίπλα ο ένας στον άλλον... Τον τελευταίο μήνα και τις τελευταίες μέρες της φυλακής τις πέρασα σε μια κατάσταση ακαμψίας. Ταραζόμουν όταν οι φίλοι μου έλεγαν: «Έφυγες εσύ Τόντι. Θα μας αφήσεις!» Κι εγώ ένιωθα σαν να μην ήμουν εντάξει απέναντί τους, γιατί τους παρατούσα εκεί, σε αυτό το σκοτεινό κάτεργο...»¹¹⁶⁵.*

Ο Ντοστογιέφσκι υπαινίσσεται ότι ο αποφυλακιζόμενος ανακαλύπτει μια κρυμμένη τρυφερότητα του οικείου που του επιστρέφεται από το ίδιο το κάτεργο, τη στιγμή της εξόδου. Στο αντιληπτικό πεδίο του αποφυλακιζόμενου αφηγητή των *Αναμνήσεων από το σπίτι των πεθαμένων*, σε εκείνο ακριβώς το κατώφλι του

¹¹⁶⁴ Ο.π., Toker, σ. 93.

¹¹⁶⁵ Ο.π., TodiLubonja, σ. 297.

κάτεργου, αναδύεται, σαν μέσα από κάποιο αβυσσαλέο ρήγμα, η συνείδηση ότι οι κατάδικοι που αφήνει πίσω από τις κλειστές πόρτες της φυλακής είναι οι πιο προικισμένοι άνθρωποι του αιώνα τους και για το λόγο αυτό εκτοπίστηκαν από την κοινωνία βίαια και άδικα από σκοτεινές δυνάμεις: *«Αποχαιρετούσα σιωπηλά τους ζύλινους στρατώνες. Τι εχθρική εντύπωση μου 'καναν τότε, τον πρώτο καιρό. Ίσως κι αυτοί να 'ταν πιο γέρικοι τώρα παρά κείνη την εποχή. Πόσα νιάτα θάφτηκαν άδικα μέσα σ' αυτούς τους τοίχους, πόσες υπέροχες δυνάμεις χάθηκαν τζάμπα εδώ μέσα! Γιατί πρέπει όλα να τα πούμε. Αυτοί οι άνθρωποι δεν ήταν συνηθισμένοι. Ίσως αυτοί να 'ταν οι πιο προικισμένοι, οι πιο δυνατοί άνθρωποι απ' όλο το λαό μας. Μα χάθηκαν άδικα πανίσχυρες δυνάμεις, χάθηκαν αφύσικα, παράνομα, τελειωτικά. Και ποιος φταίει; Αυτό είναι. Ποιος φταίει;»¹¹⁶⁶.*

Η επιστροφή στο σπίτι, επισημαίνει η Leona Toker, από την εποχή του Ομήρου, αποτελεί από μόνη της ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στις αφηγηματικές αναπαραστάσεις που σχετίζονται με τη μνήμη κάθε ανθρώπου που αναγκάστηκε να εκτοπιστεί για μεγάλο διάστημα¹¹⁶⁷. Στο *Δέκατο έβδομο έτος* του Fatos Lubonja, η αποφυλάκιση αποκτά μια διάσταση σχεδόν μεταφυσική, δεν είναι παρά μια αλληγορία της επιστροφής του έκπτωτου ανθρώπου στο χαμένο παράδεισο ή της φρουδικής επιστροφής του εμβρύου στην αρχική ασφάλεια της μήτρας: *«Ο κατάδικος ονειρεύεται την έξοδο από τη φυλακή, την “αληθινή ελευθερία”. Όμως, τη βρίσκει άραγε αυτή την ελευθερία όταν βγαίνει; Άλλες πόρτες αμπαρωμένες πρέπει ν' ανοιχτούν, και άλλα δεσμά πρέπει να σπάσουν στον ατέλειωτο δρόμο προς την αληθινή ελευθερία, στο Απόλυτο, τον Θεό· έναν δρόμο που δύσκολο να τον έχει περιγράψει κανείς. Μήπως, άραγε, αυτός ο δρόμος, αυτή η ελευθερία, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η επιστροφή στο “χαμένο παράδεισο”, στα γλυκά κατευναστικά νερά, τα ρευστά, απολεσθέντα, τα αστείρευτα υγρά του μητρικού πλακούντα;»¹¹⁶⁸.*

¹¹⁶⁶ Ο.π., Ντοστογιέφσκι, σ. 351.

¹¹⁶⁷ Ο.π., Toker, σ. 93.

¹¹⁶⁸ Ο.π., Στο *δέκατο έβδομο έτος*, σ. 152.

B.4.6. Η ζώνη εξορίας

*Εδώ παίρνει τέλος η εξορία,
τούτο το τυφλό βάθος δεν είναι καμιάς χώρας.
Ποιος, αγνοώντας τ' όνομα από πάνω
δεν το ποθετεί, ωστόσο, σ' ανθρώπινο τόπο το νεκρό.
Δεν είναι πια τούτα τα βάθη του κοιμητηρίου
η τόσο μακρινή πατρίδα, όπου εμείς οι άλλοι
είμαστε μελαγχολικοί ξένοι.
Ενθάδε κείται εκείνος που υπήρξε απών,
τελευταίο ρίζωμα του ξεριζωμένου.*

Jorge Guillen, «Τελευταία γη της εξορίας»

*...αγγέλους ωραίους σαν μαχαίρια
που ανυψώνονται τη νύχτα
κι αφανίζουν την ελπίδα.*

Alejandra Pizamik, «Εξορία»

Μας εκτόπισαν στην Κρούγια και μας υποχρέωσαν να εγκατασταθούμε για μερικούς μήνες στα κελιά του αστυνομικού τμήματος. Μπροστά στα μάτια μου, περνά μέσα από ένα σύννεφο ομίχλης η ευγενική και όμορφη φιγούρα της πρώτης μου δασκάλας, να με παίρνει από το χέρι και να με επιστρέφει από το σχολείο στη φυλακή, κάθε πρωί.

Eugjen Merlika, *Αναμνήσεις ενός ταξικού εχθρού*

Ο συγγραφέας Agim Musta, εκ των πιο σημαντικών εκπροσώπων της αλβανικής λογοτεχνίας των διωκομένων, ερευνώντας το ιστορικό πλαίσιο λειτουργίας του θεσμού των στρατοπέδων εξορίας και των ζωνών εκτοπισμού, επισημαίνει ότι το κομμουνιστικό καθεστώς του Ενβέρ Χότζα υιοθέτησε το συγκεκριμένο μέτρο καταστολής ήδη από το Δεκέμβριο του 1944 και το εφάρμοσε, επίσημα, μέχρι τον Ιανουάριο του 1990. Αρχικά εκτοπίστηκαν μαζικά μεγάλες πατριαρχικές οικογένειες από το Βορρά της Αλβανίας, όπως οι οικογένειες: Mirakaj, Dosti, Dine, Mulleti, Kyri, Merlika, αλλά και οικογένειες από την Εθνική Ελληνική Μειονότητα, όπως η οικογένεια Κόκκαλη¹¹⁶⁹. Οι εκτοπισμένοι εγκαταστάθηκαν αρχικά σε προχειροφτιαγμένα παραπήγματα σε διάφορα στρατόπεδα της Κεντρικής Αλβανίας,

¹¹⁶⁹ Ο.π., Agim Musta, *Kampet e internimit: Vet-varja e Ganimet Cukës*, σ. 7.

όπως το στρατόπεδο του Μπερατίου το οποίο λειτούργησε από το 1945 μέχρι το 1948, μέχρι να συγκεντρωθούν στο πρώτο οργανωμένο στρατόπεδο εξορίας του καθεστώτος στην περιοχή του Τεπελενίου, το οποίο λειτούργησε από το 1948 μέχρι το 1954. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις 2 Αυγούστου 1954, το καθεστώς ίδρυσε την Επιτροπή Εξορίας-Εκτοπισμών (Komisioni i Internim-Dëbimeve), η οποία αποτελούσε παράρτημα της SIGURIMI και συγκαλούνταν εκδίδοντας καταδικαστικές αποφάσεις εκτοπισμού ή αποφάσιζε την παράταση της ποινής εκτοπισμού για τους ήδη εξόριστους¹¹⁷⁰. Σύμφωνα με τον επικεφαλής του ISKK Agron Tufa, υπολογίζεται ότι η Επιτροπή Εξορίας-Εκτοπισμών με τις καταδικαστικές της αποφάσεις καθόρισε τις ζωές εξήντα χιλιάδων πολιτών της Κομμουνιστικής Αλβανίας¹¹⁷¹. Η τελευταία απόφαση εκτοπισμού που εκδόθηκε από τη συγκεκριμένη επιτροπή φέρεται να είναι η 10^η Φεβρουαρίου 1990¹¹⁷².

Στη μελέτη του Musta, εκτός από το στρατόπεδο του Τεπελενίου, καταγράφονται τα σημαντικότερα στρατόπεδα και ζώνες εξορίας της χοτζικής δικτατορίας μεταξύ των οποίων είναι: α) τα παραπήγματα του Πόρτο Παλέρμιο κοντά στη Χειμάρρα, β) το κινητό στρατόπεδο Γκραμς-Λοζάν, στο οποίο οι εξόριστοι καταναγκάστηκαν στην κατασκευή στρατιωτικής οδικής αρτηρίας, κατόπιν εντολής των σοβιετικών, λόγω του ελληνικού εμφυλίου, γ) το παλιό ορθόδοξο μοναστήρι της νήσου Ζβερνέτς το οποίο μετατράπηκε αρχικά σε στρατόπεδο και από το 1950 άρχισε να δέχεται οικογένειες εκτοπισμένων, δ) το στρατόπεδο της Σάβρα, κοντά στην πόλη της Λιούσνια, το οποίο είχε κατασκευαστεί αρχικά για να εγκατασταθούν οι Έλληνες αντάρτες που κατέφυγαν στην Κομμουνιστική Αλβανία με το τέλος του Εμφυλίου, ε) το στρατόπεδο του Σεμάνι το οποίο συνδέεται επίσης με τον ελληνικό εμφύλιο, καθώς λειτουργούσε αρχικά ως χώρος κράτησης των ομήρων Ελλήνων στρατιωτικών που είχε συλλάβει το ΕΑΜ, στ) η ζώνη του Γκραμπιάνι, επίσης κοντά στην πόλη της Λιούσνια, του οποίου ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά την επέλαση του μεγάλου χοτζικού τρόμου, στα μέσα της δεκαετίας του 1970, ύστερα από τον εκτοπισμό

¹¹⁷⁰ Επικεφαλής της Επιτροπής τέθηκε ο Manush Myftiu, μέλος του Πολιτικού Γραφείου και αναπληρωτής πρωθυπουργός, με άμεσους ανακριτές τον υπουργό Εσωτερικών Υποθέσεων Kadri Hazbiu όπως και τον δήμο-αρχιανακριτή Nevzat Haznedari (βλ. Musta, ο.π., σ. 30).

¹¹⁷¹ Βλ. Agron Tufa, “Raporti, 6 mijë të vrarë gjatë diktaturës, 34 mijë të burgosur”, *Panorama*, 28/3/2016.

¹¹⁷² Πηγή: Kujto.al (Nuk imagjinohet sa e madhe do ishte “hartae vuajtjeve” të Shqipërisë nëse bëhen të dukshme, ja vendet ku jetuan me vite të dënuarit politikë).

πολλών «αμφιλεγόμενων» διανοουμένων από τα Τίρανα, ζ) το στρατόπεδο Λακατούντι, κοντά στην Αυλώνα, στο οποίο εγκλείστηκαν εκατοντάδες Αλβανοί που είχαν αυτομολήσει από την τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία, η) το στρατόπεδο της Τσέρμα στο οποίο οι εξόριστοι καταναγκάστηκαν στην αποξήρανση των ελών της περιοχής, θ) η ζώνη της Σελενίτσα, στην οποία εκτοπίστηκαν οι οικογένειες των εκκαθαρισμένων και εκτελεσμένων υπουργών κατά τη διάρκεια του μεγάλου χοτζικού τρόμου, ι) η ζώνη της Γκραντίστα και το στρατόπεδο του Κουτς¹¹⁷³.

Όπως εξετάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η καταδίκη αρκετών συλληφθέντων της SIGURIMI με πολυετείς ποινές στα στρατόπεδα-φυλακές συνδυάζονταν συχνά με ταυτόχρονο εκτοπισμό των μελών των οικογενειών τους, όπως συνέβη στην περίπτωση του Eugjen Merlika: *«Υστερα από την καταδίκη μου, ο Καπλάν Σέχου και ο Κόστα Ντίνι συνέχισαν την εγκληματική τους γραφειοκρατική διαδικασία εναντίον της οικογένειάς μου. Εξόρισαν την μητέρα μου και τη γυναίκα μου (ο πατέρας μου ήταν ήδη εξόριστος για χρόνια) και κάποια μέρα η αστυνομική κλούβα πήγε στην πόρτα για να τους πάρει τα ελάχιστα υπάρχοντα. Η οικογένειά μου κατέληξε στο Γκραμπιάνι, ένας τόπος εξορίας στους πρόποδες των λόφων, δεκαοχτώ χιλιόμετρα μακριά από την πόλη της Λιούσνια»¹¹⁷⁴.*

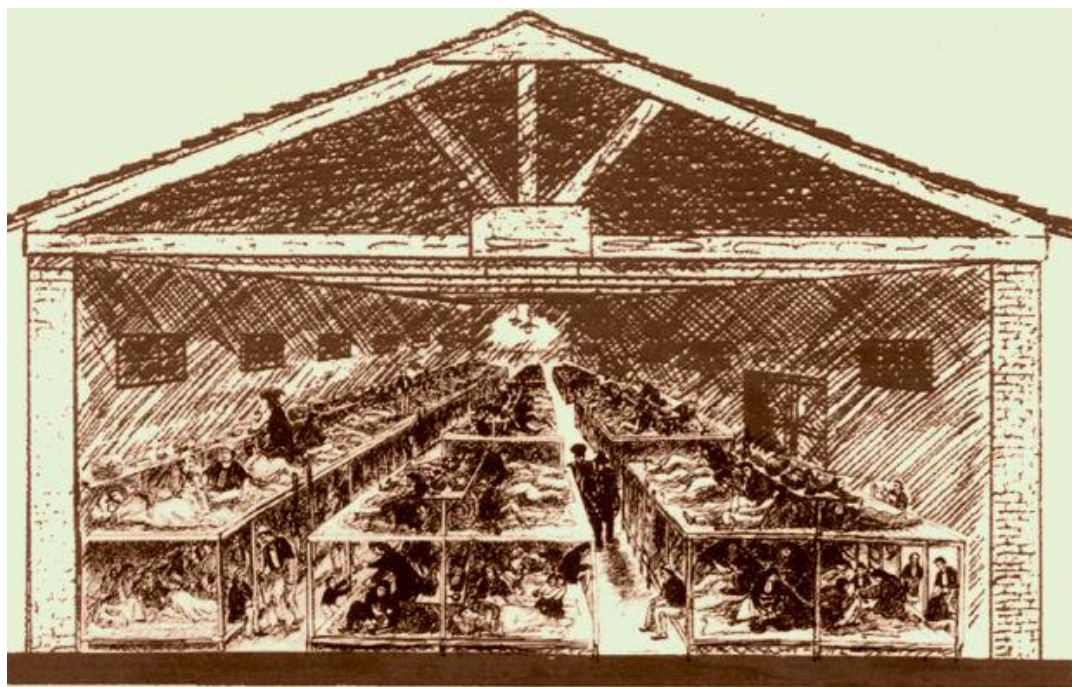
Η οικογένεια Merlika αποτελεί μια τυπική περίπτωση διωκομένων της χοτζικής τυραννίας. Τόσο ο υιός Eugjen Merlika όσο και η μητέρα Elena Gjika-Merlika διέσωσαν στο συγγραφικό τους έργο ένα περιεκτικό χρονικό των τόπων της εξορίας, καθότι εκτοπίστηκαν επί δεκαετίες στις πιο γνωστές οργανωμένες ζώνες εξορίας που είχε εγκαθιδρύσει το καθεστώς, όπως το καμπ του Τεπελενίου, τη Σάβρα, το Γκραμπιάνι και τη Γκραντίστα. Ειδικότερα, το καμπ του Τεπελενίου θεωρείται ως η πιο κακόφημη ζώνη εκτοπισμού κατά τη διάρκεια του αλβανικού κομμουνισμού· ενίοτε αναφέρεται και ως «στρατόπεδο εξόντωσης». Εκεί, γύρω στα δύο χιλιάδες γυναικόπαιδα, με υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, έζησαν απομονωμένοι ως πραγματικοί σκλάβοι του τυραννικού καθεστώτος.

Η Elena Gjika-Merlika θα περιγράψει τη ζοφερότητα της καταναγκαστικής εργασίας στη ζώνη εκτοπισμού που πηγάζει ακόμα και από την ίδια την χωροταξική της κατανομή: *«Η επιλογή του τόπου έγινε αφού υπολογίστηκαν και οι πιο μικρές λεπτομέρειες: ένα πλατύ βαθούλωμα, σαν περιορισμένο πεδίο πολέμου, περικυκλωμένο*

¹¹⁷³ Ο.π., Musta.

¹¹⁷⁴ Ο.π., Merlika.

από στρατιωτικά παραπήγματα, παλιές βάσεις οπισθοφυλακής του ιταλικού στρατού κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Τριγύρω δεν φαίνονταν παρά μόνο βουνά, ένας παγωμένος αέρας το χειμώνα έκανε τη ζωή μας ανυπόφορη, αγκαθωτά συρματοπλέγματα παντού, βγαίναμε υπό αυστηρό έλεγχο να ανάψουμε φωτιά για να ζεσταθούμε φοβούμενοι μήπως μας δέσουν έξω τη νύχτα μες στην παγωνιά. Άγρια χαράματα σήμανε το εγερτήριο. Τετρακόσια άτομα σε κάθε παράπηγμα, σφηνωμένος ο ένας με τον άλλο σε μια ξύλινη ενιαία κουκέτα από στρώματα σε όλο της το μήκος. Δεν επιτρέπονταν περισσότερος χώρος από εξήντα εκατοστά για τον καθένα... Διαβάζονταν δυνατά τα ονόματα, βιαστικά, και ύστερα ξεκινούσαμε για τη δουλειά. Οι πιο νέοι πήγαιναν στο βουνό: δυο ώρες δεν ήταν αρκετές για να φτάσει κανείς ως εκεί, για να σκαρφαλώσουμε λίγο αργότερα σ' ένα πολύ στενό και απότομο μονοπάτι ψηλά μέχρι το δάσος όπου έπρεπε να εργαστούμε. [...] Οι ηλικιωμένοι και οι άρρωστοι περίμεναν με αγωνία πίσω από τα σύρματα να γυρίσουμε, ύστερα τα παιδιά. Δεν μπορώ να ξεχάσω ποτέ τα παιδιά μας που ορμούσαν κατά πάνω μας μόλις μας έβλεπαν ζυπόλυτα και ρακενδύτα, τα παιδιά που τ' αφήναμε το πρωί παρακαλώντας το Θεό να τα ξαναβρούμε υγιή το δειλινό»¹¹⁷⁵.

«Κοιτώνες εξόριστων, στρατόπεδο Τεπελενίου, 1951»: Σκίτσο του συγγραφέα και ζωγράφου Lek Pervizi ο οποίος εκτοπίστηκε στο συγκεκριμένο στρατόπεδο.

¹¹⁷⁵ Elena Gjika Merlika-Kruja, Njëpërmjet kujtimeve të mija, “Krishtlindja e internimit 1951”, *Shekulli*. - Nr. 2844, 11 janar, 2010, f. 18.

Ο ιστορικός Kastriot Dervishi σημειώνει ότι το συγκεκριμένο στρατόπεδο, μαζί με το Πόρτο Παλέρμιο, υπήρξε η πρώτη οργανωμένη ζώνη εκτοπισμού στην οποία εξέτιαν ποινές εγκλεισμού και καταναγκαστικής εργασίας οι οικογένειες των πρώτων εκτελεσθέντων ή κατάδικων του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος, κατά το διάστημα 1945-1953: «Αυτά τα στρατόπεδα ήταν κλειστά κέντρα, περιφρουρημένα από αστυνομικούς. Σε αυτά εκτοπίστηκαν οι οικογένειες των καταδικασθέντων, εκείνων που είχαν αυτομολήσει στο εξωτερικό και των λιποτακτών στρατιωτικών. [...] Στο στρατόπεδο του Τεπελενίου συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός παιδιών, γεγονός το οποίο κατατάσσει το αλβανικό κομμουνιστικό καθεστώς μεταξύ των πιο αυταρχικών της Ανατολικής Ευρώπης, καθότι κανένα άλλο καθεστώς δεν επέδειξε τέτοια αγριότητα κατά των ανηλίκων. Η μεγάλη θνησιμότητα των παιδιών στο στρατόπεδο του Τεπελενίου, αλλά και η ανάγκη αναδιοργάνωσης των ιδρυμάτων εκτοπισμού οδήγησε, στο τέλος του 1953, στο κλείσιμο των δύο τελευταίων στρατοπέδων που περικλείονταν με αγκαθωτό συρματόπλεγμα. Το στρατόπεδο του Τεπελενίου γνώρισε αρνητική φήμη σε διεθνές επίπεδο, αποτελώντας, μάλιστα, σημείο αναφοράς στην έκθεση της κυβέρνησης των ΗΠΑ προς τον ΟΗΕ το Φεβρουάριο του 1955»¹¹⁷⁶. Το στρατόπεδο, συμπληρώνει ο Dervishi, εντυπώνεται στις αναμνήσεις των εξόριστων που εγκλείστηκαν εκεί ως ένας τύπος κολασμού, οριακής πείνας, εξαντλητικής χειρωνακτικής εργασίας και ένας τύπος στον οποίο τα παιδιά περιφέρονταν ημίγυμνα στο έλεος θανατηφόρων επιδημιών.

Η αλβανική λογοτεχνία των διωκομένων έχει το προνόμιο να ενσωματώνει στο σώμα των κειμένων της και αφηγήσεις οι οποίες παρατίθενται από τους οικείους των εγκλείστων των στρατοπέδων και φωτίζουν τις συνθήκες ζωής τους και της οδύσσειας της βασάνου τους στους τόπους της εξορίας. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της Liri Lubonja, συζύγου του διωκόμενου συγγραφέα Todri Lubonja και μητέρα του επίσης διωκόμενου από το χοτζικό καθεστώς συγγραφέα Fatos Lubonja, η οποία, αμέσως μετά τις συλλήψεις και καταδίκες των ανδρών της οικογένειας, εκτοπίζεται με τα εναπομείναντα μέλη στην επαρχία της Λέζια. Τα χρόνια που έπονται της δίωξης και της βαριάς καταδίκης του συζύγου και του γιου της, η Liri Lubonja ζει το δικό της γολγοθά καθώς φέρει μόνη της όλες τις συνέπειες του κοινωνικού στιγματισμού ενώ, παράλληλα, αγωνιά και προσπαθεί να

¹¹⁷⁶ Dhurata Hamzai, “Kastriot Dervishi: Kampi i Tepelenës në ’50-n si kamp i internimit të fëmijëve”, *Shqiptarja.com – Dossier*, 4/4/2018.

μεγαλώσει και να αναθρέψει τις εγγονές της. Αυτές τις οδυνηρές μνήμες της δεκαεφτάχρονης οικογενειακής δίωξης η Liri Lubonja θα τις αφηγηθεί στο μνημειώδες έργο της *Πέρα από τους ανθρώπους και ανάμεσά τους: Αναμνήσεις, 1973-1990* (*Larg dhe mes njerëzve: kujtime, 1973-1990*¹¹⁷⁷), μια μαρτυρία που υφαίνει και αποτυπώνει περίτεχνα το συγκινησιακό φορτίο των επάλληλων αποχωρισμών, των συνεχών απογοητεύσεων, των οικτρών διαψεύσεων αλλά και των ανέλπιστων ανθρωπίνων χειρονομιών.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης το αριστούργημα *Το Γκραμπιάνι στην άκρη των λόφων*¹¹⁷⁸ του Lekë Tasi το οποίο αναπαριστά σκηνές, πρόσωπα και ιστορίες από το χωριό στο οποίο εξορίστηκε μαζί με την οικογένειά του από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Σε μορφή ημερολογιακών σημειώσεων, ο Lekë αποτυπώνει με τον πλέον γλαφυρό και παραστατικό τρόπο την ατμόσφαιρα μιας ολοκληρωτικής τρομοκρατίας που ασκείται ακόμη και στις πιο μικρές και απομονωμένες ανθρώπινες κοινότητες, όπως αυτή ενός επαρχιακού χωριού που αποτελεί προορισμό-τιμωρία για πολλές οικογένειες πολιτικών διωκομένων του καθεστώτος: «18 Οκτωβρίου 1975. Πέρασαν τέσσερις μέρες που είμαστε εξόριστοι στη Μουζεκιά. Το χωριό ονομάζεται Γκραμπιάνι, απέχει είκοσι χιλιόμετρα από τη Λούσνια, αλλά είναι μακριά από την εθνική οδό, προς τα δυτικά, μόνο που τα μάτια μας δεν βλέπουν θάλασσα, κρύβεται, πίσω από μια σειρά λόφων. Μας έχουν δώσει δυο δωμάτια σε ένα στρατώνα σκεπασμένο με λαμαρίνα, το οποίο στεγάζει μόνο εμάς και δυο άλλες οικογένειες επίσης από τα Τίρανα. Στένεψε κι άλλο ο κύκλος - το δόκανο. Μόνο η φυλακή βρίσκεται κάτω από μας τώρα... Μα περιέργως έχω ελαφριά καρδιά, όλο ελπίδα»¹¹⁷⁹.

Το *Γκραμπιάνι στην άκρη των λόφων* είναι ταυτόχρονα μια περίτεχνη αφήγηση ενός ώριμου συγγραφέα, αποφορτισμένη εντούτοις από καλολογικά στοιχεία, με τρόπο που συμπυκνώνει την εικόνα μιας ολοκληρωτικής κοινωνίας εντός της οποίας οι εξόριστοι παγιδεύονται και αδυνατούν να λυτρωθούν από την αδράνεια, τον ταξικό στιγματισμό και την εξαθλίωση. Τα μέλη της οικογένειας προβάλλονται ως δέσμιοι μιας τυραννικής μονότονης καθημερινότητας η σκηνογραφία της οποίας συντίθεται

¹¹⁷⁷ Lubonja Liri, *Larg dhe mes njerëzve: kujtime, 1973-1990*, bot. Dora d'Istria, Tiranë 1995.

¹¹⁷⁸ Tasi Lekë, *Grabjani rrëzë kodrave: skena, personazhe, historira nga fshati i internimit në vitet '70-'80*, bot. "Erik" Tiranë 2009.

¹¹⁷⁹ Ο.π.

από τις εικόνες της εξαντλητικής αγροτικής εργασίας, τις ατέλειωτες καθημερινές ουρές στα κρατικά μαγαζιά για μερικά γραμμάρια γάλατος και άρτου, την παράφορη αδικία, τις συναισθηματικές ματαιώσεις, την ηθική καταρράκωση αλλά και την μύχια διατήρηση της αυτοτροφοδοτούμενης ελπίδας:

«Η αναμονή, στην ουρά του μαγαζιού, μας κουράζει, γιατί μας τρώει πολύ χρόνο και μας κάνει να μαλώνουμε. Η Τέφτα γυρίζει κουρασμένη, αλλά κυρίως στεναχωρημένη από κει, αυτό είναι καθημερινό. Συνήθειά τους είναι να πιάνουν τη σειρά και να φεύγουν. Έρχονται αργότερα και μπαίνουν και παίρνουν. Οι φίλοι τους γνωρίζουν τη σειρά. Έτσι από τρία – τέσσερα άτομα που βρίσκει η Τέφτα εκεί όταν το μαγαζί δεν έχει ανοίξει και αυτή πιάνει τη σειρά, φτάνει και τα πενήντα όταν αρχίζει η πώληση. Μετά, πλησιάζει για να πάρει ύστερα από λίγες ώρες, όταν έρχονται και άλλοι ο ένας μετά τον άλλον και της μπαίνουν μπροστά. Αποθαρρύνεσαι να βλέπεις τον εαυτό σου όλο και πιο μακριά από τον πωλητή, γιατί εκτός από αυτούς που έχουν τη σειρά, μπαίνουν και άλλοι επωφελούμενοι από τους φίλους τους. Και αν διαμαρτυρηθείς, στρέφονται όλοι εναντίον σου. Ο εφοδιασμός είναι καλός, αλλά σε ελάχιστη ποσότητα, γι' αυτό γίνεται ο πόλεμος. Το βράδυ το μαγαζί αδειάζει αφήνοντας τακτικά πελάτες με άδεια χέρια. Οι πωλητές δεν εξυπηρετούν με μεγάλη προθυμία τους όμοιούς μας, για να μην πω ότι μας αντιπαθούν. Αλλά το λάθος είναι της πίεσης που ασκείται πάνω τους και της παραπληροφόρησης που τους γίνεται σχετικά με μας. Εάν η κυβέρνηση γίνει πιο διαλλακτική, η συνεννόηση έρχεται γιατί θα κυριαρχήσει το απλό χαρακτηριστικό γνώρισμα του χωριού, που αποζητά φίλους»¹¹⁸⁰.

Η παραμονή των εκτοπισμένων σε αυτές τις ειδικές ζώνες, υποστηρίζει ο Ylber Merdani, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950, διέπεται από τους ίδιους κανόνες που ίσχυαν και στα αντίστοιχα στρατόπεδα-φυλακές και οργανώνονταν στη βάση ενός «νέο-φεουδαλικού» μοντέλου διοίκησης¹¹⁸¹. *«Το καμπ του Τεπελενίου και τα άλλα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας υπήρξαν ανοιχτοί τάφοι στο σώμα της Αλβανίας, οι πιο ισχυρές, οι πιο συγκλονιστικές και οι πιο ανεπανάληπτες μαρτυρίες της δικτατορίας του αλβανικού κομμουνισμού του Ενβέρ Χότζα, του Μεχμέτ Σέχου και των υπολοίπων. Το Τεπελένι είναι μία ανεξίτηλη κηλίδα ντροπής στη συνείδηση του*

¹¹⁸⁰ Ο.π.

¹¹⁸¹ Βλ. Ylber Merdani, "Flasin veteranët e burgjeve komuniste", *Ανθολογία των πληγών, II*, ο.π., σ. 251.

έθνους»¹¹⁸², κηρύττει δια των αφηγήσεών του ο Eugjen Merlika ο οποίος έζησε τα παιδικά του χρόνια σε αυτά τα στρατόπεδα. Ο Merlika χαρακτηρίζει τις περιπέτειες των παιδιών των διωκομένων ως ένα ξεχωριστό κεφάλαιο εντός του σώματος της λογοτεχνίας των χοτζικών διώξεων:

«Μικρά παιδιά, που οι νεαρές μητέρες υποχρεώνονταν να τ' αφήσουν δεμένα όλη την ημέρα στις ζύλινες κούνιες, μεγάλωναν στο έλεος άγνωστων ηλικιωμένων. Η νεαρή μητέρα, αφού πρώτα είχε ορθώσει εκείνες τις ατελείωτες στοίβες από ζύλα στο δάσος, ήθελε μόνο να βρει επιστρέφοντας το μικρό της πλάσμα βυθισμένο σε έναν νήδυμο ύπνο, με μια όψη αγελική. Τα δάκρυα και οι κατάρες δεν ήταν αρκετά για να αποτυπώσουν όλον εκείνον τον πόνο· την επόμενη μέρα, άγρια χαράματα, την περίμενε ξανά η στοίχιση με τις φίλες της για το δύσβατο μονοπάτι του βουνού. Όσα παιδιά απέμειναν μόνα τους μεγάλωσαν στο έλεος μακρινών συγγενών ή και ολότελα αγνώστων, γιατί οι μανάδες τους οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα εργασίας για να οικοδομήσουν δωρεάν τα «έργα του σοσιαλισμού». Θυμάμαι αυτή την ζοφερή μέρα, όταν με χώρισαν από τη μητέρα μου. Πάσχιζα να σκαρφαλώσω στο καμιόνι ενώ ο αστυνόμος χτυπούσε τα χέρια μου. Τα δάκρυα έρρεαν στα πρόσωπα εκείνων των ορεσίβιων γεροντισσών που είχαν έρθει οικειοθελώς προς το μέρος μου για να αντικαταστήσουν την μάνα μου σε αυτή τη μεταγωγή, αλλά η διαταγή ήταν ρητή: εκείνη έπρεπε να με αποχωριστεί. Ο αστυνόμος έπρεπε να εφαρμόσει την εντολή των προϊσταμένων του, χτυπώντας τα χέρια ενός παιδιού που δεν ήθελε να ξεκόψει από τη μητέρα... Τι ωραία σκηνή για κάποιον από εκείνους τους θαυμαστούς πίνακες του Γκόγια, ένα θέμα κατάλληλο για να απεικονιστεί ο «σοσιαλιστικός ουμανισμός», που διατυμπανίστηκε με τόση θέρμη αυτόν τον αιώνα»¹¹⁸³.

Ο Κωνσταντίνος Κυριακού αφηγείται την ιστορία του συγκρατουμένου του Θεόφιλου Γκίκα ο οποίος έζησε παρόμοιες καταστάσεις αποχωρισμού και κοινωνικής περιθωριοποίησης, όπως αυτές που περιγράφει ο Merlika. Μετά την εκτέλεση του πατέρα του, του Βορειοηπειρώτη διανοούμενου Ευθύμιου Γκίκα, από το ΚΚΑ, και την καταδίκη της μητέρας του Πολυμνίας σε κάθειρξη πέντε ετών στα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, ο ίδιος μαζί με την αδερφή του εκτοπίστηκαν απροστάτευτοι στη βιομηχανική ζώνη των Τιράνων, χωρίς κανείς να επιτρέπεται να αναλάβει την κηδεμονία τους. Όταν, αργότερα, μεταφέρθηκε σε κάποιο στρατόπεδο

¹¹⁸² Ο.π., Eugjen Merlika.

¹¹⁸³ Ο.π., Eugjen Merlika.

αγροτικών εργασιών στα προάστια των Τιράνων και η μητέρα τους, ο μικρός Θεόφιλος με την αδερφή του έτρεχαν από πίσω της εκλιπαρώντας να τους δώσει ένα κομμάτι ψωμί: *«Η μάνα μου ήταν στη γραμμή ανά δύο με μια γιαγιά από το Λιαζαράτι. Εμείς τα δύο τρέχαμε δίπλα τους και ζητούσαμε ψωμί, είχαμε δύο μέρες νηστικά. Η γυναίκα από το Λιαζαράτι έβγαλε μέσα από τα τσιτιάνια¹¹⁸⁴ ένα κομμάτι βρασμένο κρέας, που δεν ήταν παραπάνω από δύο μπουκιές και αποφεύγοντας τα μάτια των λοχιών, μου το έβαλε κάτω από το φανελάκι μου. Αυτό δεν θα το ξεχάσω ποτέ»¹¹⁸⁵.*

Μέρος αυτού του μεγάλου επεισοδίου των εξόριστων παιδιών της Κομμουνιστικής Αλβανίας αποτελεί και η σύντομη πρόζα *Μητριά πατρίδα* του ηπειρώτη ποιητή Μιχάλη Γκανά, ο οποίος αφηγείται περιστατικά και μνήμες, συνθέτοντας αυτόνομες μινιμαλιστικές κειμενικές ενότητες, από τα παιδικά του χρόνια στις καζέρμες της Σκόδρας, τις ειδικές ζώνες συγκέντρωσης Ελλήνων πολιτικών εξορίστων: *«Σκόδρα. Μένουμε στις καζέρμες. Παλιά στρατιωτικά κτήρια, δίπατα. Αντικριστά. Στενόμακρη αυλή. Από δω και από κει δυο μεγάλες ξύλινες πόρτες, τις κλείνουν μόλις νυχτώσει. Οι γυναίκες με τα μαύρα πάνε κι έρχονται, κρύβουν ψωμί στην ποδιά, το αλλάζουν με ψάρια. Στην αυλή παίζουν τα παιδιά. Κάθομαι και τα κοιτάζω απ' το παραθύρι. Άμα με πάρει το μάτι τους, μου κάνουν νοήματα. Δεν κατεβαίνω, μου βγάζουν τη γλώσσα. [...] Στην αυλή μοιράζανε το λάδι, φασόλια, πετρωμένο αλεύρι. Οι γυναίκες το 'σπαγαν με ό,τι βρίσκανε, το 'τριβαν με μπουκάλια, το ζανάκαναν σκόνη. Πίκριζε το ψωμί»¹¹⁸⁶.*

Στις κοινότητες των εκτοπισμένων αναπτύσσονταν με τα χρόνια ένα ισχυρό αίσθημα αλληλεγγύης και ένα πλέγμα κοινωνικής και ανθρωπιστικής εντοπιότητας που έφθανε μέχρι τη σύναψη σταθερών επιγαμιών: οι εξόριστοι μόνο με τους εξόριστους επιτρέπονταν να νυμφευθούν. Έχει διασωθεί ως αλησμόνητη η σκηνή κατά την οποία η Klora Merlika-Mirakaj φόρεσε το νυφικό του γάμου της και διέσχισε όλες τις μπαράκες (παραπήγματα) του στρατοπέδου υπό τη συνοδεία και τους χαρμόσυνους αλαλαγμούς των παιδιών των εξόριστων οικογενειών: *«Δεν ήταν γάμος αυτός! Φόρεσα το κατάλευκο νυφικό μου φουστάνι κι έκανα έναν γύρο στο καμπ υπό τις επευφημίες των παιδιών που βασανίζονταν τόσα χρόνια μαζί μου. Την επομένη επιστρέψαμε όλοι στις μπριγκάτες εργασίας και, μόλις μία ημέρα μετά το γάμο, τον*

¹¹⁸⁴ Χαρακτηριστικά φαρδιά τουρμπάνια που φορούσαν οι μουσουλμάνες του χωριού Λιαζαράτι.

¹¹⁸⁵ Κωνσταντίνος Κυριακού, *Οι Ξεχασμένοι Ηρωες*, εκδ. Νέα Θέσις, Αθήνα 2000, σ. 57.

¹¹⁸⁶ Ο.π., Γκανάς Μιχάλης, *Μητριά πατρίδα*, σ. 11-12.

Φατός τον υποχρέωσαν να πάει να εργαστεί στο έλος του Γκραντίστι. Την ίδια ημέρα, κάποιος αξιωματικός της SIGURIMI μου χτύπησε την πόρτα και, ικανοποιημένος από το νέο εκτοπισμό του συζύγου μου, με ρώτησε αν θα τον εγκατέλειπα ή θα τον ακολουθούσα οπουδήποτε, εκεί όπου το κράτος θα τον υποχρέωνε να πάει. Εγώ ήμουν πλέον παντρεμένη με τον Φατός και το είχα αποφασισμένο να τον ακολουθήσω. Στα στρατόπεδα εξορίας έζησα τις πιο ευχάριστες αλλά και τις πιο δυσάρεστες στιγμές της ζωής μου. Ο γάμος μου είναι μόνο ένα επεισόδιο Στο καμπ έχασα την μητέρα μου, την θάψαμε εκεί. Στο καμπ γεννήθηκε η κόρη μου, και αποφασίσαμε με τον Φατός να μην αποκτήσουμε άλλο παιδί, για να μην πάρει κι αυτό τον δρόμο των βασάνων...»¹¹⁸⁷.

Η Klora Merlika-Mirakaj ανήκει στην πρώτη γενιά των εξόριστων παιδιών της χοτζικής δικτατορίας. Διέσχισε για πρώτη φορά τις πύλες εισόδου των στρατοπέδων εκτοπισμού ως μαθήτρια, αμέσως μετά την επικράτηση των παρτιζάνων του Ενβέρ Χότζα, και έζησε για σαράντα πέντε ολόκληρα χρόνια μέσα σε αυτά, μέχρι και την πτώση του καθεστώτος. Ο Jozef Radi (γενν. 1957), γιος του διωκόμενου συγγραφέα Lazër Radi, μέχρι τα τριάντα τρία του δεν είχε ζήσει παρά μόνο στις ειδικές ζώνες των εξόριστων. Ήταν το μοναδικό παιδί στο στρατόπεδο εξορίας του Κουτς Κουρβελέσι, στο αποκαλούμενο «καμπ των εκατό διανοουμένων». Οι εικόνες της παιδικής του ηλικίας συγκροτούν το χρονικό ενός συνεχόμενου εκτοπισμού σε διάφορα στρατόπεδα και ζώνες εξορίας: Ραντοστίνα, Γκραντίστα, Τσέρμα και Σάβρα, στην οποία έζησε για τριάντα τρία χρόνια φέροντας συνάμα τόσο την αθωότητα της παιδικής ηλικίας όσο και τις τραυματικές μνήμες της δίωξης¹¹⁸⁸:

«Οι αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας είναι αρκετά όμορφες, γιατί μόνον εντός της απαλείφεται το κακό. Όταν ένα μεγάλο στρατόπεδο, χωρισμένο στη μέση, ακόμα και η μοιρασμένη βάση φαίνονταν σα να μη βαραίνει το ίδιο. Η Σάβρα ήταν ένα καμπ με καλλιεργημένους και μορφωμένους ανθρώπους, που συζητούσαν και εξέφραζαν απόψεις για τα πάντα, για τη μουσική, τα βιβλία, την κουλτούρα, την πολιτική, τα αθλητικά. Είχε Σκοδράνους που τους άρεσε να χωρατεύουν και να κάνουν αστεϊσμούς, είχε γυναίκες όμορφες που πλημμύριζαν με φως τα λασπωμένα δρομάκια. Είχε όμως και επικεφαλής συμβουλίου, εκπρόσωπο της SIGURIMI, που ήταν

¹¹⁸⁷ Klora Merlika - Luljeta Progni (interv.), “Shkova fëmi dhe u ktheva plakë... 45 vite në internim.. u veshha nuse atje”, *Kujto.al*, 10/3/2018.

¹¹⁸⁸ Βλ. επίσης: Vilensky Semyon and Frierson Cathy, *Children of the Gulag*, New Haven: Yale University Press, 2010.

φρικιαστικοί, των οποίων η αγριότητα, φορές-φορές, έπαιρνε τη μορφή συλλήψεων και άπλετου τρόμου. Είχε και σπιούνους, είχε αρκετούς σπιούνους... Η Σάβρα μέσα στην τραγικότητά της, της αδιάλειπτης βασάνου, υπήρξε ο μαγικός εκείνος τόπος της παιδικότητάς μας· εκεί έκανα φίλους με τους οποίους μοιραστήκαμε τα όνειρά μας και αναμνήσεις ανεπανάληπτες...»¹¹⁸⁹. Μια από αυτές τις αναμνήσεις των παιδικών του χρόνων στο στρατόπεδο της Σάβρα που αφηγείται ο Jozef Radi είναι και η σχεδόν συνωμοτική ανάγνωση κλασικών μυθιστορημάτων με τους φίλους του, όπως τα νεανικά μυθιστορήματα του Ιούλιου Βερν και του Αλέξανδρου Δουμά, οι ήρωες των οποίων εντυπώνονταν ακόμα και στα όνειρά τους και τους βοηθούσαν να «ελευθερωθούν από το κακό».

Στο ημερολόγιο της πρόωρα χαμένης Drita Çomo (1958-1981), το οποίο φέρει τον τίτλο «Το φως που αναδύεται από τα ερέβη» και υπήρξε μια λογοτεχνική ανακάλυψη του Ισμαήλ Κανταρέ, θα αναδυθεί μια ακλόνητα ανθρωπιστική και εξομολογητική αφήγηση των συνθηκών εξορίας και ακραίας καθεστωτικής περιθωριοποίησης των εφήβων που τείνει περισσότερο στην αντανάκλαση του εσωτερικού τους αγώνα απέναντι στην ματαιότητα και την αναπόδραστη αδικία: «Κυριακή, 19 Σεπτεμβρίου 1976. Οι μέρες κυλάνε αθόρυβα, γκρίζες, άδειες, απαράλλαχτες. Μου φαίνεται πως έχω χάσει την αίσθηση του χρόνου. Αυτός συνεχίζει να περνά μ' έναν ρυθμό αιώνιο, μονότονο, ατελείωτο. Και τίποτα δεν μπορεί να επαναληφθεί. Τίποτα δεν μπορεί να επιστρέψει. Όλα φεύγουν για να μην γυρίσουν ποτέ. Και εγώ; Εγώ πλήττω στην δική του κενότητα, ανίσχυρη, χωρίς τίποτα να καταλαβαίνω, τίποτα να αισθάνομαι, τίποτα να μην κάνω. Τίποτα. Αυτό σημαίνει να μη ζεις. [...] Πρέπει να ασχοληθώ με κάτι χρήσιμο. Ίσως να μάθω κάποια ξένη γλώσσα. Αργότερα, ίσως, θα τις θυμάμαι με κάποια πικρία αυτές τις ημέρες που περνούν έτσι χωρίς νόημα. Ξεφυλλίζεις παλιά περιοδικά, διαβάζεις κάνα διήγημα ή τίποτε άλλο ενδιαφέρον, λύνεις σταυρόλεξα και... τίποτα παραπέρα. Σίγουρα, κάτι ακόμα - μαγειρεύεις, τακτοποιείς το σπίτι, πηγαίνεις ν' αγοράσεις ψωμί, περνώντας από εκείνο το γνωστό «βουλεβάρτο», υπό το βλέμμα των ίδιων ανθρώπων, που σε είδαν και χθες, όπως με έκπληξη θα σε δουν και αύριο. Όταν περνάς δίπλα από κάποιον γνωστό, πρέπει να προσποιηθείς ότι είσαι αφηρημένη, για να μην τον φέρεις σε δύσκολη θέση και, εάν τυχόν αυτός, ύστερα από ένα μύχιο παρατεταμένο δίλημμα, αποφασίσει τελικά

¹¹⁸⁹ Jozef Radi - Blerina Gjoka (interv.), «Kur fëmijët e barakave u hapën “luftë” të lirëve», *Kujto.al*, 20/8/2019.

να σου μιλήσει, εσύ πρέπει να κάνεις την έκπληκτη: «Α, δεν σας είδα καθόλου». Παρόλο που, έτσι όπως εσύ, και αυτός ξέρει πολύ καλά ότι τον είδες, ίσως αρκετή ώρα νωρίτερα. Όλα αυτά δεν με στεναχωρούν, μάλιστα, ούτε που μου κάνουν εντύπωση. Μαζεύτηκαν τόσα χρόνια, έχω μνηθεί στην ασημαντότητα· το μόνο που με ανησυχεί είναι ότι απομακρύνονται τα πιο ωραία χρόνια της ζωής μου στα χαμένα, χωρίς να μπορώ να κάνω τίποτα. Χωρίς κανένα σκοπό στη ζωή –όμως αυτό είναι τρομακτικό!»¹¹⁹⁰

Ένα από τα θέματα που αναδεικνύει μέσα από τη μελέτη του ο Agim Musta είναι και το φαινόμενο των συχνών αυτοκτονιών εντός των κοινοτήτων των εκτοπισμένων: «Εξαιτίας της κακομεταχείρισης, της αβάσταχτης και εξουθενωτικής εργασίας, της αφόρητης πίεσης της SIGURIMI που ήθελε να μετατρέψει πολλούς εκτοπισμένους σε πληροφοριοδότες, αλλά, πάνω από όλα, εξαιτίας της απώλειας κάθε ελπίδας, είχαν προκληθεί αρκετές αυτοκτονίες, κυρίως μεταξύ των εκτοπισμένων στα στρατόπεδα της Μουζεκιά, οι οποίες θορύβησαν όχι μόνο τους εξόριστους αλλά και τους ελεύθερους πολίτες»¹¹⁹¹. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι εκείνη της Γκανιμέ Τσούκα, μιας μορφωμένης γυναίκας που τη συνόδευε η φήμη της «καλλονής των Τιράνων», η οποία αυτοκτόνησε μαζί με τη μητέρα της, Ντυλμπερέ Τσούκα, τον Οκτώβριο του 1967 στη ζώνη εξόριστων του Γκραμπιάνι, έπειτα από πιέσεις της SIGURIMI.

Οι κοινότητες των εκτοπισμένων συνέχισαν να διαβιούν στις ειδικές αυτές ζώνες εξορίας ακόμα και μετά την πτώση του κομμουνισμού, και αυτό διότι σε εκείνα τα δυστοπικά μέρη της βασάνου κάποιοι ρίζωσαν για ολόκληρες δεκαετίες και μεγάλωσαν εκεί τις οικογένειές τους. Επιπλέον, οι δημευμένες οικίες και οι περιουσίες τους δεν τους επιστράφηκαν ποτέ με αποτέλεσμα να μην υπάρχει γι αυτούς άλλος προορισμός στο εσωτερικό της χώρας. Για το λόγο αυτό, οι περισσότεροι εκτοπισμένοι του καθεστώτος του Ενβέρ Χότζα μετανάστευσαν και μετεγκαταστάθηκαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στις ΗΠΑ χωρίς να επιστρέψουν ποτέ.

Η πλοκή του μυθιστορήματος *Λέσχη Καραβαστά*¹¹⁹² του Maks Velo, η οποία στήνεται πάνω σε πραγματικά περιστατικά αριστοτεχνικά κεντημένα με στοιχεία

¹¹⁹⁰ Çomo Drita, *Dritë që vjen nga humnera*, prol. Ismail Kadare, bot. Onufri, Tiranë, 2007.

¹¹⁹¹ Ο.π., Musta, *Kampet e internimit: Vet-varja e Ganimet Cukës*, σ. 37.

¹¹⁹² Velo Maks, *Klubi Karavasta*, bot. MAPO, Tiranë 2016.

μυθοπλασίας, εκτυλίσσεται κατά το χρονικό διάστημα 1992-2002, στα πρώτα μετακομμουνιστικά χρόνια. Μια κοινότητα εξόριστων του προηγούμενου καθεστώτος, που υποχρεώθηκαν να στήσουν τις ζωές τους σε μια αγροτική φάρμα στα όρια του αποξηραμένου έλους του Καραβαστά, μπορεί να απαλλάχτηκαν από την χοτζική τυραννία, «δεν απαλλάχτηκαν όμως από την τυραννία της λάσπης». Την παράξενη αυτή κοινότητα, μια παραλλαγή του μικρού μαρκεσιανού Μακόντο ενός έκπτωτου σοσιαλισμού, δίχως θρύλους, δίχως ακόμη και νεκροταφείο, στοιχειώνει η αυτοκτονία ενός νεαρού απaráμιλλα όμορφου κοριτσιού κάπου στα μέσα της δεκαετίας του 1970 (ενδεχομένως εμπνέεται από το αληθινό περιστατικό της αυτοχειρίας της Γκανιμέ Τσούκα) και μοιάζει να είναι αυτή η υποβαλλόμενη αιτία που καθιλώνει ανερμάτιστο το πεπρωμένο των ανθρώπων στη δίνη των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων του μετακομμουνισμού.

B.4.7. Η επιστροφή στη μεγάλη ζώνη (κράτος-φυλακή)

Ύστερα από είκοσι οχτώ χρόνια φυλακή, αφού έκανα μία μία τις ημέρες της ποινής, είδα τον εαυτό μου μέσα σε μια άρρωστη ελευθερία, γιατί ολόκληρη η Αλβανία είχε μετατραπεί σε μια μεγάλη φυλακή.

Pjetër Arbnoçi, *Νεομάρτυρες*

Πέρασα τη Χειμάρα, τους Αγίους Σαράντα, το Αργυρόκαστρο και την Αυλώνα κάνοντας έτσι ένα κυκλικό ταξίδι, αποφεύγοντας να χτυπήσω τις πόρτες που ζούσαν οι δικοί μου· ήξερα πως άμα το έκανα θα τους έβαζα φωτιά. Να φύγω από βουνά και από θάλασσα ήταν πια αδύνατο. Αποφάσισα να επιστρέψω στη σκλαβιά μου, απομονωμένος εντελώς, επί δεκαετίες, από τη μητρική μου γλώσσα και τα ελληνικά γράμματα. Ήμουν όμως αποφασισμένος να συνεχίσω το έργο μου.

Νίκος Φ. Ζάχος, *Απομεινάρια από το χαμένο ημερολόγιο*

Η μετακομμουνιστική περίοδος, για τους περισσότερους πρώην κατάδικους του χοτζικού καθεστώτος, ειδικότερα για τους ηλικιωμένους που πέρασαν είκοσι και τριάντα χρόνια στα κάτεργα, δεν επεφύλασσε τίποτα περισσότερο παρά τη θέση του «φύλακα της μαρτυρίας», όπως τίθεται ευφυώς από τον μεγάλο ουγγροεβραίο συγγραφέα Imre Kertész¹¹⁹³. Από τη στιγμή της αποφυλάκισης, ο διωκόμενος είτε θα συνεχίσει την ποινή του ως εξόριστος στις διάφορες ζώνες-χωριά εκτοπισμού κατά μήκος της χώρας είτε θα επιστρέψει στον τόπο του και στους οικείους. Και στις δύο περιπτώσεις είναι δεδομένο ότι δεν θα απαλλαγεί στο ελάχιστο από την κατάσταση του τελούντος υπό δίωξη πολίτη¹¹⁹⁴. Για εκείνους που απελευθερώνονται από τα

¹¹⁹³ Ο Kertész, σχετικά με τη θέση και το ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ως συγγραφέας στη σύγχρονη εποχή, γράφει χαρακτηριστικά: «Κι εγώ, τι μπορώ να κάνω εγώ; Εδώ και πολύ καιρό τίποτα. Έχασα τη στιγμή που ήταν κατάλληλη για δράση, είμαι απλός φύλακας και μάρτυρας», βλ. *Εγώ, ένας άλλος*, ο.π., σ. 72.

¹¹⁹⁴ Adler Nanci, “Life in the ‘Big Zone’: The Fate of Returnees in the Aftermath of Stalinist Repression”, *Europe-Asia Studies*, Volume 51, Issue 1, January 1999, pages 5-19. Βλ. ακόμη: 1) Bardach Janusz – Gleeson Kathleen, *Surviving freedom : after the Gulag*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 2003, 2) Etkind Alexander, “A Parable of Misrecognition:

γκουλάγκ, γράφει ο Σαλάμοφ, δεν υπάρχει πυξίδα, δεν υπάρχουν ακίνδυνοι δρόμοι, ακίνδυνες μέρες και νύχτες¹¹⁹⁵. Αποτελεί κοινή διαπίστωση σχεδόν όλων των συγγραφέων που διώχθηκαν από το χοτζικό καθεστώς ότι η Κομμουνιστική Αλβανία δεν ήταν παρά ένα κράτος-φυλακή: «Ολόκληρη η Αλβανία ήταν μια φυλακή. Αυτή η χώρα υπήρξε κατά τη διάρκεια του χοτζικού κομμουνισμού ένα τυπικό παράδειγμα κράτους-φυλακής. Η συνοριακή περίφραξη έμοιαζε σημείο προς σημείο την περίφραξη ενός στρατοπέδου-φυλακής των κατάδικων, με όλα τα δυσοίωνα παρεπόμενα»¹¹⁹⁶.

Στα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη κατά την περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού, υποστηρίζει ο Ρουμάνος συγγραφέας Norman Manea, η κλειστή κοινωνία και η συμπίεση του ατόμου μέσα στην άμορφη μάζα είχαν ως συνέπεια τη δημιουργία της ολικής φυλακής, «με ιδιωτικά και κρατικά κελιά, που φρουρούνται όχι μόνο από τους δεσμοφύλακες αλλά και από τους συνανθρώπους και τους συμπολίτες»¹¹⁹⁷. Ο Manea χαρακτηρίζει τους συμπατριώτες του «πολίτες-τρόφιμους» του Σωφρονιστηρίου που ήταν η «πολύπλευρα αναπτυγμένη» Ρουμανία του Τσαουσέσκου¹¹⁹⁸ (ένα στρατόπεδο εκτεταμένο στις διαστάσεις μια ολόκληρης χώρας)¹¹⁹⁹. Στη σκέψη του Τζβετάν Τοντόροφ, οι πολίτες των αυταρχικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, σε αντίθεση με τους κρατούμενους των στρατοπέδων, δεν κατέχουν μια σαφή θέση εντός του συστήματος, κάτι το οποίο τους καθιστά ταυτόχρονα και φύλακες και κρατούμενους, υπό την έννοια ότι ο καθένας και υφίσταται το σύστημα αλλά και το επιβάλλει στους άλλους¹²⁰⁰.

Πολλοί πολιτικοί κρατούμενοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Agim Musta στους *Ζωντανούς φακέλους*, ονόμαζαν την αποφυλάκιση «έξοδο στο παϊτός», έξοδο δηλαδή στο χώρο προαυλισμού της φυλακής και όχι ουσιαστική απελευθέρωση¹²⁰¹. Ο κατάδικος που αποφυλακίζεται θα βιώσει μια πρόγευση του κοινωνικού

Anagnorisis and the Return of the Repressed from the Gulag”, *The Russian Review*, vol. 68 (10/2009), pp. 623-640, 3) Weiner Amir, “The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier”, *The Journal of Modern History*, Vol. 78, No. 2 (June 2006), pp. 333-376.

¹¹⁹⁵ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 525.

¹¹⁹⁶ Ο.π., Kalakulla, σ. 392.

¹¹⁹⁷ Ο.π., Norman Manea, *Περί γελοιοποιών: Ο Δικτάτορας και ο Καλλιτέχνης*, σ. 14.

¹¹⁹⁸ Ο.π., Manea, σ. 210.

¹¹⁹⁹ Ο.π., Manea, σ. 250.

¹²⁰⁰ Ο.π., Todorov, *Απέναντι στο ακραίο*, σ. 160.

¹²⁰¹ Ο.π., Musta, σ. 138.

στιγματισμού και της περιθωριοποίησης που θα κληθεί να αντιμετωπίσει στην νέα πραγματικότητα, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται έξω από τη φυλακή, ήδη από την διαδρομή της επιστροφής κατά την οποία θα γίνει αποδέκτης ειρωνικών και ταπεινωτικών σχολίων από μερίδα συμπολιτών του. Οι διοικήσεις των γκουλάγκ υποχρέωναν τους κατάδικους σε μηνιαίο βαθύ κούρεμα, χωρίς να εξαιρούνται ούτε εκείνοι που επρόκειτο σύντομα να αποφυλακιστούν, με αποτέλεσμα να γίνεται άμεσα αντιληπτός ο τόπος προέλευσής τους μόλις έρχονταν σε επαφή με ελεύθερους πολίτες. Αυτή η πρώτη απογοήτευση που εισπράττει ο αποφυλακισθείς στους δρόμους, στους σταθμούς των τρένων και τις στάσεις των λεωφορείων αποτελεί μια ακόμη τραυματική ανάμνηση και, ταυτόχρονα, έναν *υπο-τόπο* των αφηγήσεων της δίωξης, όπως στο ακόλουθο απόσπασμα από τις ημερολογιακές σημειώσεις του Νίκου Ζάχου:

«Την επόμενη βρέθηκα ταξιδιώτης αγνοώντας τον προορισμό μου. Ήμουν ο κακός δαίμονας που δεν του ανοίγει κανένας την πόρτα του. Αλίμονο! Χολιασμένος κι αμίλητος, βυθισμένος στην αλύτρωτη, αβάσταχτη θλίψη, κοιτούσα από το παράθυρο αφηρημένος... Κάποια στιγμή, τα μάτια μου καρφώθηκαν σ' ένα απομονωμένο πεύκο, ριζωμένο στη ραχοκοκαλιά του βουνού, πάνω απ' την απότομη χαράδρα. Η εικόνα αυτή πρόλαβε να μ' αρπάζει από το ταξίδι των σκέψεών μου, με μια δύναμη, που μόνο τ' αριστουργήματα θεϊκής έμπνευσης μεγάλων καλλιτεχνών μπορούν να έχουν. Σ' αυτή την περίπτωση, η δημιουργία, θύμιζε αποτέλεσμα τιτανικής πάλης ανάμεσα στη ζωή και στο θάνατο. [...] Η μηχανή βούιζε, το λεωφορείο κατρακύλησε στον ίσιο δρόμο αυξάνοντας την ταχύτητά του. Σκόνταψα και μου έπεσε το καπέλο. Κάποιος φώναξε: «Ε! Μπάρμπα, τι έπαθες, τρελάθηκες;» Όλα τα μάτια έπεσαν επάνω μου ενώ κάποιος άλλος πρόσθεσε με κακία: «Τρελός είναι. Φαίνεται και από το κουρεμένο του κεφάλι, έτσι τους κουρεύουνε μόνο στα τρελοκομεία». «Α, όχι!» -απάντησε μια άλλη φωνή γεμάτη ειρωνεία -«Υπάρχουν κάτι μέρη πιο σπουδαία, όχι μόνο σε κουρεύουν...»

Στη συνέχεια η συζήτηση στράφηκε στις κατακτήσεις του Κόμματος και ο καθένας προσπαθούσε να πλέξει όσο πιο περίτεχνα και ένθερμα μπορούσε το εγκώμιο του Ενβέρ Χότζα που οδηγεί το λαό με ασφάλεια στη σοσιαλιστική ευημερία και ολοκλήρωση: «Ενώ στο μεταξύ εγώ έψαχνα να βρω το καπέλο, είδα να το κλωτσάει περιφρονητικά μια καλολουστραρισμένη αρβύλα. Ένα νεαρός αξιωματικός, με επιφύλαξη από τους άλλους, μου έγνεψε με εχθρική και νευριασμένη ματιά, να πάω να πάρω το καπέλο μου απ' τα πόδια του. Αμήχανα άρχισα να

δικαιολογούμαι: «Το πεύκο...», μουρμούρισα, «ξέρετε ήθελα... μου έκανε εντύπωση, ήθελα να το δω... ήτανε...». Έβαλα το καπέλο και ζανακάθισα στη θέση μου προσπαθώντας να μην ακούω τη συζήτηση που συνέχιζε και που γινόταν για μένα φρικτά ανυπόφορη. Ένιωθα πίσω μου τον άνθρωπο αυτό, ευχαριστημένο για όσα άκουγε κι έτοιμο να μου μπήξει το μαχαίρι πισώπλατα»¹²⁰².

Σε πολλές αφηγήσεις των διωκομένων που εστιάζουν στην ανάμνηση της επιστροφής, εμφανίζεται, στον αντίποδα των εχθρικών και καχύποπτων πολιτών, η φιγούρα του ανοιχτόκαρδου και παρηγορητικού οδηγού κάποιου μεταφορικού μέσου που επιτρέπει την επιβίβαση του αποφυλακισθέντος και συνδιαλέγεται φιλικά μαζί του. Ο Petrit Velaj αφηγείται ένα τέτοιο περιστατικό: «Βρέθηκα να περπατάω στους μισοασφαλτοστρωμένους δρόμους του Λιατς, εξαντλημένος, ταραγμένος και έκπληκτος... Αναπάντεχα, ένα αυτοκίνητο σταμάτησε μπροστά μου, κάποιος ημιφορτηγό. Ο οδηγός μου φώναξε από την καμπίνα: «Γεια πού;» Σήκωσα το κεφάλι και, βλέποντας την εγκάρδια φυσιογνωμία του, του λέω: «Κατά κει», χωρίς να διευκρινίσω τον προορισμό. Άκουσα να λέει: «Ανέβα»... Στο ημιφορτηγό άρχισα να νιώθω τον πόνο από τις πληγές. Αφού διασχίσαμε λίγα χιλιόμετρα εκείνος με ρώτησε: «Πόσα έκαμες;» Του απαντώ: «Είκοσι χρόνια». Και συνέχισε: «Περαστικά αδερφέ! Η ζωή μας τα' χει και αυτά... Είσαι ο δεύτερος που μεταφέρω σε τούτους τους καταραμένους δρόμους»... Συνεχίσαμε τις κακοτράχαλες κατηφόρες προς τη Φους-Κρούγια»¹²⁰³.

Σε πολλούς από τους αποφυλακισθέντες κατάδικους των αλβανικών γκουλάγκ δεν θα επιτραπεί η επιστροφή στο οικογενειακό τους περιβάλλον και τον τόπο καταγωγής. Αυτοί θα υποχρεωθούν να ζήσουν για πολλά χρόνια ως εξόριστοι στις διαμορφωμένες από το καθεστώς ειδικές ζώνες, οι σημαντικότερες εκ των οποίων παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Στις *Αναμνήσεις ενός ταξικού εχθρού* του Eugjen Merlika, περιγράφεται, υπό την οπτική των ήδη εκτοπισμένων, η άφιξη αυτών των πρώην εγκλείστων στον νέο τους προορισμό. Ο Merlika ενθυμάται ότι οι καινούργιες αφίξεις σκόρπισαν ένα είδος ενθουσιασμού στη ζώνη εξορίας της Γκραντίστα διότι οι περισσότεροι από τους αφιχθέντες ήταν γνωστοί διανοούμενοι της προκομμουνιστικής περιόδου και αναμόρφωσαν πνευματικά το χωριό-

¹²⁰² Ο.π., Ζάχος, *Απομεινάρια από το χαμένο ημερολόγιο*.

¹²⁰³ Ο.π., Petrit Velaj.

στρατόπεδο των εξόριστων με το βάρος και το βάθος της ευρωπαϊκής τους παιδείας¹²⁰⁴.

Ο ίδιος ο Merlika, άλλωστε, θα ακολουθούσε μια ανάλογη πορεία χρόνια αργότερα, όταν θα αποφυλακίζονταν από το Σπατς: «Γύρισα στο σπίτι εκείνη τη νοεμβριάτικη μέρα του 1982 με ξυρισμένο κεφάλι και έναν μικρό σάκο στο χέρι, με βλέμμα χαμένο σε εκείνα τα χωράφια, τα οποία μου θυμίζανε στιγμές ατελείωτου μόχθου, και με στραμμένα επάνω μου τα όλο περιέργεια μάτια διάφορων ανθρώπων που έπαιρναν παράξενες εκφράσεις σαν με αντίκριζαν στο λεωφορείο ή στο δρόμο. Βρέθηκαν ζαφνικά μπροστά μου οι άνθρωποι του σπιτιού, η μητέρα έσκυψε και φίλησε τη γη, τα παιδιά μου ρίχτηκαν στο λαιμό, ο πατέρας με αγκάλιασε, η γυναίκα μου, ο κουνιάδος. Κλάματα, ευχές και λίγη χαρά»¹²⁰⁵. Χαρά, ωστόσο, που δεν είναι προορισμένη να διαρκέσει πολύ. Ένα χρόνο αργότερα, το Φεβρουάριο του 1984, η Επιτροπή Εξορίας-Εκτοπισμών εξέδωσε απόφαση (χωρίς να δικαιολογεί ή να εκθέτει τα κίνητρα μιας τέτοιας απόφασης) μετατροπής της αποφυλάκισης σε νέο εκτοπισμό στις ειδικές ζώνες εξορίας: «Μια απλή ειδοποίηση ενός υπαλλήλου της SIGURIMI, υπό την επιδεικτική παρουσία της επικεφαλής του συμβουλίου και του γραμματέα του Κόμματος που βεβαίωναν την «ανθρωπιστική» πράξη, με έκλεινε σε μια δεύτερη φυλακή, αλλά χωρίς αγκαθωτά συρματοπλέγματα»¹²⁰⁶.

Ο Todri Lubonja αποφυλακίστηκε από το Μπουρρέλι τον Ιούνιο του 1987 και οδηγήθηκε κατευθείαν στην εξορία μέχρι το 1990, οπότε του επετράπη να επιστρέψει οικογενειακά στα Τίρανα. Η απογοήτευση που βιώνει ο κατάδικος επιστρέφοντας από το γκουλάγκ και η ψυχοσωματική εμπλοκή του στα νέα αδιέξοδα και την παρατεταμένη αγωνία, που του επιφυλάσσει η αναζήτηση της θέσης του στη «μεγάλη ζώνη», συνθέτουν το υλικό του μη μυθοπλαστικού αφηγήματος *Το ατέλειωτο άγχος της ελευθερίας: σημειώσεις της εξορίας, 1987-1990*¹²⁰⁷, μια κατεξοχήν μαρτυρία της επιστροφής.

Στο ταξίδι της επιστροφής ο κατάδικος διαπιστώνει ότι η μνήμη του έχει διατηρήσει πολύ καλά τις εικόνες των τοπίων, των δρόμων και των πόλεων, μόνο που καταλαμβάνουν, κατά το Zhiti, διαφορετικό χώρο πλέον στη συνείδησή του:

¹²⁰⁴ Ο.π., Merlika.

¹²⁰⁵ Ο.π., Merlika, VI.

¹²⁰⁶ Ο.π.

¹²⁰⁷ Lubonja Todri, *Ankthi pa Fund i Lirisë: Shënime të internimit, 1987-1990*, bot. Albin, Tiranë 1994.

«Ακολουθήσαμε το δρόμο για το σπίτι, τίποτα δεν είχε αλλάξει. Το Γυμνάσιο... μου. Ξένο. Ακατανόητο. Ένα αμυδρό υπόλευκο φως. Μια πόλη χωρίς πόλη, ηττημένη, επώδυνη»¹²⁰⁸. Το ίδιο μοτίβο απαντάται περίπου και στον Βαρλάμ Σαλάμοφ, χωρίς να αφορά όμως την επιστροφή στον τόπο καταγωγής: «Τίποτα δεν είχε ξεχαστεί. Κι είχαν περάσει τόσα χρόνια. Έφτασα στο Μαγκαντάν μετά την απελευθέρωση προσπαθώντας να ελευθερωθώ πραγματικά, να διαπλεύσω αυτή την τρομακτική θάλασσα από την οποία με είχαν φέρει πριν είκοσι χρόνια στην Κολιμά»¹²⁰⁹.

«Ύστερα, αργά μέσα στη νύχτα, θα φτάσω στο σπίτι μου. Θα ανοίξω την πόρτα σαν να έχω μόλις επιστρέψει από κάποιον περίπατο... μακρύ, ολόκληρα χρόνια»¹²¹⁰. Με την αποτύπωση αυτής της εντύπωσης ξεκινά να υφαίνει ο Visar Zhiti την αφήγηση των μικρών συμβάντων της επιστροφής. Την πρώτη νύχτα που θα βρεθεί στο πατρικό του σπίτι, ο αποφυλακισθείς θα δεχτεί επισκέψεις από τριών ειδών ανθρώπων, όπως τους κατηγοριοποιεί ο Petrit Velaj: εκείνους που τον επισκέπτονται από αγάπη και για να του απευθύνουν λόγια παρηγοριάς, εκείνους που κάνουν μια τυπική επίσκεψη κυρίως ορμώμενοι από περιέργεια και εκείνους που τον επισκέπτονται ως εντεταλμένοι πληροφοριοδότες της SIGURIMI¹²¹¹. Μετά το τέλος αυτών των επισκέψεων, ο αποφυλακισθείς θα παραμείνει με τους πολύ στενούς συγγενείς, αλλά ακόμα σε ένα τόσο οικείο περιβάλλον θα μείνει σχεδόν άφωνος μπροστά στον αφηγηματικό κυκεώνα του ανείπωτου: «Οι συνηθισμένες κουβέντες σαν να στέρεψαν γρήγορα. Είναι αδύνατο να εξιστορηθούν τα χρόνια της απουσίας, όλη εκείνη η φυλακή, τις πρώτες στιγμές που ξανασιμίγετε μαζί»¹²¹².

Ύστερα από τη συνάντηση με τους ζωντανούς, ο πρώην κατάδικος θα επιζητήσει και τη συνάντηση με τους νεκρούς οικείους, τους οποίους έχασε κατά τη διάρκεια του μακροχρόνιου εγκλεισμού και τους θρήνησε μαζί με τους άλλους κατάδικους του φιλικού του κύκλου σε κάποιο στρατόπεδο-φυλακή: «Κάθε μέρα που περνούσε ένιωθα όλο και πιο έντονα την απουσία του πατέρα μου και του αδερφού μου, του Χουλουσί. Αυτοί που με συμβούλευαν κάποτε με τα λόγια τους, τώρα δεν ήταν παρά φωτογραφίες στις επιφάνειες των τοίχων του σπιτιού. Από εκεί, μου φαινονταν σαν κάτι

¹²⁰⁸ Ο.π., Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*, σ. 13.

¹²⁰⁹ Ο.π., Σαλάμοφ, σ. 595.

¹²¹⁰ Ο.π., Zhiti, σ. 11.

¹²¹¹ Ο.π., Petrit Velaj.

¹²¹² Ο.π., Zhiti, σ. 15.

να ήθελαν να μου πουν, γι' αυτό, έκανα τι έκανα, και έστρεφα το βλέμμα μου στους τοίχους»¹²¹³.

Εκείνος που επιστρέφει από τα γκουλάγκ θα γνωρίσει πρωτόγνωρο μίσος και περιθωριοποίηση από τον κοινωνικό του περίγυρο. Πολλοί -μεταξύ των οποίων μακρινοί συγγενείς, παλιοί συνάδερφοι ή παιδικοί φίλοι- θα τον αντιμετωπίσουν ακόμα και με δυσπιστία ή φόβο, αναγνωρίζοντας στο πρόσωπό του μια ταξική απειλή ή έναν ενδεχόμενο στιγματισμό που μπορεί να προκληθεί από την συναναστροφή τους με τον πρώην κατάδικο των γκουλάγκ. Ο αποφυλακισθείς, κατά τον Reshat Kripa, θα αναπτύξει γρήγορα αντανάκλαστικά και θα συνηθίσει να ζει απομονωμένος και λιγομίλητος, αποφεύγοντας τις κοινωνικές συναναστροφές: *«Και να που έμπαινα σ' έναν άλλο κόσμο. Η φυλακή με είχε μεταμορφώσει. Από ένα παιδί χαμογελαστό και πειραχτήρι, είχα επιστρέψει ένας σοβαρός και ολιγομίλητος νέος. Έβλεπα τον εαυτό μου ξένο στην ίδια μου την πόλη. Μου φαίνονταν σαν να μη γνώριζα άνθρωπο... Τις πρώτες ημέρες δεν έβγαινα καθόλου από το σπίτι. Πού να πήγαινα εξάλλου;»¹²¹⁴* Ο Maks Velo θυμάται ότι ακόμα και σε τυχαίες συναντήσεις, οι εκπρόσωποι της χοτζικής καλλιτεχνικής νομενκλατούρας, πρώην συνδαιτυμόνες του, αρνήθηκαν να του απευθύνουν τον λόγο· μόνη εξαίρεση αποτέλεσε ο Κανταρέ ο οποίος τον εναγκαλίσθηκε δημόσια.

Μια άλλη κατάσταση που καλείται να αντιμετωπίσει ο αποφυλακισθείς είναι και οι πιεστικές προτροπές και παραινήσεις για γάμο που θα δεχθεί τόσο από τους οικείους όσο και με έμμεσο τρόπο από τους ανθρώπους της ίδιας της SIGURIMI. Ο πρώην κατάδικος που νυμφεύεται και δημιουργεί τη δική του οικογένεια είναι λιγότερο ύποπτος για κάποιο πιθανό σχέδιο αυτομόλησης στο εξωτερικό. Συνεπώς, η SIGURIMI μεθοδεύει τις πιέσεις που του ασκεί προκειμένου να συνάψει κάποιον άμεσο και βιαστικό γάμο, διότι ο «ανύπαντρος εχθρός» θεωρείται πάντα πιο επικίνδυνος από τον «οικογενειάρχη εχθρό». Ο Petrit Velaj, επί παραδείγματι, μετά τη φυλακή αντιμετωπίζει μη αναμενόμενες δυσκολίες στην εύρεση κάποιας εργασίας για βιοπορισμό, μέχρι τη στιγμή κατά την οποία κάποιος άγνωστος υπάλληλος ενός εργατικού σωματείου τον συμβουλεύει να παντρευτεί: *«Ζητούσα εργασία στο Λαϊκό Συμβούλιο της συνοικίας «28 Νοέμβρη». Άκουσα τότε τον υπάλληλο του Συμβουλίου να μου λέει: «Μα γιατί δεν παντρεύεσαι; Για τους οικογενειάρχες μπορούμε να βρούμε*

¹²¹³ Ο.π., Petrit Velaj.

¹²¹⁴ Ο.π., Kripa, σ. 142.

κάποια δουλειά». Του είπα πως αυτή είναι μια προσωπική υπόθεση, αλλά αυτός ούτε που έδωσε σημασία»¹²¹⁵. Σε πολλές, μάλιστα, περιπτώσεις, η ίδια η SIGURIMI θα επιστρατεύσει νύφες-υπαλλήλους της και θα αγκιστρώσει τον αποφυλακισθέντα σε τεχνητά συνοικέσια ώστε να τον ελέγχει απόλυτα, εν αγνοία του¹²¹⁶.

Συνήθως, εκτός από τους συγγενείς πρώτου βαθμού, οι μόνοι με τους οποίους θα δικτυωθεί ο αποφυλακισθείς είναι πρώην κατάδικοι ή τυχόν πρώην συγκρατούμενοι. Στη νουβέλα *Το συνοικέσιο της φυλακής*¹²¹⁷, ο Kurt Kola συνθέτει μια μυθοπλαστική αφήγηση που βασίζεται σε ένα πραγματικό γεγονός το οποίο συνέβη στο στρατόπεδο-ορυχείο του Σπατς και αναφέρεται στα διάφορα συνοικέσια τα οποία κανονίζονταν μέσα στα χοτζικά κάτεργα μεταξύ των συγγενών των κατάδικων που βρίσκονταν εκτός φυλακής από τους ίδιους τους κατάδικους μέσα στη φυλακή. Στη συγκεκριμένη νουβέλα εξιστορείται η επιστροφή ενός κατάδικου του Σπατς ο οποίος δεν έγινε αποδεκτός ούτε από τους ίδιους του τους γονείς, διότι δεν του συγχώρεσαν το γεγονός ότι με τη σύλληψη και την καταδίκη του έθεσε ολόκληρη την οικογένεια σε καθεστώς μακρόχρονης δυσμένειας. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως αφηγείται ο Νίκος Ζάχος, οι αποφυλακισθέντες περιφέρονται άσκοπα, από φόβο μήπως φέρουν σε δύσκολη θέση τους οικείους τους, ή επιστρέφουν στον τόπο της αλλοτινής εξορίας¹²¹⁸.

Εκτός από τις δυσκολίες της κοινωνικής περιθωριοποίησης, της προσαρμογής και της επανένταξης, ακόμα και στο ίδιο το οικογενειακό περιβάλλον, ο πρώην κατάδικος θα συνεχίσει να βιώνει την έντονη και συνεχή καθεστωτική πίεση κυρίως στον εργασιακό τομέα και στον αγώνα του βιοπορισμού. Γίνεται ευκόλως αντιληπτό ότι κάθε πρώην κατάδικος αποκλείεται αυτόματα από τις αποκαλούμενες προνομιακές θέσεις εργασίας σε αστικά περιβάλλοντα ή ακόμα και στον αγροτικό και κτηνοτροφικό τομέα. Ο πρώην κατάδικος, στην καλύτερη των περιπτώσεων, μετατρέπεται σε έναν χαμηλόμισθο χειρώνακτα που θα εξασφαλίζει επίπονα και μετά μόχθου τα προς το ζην: Τόσο ο Maks Velo όσο και ο Visar Zhiiti, αμέσως μετά την αποφυλάκισή τους, τοποθετήθηκαν ως εργάτες σε εργοστάσιο παραγωγής τούβλων, ο

¹²¹⁵ Ο.π., Petrit Velaj.

¹²¹⁶ Τέτοια είναι η περίπτωση του εκτελεσθέντος κατάδικου Fadil Kokomani (βλ. Lubonja, *Η Δεύτερη καταδίκη*). Ανάλογη είναι και η περίπτωση του Βορειοηπειρώτη πρώην κατάδικου Π.Κ. (συνέντευξη γράφοντος).

¹²¹⁷ Kola Kurt, *Fejesa në burg*, bot. Liria, Tiranë 2003.

¹²¹⁸ Ο.π., Ζάχος.

Petrit Velaj, ο Ventigjar Hamzaraj και ο Eugjen Merlika ως εκσκαφείς στη διάνοιξη δρόμων, ο Alfons Dovana ως εργάτης στα εγγειοβελτιωτικά έργα και στην αποξήρανση ελών, η Musine Kokalari εργάστηκε ως οδοκαθαρίστρια ενώ ήταν εξόριστη στην κωμόπολη του Rrëshen, ο Uran Kalakulla και ο Agim Musta ως εργάτες στον αγροτικό συνεταιρισμό, ο Pjetër Arbënorī εργάτης σε ξυλουργείο, ο Mehmet Myftiu ως καπνεργάτης, ο Reshat Kripa και ο Jorgo Bllaçi ως οικοδόμοι, ο Miho Gjini ως μεταλλωρύχος και ούτω καθεξής.

Ο δεύτερος σημαντικός τομέας στον οποίο ο κατάδικος θα δεχθεί την ισχυρότερη πίεση είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της SIGURIMI. Ούτε στη μεγάλη ζώνη (κράτος-φυλακή) θα είναι σε θέση να απαγκιστρωθεί από την ασφυκτική παρακολούθηση και την ταπεινωτική πίεση της SIGURIMI, που θα εντείνει τις προσπάθειές της, εκβιάζοντας, εκφοβίζοντας και απειλώντας τον αποφυλακισθέντα με δεύτερη σύλληψη, προκειμένου να του αποσπασθεί η ταπεινωτική υπογραφή συνεργασίας.

Ο Visar Zhiti αφηγείται πως, πριν προλάβει ακόμα να εγκλιματιστεί στη νέα πραγματικότητα εκτός φυλακής και να συνηθίσει στο πόστο του εργάτη σε μια μικρή μονάδα παραγωγής τούβλων, οι υπάλληλοι της SIGURIMI τον εντόπισαν και του ζήτησαν ευθέως να υπογράψει το πρακτικό συνεργασίας, διότι, σε αντίθετη περίπτωση, θα απολύονταν από εργάτης και θα εκτοπίζονταν σε άγνωστο προορισμό: *«Με είχαν πλησιάσει ξανά. Μου ζητούσαν να γίνω συνεργάτης της SIGURIMI, για να το πούμε ωμά «σπιούνος». Ήταν η επίσημη αρχή μιας άλλης βασάνου. Ξεκίνησε ήπια, όπως όλοι οι εκβιασμοί. Δεν έπρεπε να πάω στην Κομματική Επιτροπή να διεκδικήσω το δικαίωμα της έκδοσης και του επαγγέλματος του συγγραφέα. Όχι ότι έτρεφα τίποτα ελπίδες, αλλά, ζητώντας το μέγιστο, θα διαφύλαγα το ελάχιστο και δεν θα με απέλυαν από το εργοστάσιο ούτε και θα μ' έστελναν εξορία, στα έλη, στη Γη του Θανάτου. Εκεί ήταν ήδη πολλοί φίλοι μου της φυλακής»¹²¹⁹.*

Όταν τελικά ο διωκόμενος αρνείται και δεν ενδίδει στις πιέσεις, είτε απολύεται ακόμα και από τις πιο ευκαταφρόνητες δουλειές, είτε εκτοπίζεται στις ειδικές ζώνες εξορίας είτε προετοιμάζεται για μια δεύτερη σύλληψη και μια δεύτερη καταδίκη, κάτι που αποτελούσε αρκετά συνηθισμένο φαινόμενο στην κοινωνία των πρώην κατάδικων των στρατοπέδων-φυλακών στην Αλβανία του Ενβέρ Χότζα.

¹²¹⁹ Ο.π., Zhiti, *Η τεθλασμένη άβυσσος*, σ. 311

Η πιο αισιόδοξη διαπίστωση που παρατηρείται στο σώμα των αφηγήσεων της επιστροφής από το γκουλάγκ είναι ότι, παρά το γεγονός ότι γίνονται αποδέκτες εχθρικών συμπεριφορών και εκδηλώσεων ταξικού μίσους, οι πρώην κατάδικοι αντιλαμβάνονται τη διακριτική συμπάθεια που τρέφει προς το πρόσωπό τους ένα μεγάλο μέρος της νεολαίας. Είναι γενικά παραδεκτό ότι η προπαγανδιστική απήχηση της κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής φενάκης του ενβερισμού είχε φθίνει σημαντικά ακόμα και εντός της νεολαίας που προέρχονταν από την καθεστωτική νομενκλατούρα. Οι νέοι των πόλεων αλλά και της επαρχίας αναζητούσαν πλέον μια άλλη αλήθεια την αποκλειστικότητα της οποίας θεωρούσαν ότι κατέχουν οι πρώην κατάδικοι· και για το λόγο αυτό έστηναν μυστικούς, διακριτικούς διάυλους ανατρεπτικής επικοινωνίας. Ο Visar Zhitı, επί παραδείγματι, αναφέρεται στις ποιητικές συναντήσεις του με έναν νεαρό διανοούμενο, τον Γκαζμέντ Καπλάνι, ο οποίος έμελλε αργότερα να αποτελέσει σημαντικό εκπρόσωπο μιας νέας γενιάς συγγραφέων και ποιητών της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας¹²²⁰.

Στο ίδιο πνεύμα, ο Βάτσλαβ Χάβελ θα υποστηρίξει ότι μόνον οι πρώην κατάδικοι και οι διωκόμενοι του καθεστώτος είχαν αυτή την ικανότητα να αντιληφθούν στον αέρα αυτές τις σχεδόν αόρατες αντικαθεστωτικές ζυμώσεις που υπονόμειαν σιγά σιγά και με τρόπο διακριτικό τα θεμέλια της δικτατορίας: *«Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η κοινωνία βρίσκεται σε κίνηση, ακόμα κι αν αυτό γίνεται περισσότερο στα κρυμμένα στρώματά της παρά στην ορατή ζώνη. Αυτή η κίνηση ασκεί μια αδιόρατη πίεση στην εξουσία. Δεν αναφέρομαι εδώ στη φανερή και δημόσια πίεση των διαφωνούντων, αλλά στη λανθάνουσα πίεση η οποία εκδηλώνεται με μορφές πολυποίκιλες και στην οποία η εξουσία προσαρμόζεται παρά τη θέλησή της, ακόμα κι αν πιστεύει ότι προβάλλει αντίσταση σε αυτή. Το καταλαβαίνουμε αυτό βγαίνοντας από τη φυλακή, όταν συγκρίνουμε τη νέα κατάσταση με την παλιά. Το διαπίστωσα ο ίδιος και άλλοι φυλακισμένοι με διαβεβαίωσαν ότι είχαν την ίδια εμπειρία. Εκπλαγήκαμε για ό,τι καινούργιο συνέβαινε, με ό,τι οι άνθρωποι τολμούσαν να κάνουν, με την αίσθηση της ελευθερίας που εκφράζονταν με περισσότερο θάρρος, με τη δίψα τους για αλήθεια και για αληθινές αξίες»¹²²¹.*

¹²²⁰ Ο Γκαζμέντ Καπλάνι (γεν. 1967) υπήρξε τακτικός αρθρογράφος της εφημερίδας *Τα Νέα* και έχει γίνει γνωστός κυρίως για το λογοτεχνικό του έργο: *Μικρό ημερολόγιο συνόρων*, Α. Α. Λιβάνη (2006), *Μελένε Ευρώπη*, Α. Α. Λιβάνη (2010) κ.α.

¹²²¹ Ο.π., Χάβελ, *Από τη φυλακή στην προεδρία*, σ. 236.